

سنڌ یونیورسٹی، ڄام شورو

پي ايج. دي ٿيسز

شاه عبداللطيف جي ڪلام جو سماجي - تحقیقی اپیاس

(تاریخي ارتقا جي روشنیءَ مرا)

عبدالحفيظ قریشی

سنڌي شعبو

سنڌ یونیورسٹی، ڄام شورو

2017

University of Sindh
Faculty of Arts Department of Sindh

Prof: Dr. Tahmina Mufti

C E R T I F I C A T E

Certified that Mr. Abdul Hafeez s/o Qazi Abdul Rahman Qurashi has
Carried out Research on the Topic:

A Socio-Analytical Study of Shah Lateef's Poetry

(In the Light of Historical Evolution)

شاعر عبداللطیف جی کلام جو سماجی - تحقیقی ایپاس
(تاریخی ارتقا جی روشنیہ ہر)

Under my Supervision and his work is original, distinct and dissertation is
work of presentation to the University of Sindh, Jamshoro for award of the
Degree of Ph.D.

A handwritten signature in black ink, appearing to read "Tahmina Mufti".

Prof: Dr. Tahmina Mufti

نھرست

	تجرييده: تمهند وارا اکر:	Abstract
(الف)		
11	bab_pehriyon: تحقيقىي موضوع طریقء کار ئە دائەرە کار	
13	موضوع جو تعارف: 1.1	
15	عنوان جي اهمىت: 1.2	
16	موضوع جي افادىت: 1.3	
16	شاه عبداللطيف جي کلام تي اڳ ۾ تيل تحقيق: 1.4	
16	شاه عبداللطيف تي فارسي پوليء ۾ تيل تحقيق: 1.5	
16	شاه عبداللطيف جي کلام تي انگريزىء ۾ لکيل بي ايج.جي.تيسز: 1.5.1	
16	شاه عبداللطيف جي کلام تي انگريزىء ۾ تيل تحقيق: 1.5.2	
17	شاه عبداللطيف جي سوانح ۽ پوليء تي تيل تحقيق: 1.5.3	
17	شاه عبداللطيف جي کلام تي سنتيء ۾ لکيل بي ايج.جي.تيسز: 1.5.4	
17	شاه عبداللطيف جي کلام تي سنتيء ۾ لکيل اچپيل بي ايج.جي.تيسز: 1.5.5	
17	شاه عبداللطيف جي کلام تي لکيل ايمر.فل.تيسز: 1.5.6	
17	شاه عبداللطيف جي کلام جي مختلف رخن تي لکيل كتاب: 1.5.7	
18	شاه عبداللطيف جي سماجي فكر تي لکيل سهيريل كتاب: 1.5.8	
19	شاه عبداللطيف جي فكر ۽ فلسفى تي لکيل كتاب: 1.5.9	
19	شاه عبداللطيف واري کلام جي مختلف سُرن تي لکيل تحقيقىي مقالان تي آذاريل كتاب: 1.5.10	
20	اردوء شاه عبداللطيف جي کلام تي تيل تحقيق: 1.5.11	
20	تحققيق جي کوت: 1.6	
20	تحققيق ۽ تنقید جو طریقء کار: 1.7	
20	تحققيق جا وسیلا: 1.8	
bab_piyon: تديم سماجي گروهن ۽ سنتو تهذيب جي اوسر جا سماجي - تحقيقىي رُخ:		
	(شاه عبداللطيف جي کلام جي روشنیء ۾)	
21	قديم سماجي دور: 2.1	
22	اهيئي سماجي دور: 2.1.1	
25	اهيئي سماج جا قسم: 2.1.2	
26	قديم ۽ جديد سنت واري آهيئي سماجي دور جو انهاس: 2.1.3	
26	سنت جي انهاس ۾ هائي ۽ شينه: 2.1.4	
27	پيلي جا شكارى: 2.1.5	
28	مرون جو گهانبار واروشكارى طریقو: 2.1.6	
29	پاشيارن ماڳن وارو آهيئي سماج: 2.2	
30	دانوي آهيئي سماج: 2.2.1	
31	دانوي سماج جارنگ: 2.2.2	
31	دانوي حُسن: 2.2.3	
32	ساموندي سماج جارنگ: 2.3	
33	گهات ڪرڻ: 2.3.1	
33	درياهي چاڙ جو سُكى ويچ: 2.3.2	

34	← پاچيَّهَهُنَّا دِيهِهِهَا:	2.3.3
35	← گوئنْ چانْ گھاتو:	2.3.4
35	← مٿان رات پئي:	2.3.5
35	← ييڻ ئونين جا اوسارا:	2.3.6
36	← بازارن جي ويراني:	2.3.7
36	← پکين جاشڪاري:	2.4.1
37	← دلبيَّهُهُوكَوْرَكَهُواروْشَكار:	2.4.2
37	← قديم شڪاري هٿيار:	2.4.3
39	← بداماڻي بٽ هه:	2.4.4
39	← پنرو بدمائڻي:	2.4.5
39	← ذوقى سماج:	2.5
40	← ذوقى سماج جارنگ:	2.5.1
41	← مارئي هڪ باشعور ڪردار:	2.5.2
43	← ذوقى سونهن:	2.5.3
44	← جهنج چندين ننگ:	2.5.4
45	← ٿرتي وسڪارا:	2.5.5
46	← فصل جو پاٿمadio پچڻ ئراجائي محصول جونه هئن:	2.5.6
46	← ڳٿوان مارو:	2.5.7
47	← سيل ست:	2.5.8
47	← محبت جي زنجير:	2.5.9
48	← وطن جي متيءَهُهُدفن ٿيڻ جي سَد:	2.5.10
48	← وطن دوستي:	2.5.11
49	← ورسان وفاداري:	2.5.12
49	← زوري وهانه خلاف مزاحمت:	2.5.13
50	← کثين ڦ شالن جي اُتت:	2.5.14
50	← سنهي سُئيَهُهُجوبوريو:	2.5.15
50	← ٿور ڪائڪ مارو:	2.5.16
51	← ڪوهستاني ذوقى سماج:	2.6
53	← ڏٿوند سماج وارو دور:	2.7
55	← ڏٿوند سماجي جيوت جا انڌيڪ رنگ:	2.7.1
56	← ڏٿوند-پهنوارڪي جيوت:	2.7.2
56	← ڏٿوند-ريدارڪي جيوت:	2.7.3
57	← ڏٿوند-ميهاركي جيوت:	2.7.4
57	← ميهاركي جيوت جارنگ (سهي ميهاار):	2.7.5
59	← مينيون سڀ بچن:	2.7.6
60	← ڏٿوند-ڳنوارڪي جيوت:	2.7.7
60	← ڏٿوند-جتكىي جيوت:	2.7.8
61	← ڏٿوند-جتكىي جيوت جارنگ:	2.7.9
64	← سگهارڪي جيوت وارورنگ:	2.7.10

66	لاكو ڦلاهي:	2.7.11
67	چنچل رڀارڻ جورڙڻ ۽ روئن:	2.7.12
68	شاه اطيف جي چنچل رڀارڻ کي لاكى ڦلاٽي، سان ڻاه ڪرڻ لا ۽ ڏنل نيك صلاح:	2.7.13
68	آريا مال جا هاتو:	2.7.14
69	شاه اطيف جي ٻڌي ۽ ايڪتا واري صلاح:	2.7.15
70	چاري- رهبر.....	2.7.16
71	ستد جي پسوئن جو سماجي- اتهاسي رُخ:	2.7.17
72	ستد جو اوائلی زرعی سماج.....	2.8
73	گبريند:	2.8.1
74	سيلاٽي پوکون:	2.8.2
75	نارن ۽ هران تي پوکون:	2.8.3
76	سانوڻ رت ۽ باراني فصل:	2.8.4
79	ريجائي پوکون:	2.8.5
81	سما حڪومتي دور ۾ واهن جو احوال:	2.8.6
82	ستد جي اناج ۽ ڦلن جو پرڏيءَ ۾ واهپو:	2.8.7
83	ڏوئي سماج جي پيهر اسرث جا سماجي- اتهاسي ڪارڻ:	2.9
84	ستد جي عام ۽ خاص ماڻهن جو ڪوس:	2.9.1
85	عزت وارن انسانن کي بي ماڻو ڪرڻ:	2.9.2
85	ڳرا محصول وٺڻ ۽ چتيون مڙهن:	2.9.3
85	پورچو گيزين کي گھرائي ٺئي جي ڦرڪائڻ:	2.9.4
86	مرزا صالح ترخان جا ظلم ۽ مرید جت جو پلاند:	2.9.5
86	مرزا باقي بيگ جا عام ۽ خاص تي ظلم:	2.9.6
87	ستد تي مغلن جي حڪماني قائم ٿئن:	2.9.7
88	ستد جا مغل گورنر ۽ نواب:	2.9.8
88	ستد جي مغل نوابن جو سند واسين سان ڏاڍ ۽ ڏمر:	2.9.9
88	ستد جي عام ماڻهن جي حالت:	2.9.10
89	ستد جي زراعت جي تباھي:	2.9.11
90	مغل حڪومتي دور ۾ سند جي انظامي جو ڙجڪ:	2.9.12
90	مغل حڪومتي دور ۾ سند جو جا گيرداري سرشتو:	2.9.13
91	مغل حڪومتي دور ۾ ڳرا محصول ۽ چتيون:	2.9.14
92	ڪوري گھرو صنعت جي تباھي:	2.10
94	ستد جي ڪپڙي جي صنعت:	2.10.1
95	ڪپه جي پوکي راهي، جو اهاس:	2.10.2
96	ڪلهوڙا حڪومتي دور:	2.11

باب ٽيون: قدیم سند و تهذیب جي اوج جا سماجي - تحقیقی پهلو
(شاه عبداللطیف جي ڪلام جي روشنی ۾)

98	ستولو ڪ سمتب ۽ واپار:	3.1
101	ستو جهاز ڻ ۽ جهاز جو ڙيندڙ:	3.2
106	قدیم سند جات جارتي رستا:	3.3

107	درياهي رستا:.....	3.4
109	زميني تجاري رستا:.....	3.5
109	بهرتون گس:.....	3.5.1
109	بيوگس:.....	3.5.2
110	تيون گس:.....	3.5.3
110	چوتون گس:.....	3.5.4
110	كچ جا چوتنهن چارا:.....	3.5.5
112	تجاري هوائى جى آذار تى سفر:.....	3.6
114	ذئپىي تبازار:.....	3.7
115	ستوبندر ئو تجارتى:.....	3.8
115	نون بندرن جو اسرىن ئوراثن بندرن جو يركىن:.....	3.8.1
116	قديم پوتانا بندر جواوج:.....	3.8.2
118	بندرن جوقتن:.....	3.8.3
119	ستىي و تجارتىون:.....	3.8.4
120	قديم ئ جدييد سنت جا ڈيساورن سان واپارى ناتا:.....	3.9
123	ستىي و تجارتىون جو پىزىيە و سائىن:.....	3.9.1
124	سنت جى قديم ئ ويجهى دور وارى واپار جاسماجي- اتهاسىي رخ:.....	3.10
127	سنت ھ سون جو واپار:.....	3.11
130	مثنىن ئ سجن موتىن جو واپار:.....	3.12
132	واپارى سامان جو ويمو:.....	3.13
133	اگهور گھورىنىڭ قديم سنتىي لوک:.....	3.14
134	خوشبودار- سېڭتى هاشىن ئقىن- شىن جو واپار:.....	3.15
137	جل پوچا:.....	3.16
139	ستوتىدىب جو اسرىن ئ قەلاغ:.....	3.17
141	آگاتىي سنتىي بولى ئ جو قەلاغ:.....	3.18
142	قديم سنتىي بولى ئ جي قەلاغ ئ پكىز جا سكارىن:.....	3.18.1
142	قديم سنتىن جى يورپ ڏانهن بې لىپلان:.....	3.18.2
142	قديم سنتىن جى يورپ ڏانهن بې لىپلان:.....	3.18.3
143	قديم سنتىن جى يورپ ڏانهن آخرى لىپلان:.....	3.18.4
143	سنت- يورپىي بولى ئ جو جۇز:.....	3.18.5
143	سنت يورپىي بولى.....	3.18.6
143	سنت يورپىي بولىن جاھك رۇكىنی مادا:.....	3.18.7
144	قديم سنتىي ئ جاھك رۇكىن وارا مادا:.....	3.18.8
146	آريا، آري ئ هاري:.....	3.19
146	آري:.....	3.19.1
147	آري ئ هاري:.....	3.19.2
148	آري چام:.....	3.19.3
149	قديم سنت- يورپىي بولى ئ جو هك چتھىت وارو آريائىي نظريو:.....	3.20
151	سواستىكا:.....	3.21

151 سامونبىي سامراجن جو أسرى اچن، لطيفي چنتا ئ دعائون:	3.22
154 شاه لطيف هك پرچان مدبىر:	3.22.1
156 سنتوندى ئ سمنب تى ذارين جون ڪاهون:	3.22.2
	باب چوٽون: سندوسپيتا جي فن ۽ هنرمندي وارا سماجي - تحقيقي پهلو	
	(شاه عبداللطيف جي ڪلام جي روشنىءَ ۾)	
160 هنرمندي:	4.1
161 پوکي راهي ئ باغبانى:	4.2
162 باغ:	4.2.1
164 ڙڪ سازى:	4.3
166 ڪتن واروهنر:	4.4
170 نير جي پوک، رنگسازى ئ لازى اجرڪ:	4.5
172 ڪوت ڏنل شهر:	4.6
172 زري ئ تلي واريون جتيون:	4.7
173 ڪڀار ڪو هنر:	4.8
174 ڪلاڙڪي ڪوو:	4.9
175 شراب جا قسم:	4.9.1
176 موكيءَ جو مئاخنو:	4.9.2
	باب پنجون: قديم ۽ جديد سنه ۾ سندومت شوپنت جي اوسر جا سماجي - تحقيقي رُخ:	
	(شاه عبداللطيف جي ڪلام جي روشنىءَ ۾)	
178 سندومت-شوپنت:	5.1
182 سندوسپيتا- اوائلی توحیدي تهذيب:	5.1.2
186 شو محبت جو خدا:	5.1.3
190 واحد خدا ئ تمورتى:	5.1.4
191 ڪلمي جي چتائي:	5.1.5
191 اسم ”آله“ جوبن بشادا:	5.1.5
192 آدم، شو، جادم، آتمءَ الله:	5.1.6
194 او مرءَ أما- آدم ئ حوا:	5.1.7
196 سندومت-شوپنت جي دنيا ۾ پكير:	5.1.8
200 جين مت:	5.2
200 جين مت جي تعليم:	5.2.1
200 سلبي طريقو:	5.2.2
201 ايجابي طريقو:	5.2.3
201 عمل کي درست رکن جو طريقو:	5.2.4
207 جيني سنياسي سنت جي اتهاس جي روشنىءَ ۾:	5.2.5
208 پٽمت:	5.3
211 پٽمت جا ان نكتا:	5.3.1
211 صحيح خيال (سميك درشتى):	5.3.2
211 اعليٰ مقصد (سميك سنكلپ):	5.3.3
211 صحيح گفتگو (سميك واڪ):	5.3.4

212	← صحيح عمل(سميك كرمانتا) :	5.3.5
212	← صحيح گنران(سميك اجيوا) :	5.3.6
212	← صحيح کوشش :	5.3.7
213	← صحيح الدماغي(سميك سمرتي) :	5.3.8
213	← صحيح مراقبو(سميك سمازي) :	5.3.9
215	← بودي اخلق :	5.3.10
216	← محبت :	5.3.11
217	← آئون:	5.3.12
217	← نسلی برتری:	5.3.13
218	← پُدمت ۾ خدا جو تصور:	5.3.14
218	← مهاتما پُنجي تعلیم جامکي نڪتا:	5.3.15
220	← پُدمت اتهاس جي روشنی ۾.	5.4
221	← ويدانت :	5.5
228	← تصوف جي مختصر تاريخ:	5.6
231	← صوفي لفظ جي قدامت:	5.6.1
232	← صوفي:	5.6.2
232	← متتصوف:	5.6.3
232	← مستتصوف:	5.6.4
233	← تصوف جا اسلامي سلسلان:	5.7
233	← نقشبندی سلسلو:	5.7.1
233	← سهوردي سلسلو:	5.7.2
234	← چشتني سلسلو:	5.7.3
234	← قادری سلسلو:	5.7.4
236	← وحدت الوجود:	5.7.5
238	← وحدت الشهود:	5.7.6
239	← احد ۽ احمد:	5.7.7
240	← وحدت الوجود جي نظریي ۾ جڙ ۽ ڪل:	5.7.8
240	← وحدت الشهود جي نظریي ۾ جڙ ۽ ڪل:	5.7.9
243	← شاه لطيف ۽ صوفي يوگ:	5.8
246	← صوفي، طورسينا ۽ الک:	5.8.1
248	← صوفي ۽ سماع:	5.9
250	← سماع ۽ ساز جي تاريخ:	5.9.1
254	← لطيفي تصوف وارومارڳ:	5.10
258	← تجريد ۽ تفريد:	5.10.1
261	← ذينهن ميثاق:	5.10.2
262	← تصوف جا مقام:	5.10.3
262	← توحيد ۽ رسالت:	5.10.4
263	← شريعه:	5.10.5
263	← طریقت:	5.10.6
263	← معرفت:	5.10.7

264	←	حقیقت:	5.10.8
264	←	ناسوت:	5.10.9
264	←	ملکوت:	5.10.10
264	←	جبروت:	5.10.11
264	←	لاهوت:	5.10.12
264	←	هاهوت:	5.10.13
265	←	مقام حیرت:	5.11
266	←	ذات ئ صفات:	5.12
267	←	الکجو جمالیاتی تصور:	5.12.1
270	←	ذات ئ صفات جومیڑاۋو:	5.12.2
271	←	صوفیائی سفر جوسامان:	5.13
271	←	گىزى پەرن:	5.13.1
272	←	صوفیائی كَلَاه:	5.13.2
272	←	حق:	5.13.3
272	←	الوهیت:	5.13.4
273	←	كامل انسان:	5.13.5
273	←	نفس:	5.13.6
274	←	عشق:	5.13.7
275	←	عارف:	5.13.8
275	←	عجز:	5.13.9
276	←	ترك:	5.12.10
276	←	توکل:	5.13.11
276	←	ملامت:	5.13.12
277	←	شفقت:	5.13.3
277	←	تصوف جا كچە اصطلاح:	5.14
277	←	جوگى:	5.14.1
278	←	طلب:	5.14.2
278	←	صفت:	5.14.3
278	←	صدا:	5.14.4
278	←	اشارو:	5.14.6
278	←	رمز:	5.14.7
278	←	لسان:	5.14.8

باب ڇھون: قدیم سندو سپیتا جي وکرڻ ۽ بیھر اُسرئن جا سماجي - تحقیقی پھلو:
(شاه عبداللطیف جي کلام جي روشنی ئ ۾)

280	←	قدیم سنتوسپیتا:	6.1
280	←	سنتوسپیتا کي قدرتی لودو:	6.2
282	←	هاڪڙو دریاھ ئ ان جون ڀارتوندیوں:	6.3
284	←	هاڪڙي ئ ان جي چاڙن واري ماڳن جو اتهاسي- اساسی وستار:	6.4
290	←	ٻلياريا پل راء ریاست:	6.5
291	←	هاڪڙي جي سُکڻ سبب راجن جي لىپلان:	6.6

292	جگ جهان وارو هاکڙو دریاھ:.....	6.7
293	مهران جي حقیقت ئ کلاسیکل استعارا:.....	6.8
296	ساگر- ساگرو- ساگرو ئ هاکڙو:.....	6.9
296	هاکڙي کي آيل سوکھڙو:.....	6.10
298	واهڻ ئ وسندین وارن ڏالن جي نام مالها:.....	6.11
298	ستولوکن جو راجستان، دوارڪا پ گنجانما ماقروسان:.....	6.12
301	ستوسلطنت جاسمرات حاڪم:.....	6.13
	باب ستون: سندی کلاسیکل شاعریة جا سماجي - فكري روپ:	
	(شاه عبداللطيف جي ڪلام جي روشنیءِ مر)	
309	پريم ئ عدم تشدد:.....	7.1
309	پريم:.....	7.1.1
310	عدم تشدد:.....	7.1.2
310	سہپ ئ رواداري:.....	7.2
310	سہپ:.....	7.2.1
311	رواداري:.....	7.2.2
311	فڪر ئ ڏاھپ:.....	7.3
311	فڪر:.....	7.3.1
312	ڏاھپ:.....	7.3.2
312	وطن پرستي:.....	7.4
312	حسن ئ آزادي:.....	7.5
314	اڌولتا:.....	7.6
315	سچ:.....	7.7
315	سنؤن ئ سات:.....	7.8
317	زندگي ئ موت:.....	7.9
317	آڪڙيا ئ رڪ:.....	7.10
318	وڃج ئ ڪويچ:.....	7.11
320	ناڪٿو ئ معلم:.....	7.12
320	Maher ٿين:.....	7.13
320	سورهيائی:.....	7.14
321	ڏڪ ئ سک:.....	7.15
322	پاڙي ناهي پروڙ:.....	7.16
323	ڪڙ:.....	7.17
324	ڪامل:.....	7.18
325	عالمي امن:.....	7.19
325	عالمي پائچارو:.....	7.20
	باب اٺون: شاه عبداللطيف جي ڪلام واري سماجي - تحقيقي اڀاس جو ت:	
326	هن باب پ ستن بابن پ ڪيل تحقيق جو نتيجو پيش ڪيو ويو آهي.	
327	بليوگرانني:	
A-BABSTRACT	

مَهْنَد وَارَا اكِر

جيـلو تـنهـجو نـانـ، بـاجـهـ بـ اوـذـيـائـيـ مـكـانـ،
ريـ ئـيـيـنـ رـيـ ئـيـيـنـ، تـونـ چـيـرـ تـونـ چـانـ،
کـچـاـزوـ کـھـانـ، توـکـيـ مـعـلـومـ سـيـيـکـاـ.
(آذواني، 2013ء: 367)

سڀ حمد ئى ثنا هن با جهاري الله سائين جي لا ئاهن، جنهن جي با جهه ئى كرم كان سواء هن کم جو أكلاه ممکن نه هو، هو دسي ئى پسي
تو، هر هند وسي تو، شاه لطيف جي پولي ئه مرته:
’کبر کبريا، تخت تماچي جام جو،
[سموري وڈ- وڈائي وارو ذكر هن خلق تهار لا ئاهي.]

شاه لطيف تي تحقيقي جو سکرمان مان مائٹک موتي کيدين مثل آهي، کناري تي بيهي کري رگو سپون، سانکوتوا ئ لهرون ئي پسي سگهجن شيون. هي کم 'گھریا سی چزھيا' واري همت ئ حوصلو گھري تو. مون پنهنجي گوٹ آخوند سانوئي ئجي مكتب مان لطيف شناسيء جابينادي سيق، بابا قاضي عبدالرحمن ئ پنهنجي وذرين: پشي فاطم، پشي حصمت بانو سوت طلعت بانو ئ امر سانش زبيده کان وئي کري، وتيک لطيف شناسيء لاسن یونیورستي ئ پير پاتم، جتان جيکي گوھر گل پلائي پيا، ان لاء لطيفي پولى ئ ايترؤي چئي سگهجي تو:

مون کي جياري، پريان جي ڳالهه کري،
دبو اج اڌيو هنڌو ڪوت بُوح جيئن.
(بلوچ، 2009: 110)

صائم مُون تن اندر تیئن، اکنہ آپاٹن جي. (مرزا، 1995: 673)

ان کان پوء سنت یونیورستی ۽ پي. ايچ.جي جو شاگرد ٿي رهيس. تنهي علمي ادارن: ڳوٽ، سن ۽ سند یونیورستي ۽ جي نصب ۽ اپياس ۾ لطيف شناسي جي حوالى سان ڏڏو ٻنيادي فرق اهو نظر آيو، جيئن سند ۽ سند جا ماڻهو حڪمرانن جي ترجيح ناهن رهيا، تيئن 'لطيف شناسي' سند یونیورستي ۽ جي تعليمي ترجيح تي مون کي تنهن اعليٰ سطح تي موجود نظر ڏ آئي آهي، جنهن سطح تي لطيف شناسي ۽ جو علم هئڻ گهرجي. لطيف چواٿي ته،

“گھوڑا تن گھوٹن جا، پیارُلن رَجَ.“

سنت یونیورستی چي انتظاميا هك، علم سان سك رکندر جي حي ثيت ۾، مون سان کي بياں نه پلایا آهن، ان جو ذكر ڏايو ڏکوئيندڙ آهي. هك ٽيڪنيڪل مالزمر جي حي ثيت سان سال 1985ع تاين و 2010ع سال ٽيڪ تعليم پرائين واري لکپڙه رکارڊ تي موجود آهي.
شاهزاديف جواهي تي

”کند کتندین، کئین منه ماروئن جی،“

شاه لطیف جو ہی بیت بدل جی آئت لاءِ کوڑ آھی ته

جيڪي ڏنائون، سو سِرُ ڏيئي سه جندڙا!

مَدْ چُو چنائون، ای ۽ پڻ ڳنديو سچئين.

(آذواثی، 39: 2013)

سنت یونیورستی جي انتظاميا کان ايم. فل ۾ داخلا وئن وارو قصو ياد ڪندي پلڪراط تان لنگھئن وارو تصور ذهن ۾ اچي ٿو، انهيءَ ذهني، روانی پيڙا ۽ ايداء کي ياد ڪندي، شاه لطيف جو هڪ بيت ذهن جي ڪينواس تي تري اچي ٿو،

ماء منهجو جنزو^كنيو خيال،
كوزن^كذابن، ذاكهن^ذدي آهيان.
(آذواتي، 2013: 159)

قصو مختصر لایتر نمبر: DRGS/VC/441 تاریخ 6- مئی 2013 ع موجب، ایم.فل ۾ رجسٹریشن حاصل کئی ۽ لایتر نمبر: DRGS/1128، تاریخ 15- جولاء 2015 ع، موجب: Ph.D سنتی ۽ رجسٹریشن حاصل کئی۔ ایم.فل ۽ پی ایچ.جي کورس ورک دوران مانوارن استادن: پروفیسر داڪټر انور فگار هڪتو ۽ بین جن جن اسان کي پڻهایو تن جا دليوثون ٿو رائنا هبيون ۽ خاص طرح سان منهنجي مقالی جي نگران، پروفیسر داڪټر تهمینه مفتی جو دل جي اونهاین سان شکر گذار آهي، جنهن جي علمي رهنمائي سان ئي هي سمورو اطيف شناسی جو تحقيق وارو انجما ڳ ذوريو آهي.

سچا سارا په سال ته کورس ورک ۽ اسائنسمنیتون لکن ۾ گنري ويا. ان عرصي ۾ کوڙ ساريون ڳالاهيون سکن ۽ پرائين جو وجہ مليو، حڪ، هوند هنگز نه دائي، سگمان ها.

ایم. فل دوران مقالی جا تی باب مکمل کری ورتا هئا، بی ایچ. دی ۾ جلنن انهن کی اُتلایو پتلايو ته گھٹی کوت محسوس ٿي، ان ریت گذريل مارج کان پوءِ مقالو لکن ۾ جنبي وي، ان دُس ۾ مون کي عالمن ۽ اسڪالرن پنهنجي عزيزن ۽ گھر وارن خاص طرح سان گھر واري ساجده پروين سهتو، نياڻي ماه رُخ قريشى ۽ سند لاءِ ماضي ۽ چاكوڙيندڙ منهجي پيش، فهميده قريشى ۽ طرفان تمام گھتو سهڪار ۽ سات مليو. اهڙي حقيقى ۽ عملى سات ۽ سهڪار کان سواءِ هن مقالی جي تحكميل ممکن نٿي سگهي ها.

آئه ان دس ۾ ٿن استادن ۽ امر روحن: جي.ايم.سيٽ، پروفيسر سيد ڏافر حسن ۽ داڪٽ عبد الجبار جو ٿيچو جو ٿورائتو آهي، جن زندگي ۾ مون کي اطيف شناسيءَ جي سفر ۽ جاڪوري ۾ ڏايو همتايو. اطيف چواتي ته.

جي.ايم.سيد ڪيٽرائي پيرا مون کان شاه لطيف ٻڌن جي فرمائش ڪئي، پر حجاب، احترام ۽ لاحاظ سبب روپرو ڳالهائي نه سگھيس. پروفيسير سيد ظفر حسن ڪڏهن مون کان سال 1983-1996 تائين شاه لطيف جو ڪلام پڙهندو سمجھندو رهيو. اهو مون لاءِ اعزاز آهي، هو اڪثر چوندو هوٽه، سٺي سنتي اديب ٿئي لاءِ ضروري آهي ته، شاه لطيف کي پڙهجي سمجھجي.

آئُست يونيورستيَّة جي سنتي شعبي جي اڳوڻي پروفيسر داڪٽر عبدالجبار جو چي جي لاءِ دل ۾ اک ڪروڙ احترام رکندي، هن جي روچ آفو سر نوائيندي، ادب سان چوان ٿو ته، مون سندس هدایت موجب پي ايچ. جي جو ڪم اُڪابيو آهي ۽ اهو به اتفاق سان سندس ئي لائق فائق لطيف شناس، شاگردياش آئُست يونيورستيَّة جي پروفيسر داڪٽر تنهيمين مفتنيَّ جي تگرانى ۽ مكملي ڪيو آهي.

آئه پنهنجي هن مقالىي جي تكميل تي سند جي یونیورسٹي جو موجوده وائيس چانسلر داڪتر فتح محمد برفت، دين فيڪاتي آف آرسنس، پروفيسير داڪتر سيد جاوید اقبال ۽ سنتي شعبي جي چيئرمون پروفيسير داڪتر انور فگار هڪري جو دليئون ٿوارئتو آهي، مون خاص طور هن پنهنجي کان سنتي شعبي پاران ايم. هل ۽ پي ايچ.جي جي مختلف عالمن جي منعقد ٿيندڙ سيمينارن ۾ سنتي نموني تحقيق جي حوالي سان گه羞و ڪجهه پرائيچ جو موقعو ۽ وجھ مليو.

آئه هک پیرو وری پنهنجي مقالی جي نگران ئه مانواري پروفيسير داکتر تهمینه مفتی ئه جو تورا تو آهيان، جنهن هر مهل ئه هر وقت منهنجي رهمناهي ئه رهبرى ئه كندي سخت سرذش كندي ب ويرم نه كئي، ان ئى سبب اچ آئه وقت سر هى ئه مقالا و مكممل كري سگھيو آهيان.

ٿوڻا نه ٿوارا، مون سين ماروئه جي ڪيا،
پلائيه ڀيرا، ڳئي ڳڻيان ڪيترا.
(بلوج، 2009ء: 364)

عبدالحافظ قريشى

بی ایچ. ڈی اسکالر

سنڌي شعبو

سندھ یونیورسٹی، جامشورو

باب پهريون:

تحقيقی موضوع جو طریقی کار ۽ دائرة کار

1.1 موضوع جو تعارف: ”شام عبداللطیف جی کلام جو سماجی- تحقیقی اپیاس“ وارو عنوان، پنهنجی تاجی پیتی ۾ گھن رخو ۽ گھن رنگو، گوڙهو ۽ چیڙهو موضوع آهي، ان ڪري جو سنتي ڪلاسيڪل شاعريه جي پاندار ۾ شام عبداللطیف پئائي جو کلام سند جي مڙني اساسی شاعرن کان وڌيڪ رنگ ورنو آهي. ان ۾ سنتي سماج جا سمورا اڳوڻا ۽ هاتوڪا عڪس پنهنجي سمورا سونهن ۽ سندرتا سان ڪرکنيو بینا آهن. ان ۾ سنتي سماج جي هر سطح جا عورتاڻا توڙي مردانا ڪردار پنهنجي سماجي زندگي جي هلچل ۾ رذل ۽ پريور نموني متحرڪ آهن.

ایچ ڏي سوري پنهنجي مقالی ’يت جوشاه‘ ۾ ان بابت لکي ٿوت.

”اما سنت، جنهن قرقيءَ مان شام عبداللطیف جي شاعري ڦئي نكتي، چئ ٿه ان دور جي خوشحال انگليٽب (Merrie

England) جيان هئي، جنهن جو هر ڳوٽ، نديو شهر ۽ مقامي صنعت ۾ اقتصادي طور تي پان ڀرا هئا، اهو

زميدارن، ڪتمين، ڪاسبين، ڦلن، ڪاريگرن ۽ واپارين جو معاشرهو.“ (سورا، 2005: 260)

شام لطيف انهيءَ سماجي دور سان تعليق رکي ٿو، جو سنت واسين 1521ع کان وئي 1700ع تائين پيريا هڪ سواسي ورهيءَ ارغونن، ترخانن ۽ مغلن جي حڪومتي دور ۾ وڌي روحاني عذاب ۾ پوچگيا هئا، انهن ڳالوين جواوس اثر شام لطيف جي شاعريه عالي فني قدر ۾ لکي ٿوت،

شيءَ محترم ۾ متبرڪ قرارٿي وئي، علام آءُ، آءُ قاضي پنهنجي مقالی شام جي شاعريه عالي فني قدر ۾ لکي ٿوت،

”هان جيستائين لطيف جي فني وسعت جو تعليق آهي ته فطرت جون ندييون ندييون ۽ حقيركان حقيريشون پڻ هن

جي همدردانه توجه جو مرڪز بنيون آهن.“ (قاضي، 2005: 27)

علام آءُ، آءُ قاضي شام لطيف جي کلام بابت وڌيڪ لکي ٿوت،

”هواهڙن متر گيتن (ڪلام) جو خالق آهي، جنهن جهڙا گيت صدين تائين هن علاقي ۾ نڏپا ويادا ويادا هئا.“

(قاضي، 2005: 27)

علام عمر بن محمد داڻوپتو تصوف جي حوالي سان لکيل پنهنجي هڪ مقالی، ”تائي جي کلام ۾ وحدت الوجود جو مسئلو ۾ لکي ٿوت،

”شام لطيف جي کلام ۾ وحدت الوجود، جو متواهري سهڻي نموني ۾ سنواريل آهي، جو ڪوبه اهل ظاهر مٿش

اعتراض ڪري ڏسگهندو.“ (داڻوپتو، 2005: 75)

جي. اي.م. سيد شام عبداللطيف جي فڪر تي لکيل پنهنجي ڪتاب، ’پيغام لطيف‘ ۾ شام لطيف جي، کلام ۾ هن جي فڪر مان انيڪ نكتا چوندي هن کي هڪ سماجي سائنسدان، جي حيٺت ۾ پيش ڪندي لکي ٿوت.

”شام صاحب جو کلام وطن جي حب سان پريو پيو اهي، اهو وطن جنهن لاءُ هو دعا تو گهري، سو سند آهي،

انهيءَ سند جا قصا ۽ ڪهاڻيون ٻڌي ڪلام چيو اٿس، سوءِ ڪريلا جي واقعي جي جو

بين الاقوامي شهرت حاصل ڪري چڪو هو ۽ سڀني صوفي درويشن جو مرڪزي نقطو ٿي ڪم اچي ٿو، باقي

ڪوبه پاهريون قصو شام صاحب ڏواڪائيو آهي.“ (سيد، 2012: 85)

محمد ابراهيم جويو سنتي ڪلاسيڪل شاعريه جو هڪ وڏو پارکو ۽ نقاد آهي، سند جي ڦن ڪلاسيڪل شاعرن تي سندس هڪ شاهڪار مقالو ’شام سچل سامي‘ آهي، هن ٻيا به ڪيترائي مقلا اکيا آهن، هن پنهنجي هڪ مقالی ’شام لطيف سنتي قوم جو رهبر اعظم‘ ۾ لکي ٿوت،

”شام پنهنجي سماج جو حساس ۽ سڄان شاعر هو، هن کي اُن جي آزار ۽ اُن جي امنگ جي خبر هئي، هن ان جي

آزار جو دك محسوس ڪيو، اُن جي امنگ جي ترجماني ڪئي ۽ دك جو علاج تجويز ڪيو، سنتي سماج کي هڪ

آزاد ۽ باعزت سماج ٿي رهتو هو، ان مان نفاق ۽ ٻيائيءَ کي ختم ٿيو هو، ان کي دوئيءَ جي بدران وحدت جي

ضرورت هئي، اُن ۾ پنهنجي اجتماعي وجود جو شعور پيدا ٿيو هو.“ (جويو، 2005: 114)

داسکتر نبی بخش خان بلوچ ویجه‌رئی واری دور ۾ شاه لطیف جی رسالی تی وڌ کان وڌ کمر کیو آهي، هن شاه لطیف تی تحقیق جی وڌی رئا جو ڏهن جلدن ۾ شاه لطیف جی ڪلام جو جائز ورتو آهي. هُو هک مضمون ۾ سُر مارئی جو پس منظر بیان ڪندی لکی ٿو، ”وطن جی حب، هن سُر جو مرکزی موضوع آهي، ۽ مارئی جو ڪردار انهی ۽ حب ۽ پیار جو علمبردار آهي، پر حقیقی پیار صرف ملکے یا ملکے جی ماڻهن ۽ ماڻهن جی ڪری نه آهي، پر سندن اعلیٰ اخلاقی خوبین ۽ زندگی ۽ جی اعلیٰ قرن ۽ گھن ڳالهین جی ڪری آهي.“ (بلوچ، 2012: 477)

داسکتر عبدالجبار جو ٹیجو ڪتاب شاه لطیف مدب، معلم ۽ مهربان ۾ لکی ٿو، ”شاه جی بیتن ۽ واين ۾ راڳ سندگیت به سمایل آهي، شاه صاحب هن فن جو به استاد، معلم ۽ موسیقار هو. هن خاص طنبورو جو ڙاوچ جوئی ساز سندگیت ۾ اسکیلو ساز هو.“ (جو ٹیجو، 2012: 44)

داسکتر ایس. ایم. جهانگیری پنهنجی مقالی ”شاه لطیف جو مذهب ۽ فلاسفیة ۾ لکی ٿو،“ ”شاه لطیف هک بلند پائی جو صوفی هو، صوفی خدا تعالیٰ سان وصل لاءِ ڏايو آتو هوندو آهي ۽ اها هورا کورائي سندس شاعری ۽ جو مکی بنیاد آهي.“ (جهانگیری، 2005: 100)

شیخ ایاز، شاه عبداللطیف بابت پنهنجی هک مقالی، ”شاه لطیف- هک مفسر“ ۾ لکی ٿو، ”شاه پیائی جی ڪلام جو سپ کان روشن رُخ اهوئی آهي، جو سندس حیاتی ۽ جو تصور خلام لتکیل نه آهي، هو حقیقت جی ڳوولا ۾ روح جی وجود کان نتو نئائي. هو زندگی ڪی هک محسوس ٿیندر روب ۾ ڏسی ٿو ۽ زندگی ۽ جی قدرن کی، جنبن جی گرمی ۽ سان هک قوت بتائی ڇڏي ٿو.“ (ایاز، 2005: 89)

محمد حسین ڪاشف لطیف شناسی تی ڪیترائی مقلا لکیا، هن پنهنجی هک اہڑی تی مقالی، ”شاه جی ڪلام جا فکری ماخذ“ ۾ لکی ٿو، ”لطیف جی شاعری سنتی ادب، تاریخ، ڪلچر ۽ انسانی امنگن جو اهو سرمايو آهي، جیکو هر دور لاءِ سونهی جو ڪم ڏئی ٿو.“ (کاغذ، 2005: 125)

سراج الحق میمن پنهنجی هک مقالی، ”شاه لطیف جو سیاسی فکر“ ۾ لکی ٿو، ”لطیف، سند جی تاریخ جی ان دور ۾ جائو، نپنو ۽ جوانی ماڻائیں، جڻهن سنت وڌن ڏولاون ۾ هئی. ارغونن ۽ مغلن جی باهڙ مان سنتین مئس وڃی جند آزاد ڪرائي هئی ۽ ان آزادی ۽ لاءِ رت جو سمت پار ڪری آیا هئا. ڪلهوڙن جو حکومت دور ائین چجھی نیم آزادی، نیم غلامی ۽ جی جو دور هو، سند آزاد هوندي به، پنهنجن جي حکومت هوندي به، مغل شہنشاهیت جي وفاق(Federation) ۾ اوگیل ۽ جو ټیل هئی.“ (سراج، 2005: 142)

داسکتر تنور عباسی شاه لطیف جی پارکو هئن واري حیثیت ۾ ڪیترائی مقلا لکیا آهن، هن پنهنجی مقالی، ”شاه لطیف جی شعر ۾ سماجي اوسر جو تصور“ ۾ لکی ٿو، ”شاه لطیف پنهنجی دور ۾ ڦرلت، خون خرابي، ذات پات جي پید ۽ سچ کان ڌڪار کي ڏسي، انهن حالتن ۾ پيدا ٿيل سماجي قدرن کان انکاري ٿوئي.“ (Abbasی، 2005: 162)

ایل. ایچ اجوائي پنهنجی مقالی ”شاه سائين ۽ سندس شاعری ۽ لکی ٿو،“ ”ویهین صدی ۽ جی سنتین لاءِ شاه سنت جو چيترو وڏو صوفي شاعر آهي، اوترو سند جو آواز به آهي، هڪ پاءِ پاڪ لاءِ جي ڪندين شاه جي جيون درشن، ’لحد‘ جي تلاش کي وساري به ڇنجي، ت به پڙهندڙ پڙهندڙ هن جي ڪلام جو اکين ۽ ڪن سان رس مائي سگئي ٿو.“ (اجوائي، 2015: 79)

هو انهيءِ مقالی ۾ وڌيڪ لکي ٿو، ”هن جي بیتن ۽ واين مان سند تازی ٿيو پوي، سنتين جي مڙني اچائين، اُدمن ۽ انسن کي شاه پنهنجي شعر ۾ داهمیت بخشی آهي نه داهمیت نه، ابدیت(امرتنا) عطا ڪئي آهي.“ (اجوائي، 2015: 79)

داسکتر موتیال جو توائي پنهنجي مقالی ”شاه جي رسالی تي هڪ نظر‘ جي هڪ پيرا جو ت اهو آهي ت، ”شاه لطیف واري دور ۾ پارت ۾ کي شهری جیوتو جا شاعر، انسان ۽ انسان جي وج ۾ باهمي رشتی کي سمجھن جي ڪوشش ڪري رهيا هئا، انهيءِ دور ۾ بهراڙي جو شاعر شاه لطیف انهن رشن ۽ ناتن سان گڏ انسان ۽ قدرت جي بنیادي ناتي کي پروڙن ۾ مصروف هو.“ (جو توائي، 2015: 84)

داسکتر مولیتري جیتل پنهنجي مقالی، ”شاه سائين ۽ جي ڪلام ۾ مرکب افظ ۾ ٻولي بابت لکي ٿو،“ ”شاه جي رسالی جي ٻولي سترهين ارڙهين عيسوي صدی ۽ جي ٻول چال واري سندتی جو أدبي ۽ معياري روب آهي.“ (جیتل، 2015: 118)

هو وڌيڪ لکي ٿو،

”رسالی جي بولي“ په هند- آرائي پولين جا جهونا ويڪري روپ به اهڙي قسم جا ملن ٿا، جيکي ٻين هائوکين هند آريان پولين پان وٽ محفوظ نه رکيا آهن.“ (جيٽي، 2015: 118)

داسڪٽر دٽال آشا پنهنجي مقالي، ”صوفي شاعر شاه عبداللطيف پٽائي“ په لکي ٿو، ”شاه جو شعر سنتي تهنيب ۽ تمدن جي عڪاسي کري ٿو.“ (آخا، 2015: 138)

هيري ٺڪر هڪ مقالي، ”شاه سائين“ جو الٽ بلاسيون، په شاه جي گنج ۾ موجود انيڪ امله ماڻڪ موٽين بابت لکي ٿو، ”شاه جي گنج ۾ اهي موٽي آهن، جو ڪڻ جائي ذ آهن، نٽ نوان شعاع پها ٿين، ۽ نٽ نوان نگينا پيا ملن.“ (ٺڪ، 2015: 238)

پوري هيراندائي هڪ مقالي، ”شاه سائين“ جي رسالی ۾ عورت“ په لکي ٿي، ”شاه سورمن توڙي سورمدين، پنهنجي کي شاندار شخصيت بخشي آهي، اهي پئي سند ۽ پڙاڻي جييان آهن.“ (هيراندائي، 2015: 307)

هوه شاه لطيف جي سورمن بابت وڌيڪ لکي ٿي، ”شاه جا سورما صابر، ۽ سياتا، ڏاتار ۽ ديا وارا، غيرتمند ۽ آن بان وارا محبت، فلڪ ۽ شان سان پيار ڪرڻ وارا دپا ۽ عنادر سمجھو ۽ ذهنجي آهن.“ (هيراندائي، 2015: 307)

داسڪٽر غفور ميمڻ شاه لطيف تي لکيل پنهنجي مقان جي مجموعي ”شاه لطيف جا فكري رخ“ په لکي ٿو، ”شاه جي عظمت انهيءَ ڳالهه ۾ آهي ته وزمان ۽ مكان جي حدن مان نڪري تاريخ ۾ ڦهيل انسان جي فطرتي ڪيفيتن کي سمجھي ٿو، شاه انسان کي هر دور ۾ جيئڻ جو سليقو سيكاري ٿو.“ (ميٺ، 2015: 152)

داسڪٽر ٺهيميده حسين پنهنجي مقالي، ”شاه لطيف- هڪ سماجي شاعر“ په لکي ٿي، ”لطيف سائين پنهنجي سماج جي مروج اصولن کان بغاوت ڪئي، ان سماج ۾ عورت جيڪا بيوس هئي، بي اعتماد هئي، ڪمزور، مجبور ۽ محڪوم هئي، پروس پروهيني هئي، هن آن کي اهميت ڏني، هن کي زيان ڏني، هن کي علامتي انداز ۾ اهڙي طبقاني ماحول ۾، زرعي جاگيرداري سماج ۾ اهڙن تي ڪمزور، هيٺن، بي وس لچار پروس، پروهينن فردن جي نمائندگي ۽ طور پيش ڪيو ۽ پنهنجيون همدرديون انهن سان ڏيڪاريون. هو ڪين سماج جي ڏاڍي ڏونگر اڳيان سسائي ۽ وانگرهوه جالگ ڏارٿ جي صلاح ٿوڻي.“ (ٺهيميده، 2005: 197)

آغا سليم ۽ پروفيسر تهمينه مفتى بهاء لطيف شناس اسڪالار آهن، جن شاه لطيف جي فكري دنيا جي فكري ۽ فلسفي خاص طور ڀوناني فلسفي جي روشنبي ۾ دُسٽن جي ابتدائي ۽ ڪيتراي مقاٽا لکيا، آغا سليم پنهنجي كتاب، ”لات جا لطيف جي“ په لکي ٿو، ”ڪنهن به شاعر جي شاعري، هن جي احساس، نظرین، عقدين، ۽ جنهن خطى ۾ هو رهندو آهي ان خطى جي جاگرا هيائى، تاريخي، سياسي، سماجي ۽ ثقافي پس منظر مان ئي اسرندي آهي ۽ اهو پس منظر ئي سندس شاعري ۽ جو منظرنامون هوندو آهي.“ (سليم، 2008: 174)

پروفيسر داسڪٽر تهمينه مفتى پنهنجي هڪ مقالي، ”شاه عبداللطيف پٽائي“ جي ڪلام ۾ مارئي، هڪ غير معمولي عورت جو ڪردار‘ په لکي ٿي، ”شاه عبداللطيف پٽائي تجسس، اتساهه ڏيندر ۽ بي قرارين جو شاعر آهي. اهو تجسس، اتساهه ۽ بي قراري هڪ محرك بتجي، پڙهندڙ جي ذهن، شعور ۽ عقل کي جهنجهوڙي ٿي، سندس ڪلام جو تاثر هڪ رنگ نه پر ڪيتراي رنگ پسائي ٿو. پٽ ڏئي ۽ جي ڪلام، زندگي ۽ جاه ڏني آهي. رسالي جا ڪردار زندگي ۽ سماج جا عڪس بنجي ٿا پون. بين لفظن ۾ سول سوٽائي جو هڪ خاكو به نرواڻتئي ٿو. سندس ڪلام ۾ ڪيتراي مقصد ۽ معناڻون سمايل آهن.“ (مضى، 2011: 83)

ان رٽ سند ۽ هند جي شاه لطيف جي سوين پارکوئن هن جي ڪلام جي مختلف فكري رُخن: تصوف، محبت، امن، پايشچارو ۽ هن جي ڪهاتئن جي سورمن ۽ سورمدين تي لکيو آهي. شاه لطيف جو رسالی جو اهو وڏوساراهن جهڙو ايياس آهي، جنهن سند، هند ۽ دنيا ۾ لطيف شناسي کي وڌائڻ ۽ وڃهائڻ ۾ پنهنجو ڪردار ادا ڪيو آهي.

1.2 عنوان جي اهميت:

هيء عنوان ’شاه لطيف جي ڪلام جو سماجي- تحقيقى ايياس‘ ان عنوان تي آذاريل آهي ته سند جا سمورا اساسى شاعر پنهنجي فكر جي بنيدايو جوهر ۾ انسان دوست، انساندات جي اتحاد، انساندات جي خوشحالى، عالمي امن ۽ عالمي پايشچارو قائم ڪرڻ واري تعليم جا سبق ڏيندر ۽ انهيءَ سان گڏ پنهنجي هيٺي سماج جا هڏڻو ۽ ساڳاهو سچن ھئا. سند جي انهن سمورن ڪلاسيكي شاعرن مان سڀني کان وڌو اساسي- ڪلاسيڪل شاعر شاه عبداللطيف پٽائي آهي، جنهن جي ڪلام جي اعلي ۽ پُر شعور فكر سجي سنتي سماج کي صدرين کان وئي پرپور نموئي متاثر ڪيو ۽ منحرڪ رکيو آهي ۽ انهيءَ فكري ڏارا مان ڪيتراي نوان ۽ جديد شاعر پيدا ٿيا آهن. هن جي انهيءَ ڪلام جو سچو بنيد سند جي قديم سماجي دورن جي اعلي ۽ اتم قدرن تي آذاريل ۽ سلهماڙيل آهي ۽ اهڙي اعلي رخن جو تحقيقى ايياس جُري راس ٿيو آهي.

1.3 موضع جي افادیت:

- هن موضع 'شاه عبداللطیف جي کلام جو سماجي- تحقیقی اپیاس' تی ٿیل هن تحقیقی کم مان تمام گھٹا موضوع ڪلنداء سنت جي اساسی شاعریه سان دلچسپیه رکندرن ۽ خاص طرح سان محققن کي انواع ورن واري گھن رخی تحقیق لاء گس ملي ویندا ۽ سنت جي سموری اساسی شاعریه تي وڌيڪ تحقیق ڪرڻ جو انساهم پیدا ٿيندو.
1. هن عنوان، "شاه عبداللطیف جي کلام جو سماجي تحقیقی اپیاس" تی ٿیل تحقیق کان پوءِ سنتو تهنيب جڙڻ کان اڳ وارن سماجي گروهن، انهن جي پيرپور هلچل وارو گھن رخی اپیاس سان گذ سنت جي اساسی ادب وچ ۾ گھري اٿئه اٿئه اٿئه، چتي اهیاٿن واري لاڳاپن تي جزيل اپیاس جي ڪمي ۽ کوت پوري ٿئن جا امڪان چتا ٿيندا.
 2. هن تحقیقی اپیاس سان سنت جي قيم سماجي ۽ ثقافتی اوس، وچ ۽ ولابن، فن ۽ فکر ۽ هنر ۽ مهارت جي مكتبتي روشنی پوندي.
 3. هن موضع تي ڪيل تحقیق سبب ۽ سنتي اساسی ادب ۽ سنتو سڀتا جي لاڳاپن کي سمجھن ۾ مدد ملندي ۽ سنت جي آڳاني لوڪن جي ڏاهپ ۽ سماجي حڪمت عملن جو تحقیقی اپیاس سامهون ايندو.
 4. هن مقالی سان قيم سنتو سڀتا جي اوچ ۽ اجوكی سنت جي تقابلی پيت: سادي نموني ممکن ٿيندي ۽ سنت جي پائيرائپ لاءِ اقتصادي ۽ سماجي، علمي ۽ ادبی حالتن جي سُد پڻ حاصل ٿيندي.
 5. هن مقالی سان سنت جي کلاسيڪل شاعري- شاه عبداللطیف جي کلام ۽ سنتو سڀتا (Indus Civilization) جو هڪ عوامي ۽ عالمگير- خوش رنگ پاسو سامهون ايندو.
 6. هن مقالی لکجڻ کان پوءِ اڳل- آڳاني سنتو بولي' (Ancient Proto Indus Language) ۽ اڳل آڳاني سنت- يوري بولين (Proto Indo-European Languages) جي بنیاد مان سنتي بولي' جي اوسري تي وڌيڪ روشنی پوندي.
 7. هن مقالی سان سنت جي ادب: شاه عبداللطیف جي کلام ۽ سنت جي قيم سماجي اتهاس، ڏنديي ڪتب جي اصولوکي منصب- سنتومت (Indus Religion) منجهان ويدانشي ۽ اسلامي تصوف واري فکر جي اوسري ۽ لاڳاپن تي روشنی پوندي.
 8. هن مقالی جي مڪمل ٿئن سان 'شاه عبداللطیف جي کلام' ۾ موجود اڳل- آڳاني سنتي سماج جو هڪ عالمگير توحيد الاهي وارو فکر رکندر ۾ ڪرشماتي روپ، موجوده هيٺي سنتي سماج جي اٺک لاءِ وڌي اتساهم جو سبب بتجندو.
 9. هن مقالی لکجڻ کان پهرين ۽ اڳي 'شاه عبداللطیف جي کلام جو سماجي تحقیق' واري هن موضوع تي ايتری وڌي سطح تي، سماجي- تحقیقي ۽ تقدیري رُخن وارن فکري پهلوئن تي ايڻي يڪسوئي سان ڪم نٿيو آهي، انهيءَ ڪري محق، استاد، شاگرد، ادبی، علمي حلقون ۽ عام پڙهندڙن پاران هن موضوع ۾ دلچسپي پیدا ٿيندي ۽ وڌيڪ تحقیق جور جحان پیدا ٿيندو.

1.4 شاه عبداللطیف جي کلام تي اڳ ۾ ٿیل تحقیق:

شاه لطيف تي تحقیق: شاه عبداللطیف تي تحقیق صدین کان ٿي رهي آهي، اها تحقیق وڌي ۽ اعليٰ انداز ۾ ٿي آهي. ان ۾ شاه لطيف جي سوانح نگارن هُن جي دور جو پڻ سماجي جائز ورتو آهي. اهڙي تحقیق فارسي، انگريزي، سنتي، اردو ۽ پنجابي ۾ پڻ ٿي آهي. جن جو وجور هيٺ ڏجي ٿو:

1.5 شاه عبداللطیف تي فارسي بولي' ۾ ٿیل تحقیق:

1. مقالات الشعرا	MSCF: قانع مير علي شير نتوبي
2. تحفة الكرام	MSCF: قانع مير علي شير نتوبي
3. معيار سالكان طريقت	MSCF: قانع مير علي شير نتوبي
4. لطائف لطيفي	MSCF: سانگي مير عبد الحسين خان

1.5.1 شاه عبداللطیف جي کلام تي انگريزي لکيل پي ايچ. بي ٿيسز:

1. Shah Abdul Latif of Bhittai
2. Shah Abdul Latif his life & work
3. Shah Abdul Latif and his time
4. The Poetry of Shah Abdul Latif

By: Dr. H.T Sorley
By: Dr. Motilal Jotwani
By: Dr. S.M.Jhangiani
By: Dr. Dur-e-Shahwar Syed

1.5.2 شاه عبداللطیف جي کلام تي انگريزي' ۾ ٿیل تحقیق:

1. Some thing about Sindhi
2. Life of Shah Abdul Latif Bhittai
3. The Life, Religion & Poetry of Shah Latif
4. Shah Abdul Latif an introduction to his art
5. Latif's Philosophy of Integration as expressed in Sur Yaman Kalyan
6. Latif & the Modern World
7. Shah Latif
8. Pain & Grace

By: Sigma Diaram Gidumal
By: K.F. Mirza
By: Lalwani Lilaram Watanmal
By: Alama I.I. Kazi
By: Professor Akram Ansari
By: Professor Ansari Akram
By: B.Kalyan Advni
By: Professor Annimeri Schimmel

9. Pearls from the Indus
 10. History of Sindhi Literature
 11. Shah Abdul Latif (A star just before the Dawn)
 12. Horizons of Shah Abdul Latif's Poetry
 13. Legacy of Bhittai Shah Abdul Latif's
 14. Bhiti: The Message of the Master
 15. Life and Thought of Shah Abdul Lateef
 16. Shah Abdul Latif- His life and Work
 17. Shah Abdul Latif Bhite: Poet of love & Humility
 18. Legacy of Shah Latif:
 19. Introduction to the Poetry and Mystic Thought of Shah Abdul Latif Bhiti
 20. Shah Abdul Latif His Mystical Poetry
 21. Shah Abdul Latif Bhatti and other Sufi Poets of Pakistani Languages
 22. Shah Abdul Latif Bhatti
- By: Professor Dr. Annimeri Schimmel
 By: L.H Ajwani
 By: Saleem Bhutto
 By: Saleem Bhutto
 By: Mohammad Bachal Tonio
 Editor: Abdul Hameed Akhund
 Edited by: Dr. N.A.Baloch
 By: Dr. Motilal Jotwani
 Compiler & Editor: Ashiq Hussain Memon
 By: Manzoor Ahmed Kanasro Translated by:
 Anwar Pirzada
 By: Aga Saleem
 Compiler: Abdul Hameed Akhoud
 By: Dr. Kamal Jamro
 By: Dr. Ghulam Ali Alana

1.5.3 شاہ عبد اللطیف جی سوانح ۽ پولیٽی ٿی ٿیل تحقیق:

- مصنف: مرزا قلیچ بیگ
 - مصنف: مولوی دین محمد وفاتی
 - مصنف: سید نجف علی شاہ کمنڈنقوی
 - مصنف: محقق: جع منگھائی
 - مصنف: داکٹر نبی بخش خان بلوج
 - مصنف: داکٹر نبی بخش خان بلوج
- شاہ عبد اللطیف جی پولیٽی تحقیقی جائزو
 شاہ عبد اللطیف- حیاتی ۽ جو احوال ۽ رسالی جی تاریخ
 شاہ جو رسالو روشنی (شاہ جی کلام جی لفت)

1.5.4 شاہ عبد اللطیف جی کلام تی سندي ۾ لکیل پی ایچ. بی ٿیمسز:

- مصنف: داکٹر شاهنواز سودر
 - مصنف: داکٹر غلام نبی ستایو
 - مصنف: داکٹر حسن بنو سومرو
 - مصنف: داکٹر فهمیده حسین
 - مصنف: داکٹر شکنلا سیواتی
 - مصنف: داکٹر غلام حیدر چن
 - مصنف: داکٹر امر کلثوم شاہ
 - مصنف: داکٹر غلام مصطفیٰ کھڑو
 - مصنف: داکٹر عبد الرحمن جسکاتی
 - مصنف: داکٹر انیس فاطمه سومرو
 - مصنف: داکٹر شیر مہراتی
 - مصنف: داکٹر محمد ابراهیم سندي
 - مصنف: داکٹر احسان دانش
- .1 سندي تناقض ۽ شاہ لطيف
 .2 شاہ جي شاعري ۾ عالمت نگاري
 .3 شاہ جي کلام جي روشنی ۾ سندي عورت جو مطالعو
 .4 شاہ لطيف جي شاعري ۾ عورت جو روب
 .5 شاہ جي جمالياتي شاعري ۽ جو تحقیقی جائزو
 .6 شاہ عبد اللطیف پیٹائی ۽ جي دور جون سیاسی، معاشی ۽ سماجی حالتون
 .7 شاہ لطيف جي شاعري ۾ استعاره ۽ تشبيه نگاري ۽ جو تحقیقی جائزو
 .8 شاہ لطيف تي ٿيل تحقیق جو جائزو
 .9 شاہ عبد اللطیف پیٹائی ۽ جي شاعري ۾ اسلامي قدر
 .10 شاہ عبد اللطیف پیٹائی ۽ جي دور ۾ سند جون منہبی ۽ علمي حالتون
 .11 شاہ لطيف جي شاعري ۾ جماليات
 .12 شاہ لطيف جي کلام ۾ مرد ڪردار
 .13 شاہ لطيف جي شاعري ۽ جو سماجي ڪارج

1.5.5 شاہ عبد اللطیف جی کلام تی سندي ۾ لکیل پی ایچ. بی ٿیمسز:

- مصنف: داکٹر شازم پتافي
 - مصنف: داکٹر نور محمد شاہ
- .1 شاہ عبد اللطیف پیٹائی ۽ جي شاعري ۽ جو سماجي اپیاس
 .2 شاہ لطيف جو نظریءِ حیات

1.5.6 شاہ عبد اللطیف جی کلام تی لکیل ایم فل ٿیمسز:

- مصنف: منور بختراء ممتازی
 - مصنف: مسز خورشید عباسی
- .3 شاہ جو سرموز
 .4 شاہ عبد اللطیف جي چپيل رسالن جو تنقidi جائزو

1.5.7 شاہ عبد اللطیف جی کلام جي مختلف رخن تي لکیل مختلف ڪتاب:

- مصنف: داکٹر هوچند مولچند گربخشائي
- .1 مقدمه لطيفي

- 1. شاه عبداللطيف جي سماجي فڪر تي لکيل ۽ سهيڙيل ڪتاب:**
1. شاه عبداللطيف پتائي جي دور ۾ تصور جا سلسلاء
 2. آچيندي لج مران
 3. سڪنڊستڪن هين
 4. شاه عبداللطيف پتائي - مقالا ۽ مضمون
 5. شاه لطيف - هڪ تحقيقيء ۽ تخلقي اڀاس
 6. شاه عبداللطيف - مدبر، معلم ۽ مهريان
 7. ڪوڙين ڪن سلام
 8. شاه لطيف هڪ تحرڪ، هڪ تحريري
 9. بيت ڏر آينون
 10. اديون آڳ اڃان (شاه عبداللطيف پتائي جي فڪر ۽ فلسفه جو مختصر جائزرو)
- 1.5.8 شاه عبداللطيف جي سماجي فڪر تي لکيل ۽ سهيڙيل ڪتاب:**
1. شاه عبداللطيف پتائي جي دور ۾ تصور جا سلسلاء
 2. آچيندي لج مران
 3. سڪنڊستڪن هين
 4. شاه عبداللطيف پتائي - مقالا ۽ مضمون
 5. شاه لطيف - هڪ تحقيقيء ۽ تخلقي اڀاس
 6. شاه عبداللطيف - مدبر، معلم ۽ مهريان
 7. ڪوڙين ڪن سلام
 8. شاه لطيف هڪ تحرڪ، هڪ تحريري
 9. بيت ڏر آينون
 10. اديون آڳ اڃان (شاه عبداللطيف پتائي جي فڪر ۽ فلسفه جو مختصر جائزرو)
- شاه عبداللطيف جي سماجي - تحقيقى اڀاس

11. لطيفي سئر
 12. شاه سچل ۽ خليفو قاسم
 13. لطيفي فكر ۽ سُرن جي ساجاه
 14. شاه جو ڪلام- مقدار يا معيار
 15. شاه جي رسالي جي سڄائي (پاڳو پهريون)
 16. شاه جي رسالي جي سڄائي (پاڳوبو)
 17. سڀتا جا سونهان
 18. شاه جي رسالي جو مطالعو
 19. جهڙي سونهن سندیاس
 20. شاه عبداللطيف پٿائي جي پيغام جو موجوده حالتن تي اطلاق
 21. شاه جا اسرار
 22. شاهاتو شاه
 23. لطيفي لات
 24. شاه جي رسالي جي نباتيات
 25. پٿائي جي آدرشي انسان
 26. شاه عبداللطيف پٿائي (چوند مضمون)
 27. شاه لطيف جافكري رخ
 28. پٿائي جو ثقافتی ورثو
 29. پٿائي جا گاڻل پکي ۽ جانور
 30. لطيف جا ٿر تان پيرا
 31. ديلويت تٿي (شاه عبداللطيف ۽ بين شاعرن جي ڪلام جو اپياس)
- 1.5.9 شاه عبداللطيف جي نڪر ۽ فلسفی تي لکيل ڪتاب:**
1. شاه لطيف سند جي آزاديءَ جو پهريون عظيم شاعر
 2. لات جا لطيف جي
 3. شاه جي ڪلام جو فلسفو
 4. شاه لطيف عظيم مفكِر
 5. پٽ جو شاه
 6. سرتاج شاعر شاه عبداللطيف پٿائي
 7. تنين ماڻڪ ميريا (لطيف جي انسان دوست، پورهيت، دوست، عوامي، انقلابي، فكري شاعريهَ متعلق نئين ۽ نرالي تشریح)

- 1.5.10 شاه عبداللطيف واري ڪلام جي مختلف سُرن تي لکيل تحققي مقالن تي آداريل ڪتاب:**
1. سُر آسا
 2. سُر پورب
 3. سُر پرياتي
 4. سُر ڪيڏارو
 5. سُر ڪوهياري
 6. سُرسارنگ
 7. سُرساموندي
 8. سُر ڪارايل
 9. سُربورو
 10. سُر ڪاهڙيءَ جو مطالعو
 11. سُر رامڪلي
 12. سُر بلال
 13. سُر ڪاپائتي
 14. سُرسيني جي هاك (سُرسيني جو مطالعو)
- مرتب: داڪٽ محمد علي مانجي
 مرتب: داڪٽ محمد علي مانجي
 مرتب: داڪٽ محمد علي مانجي
 مرتب: منظور احمد قناصرو
 مرتب: منظور احمد قناصرو
 مرتب: حميد سنتي
 مرتب: تاج جويو

مرتب: تاج جویو
مرتب: تاج جویو
مرتب: تاج جویو
مرتب: تاج جویو
مرتب: داکتر نواز علی شوق
مرتب: مخمور بخاری | 15. سُرِّ مومل راتو
16. سُرسورث
17. سُرِّ پ
18. دیسی سین کجن (سُردیسی چو مطالعو)
19. سُرِّ ذهر
20. اطیف سالگره مخزن (مجموعو) |
|---|---|

1.5.11 اردوء شاہ عبد اللطیف تی ٿیل تحقیق:

مصنف: انصاری اختر آبادی
مصنف: انصاری اختر آبادی
مصنف: صدیقی آفاق
مصنف: ممتاز مرزا
مصنف: آغا سلیم
مصنف: ڈاکٹر فہمیدہ حسین
مصنف: ڈاکٹر طاهر تونسوی | 1. مفکر مهران
2. شاہ عبد اللطیف- حیات اور شاعری
3. عکسِ لطیف
4. فکرِ لطیف
5. دشتِ وجود کی مسافت
6. شاہ لطیف کی شاعری میں عورت کا روپ
7. آئینہ خانہ شاہ لطیف |
|--|---|

1.6 تحقیق چی کوت:

شاہ عبد اللطیف پائیئر تی ایڈی وڈی تحقیقی ۽ تنقیدی کم ٿیئن بعد بهن جی کلام جاقدیم ۽ جدید سماجی دورن، تاریخ ۽ سنتی کلاسکی شاعری ۽ جی پاڻ ۾ کھری سپند هئن واری حوالی سان، کوڙ سارا پهلو، گھٹا پاسا ۽ گوشنا، محققن جي نظر ۽ قلمی ڪاوشن کان رهجي ويا آهن. محققن جي انهيء سجی تحقیق کی نظر آؤ رکندي، محقق پنهنجي تحقیقی مقالی "شاہ عبد اللطیف جي کلام جو سماجی- تحقیقی ایپاس (تاریخ جي روشنی ۾)" جوڙی راس کيو آهي.

1.7 تحقیق ۽ تنقید جو طریقے ڪار:

هن موضوع شاہ عبد اللطیف جي شاعری ۽ جو سماجی- تحقیقی ایپاس (تاریخ جي روشنی ۾)، جو بنیادی لاڳابو رکنڌ شين ۾ کتاب ۽ انهيء سان گڏ محقق، عالم ۽ ادیب ۽ آهن، هن تحقیق ۾ تاریخي، ادبی، وضاحتی، تجزیاتی، تصوراتی، مشاهداتی، مقداری، معیاري، عملی ۽ بنیادی تحقیق وارا سمورا طریقا اختيار کیا ويا آهن، ۽ تنقید جي میحیل طریقن ۽ رجحان: تاریخي، منصفاتی، سائنسی، جمالیاتی، سماجی ۽ مابعد الطبعیاتی، نفسیاتی، روشن دماغی ۽ ترغیبی کی ڪتب آندو آهي.
ان کان علاوه مقالی جي حتمی تیاري لاء A.P.A (American Psychological Association) جي حوالی ڏین وارو طریقو اختيار کري، نتیجا حاصل ڪرڻ جي ڪوشش ڪئی وئی آهي.

1.8 تحقیق جا وسیلہ:

هن موضوع شاہ عبد اللطیف جي شاعری ۽ جو سماجی- تحقیقی ایپاس، جو تعلق ڪتابن، لائبریرین، عالمن ۽ ادیبن سان آهي. تنهنکري هن کم لاء مختلف ڪتبخانن ۾ مختلف موضوعن ۽ خاص طور تی پنهنجي موضوع سان مطابقت رکنڌ شاہ لطیف تي لکيل داکتریت جي ٿیسز، ڪتاب، رسالا ۽ مقاڻا ایپاس هیٺ آندا ويا ۽ انهن مان پنهنجي مقصود جو مواد چونڊيو ويو آهي. علمي، ادبی، صوفیاتي فکر، ویدانت سان گڏ ٻین تحقیقی مسئللن تي مختلف لطیفي پارکوئن عالمن، محققن ۽ ٻین علمي مامرن لاء ۽ ادیبن سان رابطو پڙ رکيو ويو. اهڙيء طرح هن تحقیقی عمل ۾ علمي تحقیق جي طریقن کي اپنابو ويو آهي. هن تحقیق جي کم جي اڪلائے ۾ بنیادی ذریعا (Primary Sources) ۽ ثانوي ذریعا (Secondary Sources) ٻئي ڪتب آندا ويا آهن، جن جو تفصیلي ذکر بابیوگرافی ۽ جي آخر ۾ ڏنو ويو آهي. اچوکي ترقی یافت دور ۾ انترنیت ۾ هڪ اهم ذریعوا آهي، جنهن وسیلی مواد جو حصول عالمن ۽ ادیبن سان پرپور رابطو قائم رکيو ويو.

باب ٻيو

قدیم سماجی گروهن ۽ سنڌو تهذیب جي اوسر جا سماجي - تحقیقی رخ: **(شاه عبداللطیف جي ڪلام جي روشنیءَ ۾)**

2.1 قدیم سماجی دور:

(شكاريءَ ڏوڻي گڏيل دور)

شاه عبداللطیف جي ڪلام ۾ سنڌو سڀتا جي پيره جوڙيندڙ ڏوڻي، آهيڻي، ڏتوند ۽ اوائلی قدیم ۽ وڃهي زرعی دور جي انساني سماجي گروهن جو ذكر سندين اعليٰ ۽ انتم گئن سان موجود آهي. ان ۾ کوبه شک ن آهي ته سنڌو تهذیب دنيا جي ببن سڀتائڻ جي پست ۾ انواع رنگ- ورن ۽ روپواري، گھڻ رسخي، گھڻ نسل ۽ گھڻ ڪرت وارن سماجي گروهن جي متحرڪ معاشي سرگرمين سان پريبورره آهي. دنيا جو سڀ کان آڳاتي تاريخدان هيرودوتس پنج صدیون ق.م ۾ سنڌ جي قدیم قومن/سماجي گروهن کي تن طبقن ۾ ورهائيندي لکي ٿو.

”1. گوئن جا رهاسي، 2. لذوڪاٿو ڏتوند لوڪ جيڪي پنهنجي ڏتن سان پيا گشت ڪندا آهن. 3. مهاتا جن جو ڏندو مچي ۽ پكين جوشكار ڪرڻ آهي.“ (Rapson, 1922: 395)

قرت هتي چڻ مختلف انساني سماجي گروهن جي معاشي ڪرت ۽ هلچل جا سمورا چاڙهيكا ڏاكيءِ به ڏاكيءِ جوڙي قائم ۽ دائم رکيا هجن، جن اڳوڻي سنڌو تهذیب کي جوڙن ۽ واڌ وججه ڪرڻ ۾ پنهنجو اوائلی ۽ بنڍيو ادا ڪيو هو. شاه لطيف پنهنجي امر ڪلام ۾ انهيءِ قدیم سماج جي مختلف ورن وارا عڪس پنهنجي شاعري ۾ سهڻي نموني چتيا آهن، هو چوي ٿو.

* جهڻ پڻ جهڻگل رهڻ، ايءَ غاربيي گت.
* جهڻ پڻ جهڻگل رهڻ، آهين ڏئ ڏئي.
* جهڻ پڻ جهڻگل رهڻ، مارُ ٺاهين مڏ.
* جهڻ پڻ جهڻگل رهڻ، مارُو ڪاهين مال.
(شين، 2012: 382-383)

جهڻ پڻ جهڻگل رهڻ، ايءَ غريبن گدران،
ان اوين اون جو، ڪن سائين جو سامان،
اكا ڪر احسان، ته ويئا هونه ويئه ۾.
(شين، 2012: 382)

سنڌ قديم دور کان وئي فطرت تي پورو سو ڪندڙ ان جي فطري لقائين سمجھندين انسانن جي ڌوري رهي آهي، هتي اوائلی سماجن جي جيابي وارين مختلف ڪرتن ۽ ڏتن سان سلهاڙيل مائهو، شڪاري، ڦوڻي، ڏتوند ۽ زرعی سماج جا لوڪ ويندي واباري وتجارا به فطرت جا فاتح ٻت ۽ پيروڪارهيا آهن. ايءَ ايچ. پنهور پنهنجي تحقیقي مقالي 'Man in Sindh Stone age to Neolithic' ۾ انهن اوائلی سماجي گروهن بابت لکي ٿو:

”اوائلی پاهشي دور (Early Stone Age) کان وئي نئين پاهشي دور (Neolithic Age) وارا شڪاري ۽ ڏوڻي لوڪ جا سنڌ ۾ گنجي رهنداهئ، جيئن روہڙي ۾ چقمقي پتر (Flint) مان وئون جوڙيندڙ پاهشي ماڳن (Factories) جا اهجان پتاڻ ٿا.“ (پنهور، 2010: 17)

شاه لطيف سُرگها تو، سُرمارئي ۽ سُرسارنگ ۾ ابتدائي آهيڙي، ڏوڻي، مالوند ۽ زرعی سماج جي منظرڪشي هن سن ۾ ڪري ٿو،

* مانگر ماريائون، ملاحن مُنه سَرا.
* ڏڻ پچي ڏيهه ۾ گھڻي موڪے ميهمي.
* ٿئ ليا، تاذيل ٿي، پهرون چرٽن پئ.
(بلوچ، 2009: 127، 359، 377)
* هارين هر سنڀاها، سرهما ٿيا سنگهاڻ.
(شين، 2009: 320)

شاه لطیف جو سُر مارئی ۽ جواہو هک ٿئی بیت انهن جی سادی زندگی ۽ جو سچو ۽ پُرا حساس منظر پیش کری ٿو:

توثی توٽ پچن، کجوریون لامون ڪري،

ساغ ن تنه آچن، سگر جو ساتیه جو.

(بلوچ، 2009: 371)

ستد جي ڪل پاسائين جي جيويت واري آڳائي ۽ هاتوکي سماج جي مختلف رُخن جو اپياس ڏايو دلچسپ آهي. ستد جي سماجي تاريخ جا ڪيتراي رخ اجا لکل آهن، انهن قديم سماجن گروهن جي پيزه هيڪا ڪھائي 'شاه لطيف جي ڪلام' ۾ ڏاڪي به ڏاڪي، اسرن ۽ درڪڻ واري ڏوكئيندڙ ۽ جيون جي اتساهيندڙ ۽ جتن ڪرڻ واري مڪمل احوال سان موجود آهي، اها حقيقت ۾ ستد جي قديم سماجي اتواس جي ڳلاتائي ڪھائي آهي، جنهن جو مختلف رُخن وارو پرپور اپياس عالمن ۽ اڪابرلن سان گڏ ستد جي عامر مائن جي مطالعې هيٺ اچي رهيو آهي.

ستد جا ابتدائي سماجي گروهه: شڪاري ۽ ڏوٽي لوکي لکين ورهين کان سنتوماتري ۽ گنجي رهندڙ ۽ پيت گنران ڪندا هئا، بدرا بيري جي ڪتاب 'مائه وء' جي ستد ۾ هئڻ واري تنت (Extract) ڪيڻ موجب:

"هو سلسالو اوئلي پاهشي ڄمار (Early Stone Age) کان وئي پنج لک ورهيء اڳ کان هڪ لک ورهيء اڳ تائين، وج پاهشي ڄمار

(Middle Stone Age) تائين قائم ۽ دائم رهيو، اهي قديم انسان روهڙيء جي باه ٻارڻ واري 'سيانتي پهڻ' (Flint) واري وکر

جوڙڻ کان وئي ڏه هزار ورهيء اڳ واري نوبهشي دُور (Neolithic) تائين هڪ وڌي پاهشي صنعت واري ڪاريڪري ۾ مصروف رهيا." (ابڙو 2014: 288-396)

ستد ۾ ٿر وارو ماڳ ۽ ان کان به گھتو اڳ ڪارون جھر جبل، سڀ کان پهرين سمتب مان ڪر ڪتي پاھر آيا. اوائل دُور ۾ انساني ڪرت واري معاشي هلجل اول اول انهن ئي ماڳن تي رهي، جيڪي گنري (Gizri) کان وئي اڪي. ڪيرٿر جاپلو سلسلي ۾ منچر ڏنڍي جي پرياسي وارا آهن. ان سان گڏ انهيء ماڳ تي پڻ قديم انسان جا پپر پهنا، جنهن کي اچ ٿن ڪچ ۽ ڌڪن گجرات چيو وڃي ٿو. اچ ٻر ٿر ۽ ڪوهستان وارا هئي ماڳ ۽ علانتا چن انهيء قديم، ڏوٽي شڪاري ۽ مالوند دُور ۾ موجود هجي. شاه لطيف جي زمانی تائين اهي 'آهيڙي لوکن جو چيڙون' (شڪاري قبيلان جون توليون) ۽ 'ڪاهوڙين جون ڪيرون' (وڏن ڏوٽين جون توليلون) ستد جي سماجي زندگي ۽ جو متحرڪ ڪردار طور هيون شاه لطيف انهن بابت چوي ٿو،

"نيشن ٺنب ۾ ڏيچ ڇيڙون چپر آئيون."

(بلوچ، 2009: 170)

"وڊيون پٻ پئي، ڪيرون ڪاهوڙين جيون."

(قاسمي، 1999: 458)

شاه لطيف جي سهيوڳي ۽ پيش رو شاعر، مين شاه عنات ۽ شاه لطيف جي رسالي ۾ اهو ساڳيو بيت موجود آهي، جنهن ۾ مارئي پاڻ چوي ٿي ٿه "مائه وون کي شكارڻ چون ٿا پر منهنجون سرتيون ٿر جون ٿوريائين آهن"

مائه وون چون مي، آن ۽ آهيڙياتي آهبان،

مون وَ سرتيون سي، ٿوريائين ٿرن جيون.

(بلوچ، 2009: 214)

"ستد ۾ ٿوري اچ به ڏانڪي ٻولي ۽ ڦيل ڦibili کي چيو وڃي." (آذوان، 2008: 49)

جڏهن تاهي ٿوري اچ به ستد جي پرواير ٿر، پنجاب جي - چولستان واري ماڳ ۾ ساڳي ٿوري ۽ ڪورڪي ڪرت ڪندي نظر اچن ٿا. موجود ڪل واري مشيني صنعت (Lome Industry) هن جي انهيء ڪرت کي متاثر ضرور ڪيو آهي.*

2.0.1.1 آهيڙي سماجي دُور:

ستد ۾ انسان لکها ورهين کان وئي رهندڙ آهي. اهي انسان هڪ گروه ۽ هڪ ڪرت وارا نه هئا، پر وتن انواع طرح جا ڌندا هئا. اهي شڪاري، ڏوٽي هئڻ سان گڏ، ڏا ڏوٽي-ڪاهوڙي به هئا. جيڪي ڏورانهن ماڳن تان ڏت ميڙڻ ويندا هئا. اهي سمورا سماج اچ به ڪنهن نه ڪنهن شڪل ۾ وقتی سماجي ڪرت ۾ ڀائيواري ۽ سان ڦقل آهن.

ستو ٿنهنڊ بجي اوسم، پكىز ۽ مهانتا ماڻ ۾ انهن اوائلी سماجي گروهن؛ ڏوٽي شڪاري ۽ ڏئوند لوکن جو مكيء اهم ڪردار جڙي ٿو، ان ڪري ئي شاه لطيف پيائي انهن اهم ڪرت وارن جي وجود جي احساس کي پنهنجي شاعري ۽ جو موضوع بتايو ۽ انهن جي زندگي ۽ جي مختلف رُخن جا گلطي عڪس پنهنجي ڪلام ۾ چيتا آهن.

شاه لطيف پنهنجي ڪلام سُر ڪاهوڙي ۽ 'سُر مارئي' ۾ هن ريت انهيء قديم سماج جا عڪس چتىندى چوي ٿو،

* هو ڏوٽي هو ڏينه، هو ڏونگر هو لکيون،

* خيماء ڪاهوڙين، اچ نه اُني پيڻين،

* محقن جي نانائي ڳوٽ 'کوه قاهر والا' لڳ 'ماڻي اله بچايا' خانپور ڪترره هر اڳي اهي 'ٿوري' پڪاون گهڻ هر لڳ آڏاڻن تي سوتني ڪٿيون جو ڙن واري ڪرت ڪندي نظر ايندا هئا.

* جەنگلُ آھىزىن كى، پىنْ ڪئو رۇندو
* وَرُ اهائى وېر، جئن دُسُسِي نئر آتىو.
(بلوچ، 2009: 134، 132)

پيرومل آذواتىي، كتاب "قىيم سنت" قىيم ترين شكارى سماج جي اوسرجا كارشىن جي أپتار كندى، تېرىم تىن مىدىن تائين وسكاروند تىن جي كىرى ذكر جي صورتحال بىدا تىن وارو مثال دىنىي پرمچو ي توت،
اھرىزىن حالتىن كرى ماڭىن مچىء ماس كائىن جي عادت پرائى پكىن جوشكار كرتۇ هوندۇ هون، تېت مان پتىرى كىي هىتندا هئا." (آذواتىي، 2008: 45)

كاكىي پيرومل جي انھىء پانىو كىيل گالە مان وسەن پر اچى توت، ابتدائى انسانى سماج، 'ذوقى سماج' رەھيو هوندۇ شكارى سماج بذوقى سماج مان اسىريو هوندۇ اپوکىي پر قىيم آفرىكىي، ذكىن أمريكىي، آستربىلىائى ۽ اركىتكە وارن اتر قطبى علاقەن جي اجا تائين قىيم سماجي نىمن سان زندگى گۈزىنلىرى لوكىن پر اھى بىشى ذوقى شكارى سماج گۈزگۈن ئەنچى ئەنچى.

گۈزگۈرەي ايل.پوسىل جي سەپىزىل كتاب، Indus Age- The writing System، ھك مقالىي نگار قىيم سنتو سېيتا جي شكارى ۽ ان كان مىتى وارى سماج جو ذكر كىندى چو ي توت،
"مەرگەزەنديي كىنچ جو بېرىون ماڭ آھى، جتى اسان كى تمام قىيم دۇر سان لەگابو رىكىنچى كاتىي اپائىن جا طریقا نظر اچن ئا. جەززەك مەرگەزە، واروماڭ، اوائلى شكارى سماج كان وقىك سەرىل نىش پر اچى توت."

(Possehl, 1996: 10)

ان رىت سچى نىتى كىنچ جي اگانىي كان اگانىي انسانى سماجي جىوچىت جا اھىجان ۽ عكىس، ذكر ۽ فكرا سان كى رەگو شاه جي كلام مان ئى ملي سگەن ئا. انكىرى بـ جو هو ھك وذى سىلانى ۽ بېرىت جا گەنگىنچى ئاسان جي حىشىت پـ مختلف ٻـ بىنيدى سماجي گروھن سان گـ ھـ همسەر ئـ رەھيو، هـ انھـن جـ چـ يـ پـ بـ نـ جـ يـ تـارـىـخـ كـانـ وـ تـيـكـ حـقـيقـىـتـ، فـكـرـ ۽ـ فـلـاسـفـىـ كـانـ وـ تـيـكـ گـوـزـھـىـ كـلامـ پـ چـىـ رـىـتـ چـتـيوـ آـھـىـ.
سـنـتـ جـيـ شـكـارـىـ دـوـرـ جـاـ اـھـىـ جـيـ مـەـرـگـەـ وـارـنـ قـيـمـ آـثـارـ مـانـ ثـابـتـ آـھـىـ. آـرـايـچـ مـيـبـوـ (R.H. Meadow) جـيـ حـواـلـىـ سـانـ گـرـىـگـورـىـ
اـيلـ بـوـسـلـ جـوـ چـوـنـ آـھـىـ تـ،

"انھـنـ مـاـتـىـنـ جـيـ كـاـذـ خـورـاـكـ وـارـيـ مـعـيـشـتـ ۾ـ وـذـ جـانـوـرـ: بـكـرـىـ، دـگـوـ، مـرـونـ ۽ـ هـاـئـىـ شـامـلـ تـيـ چـكـوـهـوـ."
(Possehl, 1996: 8)

هن جـوـاـهـوـ بـرـايـوـ آـھـىـ تـ،

"مەرگەزە I جـيـ ئـكـرـ دـوـرـ (Ceramic period) وـارـاـ رـهـاـسـيـ، كـاـچـىـ وـارـيـ مـاـگـىـ ۽ـ يـرـيـاسـىـ وـارـيـ جـاـبـلـوـ جـوـ مـانـ مـيـشـانـ جـانـوـرـ شـكـارـ كـرىـ پـيـتـ گـدـرـ كـنـداـ هـئـاـ. هـنـ ماـاـگـ تـانـ، مـيـجـىـ جـاـ كـنـدـاـ ۽ـ بـكـيـنـ جـاـ هـىـنـ دـاـ پـنـ تـورـاـ هـىـ آـھـىـ، جـنـ مـانـ پـانـشـجـىـ ٿـونـشـينـ بـولـانـ جـيـ وـهـكـرـىـ ۽ـ دـنـيـنـ ۾ـ مـوـجـوـدـ پـكـيـنـ ڪـنـ ڏـانـهـنـ اـيـلـوـ ڏـانـ ڪـوـنـ دـيـنـداـ هـئـاـ." (Possehl, 1996: 8)

دنـيـاـ ۾ـ اـھـوـنـ ٿـوـنـ ٿـوـ وـارـيـ بـرـافـانـ دورـ جـاـ آـخـرىـ كـارـنـ ڪـجهـ سـهـسـ، دـوـقـىـنـ ۽ـ شـكـارـىـ لوـكـنـ جـيـ هـىـتـ قـرقـانـ (Wandring) وـارـوـ زـمانـوـ هـئـوـ. ٿـوـ گـهـتـ ٿـيـنـ جـيـ كـارـنـ وـقـيـكـ سـيـ ۽ـ ڀـليـ ڏـيـ ڏـيـ ڏـيـ ڏـيـ شـكـارـ لـاءـ آـھـىـيـ قـبـيلـاـ ڏـرـتـيـهـ تـيـ جـيـلـانـهـنـ ڪـيـانـهـنـ قـرـيـ رـهـياـ هـئـاـ. اـھـىـ شـكـارـىـ ۽ـ ذـوقـىـ لوـكـ هـزارـينـ لـكـيـنـ وـرـهـىـنـ تـائـيـنـ كـبـ كـبـ ڦـونـداـ ۽ـ گـهـمـنـداـ رـهـياـ ۽ـ انـ زـمانـيـ ۾ـ قـيـمـ سـنـتـ جـاـ شـكـارـىـ لوـكـ سـجـوـ اـيشـاـ مـائـنـ ۽ـ اوـپـ ۽ـ اـولـهـ يـورـپـ لـتـازـيـنـاـ آـمـريـكـيـ كـبـ تـائـيـنـ وـجـيـ بـهـتـاـ. جـيـنـ شـاهـ لـطـيفـ كـاهـوـزـيـ ڏـوـقـىـنـ لـاءـ چـيوـ آـھـىـ تـ،

سـكـ نـ سـنـاـ ڪـلـهـىـنـ، ڪـرـكـتاـ لـاهـىـ،
اوـسـيـرـوـ آـھـىـ، كـاـھـوـزـىـنـ اـنـ پـيـنـ جـوـ
(بلوچ، 2009: 179)

اهـىـ كـاهـوـزـىـ ڏـوقـىـ وـذـ اـجـهاـگـ سـائـرـ (Sـe~n~d~). بـ، اـكـرـىـ وـيـنـداـ هـئـاـ، شـاهـ لـطـيفـ چـوـيـ تـوتـ،
پـاـلـتـيـهـ مـتـىـ پـيـنـ كـنـهـ پـرـ ڪـرـتـيوـ پـيـرـيـيـنـ،
لـهـرـىـنـ، مـانـ لـطـيفـ چـئـىـ، سـوـنـهـىـ لـتـائـوـنـ سـيـنـ،
اـنـ ڀـونـ ۽ـ سـنـدـوـ ڀـيـرـ، پـرـ پـرـوـئـنـ ڏـاـكـرـوـ.
(بلوچ، 2009: 129)

ڏـوقـىـ- كـاهـوـزـىـ لوـكـنـ جـيـ دـنـيـاـ ۾ـ پـريـ تـائـيـنـ وـجـنـ وـارـيـ پـرـ ڦـيـ رـىـتـ شـاهـ لـطـيفـ جـيـ دـورـ مـعـنـىـ سـتـرـهـىـنـ صـدـيـهـ تـائـيـنـ كـاـ سـاـگـيـ رـهـىـ آـھـىـ، جـوـ شـاهـ لـطـيفـ هـنـنـ بـاـتـ چـوـيـ تـوتـ،

"ڏـوقـىـ اـتـىـ ٿـاـ هـلـياـ وـجـنـ، جـيـكـاـ چـئـمـ كـنـهـ بـنـدـيـ بـنـاـھـىـ ۽ـ وـجـيـ جـيـ جـيـلـ جـوـ سـفـرـ اـخـتـيـارـ كـنـ ٿـاـ تـامـ دـورـ هـلـياـ ٿـاـ وـجـنـ."

ڏـوقـىـ سـاـ ڏـورـىـنـ، جـاـ جـوـ سـيـ ڏـيـ بـنـدـيـ،
پـاسـاـ مـتـىـ پـاـھـتـىـنـ، كـاهـوـزـىـ كـوـزـىـنـ،
وـئـاـ تـىـ وـوـئـىـنـ، جـىـتـ نـهـائـ نـاـهـ كـاـ.
(بلوچ، 2009: 129)

ھـكـ آـمـريـكـيـ مـحـقـقـ ۽ـ آـمـريـكـاـ جـيـ گـاـزـهـنـ سـتـدـيـنـ تـيـ تـحـقـيقـ كـنـدـزـ جـانـ كـوـلـيـرـ جـوـ چـوـنـ آـھـىـ تـ،
"آـھـىـقـىـ نـسـلـ (Hunters Race) جـاـهـىـ شـكـارـىـ لوـكـ، پـيـتـ قـوـتـ سـانـگـىـ لـاءـ 18000ـ كـانـ 13000ـ قـمـ، مـپـ آـلاـسـكاـ (Alaska) وـارـوـ
كـلـيلـ وـچـيونـ مـيـدانـيـ عـلـائـقـوـ لـتـازـيـ اوـپـ وـارـنـ روـهـنـ ۽ـ كـوـهـنـ وـارـيـنـ لـاهـىـنـ (Steps) جـيـ وـيـجوـهـ ھـكـ كـلـيلـ مـيـدانـ ۾ـ اـچـىـ لـاـ لـاتـاـ

هئا. انهي چوئين برفايني دور (Pleistocene) هر الاسكا وارو علانتو برف سان ديكيل نهوندو هو. هو ايستائين هك جڳهه تي کپ کوئي پير پساري نه وينا رهيا جيستائين هعن دنها جواز گول گهمي قري نه ذسي ورو. (کوليش، 2014: 41-42) قديم سنت هر مختلف ماڳن هر شکاري سماج گهئي زمانی تائين هلندو آيو. سنتو تنهيب کان تمام اڳ واري دور (Pre-Indus) کان نوبهئي زمانی (Neo-lithic period) کان وئي سنتو سڀيتا جي شهري دور (Urban phase) هر 2500 ق.م کان 1500 ق.م تائين، اهو اوائل سماج سنتو سڀيتا سان مختلف سماجي سطحني تي سلهارا تيل رهيو، سندن هر سنتو سڀيتا جو معاشی گنران هڪپئي تي آذاريل هو. گريگوري ايل پوسل پنهنجي مقالي، سنتو سڀيتا جا سوراشت واراماڳ هر لوئل جهڙي صعني ماڳ جي بيهڪ هر ڪچي مال جي فراهمي بابت لکي توت.

”لوئل هر اتر گجرات جي آهيڙين هر ڏوئين جي وچ هر متاستا وارو واپاري وهنوار نهايت ويجهو هر شعوري هو. هي هر ماڻهو کاپي جي تجارتی مال لاء ان تيار تيل هر ڪچو مال فراهمي ڪندا هئا. جنهن مان لوئل جا سنتي هنرمند مال تيار ڪري موجوده دور جي سنت جي اوسي پاسي هر فراهمي ڪندا هئا.“ (پوسل، 2015: 113)

”سنتو سڀيتا جو لوئل وارو ماڳ سڀني سماجن جي ڪارکرت جو مرڪز هو، جتي آهيڙي (Hunters) هر ڏوئي (Gatherers) پنهنجي ڪاريگريهه واري ذات هر ڏانهه مظاھرو ڪندا هئا.“ (پوسل، 2015: 105)

قديم سنت هر جديد سنت هر تاريخ کان اڳ هر پوءِ واري دور هر شکاري قبيلاه نه رڳو پنهنجي پيت ٺوت پر شكار سان لاڳاپيل واپار واري ڪرته هر رُقل رهيا هئا. پير ومل مهرچند آذوائي، قديم سنت هر لکي توت،

”پکين مان اول باز هر پسوئن مان اول ڪتو انسان ذات کي ڪمائنتو ٿيو.“ (آذوائي، 2008: 157)

شاه اطييف پنهنجي سُرن: ”پ، آسا هر شينه ڪيداري هر شكار ڪندڙ، بازن هر انهن جي قسمن جو ذكر ڪيو آهي، هنن بيتن هر مجاز وارونگ شامل آهي.

جهوتون ئىندىي جەنگ ھە، ميان آڭ مىاس، بازىن كاچ تىاس، سگەوە مۇقى سېرىن. (بلاج، 2009ع: 300-299)

شاه لطیف جی کلام سُر کاهوئی جی اپیاس مان وسھن پر اچی ٿو، انهيءَ کلهوئن جي حکومتی دور پر اهو شکاري سماج خاص طرح سان پیلن واروشکاري سماج کشي وجي موجود رهيو هو ئاھو پوهئين پساھن پر لڳي رهيو هو، جو شاه لطیف پاڻ چوي ٿو:

جهنگل آهيڙين کي، پينٽ ڪتو روندو

نه ڪتا، نه ڪوڙڪيون! چڙھيو ايو چوندو
هنهن نه هوندو انهان پوءِ عالمَ ۾.

(بلج، 2009: 134)

جهنگل آهيڙين، پينٽ ڪتو روءِ

”نه ڪتا، نه ڪوڙڪيون! چڙھيو ايو چوءِ
هاتھي هنهان پوءِ، لڳيَ لوڻو نه ٿيان.“

(بلج، 2009: 134)

ڪتا نه ڪوڪار، نه سيءَ سد شڪاريين،

پتيو کشي پاڻ، جهنگل آهيڙين کي.

(بلج، 2009: 184)

سُر کاهوڑیَّ جي اپیاس مان ئی وسھن ۾ اچي ٿو، انهيَّ ڪلهوڙا دُور (1700-1783ع) مِ جهنگ سازی، کيتي ڪرڻ لاءِ پنيون ٺاهڻ جو
ڪو گھٺو رواج پنجي ويو آهي، جو شاه طيف چوي ٿو،
”جهنگ“ کامي پٽ ٿئو کيڙن موريو گاه.“
(بلج، 2009: 134)

شاه لطیف انهن شکارین لاءِ چیو آهي:
 ”جهنگل آهیزَن کی پنچ کیوروندو“
 اهي آهیزَي لوک، جن وت ’سیالو ۽ سیگ‘ (تیر ۽ کمان)، ’پان ۽ پنگ‘، ’کان ۽ کمان‘ کان وئي میرن کپڙن سان بغل ۾ بندوق به آهي.
 شاه لطیف سُر ڏھر ۾ چوی ٿو،
 ماريءَ ميرا کپڙا، بَغَلْ منجهه بندوق،
 مارئُو مير ملوكَ، لتاڙيو لکين چڙهي.
 (بلوچ، 2009: 170)

”مارئومِرگه مَلوكَ، لَتَّارِيو لَكِينْ چَّهِي“
[سَهْتَاهَرَثْ مَارِينُو، جَابِلُوكَ لَتَّارِيزِنُو وَتِي!]

اهي جهنگ ۽ پيلان جا شكاري لوک ڪلوزا دُور (1700-1783ع) تائين آهيڙي ڪرت ڪندي ڪٿي ڪٿي وڃي باقي رهيا هئا. گريگوري ايل پوسلي هن شكاري لوکن کي قيم سندو تهذيب جي صنعتي وکري لاڳ ڀالوڻو (Middle Man-Agent) قرار ڏنو آهي. اهڙو عاج (هاتي) جو وکر جوزڻ وارو سامان هاتي ڏند رڳ ڏڪن انڊيا مان ڏايندو هوندو پر ان لاڳ قيم سند جا ڀيلا جام هئا.

لوٽل جي صنعتي زندگي ۽ هلچل کي جاري رکن لاڳ جيڪو ڪچو مال گهريل هو. ”ان مان ’نامون‘ راجستان، ’عقيق‘ سوراشر، نرمادا ۽ ڪچ، ۽ سند ماڻار واري ساموندي علاتي کان ايندا هئا عاج (Ivory) ٿه مقامي طور ملندو هو، پر ان ڏنتي سان آهيڙي نيات جا ماڻهو لاڳاپيل هوندا. جن کي هاتين جي شكار جي مقصد لاڳ ڏورانهين ۽ جوءِ کي وڃي جهاڳتو پوندو هوندو.“ (پوسلي، 2015: 112)

اهڙو سمورو صنعتي وکر ڏوقي ۽ شكاري لوک ئي آئيندا هئا، جن جا پير ڪنهن هڪ ئي ماڳ تي بيهڻ وارا نهئا. سند جي سماجي اتهاس مان اهو به سمجھي سگھجي ٿو ته سند قديم ايامن کان جديڊ سماجي دُور تائين هوريان هوريان پيلان ۽ جهنگن واري جونگلي جيوت کان پالي ٿيندي ٿي وڃي.

2.1.2 آهيڙي سماج جا قسم:

ان ربيت سند جوشكاري سماج جيڪوبنيادي طرح پن ڀاڳن ۾ ورجيل، پر ۽ بحر وارو شكاري سماج هو.

1- پيلان وارو شكاري سماج :

2. پاتياري ماڳن وارو شكاري سماج :

اهي شكاري لوک قديم دُور جي سندوسڀتا وارن صنعتي- شهري ماڳن کي هاتي ڏند ۽ پيو هُنري وکر فراهم ڪندا هئا، جن مان عاج جا چوزا ۽ پيو سامان جزڙندو هو، جيڪو پرڏيءِ پڻ وڪاوو ويندو هو. ايس. آر. راءِ موجب:

”سندوسڀتا جي شهن ۾ جو ڦند آهيڙي عاج تي ٿيل چتسالي واري ڪمر ۽ مصر مان مليل شطرنج (Charman) جي ڳوٽن تي ڳيل عاج جي بونبن جو پڻ ذكر آيل آهي.“ (Rao, 1991: 120)

هئملتن سال 1669ع ۾ ڻي ۾ آيو هو، هن لکيو آهي ته.

”هتي هاتي ڏند جو سامان ۽ تيركمان وڌي مهارت سان جوزيا ويندا آهن.“ (Hamelton, 1970: 77-78)

قديم سند ۾ 10000ق.م. ڏاري جونگلي جيوت جنهن ۾ اُن، گنه، گهڙا، هاتي، شينهن، گيبد، هرن، ڦازها، مرون ۽ بيا انيڪ نوع جا جيو موجود هئا. وذا درياهي وهڪرا، دائم و هندرن ندين: سرسوتى ۽ سندو ۽ جي صورت ۾ ايرندى ۽ الٽندي ڏانهن وهي رهيا هئا. سندو ۽ هاڪڙي جي ڇاڙن وارن قديم ڪيٺائي ماڳ ڪچ ڏانهن به چاڙ چاڙ سان پيلا سريل هئا. اوائل قيم شكاري سندو سماج انهن ۽ آڳاني قيم ڪيٺائي پون ۽ هاڻوکي ڪچ جي رن سان گڏ منچر دندي پريپاسي ۾ اسريو ۽ نسريو هو.

رحيمداد خان مولائي شيدائي پنهنجي قلمي ڪتاب ‘روضه السند’ ۾ قديم سند جي جونگلي جانورن بابت لکيو آهي ته.

”موهن جي ڏقي مان نختل مهرن تي گينبن، چيتن، هاتين ۽ ڳوئن جون تصويرون نكتل آهن، جن مان پتو پوي تو ته 5000ق.م ۾ مهران واري وادي ۾ متين قسم جا جونگلي جانور رهنداهئا. ايتري به خبر پنجي سگهي آهي ته مهايلارت واري جنگ ۾ (1000/1300ق.م) سندين گجرات جي راجا ڪرشن ڏانهن هاتي مُكاھئا.“

(شيدائي، 1951: 57)

سندوسڀتا جي قيم شهن جي کوتاين مان جيڪي مهرون لتل آهن، انهن تي به شكاري ماڻهو جا نشان چتيل آهن.

”مها ديوان پنهنجي ڪنڪاربس (1977ع) ۾ ٽامي جون 135 سندو مهرون جا چاتايون آهن جن جو تعداد هاڻ 249 آهي. جن جي ماپ 3x2 سينتي ميتر ٿيندي. هسن مهرون کي ڪنهن تيز آر‘ (awl) سان هڪ پاسي کان لكت ۽ پئي پاسي کان علامتي شان اڪيريل آهن. انهن اڪرييل علامتي شانين ۾ هڪ اهم ڳالهه اها آهي ته متن تصوراتي جانورن جا چتر اڪرييا ويا آهن، جن مان هڪ شكاري جي به تصوير آهي، جنهن جي متى تي سگ آهن هڪ هت ۾ ڪمان ۽ پئي هت ۾ ڪان (تير) آهي.“

(Possehl, 1996: 8)

شكاري سماج جا اهيجان سندوسڀتا ۾ هر وکتي نظر اچن ٿا.

”پيٽري کي انهن سندو مهون تي پيادل هوج ۽ تيزاندازن جي شڪل ۾ جنگي منظر دس ۾ اچي ٿو.“ (Petry, 1935: 35)

اصل ۾ لها پيٽل هوج نپر شكارين جون ٽوليون آهن، جن جو لاڳاپو سندوسڀتا جي لوکن سان سماجي ۽ مناستا واري تجارتي نيمن تي پتل ۽ وقوپوري واري واپار ٿيندو هو. اهي ماڻو سندو تهذيب جي صنعتي شهن جو جوزيل وکريپاسي واري ڏورانهن ماڳن ڏانهن ڪتي ويندا هئا، ان جي عيوض هاتي ڏند ۽ ٻيون اهڙيون شيون سندو تهذيب جي شهن جي صنعتي مرڪز ڪي رسائيندا هئا، جن مان واپاري وکر جوزيل ويندو هو.

سندو تهذيب جي تاريخ جي شعور کان اڳ واري دُور (Pre-Historic Period) کان به آڳائي زماني ۾ سجي نديي ڪند کي به خدا: ڀڳوان ۽ ڦو سند مان مليا. ڀڳوان سند جي قديم شكاري دُور جو پريو مڙس هو. اوائل سماجي نيم (اصول ۽ ضابطا) جو ڙيندڙ به اها ئي پهرين هستي هئي.

سند جي قديم شكارى سماج پر پيت گنر جو اكيلو و سيلو شكارى تي هو، پوءِ كنهن کي شكار لگو ته کنهن کي ذاگو، اهڙي صورت ۾ هڪڙا رج ٿي کائيندا ته بيا لنگهن پيا ڪتئندا هئا. اهڙي صورتحال کي منهن ڏين لاءِ اهي نيم جڙيا، ته س Morrow شكار آئي پرئي پگدار مُرس ڀڳوان، وٺ گڏ ڪبو، جيڪو وري انهيءَ شكار جا ڀاڳا ڪري، ضرورت ۽ گهرج آهن، هر ڪتب په ورهائيندو هو. ان ريت شكار جا ڀاڳا ڪري ورهائيندڙ جو گٿائنو ڙالوبوءُ گچ جي گچ، ٻڪ سان صوتیاتي متست جي ڪري گچ، جي اچار سان ڀڳوان ۽ ڀڳوان ۾ بليو. ان ريت ڀاڳو، حصو ۽ پتيءَ مان ڦري ڀاڳ، نصيبي جي معنۍ ۾ تبديل ٿيو. ان مان ڀاڳو، مالوند ۽ نصيبي وارو ماڻهو بشيو، جيڪو شكارى دور (Hunter Period) کان سفر ڪري ڏالوند دور (Shepherded Period) تائين پهتو.

مارو تئائين مون، پينر ڀاڳي آئيو.
(آلواني، 2013: 220)

سامي بچيو بلا کون، کو ڀڳوان پاري.
(ناگراتي، 2007: 42)

2.0.1.3 قديم ۽ جديد سند جي شكارى دور جو سماجي - اتهاش:

سند جو شكارى سماج دنيا ۾ هڪ ڏو هاڪاري سماج هو، دنيا سڀ کان پهرين جهنجاري جانورن کي گھرو بناڻ وارو هنر سنتوماڻريءَ جي ماڻهن چاتو، هنن قديم لوکن، رد، ٻڪريءَ، گنهءَ اٿ کان وٺي هاتين کي هيرابو. اهڙا اهڃان موهن جي ڏڙي واري سنتوسڀتا جي مهن ۾ چتيل جانورن وارين تصويرن کان وٺي دنيا جي تاریخ په عام نظر اچن ٿاسند په اچن په قيمت اتهاش ۾ موجود هئا.

شُو جنهن جو وجود پسوپني واري حيشت ۾ 28000 ڪم. کان ثابت آهي.“ (Aouumiel, 1994: 187)

سند ڀوليءَ ۾ س ۽ ش جي اكري متست آڳائي زماني کان ڦيندي رهي آهي، ڊاڪٽر بالوج سُرشينهن ڪيڏاري ۾ لکيو آهي ته، ”سند ڀوليءَ جي اڳين دور م شينهن لاءُ سينه لفظ په استعمال ٿيندو هو. (بلوج، 2009: 432)

هوانيڪ نالن سان سڃاڻو وڃي ٿو. سند ۾ اهو ڙالواج 'سائين' آهي، جيڪو سياڳ، سو ۽ شُو واري روپ بدل ڙالن واريون صورتون وٺندو هڪ وڌي زماني بچاڻا وڃي، سائينءَ جي صورت ۾ نوار ٿيو.

انهيءَ لفظي لزهيءَ واري 'نام مالها' ۾ سامي به آهي جيڪو 'سائينم' (منهنجا سائين) مان ڦرندو ۽ بدلاجندو وڃي، سامي ۽ سامي واري اسمي شڪل ۾ جڙي ٿو، جيڪو پتي، خاوند، مالڪ، سائين ۽ ڏتيءَ جي معنۍ رکي ٿو.

‘سو، ڀڳوان واري صورت ۾ تمام آڳائي دور کان ٿيه هزار ورهيءَ اڳ تائين شكارى لوکن جا نيم جوڙيندڙ شُو-ڀڳوان سڄي ڌريءَ جي جنسار سان پيار ۽ پابوه، پاچهءَ پوريءَ وارو رشتور ڪنڌ ساڳاهو سچڻ هو. هو جانورن سان ۽ وٺڻ سان محبت ڪرڻ واري هستيءَ جي حيشت ۾ ڪڪ پن ڦم، هر شيءَ ۽ جڳهه موجود آهي.*

ڌريءَ تي قديم انسان وٺ خدا جو امو پهرين پاچهارو تصور آهي، جيڪو سند مان شكارى دور ۾ اسريو ۽ پسوئن جي مالڪ واري خالق ۽ خدا کان وٺي هر شيءَ ۾ موجود هئڻ وارو تصور اختيار ڪندي انساندات جي وجود ۽ خوشحاليءَ لاءُ تخليق جي خُدا جو روپ ورتائين، جيئن شاه لطيف چيو آهي ته..

سائين! سدائين ڪرين، متى سند سڪار.
دوستا! منا ڏلدار عالم سڀ آباد ڪرين.
(بلوج، 2009: 412)

2.0.1.4 سند جي اتهاش ۾ هاتيءَ شينهن:

قييم سند ۾ سنتوسڀتا جي سمورن شهري ماڳن ۾ عاج مان جڙندڙ فن ۽ ڪاريگري واري ڪلاونت جا اهڃان صاف نظر اچن ٿا، خاص طرح سان سندو تهذيب جي صنعتي شهر لوئيل، چانهو جو دڙو ۽ بين ماڳن تي عاج مان مختلف ٿون جوڙيندڙ موجود رهندما هئا. سند ۾ هاتين، گيندين، شينهن ۽ بين جانورن جو وجود قديم ۽ جديد اتهاش مان ٿابت آهي.

مصر جي تالمي حڪمран مان فلاڊيلفس- تالمي II (246-285ق.م) جنهن آرسينس، بيريئس ۽ ميوس هورمس جھڙا بندر جوڙائي واپار وڌايو هو. هن جو هڪ مقصد ساموندي رستو جوڙن سان گڏ بيو اهو بهوت هوا هي هاتي هت ڪري سگهي، جيڪي ان دور ۾ فوجي ٽئنڪ جهڙي حيشت رکندا هئا. هن ايراني شهنشاهيت جي جاڪوڙي، جنهن سنتوندي سان گڏ، وڌي ساموندي کو جنا ڪري تمام اهميت جو گي ڄاڻ حاصل ڪئي، تنهن جي سند مان آندل هاتين سان مقابلو ڪري سگهي.

ايم، ايج پنهور لکي ٿو،

”تالمي II جي حڪومتي دور سند جي پنيور واري بندر تان بين انيڪ واپارين شين سان گڏ پلاشكارى ڪتا ۽ ڳئون به مصر ڏانهن اماتيون وينديون هيوون.“ (پنهور، 2004: 85)

سند ۾ هاتي قديم دئر جي پيلن ۾ عرب دئر ۾ شهرن ۾، اميرن وٺ نظر اچن ٿا، ان کان پوءِ هاتيءَ سند ۾ نظر نتا اچن. عرين جو سچو حڪومتي دور (711-854ع) بنواميءَ ٻنوعباس وارو زمانو سند ۾ پاٿيءَ جي اٿاث وارو دئر هو، سو ڪهڙي ۽ ڪچو ڏ بڏن جي ڪري پيلا ختم ٿي ويا هئا. ان کان پوءِ عرب نسل وارن سنتي حاڪمن، هبارين جي دئر (1011-854ع) ۾ سند ۾ پاٿيءَ جي

* پنجين باب 'سندومت- ٿيو ازمه' ۾ مڪمل حوالن سان تفصيل ڏال آهي. (محقق)

جهجي آوت جي کري سنت جي زرعي معيشت هيکر وري سُکر ۽ سَئائيه واري گس تي آئي. سندی تاریخدان مولائی شیدائي پنهنجي قلمي كتاب "روضه السنن" هـ لکي ٿو،

”هائين جي وجود جي سوداگر، سند جو عاج چين ولات هر وکروکري دولت کمايئندا هئا. انهيء دوز کان پوءی سند مر هائين جو وجود نظر نتو ايجي.“ (شيدائي، 1951ء: 27)

سنڌ ۾ هائين جو وجود نظر نٿواچي. ”(شیدائي، 1951ء: 27)

"حضرت عمر فاروق رض جي زمانی ۾ ستد جي پر گئی مکران کی فتح کرڻ وقت عرين کی غنیمت جي مال پر کی هاتھی پڻ هست آیا هئا. جن کی حکمر بن عمر تغلبی 23ھ / 643ع ۾ صحار عبدیء جي معرفت فتح نامي سان گذ فاروقی دربار ڏانهن مُکو ۾ هو." (نعماني، 1924ء: 131)

سنت جا عرب امير ۽ عملدار هاتھي ۽ واري سواري استعمال کندا هئا۔ مسعودي لکي ٿو، ”منصوره ۽ ملтан جي عرب اميرن جي لشکر ۾ سندن شاهي سواري ۽ لاءِ وتن هائي موجود رهنداهئا۔“

(مسعودی، 1862: 378)

مسعودی عربن جی سند واری لشکر بابت لکی ٿوٽه،

”منصوره جي حڪمران وٽ هاڻين جو انگ اسي (80) هو. هرهڪ هاڻي سان گڏ بطور ڪمک پنج سو پيادا سپاهي به سان رهنداهئا. انهن هاڻين ۾ پلزاڪو هاڻي منصر قاس ۽ حبده هئا.“ (Elliot, 1976: 24)

منصوری کان وئی ملتان تائین سنت جا عرب حاکم ئامیر شهر جي گشت کان ویندي جمع جي نماز ھر شريڪ تيڻ لاءِ گھوڙن بدران هاتيءَ جي سواريءَ کي شان واري شاهيءَ سواري سمجهي ان تي چڙهنداهما. سن 230هـ/844ء داري اصطخري جي بيان موجب، ”ملتان حا امير جمم نماز ادا ڪرن لاءِ هائين تي چڙه هي ويندا هما.“ (بادری، 892ء؛ 342)

سنڌ گھمندز سیلانین سنڌ جي بیان پر خوفناک جهنگلی جائزون حي موجودگي، جو ذكر جت ڪٿ کيو آهي.

”سن 320هـ/932عیسوی هر ابن الفقیه همدانی پنهنجی تصنیف ”کتاب البلدان“ هر مهران جی کپن سان اسیرل سنت جی گھاٹن بیلن خونخوار حانوون جو ذکر کیو وی آهي، عهن انھن مگندي جو ذکر ب شامل آهي.“

(همدانی، ۹۳۲: ۲۵۱)

بشاري مقدسی جیکو ابن الفقيه کان چالیه و رهی پوءی سند م آیو هو، تنہن احسن القاسم م لکیو آهي ته، ”منصوريه حج، عاج ۽ گنبدی حج، سگن حو یاهر ین ملکر سان وایار هله، تو۔“ (مقدسی، 375: 482-474)

هندستان جا ترک حکمران جن کی اج دینهن تائین هتی جو عوام یل وچان مغل (منگول) کوئیندا هئا۔ انهن مان شہنشاہ بابر متی سندھ ماتھ ح، شہر بدھ ح، جہنگم جہنگل، جاندھ، دننا هئا۔

”انهن مان شهنشاه باير پنهنجي آتم کهاثي ئەم 933ھ/1526ع تائين گىيدا دىش ئەنلن كي دوزائي دوزائي شكار كرۇچ جو ذكى كىو آهم“ . (نابد . 1969: 174)

مملانا شاہ نعمان بن منجع کتاب "الفاروق" و لکھ آئی تے

”قادسیا جی مشهور معرکی ۾ ایران جی لشکر لاءِ سنت جی راجا هاتی مکاھئا۔“ (نعمانی، ۱۹۲۴ء: ۱۳۱) عباس خلائف، مامون بن شید، حنفیان، افسطخه، حبیبان، موحبد

”فصل بن ماهان سنت جو شهر سندان فتح کرڻ کان پوءه هک هائي خليفي لاءِ مُکو هو، جو عرين جي خيال موجب هک بهتمدين تحفه هو۔“ (لارام، 1866ء: 346)

بی‌بی‌سی: آخوند، دیده، سمعن، ح. اقتدار لاعتنده، حنگاه‌شادی، زمان، و این بخطوط «سلان»، سنت‌های انگلیسی هم.

”انویہ سیلانی این بخطوٹ پنجند کان هیٹ دوش آب واری مها دنی (Great Lake) کان هیٹ جناني شہر کان مئی پبلی ہے گیندی جو شکار تیندی ذنوہو۔“ (بطوط، 1986ء: 22-17)

سند مهاتی کالهورا ڈالپر دوڑ تائين نظر اچن ٿا، پراهي هائي کين ڪابل جي دراني فرمانروائين کان سوكڙي طور مليا ها.

شينه ۽ چيتا نالي ماتر وجي رهيا هئا، اهو ب وسهي ۾ اچي ٿو ته پلي ۽ جي ڪنڀ (Cat Family) وارا اهي جانور جيڪي ٿورا ٿڪا نظر آيا ٿي، شايد اهي آبڪلائي واري بودن واري پاڻي ۽ ملڪ جي اترین علاقئن مان لڙهي آيا هجن.

”سند جي تاریخ، تالپر دوڑ، 1783-1843“ میں سنت جی سیکات پیلی ہے کہ ادم خور شینهن جی ظاہر ٹین تی میر غلام علی تالپر بات پنھنجی یا گھوڑی بادپا، تی چڑھی و جی پیلی ہر پھتو، انھی شکار کرنے دوڑان میر صاحب جا تو کاراوا ہ کیماں، مار ج، میا عنیت مصباح انھی عَشِّینهن کے تاد سانہ مارے فست عذاب دے کیم۔“ (یگ، 2012: 368-371)

2.1.5 سلی حاشرادی:

کی صدیون اڳ سنت تی چوماسی جو وڏو مندل رهندو هو، گھئی وسکاری ۽ وسنؤن جي کري آباديون ۽ پيلا جام هوندا هئا. انهن ۾ جانور به حام هئا انهن جو شکار به حام ٿيندو هو.

شاه لطیف انن جهنگلی جانورن مان شینهن جو ذکر ۽ سندن ویڙهاندن جو ذکر پنهنجی کلام ۾ تمیل طور کیو آهي ۽ کا ب تمیل حقیقت کان سواء ممکن ناهی هوندي. شاه لطیف جي کلام ۾ هاتی ۽ جي هذ ۽ هاتی ۽ هاتی هن کی ملي ٿئي تنو.“
اهمیت رکی ٿو. هُچوی ٿوت، ”هو ڪیهر شینهن هرڻن کی هٿ ڦتو هشی ۽ هاتی هن کی ملي ٿئي تنو.“
”هُر ٿا هُر ڦهشی، گینو ڪو ڏکنوس.“

سر شینهن ڪیداري ۾ شینهن جي هاتی سان جنگ، هن جي مزاج سان گذ ٻين شکار وارن جانورن: تازی گھوڙا، باز، باشا ۽ شکاري
ڪتن جو ذکر ڪيل آهي، جیتو ٿيک هن وقت سند ۾ اهي وذا جانور هاتی ۽ شینهن موجود ذ رهيا آهن پر هن جو ذکر سند جي سماجي ۽
ساهتي اتهاس ۾ موجود آهي.

شاه لطیف، انهيءَ قدیم شکار جا عکس چتیندي چوی ٿو“
هو پنهنجی چبن سان هن کي دبائي ۽ دمر گھوٽي ٿو. جنگ جي وقت پنهنجا پير پختارکي ٿو ۽ لذی ڦتو.
ایهُ ڪیهر جو ڪم، جِئن هاتی ۽ کي هٿ هشی،
نهوڙي نالئن سین، دمائيس نه ڏم،
ڪلی ویر ڦدم، کوڙي پر ڪٿي نهين.
(بلوچ، 2009: 432)

شاه لطیف سُر شینه ڪیداري ۾ چوی ٿو: ”جي توکي هاتی ۽ جو هڏ ٿو گھرجي ته شینهن واري وات تي هل، گدرڙن جو وڌو وگ ڏسي ڪري
متان نهاريندو رهجي وجين.“

ڪیهر ڳري اڳ، جي هاتی ۽ جو هڏ گھرین،
پسي وڏو وڳ، جنبو جم نهارئين.
(بلوچ، 2009: 433)

”شينهن ڳئون ماري جبل تي ڪثيو، چڙھيو وڃي ۽ جبل تي چڙھي ڪري، ڳئون کي کائي ٿو. ڪيهر جيڪر سهئن جو شکار
ڪري تپنهنجو وار وار واڙ ڇن وڪتندو.“ (رسالو، 2009: 433)

گئون مارئو گز چڙھي، گز چڙھيو ڳئون کاء،
ڪيهر پلاٽي جي سهئي، ته لون لون لک وڪاء.
(بلوچ، 2009: 432)

شاه لطیف سُر شینه ڪیداري ۾ چوی ٿو، ”هو (شينهن) هاتي همت سان مقابلو ڪري ٿو، هرڻن کي هٿ ڦتو ڏي. جنهن جي سامهون
اچي وڃي، تن کي ناس ڪريو ڇڻيو انهيءَ شينهن جي اڳيان ڪوبه بيهي نتوسگهي.“

هاتي ۽ همت سين هشي، هرنا هٿ ڏي،
سامهون اچي جن کي، نهوڙي تئن ذي،
ان ڪيهر ڪنا کي، پگان يڳين ايمهن.
(بلوچ، 2009: 433)

شاه لطیف هُن سُر شینه ڪيداري ۾ ”شينه، جوللو ‘قيصر‘، ڪيئر ۽ ڪيئر ڪري ورتو آهي. اصل ۾ اهو ڪيئر‘ ئي آهي،
جننهن جو مطلب ’پير شينه‘ آهي. س ۽ ه هتي پاڻ ۾ متجن ٿا، جيڪو سندتني بولي ۽ اکري ڦيرگھير جو عام لقاء آهي. ان اکري ڦيرگھير ۾
لفظن جا رڳوائيلي ’اکر‘ نتا متجن جيئن ’ست‘ ڦري هند‘ تيو، بلڪو وج ۽ آخر وارا لفظ ب تبديل ٿين ٿا. ڪيس‘ مان ڪيئر، ڪپاس‘ مان
ڪپاه ٿيو.

هتي شاه لطیف جي سُر شینه ڪیداري واري بولي سند جي اڀوندي يڳي واري بولي جي لفظن سان پيرپور آهي، ان پاسي هاڪڙو درياه
وهندو هو، جنهن جي ڪندين تي وذا ٻيل ۽ جهنگ موجود رهيا هوندا. جتي سنتو سڀيتا جا انيك ماڳ: وسنديون ۽ واهن جڙن کان اڳ شکاري
سماج اوج تي موجود رهيو.

2.0.6 مڙون جي شکار جو گهانڊار وارو طریقنو:

شاه لطیف پنهنجي کلام ۾ مرون جي گهانڊار واري شکار جو ذکر ڪيو آهي، اهو طریقو تمام آڳاتو آهي. جنهن ۾ شکار ڪرن
وارن سان گذ هڪ ماڻهو مٿي تي مت رکي هلندو آهي، جنهن ۾ بـ سو راخ سامهونه ڪان هوندا آهن ۽ انهيءَ مـ اندڙيا پـ پـنـدا آهن، انن هـ ڏـي
ڪري مرون حيرت ۾ پـنجـي بـبيـهي رـهـنـدا آـهن ۽ ان رـيـتـ شـڪـاري دـقـنـ سـانـ ڪـيـرـائيـ شـڪـاريـ ڪـريـ وـنـدـنـ آـهنـ. اـهـڙـيـ شـڪـاريـ جـوـ ذـڪـرـ
شـاهـ لـطـيـفـ تمـشـليـ طـورـ موـهـجـيـ وـڃـڻـ ۽ حـيرـتـ ۾ پـونـ جـيـ اـنـهـارـ وـارـيـ دـلـجـسـپـ اـنـدـاـزـ ۾ سـُرـاـمـكـلـيـ جـيـ پـهـرـينـ وـائـيـ ۾ ڪـيوـ آـهيـ، جـيـڪـاـ اـصلـ
۾ سـڪـڙـيـ جـيـ وـجـتـ جـيـ هـڪـ عـالـيـشـانـ سـارـاهـ آـهيـ:

گهانڊار مرون موها، هي ۽ ماڙهو ڻمنڙي،
اديون! عبد اللطيف چئي، هي ۽ مـنـا جـڦـارـينـڙـيـ.
(بلوچ، 2009: 312)

انهيءَ ٻيل جي شکار واري ڪرت ۾ ڪتا اهم ڪردار ادا ڪن ٿا. جهنگلی جلنورن ۾ سڀ کان اول ڪتوئي هو، جيڪو ايشائي شکاري
لوڪن ڏاريو ۽ مالوند ڏور تائين ڪتي جو ڪارچ هن سماج ۾ تائين اهم ۽ اتم ٿي ويو، جيڪو واڙي واند ۾ مـالـ جـورـکـوالـ آـهيـ.

شـاهـ لـطـيـفـ شـڪـاريـ ڪـنـ جـيـ فـطـرـتـ بـابـتـ چـوـيـ ٿـوتـ: ”اهـيـ ڪـتاـ مـالـکـنـ سـيـدينـ تـيـ هـيـرـاـياـ آـهـنـ، بـچـ ڪـرـنـ تـيـ ئـيـ ڀـونـڪـنـ ٿـاـ. حـڪـمـ دـينـ تـيـ
عملـ ڪـنـ ٿـاـ، هيـ آـمـلـهـ آـهـنـ، هـنـ جـوـ ڏـوـهـ ڪـونـهـيـ، اـشـاريـ تـيـ ۽ بـچـ ڪـرـنـ چـڪـ هـنـ ٿـاـ.“

سَكَبَانْ جِي سِيتِيارِيا ٿا، بِچَنَا تِي بَهَنْ،
قِرَئَا نِدْ فِرْمَانْ كَانْ، مُلْ نِدْ مُوتِيرُونْ،
كُونْهِي نُوْهُ كُتَنْ، ذَاكَارِئَا ذَازِهِينْ ٿا.
(433:2009)

شاه لطیف کتی جی تمثیل کی انسانی فطرت جی کیترن ئی عام لقائی، لالج، بیوفائی ۽ قرب وارن سان ورڙهڻ ۽ جھیڙهڻ واری عمل تی لاڳو
کیو آهي.

جَنِي سَنَدو آهِينْ، سَيَئِي جِي چُونِئِي هُنْ
تِ كُتا قَرِيبَنْ سِينْ، دُعَويِي وجَهِي مَ دُنْ
جَنِي وَدَهُ وَهُ وَرَهُ عَاقِي تِئِينَ أَنْ سِينْ.
(433:2009)

شاه لطیف سسی ۽ جی سر معدوری ۾ چوی ٿو:

”سَسِي تُون پِنهَنَ وارا پَالِيلْ كَتَا سَانْ كَتِيَا آهَنْ، جِي كِي اصل كِيجَ جَا آهَنْ، تُون اِگِي ئِي رِستِي كَانْ نَاوَقَهُ هُوَئِينْ پِر جَانُورِنْ کِي تِياد
آهِينْ، جِي كِي تِنهَنَجا سُونَهَانْ تِيَا آهَنْ.

سَسِي پِيَنْ سِي، جِي پَارِيلْ پِنهَنَهُ ڄَامَ جَا.
(بلوچ، 2009:194)

سَچِي سِنَتو سِيَيَا ۾ مَاثِكَ مُوتِي، سُونْ، هِيرَا، اعل تمام اهمیت رکنَتَهُ هَئَا. انَهُنْ مَانْ وَرِي هَاتِي ڏندَ انْ كَري اَملُهُ هَوْ، جَو اَهُو تمام
ذَكَّيِي نَمُونِي رَگُو بَليِي جِي شَكارِينْ وَسِيلِي ئِي هَتِ اينَدو هِيَوْ. سِنَتِ جِي لَازِمِي ماڳِ ۾ شاه لطیف جِي روایتِي بِيتِنْ وَارِي ذَخِيرِي منجهان هَك
بيت ۾ شاه لطیف انهی قَدِيم اهمیت جوگِي وَتِي تمثیل طور ڪَتَب آندَو آهِي. محمد هارون مجید اثَيِي جِي قَلِمي رسالِي مَانِي بِيت مَليُو:

أَرِيَهُ جِي اوَلَادِ جَوْ كَهُرُو دَوهُ كَيُومُهُ
هَوَتَانَهُ ۾ هِيَكَرُونْ پِنهَنَهُ ئِي پِگِيُومُهُ
هَاتِي ڏندَ هِيُومُهُ، پَكُو بُولْ بِروجَ سِينْ.
(مجید اثَيِي، 1958:173)

شاه لطیف ان ریت روایتِي کلام ۾ شِینَهُنْ جَوْ كَاجَ تِئِينْ وَارِي پِيَتْ كَتِدي چِيو آهِي تِه،
ذِينَهُنْ تِئُو جُهُرُ يَانِيَا، مَثَانَ وَسِي مِينَهُنْ،
هَلَانْ تِه پُسَنْ كَيَّارَا، وَرَانْ تِه تُئِي نِينَهُنْ،
تُوَيِي كَائِنْ شِينَهُنْ، شَلَ قَوْلِينْ كَوَرِي نِه تِيانْ.
(مجید اثَيِي، 1958:101)

شاه لطیف انہن مَتِين جانورِن، شِينَهُنْ ۽ هَاتِي، کَتِي ۽ گَدَرِ سَانْ گَذَر، گَئُونْ، هَرَنْ، تَازِي گَهُوَنْ، ”بُورَاٽُو باز“ ۽ ”شَكَري“ جَو ذَكَر
پِنهَنِي کلام ۾ آندَو آهِي. جِهَرُوكِي
شاه لطیف باز وَسِيلِي شَكار وَارِي ڪِرتِ جِي وَذِي سُتْ رکنَتَهُ هَوْ، هَنْ اهَزِي هَكِ باز پارانِ آذَامَنَتَهُ وَگَرِ مَانْ كَونِجَزِيَهُ جَو شَكار
ٿَينَدِي ڏسِي ڪِري، هَنْ جِي آكِيري ۾ وَيِيلِ مَاءِ جَوْ اَنْتَظَارِ ڪَنَدرِ ٻِچَنِ جَا اَحَسَاسِ هَنْ رِيت بِيانِ كَيَا آهَنْ تِه،
وَگَرِ وجَائِينْ، بازِ جَهُوري كَونِجَزِي،
بَچَنِ اِيَّنِ يَانِغِينْ، آيِلِ ايِنِدي وَاهِري.
(شِيخ، 2012:248)

شاه لطیف بُورَاٽُو باز رَكَنْ جِي تَاكِيدِ ڪِري ٿَوْ ڳِجهِ جِي ڳَولا كَانْ منَعِ كَري ٿَوْ.
كَنْ بُورَاٽُو بازِ كِي، ڳِجهِ جِي ڪِجَ مَ ڳَولَ.

كَنْ بُورَاٽُو بازِ كِي، ڳِجهِ كِي ذِي مَ ڳَلُ.
هَما ذِي تُون هُلُ، شَكَرُو سَانْ كَتِي.
(بلوچ، 2009:433)

انَهُنِ سِينِي حِيوانِن جَوْ كَنَهُنْ ذَكَنَهُن شَكَارِي لَوْكَنْ ۽ شَكارِي سِماجَ سَانْ گَهُرُو تَعلُقِ رَهِيو آهِي.

2.2 پَاطِيَاري ماڳِن وَارِو آهِيرِي سِماج:

سِنَتو سِيَيَا جِي جُونْ كَانْ گَهُوَ آڪِائي ڏوَتِي انسانِ گَهُت وَسِكَارِن جِي ڪِري ڏُتْ نِلَنْ كَارِنْ مِيجِيَهُ جِي شَكارِ سَانْ گَذَرِ ڪِي ۽ نَنِيَّا
جهَنَگِي جانور پَتِرِ اِيجَلِي مَارِن لَڳُو. ان رِيت هَنْ جِي پِيَت گَنَران ۾ مَاس (Protein) بِهِنْ جِي خُوارِكِ ۾ شاملِ تِي وِيو. اَهُو سَلَسلَو قَدِيم انسانِي
شَكارِي دَورِ كَان وَنِي آمرِي جَڳِ كَان وَينِدي اِجْ ڏينَهُن تَائِنِ هَلِيو بِيو اَچِي، ان بَابِتِ هَكِ مَحقِقِ لَكِي تِوَتِه،

”سِنَت ۾ آمرِي جَڳِ كَان وَنِي انسانِ جِي گَهُو ڪِري سِيَيِي كَانِ هَمِ سِرِگِرمِي مِيجِيَهُ جَو شَكارِ هَئِي، پِر پُوهِ وَارِا وَيشِنُو مَهَاٽِن
کِي اوچِي ذاتِ سِمجِهِندا هَئِي. سِنَتو درِيَاءَ جِي وِيجَو ۽ انَهُي پارانِ چَارِهِ جِي منَد ۾ ٺاهِيلِ دِنِينِ جِي چُوقَارِي انَهُن جَا كَوَرِ سَارَا

چو شکار بے عامر هو. میچی گھتو کری وذی مقدار ۾ پکتی، سکائی ۽ وکی پڻ ویندی هئي.“ (Panharwar, 2011: 65)

انهی ۽ قفیم دور جو مچی جي شکار جو اوزار ڏڻو هوندو هو، اڃان مچی مارڻ واري ڪڙھئي ۽ چار ناھن جي سمک کين ڪاد آئي هي. انکري اهي پاٿي ۽ ۾ اهي ڀالهندڙ پاٿي ۽ واري تلائن مان ڄٺٺائني ڳن واري لٽ سان مچي ۽ جو شکار ڪندا هئا. قفیم سنت جو شکاري انسان پهرين چاچن، پوءِ دندي، ان کان پوءِ مها ڀندڻ ۽ ان ريت درياهي ۽ سمنڊ ۾ شکار ڪرڻ لاءِ گھڙيو، ان عمل ۾ سماجي ترقى ۽ نون اوزارن ۾ چار جي ڻهن وارو عمل شامل رهيو آهي.

2.1 ڦاندي ۽ آهيڙي سماج:

سند جو ڏاندي سماج سند جي ايرندي ۽ الٽندي ندين: سرسوتی (هاڪڙي) ۽ سنتو ڻجي ڪنتين سان انيک ماڳن تي جو ڙيل ڀاڏن، دندين ۽ ڊورن تي اسريو. اهڙو سماج اوائل ۾ هاڪڙي جي دندين تي ڄڙيو هوندو. جتي اث هزار ورهيء اڳ تائين شکاري لوک شکار سانگي ايندا هئا. ايم. ايج. پنهور پنهنجي پنهنجي مقالي سند ۽ ڪچ جا ڄاڳاپا ۾ لکي ٿو،

”اث هزار ورهيء جلن سمنڊ ڻنبي محمد خان کان هيٺ هو، هاڪڙي ۽ سنتو ڻدي ڻجي ڪثارن سان سمنڊ ڇڻ جي صورت ۾ گهانن بيان جنم ورتو. ان وقت پيلان جي پکيڙ اتکل روع 2500 هم چورس ميل هئي.“ (پنهور، 2004: 25-26)

گريگوري ايل. پولس جي ڌاڪٽريت واري تيسن، سنتوسپيتا جا سوراشتر وارا ماڳ ۽ ايم. ايج. پنهور جي مقالي واري تحقيق مان ائين سمجھ ۾ اچي ٿو،

ڏڪن انڊيا کان شکار سانگي آيل انهن لوکن لاءِ گنڍيل شکار جا پاٿيارا ماڳ ’ڪچ جي نار‘ (Gulf of Kutch) ۽ هاڪڙي وارپون ڏنديون هونديون، جتي پنهنجي علاتهن، ڏڪن انڊيا ۽ سند جي شکاري سماجن جي گنڍيل هوندي. انهي ۽ گنڍيل شکاري سماج جي معاشي ڪرت اتي ابڊائي ۽ عارضي انساني آبادين کي جنم ڏنو، جيڪي اچوڪي دور وارين ميانين ۽ مدين کان وڌيڪ نه هيون ۽ سال جو چڱو عرصو، هڪ سيلاري وارو وقت، جنهن سائيپيريا کان پکي ولر کري هاڪڙي ۽ سنتو جي چنڍيل ڀاڏن ۽ دندين تي اچي لهندا هئا ۽ ٻيو وقت، جنهن ڪچ واري نار کان وٺي هاڪڙي ۽ سنتو ۾ چاڙهه ايندو هو، پلو ۽ مچي جام ٿيندي هئي. انهي ۽ ڪفيم دور ۾ ڏنديون اچ جي دور کان ٺڻو تي هونديون هيون، ۽ انهن ۾ مچي ۽ کان سواءَ به، ڪم، ڪوٿيون، ڏوڏا ۽ پڻ ۽ پي ڪاڌ خوراڪ جي ججهي اپت ٿيندي هئي.

شاه لطيف ڪينجهر دندي سان گڏ، مهران ۽ انهن بين دندين تي هزارين راچن جي معاشي گذران بابت چوئي ٿو، ”انهن مهان جو ڪاچ پهن، ڪم ڪوٿيون ۽ ڏوڏا آهن، هنن لاءِ لوڙ نعمت آهن ۽ مچي وڏو طعام آهي، هنن جو ڪاڌون ننڍي مچي ډو، درا ۽ ڏاچون آهن، هنن جو ڄام جهڙي پارس- انسان سان پاسو لڳو تاهي رچي لال بل بتجي ويا.“

پئ پئ، ڪم ڪوٿيون، ڏوڏا بهه ڏاچون،
نempt لويٽ لطيف چئي، ڪئي مچي ڪاچون،
رهن پئهن سر پانڌين، دوء درا ڏاچون،
پارس سين پاسون، لڪا تي لال ٿيا.
(بلوچ، 2009: 281)

قوٽ جئي جو ڪوٿيون، پرہن پابوڙا،
پايو منه مهران ۾، ڪين كالوڙا،
جي تي ڏئ هئا ڏوڙا، سي سئي انعامي ٿئا.
(بلوچ، 2009: 281)

ڪم كالوڙا ڪوٿيون، پهت جئي جي پئ
لائي لينڪ لطيف چئي، جئبن ججهي جئن
گھوٽ اني جي گھر راجا ريجهي آئيو.
(بلوچ، 2009: 281)

ٿئ تريون ڊوئين، ڪئ رهائيون ريل ۾،
رچ پنهنجي راج ۾، وينيون سموهين،
مهانيون موهين، تخت تماچي ڄام جو.
(بلوچ، 2009: 281)

ايم. ايج. پنهور جي تحقيق مقالي، سند جون پوليون، موجب، سند ۾ ڪنتين سُش، چارن ۽ دلمن سان مچي ۽ جو شکار زرعي دور کان پوءِ شروع ٿيو. ڏڪن سند جي درياهي ۽ ساموندي ماڳن وڃهو مچي مارڻ واري ڪرت جا اوزار قفيم دور ۾ جو ڙيا ويندا هئا. هوكى ٿو،

”سمنڊ جنهن سند ۽ پنجاب مان لهي ويو، تنهن دراوڙ لوك شکار ۽ ڏت ڪرڻ ۽ مچي مارڻ لاءِ درياهي ايراضين ڏانهن وڌن اڳا. سنئي پاهشي اوزارن واري (Microlithic) دور جو مچي ۽ جي شکار جي اوزارن جو هڪ ڪارخانو روھڙي ۽ هائوکي ڪراچي حيدرآباد نيشنل ھاءِ وي جي 101 ميل وڌ لتو آهي.“ (پنهور، 2010: 78-79)

2.2.2 داندي سماج جارنگ:

(نوري-چام تماچي)

شاه لطيف پنهنجي رسالي جو هك داستان: 'سر کامود' ۾ سند جي داندي سماج جي سمورين حُسناکين جا انبلشي رنگ کشي اوتيا آهن. سند جي سما حکمرانن جي دور (1351-1352) جو هك ئي روماني داستان، نوري-چام تماچي، آهي، جنهن ت شاه لطيف جي کلام جا پيا سمورا داستان: عمر ماروي، ليلا چنيس، سُهشى ميهار، سُسشى پنهون، سورث راء ڏياج، سومرا حکومتي دور (1011-1351) سان تعلق رکن ٿا. انهيءَ سما حکمرانن مان رکنن الدین-چام تماچي جنهن سند تي ٻ پيرا حکومت ڪئي، پهريون حکومت ڻي دور (1368-1370) ۽ ٻيو دور (1388-1392) رهيو، 1371 ڦاع کان وني 1388 ۽ اورو چيون دور-سترهن ورهيءَ هن دهليءَ جي حکمرانن وٽ اول (يرغمال) ٿي گذاري ۽ دهليءَ جي حکمران فิروز تغلق جي مرٽ (1388) بعد آزاد ٿي سند موئي آيو. ان کري اهو داستان 1388 ڦاع واري زمانی جو آهي. انهيءَ چام تماچي ڪينجهر ڏيندي تي تڳنڌ خاندانن مان هك اپسرا صفت، حسين چوکري نوريءَ تي ريجهي توءَ پوءِ هو انهيءَ مهائiene سان شادي کري، هن جي داندي سماج جو هك متحرڪ كردار بتبجي ويچي تو. شاه لطيف اهو منظر چتندندي چوي توت.

سميون ڪري سينگار، راءِ ريجهاڻ، آئيون،

چام هئن ۾ چار، جولي جهرين وچ ۾.

(بلوج، 2009: 279)

ميءَ هئ ۾ مڪري، چام هئ ۾ چار،

سچو ڏينهه شڪار، ڪينجهر ۾ ڪالهه ۾.

(بلوج، 2009: 279)

شاه لطيف لاءَ نوريءَ چام تماچي جو پيرم ۽ وهانءَ چن کالهه هئي، هو هن سمورن داندي، درياهيءَ ساموندي جيوت تي تڳنڌ لوکن جي پارت چام کي کري تو، چوته هون پنهنجي بنادي فكر ۾ هيٺن جو وڏو حاميءَ تخليق جو خدا، به آهي. جي صورت ۾ وقت جو ڪو حاڪم آهي تاهو ساڳيو ڀالرو نان، تخليق جو خدا، به آهي.

ڪاج جيني جو ڪيُون، مال جيني مڏ،

سمي سيري سين ڪئا، هيٺا جيني هـ،

چام پرتئي لـ، سائين جي سيد چئي.

(بلوج، 2009: 280)

شاه لطيف سُر کارايل ۾ مئي پائيءَ جي وڌي ڏيندي جو هك قسم 'ڪلاب' جو ڪيتراڻي پيرا ذكر ڪيو آهي.

* هنج بروڄ حـ، تـ ماڻين ڪونـ ڪلاب جـ،

* هنج خـصوري تـ، تـ ماڻين ڪونـ ڪلاب جـ،

* پـکـي پـهـريـن پـوـنـ ماـڻـين ڪـونـ ڪـلـابـ جـ،

* پـکـي سـيـئـي پـسـ، جـنـ ماـڻـاـ ڪـونـ ڪـلـابـ جـ،

(شين، 2012: 550-551)

شاه لطيف انهيءَ چام تماچيءَ جي غريب پوري واري گـنـ جـي ڪـريـ سـنـدـسـ عـمـرـدـاـزـ هـنـ لـاـ دـعـاـگـوـ آـهـيـ، هو چـوـيـ توـ،

پـڪـنـ پـوـءـ پـچـارـ، آـجـ تـماـچـيـ آـئـيوـ،

مـرـڪـنـ مـلـاحـنـ جـ، مـئـيـ پـانـدنـ پـاـ،

نـدـيـ وـڌـيـ گـنـدـريـ، پـيوـ پـائـيـ هـارـ،

وـڌـيـ چـامـ چـمـانـ چـنـهـ مـيـاـڻـيونـ موـكـيـونـ.

(بلوج، 2009: 284)

2.2.3 داندي حسن:

شاه عبداللطيف نوريءَ جي نياز ۽ نؤزت سان گـذـ هـنـ جـيـ حـسـنـ جـونـ بـسـاـکـونـ پـيرـيونـ آـهـنـ، "سـجيـ ڪـينـجهـرـ ۾ـ ڪـابـشـيـ هـنـ جـيـ مـيـلـ" نـاهـيـ، سـماـ گـهـرـاـتـيـ جـيـ رـاثـيـنـ هـنـ سـانـ رـيسـ ڪـرـڻـيـ ڏـنـيـ ۽ـ تـماـچـيـ ٻـاشـ مـورـ جـيـ ڪـنـيـنـ مـانـ جـيـ ڙـيلـ ٻـكيـ" - مـورـچـلـ سـانـ هـنـ کـيـ وـاءـ ڪـريـ توـ."

تـهـڙـوـ ڪـينـجهـرـ ڪـيـنـ ٻـلوـ، جـهـڙـيـ سـونـهـ سـنـديـاسـ،

مـڏـ مـيـاـڻـيونـ مـڪـرـاـ، مـڙـئـيـ مـعـافـ ثـيـاسـ،

رـيسـوـنـ رـاثـيـنـ چـيـدونـ، وـهـيـ ڪـانـ وـئـسـ،

مـورـچـلـ مـئـاـسـ، هـئـيـ چـامـ هـئـنـ سـينـ.

(بلوج، 2009: 282)

شاه لطيف چـوـيـ توـ، "نـوريـ جـيـ اـكـيـنـ ۾ـ سـجـ جـهـڙـيـ هـلـكـيـ گـاـڙـهـانـ آـهـيـ، ڪـينـجهـرـ جـيـ پـنهـيـ ڪـنـارـنـ سـانـ مـهـائـيونـ مـورـ وـانـگـرـ ٿـنـ" پـيوـ، چـوـتـ رـاتـ تـماـچـيـ ڪـينـجهـرـ ۾ـ سـازـ وـجرـاـيـاـ آـهـنـ."

چەزىي سەج كۈۋەن تەھرىي مىع اكىن ىپ كىينىم بىنىي كەنتىپىن، مىئۇن ئان مور تماچىء طېبۇر، رات وجايىا دىل ىپ. (بلىغ، 2009ع: 282)

شاه لطیف انھیء سجی حسنائی بل بت چوی ٿو، ”aho سجو جادو می (مهاتی) جی اکین جو آهي جو ڄام تماچي ان پر قابو ٿي ويو آهي، اهو عشق جو کمال آهي جو ڄام تماچي مچی جی شکار وارو ڄار ڪلهي تي کنيو آهي.“

کو جو کامن می، آہی اکریں ہے،
تن تماجھے چام جو نالیون پایو نی،
عشق ایشن کری، جئن چارو چام کھلی کئو،
(بلوچ، 2009: 282)

2.3 ساموندی سماج جا رنگ:

(گھا تو مور ڙو میر بھر):

انهی ئادندي، درياهي ئامونبى شكار جي كرت واري سماج مان سنتي سماج كي هك كوبائي كئا جوئي ملي، جيڪا مورڙي مير بحر جي آهي، جنهن جا چه اپنگ سامونبى گهاتو ئ سورهه يائرن کي مانگر (ڏڻو مج= وهيل) ڳرڪائي وڃي تو، جنهن ته مورڙو جيڪو معندر ۽ پيرن کان مندو آهي سويائرن جو وير وٺڻ نكري تو، ان وقت جو حاڪم دلواهه کيس مانگر کي جهلهن لاء هك 'ڪل' (Machine) نهائي ذي تو، هو سامونبى مانجههي ۽ وير مانگر ماري واپس وري تو.

"أهـو قصـو دلـورـاء جـي دـورـ، يـارـهـين صـدـي عـيسـوـي عـمـ أـسـرـيوـهـوـ." (بلـوجـ، 2006ـعـ: 9ـ)

انهی ۽ قضي جي سورهي مورڙي ميربhydr کي آڳاٿي سندني لوک ادب كان ويندي قاضي قادر ۽ شاه اطيف تائين وارن سمنون سندني کلاسيڪل شاعرن گایو ۽ ساراهيو آهي. شاه اطيف انون ملاحن جي اڳور ماڳن تي وجي گهور ڪرڻ واري ڪرٽ ۽ همت جي ساراه ڪري ٿو خاص طرح سان جنهن هُو مانگر ماري مرڪندا ۽ بهڪندا موئن ٿا. تنهن شاه اطيف سُر گهاٽو ۾ چوي ٿو ”مڃي ماريندي وجي اڳور (ان + گهور) واري شڪار لاءِ ذڪي جاء ۽ وجي ڏٿاون، نيت ملاح وڏو مانگر ماري بهـڪنـڈـرـ منـهـنـ سـاـنـ وـاـسـ وـرـنـ ٿـاـ“.

گھوریندی گھور پیا، اکھور گھوریائون،
مانگر ماریائون، ملاحن منہ ستر۔
(بلوچ، 2009: 127)

اهو سوال پنهنجي جاءه تي اهم آهي ته مورزي جي پائرن کي گهات کرڻ وارو مج، 'مانگر' هويا 'واڳون' هونئش سند ساگر جي ڪناري سان انهاس هر تمام گهتا واڳون موجود رهيا آهن. المسودوي ڪتاب مروج الذهب ملكي ٿو،

”مهران منصوريه واري ملک مان وهی دبیل پرسان هندی سمند هر چوڑ کري تو، هن سمند جي ڪناري سان ’واڳون‘ (وذی گپوه) جام تیندا آهن.“ (Elliot, 1876: 21)

سمتب، دریاھ ئىندى جي مچيئە جي شكار لاءِ الگ نمونى جا چار ئىپا اوزار هوندا آهن. انهن مان سامونبى شكارىن جي چار بابت كتاب، روضة السند، مەر حيمداد خان مولائى شيدائى لەكى آهى تە.

”مُجِين قَاسِيَّةٌ وَارِين چارِين جا بِ جدا جدا قسم آهن، جهزوک:
1- ارس، حننه، سان شاد ک محر، حو شکار کن تا.

2- میش : حنین کے لس، سلے، عسوں میاث، واراً باکم، جون ٹا، تنهن سان نندیوں شا، کے محبوب قاسائی، ٹا۔

3- جو ائو: اهو حارہ شاد کے محبی، عزیزی، شکار لاءِ کتب آندو ویندو.

4- دُج: اهو و ذي جادی و ادو جاد آهه:

ان کان سوائے کے، نندیوں حاد یون م-قین، قیون،

از به چار جو هسم اهي، جنهن هي هارين جي منهن سان بدی چدين نا، وير چزهن هان پوه مچين سان پرجيو ويچي.» (شيدائي، 1951: 65)

مکن تا داکھن نبی بخش خان بلوج، شاه اطیف جی کلام جی ودی تحقیقی رتا جی نئین جلد هر انھی سریابت لکی تو، سُرگھاتو: جیکو سمند هر شاهی میجین هر میچن جی کوور هر شکار کندز پیش-ور کھاتون جو یادگار آهي۔

شاه لطیف سُرگهاتوَه مِن کین مانگر مارَن لاءِ صلاحون ذي تو: "جنهن ریت جهگا- رچ تانگه کی پاثیه واري جهول مِ وجهند اهیو، وذا مج ان ریت ذ مرندا آهن. سبر ۽ مضبوط سُت وارا ڪرڙي وٺ، جي ڏاڻدين واري رنگ مان رگيل رچ هئش گهرجن، جيئن اهي ڳاڙها ۽ نروار ٿي نظر اچي سکهن. هي ٿه تانگه کي پاثي ۽ جو چرون ۽ ساموندي ڊورون جا پويچڙ آهن ۽ ڳوئي درياهي پيت واري چچ آهي. جتي مانگر رهي تو، اهو اوڙاه اجا ڳنكه، آهي."

جئن جوچگا پایین جھول هم، ائین نه مَرنِ مجع،
سپر داَز سَمُوند جا، کي راوان رَكْيَجَ رَجَ،
هي چاڙون ۽ چچ، اجا اوڙاه اڳاھون ٿئو.
(بلوچ، 2009: 126)

هتي شاه لطيف جي هن بيت جي بي سٽ شڪار اوڙارن: چار جي نموني جي حساب سان هن ريت هئن گهرجي:
”سپر داَز سَمُوند جا، جوراوان رَكْيَجَ رَجَ“

چوٽ شارڪ مچيءَ کي مارڻ واري چار جونالو ”جو رائو“ آهي، نه کي ”رائو“ آهي.

مانگر (ماڳوه) ۽ واڳون (ودي گوه) آهي، پنهي جو مطلب ساڳيو آهي، وسڻ هر ائين اچي ٿوت، ڪنهن زمانيءَ په ساڳر هئن خوفناڪ جانورن سان پيريا پيا هوندا هئا، شاه لطيف ”سرسهي“ اهن جانورن جو ذكر واڳو، باڳو، بلاڳ درندی طور ڪيو آهي.

* بڀحد باڳو بَحَرَ هم، جت سَنَاتا سِينسار،

* بلاڻن ري بَحَرَ هم، سُجِي بي نه توان،

* دَرِندا دَرياه هم، واڪا ڪشو وَرنَ.

(بلوچ، 2009: 384-383)

2.3.1 گهات ڪرڻ:

شاه لطيف انهن گهاتوئن جي شڪار- گهات صحيح طريقي سان نه ڪرڻ تي تنتقد بد ڪري ٿوت، ”هي گهاتو مچيءَ جوشڪار ڪري نتا چاڻ، جنهن طريقي (Methodology) سان مجع کي مارجي ۽ شڪار ڪجي، اهڙو هنر ۽ طريقو گهاتو سکائي نه آهن.“ گهاتو اڳيان اڳيان آهن ۽ سندن شڪار وارج (گهاءَ) به اڳيان اٿن، تنهن هوندي به مجع (مانگر) جنهن طريقي سان مرندما آهن، اهي گهاتو شڪار جواهڙو هنر سکي ئي ڏسگهيا.“

گها اڳيان، گهاتو اڳيان، (اي) گهوري نه چاڻ،

جنه پر مجع مَرن، سا پر اي نه سکيا.

(بلوچ، 2009: 126)

ائين جا لُنُو لوڏ، نه ايءَ پر گهاتوئن جي،

کُنْ ڪلاچيءَ ڪوڏ، سُک نه سُتا ڪنَهين.

(بلوچ، 2009: 126)

شاه لطيف هنن ”گهاتوئن“ (وذا شڪاري) جي اُشي و هي، هلت چلت تي تنتقد ڪري ٿوت، ”جيئن اوهان جو رهن سهڻ آهي، اهو وڌي مجع جي شڪارين وارو ٿن آهي، ڪلاچيءَ جي کُنْ جا ڪوڏيا ۽ شوقين ڪنَهين به سُک سان سمهنداد آهن!“

ائين جا لُنُو لوڏ، نه ايءَ پر گهاتوئن جي،

کُنْ ڪلاچيءَ ڪوڏ، سُک نه سُتا ڪنَهين.

(بلوچ، 2009: 126)

شاه لطيف ”سُر گهاتوءَ“ هم چوي ٿوت، ”ڪلاچيءَ جي کُنْ ڏالنهن ڪنهن به ساتيءَ (ساتي) جو سُر ڪو نه تو پڏجي. هاتي گهاتوئن وارا پيڙا ڪنهن پئي ترتلي ويچي ڳوليyo.“

کُنْ ڪلاچيءَ پار سُد نه سُجِي سانشين،

گهاتوئن سُدا مَڪرا، ڪنه ترت پئي نهار.

(بلوچ، 1999: 108)

2.3.2 درياهي چاڙ جو سُکي ويچن:

شاه لطيف چوي ٿوت، ”جي وذا ماهر مهالا مچيءَ جي شڪار لاءَ موجود هوندا هئا، اتي واري جون بئيون بشيل آهن. درياهي چاڙ سکي وئي آهي، درياهي سونگ (Tax) او گاڙيندڙ هليا ويا آهن ۽ سوين- هزارين مچيءَ وڪٿندر ڙ ساتي هان اچي مشڪل هم پئجي مُنا آهن.“

جي گهوري ٻو گهاتوئن، تني واريءَ بُث،

سُر سُکو سُونگي ڳيا، سهسيين ساتيءَ مُث.

(بلوچ، 1999: 107)

مورڙي ميربحر وارا سندونديءَ جي جنهن چاڙ تي آباد و سنهن هم رهنداهئا. ۽ اها سامونبي چاڙاچ واري ”گندري (Gazri)“ ئي آهي، پر هو شڪار لاءَ سندونديءَ جي دibile واري چاڙ تائين هليا وينداهئا.

”نهين صديءَ کان تيرهين صديءَ تائين سندوندي ئي پيرا پنهنجو و هڪرو تبديل ڪيو آهي. ان ڪري مورڙي واري شڪار واري پاٿياري ماڳ دibile ۽ پڻپور ڪي چاڙ تي واري جون بئيون ۽ ڏڻا جڙي پيا هئا. ان بابت ايم. ايج. پنهور لکي ٿوت،

”سال 1300 اع ڏاري ڏاڪنچي سند هم سنتو جي اولهائين ڪيئائي شاخ ڪلري واه جي سيد هم پنهنجو و هڪرو بند

ڪيو. دibile ڦتي وي، ان جي متبدال طور لاهري بندر اسريو، سنتوءَ جي نار (Gulf of Indus) سکي ته ڪچ جو رُن

سُدجڻ هم آيو. برهمن آباد ۽ الور اڳ ئي يارهين صديءَ جي شروعات هم ڦتي پئڻ ٿي ويا هئا ۽ اهسانوي دلوراء جا لوڪ

قصا عامر ٿيا، جنهن ٿه اهو ئي دلراء هو جنهن مورڙي کي مانگر مارث واري ڪل (Machine) جو ڙائي ڏني هئي.“ (پنهون 2010ع: 49-50)

داڪترنبي بخش خان بلوج، لوک ڪھائين جي ڪتاب ‘مورڙو ڻانگر مج’ ۾ دلراء جو دور چاتائيندي لکي ٿو، ”دلراء غالباً عرين جي دور جي آخر ۽ سومرن جي شروعات واري دور جي نصف ۾ ٿي گندريو، انهيءَ لحاظ سان اهو اهو داستان پنجين صدي هجري/يارهين صدي عيسويه ۾ اسريو.“ (بلوج، 2009ع: 9)

”جي. آيج. ايتڪن‘ Gazetteer of the Province of Sind‘ ۾ ’دلراء‘ جو زمانو 1221ع پڌائي ٿو.“ (Aitkan, 1907: 96)

2.3.3 پاڻي ۽ پنا ڏينهنرا:

شاه لطيف انهيءَ درياهي شاخ مان پاٿي ختم ٿيٺ لاءِ، ”تنه پاٿيءَ پنا ڏينهنرا“ اوارا لفظ ڪتب آندا آهن ۽ پاٿي لئهڻ تي مج جي موڻ، گهاوئن پاران درياهي چاڙ، واهڙ، ۾ وڌا رج ڪلن سان نوکي سچي چاڙ کي بند ڪرڻ ۽ پوءِ مج جي ڦاسڻ ۽ هُن جي متئي تي ملاحن جي وارو وار ڌڪ هن جو ذڪر صاف لفظن ۾ ڪيو آهي.

متو آهين مج، ٿلو ٿئو ٿئو ٿئا هشين!
جا تو ڏئي اچ، تنه پاٿيءَ پنا ڏينهنرا.

جهن تون هڏ نه موڻتو، ڀلو ڀلو مج،
جاٽو ڏئي اچ، تنه پاٿيءَ پنا ڏينهنرا.

جان جڙ هُڙتو جال، تان تون مج نه موڻتو،
پُونئي اچ ڪ ڪال، سانُويون سانگن ۾.

تان تون مج نه موڻتو، جان جڙ هُڙتو سير،
آذا مَبدي ڪيئ، گهٽ به جهليئي گهاوئين.

جان واهڙ ۾ وه، تان تون مج نه موڻتو،
ڪائي ۾ ڪوه ڪريين، پوءِ موڻن جو په،
سر متئي سه، مهميڻن ملاخ جون.
(بلوج، 2009ع: 127)

شاه لطيف جي ”سُر گهاو، ۾ درياهي تبديليءَ جو ذڪر ڏسڻ ۾ اچي ٿو، تنه پاٿيءَ پنا ڏينهنرا“ جهڙا لفظ اهڙي امر جي نشاندي هي ڪن ٿا. دلراء ۽ مورڙي وارو زمانو ساڳيو آهي، جنهن 1226ع ۾ ايرندو مندائو درياه هاڪڙو پنهنجا آخرى پساھ بورا ڪري ٿو ۽ سمن جي وڌيڪ راچن اولهه سند ڏانهن لڻپلان ڪري نوان شهر وسائل شروع ڪيا هئا ۽ الهندي سند ۾ سما راج، پنهنجي اقتدار جي پيڙه زرعی پوکي راهي واري سماجي ڪمن وسيلي پختي ڪري رهيو هو

شاه لطيف به انهيءَ ستونه جي ڪيتائي چاڙ جي سُڪن جو ذڪر ڪيو آهي، جتي مج رهندو هو. شاه لطيف مانگر سان مخاطب ٿيندي چوي ٿو،

”مانگر! تون ٿلهو ٿي ڪري مُنهن واراڌك، تونا پيو هشين. تو جيڪا گوهي ٻائيءَ جي اچان ڏئي هئي، تنهن ٻاليءَ جا ڏينهن پورا اچي ٿيا آهن.“

متو آهين مج، ٿلو ٿئو ٿئا هشين!
(بلوج، 2009ع: 127)

شاه لطيف مج کي چوي ٿو، ”مج، اهو تمام ڀلو ٿيو جو تون هائي مُورڙه موڻي سگهندين.“
جهن تون هڏ نه موڻيو، ڀلو ڀلو مج،
(بلوج 2009ع: 127)

انهيءَ سچي ساهتي ۽ سماجي اتهاس مان لڳي ٿو، اهي وڌا مانگر سنتونديءَ جي انهيءَ چاڙ واري منهائين (Mouth of Indus River) وڌ رهنداهئا. جتي وجن ڪان مورڙي جي پيءَ اوباري پنهنجي چهن ٻلوان پتن کي روکيو هو، پر هو اردا نه مڙيا ۽ شڪار جي گهڙه ڪندي نئي هتي پهجي پان مانگر جوشڪار ٿي ويا.

قاضي قادن چوي ٿو، ”اوباري جيڪي ڳالهيوں پنهنجي پتن کي سمجھيائون، هنن اهي ذهن ۾ نه رکيون. انهيءَ ڪري گهاوئن کي پريان کان ئي گهنهه جهڙا ڏكيا ڏينهن ڏستا پئجي ويا.“

أُلهي چيو جو، سو نه ڪيائون ڪن،
تان ئي پيشي پريان کان، گهنهه گهاوئن.
(بلوج، 1999ع: 107)

ان ریت سند جي شکاري لوکن مان هک اهزو سوره یه ئە هېرو تاریخ پە ساماتۇ، جىكۈپ بىرەن کان مەدور ئە جىو ووندى بە پەنھنجى چەن پائىن کان ذهنى طرح سان سگمازو، آزىنگ دلىرى ئە پەنھنجى وجود پە پختۇ عزىز رىكتىز ھە منظم، ماھر ئە وۇشکاري انسان هو.

2.2.4 گەنچ چاڭ گھاتو:

شەھ لطیف ھەن شکاري- گھاتوئىن کي قومى سورمن وانگر گاپىو ئە ساراھىو آھى تە اھى ودا چاڭو ئە ڈاھا ھەئ، پە منجھى پىيا ئە سەندن هوشىيارى ئە ڈاھەپ وارىيون انكلوون انهى ئە گەنھىر ئە مصىبىت پە كائەن وسري ويون. شەھ لطیف سُرگەنا تو، ”انهن مەواپر ئە گەنچ چاتوئىن جي مەت مەندى جو ھۇ وڃى گەنھىر جھۆرى مصىبىت وڃى پىا. اھى سوره یە سامونبى وير پە گەنچى كىرى وذى ساگر- مەران جي منەن ھە وڃى پىا. سەندن ابتدائى ئە آخرى حىلا ئە وسىلا كانئىن وسري وبا.“

گەنھىرئا گەنچ چاڭ، مۇزھى مەت مەھائىن،
وٹا گەنچى وير پە، پىا مەنە مەران،
اڳىان پوپان تاڭ، وبا وېچارەن وسەرى.
(باقۇ، 2009:126)

2.3.5 مەغان رات پىي:

شەھ لطیف ورى سەندن مانگر جي منەن چىزەن جا ھەكترا پىا ڪارتى بە چاڭلائى تو، ت، ”انھى ئە رات تمام گەھىي ماك بېي ھەئ، سەجو سامونبى كوماندابان كوهىزى وارى ڈەند پەنچى ويو هو، سەندن پتىكا (مولەيىا) بە آلا چى وبا ئە سەندب پەنچىن چۈلىون ھيون جى چوھ سېب بېرى جا ونجه سەندن هەتن مان چىدائچى وبا. اھزى خراب ماھولىياتى صورتىحال پە ورتلى شکاري، انھى ئە ڪلاچى وارى كەن وارى جەڭھە تان گەنھەن بە واپس زىنده كۈنە ورما آهن.“

ماك يېچائىن مولەيىا، مەغان رات پىي،
اچوھۇ لېكىن اولىئۇن، وئىن ونچەم وھى،
ڪلاچىان كەمى، گەنھەن كۈنە آشىو.
(باقۇ، 2009:125)

2.3.6 يېئىن ئە ونین جا اوسارا:

شەھ لطیف سۇدو سەندن جي انىكى لوک ادب جي شاعرەن پەنھنجى ڪلام پە اھى ئە هاجى كىي 'قومى هاجى' سەمجەندى ئە ان جو احوال تمام پرسوز نمونى بېش گەندىي هەنچەن سوره یە ملاحن جى سىياسىكىي ھەكتىزى بېش جا اوسارا ھەن رىت بېش كىيا آهن ت، ”كالله وەن طەن وارا پەھلوان، چېگىر ڪلاچى ئە ڈانەن وبا. اھزىن سېر ئە جودن پائىن ورى پېرو ئى ذىكىي دېر كىرى چىدى. اھزى خاص نولى ئە كىي كەن قابو كىرى ورتۇ.“

كالله ڪلاچى ئە وٹا، چەتىون كىي چېڭىز
پائىن پېرو ذىكىو، أدن كىي اوپى،
اھزى خاصىي كېن كەن ورائى جەلشى.
(باقۇ، 2009:125)

شەھ لطیف ڪلاچى جي كەن ئە ان جى هاجى جو ذكر سەندن انهى ئە اكىلىي يېئىن جى اوسارن پە ذىي تو، ”كالله ڪلاچى ئە ڈانەن گەنھەن شكار لاء وبا. اي ماء! انهن ملاحن جا ڈەنل سۇر وېئى سەھان. مون كىي ڏاكارو كرى، پان گەھرى سەندب پە اوھرىندا ھەلەيا وبا.“

كالله ڪلاچى ئە وٹا، گەنھەن كىرى گەنھەن
مادر! ملاھەن جا، وېئى سەھان سۇر،
مۇنكى ڪەرى ملۇر، اوئىنین وٹا اوھرى.
(باقۇ، 2009:125)

شەھ لطیف انهن ونین جى ڏاكوييل زيان پە چوي تو، ”آئەج سەندن رەزىسى كىرى روئى سەندن وات نھاريان ٿي. سەندن شكار جا سامان سزىي وبا ئە ان جولوه بە گەري ڏزو ذروز تىي ويو.“

رويو رەچ نھاريان، آديون اچ سەندان،
سزىي ساج پيانت، وېرتو لوھ لکون كىرى.
(باقۇ، 2009:126)

شەھ لطیف مانگر جي ورچەھيل ملاحن جى ونین جى زيانى چوي تو، ”ملاخ اورى هەجن ھات مۇنى اچن ھا، شايىد هو تامار پرى ھەلەيا وبا آهن. سەندن ساتىي كين سىيىندا رەھيا ئە نىيىن سەندن سامونبى ماڭ ئە جەگەن دۇسى واپس وردى آشىا.“

اورى ھەن ت آشىا، جىيڪس وٹا پرى،
ساتىي سەن كىرى، ماڭ نھارى مۇئىا.
(باقۇ، 2009:125)

2.3.7 بازارن جي ويراني:

هن سامونبى شڪارين/ ملاحن جي موت سبب بازاريون، مڏيوں ۽ مياڻيون ويران ٿي ويون، جتي ڏنپرا ستيا پيا هوندا هئا اٽي هائي ويراني واڪا پئي ڪري. شاهء طيف اهڙا منظر چئيندي 'سر گهاٽو' ۾ چوي ٿو، "جن روزانو جام ڏنپرا ٿي ماري ڏنا. مون کي انهن گهاٽوٽن جا گھر ۾ پيل سامان ۽ شيون ماريو وجئن ٿيون. اهي ماڻهن وچان لذى ڪنهن اونهئي ماڳ ڏانهن اوهرى هليا ويا."

ذیهاتی جن ذپرا، مارفو ذنم موک،
گھر ہ گھاؤئرن، جا، تا ماریئم توک،
الدی وجان لوک، اوئھین وفا اوھری،
(بولج، 2009: 125)

مورڙي جي چهن پاڻن جي ڪلاچي ۽ جي ڪُن واری مانگر جي ور چڙهي ويچن جي ڪري ساموندي مڃي خريد ڪرڻ وارن ماڻهن ۾ سخت مايوسي پکڙجي وڃي ٿي. شاه لطيف چوي ٿو، ”هان اتي بازار ۾ مڃي واري بُوئي ڪونني، جتي مڃي ۽ جا چلر پت تي چتيا پيا هوندا. جتي ڏنپرين (مڃي) جي گھائائي هوندي هي. اهي ميدان ۽ مياڻيون ڏسوي ڪري ماڻهيو واپس موئي ٿا وڃن.“

نکا بوء بازار ۾، نکا چل چت،
جٽي نئرين جي، اڳي هئي اڳهت،
سي پڙ پسو پٽ، ماڙهو وڃن موڻتا.
(بلوچ، 2009: 125)

شاه لطیف سوره هی ملاحن جي ونین جي واتان چوي توه، آء ساموندی کُن جي گولائين کثار سان اُس په بیثی سڑان پئي. گھا توئن
وايس اجتن په کھتا ذینهن اگائي چندا. آء جن جي آسری تي هيں، سی بیڑا ہیرائی هلیا ودا۔“

ای پی اسڑاں اس ۾ جھلاؤ کئے گئے، جو گھانوں گھر نہ آئیا، وڈی لگین وار، ہیں جنی هائے سی موڑی چڑھیا مکرا۔
 (بلوچ، 2009ء: 125)

سنت جا پاتيئه وارا ماڳ سمنڊ، درياهه دينيون سنت جي غريبه عربى جي معاشي گذران سان گذ سنتو سڀتا جا پيرجهلاتي رهيا آهن، سنتي بوليءه تي ساموندي، درياهيءه داندي سماچ جي بوليءه، لهجنءه محاوري جو وڌوءه گھرو اثر رهيو آهي، مهند وارو اپاري بېتوءه 'اڳوان'ءه، سروان، اڄ جي دور پر رهبر جي مفهومو هر آيا، درياهيءه 'کھتي'، اوار لفظ جقيو، ان ريت پهاڪنءه ورجيس جو تانت بحرئي کونهي، سچ جي بيري لتي پر ڪين ٻڌي، 'ٻڌي' جابيشا، 'بيري' تريا، 'بيري' پندڻي، 'پيسائي' پاتيئه هر، 'بن پيرzin' جوسوار وغیره.

2.4.1 یکن حاشکاری:

سنت هر داندي ۽ دريابهي پکين جو شڪاري عام هڪ ڪتا آهي، لکين ورهين کان اها شڪار واري ڪرت عام ۽ خاص ماڻهو وڌي شوق سان ڪندا آيا آهن، هاڻ ته امير ماڻهو به شوق خاطر اها ڪرت ڪندا آهن. پکين جو شڪار هڪ ته جههگ ۾ ڪيو ويندو آهي ۽ پيو ڏيندين ۽ دورن ۾ تنهن ڪيو ويندو آهي، جنهن سياري ۾ سائبيريا کان پکي اذامي اُتر کان ڏکڻ ڏانهنين ايندا آهن. ان شڪار لاءُ دٻيون، ڪوڙڪيون جو ڙيون ويندون آهن. انهن شڪارين بابت شاه طليف چيو آهي ته، ”اي شڪاري! تون شال مري وجين ۽ تنهنجون ڪوڙڪيون ۽ ڊپ ختم ٿي وڃن جو تون معصوم پکين ۾ سدائين جو چھوڙو وڌو آهي.“

ماری مرین شال، دپ وینیشی دبیون،
جھئن تو آچی کال، ودو وج ورہن کی.
(بلوچ، 2009: 170)

درتی جي چئن تد وارن دوون ۾ ارڙهن لک ورهين کان سنتوندي سائيرائي پکين جو سنهون گس (Guide Path) آهي، هر سال اترقطبي ماڳن کان اهي پکي سنتونديه اورو رستو پٽ ماثري کان ونداليه، لاخ، اسکردو گلگت ۽ آخر پونوھاري مٿاھين پوني کان ٿيندو اٽك واري وات کان سنت ۽ بنخاڻ ح، ميدان، علاقئن، داخل ٿيندا آهن هڪ حاڪڙي خاقون ۽ كتاب 'ستنو چون سلطنتون' ح، لکه 'الائِسِ الٰبِنا' ٽك، ت،

آڭۇڭىزىمىنلىكىنىڭ ئەنچەرلەر، سەرپەر سارىيەتى،
مېچۇڭ مارينىتى، پارهىزىي پەھەرى.

(بلوچ، 2009: 153)

2.4.2 دلبي ۽ گۈزۈكى واروشكار: 'كىي' وارىشكار جى طريقي ۾ هك 'مئل بىكىي' جى كىل، ھې بې پرى، پكىن جوشكارى لهو 'بوتو' مىتى تى پىتىي كىرى ترندووجى. جىشرا پكىي جەھىندا آهي. اھىي ئى هك بېتى طريقي ۾ مەھاتا ترھى آذوپىش جا پىن ئى كىرى ترندووجى كىرى جىيترا پكىي جەھىندا آهن. شاھ لطيف پكىن جى ھن رىت شكار وارن طريقىن لاءِ دلبي يا 'كىبو' جولفظ كتب آندو آھى ۽ چىواتىسى.

دلىو منجه دىريام، پىسى پكىي آشىا،
ويچارا ويساھ، آتى ات آزار.

(بلوچ، 2003: 154)

دلبي وارى انهىي شكار وارى نمونى بابت كتب 'قىيم سنت' پېرىو مل آذواتى لكى قوت، "منچىر دىن جا مەھاتا جىنەن نمونى جىشرا پكىي جەھىندا آهن، سونمۇنۇ نهايت جەھۇنۇ آھى." (آذواتى، 2008: 51) هو اھىي شكار جى تمام كەنەن ئاكانى طريقي بابت وذىكى لكى قوت، "ھىوز جى سنت گۈزىتىر، موجب اهو طريقو نهايت قىيم زمانى جو آھى، سنت جى كول لوکن جى سىيىتا جو مرکز سېھۇن هو ۽ اھو جىئىرى پكىن جەھان جو نمونو بىرگو منچىر طرف آھى." (آذواتى، 2008: 51) شاھ لطيف پكىن جى اھىي شكار كەنەن كى چىن ناپىست فرمائىو آھى، ان كىرى چىواتىسى، مېچۇڭ مارينىتى، پارهىزىي پەھەرى.

(بلوچ، 2009: 153)

سەرپەر پكىي هيكتۇ پارهىزىي پېنچام، سەندي آس الله، لەدى لەرىن وج ھە.

(بلوچ، 2009: 157)

2.4.3 قدىم شكارى هىتىيار:

شاھ لطيف اھىي قىيمى شكار وارى طريقي لاءِ تمام قدىم لفظ كتب آندادا انهىن كى مجاز وارى بىتن ۾ تمام سەھىي نمونى پىش كتب آندو آھى:

سەر جو سەچئو سەچىن، سىيڭ منجەن سىلاو،
تىنگىر تىكىو كىينكىن، پار لەتكەن بىلاو،
ھەن سىن حىلەو جاپىچى جىتۇ ئى كەۋا!

(بلوچ، 2009: 69)

- * جى پائىن كان كەمان ھە، تە سېيىتو سېپەر ذىج،
- * لورى چەت لەكمەن، اتى ئىپۇ آھىان،
- * كانارتا كەڭىن، جەنلى لوه لەنگن ھە،
- * سەر جو سەچئو سەچىن، تەن لورى لوه بېش،
- * چورى چەنگ، بېنگ لەھى خەبىنەن ھەنیوپىش.

(بلوچ، 2009: 69)

پېرىو مل مەرچىند آذواتىي كتب 'قىيم سنت' ۾ لكى قوت،

"سەندوماڭىز ۾ رەندەز آپاڭان آرىدا لوک اھى هىتىيار كىئىن ئاهىدا هە، سا سەندىن كەنەن لەخن جى بىيادىن مان پوي تى، جى اچ تائىن سەندي بولىي ساندىيما آھن، جىنەن كىرى انهىن لەخن جو كەھتو قىرقۇتۇ پوي قوت." (آذواتى، 2008: 158)

سەندىن شكارىن جو وجود دىنگىتايى آرىن كان كەھتو آپاڭان آھى، ان رىت پېرىو مل آذواتىي 'سەر'، 'كەمان'، 'سىلاو'، 'بېلۇ' ۽ 'سىيڭ' كىي قدىم آرىيائى بىياد وارا لفظ قرار ئى قوت، جەنەن تە اھى لفظ سەندىن جى قىيم شكارى قىيان جەزۆك: يېلىن وت اچ بىساڭىي طرح سان محفوظ آھن. شاھ لطيف پەنھنجى كلام ۾ اپتىرا آپاڭان لفظ كتب آتى پەنھنجى قىيم آھىزىي گروھن وت لەخن جو اھو پىتدار (Treasure) كىدىي باھر آندو آھى. شاھ لطيف 'كەمان ئىتىر' لاءِ ھەپەنچان لفظ جۈز جۈز كەنەن.

'سىيڭ ئى سەر ئى بېنگ'، 'كەمان ئى كەمان'، ان علاوه تىرن لاءِ بېلۇ، سىلاو، تىنگىر، كەركە جەزە لفظ كتب آندادا آھن، جىكى تىرن جا الگ الگ قسم آھن، جەزۆك: تىنگىر، تەن مۇھىن وارو تىر آھى. اھى سەمۇرا تىر سچى كانىي تى لوه جى اتى هىتى جۈزىيا وېندا هەن.

سەندو سىيىتا وارى شهرى دؤر (250Q.م) كان وۇشى شاھ لطيف جى دؤر (1689-1752ع) تائىن، پاڭىزلىرى ماپىن وارو دانىيى- درىاهى ئە سامونبىي شكار اجا پەنھنجى اوج تىي هو.

شاھ لطيف هك كونج كى ماري- شكارىيە كان بېچن جى صلاح دېنىدى چوپى قوت،

وَكَرْ مِ وَائِي، كَالَّهُ تُنْهِجِي كُونْتِرِي،
سَرْ مِ سَارِينِي گُوشِو، بِيَنْ مِ يَائِي،
پَسِينَ نِ دَاهِي، جَا مَارِيَةَ سَنِديَ مَنْ مِ.
(بلوچ، 2009: 170-171)

اهي پرڏيئي پکي لکين ۽ هزارين ورهين کان سته ۾ ايندا ۽ شڪار ٿيندا رهيا آهن. شاه لطيف اهي منظره رڳو اکين سان ڏنڌا پر انهن پکين جي احسانن کي سُر ڏهر ۾ جنهن ريت پنهنجي شاعريه جي حسین ڪينواس تي چتيو آهي، اها ڳالهه به دل کي چهندڙ آهي.
شاه لطيف چوي ٿو، ”اٽر ڏانهن ڪا ڪونج آلاپ پئي ڪري، اهو آلاپ - راڳ جو ابتدائي سُر آروهي آهي، جيڪو سا، دي، گا، ما، پا، ڏا، ني، آهي. هُن ڪونج رات جو پنهنجو محظوب خواب ۾ ڏنو آهي ۽ صبح جوان جا ڳچج [وائى] سُر ۾ پئي ڳائڻي.
ڪالهونڪر ڪونج ڪري، اٽر ذي آلاپ،
پرين پسي منجه خواب، وهائيه وايون ڪري.
(بلوچ، 2009: 171)

اڳائي زمانی کان وئي شاه لطيف جي دُور پراج تائين اهي ڪونجون نه رڳو سنتو ندي تي نه پرسوستي نديه (هاڪڙي-گهڻه) جي
ڊورن تي جڙيل باويه هزار ڏيندين تي باچي لهنديون آهن.
شاه لطيف جي زمانی 1689-1752(ع) هاڪڙو پنهنجي هاكچي وجائي مُدائني درياه (Seasonal River) واري هيٺيش به وجائييندي
پيريا سايدا چار سو ورهيء گذاري چڪو هو. ان هوندي به لکين ورهين کان اٽر قطب کان سياري واري مند ۾ اダメي ايندڙ پکي پنهنجي اصل جبلت (Instant)
”ڪونجون پنهنجي اصل ۽ نسل واري لکين ورهين واري جبلت ۽ عادت هيٺ اچي دوري تي لٿيون آهن. هن ڪچ واري ’ڪري ڀون‘ يا وڌن
ڪڙن واري زمين تي اچي پنهنجا پير زخمي ڪيا آهن.“

آيون دور ديري، اصل سندوي آسرى،
ڪري ڀون ڪري، پاثان پير ڏوكوا پڪڻين.
(بلوچ، 2009: 170)

قديم سند جي ڏاڪشي ماڳ هڪ تڪچ ڏانهن لازمي طرح سان هاڪڙي جي هڪ شاخ ويندي هئي، جنهن ته شاه لطيف جي جنم کان
پهرين ۽ پوءِ سنتونديه جي ڪيئائي ماڳ دibile بندر، واري علاقتي ۾ 7.5 درجي جو زلاو آيو، ان کان پوءِ مئي 1688ع ۾ شاه بندر، اڳ زلزو
آيو. ان ۾ هزارين انسان مارجي ويا ۽ سنتونديه جي چاڙن ۾ ڦيريو آيو. سنتونديه جي هڪ بي چاڙ 16 جون 1819ع واري زلزلې اچن کان پهرين
ڪچ جي ٻني واري ماڳ تائين وهندي هئي، جتي پلا ساريلال فصل ٿيندا هئا. ان زلزلې سان ارضياتي تبديليون آيون ۽ 90 ڪلوميترن ۾ زمين 4
ميئر مٿي اپير آئي، جنهن کي الله بند چيو وڃي تو.
هتي شاه لطيف جو ’ڪري ڀون‘ جو ذكر ۽ اشارو اُن سُکي ٺو ٿي ويل زمين ڏانهن آهي، جتي هاڪڙو ۽ پران ڊورو چاڙون چاڙون ٿي
وهندو هو.

شاه لطيف کي ڪونج ٻولي ڪري، پنهنجو سجن ياد ڏياري تي، جنهن لا هونه ڏكيا ڏينهن پيو گذاري.
ڪونجڙي ڪالهه لئي، سجن ودم چت،
آءِ جن ريء هت، گهڻه گهاريان ڏينهڙا.
(بلوچ، 2009: 171)

اهانساني فطرت آهي ته، هو پنهنجي قوم، پنهنجو ڪرڙم ۽ قبيلو واري هرگز نه تو واري سگهي، سجنون ڳالههion اصل ماريو
ڇڏين. شاه لطيف به اها ساڳي انساني احسانن واري وارتاك، پکين جي احسانن واري لفظي آئيني ۾ بيان ڪيو آهي.
وڳر واري، ويشن، ڪيئن ماڻ ڪري،
ڪ تو نه ماري، زڻ جڻ سندوي سجن.ين.
(بلوچ، 2009: 171)
وڏي وڳر هيرئين، جڻي نه پشن گڏ،
ڪونج ڪريندوي سند، ويئي وهامي رانزي.
(بلوچ، 2009: 171)

شاه لطيف سُر ڏهر ۾ انهن ڪونجن کي چوي ٿو، ”اي ڪونج! ٽون جابلو زمين تركي، درياهي سانگن ۽ چاڙن کان ريع ورقل ريجاتي، گاهه
گوچ واري زمين تي وڃي چو ٿو ٻائي ڪرا! هن جابلو جو ۾ شڪاري پنهنجو شڪاري هو گوشت پسانگي تي ٺنگي ڪري هتن تي وڪن ٿا.“
ڦئليو چهڙ وٽ، رڙهئو ريجاتي چڻين،
ڪهي ڪيناري چاڙهيو، پيون وڪامن هت،
تو سر مَنان سٽ، ڏيهائي ماري ڪري.
(بلوچ، 2009: 170)

4.4 بداماڻي بُڻ: شاه لطيف 'سر ذهر' پکين مان خاص طرح سان 'كونج' جو ذكر کيو آهي انهيءاً 'سر ذهر' هر پکين سان گذ بداماڻي پنري جو به ذكر شاه لطيف ڪري تو. اهي 'بداماڻي' پنري، جا بيست سنت جي لوک ادب ۽ کلاسيڪل شاعري هر نروار نظر اچن ٿا. هڪ زبانی روایت موجب: 'بدام' واري علاقئي هر کونج پکيءَ کي مارڻ تي پابند ۾ هئي. هڪ بي زيانی روایت موجب: 'بدام' جي علاقئي هر سياري هر انر ڪان ايندڙ سمورن پکين کي جيڻدان مليل هو.

چیتا نیشن نہاد ملکیت اداریہ پرستی کے حیثیت میں، بیانیہ چیزوں پر آپون (شیخ، 2012: 252) میں ذکر ہے۔

داکٹر نبی بخش خان بلوچ لکی ٿوٽه

کونجن همیش بداماتی بث پر ولر کري اچي لهنديون هيون، عام ماتهوليشن پائيندا هئا ته کونجنون اچ بي بیبون پیون چگن جو یائين
تیون ته سورهه پنزي جي سامر پر آهن، گهشا شکاري ساچاه وارا هئا ئپنزي جي ماگ مکان جو خيال کري کونجن کي کين
ماريدنا هئا بروقت گېرىڭىز كان يوە كونجن لۇغە خطرپەيدا تىپپو. ” (بۈچ، 2004: 94)

پنرو بداماثي، بست جي بین سترهن سورهن ۽ ڏاتارن ۾ مهڙ ۾ قطاريل آهي. جن ۾ لاکو ڦالاڻي، هشند ڦدائي، وڪئو ڏاتار، راءِ ڏياچ، جکرو اودائي، جسودن سڀ چونائي، ڪارائري سميءِ ڄام ابريزي جھڙا سخني ڏاتار شامل آهن.

٤.٥ پنرو بداماتي: داڪٽر نيء بخش خان بلوج پنري بداماڻي کي مغل دور جو هڪ سوره ۾ چاٿايو آهي، جڏهن ته لوڪ ادب هر پنرو بداماڻي، لاكِ ٺلاتي (955-866) كان به گھتو اڳ جو ڪردار آهي. جيڪو پيرپاسى جي هائون سان ويره ڪري سويارو ٿئي ٿو. انهي بداماڻي، بن ۾ ح، اصل نسل بابت معهود، ٻوسفڌت، هڪ مقال، سُ ذهر حم مطالعه، ملڪ، ته ته.

”اصل مذہب: صدیع حج، آقیت، ذاری بدام ولد جنے، جو اولاد بدامائی، سُدھم آيو۔“ (یوسفی، 1989ء: 34)

انهی ئەدام قبili جا سانگي سند هەترئە لازم طرف بىدين، ميرپور خاص، دادو لاركائى ئەشكارپور طرف آباد آهن.
پانون خان شيخ شاه جي رسالى، جي سۇ ذهر جي حاشىي ھە ئەدام، جو علاقتنو تىدىي باگىي جو اتريون ئەميرپور خاص
صلع، ح، دەكتەر تەللىق، جو ڈاكتە ئەد حاتمائ، تە.» (شىخ، 2012: 268)

بداماتي پنرواتي جو هڪ سردار هو ۽ اوکي ويل ۾ پرياسي جي ماڻون جي واهر ڪندو هو، شاه لطيف اهڙي سورهي کي به وساريوڻه آهي ۽ سچا سارا ٻي بيت هن جي شان ۾ چيا اٿس، جيڪي ڪنهن مهل موقعي جا آهن. اهي بيت مغلن پاران 'بدام ڪوت' تي هلان ڪرڻ مهل، هن جي گهر پايان ۽ بدام ڪوت جي رهواسين جي واهر ۽ امداد لاءِ هڪ پُڪار مثل آهن ۽ وطن تي ڏاڍ ۽ ڏمربجي هر دور ۾ هر ڳوٽ ۽ ٿائي، 'واهن ۽ وستي ۽ ملڪ جي مظلوم رهواسين پُڪار ۽ سڌ تي لاڳو ٿئي جھڙا آهن.

لَجْ كَاهِي بَشَّي پَانَ وَيَرِينَ بَدَامَاثِي يَانَ كَهْرِجِينَ پُنَرا.

1

اُج مثان گھر جین بَدَامَاثِي هٰتِ ييگي پٰتِ، واُون ويرين لايون. پُنرا.

2

اج مثان گھرجین تون، بداماٹی پٹرا، اچی مون، ویرین واتون لایون۔ (268-2012)

1

جیئن سچیّه سند ۾، اپرندين دریاھ هاڪری جي اورا ۽ پار وارن انیک ماڳن تي قدیم دڙن ۽ پڙن جي صورت ۾ مومن جون ماڻيون نظر اچن ٿيون، تین ساڳی ۽ ریت لاز کاتی کان چڱل ۽ ننین جو ڙیل ضلعی، قبیر- شهداد ڪوٽ، تي لکیل هڪ مقالی، ضلعی جو تاریخي وٺو، ۾ دین محمد ڪلهوڙو بدام جي نالی سان ڪیترن ئی ماڳن جا نالا چائائیندی لکی ٿو،

”چن جي ڪوٽ، جا تاریخي آثار، بدامر دیني پرسان بدامر جي دري تعلقي قنبرء وارهه موجود آهن.“

(كليو 2011: 158)

و سهنه پر ائین اچی تو، اهي اترستد جا ماپ بداماتي چن، پنري بداماتي جي مرث کان پوء خاص طرح سان لاکي قلاقلي ولاري دور پر وجي وسلايا۔

2.5 ڈوئی سماج:

ڈوئی سماج سنت جي شکاري سماج سان گذوگ پنج لک ور هي اڳ اسريو هو. سنتوسپيتا جي اوج واري دور (2500-1650ق.م) هو ڈوئي سماج هڪ مُند سانوڻي پر متحرڪ ٿيندو هو، انهيءَ دور ۾ ڈوئي ۽ شکاري لوڪ گھئن۔ ڪرت وارا ٿي ويا هئا. سنتو تهنبيب جي درڪن کان پوءِ مالوند سماج سان گڏ انهيءَ ڈوئي ۽ شکاري سماج بپه رتھڪ ورتو. انهيءَ قديم ۽ ويجهي دُور جي ڈوئي سماج ۾ انهيءَ جاتيون ۽ قبيلاشامل هئا. جيڪي سجيءَ سنت جي ميداني، ريجستاناني علاقئن سان گڏ شاه اطيف جي دُور (1689-1752ع) ۾ لڪي ڪيرڙ جابلو سلسلي کان وئي پپ جبل تائين ڏت ڪندا هئا. اها ڏت ميرڙ واري پيٽ قوت واري معاشيل هلچل ۽ چرپر گھتو نتو مينهوڳي ۽ کان پوءِ وڌنديءَ هئي، جنهن انئيڪ ۽ انواع

ورن وارا گاه، گوچر و ٿن جون پاڙون، پیرون، کنیيون ۽ پیو ڏت جڙندو هو. پیرومِل آڏواٽي، ڪتاب ”قديم سند“ په ڏوٽي سماج جي هئٽ جو پس منظر پڏائيندي لکي ٿو،

”جهوني پٽرواري زمانی“ (Paleolithic Age) هو، جنهن په زمين ڪيتريقدر برف سان چانيل هئي ۽ رڳو ڪي هند چُتل هئا، جتي ماڻهو رهي سگھتا هئا، ان وقت جي ماڻهن کي اجا گھرن جوڙڻ هو هنر ڪونه چاتو هو، تنهنڪري گرمي، سرد، توڙي برسات کان پاڻ بچائڻ لاءِ الٽندي طرف وارن جبلن ۽ تکرن جي غارن په رهندما هئا، اج به اکين سان ڏسجي ٿو، ته ڪوهستان په جن واندين کي گھرن ڪو گھات آهي، سڀ غارن ۽ آڏن په رهن ٿا، ان وقت ماڻهن کي ڪيتى، ڪرڻ جو هنر په ڪوند هو، جنهن ڪري ڏت: جهنجلي آن ۽ جهنجلي ميون وغيره تي گناوريenda هئا، چاپرو بپن ليال ڳاڳون، گولاڙا، منگها ۽ پيو هرڙيون جهنجلي پيدائشون اج به ڪوهستان توڙي ٿر جي ماڻهن لاءِ وڌي وٽ آهن، انهن هنڌن جي ماڻهن اج تائين گھڻي ترقى ڪاند ڪئي آهي، جنهنڪري اهي آڳاني ۾ آڳانا دستور اج تائين هلاڻيندا پيا اچن.“ (آڻاوي، 2008: 45)

شاه لطيف انهن رٽڪستاني ڏوٽي لوکن جي لٽپلان بابت چوي ٿو، ”انهن جا پكا هنن سان گذ آهن ۽ اهي گٽن وارا انسان ٿر اڪري ڪنهن پئي ماڳ ڏانهن هليا ويا آهن ۽ هان انهن کان سوءِ جيئڻ اجايو آهي.“

ڪيائون ڪاڻ مان، ساري حاج هئا،
لائي لڏ لطيف چئي، پريين ٿر ٿئا،
ڏلهي ڪوٽه ڏس، ڪنهن ويٽچا وٽا،
ڇڏي گئ وئا، ماروٽرا ملير په.
(بلوج، 2009: 372)

سدا جن پريان، پانتي پكي لڏ جو
وئا ڳئن سان، ماروٽرا ٿر اڪري،
وئا ڳئن ئي سان، ماروٽرا ٿر اڪري،
تنري پچاتا هاڻ، جاڙ جيان ٿي جيندؤون.
(بلوج، 2009: 350)

اوذا جان هئا، تان نٽ نياپا آئيا،
ماروٽرا ملير ذي واري وٽ وئا،
تنري ڏونه ڪئا، ذيئي ڏوراپا چائيان.
(بلوج، 2009: 350)

سند جو ڏوٽي سماج قديم زمانی په سجي سند په خاص طرح ٿر ڪوهستان په ان جو وجود اج تائين وقتی ڪرت جي حساب سان قائم رهيو آهي.

2.5.0 ڏوٽي سماج جا رنگ:

ٿوري ڦوت ڦرارئا، رهن سڀر سند
ڪئي ۾ ڪيم يڪائا، پئن اهڙيءَ ڀٽ،
پنهوارڪي، پٽ، پهي ٻچ ملير په.
(شيخ، 2012: 334-335)

شاه لطيف وارو ڏوٽي سماج هڪ گھن رخو، گھن رنگو گھن تي ڳئن ۽ خوبين سان عموم رماڻ جو سماج آهي. آئين ۽ چاڙهين وارا الهي مارو ماڻهو، مالوند هئٽ سان گذ ڏوٽي به آهن، ان رٽ قديم ۽ جدي سند جي کن ڀاڱن په ڏوٽي، وانگي، جهانگي ۽ سانگي جي وٽ سان سلهٽيل گھن ڪريتالو ڪنونه نظر ايندا.

ان جو مڪي ڪارڻ اهو آهي ته، 2000ق.م ڏاري آب هوا په قيرييو آيو، 1800ق.م اها ويٽ اگري ٿي وئي، نتيجي په 1750ق.م هئڙيا ۽ 1650ق.م په مومن جي دڙي جواند آيو، اهڙي صورت په مومن جي دڙي وارن وڃي ڏن ڏاريا.“ (Panhwar، 2011: 101)

ان رٽ تهنيب ڀافت لوکن، فطري سوڪهڙي ڪارڻ، جيئن جا جتن ڪندڻ په پنهنجي اباتي ۽ قديم ڪرت شروع ڪئي، شاه لطيف سُر مارو پير ان بابت چيو آهي ته، ”اهي ڏوٽي لوک روزانو آئين ۽ چاڙهين ٿا، اهي لنب کي چانور آراري ڪي پلاڻ برابر سمجھن ٿا.“

آئين ۽ چاڙهين، ڏن ڏيهائي سُومرا،
ستا ڪيو سيد چئي، سائون سُڪائين،
منجهان لٽاب لطيف چئي، چانور ڪيو چاڙهين،
پلاڻ نه پاڙين، عمراء آراري سين.
(آڻاوي، 2013: 233)

”شاه لطيف انهيءَ ڏوٽي سماج په ڦڪر ۽ فاقو، پئي ضروري انگ ڪري ٻڌائي تو ۽ اهي ڏوٽي ڪنهن ڏت چكين ٿا، هنن جي اندر په کام ۽ ٻچ سان گذ پنهنجي وطن ۽ مال جي ڳئتي آهي.“

فَكُرْ ءَ فَاقِهِ مَرَّكُ مَاروَنْ جَو
كَنْهِينَ كَنْهِينَ دُتْ جَوْ چَكَنْ چَنَاسُو
هَكَ انَدَرَ أَولَاسُو بَيْ وِنْجَهُلَ وِنْزَهِيَنَ جَي.

(شيغ، 2012: ع 431)

ذوقی ۽ بهنوارکي سماج جوهه ڪدار مارئي به آهي، جيڪا پره جو پاڻي پڙڻ مهيل کوٽه تان کنيجي عمرڪوت ۾ امر سومري جي بانديء قيدي بتجي وڃي ٿي. عمر مارئي جو اهو قصوسومرن جي حڪومتي دور (1011-1350هـ) هـ اسريو، مير علي شير قانع، تحفة الڪرام هـ عمر نالي سان پن سومرا حاڪمن جانالا جاتا ڀا آهن.

”سومرن گهرائي جو چهون حاڪم پهريون عمر، جنهن 575/1167هـ لاداٽو ڪيو، ۽ بيو عمر سترهون سومرا

حاڪم هو جنهن 793هـ/1390ع ۾ وفات ڪئي.“ (قانع، 1957: ع 97-96)

شاه لطيف انهيء سُر ماروي ۾ چوي ٿو،

”هي ذوقی لوک پنهنجي مٿي ٿي، کارزا ڪنيو پڪم ۾ پسيل، متي هاڻا پير ڪنيو هلدا ٿا اپن ۽ مارئي کين پري کان ٿي سندن لود مان سڃائي وٺي ٿي ته اهي سندس ويڙهڃا آهن.“

مَنْ بَكَ تُبَكَّرَا، چَكَنَرَا أَچَنْ،
كَرُونَ كَهَ يُكَلِّونَ، پَكَرَ سَرَ بِيرَنْ،
إِي وَدَ وِنْزَهِيَنَ، مُونَ لَوَانَ فَيَ لَكِيَا.
(آذواني، 2013: ع 233)

شاه لطيف چوي ٿو، ”اهي وطن چابون پيل ڪري چابون، جن جو دك صحرا آهي، گولاڙن جو وليون هنن جو لباس آهي، اهي جهانگي وليون ويڙهي گهمن پيا، مون کي منهنجي ماروٽن سيج واري ڌاچ ۾ سچ (ويراني) ڏني آهي.“

وَرَ سِي وَطَنَ چَانِيُونَ، صَحْرَا سَتْرُجَنَ،
كَوَلَّاٽَ گَرِيُونَ، اَوْجَنَ اَبَلَنَ،
وِنْزَهِيَا گَهْمَنَ وَلَيِّنَ، جَهَانِيَ مَنْجَهَ جَهَنَكَنَ،
مُونَ كَيِ مَاروٽنَ، سُجَ گَنَائِي سِيَجَ ۾.
(بلوچ، 2009: ع 356)

2.5.2 مارئي - هڪ باشعور ڪدار: سجاڳ ۽ سڄاڻ قومن جا آدرشي سروان پنهنجي قورم جي هر فرد کي تعليم جي زيوار

سان آراست ڏسڻ گهربندا آهن. ان ريبت شاه لطيف جي ذوقی ۽ پنهوارن مارئي به هن جي تصور ۾ باشعور ۽ تعليم يافت آهي، هن وٽ مس، فلم ۽ ڪاغذ ٿيئي آهن. انهن ٿئي شين جي هوندي به سندس ڳلن تان ڳٽرنڌ ڳوڙها هن کي لکڻ نٿاين. اهو شاه لطيف جو سسيئي ڪان پوءِ سڀ کان وڌيڪ پسند وارو ڪدار آهي، جنهن جي آزاديء لاءِ هوبان به هر طرح جي قرباني ڏين لاءِ تيار آهي. شاه لطيف انهيء ساجاهه وند مارئي جي زيانى چوي ٿو،

الله اوئي آٿيئن، جي نياپا نين،
آون انھين جي آهيان، توڙي مون ذ مڃين،
مَسُ مُنْهنجي هَهَ ۾، ڪاغُدُ ڪي آٿيئن،
لُرَكَ ذ لِكُشَ ڏين، ڪرُئُو پُونَ قَلَمَ تي.
(شيغ، 2012: ع 392)

ڪاغُدُ لِكان ڪيئن، جيئن، هَئُو امرَ آذَ ڪري،
واڳيون جي وصال سين، تَنَ چاڙهي چيئن،
رُڪان راتو ڏينهن، اُن جي وائي ۾ وَرَ گهٽا.
(شيغ، 2012: ع 392)

مارئي شاه لطيف جي سومرين ڪهائين مان هڪ امر ڪهائي جوهه ڪدار آهي، جنهن کي هو آزاد ڪرائڻ لاءِ سومرا جتن ڪرڻ لاءِ تيار آهي، جنهن ته هو پاڻ بادشاهيء کي ماڻ جي سُئي جي برابر به نتو سمجهي، تنهن به هو مارئي جي عيوضي ۾ عمر جي دربار ۾ رهڻ ۽ ويٺڻ لاءِ به تيار آهي، هن جي تمنا آهي ته هو مارئي کي آزاد ڪرائي. وڌي شان مان سان سندس ملڪ مليئ وٺي وڃي ۽ اهڙي صورت هو مارئي جي رهبر جي صورت ۾ کيس سندس سائيه ڏانهن نيهڻ واري آدرشي سوچ رکي ٿو.“

جي هي هٽ هُئي مارئي، ته لَدِيمَهَ كَرَ كِيَثَاسِ،
أَرَدَسِيرَ عَمَرَ كَيِ، وِيجَهَ تَيِ وَنَانِسِ،
جي ذ چَنَيائينَ ڪَ جَهَلَائينَ، ته پنهنجو انگُ آچِيانِسِ،
لاهي لوهه لطيف چئي، هتان هُندَ هلانسِ،
موكي مَلِيرَ سَامُهِينَ، وَهِيِ بَانُونَ وَجانِسِ،
رهبر ٿي رِيَهِيائِسِ، سُونهاري سائيه ڏي.
(آذواني، 2013: ع 254)

هن مارئي جي ماروئن جي سئي به باشاهي كان خوبين ئ گشن هر مئي آهي، چو ت اها سئي ماروئن کي دكىي تي ئ باشاه ماڭن کي ننگو كري تو. شاه لطيف چوي توت، سئي جي انهن اعلي اوصالون کي سمجھش لاء عمر- باشاه کي بيو جنم وئنۇ پوندو.

پاچاھي نه پاچان، سرتیون سئي سان،
دكىي اگھاڙن کي، ڪين دكىائين پاڻ،
پېھر جاپي چان، ابر جي اوصاف کي.
(شيخ، 2012: 291)

آغا سليم كتاب لات جا لطيف جي، هوكى توت،

”نهنېب جي سفر ہ انسان کي تكميل جي وذى تمنا رهی آهي.“ (سليم، 2008: 83)

انھي انساني تحكميل لاء شاه لطيف جھڙي آدرشي انسان پنهنجي سماج جي مختلف سطحون تي متحرڪ سماجي گروهن هر اهڙا ڪردار گولي هت
کيا ئ پوء انھن تي پنهنجي فكري ئ نظریاتي گوني ئ اگوني، سون ورنى ئ نور ورنى، فني ئ فكري، طبع آزمائي سان مارئي جھڙا ڪردار
تخليق ڪري راس ڪيا.“

”هن (لطيف) مارئي جھڙا مڪمل ڪردار تخليق ڪري پنهنجي تكميل جي تمنا پوري ڪئي آهي.“

(سليم، 2008: 83)

آغا سليم مارئي جا به جمنه ڏيڪاريما آهن، هڪ جمنه هونهند جي سينا، پيشي جمنه هونهند جي مارئي آهي، هولکي توت،
”پنهنجي جمنه هم، مارئي هند ئ سند هم، عورت جو آدرش رهی آهي.“ (سليم، 2008: 84)

مارئي وطن پهچي پنهنجو سٽ ثابت ڪري تي، ان ڪري هو ستي (سچي) آهي. هونهند جي ڏوئي ئ پنهوارڪي سماج جوهڪ سادو،
پرعمز، پختو ئ اعلي درجي وارو مزاهمتي ڪردار آهي. اهڙي مزاهمت جيڪا قومن جي پختي عزم ئ ادولنا واري ڪردار سازيء جي تشڪيل ئ
تكميل ڪري تي، مارئي جي اهڙي اعلي درجي واري مزاهمت سبب ڏرڳو هو پاڻ، پرسپ ملير واسي اچا اجراء تي وڃن، سجو ملير هر قسم جي
راجائي محصول- رائئ (Tax) کان آجو تي، انعام طور ماروئن کي واپس موني ملي تو. شاه لطيف چوي توت،

ڪٿي هه څلاف، رهی نه رٽي هه جيٽرو
لٿو لوئريارين، گوندر جو څلاف،
ميرا لاتا ماروئن، سڀ اوڊئُون صاف،
ملير مِتروئي معاف، عمر انعامي ڪئو.
(شيخ، 2012: 397)

هنن ڏوئي مارئن جي ڪراین هه ڪروڙا به ڪوڙا به، اهو ماروئن جو مرڪ آهي، جو هو ڏن دولت تي هرڪن نتا.

ڪراین ڪوڙا جا، چوڙا ڪوڙا جن،
سو مرڪ ماروئن، جِٿان لوک لڄ ٿئي.
(بلوج، 2009: 365)

شاه لطيف اهڙي تي اعلي ئ مٿالي عورتاتي ڪردار سازيء مارئي جي وجود مان ٺابت ڪئي آهي. هوة ڪنهن به ھمتی ئ امله شپٽي هركي
ڏئي، هو محلن جي پُرسڪو هه زندگي جي ڪنهن به آچ تي توجه ڏئي ذي. شاه لطيف مارئي جي زيانچي چوي توت، ”مارو جا ڏنل سڳا“ (ڏاڳا)
بسون برابر آهن، پتولا- پئ جانهيل ڪپڙا، هند ئ بسترو وغيره ڪابشي، قبول ناهي، لوئي جو ڏاڳو انھن سڀني شين کان ڀلوء اتم آهي.“

سون برابر سڳا، مارو سندامون،
پتولا پنهوار کي، عمر آچ هه تون،
وڏ لوئي جي لون، ڏاڌائين ڏنڍام جا.
(بلوج، 2009: 364)

سون برابر سڳا، لون برابر لڪ،
زپو جنه زد ڪئو، ڪوڙ تهين کي ڪڪ،
مون مارو جو مڪ، تيل نه لايان تنهنجو.
(بلوج، 2009: 365)

مون مارو سين لتيون، لوئي هه لادون،
سون برابر سڳا، مون کي پانهن پتاڻون،
عمر ڪيئن آلون، پئ پرهيان سومرا.
(بلوج، 2009: 365)

پتولا پنهواريون، مور نه مئي ڪن،
لڪ رٿائون لوئيون، سالستان سونهن،
آن ايلاچئون اڳري، بخمل بافتن،

سکر پانچیان سومرا، کتیع کان کھنبن،
جا دنیبم ڈاڈائن، سا لاهیندی لج مران.
(راہمون، 2011ء: 647)

شاه لطیف مارئی جی زبانی چوی تو، هُن پُون (ملیر) تی گھمندی رستی جی متی ب کپڑن کی کونه تی اکی، پر عمر ڪوٽ ۾ اچی ڪری متو میرو ٿی پیو ۽ چتَن (وارن) ۾ جُون پنجی ویون آهن۔“ هو وڌیک چوی ٿی ت، ”اڳ سوڙ ۾ ڪین سمهان منهنجو ور ته ولہ ۾ ستو پیو آهي۔“

هُنْ يُنْدِي يُونَ، كُسْ نَدْ إِكِيمَ كَسْ جِي،
آيُسْ عَمْرَكُوتْ ۾، تَنْ مَتْنَوْ مِيروْ مُونَ،
جَادِنْ پَيْنُونْ جُونَ، آءَ كِيشِنْ مَرْكَانْ مَارُوئِنَ.
(بِلُوج، 2009: 355)

أَعْ كِيئَن سُوْزِيِّين سُمَهَان، مون وَرْ كَهَارِي وَلِ،
كَتْتِيرِيَّة تَان كِل، عُمَر إِهَرِي مَتْتِي.
(بِلَوْج، 2009: 355)

أَعْ كِيئَن سُوْزِيِّين سُمَهَان، مُون وَرْ كَهَارِي سُجْ،
وَرْ أَبَاثِن سِين أَج، كَوْ شَرِيَّت تَهْنِجُو سُومَرا.
(بِلَوْج، 2009: 355-356)

* آهي پاک پاچي پيئن ٿا، آن جو ڪپڙو اودين ٿا. انهن جا پير پاڪ زمين تي آهن.
 * پلُر پيئن، آن اودين، جن جا پير مئي پت پاڪ.
 * کارا ڪپڙ ذيه ه، پئا واريءَ منجه وٺان.
 * آما پانيان اڪ، ڪپڙ ڪٿوريان اڳرا.
 (بلوج، 2009ء: 355-371)

2.5.3 سونهن: ڈوٹی

شاه جي کلامه مه انيه جهانگي ۽ دوئي جيوت واري حسن جا ڳونلا رنگ به جتان ڪٿان پيا ليپائڻ، جنهن ۾ منظري احساس بهي گنوگڏ آهن. شاه لطيف جي ماروئي انيه ٻپهوارکي دوئي، وانگي، جهانگي ۽ سانگي جيوت سان ذرگو لاڳاپور ڪنڌر پربى انتها پيار ڪنڌر فرڊه آهي.

شاه لطيف جي مارئي جو ڦي ته، ”جازيون، ناريون ۽ وڌي وسڪاري واري جو ۽ اوپنهنجو ويڙهو ۽ وطن ڪيئن وساري ويهي رهان، هن مُند مه ڏاتٺيون ڳمي ڳمي هلن ٿيون، سندن ڏگها ڪارا وار ڪلهن تي لزيل آهن. اي عمر! آهي پنهنجي ميس ماري، اهڙي وطن ڪانسواء ڪيئن هتي ويهي رهان.“

**حُارِين نَارِين نِيس، آءَ كِيئَن وَيْزَه وَسَارِيان،
يُورِكَنْ ثَيُون دَاتِيلُون، كَلُونْ كَارا كِيس،
عُمَر! مَارِي مِيس، وَهَانْ كِيئَن وَطَنْ رِي.
(بلوچ 2009: 356)**

شاه اطیف جی کلام پر شکاری، سماج کی چڑی کری، باقی ذوقی، تتوںڈ ۽ زرعی سماج وارن لوکن واری رہتی کھوئی جا عکس گذ وچر نمونی نظر ایندا آهن.

شاه طبیف جی مارئی پنهنجی مارولوکن لاءچوی تی ته، ”پنهوار سرها تیا آهن، واهوندن سان وداوسکارا تیا آهن، ولین ۽ وتن گونج ۽ گل کییا آهن، آهن ۾ ٺوہه منا ڪرڻ لاءِ ودا ویا آهن، ڦل ۽ ماکین جي منان جو هر ڪو ڏانقو وئی بیو، اهتی فطري ۽ ڦدرتی صورت حال تر ۾ جڙن کان ٻو ڏوچی ۽ ڌناري سماچ جو اذولتا وارو وطن دوست ڪردار ماروئی قیخانی ۾ هرگز نه رهندی ۽ مليئ ضرور ویندي۔“

پنهوارن پاپهیو کی واهوندن وس، عمر انہین دیم جا، دوئین دیم دس، ولیون ون فلاریا، الل نکیو لس، آثیو وجہن آھرین، سندا توہن تس،

+ هي بيت فقير امداد علي سرائي جو زبانی پذایل آهي.

میوا مَيْرَ مَاكِيُون، سَيَّـا چَكَنْ چَسُ،
ماڙِيَّـ وَهِيَ مَس، مَلِـيَّـ وِينِـيَّـ مَارِـيـ.
(بلوچ 2009: 262)

2.5.4 جهنگ جنین ننگ: شاه جي کلامه ۾ انهيءَ ذوقی سماچ جي جهانگی جیوت جا حسین عکس موجود آهي، جتي آجي جو ۾ ماتھو آزادیءَ سان ڏٺن ٿئا. شاه اطیف جي مارئی چوی ٿي ته، ”عمرکوٹ ۾ اچي جن خواهشن جو پورائو ٿئي، سڀ وڃي کوهه ۾ پون، اٻائڻ جو جهوبوان کان وڌيڪ ڳڻ وارو آهي، آئه هي لوه (قید) ڀجي پنهنجي وطن ويندس، اتي مينهو ڳوچي ۾ پالتمراد او ٿئي آيل ولين جا چيڙ چوپي وطن جي سڪ لاهيندنس.“

کُوءِ آسُونْ عُـرـکـوـثـ جـوـنـ، وـرـ جـهـنـگـ ۾ـ جـوـپـيـ،
جوـ آـبـائـنـ آـذـيوـ، ڳـنـ سـينـ ڳـوـپـيـ،
وـيـنـيـسـ وـيـرـچـنـ ڏـيـ، لوـهـ پـيـجـيـ لوـپـيـ،
چـيـڙـ آـءـ چـوـپـيـ، سـڪـ لـاهـيـنـدـيـسـ سـوـمـراـ!ـ
(بلوچ، 2009: 349)

شاه اطیف جي مارئی چوی ٿي ته، ”عمرکوٹ جون سُـتـُونـ ۽ـ خـواـهـشـنـ وـڃـيـ کـوـهـ ۾ـ پـونـ، آـئـ پـنهـنجـيـ وـرـ سـانـ وـسـڪـارـنـ ۾ـ گـڏـ هـجانـ، منـهـنجـوـ مـحـبـوبـ تـرـايـنـ ۾ـ بـڪـرـينـ کـيـ چـيـهـوـ گـاهـ بـيوـ چـاريـ، منـهـنجـيـ هـنـ پـيرـيـ مـينـهـوـ ڳـوـچـيـ ۽ـ سـاـسـنـ گـڏـ دـتـ وـجـنـ جـوـچـنـ ڪـيلـ آـهـيـ.“

کُوءِ آسُونْ عُـرـکـوـثـ جـوـنـ، وـرـ وـهـنـ وـسـڪـارـيـ،
منـهـنجـوـ تـُـرـ تـلـيـنـ ۾ـ چـيـهاـ توـ چـاريـ،
مـريـ رـهـنـيـسـ مـاـگـهـيـنـ، سـاهـيـڻـوـنـ سـارـيـ،
ڍـائـيـ ڍـئـ ڏـارـيـ، ٿـمـ اـنـيـ مـينـهـزـيـنـ.
(بلوچ، 2009: 349)

شاه اطیف 'صحرا چاين' - ٿرجي نياتين جي جنمتي کين واذيون ڏيندي، هن جو ستر صحرا کي قرار ڏي تو.
وـرـ سـيـ وـطـنـ چـائـيـونـ، صـحـراـ سـتـرـ جـنـ.
(بلوچ، 2009: 356)

شاه اطیف جي مارئی چوی ٿي ته، ”اهو ٿرانهن ننگن ۽ جيئن حاجتن ڪنڌڙ ذوقی، جهانگي ۽ وانگي لوڪن جواجهو ۽ ڊڪ مثل آهي.“
نـگـانـ آـهـيـونـ نـگـانـ، آـسـينـ مـازـوـ لـوـكـ،
ٿـرـ کـيـ ڀـانـيـونـ ٿـوـكـ، جـوـ وـلهـئـونـ ڏـيـ ڏـوـقـيـئـنـ جـوـ
(وفائي، 2012: 116)

شاه اطیف انهيءَ ڪُهُنِيَّـ بـنـيـادـيـ اـنـسـانـيـ سـماـچـ جـيـ اوـصـافـنـ ۽ـ گـُـثـنـ جـيـ سـلاـهـ ڪـنـديـ ڏـاـپـيـ ڦـيـ نـقـوـ، ”اهـيـ مـارـوـسـونـ تـيـ سـيـثـ مـتـيـ مـائـتـيـ تـبـدـيلـ نـتاـ ڪـنـ، هـنـ جـيـ مـارـئـيـ عـمـرـکـوـثـ ۾ـ اـجـيـ ڪـرـيـ رـيـتـ کـيـ ڪـرـيـتـ ۾ـ تـبـدـيلـ ڏـڪـنـديـ ۽ـ جـوـهـيـزـيـنـ جـيـ مـحبـتـ محلـنـ سـانـ ڏـ مـتـائـتـيـ.“
اـيـهـ نـ مـارـنـ رـيـتـ، جـهـنـ سـيـثـ مـتـائـنـ سـوـنـ تـيـ،
اـجـيـ عـمـرـکـوـثـ ۾ـ، ڪـنـديـسـ ڪـاـنـ ڪـرـيـتـ،
پـڪـنـ جـيـ پـريـتـ، مـارـئـيـ سـيـنـ نـ مـتـيانـ.
(بلوچ، 2009: 371)

شاه اطیف جي ٿرجي جيوت جي پس منظر وارو ڪردار مارئي ۽ ماروئن جا هي بيت انهيءَ آڪاڻي ۽ قديم سماجي ۽ معاشی گذران جي پـسـمـنـظـرـ وـارـيـ ڪـرـتـ وـارـاـ آـهـنـ ۽ـ انهـيءـيـ ڪـرـتـ جـوـ لاـڳـاـپـوـ شـاهـ اـطـيـفـ جـيـ زـمانـيـ ۽ـ انـ کـانـ بـ آـڪـاـڻـيـ سـنـتوـ ثـقـافـتـ جـڙـنـ کـانـ بـ آـڳـيـ کـانـ ثـابـتـ آـهـيـ. شـاهـ اـطـيـفـ جـيـ شـاعـريـ ۽ـ قـدـيمـ سـنـتوـ سـيـيـتـاـيـ ماـڳـنـ مـانـ مـلـيلـ لـاذـنـ (Findings) مـانـ اـهـڙـيـونـ هـڪـجهـڙـيـونـ ظـاهـرـ ۽ـ ثـابـتـ آـهـنـ. انـ بـابـتـ آـيـمـ. اـيجـ پـنهـورـ لـكـيـ تـوتـ،

”سـنـتـ جـيـ ٿـرـ وـارـيـ عـلـائـقـيـ ۾ـ وـجـ پـاهـيـ ثـقـافـتـ (Mesolithic Culture) جـوـ وـجـورـ ۽ـ انـهـنـ لـاءـ ڇـنـچـاـ بـلوـجـ کـانـ وـکـرـنـ جـيـ پـهـچـ،
سـنـ ۾ـ شـڪـارـيـ- ذـوقـيـ جـاتـيـنـ ۽ـ سـنـتوـ ثـقـافـتـ (Indus Culture) جـيـ وـجـ ۾ـ مـاـتـهـنـ جـيـ سـرـگـرمـ چـرـيرـ وـارـيـ هـڪـ نـئـيـ بـابـ جـوـ
اـيـيـاسـ بـدـائـيـ ٿـيـ.“ (پـنهـورـ، 2010: 20)

اهـيـ ذـوقـيـ ۽ـ ڏـئـونـدـ لـوـكـ پـنهـنجـيـ ڪـرـتـ جـاـ ۽ـ نـيـمـنـ جـاـ پـڪـاـ پـختـاـ اـنـسـانـ هـئـاـ ۽ـ آـهـنـ. سـنـدنـ زـنـدـگـيـ ۽ـ جـوـ گـذـرـانـ فـطـرـتـ جـيـ سـوـهـڪـارـ ۽ـ سـاتـ سـانـ سـلـهـاـزـيلـ هوـ ۽ـ آـهـيـ. انـهـنـ ۾ـ سـانـوـثـ وـارـيـ وـسـڪـارـيـ سـبـبـ آـيلـ سـرـهـائـيـ ۽ـ خـوشـيـ ۽ـ سـرـهـائـيـ ٿـوـتـ، ”پـنهـوارـ سـرـهـاـ ٿـيـاـ آـهـنـ جـوـ وـاهـونـدـنـ وـارـيـ وـسـ ٿـيـ آـهـيـ، سـيـ ۽ـ لهـنـ شـرـطـ ڦـرنـ جـاـ ڪـچـڙـاـ ڪـ، ڦـئـ ٿـيـ پـڪـاـ ٿـيـاـ آـهـنـ ۽ـ رـدـنـ جـيـ ٻـچـنـ. نـدـيـنـ نـورـاـپـنـ جـيـ پـنـيـنـ تـيـ ڪـونـشـريـ پـشـمـ مـورـجيـ آـئـيـ آـهـيـ، هـاـنـ هـوـ مـارـوـسـنـ گـهـيـتـنـ جـيـ ڪـونـشـريـ پـشـمـ پـهاـ ڪـورـيـنـ ۽ـ پـنهـوارـيـونـ انهـيءـيـ ۽ـ پـشـمـ مـانـ پـنهـنجـيـ ڪـانـدنـ ڀـرـ ۾ـ وـيـهـيـ سـُـتـ پـيـوـنـ ڪـتـيـنـ ۽ـ پـوـءـ انهـيءـيـ ۽ـ پـشـمـيـ سـُـتـ مـانـ اـعـلـيـ درـجـيـ جـوـنـ ڪـثـيـوـنـ جـوـڙـيـوـنـ اـئـنـ. اـهـيـ نـئـيـنـ ۽ـ ڪـورـيـ ڪـپـڙـيـ کـيـ پـيـنـ لـڳـائـيـ چـوـنـ پـيـوـنـ تـهـ، هـاـنـ تـهـ مـارـئـيـ کـيـ مـلـيـرـ ۾ـ هـجـڙـ گـهـرجـيـ!ـ“

پئهوانِ پابهيو، کي وس واهوندن،
لتو سيءُ اطيفِ چئي، پتو قنْ قرن،
پايرْ ذنيون بئنيون، ذنيون نوراين،
اوْ تاً كورين ڪشري، سرتيون مثان سَسَن،
عمرَ ان اگوندري، پاسي ڪانتَ ڪتن،
ڪيو پيئَ ڪهن، ملير گهڙين ماڻئي.
(بلوچ، 2009: 362)

2.5.5 ٿرٽي وسڪارا: سارنگ جو سٽائے وسڪارن واري رنگ ۾ ٿرٽي وس كان پوءِ ٿرٽايل تي ويچي تو شاه لطيف انهي وسڪارن جي پسمندر ڏوئي ۽ مالوند سماج جي اذول ڪردار ماروي جي زباني چوي ٿوت، ”ٿرٽو ملڪ جنٽايل تي ويو، مالپن چرن لڳو آهي، اهڙي حالت ۾ (اي عمر!) مون ڪمزور عورت جون زنجiron ڦاهي امن ڪر، چون مون سرتين سان ولهازن ۾ ملن جو عدو ڪيل آهي.“

ٿرٽايل، ٿايل ٿي، پهڻو چرن پن،
هٽري رات اکيرئو، ماڙو ڪارَن من،
زيريون لاه ضعيف تان، آلا ڪر آمن،
سرتٽن سان سُمن، منهنجي وٺي ولهازن ۾.
(بلوچ، 2009: 353)

”منهجا ٿروسي ٿرن ۾ آهن، وطن تي وس ٿئي، اها گله اندر ۾ آهي، مون کي اندر ۾ هنن جي جدائى ۽ جورد وئي ويو آهي.“

سي تاريلا ٿرن ۾، جي مان گهٽ گهري،
وطن وس وسنديون، هنري ڦنت هري،
اندر چت چوري، وره ويرچن جو.
(بلوچ، 2009: 353)

پاندي پرين پهناوار جو، آيو ڪاله ڪهي،
ونا مينه ملير ۾، وئرا ڏڪ لهي،
ڏڪ پچي ڏيه ۾، گھشي موڪ مهمي،
ويرچن وهي، سکون لاهيان سومرا.
(بلوچ، 2009: 371)

شاه لطيف دنيا جي سمورن ڏوئي- ڏتوند سماجن لاءِ دعا گورهندى چوي ٿوت، ”اي پاچهارا موليا مينهن وساع، چو ت ماڻهو ماني سان پيت پريندا آهن ۽ مال ڳاهه سان پيت پري ٿو، دنيا جي ايترى ساري مخلوق کي رزق ذين جي طاقت تو وتئي آهي. توں اهو ڪجهه ڪر ته ايكتا وارو ميڙو ٿئي ۽ انهيءِ ميڙائي جو ڪانگ ڪنهين نيث ضرور لنندو.“

رحمت پريا راجيا، مولي مينه وساع،
ماڻهون ڦيئن مانيين، ڏئ ڦيئن سين گام،
ايڏي سگه سچا ڏتي، توهي کي جڳاء،
ميڙائي جو ماء، ڪانگ لوندو ڪنهين.
(بلوچ، 2009: 408)

شاه لطيف پنهنجي ڪلام جي ”سُرماري“ ۾ انهن ڏوئي لوڪن جون پنهنجي اصلو ڪي ۽ اباتي جو چا سِگر ٿوئن ۽ ”کجورن“ کان به ڏائقي ۾ سرس آهن. اتي وسڪاري کان پوءِ باجهر جو فصل پچي تيار ٿيو آهي، جنهن ڪري ڏڪر ختم تي ويو آهي.

توئي توٽ پچن، ڪجوريون لاڻون ڪري،
سأءَ ذٰ تنه أچن، سِگر جو ساتيه جو.
(بلوچ، 2009: 371)

پاندي پرين پهناوار جو، مون وٽ جو آيو،
انا مينه ملير ۾، سڀ ڏيه سُوايو
باجهر پکي باجهه ٿي، لتو ڏوكائو،
جو سرتين ساچائو سو هيٺو هت ذه وندري.
(بلوچ، 2009: 371)

اپون ڪڪن ڪيرون، انڌ ذي آهين،
جو آڪم ڪري آئيون، ته مڻد ذه مئائين،
مئان لوڪ اطيف چئي، گونر گمائين،
پلر پيارين، اچن آب اگوندرو.
(بلوچ، 2009: 409)

پہنچوارن پابھیو، کی واهوندَن
 عمر اُنہین دیہ جا، دُوقین دُنمِ
 ولیون وَنْ قلاریا، لَرْ نگُو
 آئیو وجہن آہرین، سَندا توهن
 میوا میحر ماکیون، سیکا چکن
 مازیٰ وہی مَس، ملیر ویندی
 (بلاج، 2009ء) (362)

هڻيون هڪ هُئو، سو پُرزا ٿي پئو،
 ڪين، ڪين بپرين، ڪين ولهارين وئو،
 مُهيءاً موت ٿئو تون ٿو ساه ڳلٿائين سُومرا!
 (سرمارڻي، بلوج، 2009: 354)
 پهنوارن ڏي، ميوا مير مڪ.
 (بلوج، 2009: 359)
 پيريان پيت ڪي، ماكيان مني مڪ.
 (بلوج، 2009: 371)
 پنديان

2.5.6 فصل جو پاٹ مرادو پچھلے راجائی محصول جونہ ہئے:

شاه لطیف تر جی ذوقی مالووند سماج بایت چوی تو ت، ”بنا کنهن کرمت جی هتی پوکون پاٹ مرادو پچی ویندیون آهن، اهو ملک کشادو ئ وسیع آهي، اهزی مارگ ھر جنهن جا مائٹ هجن، ان کی ماڑیء ھر چو قابو کیو آھی؟ جیکی آرازی کائٹ جی ستد رکن تیون، انهن کی لوھی زنجیرون هئی قابو نکرلن گهرجي. اهي آزاد لوک آهن، هن کی آزاد ئ رهن ڈنو وجو.“

پائیتھی پچی پیشیون، رعَّا واهیت رعَّا واقع جوْء کشادی جیتیین، ملیز موک مهار، ات ایاتا جته جا، سا ماڑی مور م چاٹ، جی اکنڈیون آڑا، لوہ تنبی کی لاهیں.
(بلوچ، 2009: 363)

شاه لطیف اُنیعَ آزادِ آجی ملک ملیر بابت چوی توت، آتی کاب رند روک ناهی، نکوأت کو رائِر (راجا جو محصول) ذ آهي، هو پنهنجي مال جي 'کونارن ۾ ڳاڙها گل آٿي وجهندا آهن. اهي مارو پان نایاب آهن، اهو ملک ملير سُرهو ۽ سهتو آهي، مارو ملير تي ناز کن ٿا ۽ ملير مارن تي ناز کري تو.

جَهَلٌ نَّكَوْ رَائِئُ ذِيَهِ مِنْ
أَثْبَوْ مَارُوْ مَارُوْ
وَجْهَنْ أَهْرِينْ رُوزِيوْ رَتَا گَلْ
پَانْ مَلِيرُونْ مَرَكُشُوْ
أَمْلْ (بِلُوجْ، 2009: 370)

2.5.7 گھوان مارو: سنت جاڈوئی، مالونڈ لوک پنهنجی سنتوسیپتا واری اصولوکی وطنی بنیاد سبب، سماجی نینم ۾ پکا پختا ۽ گٹن سان معمور

انسان هئا ۽ آهن، اهو سماج اعلیٰ انساني خوبين ۽ خصلتن سان ڀرپور آهي، اهڙا گنجي ڪنهن انساني سماج لاءِ تمام ضروري هجن، سڀ هن ۾ ائم درجي موجود آهن، اهي ٿورو ڪائڪ، سيل ست وارا، وطن دوست، محبت ۽ اذول انسان آهن. شاهطريف هن لاءِ چوي ٿو،

وٹا، کنٹن پُجاٹا، سان، ماروچڑا، چرا، اگری، جیان، جائز، هاٹ، جیئنیون۔ (بلوچ، 2009: 350)

ان ریت سنتو سماج جا ڏوچی ۽ ڏئوند لوک هڪ ئی وقت گنڈیل گندران ۽ جیاپی واری اعلیٰ ۽ گھوڻ رخی سماجي ۽ معاشی ڪرت ۾ رڙل نظر اچن ٿا. ڏئوند لوک سدائين مال چارن ولاري گوچر ۽ سائي سيمن جي ڳولا ۾ هڪ ماڳ کان پئي ماڳ تائين ڦوندارهن، جيئن لطيف سائين چيو آهي:

کاروچان مُنهجا سید چئی، هاتی هت هئا، ونچهپ وئا، پسی پد آن جا، لئی لئی پئا، دیان دواراپا کن کپی.
 (بولج، 2009: 368)

شاه اطیف چوی ٿو، اهي مارو ماڻهو پنهنجي پيٽ ٿو واري ڪرٽ کاڻ تماڻ پري پري تائين هليا ويندا هئا.

پکا کتی پرانہ، جکس لذیو لوئریاربین. (بلوچ، 2009: 356)

ڈویٹریا ڈور تبا، تکان جن نوار (بالوں، 2009ء: 356)

2.5.8 سیل ست: ذوتي سماج جي نیمن ۾ عزت ۽ عصمت، پاڪائي ۽ سچائي اهر گڻ آهي، اهي پنهنجي سماج ۽ ان جي نیمن تي پختا ۽ ادول رهئ وارا آهن، ڪنهن لاج ۽ لوپ ۾ هو سیل ست نتا وجائي سگهن. ذوتي ۽ پنهوارڪي سماج سان لاڳاپور رکنڌ ڪردار ماروي به اهڙي ادول ڪردار ۽ گتن سان معمور هڪ اعليٰ وطني آهي ۽ سیل پچن جي آچ ڪندڙ عمر کي هو مٺ کھوري ڳالهه ڪرڻ تي منع ڪندي چوی ٿي هن جي اها قيد عاري آهي، هو پڪن ۽ مجراري مڪ کي ياد ڪري ٿي، هن جي لوئي ۽ هن جي چيله، هن جو وجود، هن جي مُرس-کيت لاءِ ئي آهي، هو جهڙي هٽ آئي آهي، اهڙي ئي اچي اجرى واپس وڃن گھوري ٿي، اتي رسى ڪري، هو چيلا ۽ چيليون چارڻ گھوري ٿي ۽ وسڪارن ۾ پنهنجي سرتين سان هجن جو خواب ڏسي ٿي.“

سیل پچن سومرا، مون کي مٺ مَ آچچ پاڻ،
گھشين ٿورين ڏيئرین، هتان ويندیس هاڻ،
مچن پوئم ڪاڻ، همندان ڪا مليٰ ۾.
(بلوچ، 2009: 358)

سیل پچن جي سومرا، مٺ مَ آچچ موڻ
گھشين ٿورين ڏيئرین، ويندیس هٽ حضور
مچن ٿي ملئون ڪنڈ مٺاهون نه ڪان!
(بلوچ، 2009: 358)

سیل پچن جي سومرا، مٺ مَ آچچ ميڻ
گھشين ٿورين ڏيئرین، ويندیس هٽ هميڻ
مچن منجه مليٰ، ڪنڈ مٺاهون نه ڪان.
(بلوچ، 2009: 358)

پكا پنهوازن ڏي، ميوا مجَر مَكَ،
عمر ات اڪٻئو، حال هماري حَقَ،
لوئي ۽ لَكَ، سمن سپيرين سين.
(بلوچ، 2009: 359)

جهڙي آيس چيڻ، ٺئي وجان تَن ڏي،
”قران ۽ ڦر چاريان“، هنئون چئيم هيڻ،
وجان ڪيئن وَطن ڏي، ڪان لهنديم ڪيئن!
مندانئي مينهن، سونهان سرتين وج ۾.
(بلوچ، 2009: 359)

شاه لطيف چوي ٿو ت، ”ها مارل پنهنجي رضا سان عمرڪوت ۾ نه آهي، زبردستي قيدي بثايل آهي ۽ هو ذيه واسين جي مدد لاءِ واجهائي ٿي!

چن نه چجي هيٺ، ڪچن آهيان ڪوٽ ۾
لوئي سين لطيف چئي، پيڙيو پڏان بيٺ،
سرهيون سڀ سرتينون وَطن جئي وٺ،
ات سڀجي ان سَسن جي، هت رڄائين ريه،
ماتيان شال مليٰ ۾، مندانئي ميه،
ذيهيا مون سين ذيٺ، ڪا مَدَ ڪجاه مازين.
(بلوچ، 2009: 360-361)

2.5.9 محبت جي زنجير: شاه لطيف جي ماروي چوي ت، ”محبت جي زنجير ڪڏهن پرلهي نشي سگهي، لوه جون زنجiron لهي وينديون، مون کي پنهنجي مارن کان سوء قيد ۾ تمام گھنا ڏينهن ٿي ويا آهن، منهنجا وطن واسي ڪٿي پري هليا ويا آهن، آئه ڪنهن کي ڏورابو ڏيان.“

ڦئر نه لهي نيءَ جو، لوه جا لهي وَئا،
مارن ڏاران مازين، ڏهلا ڏينه ٿئا،
ذيهي ڏور وَئا، ڏيان ڏوراپا ڪن کي.
(بلوچ، 2009: 358)

چڪي چڪيم چاڪ، ونهين ويٿهڃڙن جا،
واجهيندي وصال کي، فاني ڪيس فراق،
سيئي ساريم سومرا، ٿئ جئي جا ٿاڪ،
ماروءَ جي اوطا، گھتو اڪنبي آهيان.
(بلوچ، 2009: 358)

شاه لطیف جی ماروی چوی ٿی ت، ”قیدخانی پر بیا قیدی پُرسکون آهن، پر آئُ قید ۾ حاکوریان پیئی، یادگیرین جی تراو منهنجی سر مثان ایپی اگی پیئی آهي.“

بَنْدِي بِنَا فَرَأَ آَءَ ثِي لَوْچَانَ لَوَهَ هِ
مَثِي تَنَ نَوَانَ سَدا سَانِيَّةَنَ جَيِ.
(بلوچ، 2009: 359)

2.5.10 وطن جی متنی ۽ دفن ٿیڻ جی سند:

دنیا پرسپ کان اتم ۽ سچی محبت وطن جی هوندي آهي، شاه لطیف جو کردار مارئی وطن دوستی ۽ وطنیت جو هک کامل کردار آهي. ذوقی، جهانگی ۽ پهناوارکی سماج ۾ اھری اعلیٰ صورت جو حنم وٺن سنتوسیپتا جی اوائلی ۽ ابتدائی اعلیٰ قرن جی موجود ھئن جو ثبوت آهي.

آَءَ بَنْدِيَّاتِي بَنَدَ هِ، كَ كَيِ بَنَا بَنَدَ،
كَ مُونِينَ لَكَوِ مِهَتوِ، كَ مُونِينَ كَرَوِ كَنَتَ،
مَرَانَ جَيِ هِنَ هَنَتَ، نِجَاهَ مَرَهَ مَلِيرَ ڏيِ.
(بلوچ، 2009: 359)

شاه لطیف چوی ٿوت، ”الله! ائین د کري جو آئُ قیدخانی پر مري وجان، منهنجو جسم زنجирن پر رات ڏينهن روئي رڙي ٿو، پهرين پنهنجي وطن وجان پوءِ ڀائي منهنجا ڏينهن پورا ٿي وڃن.“

الله! إِيَّنَ مَرَهُوَ، جِئْنَ آَنَ مَرَانَ بَنَدَ هِ
جِيَّرَوِ جِنِيجِيَّرَنَ هِ رَاتُوِ دِيَنَهَانَ روَءَ،
پَهْرِينَ وَجَانَ لَوَهَ، پَوَءَ مَرَهُ پُجَنَمَ دِيَنَهَرَا.
(بلوچ، 2009: 359)

واجهائي وطن کي، ساري ساه ڌيان،
هيءُ سُرُ سائيه سامهون منهنجو نجع ميان،
مقاميائي ماڙوئين، وجي ٿئر ٿيان،
مياڻي ڄيان، جي وجي مڙهه مليئ ڏي.
(بلوچ، 2009: 360)

واجهائي وطن کي، آءَ جي هت مياس،
کور منهنجي سومرا ڪچ پهناون پاس،
ساري ڏين سرتينون منجهان ولين واس،
مياڻي جياس، جي وجي مڙهه مليئ ڏي.
(بلوچ، 2009: 360)

واجهائي وطن کي، ساري ڌيان ساه،
بُت منهنجو بَنَدَ هِ، قَيْدَ مَ كَريجَاهَ،
پَرَذِيهِيَّاتِي بِرِينَ رَعَ، دَازَ مَ تَريجَاهَ،
ٿئي وسائلهه ٿرن جي، مَتِي مُئَيَّهَ مَتَاهَ،
جي پويون ٿئي پَسَاهَ، تِ نِجَاهَ مَرَهَ مَلِيرَ ڏي.
(بلوچ، 2009: 360-361)

2.5.11 وطن دوستي: پنهنجي وطن سان ان ميو پيار انسانذات جي فطرت ۾ شامل آهي، شاه لطيف جي کلام ۾ ماروی جي وطن پرستي، وطن سان پيار هن جي متنی ۾ دفن ٿيڻ واري خواهش آمريكا جي گاڙهن سنتين (Red Indian) جي وطن دوست تنظيم ”سپنائي“ (Dreamers) جهڙي آهي، ماروی پنهنجي وطن ۾ دفن ٿيڻ کي زندھ رهش جي برابر سمجھي ٿي، هوه وطن جي تدي متنی ۾ ملي امر ٿي جي سچي سند ۽ سُدرکي ٿي. هڪ پڏيئي چوڻي آهي ت، ”ون ھميشه پنهنجين پاڙن ۾ مرندما آهن.“

قونمن سماجن جا وطن دوست ڪردار هميشه پنهنجي وطن ۾ دفن ٿي امرتا ماڻيندا آهن. هنن لاڳ پنهنجو، سڃيو، بکيو ۽ ويران وطن به گان سان جنجهيل پڏيئه کان گھتو متنی آهي. شاه لطيف چوی ٿوت، ”پنهنجو وطن ۽ پنهنجا سڄن ڪنهن بي نکي انسان کان ئي وسرندا آهن. انهن کي حيف هجي، جن پنهنجي وطن کي وساريو آهي.“

سڄن ۽ سائيه، ڪنهن اُناسِيَّهَ وَسَرِيِ،
حيف تنين کي هوه، وطن جنین وساريو.
(جوتوائي، 1998: 91)

سُجُو جي سائيه، ت به وَهِنَشَانَ وَنَرَوَ،
گهوريو سر پڏيئه، توئي ٿلن چانيو.
(شيخ، 2012: 402)

شاه لطیف چوی شوت، مارئی ڈوراپا ڈیندی چوی ٿی، ”منهنجي هن قید ۽ بند هئڻ واري حال جي مارن کي ذري بگتني ناهي. هڪ ته“ امو عمر نامهريان ۽ بي رحم انسان آهي، پيووري سومرين کي به ڏورو احساس ۽ قياس ڪونهي. هن عمر، منهنجي جسم تي زنجير مٿريا آهن، هڪ ته زنجير مون کي چرڻ ۽ جھڪڻ ئي نتا ذين ۽ بي مون کي وڃريچن جي گكتني ڪايوچي ويچي.“

هُنْ مُهْنَجِي حَالْ جُو وَرَهْ نَهْ وِيرْقِيْجَنْ،
عَمْرَ اِبَاجُو گَهْتُو، سانِگُ نَهْ سُومَرِينْ،
چُرَانْ تَانْ چُورُّ تِيَانْ، بِيرْ كِيَنْ نَهْنَنْ،
هِكْ لَكِيَنْ لَوهْ چُرَنْ، بي وَجَلْ وِيرْقِيْجَنْ جِيْ.
(بلوج، 2009: 358)

2.5.12 وفادری سان ور:

هن ڏوئي سماج جون عورتون پنهنجي ورن سان وفادار آهن، هو پنهنجي مني هائي محبوب کي دل سان تسلیم کن ٿيون.
 ڪاٽد نه ڪندیس کو پئو، ڪتريوئي خوب،
 ميرويئي محبوب، اسان ماڙو مڃيو.
 (بولج، 2009: 363)

شاه لطیف سومرا خاندان جی شہزادین بابت چوی تو ته، ”انهن سومرین کی مارو جی مذکور“ ورتی هئن ۽ پاڻ کی ورتی ثابت ڪرڻ، وارن اعلیٰ قدرن جی پروڙ ناهی، هنن جي وجود ۾ ڪاڳتی ناهی، اهي البلين وانگر اتن ٿيون، رڳو اهي ئي هئڙي سچائي ڪي سکنديون، جن جي اندر ۾ ڪو ويڙهیچو ڪيت، جي صورت ۾ موجود هوندو.

مأزوّة جي مذكور جي سُدْ نه سُورين،
سنکو ناه سریر ۾، تي الپيليون آئین،
ستُر سی سکن، جن ویریچو وجود ۾.
 (بولج، 2009: 358)

13.5.13 زوري وهانه خلاف مزاحمت: ماروي ذوقی سماچ جوهک اه توکردار آهي جيکو کنهون مرضي کان سواهه ڈايدم ڏمره دولت چمڪ جي آذاري زوري زال بشجڻ يا وهانه کرڻ جي خلاف آهي، هو ڇين (مرضي) سان ڪوٽ هر ڏناهie، ڪيٽن (بنا رضا جي) قيدخاني هر آهي. هتي هو ڙنهنجي ذاتي رضاخا خوش ۽ واري آزادي لاؤ برائين احتجاج جورستو اختيار ڪري ٿي.

چن نه چھي آهيان، کچن هم کوئن،
ایندھين بیسر ابنا، پیکڑا بیرن،
ھت کریون هتن، چکھون پانھون کاٹ هم۔
(بولج، 2009ء: 361)

هَتْ - كَرْوَل، هِنِيَّرِي بِيَمْ هُنْ جا، سانِكِي سارِيم سُومِرا، جي داتِي پاسِي دِول، بِلَايَانِ سِين بِول، كِيمْ نَه كَوت وَهَنْ جا. (بِلُوق، 2009: 361)

هڻئين هٿ- زنجير، هنڌي پيغم هُن سان،
ماڻو منجه ملئ، آئُ اڪڻي کوٽ ۾.
(بلج، 2009ء: 361)

هن ذوئي ۽ پنهوارکي سماچ ۾ سچو تعلق ۽ ڪنهن هڪ سان دلي لاڳلو رو رکن واري بنيادي اصول ۽ نيم جي ڳالهه سمجھايل آهي، شاه لطيف ماروي جي واتان چورائي ٿو، ”مون کي هڪ دل هئي، جيڪا ماروڻ جي حوالى ڪئي اٿم. مون وٽ ٻي دل ناهي جو هر ڪنهن کي نذرano ڪري پيش ڪڻ جي، آچ ڪريان.“

هُنْيُون هُكْ هُنْوَم، جو مُون ڏنو پرینَ کي،
پِئو تان ڪوڻ ڪُئُوم، جو آئُ آچيانَ عامَ کي.
(بلوج، 2009ء: 354)

هڪ سِري هڪ اللٰہ، سو تأس ڪيت خريٽ ڪئو۔
 (بچو، 2009ء: 354)

زیرین سنتکی سرتوں دعا گھا، تے پرم پاروئی رہی۔
 (بلوچ، 2009: 361)

2.5.14 کئیں ۽ شان جي اڻت:

سندي سماچ جو هئرورخ جنهن هر دتنولوک، دوتی لوک، گهرو ۽ پکائين صنعت (Home & Cottage industry) ٺاهي وينا آهن ۽ مان انيڪ طرح جو وٽون جوڙين ٿا، جهڙوک: ڪتيون ۽ شالون جيڪي هو آڏاڻن تي جوڙين ٿا.
شاه لطيف انهن مان پشمي تنبو (پال)، ڪانن جا گهر (پكا)، ڪرڙ جو ڦل (پڪا) (ان پشم) مان نهيل ڪتيون ۽ لويون (ڪرڙ ڪتا)، خرزينون (ڪاهيئون) جو ذكر ڪري ٿو.

”پال پکا ۽ پک، جٽ کرڙ ۽ کاهيون.“ (شیخ، 2012: 474)

شاه لطیف ماروی جی روپ ۾ چوی ٿو، ”ایا مون کی ڪاله ئی ماروئین لوئی ڪتی آئی پھرائی آهي، ان جو سُت اج بـ اهروئی اچن مهل واروئی نشون نکور آهي، اهي ڏاڳا مازن کی ملي ڪری ڏیکارینس.“

أیان کتی کال، جا مثی ذنیم مازوئین،
سا کیئن لوری لاهیان مثان لگن لال،
مازن مری شال، ذهیون توء ذیکاریان.
(بولج، 2009: 361)

ماروئي چوي ئى تى، "منهنجي اهاكتى يلى كىرى مىري متى ئەجهزىي هېجى، چوتە مەتان مارو چوي تە توکى پىيار وارو وچن ئى وسلىي وبو." ميرى جى ذېرىي، مۇ مەتى تى ھۆء، مەتان مازۇ چۈر، تە واچا وېئى وسلىي. (بلىج، 2009: 361)

٢.٥.١٥- سنهي سئي جو پورهيو: سنهي سئي جاکنّ ذايدا مضمبوط هوندا آهن، شاه اطييف ماروي جي ڪردار ۾ چوي تو، "منهنجو مارويه سين منهنجو ساهه سنهي سوئي جي مضمبوط توبيء تانکي وانگر سبيل آهي، مون کي گولازا ۽ گاهه ڏش جي ڏادي اڪتب آهي، منهنجو روح ۽ دل هتي آهن ۽ هتي رڳوقيده جسمئي آهي."

سَهِيْنَةَ سُبِيْوَ مُونَ مَازُوَّهَ سِينَ سَاهَ
وِيْثِيَ سَارِيَانَ سُومِرَا، گولَزاَ ئِيْ
هَنِيُونَ مُنْهِنْجُو هُتْ تَقُوَ هَتْ مِتِيَ ئِيْ مَاهَ،
پِكَنَ مَنْجِهَ پَسَاهَ قَالَبَ أَهِيَ كَوْتَ ھِيْ.
(باوج، 2009: 363)

بی جاءه تی شاه لطیف ماروی جی واتان چوی ثوت، ”منهنجو من مارو سان سنهی سُنی جی کن وانگر سبیل آهي. منهنجي جسم تی سنهی سُنی جی کن سین محبت جاتهه چڑھیل آهن، آگه ذاری سئی سان کن ندوپایشندس.“

سنهينَةُ سُبِّيَّوْ مونْ ماروَةُ سينْ مَنْ،
هَشِّيَّ كَنْ حِلْمَ جا، تَهْ وَذَائِونَ تَنْ،
كِيشِنْ توپلَيانْ كَنْ، أَبَاشِيَّ ابرِ رِي.
(يلوج، 2009ء: 363)

شاه لطیف و سموریون تشبیهون ۽ استعارا ڳوئننا آهن، اهي ڏوئی، مالوند ۽ زرعی دور سان تعلق رکنداز آهن، ماروی پنهنجي ماروئن سین لڳاپي کي ڳنديير جي ڳنديين سان تشبیهه ڏيندي مضبوط تعلق جو اظهار ڪري تو. اهي ڳٿوان مارو ٿر ۾ وينا آهن ۽ هنن کان سواعه هتي عذاب پشى ڀوگيان.

جِئن پُکنیوں منجه چکنیئر تشن مون مُن ماروئُزَن سین،
سی ماروئرا تر تشا، جي چکن جا چھیر،
تَنِي ری همیئ گھنگھر گھاریان دینهئرا،
(بلوچ، 2009ء: 363)

2.05.16 ٿور کائے مارو: اهي ڏوئي ٿورو کائيندڙ آهن، کتي ۽ پهريندڙ متى هاتا ماڻهو آهن، انهن پهناون جي پٽ جي پرک ملير ۾ وڃڻ کان پوءِئي معلوم ٿيندي.

توري قوت فراراً وَذِي سُبْرَ سَتَ،
كتشن كيه يكلا، يوشن إهتزِيَّه ييت،
پەنواركى پَتْ پېمىي پېچْ ملىز ھـ.
 (بلوچ، 2009: 362)

سامهون قید وارا ڪاريچ جو عزم رکي ٿي:
شاه لطيف جي مارئي جي من هر مارور هيا پيا آهن، هۇ انھي ۽ ديت ذيئه ۽ وطن جو جو ڏت چڪن لاءِ مارن وٽ وڃڻ گھري ٿي ۽ سائيه جي

چُرِنْ چُكَنْ چتْ پ، گهارین متی گھٹ،
که مانڈاٹو مکثی، یوئنْ پاسی دیٹ،
پہنوارکی پکنیں، ویجی کریان وک،
سائیه متی سئ، کنڈیس ییجی کرئ کی.
(بلوچ، 2009: 367)

2.6 کوہستانی ڈوٹی سماج:

قیم زمانی کان ونی مینهوگیه کان پوءِ ذوقی قبیلاً ذت کارن کوهستان په ذت میزیندا هئا. هتي کاهوژي بذوقی آهن، په هو اهزا ذوقی آهن، جيکي تمام گھوٹو کشاوو کيي، پرانهون ۽ خطرني سان ڀريل پنت کري ذت میزین تا. شاه لطيف چوي تو، ”اور انهين علائقن مان ته ذت ته گھائي گذ هن تا. کاهوژين جا بند تمام بري وارا آهن.“

دُنْجَهْ كَاهُونْ، سِنْدَاهْ كَاهُونْ، دِيْهْ جَوْ، سِنْدَاهْ كَاهُونْ، بَرِيْ سُجَنْ، بِيْچَرا. (فَاسِم، 1999: 460)

مُون کاہوڑی لکھا، سُمَهُن کِریں پئی،
تُمَر کیاٹون سُج جو دُوری ڈٹ لی،
وُٹا اُت وَھی، جت نہایت نامہ کا.
(فاسمن، 1999: 460)

کاہوئین کئی، ساجھر پتا سندرا،
ڈوریتندی ہ دونگرین، گٹائون پاٹی،
ڈکن دیل هئی، چیہ لڈائون چیرین۔
(قاسمی، 1999: 461)

سُکا منهن سُندن، پیرین پُراثا کيترا،
سا جوء دوري آئي، سُونهان جُت مُنجَن،
پُگجهون کَن، تهان پراھين پُنڈ جون.
(فاسمي، 1999: 461)

سنڌ جي انهيءَ جا ٿوئي لوڪ، ٽولين ۽ ڪطارن ۾ اولهه سنت وارا جا ٻابلو سلسلاء، لکي ۽ ڪيرٿر لٿاري بلوچستان واري په جبان تائين هليا ويندا هئا.

اهي ذوقی لوک مینهوگیه جي مند هر مختلف ماکن تي ذت ميرندا هر پيا کذ کندا هئا. شاه لطيف جي دور تائين اهو ذوقی سماج، ستد جي الهندي پاسی واري جابلو سلسلي کان بلوجستان وارن جبلن، ويندي پپ جبل تائين گھئي انگ هر نظر اچي تو، ان جوهک کارن ته چوماسي جو چکو مندل پپ جبل هر ماکاثي نشن، واري ماک تي ٿيندو هو هر کاهوڙي، (دوا ذوقی) انهن ماکن ڏانهن مُند ڏسي هليا ويندا هئا. شاه لطيف سُر سارانگ، هر اوپر هر اوپر واري پاس وسکارن جو ذكر ڪندي جوي تو،

**پریائین کُنْ کراؤ جا، وُنو واریاسو
کوتیتیَّ کنُون کیو چگو چوماسو**

ماڭاڭىء تان موتىءو دىئى پېپۇساو خالق كېئۇ خاصو چىھۇ چكىءە كەنتىبىن. (آذواتى، 2013: 280)

داڪٽ حبِب اللہ صدیقی، پنهنجی مقامی 'سارنگ جو ایجان' سند جی جاگرافي 'پر لکي تو،' "مکران' جی پھاڙي سلسلي 'ماڪائي' وڌي پر وڌي نئن آهي، جيڪا سياهان' جابلو ساسلي جي اُتاهين تڪريں تان لهي ٿي۔" (صدیقی، 1998: 115)

”ماڪائي نئڻ جنهن چوٽيَه کان لهي ٿي، اُتان چوماسي جون هوانوئن تکرائيجي موت کائي ڏکن طرف پپ جبل جي اُناهين چوٽيَه فراس، سان 7759 فوت ساموندي سطح کان متى تکرائيجي ڏکن اوير سند ۾ مينه واساين ٿيون، ڪچ، ڪاچو، ڪاشاهاء، جسـامـدـ عـقـدـ، 1998ء، ڊـونـنـاـ“ (صـ4ـ، 1998ء، 115)“

اهم ئەتحقيق، سوال آه، شاھم طلیف جوی ٿو ت.

وېيىن بېپ پېي، كىرۇن كامۇرىن جىيون، آئى تەن دۇقىقىتلىك كى، بېجان كىرىپ پەمى، رىجۇن رات رەھى، جىنى دۇنگە دۇرلما، (قاسمى، 1999ء: 458)

اهو ذوقی سماج شاه اطیف - کاهوڑا دور تائین پوکی راهی جي انتظام بهتر ٿیڻ جي ڪري قائم دائم ذرهي سگيو، جو شاه اطیف پاڻ چيو آهي تهان اهي وذا ذوقی - کاهوڙي گھٽ ويچي رهيا آهن، اڳي انهن جو ذڪر گھٽو بُدو هو.

کے اپنی کاہوڑی، چپر ہے سد تیو
تی سٹی، اُنی سندی گالاڑی.
(فاسی، 1999ء: 459)

تاریخ جی اوسر پنڈنڈر اهو سماج گھٹو اپ کنهن پئی برتر سماجي جوڑ جک ۾ سماجي وڃن کپندو هو ئے گھٹ ۾ گھٹ سند جي زرعی سماج ۾ ضم ٿي وڃن کپندو هو، پر ڪلهوڙا دُور تائين سنتوندي ۽ جي الهندي پاسي انهيءَ ڏوٽي ۽ ڪلهوڙي سماج جو ايندو وڏو وجود سند جي انهيءَ دُور ج، معد وض، حالت: پنڈنڈر هو.

سنڌ پ سما دور، 1351ء کا تائين پيريا هڪ سؤ ستر ورهيء هليو، اهو سنت جو تمام آسودگيَه وارو دُور هو، سنتو ندي الهندي ڏانهن لئي، وهن لڳي جنهن سان سنت جو الٽندو پاسو سربز، شاد ۽ آباد ٿي پيو هو. سال 1521ء شاه بيك ارغون سنت پي قصو ڪيو 1556ء ۾ شاه حسن ارغون نئپي مانٽو ۾ جي هيٺت ۾ پنهنجي حڪومت کي ڪو والي وارث ڏيڻ بنا مردي ويو، ان کان پوءِ سندن عزيز، ترخان هيليو وارا سنت جي اقتدار تي قابض ٿيا، انهن کان وري پوءِ سنت جو اهو اقتدار دھليَه جي شهنشاه اڪبر اعظم حاصل ڪري سنت کي مغل سلطنت جي ڪالولي بٽائي ورتو، ان ريت پيريا 180 ورهيء اتر سنت جي عوام ۽ 216 ورهيء ذکن سنت مانٽوئن ۽ ذکن ڏولائڻ وارو دُور ٿي رهيو. اهڙي ئي حالت ۾ جنهن سنت جا عالم ۽ اڪابر سنت مان لڌي رهيا هئا، اهڙي زمانيءِ ۾ شاه لطيف وطن جا وٺڻ ۽ سُجي وطن کي اه ملڪ سمحڻ، جي تاڪد ڪئي تهه:

چلي چد م چپ ٿائي چد م ذيء،
پسيو وٺ وطن جا، وڌکي اجي ويء،
سجڻ ۽ سائيء، ڪنهن **الاسيه** وسري.

سُيو جي سائيه، ته په وهنگان وکرو
گهورو سو پرديه، توئي ڦلن چانيو.
(شيغ، 2012ء: 402)

انھيء ارغون، ترخان ۽ مغل (1522-1738ع) دؤر ۾ سنت جي زرعی معيشت کي وڌو ڏڪ رسيو، ارغونن، ترخان ۽ مغلن سڀني جو مقصد رڳو موصول ۽ نيمڪس اوگاڙن رهيو. نتيجيء سما دُور واري سوين سالن جي جو ڦيل سند جو وٺچ واپار ۽ زرعی معيشت تباهه برياد ٿي وئي.

ف چئي ٿو، پيسم پنائش سين، پولي جي نه پجههن، آئه سنديه جو سعيو ڪريان، هو پاريسيون پچن، مون پڻ ملا تن، سريتنيون سو رپرائيو، (قلبي، 2007ء: 260)

ارغون، ترخان ۽ مغل ٿي چنگيزي ۽ ترڪ - چنگيزي گلائز نسل جاهئ، افغانستان کان آيل هئن جي ڪري ڀتائي کين پناڻ چيو آهي.
شاه جي رسالى ڪنج ۾ انيٽ لفاؤتى هك بيو بيت ٿوري ٺغضلي ڦير گهير سان هن ريت آهي:

پیغم پنائن سین، بولی جي نه پجهن،
آئون سنتیائی نه سمجھان، اوء پارسي پچن،
اذا! کیچ-ڈتین، مون سین پوي نه مامرو.
(مرزا، 1995ع: 93)

2.7 دُنوند سماج وارو دؤر

سند جو مالوند ۽ چراگاهي دور ڳاڻين (Cows), دڳن (Oxes), اُن (Camels), گھوڙن (Horses), گندهن (Donkeys), مينهن (Buffaloes) ۽ ردين (Sheeps) ٻڪريں (She goat) ڌارڻ واري دور ۾ تيزى ۽ تڪائي انڪل ڏهه هزار قبل مسيح کان شروع ٿيندي نظر اچي ٿي، جنهن درتيءَ تي چوٽون ٿد جو دور (Four Ice Age) پچائي ٿي پهتو، سمند پوئي هئن لڳو، نديون پوروچوت سان وهن لڳيون ۽ زخيز ميداني علاقن ۾ لٽ چڻينديون وهي رهيوون هيون. ان ڏس ۾ ايم. ايچ. پنهور هڪ مقالاي سند جون بوليون، (آمريءَ جي اوسر کان منصوره جي ميسار جڻ تائين) ۾ لکي توه:

”وچ پاهي چمار (Mesolithic Age) سنت ۾ 5500ق.م ڏاري شروع ٿي. انڌي ۽ دئر ۾ ڏوٽي لوکن (Gatherers Peoples) ۽ شڪاري لوکن (Hunter Peoples) جهنجاري جانورن کي گھرو (Domestic) ڪرڻ شروع ڪيو.“ (پنهور، 2010: 79)

اهو ڏوٽوند ڦيلاسجي سنتو ماٿري ۾ سنتوندي ۽ جي اڀرندي ۽ الٽندى ندين واردي واردي جو ۽ سودو مينهاتي ڏيئهن ۾ جايلو گوچر ۽ سائي سيمن وارين چراگاهن ۾ هزارين ورهين کان پسون پوريenda رهيا. ايم. ايج پنهور جي ڏيل انگ اكري چان موجب اهو نتيه سڳهجي ٿو ته.

”کانو ۽ ماھيو مال ڌارٽ ۾ خاص طرح سان گھوميل مڏندين وارا سنت جا ڊفرو وذا لاپائشنا رهيا آهن. سنت ۾ اهڙي چولي گھم وارو دئو 5000ق.م. کان 7000ق.م تائين رهيو. ان کان پوءِ 7500ق.م. کان 2000ق.م تائين مانڊان تمام گھٺو گھوميل رهيو. 2000ق.م. کان 1750ق.م تائين موسم هلڪو گھوميل رهيو هو. اهڙي گھوميل دئون ۾ سنت ۾ مينهن ۽ گائنهن واري ڌزارکي سماج ۾ وڌي ترقى ۽ وازارو آيو هوندو.“ (Panhwar, 2011: 41)

سنڌ پر قيمٽ پاهٽي چمار (Old Stone Age) او رو دوٽ 240000ق.م کان 800000ق.م تائين رهيو. وچ پاهٽي چمار (Middle Stone Age) او رو دوٽ 40000ق.م کان 10000ق.م تائين رهيو. شڪار لاءِ هتیار جو استعمال 20 لک ورهیق. م کان 10 لک. م پر تائين رهيو. اهڙا اهڃا سنڌوندي ڄي پارتو ندي، سوان ندي، واري ماٿري، مان مليل قيمٽ پاهٽي هتیارون مان مليا آهن. سنڌ جي اڳائي شڪاري سماج مان ئي مالوند سماج جڙيو، بلڪو وقت شڪاري، ڏوڻي، ڏٿوند سماج گلوگڙ هلندا آيا.

سچي سنت چوپائي مال جي جوء آهي، موجوده سنت جو بشرجي علاقتو، قيمت دئر كان وني سنتونديه جي ڪنتين تي اُسريل ئه سنت جا باراني علاقتا: ٿئ، ڪاچو ۽ ڪوهستان، جيڪي مينهن ۽ وسٽ تي ۽ ڪچي وارا علاقتا سنتوءَ جي اتل ۽ پُوذ تي آذاريل آهن، انهن سمورن علاقتن ۽ ماڳن تي هزارين ورهين کان مل جي پالنا جو سمورو قدرتی بندوست موجود رهيو آهي، انهن چراگاهن تي مالوند لوک هزارين ورهين کان وني پنهنجا پنهنجا وڳ ۽ دڻ ٻچكاريندا، چڪاريندا، هشڪاريندا، هونگاريندا ۽ سيندياريندا رهيا آهن.

اهي شڪاري ۽ ڏوقيءِ اڳ قبل مسيح ۾ سنتونماٿري ۾ گڏوگڻ رهنداهئا. اهو سلساؤ اوائل پاهشي ڄمار (Early Stone Age) کان وني وجئين پاهشي ڄمار (Middle Stone Age) (تائين، روھڙيءَ جي چقمي- سيانوپتر (Flint) واري وکر کان وني ڏه هزار ورهي اڳ تائين هڪ وڌي پاهشي صنعت واري ڪاريگري ۾ مصروف رهيا.

الاينيس البينيا كتاب، سنتو جون سلطنتون، هر گويد مان مالوند لوکن جو حوالو ڈيندي لکي ٿي ته،
”هر ڏيندي جي چوڈاري لاڏائو مالوند ماڻهو پنهنجي مال سميت اچي عارضي اجها ڏيندا آهن ۽ پوري وابسي ۽ جو سفر شروع
ڪندا آهن.“ (البينيا، 2013: 254)

ان دس ۾ سڀ کان اڳ آيشيا جي سنتوماتري واري شکاري لوکن جهانگلی ڪُتي کي گھرو جانور (Domestic) بٿايو، ان کري اهو سڀ کان اوائل جانور آهي، جيڪو انسانن سان گڏ دوست جانور (Friend Animal) جي حیثیت ۾ رهندو آيو، پيا جانور وڌي انگ ۾ ذات جورواج نئين پاهڻي ڄمار (Neolithic Age) کان کان شروع ٿيو. ايم. ايچ پنهور هڪ مقالي، ”سنت ۾ ماڻهو ۾ لکي ٿو،“ ڪتو بين سڀني کان اڳ هيراييل گھرو جانور آهي.“ (پنهور، 2010: 29)

انھي نئين پاھتی چمار ۾ مال جي تات قوت ۽ سارسنپار لاءِ کُتني جي اهمیت تھائین وڌي وئي. اهو ڪتو ذنارکي ڪرت ۾ ياكٽيائيوار ٿيو، ڏيئهن جومال چارٺ ۾ مددگار ۽ رات جومال جي رکوالی ڪندوهو.
شاه اطيف اهڙن مال جي نگهبان ۽ مالڪ جي وفادار ڪتن بابت 'سر معذور' ۾ چوي ٿو، "جيڪر اهي ڪتا ڪنهن دُتوند مالڪ کي ڏسندنا آهن ٿا نهن جي رکوالی ڪندا آهن. اهي حڪم جي نافرمانی نئاكن، اهي ساڳئي سات واري ڏتوند کي هر گز نئا ڏاڻهن."

جے يار ڏلائون يار جو ت پئي پير ڪريں،
قرئا نه فرمان کان، انجي ه آهي،
دستو نه ڏاٿهين، شبان جي سڳ کي.
(شخ 2012ء: 68)

ستوسپیتا جي 'پسون بتی' (Lord of Beast) واري سنتو مهر پنج هزار ورهی اگ جي آهي، جنهن مان آگاتي انسانن جي جانورن سان پريت ۽ ويجهڙائپ ظاهر ٿئي ٿي، جنهن ته قديم آثارن ۽ ڏندڪائين تي آذاريل هك اڀايس موجب اها 'پسون بتی' واري روایت نهie هزار ورهی آگاتي ۽ ايشيا. يورپ جي قديم تعلق جي اڀايس ۾ ثابت ٿيل آهي. انهيء 'پسون بتی' ۽ يورپ جي ڪئلڪ لوکن جي سرسو نوس جي چتر ۾ هڪجهڙائي اموري آگاتي ۽ بنادي لڳائي جي نشانهه ڪن ٿون.

انهيء 'قييم' ۽ تاريخ کان اڳ واري دور (Pre-Historic Period) ۾ انسانن کي ٺائنو ڏيندر جانورن سان ويجهڙائپ ۽ پيار وارو رستو جڙيو ۽ شكاري لوکن مان ئي الڳ نموني جي جانورن جي پالنا جو ڪم شروع ٿيو، سنت جا آگانا مالوند لوک ذرڳو سنتوماري پر سجو ايشيا لئاري يورپ ۽ ترڪي ٿائين وڃي پهنا.

ليٽ لکي ٿوت،

"ميدن ۽ جتن جو پهريون پيرو ذكر 'مجمل التواريخ' ۾ نظر اجي ٿو، اهي پئي قبيلا حام پت ذوح جي اولاد مان آهن، جيڪي سنت ۾ سنتو ڪناري اجي آباد ٿيا، ميد پاڳيا هئا ۽ چوبابيو مال چاريندا هئا. هو طاقتور هئا، انكري هلان ڪري جتن کي درياه پار لئائي ڇڻيو." (البيت، 2000: 617)

'گولا' لفظ سنسكريت گلا (کير) جو مخفف آهي، گولا راجپوت آهن ۽ چوبائي مال تي گذران ڪندا هئا. جيمس ڏاڻ پنهنجي ڪتاب 'The Annals and Antiquities of Rajhistan' ۾ لکي ٿوت:

"يورپ جا گال (Gauls) ۽ ڪيلت (Kelts) بـ سندن شاخون آهن." (Tod, 1829: 60)
اج بـ هنديء ۽ اردوء 'گوالا' جي معني ڪير وارو آهي. اهولفظ سنت ۾ 'ڳئون وارو' يا 'ڳئونوار' آهي. انهيء 'ڳئون وار' اسم مان لفظ 'ڳئون' (ڳئون+ويث) جڙيو.

گريگوري ايل. پوسل پنهنجي سهيزيل ڪتاب 'ستوسپیتا' - لكت جو طريقو' (Indus Age- The Writing System) ۾ لکيو آهي ت، "افغانستان جي آمون درياه کان وئي ويندي گجرات جي ساموندي ڪناري ٿائين، اهڙا سوين ڳوٽ آهن. جتي سنتوسپیتا جا ماڻهو ڏاڳيا هئا. اهي پنهنجي ڳونائي زندگي پنهنجي سڀائي اصولن موجب گذاريenda هئا".

(Possehl, 1996: 12)

انهيء 'ڪتاب' ۾ گريگوري. ايل. پوسل، قديم سماجن تي تحقيق ڪندر سوبل ۽ گوها جي حوالن سان لکي ٿوت، "ستوسپیتا جا ماڻهو ڏاڳيا هئا، چوبابيو مال ڏارڻ سندن مکي ٿنتو هو. هو هن مال بالٿ واري ڪرت ۾ ببن ملڪن جي ماڻهن کان گھتو اڳيرو هئا، سندن ڏئ، هنن لاء وڏو ڏن ۽ دولت هئي. هنن پنهنجي پيت ٿوت لاء ردون، ٻڪريون، سوئر ۽ ڪڙيون بـ پالش شروع ڪيون هيون." (Possehl, 1996: 12)
اهي ڏن وند لوک ۽ سنت جا مالوند ماڻهو ٻوء اڳتي اوثار (جت)، گئوار، پهناوار، ريدار ۽ ميهار سنجن ۾ آيا. اهي ئي آگانا مالوند مارو ماڻهوئي هئا، جيڪي جنهن ٿانيڪاتي وسنديون جوڙي هر- آروارائي ويناء ٻوکي راهي ڪرڻ لڳا راجپوت ۽ گجر سنجن ۾ آيا.
سما دُور جي سخٰي سردارن ۾ سمورا مالوند هئا. هنن ۾ جت سڀ کان زوراور هئا، وتن آن جا وذا ڳ هئا. مولائي شيدائي 'اقبال نام اڪبري' جي حوالي سان لکي ٿوت:

"هرهڪ جت وڌه هزار آن تي پتل ڳ هوندو هو." (شيدائي، 1951: 58)

محمد صلاح الدين، سنت ۾ عرب دُور (712-1011ع) جي حوالي سان تي پنهنجي ڪتاب "پـالي، راوڙ ۽ پـالي" ۾ لکي ٿوت، پـالي جي ماڳ ۾ درياه بـلاتا ٿاهي، سمورا مـلڪ كـي راهموڪي بازار، کـان گـزـري (ڪراچـي) ٿـائـين ڪـيـرـائـي دـوـآـباـناـهـي ڇـڻـياـهـاـ. درـياـهـ جـونـ چـاـڙـهـونـ پـهـنـهـ پـاـسـنـ کـانـ حدـ بـنـديـونـ مـقـرـرـ ڪـنـديـونـ هـيـونـ ۽ـ اـڳـيـانـ چـيـڙـيـ تـيـ تـمـرـ (Mangroves) جـاـ جـهـنـ ھـونـداـ آـهـنـ. جـتـيـ هـزاـرـانـ اـثـ ۽ـ مـيـنهـونـ آـهـنـ دـوـآـنـ ۽ـ بـيـتـنـ تـيـ آـزادـ چـرـنـديـونـ هـيـونـ، هـتـيـ هـڪـڙـيـ دـنـيـ ڪـيـ عـرـبـ مـاءـ الجـوـشـ، (ميـنهـونـ وـارـيـ دـنـ) جـوـنـالـوـ ڏـنـوـ هوـ." (صلاح الدين، 2010: 76)

ان رٽ سچي 'ستوسنديء' وارين انيڪ اُترین ماڻهن ۾ ٿيٽ واري مـتـاهـينـ چـراـگـاهـيـ ماـڳـ کـانـ وـئـيـ سـنـدوـءـ جـيـ ڪـيـتـيـاـيـ ماـڳـ ۾ـ قـيـمـيـ
ايمانـ کـانـ هـرـ دـوـرـ ۾ـ هـزـارـينـ لـكـينـ قـرـتـيـ چـراـگـاهـونـ رـهـيـونـ آـهـنـ، هـنـ دـوـرـ هـيـ هـيـ چـراـگـاهـونـ گـهـنـجـيـ زـعـيـ زـمـينـ جـوـرـوبـ وـئـيـ رـهـيـونـ آـهـنـ.
قـيـمـيـ سـنـ جـيـ مـالـونـ چـراـگـاهـيـ دـوـرـ جـوـ تعـقـلـ قـدـرـتـيـ چـراـگـاهـنـ سـانـ رـهـيـ آـهـنـ. سـنـ 36-1535ع ٿـائـينـ سـنـ ۾ـ چـؤـماـسيـ جـاـ وـذاـ منـبـلـ ٿـينـداـ هـئـاـ، سـانـوـ، پـاـئـيـ جـيـ جـيـ جـوـ ٿـيـنـدوـ هوـ، سـنـ جـيـ ڪـوـهـسـتـانـ ۽ـ بـرـيـتـاـ وـارـيـاسـاـ پـتـ، گـاهـ ۽ـ گـنـوـجـرـ وـارـيـ سـاـيـنـ ۽ـ سـرـهـينـ سـيـمـ ۾ـ بـدلـجيـ وـينـداـ هـئـاـ. سـانـوـ، پـاـئـيـ ۾ـ سـنـ جـوـ ڪـچـوـ بـنـدـنـدوـ هوـ، جـيـڏـانـهـنـ ڪـيـدانـهـنـ ھـڙـيونـ، جـهـنـگـ ۽ـ بـيـلاـ اـسـريـ ۽ـ نـسـريـ اـيـنـداـ هـئـاـ، دـنـيـونـ ۽ـ ڊـورـاـ تـارـيـ وـهـنـداـ هـئـاـ، ڏـهـرـ ۽ـ ٻـيـنـوـنـ چـوـچـوـ سـاـيـونـ ٿـيـ تـرـايـونـ پـاـئـيـ سـانـ تـارـيـ وـينـديـونـ هـيـونـ، هـوـ سـلـسلـوـ سـنـدوـءـ جـيـ مـنـدـ وـارـيـ مـاـقـرـينـ، ٿـيـتـ، لـيـهـ، لـداـخـ، چـتـرـالـ، گـلـگـتـ وـارـيـ رـوـهـنـ ڪـوـهـنـ وـارـيـ جـوـءـ کـانـ وـئـيـ جـاـلـاـريـ جـوـءـ (جلـ وـارـيـ زـمـينـ) وـارـيـ مـيـدانـيـ عـلـقـيـ عـلـقـيـ: هـاـڪـڙـيـ، سـتـلـ، بـيـاسـ، رـاوـيـ، چـنـابـ، جـهـلـ ۽ـ سـنـدوـءـ نـدـيـ وـارـيـ دـوـآـنـ ۾ـ گـاهـ ۽ـ گـلـازـارـيونـ پـيـداـ ڪـريـ ڇـڏـينـديـ هـئـيـ. هـوـ سـلـسلـوـ لـڳـيـتوـ سـنـدوـءـ جـيـ هـاـٿـوـكـيـ بـيلـانـيـ ماـڳـ، جـاتـيـ ٿـائـينـ ۽ـ پـئـيـ پـاـسـيـ قـيـمـيـ سـنـدوـءـ جـيـ نـارـ (Ancient Gulf of Indus) وـارـيـ ماـڳـ ڪـچـ ۽ـ گـجرـاتـ، پـئـيـ پـاـسـيـ اوـپـرـ ڏـانـهـنـ جـيـسـلـمـيرـ، بـيـڪـانـيـ ماـڳـ، جـاتـيـ ٿـائـينـ ۽ـ پـئـيـ پـاـسـيـ قـيـمـيـ سـنـدوـءـ جـيـ نـارـ (Ancient Gulf of Indus) وـارـيـ ماـڳـ ڪـچـ ۽ـ گـجرـاتـ، پـئـيـ پـاـسـيـ اوـپـرـ ڏـانـهـنـ جـيـسـلـمـيرـ، سـكـيوـ ۽ـ قـيـمـيـ سـنـ ۾ـ مـالـ جـيـ پـالـناـ حـيـرـتـ ۾ـ گـاهـ ۽ـ گـلـازـارـيونـ پـيـداـ ڪـريـ ڇـڏـينـديـ هـئـيـ. هـيـ ماـڳـ تـارـيـخـ جـيـ پـالـناـ شـالـ ۽ـ وـسـيـعـ چـراـگـاهـنـ ڪـيـتـنـ ئـيـ اـنـوـاعـ جـيـ جـانـورـنـ جـيـ پـالـناـ لـاءـ منـاسـبـ مـاحـولـ فـراـهمـ هـيـ بـآـجاـ رـهـيـاـ. اـيمـ، اـيجـ پـنهـنجـيـ ڪـتـابـ سـنـ جـيـ رـيـجـاتـيـ تـارـيـخـ ۾ـ هـڪـ دـوـرـ جـيـ اـڀـاـسـ مـوجـبـ لـكـيـ ٿـوتـ.

”کیانی شہنشاہن مان دارا-I (522-486ق.م) سنت کی 519ق.م پر فتح کیو. هن جی دؤر پر تر، واتری ۽ چوستان آزاد علائتا رهیا. انہن علاقتن ۾ سنت جا لاذائو، مالوند تزار قبیلاد، مال جی سارسپیال ۾ رُذل رهیا. کیانی دؤر سنت مان 519ق.م کان 450ق.م تائین هلیو ۽ سندھیکروری آچپو ماٹیو۔“ (Panhwar, 2011: 107)

سچی سنتو ۽ ماڑی پھرین چراگاہی دؤر پر چن پاگین جو ملکے هو، انہن پاگین ئی پیت قوت لاءِ آن جی ضرورت ۽ مال جی گاہ گئوچر اپت لاءِ اول اول پوکی راهی ۽ جی ڪرت شروع کئی. ان ریت چراگاہی سماج جی ڪُک مان زرعی سماج جی اوسر ممکن تی، چوتے مینھوگی ۽ جی مند سدائیں هک ڪری ڏھوندي هئی، پر مال جی چاری ۽ گاہ جی گھر جس سدائیں رهندی هئی، ان کان سواء ڏڻ بھر وقت موجود ڪوندو هو. جنهن مائهن کی پوکی راهی ۽ لاءِ آپاريو.

قیدیم سند جی اپرندي ۽ الہندي دریاہن جی ڪنارن سان لکین بیلا ۽ هُزیون نسري ۽ اُسری آیا هئا، جن سان ڪچی جی دریاہی سانگن ۽ چاڙن واری ریجاڻی ماڳن تی سوين سایون سیمون ۽ چراگاہون جي ڙیپون هیون، اها لقاء سندو ۽ ھاڪری جی ڪینائیں ماڳن تی، جتي پشی دریاہ چاڙن ڇاڙن ٿي وهندا هئا، وڌيڪ سوئهن پریو ۽ مالوند لوڪن جی مال جی تات توت لاءِ تمام اعليٰ درجي وارو ماحلول جو ڏڏو ۽ مکیه هت رهيو. سند ۾ مختلف قسم جي جانورن جھڙو ڪو: رد، پکري، مینهن، گنون ۽ اٺ ڏارڻ وارا الگ جاتيون اُسریون. ڪتاب، دنيا جا وذا منهٻ، ۾ محمد مظہر الدین صدیقي لکي ٿو،

”ایرانی زبان ۾ سنسکرت جی ‘س’ لاءِ عام طور ۾ ‘ج’ حرف استعمال ٿيندو آهي، جھڙو ڪو: ‘سند ۽ هند’.“

(صدیقی، 2010: 54) جیتوٺیک ‘پسون’ سند پر جانور لاءِ لفظ ڪتب اچی تو پر قیدیم ‘زند اوستائی’، پولی ۽ جی اثر هيٺ ‘س ۽ ه’ جی مت ست واري عمل جي ڪري، اهو ‘پسون’ وارو اسم فري ‘پهون’ ٿيو، اهو پهون لفظ بعد پر رڳو ٻڪري ۽ لاءِ کتب آيو، شاه لطيف سُر ڪيڙاري اهو لفظ چويائي مال ۽ خاص طرح سان ٻڪري ۽ لاءِ ڪتب آندو آهي.

چپ چن پهون، تئن رن ڳجهن رانئو.

(آڻوائي، 2013: 273)

ان لفظ ‘پهون وار’ يا ‘پهناوار’ جنهن جي معني ٻڪرارئي آهي. سند پر ‘قیدیم پسون پتي’ (Lord of Beast) جو هڪ غار وارو چتر اناویه هزارق. مرجو ملن جو مطلب تاج کان تيه هزار ورهيء اڳ انسانن سان، لاي ڏيندر جانورن جو پيار ۽ محبت وارو تعاق جڙي چڪو هو.

2.7.1 ڏٿوند سماجي جي ٻوت جا انيڪ رنگ :

شاه لطيف جي ڪلام جو سماجي تاجي پیتو سند جي ڦالوند لوڪن جي جي ٻوت جي مختلف رُخن سان پرپور ۽ رنگ ورنو آهي. هن جي ڪُل ڪلام جو چاليه سڀڪڙو(40%) پاڳو سند جي قیدیم ۽ جديڊ ڏٿوند سماجي جي ٻوت جو بيان آهي، سر مارئي، ڏوئي ۽ سماج سان گڏ ريدارکي، پنهوارکي، ڳنوارکي جي ٻوت، سُر سهئي، ميهارکي جي ٻوت، سُر سسيئي جا پنج ئي سُر: سُر سسيئي آبري، سُر معذوري، سُر ديسي، سُر ڪوهياري، سُر حسيئي، جتكى جي ٻوت ۽ سُر ڏهر جو داستان ٿيون حصو هر قسم جو مال جي پاڳين سنگهارن وارن سنگهارکي جي ٻوت جو بيان آهي، اهي سنگهار جن وٽ كير جي اڪٽ پالوٽ آهي.

سند جا سما حاڪم راءِ گھرائي مان ئي اُسريا هئا ۽ انہن جا سمورا سورهي، سخي ۽ ڏاتار قديم سند و سلطنت جي ڏاڪشي صوبي واري راچوازن مان هئا، اهي حاڪم وڌي انگ ۾ مال ڏاريندا هئا ۽ هنن جي سخاوت به مال کي ’دان ڪري ڏين واري صورت ۾ هوندي هئي، سند جي لوڪ ادب ۾ انہن سخي سمن مان ڄام اوٺو جڪرائي جي سخا جو مثال هو، هو مينهن جا سخا واڻا سوالين کي ڏئي ڇٽيندو هو، ان جو ڏئن مال مينهن جا ڏٿوند سماج زندگي ۽ جي پرپور حرارت سان پُر هڪ متحرڪ سماج آهي، انہن ڦالوند لوڪن جي سماجي زندگي ۽ جا انيڪ رنگ ۽ روپ آهن. اهي مارو لوڪ سانگ ڪارڻ سائي سيمن جي ڳولا ۾ قديم سندو سڀتايني ماڳن تي پهرو پهريندي ڪنهن ڪٿي ته ڪنهن ڪٿي نظر اچن ٿا. شاه لطيف سُر رپ ۾ چوي ٿو،

جاءَ نَ سُجُو نِيَّهُنَ، نِيَّهُنَ أُوْيَ وَيَّكَ جِيَّنَ،
مُونَ پِرِيَانَ سِيَنَ نِيَّهُنَ، چِنَّ كَأَرَنَ نَ كَيَوَنَ.
(شيخ، 2012: 301)

شاه لطيف سُر مارئي ۾ چوي ٿو، ”جت ب جھڙ قڙ ٿيو، ۽ وسڪارا ٿين ٿا، اتي اهي ڏٿوند لوڪ سند کوني، آئه هن کي منهنجي حال جي سُد ڪوني، آئه هن کان ان ڪري وسري ويسي جو هنن چڱي ۽ ریت پیت قوت ڪيو آهي.“ آهن، هن کي منهنجي حال جي سُد ڪوني، آئه هن کان ان ڪري وسري ويسي جو هنن چڱي ۽ ریت پیت قوت ڪيو آهي.

جھڙ قڙ جٽ ٿيان، ات اڏيائون ٻڪڙا،
هنُ منهنجي حال جو، قُرُ نَ ڪيٽان،
جيڪس آنَ وسريان، مارو قوت ڦاريا.
(آڻوائي، 2013: 237)

شاه لطيف جي هن سُر ۾ ’مارئي‘ پنهوارکي جي ٻوت جا انيڪ عڪس موجود آهن، ”جنهن ۾ هڪ طرف هوءَ پنهنجي وطن رست جا خواب ڏسي ٿي، ملير جي مئي مڪ پئي ورهائي، ٻڪرين جا ڦارپئي چاري ۽ ڀن تي چڀڙ پئي چوندي.“

خواب لهان قی سومرا، ابائن وَت آهیان،
مئی مک ملیر حی کر، ویئی ورهایان،
قیریو شوگن مان، نوھ هشيو تاهیان،
چیلا چیلن وج مان، کام هشيو کاهیان،
پین پیر پانیان، کر چیز پئی چونبیان.
(جهنجی، 2005: 489)

2.7.2 ڈنڈ پھنوار کی جیوت:

سندينيا وارن لوکن مهربانی هاری دور په کریون ڈارن شروع کیون، آمریکا ن وئی جوکر دور تائین ہاکڑی ٹوں دنیا تی جزیل شہری ثقافت جی درکش تائین اها پہنوار کی جیوت، وظیک وتندی ٹوں ویجهندی رهی آھی. سندينيا جی درکش کان پوے موہن جی ڈیزی وارن لوکن ویتر مال ڈارن شروع کیو. کلھوڑا دور کان وئی اچ ڈینهن تائین اها مالوند جیوت سند جی پہرازین کان وئی ٿرے کوہستان م جھی انداز م اسری آه. شاه الطیف جوی ٿو،

تکلیف تنوارین، بکر پابان جا،
وڈکیو ولہارن ۾، چوڑیلیون چارین،
مون کی ٿا مارین، وچن ویڑھیجن جا.
(راہمون، 2011ع: 662)

هِن مَنْد مارو سُنْرَا، ویڑھیئن وگ وارین،
چیڪاریو چیلڑا، پئن پھرائین،
فَنِيْش منهنجا آن کي، جهچيو جر هارين،
تاڙاً تنوارين، مينهن وسندَا موت تون.
(راہمون، 2011ع: 644)

شاه لطیف و تگاڑھی رنگ جی وذی اهمیت آهي، هن و تکاری رنگ جی اهمیت ناهي. ان جا انيک کارن آهن، گاڑھورنگ زندگیه
جي علامت آهي، رینی هک پرمقصد رونق آهي، ان کري شاه لطیف 'سر آسا' هچو چوي ٿوت.
گاڙھو ئي گاڙھو کارو پسَن ڪينگي،
اکڙين پاڙو وڃي ڪئو لاک سين.
(بلوچ، 2009ء: 341)

مارئي جي ماڻون وٽ ڳاڙهن گنن واريون ڪهاڙيون آهن، هنن جون لويون به لاك رٽيون آهن ئه هن مَيْجَرُ مان پنهنجيون پڳون به ڳاڙهيون
کيون. اي عمر! تون هنن جو عورتون جهندگ مان ڪيئن ٿو ڪتيو اچين؟؟
ڳاڙها گئي ڪهاڙين، لاڪون لويون جن،
ميڙي رٽيون مَيْجَرُ مان، پاڳون پئوهارن.
تون ڪيئن سندِيون تِن، جهندگان آٺيو جهليين.
(شخ، 2012: 380)

کھاڑی وارو اوزار، دُوّتی سماج کان متشی واري سماج- اوئلی زرعی سماج جو اوزار ۽ هتیار آهي، جنهن ۾ ٿور وقتي زرعی پوکي راهي پڻ شامل آهي. اهي آڳاتا سنتو لوڪ جيڪي سنتوپسیتا جي ڊرڪٽ کان بوء جيئڻ واري جاڪوڙ ۾ گوٽ- ڪرت واري سماج ۾ جيئڻ جا جتن ڪندا رهيا. اُترو ڳاڙھين پڳن پائڻ وارو سماج جن جي هشن ۾ ڳاڙهن ڳنن سان ڪھاڙيون آهن. سنت جي هن ٿر جي هن پار انديا ۽ راجستان ۾ اڄ به موجود آهي. هُوٽر هن ٿر کان سماجي ۽ ثقافتی طرح سان جدا ڏ آهي.

2.7.3 ڈُوند-ریڈارکی جیوت:

رَدْ بِبَكْرِيَّةِ جَهْرٌ وَكُوِيْپِ سُونْ آهِي، اهُو پُسو مهْرَكْرَهُ وَارِي سِيِّيَتَا ۾ ذَارِجِيْ چَكُوْهُو. اهُرَنْ جَانُورُنْ جِي پالَنا سَبَبْ سِنْتَوسِيِّيَتَا جِي اوْسِرْ بِكِيْ پَخْتِي بِيِّرَهُ ڏانِهنْ وَذِي رَاسْ ٿِي. مَاتِهُوْ كِيرَهُ گُوشَتْ جِي اونْ کَانْ آجا ٿَيَا شَكَارِيْ كِرَتْ مَانْ هَتْ كِيْ بِهِرِينْ مَالْ جَا ڏَنْ ذَارِيْ سَائِيْ جِي سَانِگْ ۾ هَكْ جُوُهُ ڪَانْ بِيْ جُوُهُ ڏانِهنْ اينِدا ۽ وَينِدا رَهِيَا ۽ پُوهُهُنْ مَالَوَنْدِ لَوْکَنْ مَانْ ٿِيْ كِيْ رَاجْ كَوْهُتْ هَتْ هَتْ وَارِي قَرْقَانْ ۾ زَندِيْگِيْ گَذَارِيْ نِيَثْ تَانِيْكَا ٿَيِّ وِينَا ۽ پُوكِيْ راهِيْ ڏانِهنْ آيَا. مَالْ جِي ڏَنْ، چَراگَاهِنْ ۽ ڪِيتَنْ كِيْ پاَنْ ۾ جَوْزِيُوْ، ٿُورَنْ لَفَظَنْ ۾ ڏَتْلَونْ ڪِرتْ سَبَبْ پُوكِيْ راهِيْ جِي كِرَتْ ۾ اَنوَاعْ نَمُونِيْ جَونْ پُوكُونْ ٿَيِّشِ شَروعْ ٿَيِّونْ. شَاهِ لَطِيفْ رِيدِيَارِكِيْ جِيَوَتْ بَابِتْ چَويْ تَوَتْ،
اوَنْدا گُونَدا نَنِيَا، نِيهِرَا نِيَنَا،
چَارِينْ ٿَيِّونْ چُوَّزِيرِيُوْنْ، يَرْ كَهَرَنْ گَهِيَا،
كَرسِنْ جَا كِيَا، عَمَرْ لَامْ عَكَسْ جَا.
(شيخ: 2012: 280)

انهن رين ئو گويتن جي پشم مان پشمي داچو جوندو هو ئ ان داچي مان سئيون ئ اعلي قسم جون كثيون نهنديون هيون. شاه لطيف ماروي جي زيانى چواي ٿوٽه رين جي ندين-قرن(نوراين)جي پشن تي پائزم پشم مور جي آهي، اچن گهيتن جي پشن تان ريدار پشم پيا ڪوري،
پائز نديون پنهيون، ندين نوراين، اوء ٿا ڪوري ڪشري، سرتيون مثان سسن.
(بلوچ، 2009: 362)

2.7.4 ڏتوند ميهاركى جيوت:

قديم دُور کان سند ۾ ماھو مال، سند جي بھراڻي، جي لوکن جي ٻل ئ ٻوانيت لاءِ قدرتى امله سوكڙي آهي. سند جون مينهون ڪنيون، ڪاريون، پوريون ئ ماڻكيون اج به سند جي پاڳين جي قيمتي ملڪ آهن. هن جو ڪيرن رڳو ڀاگيا بر راج وابرائين ٿا. ان جو ذكر شاه لطيف جي ڪلام ۾ نظر اچي ٿو. شاه لطيف ڪاچي جي مينهن جو ذكر ڪيو آهي، جيڪي وڌي وسڪاري کان پوءِ وايپس وٿان پهچن ٿيون.

پوريون پاند ٿمن، جڳڙ جهانگي آئيون،
ڪاچو مينهڙين، مُندائنو ماڻتو.
(بلوچ، 2009: 168)

شاه لطيف جي ڪلام مان ظاهر آهي ته، ”سند جا ڀاڳيا ۽ ڀاڳياتيون مال سان ڏادي محبت ئ پيار ڪندا آهن، هڪ ڀاڳياتي پنهنجي وڌي
کي مينهون وڪڻ کان روکيندي چوي ٿوٽه، اي منهنجا ڪانتا! ڪنيون مينهون دو ڪن، اهي آپريون سيريون سڀ پنهنجيون آهن. هن کي هت
هُ چاري ۽ لهارن مان واري اج. هي اگڻ کان ٻاهر بيهي منا آواز ڪينديون آهن.“

ڪانتا! م وڪڻ ڪنديون، دن سڀويٽي ڏار
آپريون، سيريون پانهنجون، سسيون، سڀ ڏار
پئ ڇڏي، چئ پئي، وڃي ۽ لهارن واي
ته آجي اگنا بهار، سرلا ڪندي سڻزا.
(آذواني، 2013: 279)

2.7.5 ميهاركى جيوت جارنگ:

(سهيٺي - ميهار)

هن ميهاركى جيوت مان سنتي سماج، سنتي بولي، کي سهيٺي ميهار، واري پريم ڪهاڻي پله پئي. سهيٺي جيڪا پرٿيل آهي پرهن جو عشق
ميهارسان اٿم درجي جو آهي. شاه لطيف هن سُرپه سهيٺي جي ان عمل سان ان ڪري سهمت آهي، جو مشن ڏم مڙھبو ويو هوءِ هو پنهنجي روح جي راتي
ميهارسان ريجه رهان لاءِ عرات جي اونداهي، هر ملن ويچي، شاه لطيف ميهار کي ئي هن جواصل ور، قرار ڏي ٿو، چوتهن جونکاچ ميشاق واري عهد سان
ٿي ويوهو.

الستُّ ارواحنَ کي، جنْهِنْ چِلَّونَ،
ميٺاقان ميهار سين، لَتِيُونَ مُونَ لَاؤُونَ،
سي موٽن ڪيئن پاهون، جي مَحْفُظانَ مَحْوَ ٿيونَ.
(بلوچ، 2009: 394)

الستُّ ارواحنَ کي، جنْهِنْ چِيائينَ جيئنَ،
فَالوَّ بَلِيَّ قَلْبَ ۾، ثُنُوَ تَفَاعُلَ تَيَّنَ،
مَحْبُّتِي ميهار جي، آئَ نِهْوَيِي نِيَّنَ،
سَرَتِيُونَ ساهَرَ سِينَ، هَلُّ مُونَ حَقَّ تَنَوَ.
(بلوچ، 2009: 394)

هن سُرسهيٺي، هر محبت جو اتاه جنبو آهي، هزو جذبو جنهن جي آدو درياه جي دهشت ڪاب، اهميت نشي رکي، شاه لطيف چوي ٿوٽه،
پسي دوز درياه جو، ووي ڪيئن وهان،
محبت کي ميهار جي، سسي ساهه ديان،
وڃي جال جيان، لالن پير لطيف چئي.
(بلوچ، 2009: 390)

هن پريم ڪهاڻي جو انت ڏايو المياني آهي، هو ڪچو دلو ڪي سانوٿي، جي چاڙهه واري، هاڪڙي درياه، هر لوي ٿي، هن ڪچي دلي
جي هاڪڙي هئن جو احساس دكيو، چوته جوانيءِ هر انسان ڪنهن بشيءِ کي اهميت دهيندو آهي، هورڳو ڪچي دلي تي ٿيل چتسالي ڏسي ڪري
خوش ٿئي ٿي، ان منظر بابت شاه لطيف چوي ٿوٽه،

ڪيئا جي ڪلَلَ، سي پسي خال خوش ٿي،
پاٿيءِ چت پُسائيا، جهلي ذ داءَ ذمَلَ،

سېكے يانيا سۇھىي، جوين جي جەمال
آنکى جا آحوال، مەعلم تىا مەران ې.
(بلاج، 2009: 398)

پىلى، پلائى، پىسى چى چرى قىي،
پى بى پىدى سۇھىي وىرىن ھە، واتى،
كېچى كىرائى، لال لەرن وچ ھە.
(بلاج، 2009: 399)

اهىزى صورتحال ھە جىنهن دلو بى كچو ھىجى ئە مىغان بانەن بى طاقى چىدى ذىنى، مۇن بى سىستۇتى ئە ويو ھىجى، پوءىلەرون ھۇ مىغان ورى ويون، شاھ لطيف چوي ۋوت، ”كا اهىزى ھوا ھالى جو پانەن مان سگە ختم ئى وئى ئەن تىن اوندەھام ھە كىرى ويندى ھيس.“

كۇ جو ورىيە وائى، جىن بى پانەن چىتىو،
اپىي إن تىزاع، اوندەھىيائى اكىران.
(بلاج، 2009: 399)

ھەندىي تەكمەھە، ھەنڑىي حۇجون چىتىو،
لەرىن گىئۇ موجۇن ورىيون مەك،
نېمىم كەن قوت، پۇ پاڭىرا سىرىن.
(بلاج، 2009: 399)

ھەن سۇر سۇھىي ھە بى انتها عشق جى باھ ئە چرىيە جواندە احساس صفا ظاھر آھى، ايدى پىيار جى پىاس آھى جوان آذۇ سىنب بەك سۇركىي آھى.

كامان، پەچان، پەچۈن، لۇچان ھە لۇچان،
تەن ھە توئىس پەيان جى، پىان نە داپان،
سەمبىن مەنە كەپەيان، توء سەركىيائى نە قىي،
(بلاج، 2009: 390)

عەندۇ ناھىي عىشق جو سۇنىتى سەياتىي،
كەنەنە پەچائىي، مەندان مەند مەھار جى.
(بلاج، 2009: 401)

سۇھىيە جى مەھار سان مەلت تى سرتىيون ھەن كىي طعنە دىن ٿيون، هو رەتكى درىاھ سان وندىي ئى، جىكەو ھەن جو ساتىي ھە حال يائى بىن آھى. شاھ لطيف سۇھىي جى زبانى چوي ۋوت،

تۆز جا كەنەن، سۇما دىئەم سرتىيون،
درىاھ دىۋانى، سۇن حقىقت حال جى.
(بلاج، 2009: 400)

شاھ لطيف درىاھ جى دەشت جو منظر بىش كەنديي چوي ۋوت، ”درىاھ جى ايدى دەشت ھە جىنهن تاروب اندازو نېپا كرى سگەن، ذئىي مائىزىرا ملاخ ھە ماب كرى سگەندا ھجن، تېپايى كىترو آھى؟ اتى سىتاھن وارا مير بحر پىن درىاھ جى دەشت ڈسى كرى سونكىي ھە گەتىي ھە جىن، تىنهن شاھ لطيف اهىزى صورتحال بىتاينىدى سۇھىي ئە كان پىجي ۋوت، ”تونا! ھەزىي خوفناك درىاھ ھە، پەرۇن پۇن وارىي صورتحال ھەن تىن تان بىن كەنەن كەنەن كەنەن كەنەن كەنەن ئى گەھرەن؟“

جىتى پېر پېن، پەرۇن پۇن پەرەپەرۇن،
تائىكەن نە أچىي تارۇشىن، مەپ نە مائىزىن،
كەنديي ئە أپا كەنەن، سىتاھىا سۇنكىن،
تۇن كەنەن تىن تۆز، أچۇن آساري گەھرەن.
(بلاج، 2009: 396)

ان رىت ھەپىرو سۇھىي درىاھ ھە گەھرەن ئى ھە پۇءۇپۇءۇ وە - هاكىز و بى سۇكى ويچى ۋوت. شاھ لطيف چوي ۋو
ۋەزىي درىاھ - سائۇر سوين بۇزىي چىزىون، پەرن عورت (سۇھىي) مەران كىي بۇزىي چىتىو ھە - درىاھ پەنھن جو كەنەن سان ھەن پاش كى ختم كرى چىزىو. ان رىت شاھ لطيف چى سۇھىي ئە مەھار، وارو قصو سن 1226 ئەن گەھرەپەرەن جو كرى جاتائى ۋوت. اھوئى سال آھى جىنهن مەنائى تو درىاھ - هاكىز و پەنھن جا پەساه پورا كرى ۋوت.

سۇھىيىن سائۇر بۇزىيۇن، مەند بۇزىئۇ مەران،
ۋە وجايىو پان، هەتى كەنەن كەن سىن.
(بلاج، 2009: 402)

سەند ھە اپەرندىي پاسىي جتى هاكىز و چاڑۇن چاڑۇن ئى وەنەن ھە. اتى بىنادىي طرح سان هاكىز و پىنج سانگو: نارو، بان (سۇھىي) پرات، ساپىگرۇ ئە لوهاتىي جى صورت ھە وەنەن ھە، انەن مان ئى بان، ب ئە، و جىي مەتست وارىي اكىن سان وەن، آھى، جىكە سەندىي ھە وە ئە هەندىي ھە، بە، آھى. ان رىت، هەندىي وارى بە، ھە بەنە، جى قىريل صورت بان آھى. سۇھىي لۇنىءە هاكىزىي جى بى چاڑ ھە، ھە سەنس اوج وارىي دور ھە عشق جى سفر ھە بىنە مۇئىھەن، مەكانىي طور تىاچ بە بان، كى سۇھىي كرى كۈنۈپەنەن ھە.

شاه لطیف هن جو تمار آگاتو نالو وه،^(ب) سکت آندو آهي، جیئن ته اهو دریاھ اوپر پنجاب کان اوله پنجاب ریاست بهاولپور کان
تیندو، موجوده اپرندی ناری وارو اگونی گھمھرندی جو بیت دیندو چاڑھنی ڪوري نار ۾ وجو پوندو هو، ان ڪري سهٽي ۾ میهار، وارو
قصوساڳئي دریاھ جي ڪنتين سان سفر ڪندو سند سان گڏ پنجاب ۾ به عامر ٿيو، شاه لطیف میهار جي واتان وه، ۾ لڙهي ويل سپرين جي ڳولا
لاڳوي ٿو،

وئا جي وه گن، هلو ته ڏوريون سپرين.
(بلوچ، 2009: 396)

سہٽي وه، يا واهن، جي وڌي وهڪري ۾ بدی مری ٿي وڃي، هن جي جنازي ڪري دریاھي پکي، ڪنگ، ڪلھو دین ٻو فرشتن کي
ڏستن کان ٻو به هن سهٽي جي من جو سفر میهار ڏانهن ٿي هو.
ڪانٽي ڪنگ ٿناس، وھن جنزاو سنهٽي،
ٻڪا جي پيئن جا، ڪلها تن ڏنڪ،
اکين ملڪ ڏناس، توء من ڪايو میهار ڏي.
(بلوچ، 2009: 396)

شاه لطیف چن سهٽي جي بدی مرث کان ٻو هن جي ڪليل اکين ۾ نهاريو هو، جو چوي ٿو، هن کي نه ڊوري ڏنکنون ندي وھڪري
ٻوڙيو، هن کي وڌي دریاھ (هاڪڙي) ٻوڙيو هو. هن جي اکين ۾ میهار سان ملن جي سڪ مرثي کان ٻو به قائم ڏائم رهي.
نه ڊوريء نه ندي، سائڻ ٻوڙي سنهٽي،
اکين ۾ اڪن، مئي کي میهار جي.
(بلوچ، 2009: 303-302)

2.7.6 مينهن سڀ بچن:

سر سهٽي ۾ شاه لطیف سهٽي جي زيان ۾ میهار کي دعائون ڏيندي چيو آهي ت، ”چن جي مالڪ جو وار به ونگو ڏتئي، میهار شل ڏ
مری جو ڦئڻئي ولوو (ويران) ٿي وڃي، اهو ساهڙ منهن جو مالڪ آهي ڻئون کي مهتو تاليکين.“
مری تان مه میهار، ڦئڻ ولهو مه ٿئي،
وچن جي وڃار جو، ونگو ٿئي مه وائ،
ساھڙ مون سينگاڻ، مائهن ليکي مهتو.
(آدواتي، 2013: 82)

مينهن هن میهار جون، آلا! سڀ بچن،
وچون جي ڪيڻ سين، سدا ٿيون سونهن،
مون کي ماتڪين، تائي هئيو تار ۾.
(آدواتي، 2013: 82)

وچن سين وٺي، سُور وياچي سنهٽي،
آن ڪا ٿي ڏيئي، مينهن جي میهار سين?
(آدواتي، 2013: 82)

سہٽي مينهن کي چوي ٿي ت، آء اوهان کي گاڙهورنگ لائيان جو اوهين دين ٻو ڙورن جي ڪنتين وارو گاه چرو، آء اوهان جي دنپن ٿي
سدائين خوش رهان ٿي.“

ڳجيء پايو پانه، وٺي روء وچن سين،
لاپان لال لگن کي، آئين جي چرو ڪانه،
آئون اوهان جي دانه، سدا پيئان سنري.
(بلوچ، 2009: 389)

شاه لطیف انهن مينهن جو میهار سان دریاھ اڪرن وارا ڪيترائي لفظي منظر چتيا آهن، ڦنار جي سڌت، ڪروڙين مينهنون ڳات مئي
ڪنديون، مينهنون پنهنجي میهار سان پرچاء ۾ اچي ڪري، دریاھ جا سمورا ڪن تري وڃي پار پونديون. هتي ڦنار رهبر به آهي ته روحاني اڳوان به
آهي، جيڪو پنهنجي ڏئ کي ڪن مان ڪي ڪري منزل تي وٺي وڃي ٿو.

چاهڪ چري، تار تري، آئون مئي آن
ڪوڙين ڪر ڪنديون، سُٿي سـ ڏرائـ
ميئيون سـ مـهـارـ، پـرـچـيـ پـارـ لـنـگـهـنـدـيـونـ.
(آدواتي، 2013: 83)

چاهڪ چري، تار تري، آئون مئي پـيـ،
لـڙـ لـنـگـهـنـدـيـونـ لـيـٿـ، لـطـفـ سـانـ لـطـيـفـ چـيـ.
(آدواتي، 2013: 83)

چاهه کے چری، تار تری، آیون مئی کئے
کوئی بن کر گھنڈیوں، ساہر جی سمنے
مینہیوں سان امن، پرچی پار لنگھنڈیوں.
(آدواتی، 2013: 83)

چاهه کے چری، تار تری، آیون مئی کوہ
شی سند ساہر جو راضی ٹیندن روح،
مینہیوں سان صبوح، پرچی پار لنگھنڈیوں.
(آدواتی، 2013: 83)

2.7.7 ڈٹوند گنوارکی جیوت:

شاہ لطیف جی سموری کلام پر مالوند لوک تمام گھٹو متحرک نظر اچن ٿا، سُرسارنگ پر شاہ لطیف گنوارن جو ذکر کندي هڪ وڌي سُرود پر وسکاري سان گڏ خوشحالی جي ڳالهه کري ٿو

حڪم ٿيو بادل کي، ته سارنگ سات ڪجن،
وجون وَسَنَ آئيون، ته ته مينهن ٽمن،
.....

وردي وڌيءَ وَسَ جون، ڪيون ڳالهيوں ڳنوارن،
سيد چوي سِينَ آه توه تنهنجيءَ آسرو.
(نبيلائي، 2016: 179)

پيرومل آدواتي، كتاب 'لطيفي ستر' پر وسکاري کان پوءِ واري مااحول پر لکي ٿو،
‘اهڙي وقت پر کترون کيتا ڇڏي کير ڏينديوں آهن، گلابا’ کير ڏائي خوش ٿيندا آهن، ۽ ٿري به خوش ٿيندا آهن، چاڪانه ته
ٿرين جو گلنران به کيرتي هوندو آهي.“ (آدواتي، 1946: 121)

وسين تنهن وس، مند مڙيءَ مينه جي،
کنرن کيتا چنٿا، جي مڙيون ٿي مس،
کابا مئي گس ڏک نه ڪندا ڏپرا.
(راهمون، 2011: 170)

پيرومل مهرچند آدواتي، 'قديم سند' پر مال ڏارٺ بابت لکي ٿو،
‘کاين ڏارٺ جو رواج انهي نهايت قيم زمانجي جو آهي، جنهن زمانني پر هندستان ايران ۽ يورپ وارا آريما لوک ميرو پرست طرف گڏ رهندما هئا. ان لاءِ ثابتي آهي ته ’کنو‘، ’گان‘، با ’کنو‘ لاءِ هڪڙوئي لفظ اٿن، سنسکرت پر ’کنو‘، انگريزيهه پر ’ڪايو‘ (Cow) ۽ پارسي پر ’گاو‘، جيئن ’گوسائين‘، جي اصل معني ’کاين جو مالك‘ پوءِ معني ’تيس سائين‘، ’ڏشي‘، ’حاڪم‘.’ (آدواتي، 2008: 163)

شاہ لطیف هن بیت پر ”ٿري وسکارو ٿيئن بعد کير مکن جام جڙن سان گڏ پن جدا رنگن وارين گئون：“ ٻولهایون ۽ رايون جو ذكر کري ٿو ۽ غريب ۽ امير کي پنهنجي گھر پر خوش ڏسي ۽ پسي ٿو.“

بَرَ وَنَا تَرَرَ وَنَا، پِرِيُونَ تَرِيُونَ،
بَرَهَ جَوَ پَيْنَ تِي، كَنَ وَلَوْزاً وَلِيُونَ،
مَكَنَ پِيُونَ هَتَّرا سَنَگَهَارِيُونَ سَايُونَ،
سَارِي تَهَنَ سَامُهَيُونَ، ٻولهَايُونَ رَايُونَ،
پَانِهَيُونَ ۽ ٻَايُونَ، پَكِي سُونِهَنَ پَانِهَنِجي.
(بلوچ، 2009: 409)

2.7.8 ڈٹوند جمکي جیوت:

ڈٹوند- جتمکي جيوت، قديم سند و سڀتا جي هڪ کرشماتي سماجي سطح آهي. ‘اث’، مهرگزهه وارن سڀ کان پهرين گھرو بثائي ڇڏيو هو. ان سان سفر ڪرڻ پر سنهنجائي ٿي، قيم دٹوند سنتو لوک: جت ۽ گنوار ايشيا کبت لاتاري وڃي يورپ پر وسنديوں جوڙي وينا.

ڪتاب، ”The Race of Afghanistan“ پر بيليوانج بيليو لکي ٿو،
”جت، ڪنڀي ۽ ستيا، اصل سند و ماقر جارهاكو آهن، جيڪي پوءِ هندوکش جبلن ڏانهن لڌي ويا هئا. يوري ماهرن جي راءِ موجب جت (Gaetes) ۽ ڪثي (Catli) هن علاقئي (افغانستان) پر گهئا نظر اچن ٿا. جتن کي هتي گو جر سٽيندا آهن.“

(Bellew, 1979: 2)
داسڪٽر سگرد ويست فال ۽ داسڪٽر هيٺ فال جي راءِ آهي ته جيڪي جت ٿانيڪاٿي وينا، سڀ گو جر ۽ راجپوت سڄن هه آيا.

ڪتاب، 'Annals and Antiquities of Rajasthan'، Jimis تاب لکي ٿو،

”If we can show the German to have been originally scythac or Goths, (Getas or Jits).“ (Tod, 1929: 60)

ان رېت چئي سگهجي ٿو ته، ”سنڌو سڀتا جا مکي بانيكار سانگي ۽ سنگهار ئي هئا، جيڪي پوءِ ايشيا مائنر سان گڏ يورپ پر وڃي آباد ٿيا، سند جا جت ذرڳو يورپ پر وچ اوپر کي بوسايانو ۽ اتي هنن جو وڌو سماجي ڪارچ رهيو. اهي هڪ ئي وقت مالوند ۽ هنرمند لوک ئي رهيا.

سید سلیمان ندوی کتاب، 'عرب و هند کے تعلقات' میں ان بابت گھٹو لکھیو آهي. سنت جا اهي جت ذری گھٹ ایشیا ۽ یورپ لائزناں کان پوءِ تہنیبیون جوڙڻ کان پوءِ ب انهن مان گھٹا مال جي گاہ واری سائی جي سانگ لاءِ هتان کان هتي قرآن کندا رهیا ۽ جنهن پوئین دور 2700ق.م. میں انهن مان کیترائی سنت ۾ ٿانیڪا ٿی وینا ۽ سنتو سیپیتا جوڙڻ ۾ پنهنجو ڪردار ادا ڪیاون.

جتن جی تاريخ ۾ غلام رسول میر جنت لکی ٿوت.

"جتن ۾ البت مهیرین، خانانین ۽ رئون جي زندگی ٿانیکي آهي، انهن ٿئي اوڙکن جا مرد توڙي زالون ڏاڍا هنرمد آهن..

انهن جون عورتون ڏاس مان فراسیون، خرزینون ۽ پوسامان ٺاهين. اهي پوکي راهي واری ڪرت ب کن." (میرجت، 1993: 16)

شاه عبداللطیف پئائي جي دُر (1689-1752) (تائين اها جھنگلی جیوٽ خاص طرح اُن موجود رهیا آهن. اهي اُن اتي پرمل، نالي واري ول کي شوق سان چرنداهما. شاه اطیف گجرات جي ساموندی ڪندي، سان موجود هڪ وڌي بيت جنهن بابت ڊاڪٽري بخش بلوج لکي ٿوت،

"گجرات جي ڪناري سان جتي کا ندي چوڙ ڪري ٿي، اتي هڪ وڌو بيت آهي، جنهن کي ڪنگوٽه ريت چون جنهن ۾

جهنگلی اُن عامر جام پيا گھمن." (بلوچ، 2009: 87)

شاه اطیف سُرکنیا ۾ انهي ڪنگوٽه ريت، واري بيت جي جهنگلی اُن تي ٻه بيت چيا آهن. هڪ بيت ۾ 'پرمل' واري گاہ- ول سان چاه سبب پچي ويـل اـن بـابت بـتاـيو آـهي ۽ پـشي بـيت ۾ چـيو اـلسـتـه، اـنـي ڪـنـگـوـهـ رـيـتـ لـكـيـنـ سـوـيـنـ اـنـ چـرـنـ پـيـاـ، پـرسـتـ مـاـتـهـنـ کـيـ هـڪـڙـوـ بـڪـرهـوـ چـڙـهـيـ (سوارـيـ) لـاءـ هـتـ ڪـوـنـ آـيوـ."

نيـ چـنـائـيـ نـتـ، ڪـرـهـوـ ڪـنـگـوـهـ رـيـتـ تـيـ،

چـانـگـيـ رـڪـنوـ چـتـ، پـرـمـلـ جـيـ پـسـاهـ تـيـ،

(بلوچ، 2009: 87)

لـكـينـ سـئـئـنـ چـرـنـ، ڪـرـهـاـ ڪـنـگـوـهـ رـيـتـ تـيـ،

تـئـائـينـ وـيـسـرـنـ، هـتـ نـ آـيوـ هـيـڪـڙـوـ.

(بلوچ، 2009: 87)

سندي ڪلاسيڪل شاعريه ۾ جتي 'جت' اوثار آهن، اتي 'سات نئي سروان ۽ گھتو ڪجهه آهن. غلام رسول جت، کتاب، 'جتن جي تاريخ، پرلكي ٿوت،

"سندي پولي ۾ جت کي اهچاثوي معنلي ب آهي، هن معنلي جي خيال کان 'جت' کي هڪ رتبولي ٿو ۽ اهو رتبو ڪن ڪن

هـنـتـنـ تـيـ مـشـعـلـ جـهـڙـوـ آـهيـ. جـبـجـلـ جـتـ جـيـ لـڳـيـ جـيـ ۾ـ جـهـوريـ" (میرجت، 1993: 19)

2.7.9 ڏٽوند جـتـکـيـ جـيـوـتـ جـارـنـ:

(سنـيـ ۽ـ پـنهـونـ)

انـهـيـ ۽ـ جـتـکـيـ جـيـوـتـ جـوـ اـنـيـ اـنسـانـيـ اـحسـاسـ جـيـ عـكـسـ وـارـوـ رـومـانـوـيـ دـاستـانـ، سـسـيـ ۽ـ جـيـ پـنـجـنـ سـُـرـنـ ۾ـ لـطـيـفـ اـنـهـيـ ۽ـ دـاستـانـ ۾ـ جـتـکـيـ ۽ـ جـيـوـتـ جـاـنـيـ عـكـسـ چـتـياـ آـهنـ.

هن جـتـکـيـ جـيـوـتـ وـارـاـلوـكـ، رـڳـوـ اـنـ جـاـوـگـ پـالـنـ وـارـاـلوـكـ ذـهـاـ. انـ سـانـ گـذـ هـوـ اـنـهـيـ ۽ـ سـانـگـ وـارـيـ جـيـوـتـ سـبـ وـذاـ وـاـپـارـيـ بـثـجيـ وـياـ هـاـ. هـوـ هـڪـ ئـيـ وقت ڏـتـونـدـ ۽ـ پـشيـ لـوـكـ هـاـ. هـوـ اـرـاقـ کـانـ بـاـڳـتـيـ کـانـ مـخـتـلـفـ خـوـشـبـوـدـارـ وـکـرـوـنـيـ اـچـيـ ڪـرـيـ پـيـشورـ جـهـڙـيـ بـيـنـ الـقاـومـيـ بـنـدرـگـاهـ جـيـ مـنـدـيـ ۾ـ وـکـرـوـ ڪـنـداـ هـاـ، جـتـيـ سـجـيـ دـنـيـاـ جـاـ وـاـپـارـيـ بـيـڙـاـ، اـتـيـهـيـ لـنـگـرـ هـنـيـوـ بـيـنـاـ هـوـنـدـاـ هـاـ. شـاهـ اـطـيـفـ اـنـهـيـ ۽ـ وـاـپـارـيـ قـافـلـيـ جـيـ اـچـنـ وـارـيـ منـظـرـ کـيـ هـنـ رـيـتـ بـيـانـ کـيـوـ آـهيـ: اـهـوـ منـظـرـ سـسـيـ جـوـ پـنهـونـ ۽ـ سـانـ پـهـرـيـنـ مـلـاـقـاـتـ ۽ـ روـبرـائـيـ جـوـ بـهـ آـهيـ.

ڪـيـچـانـ آـيوـ قـافـلـوـ عـطـرـ آـنـدـائـونـ،

ڪـثـوريـ ۽ـ خـوـشـبـوـءـ سـينـ، وـتـ تـنـ وـاسـيـائـونـ،

پـسـنـهـيـنـ چـاـمـ پـنهـونـ کـيـ، وـسـرـيـوـنـ وـجاـلـوـنـ،

خـيـماـ کـوـڙـيـائـونـ، وـريـوـ بـختـ پـيـشورـ جـوـ.

(جنـجـهـيـ، 2008: 202)

خـوشـبـوـءـ جـوـ وـکـرـ کـثـيـ اـيـنـدـ ۽ـ وـاـپـارـيـنـ جـوـ بـتـيـ ڪـريـ، سـسـيـ ۽ـ جـوـ عـطـرـ فـروـشـنـ وـتـ، سـاهـيـرـيـنـ سـانـ گـذـ اـچـ ۽ـ پـنهـونـ کـيـ ڏـسـنـديـ ٿـيـ سـمـوريـ وـجاـ (هـوشـ ۽ـ حـواسـ) وـجـائـيـ وـيـئـ. شـاهـ اـطـيـفـ جـيـ ڪـلامـ جـيـ سـسـيـ ۽ـ جـيـ ڪـلامـ جـيـ سـسـيـ ۽ـ جـيـ ڪـھـائيـ ۽ـ جـوـ اـهـيـ، جـيـ ڪـوـ شـاهـ اـطـيـفـ تـامـ اـعـلـيـ اـنـفـنـ ۾ـ، ڪـيـچـ جـانـ ڪـافـلـيـ جـوـ خـوشـبـوـ وـارـيـ وـکـرـ سـانـ اـچـ ۽ـ اـنـ جـيـ ھـڪـارـ جـوـ هـرـ پـاسـيـ پـڪـڙـنـ، پـنهـونـ ۽ـ جـوـ حـسـنـ پـسيـ، سـسـيـ ۽ـ جـوـ حـسـنـ جـيـ حـيـرـتـ وـارـيـ درـيـاـهـ ۾ـ گـمـٿـيـ وـڃـ ۽ـ اـنـنـ وـاـپـارـيـنـ جـيـ ڪـارـوـبارـ وـارـيـ بـختـ وـڌـنـ وـارـيـوـنـ ڳـالـهـيـونـ اـنـهـيـ ۽ـ ڪـھـائيـ جـوـ مـنـدـ آـهيـ.

ڪـتـابـ جـتـ جـيـ تاريخـ ۾ـ غـلامـ رسولـ مـيرـجـتـ، "خـليـفيـ، هـارـونـ الرـشـيدـ جـيـ زـمانـيـ 170هـ/786عـ کـانـ پـنهـونـ جـيـ وـڌـنـ کـيـ

ڪـيـچـ مـڪـرانـ جـوـ حـاـڪـمـ چـلـائـنـدـيـ ڪـيـچـ مـڪـرانـ جـيـ حـاـڪـمـ هـارـونـ پـتـ مـحـمـدـ پـتـ جـالـ پـتـ هـوتـ عـرفـ مـيرـ عـاليـ

جيکو پوءِ آري چام، جي لقب سان ناميارو ٿيو، هن جي چئن، پڻ: هوت (هوتي)، نوتي، چنرو ۽ سڀ کان نتيو پڻ پنهون هو. ”(ميرجت، 1993: 162)

ان ريت هڪ پيزهي ۽ جي سراسري عمر پنجاه ورهيءَ پنجي ت، اهو قصو سومرن جي صاحبيه ڪان هڪ سُورهيءَ اڳ هباري دور (854-1011) جو وحي بيهي ٿو.

ڪرها مَ ڪاهيو ميان! ڪڀچا!
آئون آريائى عَرض چوندي.
(آذائي، 2013: 121)

هن جتكى سماج واري پنهون سان سُسي ۽ جو عشق ٿي وحي ٿو، جيڪو ڪيچ جي آري ۽ چام جو پت آهي. سُسي پنهون جهڙي بين الاقومي بندراگاه جي هڪ وڌي دوبيءَ جي نپايل ٺائي ۽ ٺائي ڪرت ۾ دوبائي آهي، شاه طيف جي انهيءَ سُر ۾ جتكى-ولپاري سماج ۽ دوبكي ڪرت واري لوکن جي پريت جو پسمندر انهن پنهي سملجن جاسوين عڪس انهيءَ ڪلام ۾ لين ٿا:

ڏاڱهن، ڏيرن، ڏونگن، ڏكن آئون ڏڏي،
پڇان پيز پنهون جو وجهان وک وڌي،
لکئي آئون لَدي، نات پَن ڪير پَن ڪري؟
(آذائي، 2013: 137)

شاه طيف ۽ ان کان اڳ وارا سند جا مختلف سماجي گروه گھن ڪرت وارا هئا. ڪيچ مڪران جا جت، اوڙار هئن سان گٽ واباري بهئا، هن جو خوشبوءَ جو وڏو وابار بهو. اهڙي خوشبوءَ ۾ جبات پوتي سان گٽ، مشك، عنبر، ۽ عطر به شامل هوندو هو. ان بابت شاه طيف چيو آهي

ٿا:

سُرهيءَ منجهان ساٿ، آئي بُوءِ پنهوريڪي،
بنيا بازارن ۾، لائي جَهَ جَهَات،
سَدِيَهُوت جِمات، ڪيچ پَهتو ڦاڻلو.
(آذائي، 2013: 153)

قييم ۽ جديد سنتي سماج جي جو ڙجڪ هڪ پُرپيج سماجن جو اعليٰ اياس آهي. اهي سماج هڪ پئي کان ٻالي ۽ پت واقف آهن ۽ هڪ پئي جي ڏكن ۽ اهنجن کي سمجھنداز آهن. شاه طيف جي سُسي پنهون، واري ڪهائي ۽ وارو ڪردار سُسي ڏوتي سماج جي ب مكملي سڌ رکي ٿي ۽ ڏوتيں جا پپ جبل تائين پيرا هئا ته سُسي ڪي ب اوڏانهين ويختو هو، ان ڪري هو ڏوتيں کي پاڻ سان گڏ هلن لاءِ چوي ٿي ت،

هلو ۽ ملهو ڏک مَ پسو، ڏوتيا!
سُونهون جو ساٿ جو سُو مُون هوُ سلو،
آن به ٿئي پلو، آئون پن گنجان پرينَهُ ڪي.
(آذائي، 2013: 182)

شاه طيف انهن ڏاڍ ڏمر ڪنڌ ۽ سُسي سان پئائي ڪنڌ جتن جي وڌي ڄمار لاءِ دعا گھري ٿو. ان ڪري جوه هڪ طرف شاه طيف فطرت ۾ پاڻ ٻاجهارو ۽ پئي طرف کيس سُد هئي تاهي جت سنت سماج جي هڪ پختي پيزه آهن، جتان زرعيءَ شهري سماج جڙڻ وارو دؤر شروع ٿي ٿو.

ٻانيٽ ڪي ٻروج ري، پيلي ناه پيو،
چئن تان نه پيو، هي ۽ سگ نه چن جهڙو.
(آذائي، 2013: 138)

هتي شاه طيف پنهنجي ڪلام ۾ اُن جا ڪيترائي نالا ڌل آهن، جيڪي هنن جي رنگ ۽ عمر جي حساب سان آهن: جهڙو ڪ:

- * مُنيس! جهل مهار، ڪنيس ڪاهِ مَ ڪرهو.
- * ڏاڱهن ڏيرن، ڏونگن، ڏكن آئون ڏڏي،
- * اڳڻ متئ اوپرا، جنهن ڏنهن توڏا،
- * گورا وڃن گام، ڏيرن سندنا ذيه تي.
- * گنگن ۽ جُنگن، مَندَ أسوهين ميريئينا
- * ليڙن جيون طيف چئي، اُت تئگ توارون پُون،
- * بوتي ۽ بلوج جي، رڙهي پسان روء،
- * ڪئي ڪنوان، سنپوازا سيد چئي.

(آذائي، 2013: 143-163)

شاه طيف جي هن سُريسي ۽ سُجي جتكى سماجي رهشي ڪهئي سان گڏ انهن جي رهائي علاقئن جا سوين عڪس ۽ منظر چتيل آهن، جنهن ۾ اُن جي سنجت، جتن جون پنهيون ڏاڙهيو، اُن جون ٽيليون، جبلان جا موڙ ۽ ورو ڪڙان ويندي جاپلو مٺاهين ماڻ (Upper Valley) ۽

جايلو سبت ئې بىت چاڭھىكا- ڏاكا (Cline and Anticline)، گوناگون جىل (Mountain Ranges) جەزقىون جاگرافىائى ئې سنت جى جايلو ارضياتى جو زىجك وارا اصطلاح ئې بىون گالىيون شامل آهن.

- * جەۋۇزا جىن جەھۇن ۾، ھېرى لَكَ هزار.
- * واروا! وَرْ وَنِي وِيلَا، ڏاڻەھىءَ يېئا دېر.
- * كَرَّى ڏونگر كَهَ گەھى، چَتَ بِرِيت سُجن بِيران.
- * كَرَّى ڏونگر كَهَ گەھى، چَتَ جَبَل گوناگون.
- * كَرا ڏونگر كَهَ گەھى، چَتَ مائِرَ مِتاهىن.
- * آذ تِراچا، آھُزا، ڏونگر كَي ڏاكا.
- * آذ، تِراچا، آھُزا، وندُر وِراكا واكَ.

(آواتى، 2013: 143، 146، 150)

جتن جو قافلو جىلەن پىپەچى تۇ، تىلەن سىسىءَ هن جى ساراھ ۾ داپى ڪاندى، هتى انھن مالۇند لوکن سان ھەن لاءَ شاھ لطيف جي چورى، ندورى، نىكى مائى سنت جو وارى سىپى پاڭ مختلط نالى وارين بانھىن جى حىبىت ۾ ھەن لاءَ تىيار آهي.

كىچان آيو قافلو، رات موجاريءَ رۇوع،
بوتي ئې يلۈچ جى، رېزھى پىسان رۇوع،
لنگىي لَكَ لطيف چئى، پُچان كىچىن كۈوع،
گولى ٿيان گلُبُوع، جى مۇن نىو يان سىن.
(آواتى، 2013: 143)

كىچان آيو قافلو، يېلىرو پايان،
پىي جا پېرن جى، لِكَن كى لايىان،
چىبىلى چايان، جى مۇن نىو پاڭ سىن.
(آواتى، 2013: 143)

كىچان آيو قافلو، جُنگ سۇنھارىءَ جوچ،
تىليارا توڏن كى، گچىءَ سۇنھن موئ،
دولت چايان دوق جى مۇن نىو يان سىن.
(آواتى، 2013: 143)

كىچان آيو قافلو، چامَن سندو چامَ،
پىندى پۇنوونَ كى، اكىن كىي آرامَ،
ناتَر چايان نامَ، جى مۇن نىو پاڭ سىن.
(آواتى، 2013: 143)

اهى سمورا نالا فارسي پولىءَ جا آهن ئە مغل دۇر جى نوابن ئە اميرن جى محلن ئە حوبىلين سان تعلق ركتىنچ بانھىن جا آهن. جەززوك: گلبوءَ، چىبىلى، دولت، دۈلت، وغىرەن دۇر ۾ سەھىن ئە دەھىن بانھىن كى مىشىن نالان سان سىنىيە وىندۇهو. انھن بانھىن ۾ دىگو ناتر سنتى نالو آهي، جا شاھ لطيف جي سُر راتى، جى پەرەن منظر ۾ مومل جى هەماز ئە سەھى بانھى هەئى، جنهن جو ذكر شاھ لطيف سُر مومل راتى ۾ ھەك حسين دائى ئە بانھى طور كىي ھەي.

كاهى آيا ڪاكَ تى، ڏائۇن ناتىن
گھوتن وسريا گھَر، گھور پەرەن سين گھائىا.
(جنجىي، 2005: 309)
آيا اُكائى، پىي گامَ گجرىئن،
تىلەن ناتر گھەتا نەھۆزىا، جا در مىي دائى،
ايجا مومل منجه تى، جا باڭ هەتى پائى.
ساتىا سانباھى، ڪامَل ڪجو ڪاكَ جى.
(جنجىي، 2005: 309)

هتى ان دۇر جى سماجي- نفسيياتى صورتحال جو جائز وىندى اھو پروپوي توق، سىسىءَ جا اھى ايلاز ئە منقون، هن ڪھاتىءَ ۾ سىسىءَ پاران هيئاڭىون كىرى، ان ڪرى ھەن، جوشاه لطيف جو سىسىءَ واروھىءَ ڪىردار نىتىكىو آهي، اولاڭ جەززى نىمەت مەحروم بن انسان: ھك ڈوپى ئە بى ۋەپىتى كىس نپائىي وۇكىن تىا، هەن پەھىي بى اولاز ئە نېتىن، كىس تىلەن هەن كىيۇ ھوندو، جەنەن قىرت جو تخلقى واروسج مەتائىن لۆي چەكەن دۇر سىسىءَ جى جوانىءَ تى رىش تائىن اھى بى پېرىءَ جى حەن ۾ رسى ڪرى بىھە ضعيف ئى، كى كىن رەھىا ھوندا، ان ڪرى سىسىءَ لاءَ ھان پەھون ئى سىپ ڪجهە آھى، ان ڪرى ھەكىن بى صورت ۾ اھزۇسات وچائىن نتى گھەري، ان ڪرى وەس انتها جى انكسارى ئە بانھپتو آھى.

”شاھ لطيف هن ڪىردار كى چورو چۇنۇ قرار ڏىنىي، هن سان سىت ۾ سوين پورھىت چاتاليا آهن، اتى سىسىءَ پاڭ كى گەت ذات ئە كمزور سمجھيو آھى پر انھن پورھىت جى زور تى جبل لنگىي وڃى تى، اتى هن كى اھى كىنڭىكا بە آهن، جى اھو سگ قبول نەكىن، چوتە انھن جتن ۾ پاجە ڪونھى.“

چوري، ندوروي، نکو مائٹ منت جو
سوين هلن سات و، کمی ۽ کوري،
آون پڻ آهيان ۽ ان ۾ لکھي ۽ لوري،
لنهائيں، طيف چئي، ٿرن جي توري،
آهيان اجوري، تنهنجي جورين جبل لنهجيان.
(بلوچ، 2009: 213)

جو سگ پسي سرهي ٿيئن، سو جي هوت ڏ کن،
ڪامن ڪئيون ڪيتريون، پانهيون پاروچن،
ان در متى دادليون، رئنديون رت وڃن،
سندى ذات جتن، آهي اڳاهي گھتو.
(چنجوي، 2008: 217)

شاه لطيف هتي سسيئه کي پنهون جي پاڻن پاران پنيور رستي وڌي پرگور لهندي ڏيكاري ٿو، ”هوه پنهونه جي آكهه ۽ ان جي
نوکرن چاڪرن جي بـ وڌي خدمت ڪري ٿي، جيئن اهي سچ واپس پهچي پنيور جي مтан ڪا گلا ۽ بي شكري ڪري وجهن، هتي سسيئه کي
رڳو پنهنجي ماڻ جوانو ناهي، بلڪ پڻپور جي ٺيڪ نامي ٺائڻ رکڻ واري چاهه هن جي من ۾ وڌيک آهي.

مثان جي جتن، گهوريو، گهوري سسيئي،
پاڙي جي پنهونه جا، ڪارون ڪري ٿن،
ڪچ مтан ڪا ڪن، بي شكري پڻپور جي.
(آواتي، 2013: 184)

ايترى خدمت ڦهل چاڪريءَ کان پوءِ پنهون جا ڀاڻر پنهونه کي رات جي پوئين پهر ڪي وڃن، ان تي شاه لطيف سسيئي عجي ذيان چوي ٿو:
جنهن بچ يني، تنهن ڪچين ڪرها ٻلاتيا،
سُد لـ ڏيندي سات جي، مون کي ڏيرن ڪان ڏني،
مهارون مين جون، ويا چوڙائي چني،
اديون ڳالهه اني، چڻ ڀڻ لاتي چت ۾.
(نظماڻي، 1923: 107)

شاه لطيف جي بيتن مان ائين وسهن ۾ اچي ٿو، پنهون جو ٻيءَ آري ڄام، جي پتن کي هدایت هئي ته، ”پنهي، پنهونه ۽ سسيئه کي
پنيور مان وئي اچوا“ هُنن ٻيءَ واري هدایت جي بـ ڦعمل ڪيو اڪيلو پنهونه کي ڪي ويا، ان تي سسيئه کين اباچها (بيرحم) چوي ٿي ۽ نيه سفر
ڪري پبوئي جبل جي سنگهر نئين وٽ پساه پورا ڪري ٿي.

اونه تان اوئين ڏ ڪئو، آريءَ اُن جيئن،
ڪچ پهچبو ڪيئن، اهڙن اڳاهن سين.
اونه تان اوئين ڏ ڪئو، جهن اتن آريءَ ڄام،
ٻڙکي پاھر نگئي، ڪاڌر منجهان گام،
ساهه ڏاڌين سام، سُتي سنگهر پئين.
(بلوچ، 2009: 249)

اهڙيءَ ريت شاه لطيف جي هن ڪهائي سسيئي پنهون، جي پچائي المياطي آهي. هن جتكـيـ وـاـپـارـيـ جـيـوـتـ ۾ پـنهـونـهـ جـاـ ڀـاـڻـ قـبـيلـائيـ ۽
تجارـيـ ذـهـنـيـ جـاـ حـاـمـلـ آـهـنـ، هـوـامـيرـ ۽ـ مـالـيـاـ جـيـ پـرـمـ ۾ـ محـبـتـ وـارـيـ مـامـ پـروـزـيـ نـتـاـسـگـمـ.

2.7.10 سنگهار ڪي جيوت وارانگ:

اهي سنگهارـ مـالـونـدـ لوـكـ آـهـنـ ۽ـ هـرـ جـنسـ جـاـ وـڳـ ڏـ ڏـ ڏـارـينـ ٿـاـ، انـ رـيتـ هـرـ جـنسـ وـاريـ مـالـ جـاـ مـالـڪـ، سـنـگـهـارـ سـدـباـ آـهـنـ. سـنـدـ جـيـ
سامـاجـيـ اـنـهـاـسـ ۾ـ چـنـچـلـ رـيـبارـنـ سـارـوـ سنـگـهـارـ ٻـياـ اـنـيـڪـ سـماـ وـذاـ ڀـاـڳـاـ ٿـيـ گـنـدـريـاـ آـهـنـ، جـنـ جـوـ ذـكـرـ سـنـتـ جـيـ لوـكـ اـدـبـ ۽ـ نـيمـ تـارـيـخـيـ قـصـنـ وـاريـ
ڪـتـابـ ڳـاـھـنـ سـانـ ڳـالـلـيـوـنـ ۾ـ جـاـٿـاـيلـ آـهـيـ.

”هـنـ ۾ـ سـارـوـ سنـگـهـارـ سـيـ ڪـانـ وـذـوـ مـالـونـدـ هوـ، جـنـهنـ جـوـ مـالـ اـڳـوـتـيـ قـديـمـ سـنـتـ ۾ـ ڪـچـ ۽ـ گـجرـاتـ تـائـينـ سـاـيـوـنـ سـيـمـونـ چـرـڻـ
وـينـدوـ هوـ، اـجـ بـ سـنـتـ، ڪـچـ ۽ـ گـجرـاتـ ۾ـ سـنـدـسـ ٿـاـڪـ ۽ـ تـائـاـ مـوـجـوـدـ آـهـنـ. اـنـهـنـ ئـيـ ڀـاـڳـيـنـ جـيـ رـاجـ مـانـ سـارـوـ سنـگـهـارـ جـيـ ذـيـ
ڪـپـورـئـينـ ۽ـ ڪـارـائـيـوـسـيـ جـوـ پـرـيمـ دـاستـانـ اـسـريـوـ.“ (بـلوـچـ، 2004: 104، 107)

سـنـتـ جـاـ سنـگـهـارـ اـهـيـ سـخـيـ ۽ـ ڏـاـتـارـلوـكـ هـئـاـ، جـيـكـيـ هـرـ خـمـيسـ تـيـ سـارـوـ كـيـنـ، مـكـڻـ ۽ـ ڏـاـڻـهـنـجـيـ پـرـپـاسـيـ جـيـ وـسـنـدـينـ ۾ـ كـيرـ وـاريـ اـعـلـيـ
ثـمـ کـانـ محـرـومـ ڪـمـيـ ۽ـ پـورـهـيـتـ لوـكـنـ ۾ـ وـرهـائيـ چـڏـينـداـ هـئـاـ. اـهـيـ سنـگـهـارـ سـچـيـ سـنـتـوـ مـاقـرـ جـيـ سـنـدـونـدـيـ جـيـ ڪـچـيـ کـانـ وـئـيـ ٿـيـ، برـ
ڪـوهـسـتـانـ وـينـديـ ڪـچـ جـيـ سـائـيـ سـيـمـنـ تـيـ پـهـرـوـ پـهـرـينـديـ نـظـرـ اـچـنـ ٿـاـ. سـنـتـ جـاـ اـهـيـ سـمـورـاـ مـالـونـدـ سنـگـهـارـ سـرـهـيـ سـيـمـنـ وـاريـ سـائـيـ جـيـ سـانـگـ ڪـانـ
هـڪـ ماـڳـ کـانـ ٻـئـيـ ماـڳـ ڏـاـنـهـنـ لـاـڳـيـوـ لـنـڈـلـاـنـ ۾ـ رـهـنـداـ هـئـاـ. اـهـيـ سنـگـهـارـ مـضـبـوطـ ۽ـ پـختـاـ سـماـجـيـ نـيـمـ رـكـنـدـ ڦـاـلوـكـ هـئـاـ. شـاهـ لـطـيفـ نـرـڳـوـ اـنـهـنـ مـالـونـدـ

سنگهارن کی گایو آهي، پر هنن جي اعلیٰ ۽ گھنٽن پرین نیمن ۽ رسمن کي به واکاچيو آهي ت، اهي سنگهار هر خميس تي س Morrow کير ائهوند ۾ ورتل غربين ۾ ورهائيندا هئا. ان ریت اهو پڻ ثابت ثئي ٿو، ”جیئن ٻهودین ۾ چنچر جو ڏينهن، عیسائين ۾ آتوار جو ڏينهن، مسلمانن ۾ جمعي جو ڏينهن مقدس آهن، تیئن سنتين ۾ خميس جو ڏينهن وڌو تقدس رکي ٿو.“*

کَيْرَ كَرِيدِي رِيس، آيل سَنْگَهارَن سِين،
 جَيْنِي حَمِيس، واچُون واري چَنْدِيون.
 (بِلوج، 2009: 168)

آيل سَنْگَهارَن سِين، جِيكَا كَهارِي مَاء،
 تَوْئَيْ هوء اوْتَيْ، تَه پُوكُو مُورَ نَ كَاء.
 (شِيخ، 2012: 257)

وَنَهِيْن سَنْگَهارَن حَيِّ، سُونْهارِي سَانْجَال،
 پُوه ئَا پِينْ پاڭ، پَهْرِين پِيارِين پَهْيرَا.
 (شِيخ، 2012: 257)

اهي سنگهار پنهنجي بولي 'وراچد اپيرنش' ۾ سنت جي امير (اپير) لوکن جيان گيت جو زيندا هئا ۽ اهي به تکا هوندا هئا. سنت جو لوک ادب گھتو حصو انهن ڦي تنووند سانگي لوکن جوئي سرچيل آهي. سنتي لوک ادب جي هر صفت جا اهي جو زيندر رهيا آهن. ان ريت اهي تنووند لوک قديم سنت جي مالوند معاشی هاچل ۽ ڏيتي ليتي سبب، سنتوسپيتا جا اذيندر ۽ سنتي بولي ۽ کي سينياريندر ثابت تي. سنتوسپيتا جي مارو لوکن مان سورج ونسي ۽ ڪل وارا راچپوت اسريا، جيڪي سنت ۾ سمرات (سمات) سنجن ۾ آيا. موري ذات وارا ذار اسريا، پنهوان مان پرهار، ان ريت سچي سنت جي مالوند اپيرا (گنوار) لوکن مان سنتوسپيتا جا سرجٿاڻ پيدا تي، جيڪي جلن گوٽ پتي وينا ته راء، سوم راء، سما ۽ بيون سمرات ذاتون ٿئيون.

اهي سگهار جنهن تر ئىچچ ھر مينهن وشن جي سىد پوچ تى ئىچچ بىن كوهستان ئىكاجو چىدى، كچ، ذكىن گجرات ئىپين ماپكىن ڈانهن پېنهنجى اباتىي جۇءى چىدى وسۇچىن لاؤ نىكىردا هئا تىدەن اتى جي عام مالىئەن ھەر رۆپىچىي وېندىي ھەئى، چو تەھىي سگهار لوک انھن عام لوکىن جي كاد خوراك ھەر مۇك حصو، كير ڈىنلىق، ان داتا ئىمحاطىپ پۇرھيا آهن. شاھ لطيف سەت جي سماج جي ھن حصى كى چىكىي رىت ساراھيو ئىكاشىپا ئەنن جي وۇدى حىياتى ئەلە دىغاگەرى ھەي.

جین سی سنگھاں، اجھی جن جی کھاریاں،
مَانَ مَ لَهُنُونَ سَارَ وِجْ وَلَهِي ذِيَّهُرِينَ.
(شیخ، 2012: 234)

کاچی بیئی ڪوک، سچ ڪ سنگھاں اللہو،
مادر اوء ملوک، ائی وئرا اکری،
(بایوج، 2009: 169)

کاڈی وئا سنگھاں، جی هت هٹا هن بیثین،
کاچی بنهی پا، ڏور ته ڏوریوں ان کی.
(شیخ، 2012: 254)

سنگهارن جي اهڙي لٺپلان جي ڪري ڪاچي جا عام رها کو ڏک ۾ ونجي ويندا هئا، اهڙي لفظي عڪس بندی شاه لطيف هن ريت ڪئ، آهي.

کاچی ڪاهیاُون، سُج ڪ سنگھارُن لِئو
مان تُن ماریاُون، پاڻان وجمي گوندريں.
(بلوچ، 2009ء: 169)

* اهو نکته پر وفسیر محمد یعقوب آدیسرا نز واد کیو آهي:

ڪاچي په ڪوڪار سدا ذ سنگهارن جي،
ويا ذن ڪاهي ڦار، سي واندييون پسان ويگائيون.
(راهمون، 2011: 562)

شاه لطيف، سُر ذهر جي هڪ بيت په لفظي منظر چتندني بنائي ٿو، ”هڪ سنگهارن جي هٿ په کير سان پريل تارو تار ٿانه آهي، جنهن مان
کير جو ٺڳيون اذامي پت تي وڃي پون ٿيون، اها سنگهارن انهن سانگ تي ويل سنگهارن کي ساري نيشن مان جرهاري ٿي.“
پُريٽا پاڻ هئن ۾، پٽين پکون پون.
نيڻ منهنجا رون، ساريو سنگهارن کي.
(بلوج، 2009: 168)

شاه لطيف هڪ بيت په سنگهارکي جيوت جا عڪس ڏيڪاريندي چوي ٿو، ”سنگهارن جي جيڪا جو ۽ آهي، اُتي کير مڪن جام آهي،
مهمير مهل ۽ جهونجه ڪٿري ۾ متبيون ۽ مٿ ڳڙن ٻيا جهونجه ڪٿري ۾ آيل مهمان ۽ مسافر بهنهن ۽ سونهن ٿا، انهن سنگهارن ايترو کير پياريو آهي، جو
ٿئ جا جئنا ۽ معنور، مضبوط ۽ جاننا بتجي چھا ڀلاڻي ويا. ان ريت اهي سنگهار جو ۽ جياريندڙ آهن.“
منتيون مٿ ڳڙن، جهونجه ڪٿري ۾ سونهن پهڻا،
سندِي سنگهارن، جو ۽ جياري جڌڙين.
(بلوج، 2009: 168)

شاه لطيف، لهين ۽ ڏولائي واري ڏينهن په عوام کي کير پياريندڙ سنگهارن جي وڌي حياتي ۽ لاء خاص دعاگو آهي.
جيٽن سي سنگهار، اجهي جن جي گهارين.
(آوازي، 2013: 372)

اهي مالوند لوڪ گاههـ گئوچر جي اٿئوند جي ڪري ڪچ ۽ ڏڪن گجرات تائين هليا ويندا هئا، جتي مينهن لاز ۽ چولي کان گهتو آڳانا
وسن ٿا ۽ ان دُور ۾ ۽ هان به اتي ساوڪ ۽ ساوان جام تيندي آهي. اهڙن ئي سانگي سچشن جي تات په رهندڙ هڪ ناريءَ جو عڪس شاه لطيف
پنهنجي هڪ بيت په هن ريت چتيو آهي. ”ها عورت جهڪي ڪري سنگهارن جي پيرن جا نشان انهيءَ ڳوڻي گهڻرندڻي ۽ هاثوکي اپرندي ناري
۾ ڏسي ٿي، جتان سچڻ سائي گاههـ واري چراگاه جي تلاش ۾ نارو اڪري هليا ويا هئا.“ هئي سنگهار ڪچ جي هڪ جابلو ۽ وڌي وٺڪار ۽ اوير
واري ماڳ چڀترائي تائين هليا ويندا هئا.“ باڪر نبي بخش خان بالوچ مالڪ ڏني فتير جي حواليءَ سان لکي ٿو،
”اهو جبل چڙهن ۾ ڏکيو، په هن کيريون، پيريون، ڪونديليون، ڳاڳيون، گريون، ايلار، توهر ۽ پياون جام آهن.“

(بلوج، 2009: 166)

نئي نهاريءَ نار، تان پرت پُرائي ڏ ٿئي،
وڀچارا سنگهار، ڪنه سائي جي سانگ وئا.

(بلوج، 2009: 169)

جهوڪون ڏ جهڻکن، وڳ ڏ پسان وٽ په
آيل سنگهارن، جيڪس چراتو چت ڪٺو.

(بلوج، 2009: 169)

2.7.11 لاڪو ڦلاتي:

انهيءَ مالوند سماج واري دُور ۾ ڪچ ڏانهن هڪ باغي ڪردار لاڪو ڦلاتي به اپريو. شاه لطيف، سُر ذهر، ”لاڪي ڦلاتي“ جو حسب نسب
بيان ڪندي کيس سنت جي راء حكمران (500-641ع) جي نڪ مان چاتائيندي، هن کي ڦل جواولاد، سمو جائزجو، نڪر چاتايو آهي. ان ريت
شاه لطيف لاڪي جي باغي ڪردار ۽ لوڙائين سان هن جي اصل نسل جي به جان ڏي ٿو. شاه لطيف چوي ٿو،

* يچيان پل پير، وڌو راء رڪاب ۾.

* لاڪا لڪ هنـ، ڦلاتيءَ ڦير پتو.

* جائزجو زيانـ، ڪيدو ڪري وئو ڪچ سينـ.

* سـمـو سـوـئـيـ، هـئـيـ هـتـانـ سـاتـ وـيوـ.

* سـانـوـ مـانـ سـندـيـاءـ، نـئـ مـئـائـيـ نـاـڪـوـ.

(آوازي، 2013: 373-372)

كتاب 'The Gazetteer of Bombay Province' جي تعليقات په چاتايل آهي تـ،

”جازيزجن سمن جو وڏو لاڪو عرف جائزـ جيـ ڪو پنهنجي پـاـ لـکـمـيرـ سـانـ گـڏـ جـائـوـ هوـ جـيـ ڪـوـ وـريـ سـامـوـئـيـ جـيـ سـماـ ڄـامـ رـاجـ جـيـ

هـڪـ شخصـ لاـڪـيـ گـورـاـڙـيـ (ـڳـرهـ رـاءـ) جـيـ پـُـثـ مـانـ هوـ، رـاءـ ڪـنـگـهـارـ وـريـ هـڻـ جـيـ نـڪـمانـ هوـ.“ (Campbell, 1880: 252)

انهيءَ لاڪي ڦلاتيءَ کـيـ ڪـوـ گـهـرـ شـاهـ لـطـيفـ جـيـ پـوليـ ۾ـ سـندـسـ والـ ڦـلـ جـيـ مرـڻـ جـيـ جـانـ هـنـ رـيتـ ڏـيـ ٿـوـ،

ڏـ سـيـ ڦـلـ بـاـغـنـ ۾ـ هـتـينـ نـ دـاـثـ،

لاـڪـيـ آـبـاـتـ، لـذـيـ ڪـنـهـنـ لـوـءـ وـئـاـ.

(شيـخـ، 2012: 258)

هك قل پسجئ واتین، بيا جي بُثين دان.
لاكا آء مهران، نوري سُجو كاچرو.
(سندي، 2002: 105)

اهو لاکوهك اوذن چسمان سان شادي ڪري سمورن اوذن تي پاچه وارو هت ركي ٿو. شاه لطيف کي اها گالهه ڏاڍي پسند ٿي اجي، جيئن هو نوري ڇامر تماجي، جي سپند تي سرهوتى کيس وڌي ڄمار جي دعا ڪري ٿو،
”وڌي ڇامر ڄمَار، جنهن ميانيون موکيون.“

لاكا لَكْ هُنَا، قَلَّاتِيَّةَ قَيْرَ بُشَوْ،
آجا اوْدُ تِنَا، پَلَيَّةَ لَكِيَ جَنَنَ جَيِ.
(شيخ، 2012: 258-259)

اهما اوذن چسمان، به لاكى ڦلاٽي سان پر ٿجئي سرهي آهي، شاه لطيف چوي ٿو،
لاكا لَكْ سَجَنَ، آنُون اوْدُنَ اَكَلِيَ،
پَلَيَّهُ لَكِيَ جَنِ، اوْدَهُ آجا تِنَا.
(شيخ، 2012: 259)

اهو لاکو ڦلاٽي، سنديس سڀي مامي، ڪچ جي حاڪم راءِ ڪنگهار باران ڪيل پنهنجي دوستن: ”جيسي، پ ‘جسراج‘ جي ماڻن ۽ سائين واري
قتل جي هيصلان تي ڪاواڙجي ريبارين جي مال جو هاٿو بشيو هو ۽ سنگهارن جون مينهون ۽ پيو مال زوري ڪاهي ويندو هو. ڪچ جا جاڙيحا سما بهن
پير جندا هئا. شاه لطيف انهيءَ لاكى ڦلاٽيَةَ جي ڏمڪاءَ جو ڏنگر سُنْهِرَهُ هڪ سماجي هيروسومي وانگر ڪيو آهي، بلڪه ائين جيئن سند جي
ساموندي جيٺ واري مورڙي مير بحر، جي اڏوئنا ۽ سورههائي ۽ جو ڏنگر سُنْهِرَهُهُمَ ڪيو آهي.
ڪتاب، سند جو شاهه ۾ بدر اڳو ٿاریخ جا مختلف حوالا ڏيندي، لاكى ڦلاٽيَةَ جي مارجي وجئن واري سال تي بحث ڪندي، ڪرڻل ڏاڍ
جي حوالى سان لکي ٿو،

”لاکو ڦلاٽي، راجا جڻه چند جي پت ‘سياجي‘ جي هتان پنهنجي پاءُ سيتارام‘ جي پلاند ۾ سن 1212ع ۾ قتل ٿيو هو.“ (ابرو
(297: 2014)

شاه لطيف انهيءَ ڏئوند سماج جي انهيءَ باجي ڪردار هٿان ڪچ واسين سان گڏ سنگهارن جي نقصان جو به ڏنگر ڪري ٿو، ”اهو لاکو
واهڻ واهڻ ۽ وسندي وسندي، وڙهندو ۽ ڏو گوڙ گهمسان ڪندو پيو اچي. انهن کي حيف هجي جيڪي تيارائي نه هئا ۽ لاکو مٿان اچي بهتو.“

وڙهي ويل سٽکھين، لاکو لوءَ به لوءَ،
ڪرڪل ڪندو ڪڃڙي، پرهه ڦئيان پوءَ،
حيف تئي کي هو، جن آن سنپوڙي آئيو.
(بلوچ، 2009: 164)

شاه لطيف چوي ٿو، ”يچ شهر كان ‘لاکو راءُ’ ڪاواڙجي پنهنجي گهڻو ٿيَةَ لکيَهُ تي نكري ٿو، هان ڪچ ۾ لاكى راءُ جي ڏاڙن جي
كري ڪير برهي نسڪهندو.“

يچان پُلي پُري ودو راءُ رڪاب ۾،
ڪچ رهندو ڪيُنُ لاکو لوڙانِ سين.
(بلوچ، 2009: 164)

شاه لطيف چڻ پاڻ ان دور ۾ هجي، جو هُونسنكهارن کي جهاري جبل وٽ مال جي جههوك قائم ڪرڻ ۽ پنيَهُ واري ڀلاساريال فصل ڏيندر
زمين واري ماڳ کان ٻاهر نڪرڻ کان منع ٿو ڪري. ان ريت ان ماڳ کي محفوظ ۽ لوڻي نديَهُ جي ڪندين وارن ماڳن کي سنگهارن جي مال ڏاءُ
محفوظ جو نتوسمجهي.“

جهري ڏيئي جهوك، پئيان، بهر م نڪرو
لوڻيَهُ مٿان لوڪ، لاكى ڪئين لدائيا.
(بلوچ، 2009: 164)

2.7.12 چنچل ريبارڻ جو رڙن ۽ روئڻ:

هڪ پاڳياتي چنچل ريبارڻ جيڪا لوڪ داستان موجب ڪچ جي راءِ ڪنگهار جي محبوبه هئي. شاه لطيف هن مالوند عورت سان ٿيل
لاڪي جي لوڙانِ جي ڪري ٿيل مال جي نقصان جو به ڏنگر ڪري ٿو. پاڳياتي، ريبارڻ، ڏنگرن (وٿان) جي پر ۾ بيهي روج راڙو پئي ڪري پئي، سمو
(لاڪو) هٿان وڳ هتي ويو، هن جو ڏاڪو ڪاچي جي پنهي پاسن تائين ۽ چئي ڏسائين کان پتجي ٿو. اها چنچل ريبارڻ، راءِ ڪنگهار کي مُنهن تي
كريون ڳالهيوون ٿي پتاائي.

أَيْ ڏنگرَ يَانَ، رِبَارَهُ روئَيَ رَزَقَ،
وَجَنَ أَجَّ وَڳَ هَنِيَوَ سَعَمَ جَيَ سُوَارَ،
ڪَاهِي بِنِيَيِ ڪِنَاءَ ڏاڪَوَ هَنَ جَوَ دِسِيَنَ.
(بلوچ، 2009: 166)

رَدِيَ رِبَارُثْ رَوْعْ، وَازِي پَابِيوْ وَجَّزاً،
كَرا وَيَشْ كَنْكَهَارْ كِيْ، چِينِچَلْ اَيِيْ چَوْهْ،
وَازِي وَقَجْ نَدْ پَوْعْ، لَاكُو لوْزَانْ سِينْ.
(بلوچ، 2009: 66)

2.07.13 شاہ لطیف جی چنجل ریپارٹ کی لاکی قلائیء سان ٹاہم کرٹ لاءِ ذل نیک صلاح:

شاه لطیف جی کلام ۽ ان ۾ موجود قصن ڪھائین ۽ انجوں جی ڪردارن جی هي ۽ هڪ وڌي خوبی اها آهي ته شاه لطیف پاڻ چڻ هن سن گذ موجود هجي تو، ۽ پاڻ کان 540 ورهيءِ اڳ واري دور ۾ هن پنهنجن وٽ هليو وڃي تو. هو هنن کي مشوارا ۽ صلاحون، آئڻت ۽ دعائون، اميدون ۽ آسرا ذي تو. ان ريت شاه لطیف پنهنجي سماچ جي هر سطح وارن لوکن سان پيار جواڻهار ڪندي، انهيءِ وڌي ڀاگائي ۽ چنچل کي صلاح تو ذي ته، ”ريپارن! تون لاکي ٺلاتي کي آزي نيزاري ڪري پرجاء، من ڪي دلير ۽ اڳيان نروار ٿي وڙهندر ساڻو پُت۔ ڏكر پنهنجي هوڙيائى تان لهي وڃي.“

ریاضت! ریجھاء، لاکو لولاتیں سین،
سائو مان سنبیاء، نئے منائی ناکرو.
(آدواتی، 2013: 373)

آذواثی، 373 ع: 2013

شاه لطیف اهتری ساپگیر صلاح سنگهار کی ب ذی توت، ”تون کوشش کری جاڑیجن سان صلح کری وٹ! تون تے بی فکر ئی سچو وگ چرن لاءِ چڏی تو دین ۽ هو جت کٿ مال ڦرڻ لاءِ ڦرڻدا پیا وتن. لاکی تو جھڙن کیترين کی هن لدائی چڏيو.“

صلح کر سنگاڑ جئن جائزیج سین،
تُون وگ چِدین تو ویسرا، هو چمکیا چؤڈار،
تو جیدا تو یار، لکی کھین لڈائیا.
(بولج، 2009ء: 167)

شاه اطیف هن جگه تی، جتی ظالم ۽ مظلوم هڪ جو جا هجن، تن کي هڪ پئي جي روپرو ٿي سڌي ڳالهه پولهه کرڻ لاءِ همتائي تو جنهن 'هاتو' ۽ 'هيٺا' مال ڪاهيندڙ ۽ 'مالوند' پان ۾ ڳالهيوں کن ٿا، تنهن ڏکيا مامرا بهنري وڃن ٿا. صديون اڳ ٿيل اهڙي صلح ۽ امن واري ڳالهه پولهه جڙ شاه اطیف جي چوڻ تي ٿي هجي، 'نيڪ روح، ازلي ۽ ايدي هوندا آهن، هر دور ۾ موجود هوندا آهن.' نيت اهڙي ڪنهن نીڪ روح- انسان جي چوڻ تي لاکي فلاٽي، اوڙاًتو وارو ڪردار ڇنڊيو ڪچ ۾ امن قائم تي ويو. شاه اطیف چوي توت: "لاڪي مال ڪاهئ ڇنڊيو سگهار خوش ۽ سرهائيا آهن، هان ڪچ جي چيتراٿي جيل جي پريسايس مال آزادي سان پيو وس چرندو."

لکی لوڑیوں چکیوں، سرها تیا سنگھار،
چیتراتی چوڈار، واندیوں وس چرندیوں.
(بولج، 2009: 169)

جوجہ، ہائٹو، وادو

جو دھمل هو، هو بنیادی طرح سان را جوند انسان هو. هن لکی کی ٹھانیہ واری کھانی جی پچائی، تاریخ جی محرك قوت و انگر عوام جی حق ۾ ٿئي ٿي. ان ریت شام لطیف پنهنجی سماج جی اندر ۾ موجود سگھاري ۽ ڪمزور جی تضاد جو نبیرو سندی مکالمی جی صورت ۾ بهترین نتیجا ملڻ جي نوید ۽ گم جي صورت ۾ ڏي ٿو.

شان اطاہ پائیں۔ طرف لائے جو نہنے۔ گھوٹکے سفید ملٹھ جو خدا نے اپنے بیٹاں ماقم کی داد دیے۔ مانیں گالہ قرار دینا ہے۔

٦٥٢

لکی ئے لاكو بئی مٹا پاجھهٗ تی،
قادر لاتو کچ تان ادیون اولاکو
وانبین ه واكو ریباری رھی ویدا.
(بلوج، 2009ء: 167)

شاه اطیف جی رسالی جی سر ڈھرم موجود ہن قصی ۾ عوام جی سوپ ۽ انت طور 'ہاثوئے' جی موت کی رحم ۽ کرم قرار ڈی ٿو، چو ته ان سان بدآمنی ۽ عوام بی چینی ختم ٿی وڃی ٿي. ان ربیت ہاثوئے جی اہڑی موت ٻنهی پاسن کان پا جھه مٹان پا جھه ٿئیں وارو فطری عمل آهي.

14.7.2 - مال جا ھائے

سنديسيتا جو اوج واري دور (500-1650ق.م) پر ان اڳوڻي سماچ جي بهراڙين جي مالوند لوکن وٽ هر طرح جا پُسون ۽ پهرو موجود هئا. سنڌ تي جيڪر اٿريں لوکن: آرين جي صورت پر کاهلان کئي آهي تان جو هڪ مكى ڪارڻ سنت جي مالوند لوکن کان چوپايو مال هئ سکڻ هو. ان دس پر اوميل، ڪتاب 'Dancing Shadows' پر وڃيوان جي حوالى سان لکي ٿي ته.

”آرین لاءِ جنگ جي معني گھٹو چوبابو مال هت کرڻ هو.“ (اوپيل، 2009: 160)

ان ڳالهه جي تصديق تاج صحرائي پن هڪ مقالي ۾ آريا لوکن بابت ڪئي آهي. تاج صحرائي، پنهنجي هڪ مقالي، ’قوٽ ۽ حيات جي نالي سان شاه لطيف جا ٻسر: ساموندي، ڪاپاٿي ۽ پشي لوک‘ ۾ بليموريا جي حوالي سان لکي ٿو،

”گويد ۾ جن پشي لوکن جو ذكر آيل آهي، اهي پشي لوک شاهوڪار ۽ مالوند ماڻهو هئا، ڳئون هنن جو مكه مال هو، گھوڙا پالڻ سندن خاص شوق هو، اهي وذا واپاري ۽ وٿجرا هئا. ’ والا‘ هتن جو سينماپتي، ’ڏسوئي‘ سندن مهارشي ۽ ’بربو‘ سندن مكي هو.“ (صحرائي، 1997: 84)

تاج صحرائي هنن پشي لوکن بابت آرین جي حوالي سان لکي ٿو،

”اندر ديوتا جي رشين ۽ پښتن انهن پشي لوکن کي ڪنجوس، وياج خور ۽ مال جو هاتو ڪري ڪوئيو آهي.“ (صحرائي، 1997: 84)

رجويد ۾ انهن پشنين جي باريءِ سمارا، جو ڪردار بـ نزوar نظر اجي ٿو، اها ديويءِ پڪ سان ڪا وڌي واپاري عورت ۽ ڀاڳائي هوندي، جنهن راج جي مال ٿي. انهيءِ هڪ ديويءِ سمارا، جو ڪردار بـ نزوar نظر اجي ٿو، اها ديويءِ پڪ سان ڪا وڌي واپاري عورت ۽ ڀاڳائي هوندي، جنهن راج جي مال ڪي واپس ورائڻ لاءِ آرین سان پنهنجو ڦركيل مال ورائڻ لاءِ وڏو پند ۽ ڪشالو ڪري هلي وڃي. ڪامياب ڳالهيون ڪيون ۽ سجي راج جو مال، هاتوئن کان واپس ڪرايو، اها چئنجل کان بـ وڌي سمانتا رکنڊ ڀاڳين ۽ ٿوچارن جي گنڍيل راج جي راج راتي هوندي، ويند ۾ انهيءِ مال ڪاهڻ واري واقعي بابت لکيل آهي،

1- انجيرا سين (آرین) پيتائين، پلين ۽ بین چڱن ڪمن ڪرڻ سبب ڦوت ۽ سگه حاصل ڪئي. انهن پوءِ گنجي پشنين جي لکل دولت: گھوڙن ۽ چوبائي مال متاع جي کوح لڳائي (ڪتاب بهريون شبد 83، رجن 4)

2- امن ۽ قانون پسند سائي، ڳئن جي رنهن پشيان، پهاڙن جي غارن ۾ لکل ’ والا‘ جي واڌي تي ڪاهي پيا. انهن اندر ديوتا کي پرائنا ڪري، پشنين تي سوب پني، (ڪتاب چهون، شبد 39، رجن 2)

3- او اندر ديوتا! سيني آڪهين، توکي مدد لاءِ وڌي واڪي پڪرايو، جون جي جت ۾ تو انهن جي مدد ڪئي. تو پنهنجن ڀجن ڳائڻ وارن سان گنجي، پشنين کي پچازيو، سچ ته سوب انهن جي آهي جن جي تون واهر ڪرين.

(ڪتاب چهون، شبد 33، رجن 2)

4- او اندر ديوتا! تون ۽ اگني گنجي، ڳئن ۽ پاتيءِ لاءِ پريات جي باڪن ۽ سورج جي ڪرڻ لاءِ جد ڪرايو. او سائين جي سروان! تون ڳئن کي پنهنجو ڪر، او اگني، او اندر ديوتا! توهان باڪن کي، سورج جي شاخن کي، اٺاه پاتيءِ ۽ وڌي زمين کي پنهنجو ڪرايو. (ڪتاب چهون، شبد 60، رجن 2)

5- سمارا، توکي ڪھڙي خواهش ۽ ضرورت، هتي هلي آئي آهي؟ تون جنهن رستي ۽ وات سان آئي آهين، اها ت اوکي ۽ اٿانگي آهي ۽ ڏورانبيں ڏيئه، واري آهي. توکي اسان جي خلاف ڪھڙي ُشكایت آهي، تنهنجي ڪھڙي مراد ۽ منزل آهي؟ تون ڪھڙيءِ طرح جيل ۽ راساندي اڪري اسان تائين پهتي آهين؟ (ڪتاب ڏهون شبد 108، رجن 1)

6- اوسمارا! جيتوٿيک توکي غبيي ڦوت، هن ڏڪي سفر لاءِ آندو آهي. اسان توکي خالي هشين ڪونه موئائيتسين، تون نياتي آهين. گويا اسان جي پيڻ آهين، اسان توکي چوبابو مال موئائي ڏيئتسين. (ڪتاب ڏهون- 108، رجن 1)

7- تنهنڪري، اسان جا ڀجن ڳائڻ وارا سڀ ڀكت، اوپريو! تنهنجي نيكى ۽ نيك ڪمن جي ساراهه ڳائين ٿا. اسان توکي دريهاره دلي سان، سوين هزارين سوكڙيون ڏيون ٿا. (ڪتاب چهون شبد 46، رجن 33)

محقق تاج صحرائي پنهنجي هن مقاليءِ پشنين بـ آرین بابت وڌيڪ لکي ٿو،

”پنجين، چوهين ۽ ستين شبد ۾ واضح طور قبولي ويو آهي ته آرين ۽ غير آريا- پشنين جي وچ ۾ لزايون لڳيون پوءِ سمارا‘ ۽ بريو، معرفت ناهي ٿيو به هو. جنهنڪري پشنين جي مكي ’بريو‘ لاءِ اندر ديوتا جي رشين، ساراهه جا ڀجن رچيا ۽ ڀگن ۽ ڀگترين اهي ڳاپا.“ (صحرائي، 1997: 86)

انهيءِ دور جو قيمت سنتي سماج ‘مادرانا سماج‘ هو، اها ڳالهه ثابت آهي ته اهڙي قيمت ڳاپا تي دور ۾ بـ سنتي لوکن ۾ سمارا جهڙيون اعليٰ فهم ۽ فڪر رکنڊ، پنهنجي سماج لاءِ سڀرانا گن ۽ سفارت ڪاري واريون خوبيون رکنڊ ڦورتون موجود هيون، جيڪي ايڏن وڏن مسئلن کي سلجهائي ڇاٿنديون هيون ۽ دشمنن وڌان ڏو مان ۽ مرتبو حاصل ڪري واپس ورنديون هيون. ’بريو‘ بابت وسعيٽ ۾ اچي ٿو ته او هاچو ڪو نالو پريو، آهي، جنهن جي صحيح معنی ڀونءِ پريو، ڏريي جو چڱو مڙس ٿيندي.

قييم زماني ۾ هاتو ُانجيراسيين، سان ‘سмарاء‘ ۽ ’بريو‘ (پريو) ڳالهيون ڪن ٿا ۽ ويجهڙ واري تاريخ ۾ ُچئنجل- رڀارت، ۽ ’سنگهار‘ هاثو لاكى ُقلائي سان صلح واري ٿو.

2.0.7.15 شاه لطيف جي ٻڌي ۽ ايكتاواري صلاح:

شاه لطيف ُسر ڏهر، انهن قيمت ۽ جديد دور جي مالوند لوکن کي صلاح ڏي ٿو، ”جيڪر اوهان پنهنجي مال جي ڏن کي وسڪاري واريون سيمون چارڻ گھرو ٿا، سنگهارن سان گنجي رهوا اوهان جي ٻڌي ۽ ايكى سبب ڪو چور ۽ ڪوبه هاتو اوهان جي واڌي وچ ڪي چھي به نه سگهندو.

جي پانئين وس چران، ته سنگهارن سين گهار،
جي سندی وان چوڈ نه اچي ڪلنهين.
(شيغ، 2012ء: 256)

جي پاڻين وس چران ته سنگهاڙن سين لئه،
جي سندی سڻ، چوڙ نه چھي وڃڙا.
(بلوچ، 2009: 168)

جي ڀاڻين وس چران ته، سٽگھاڙن سين لئه،
ته هايجي سندني هه، کوکه نه سُتي ڪلھين.
(بولج، 2009ء: 168)

جي پانئين وس چران، ته ره سکھاڙن پاڙي،
جي واڙي، چوڙ نه چيو وچڙا.
(شیخ، 2012ء: 256)

جي پائين وس چران، ت ره سنگهان سيرهي
جي كيري، چو زه چوي وچزا.
(شين، 2012ء: 256)

آیل سنگھارن سین، جیکا گھاري ماء، توٹي هوء اوپکي، ته به رکو مور نه کاء۔ (فراز 2016ء، 539)

2.7.16 چاری-رهبر:

شاه لطیف هتی سُر ذهربه هک بئی ڈاهی کردار 'چاریَه'، جی ذکر کی کنیو تو اچی، جیکو پُر جاٹ ۽ ماٹھن جو هذ ذوکی آهي، هو لاؤکی جی هایجن ۽ هلاڻن کان ماٹھن کی واقف ٿو کری، بر ماٹھو هن جي گالهه بُدی اٺ بُدی کندی، هن جی ڏلڻ ۽ بُدايل خبرن تی کلن ٿا۔
شاه عبداللطیف جی ڪلام ۾ چارو ۽ چاری، وارا الفظ ڪیترانی پیرا سُرسُھی، سُر ذهربه، سُر کنیات ۽ سُر کوهباریَه ۾ ڪتب آیا آهن. هتی چارو ۽ چارا، جی معنی رستويا واتون آهي، بلقي بین بیتن چلاري، جی معنی سونهون، ۽ رهبر ۽ خابرو، آهي. هُو هک جاءاتی جاڙیجن لاءِ چوئی ٿو،
* ڪیئن مائڻداس، جو ڏنهن چارو ڪچڑو.

هتي 'حراو'، حي معنى دستو شاهراه، وات يادگ آه.
[چوْدَهْنَ رِسْتَنْ وَارُوْ كِيْجَنْ حاصلْ كَنْدا.]
(بِلُوج، 2009: 166)

*چاری شم چڑو پُری بیلادین جو.
(بلوج، 2009ء: 392)

[بِيلين جو چزو مون لاعسونهون تيو آهي]
 * چاري چلر هي آثيو واسي رات وئان.

[چاری جاسوس (واسی) کی وٹاں تی وئی آیو۔] * مُونِ حَنْ، لَعْكَائِلْ، حَلْبَكَانِشْنِ

[مون جن لاءِ نيشن م، واتون(چارا) جوڑیا۔]
 (بلوج، 2009ع: 80)

* نئى زىرىن جا، چۈذاري چارىي.
 (بوج، 2009ع: 223)

[تو سیسی پنهنجی دیرن جا چئی پاسی نظردار کونه ڈلا۔]

شاه عبداللطیف پنهنجی کلام جی سرذھر پر چاری جو وفا علی ھم وارونڈر کیو اھی، اھو چاری وڈو خبردار انسان اھی یہ عام لوکن کی لکی جی ذاڑن ۽ لوزائن بابت ڄان ڏی تو ۽ کین خبردار کری ٿو پر کی ملتو ھن جی ڪاله پتی ان ٻڌي ڪندی، هن جو مناق اذاین ٿا ۽ پوءِ اوچتو لاکو ٻه ڪنک کاهی اچی رسی تو ۽ پاگن جوس مو رومال کا ھیو ھیو جو چی ٿو. شاه لطیف انهی ۾ منظر کی هن ریت پیش ڪری ٿو:

حَبَرَ پَئِيْ كَلِن، سُتِيْ يُوَعُ نِيْجَهَّاثَان،
چَارِيَّة مَتَان چَرَوْن، پَاشَان اِيَا كَن،
لاَكُو مَتَان تَن، آن سَنِيُوْزِي آيو.
 (شيخ، 2012: 166)

شاه لطیف هک پئی بیت پر چاریَّه جهُری "پُجاح" انسان جو چیز کرڻ تی نقصان ٿی جو ذکر ہن ریت کری ٿو:
 وَكَذَ وَارِئَاثُونَ، چَارِيَّه جَوْ چَيْوَ كَرِيَ،
 تَلِهِينَ سَارِئَاثُونَ، جَلِهِينَ هَيْنَ جَوْ هَلَّ تَهُ.
 (شیخ 2012: 266)

ان ریت شاه لطیف چاریَّه کی سماج چو اسکابر ڈاهی انسان جی حیثیت پر پیش کری ٿو جیکو پنهنجی سماج مثاں ایندڻ مستقبل واری ڏکی صورتحال جی مکمل پر پیور چاڻ رکندر انسان آهي گاهی ماھی ماٹهن کی خبردار بکندور ہی ٿو پو ماڌو ایندو گھتو پری مستقبل تی سوچیندڙ انسان جی گلهٽ تی وساهن نتاکن 20.7.17 سند جی پسوئن جو سماجي - اتهاسي رُخ:

سند جی چرا گاهی دُر جی ترقیَّه سبب سنتی نسل جی جانورن جی هاک دنیا ۾ ٿي، ڪنهن دُر ۾ سند جی مال جو وڏو کاپوچ اوپر ۾ ٿيندو هو

گیگوري ايل. پوسل، سُویل ۽ گوها جو حوالی سان، سند جی قدیم زراعت ۽ مال ڏارڻ بابت لکيو آهي، ت.
 "سندوماقريَّه جا لوک ڀاگيا به هئا ۽ چوپامال ٻال سندن مکي ڏنتو هو، هن ڏنتي ۾ بین ملکن جي ماٹهن کان گھتو اڳيرا هئا، سندن ڏن هن لاءِ وڏو ڏن هوندو هو، هن پنهنجي پیت قوت لاءِ ريون، پکريون، سوئر ۽ ڪکريون به بالشروع ڪيون هيون." (Possehl, 1996: 12)

سند جي بن ٿو هن واري اُن جو ايترو کاپو ڏيساون ۾ ٿيو، جو انهن جو نسل سند مان مرگوئي ختم ٿي ويو، هيروڊوتس (450ق.م) پهريون تاريخدان هو، جنهن سند جي بن ٿو هن وارن اُن جو ذکر ڪيو آهي، هن کان پوءِ عرب سياحن به بن ٿو هن وارن اُن جو ذکر ڏنو آهي، بشاري (985هـ/1985ع) لکي ٿو،

"فارس ۽ بلخ تائين سند جي بن ٿو هن وارن اُن جو نسل رائق ٿيو، جنهن کي سنتي پاله ۽ عربي فالج ستيندا آهن."

(شيدائي، 1951: 58)

ذکريما قزوينتي جو تيرهين صدي عيسويَّه ۾ ٿي گنريو آهي، کين اسرار البلاَد ۽ عجائب المخلوقات وغرائب الموجودات ۾ بيان آهي، ت.
 "هتي (سند ۾) بن ڪونهنت (ٿو هن) وارا اٺ ٿيندا آهن، جيڪي ڪنهن ٻئي ملڪ ۾ نظر ڪوند ايندا. خراسان ۽ ايران جا ماڌو اهي اٺ هتان گهرائيندا آهن." (اليت، 2000: 468)

سند ۾ انيڪ دورن تائين، گهرو ۽ تايل جانورن جي هرهڪ جنس جا ڪي نمونا جهنگلي نموني ۾ به ليما ويندا هئا. سنتوءَ جي مندي واري ماٿري ثبت ۾ 'مارکوبولو' نالي جهنگلي دون جيڪي جبلن تي پيون چرنديون آهن. جهڙوڪ ڪارونجهر کان هيٺ ڪچ واري قديم سند جي ماڪ کان وئي ڪنيات ڏاڻ ۽ ان جي بین ۾ هزارين جهنگلي خر (گنه) ۽ اٺ وڳ جي صورت ۾ گهمندا ۽ چرندما وتندا هئا. ارغونن ۽ ترخانن جي سند پهتو هو، ان دور بابت 'جنت السنت' ۾ رحيم داد خان مولاڻي شيدائي لکي ٿو،

"ان دُر ۾ شاه حسن ارغون همایون کي هڪ هزار اٺ ڏنا، اهي جهنگلي اٺ ٻتل سامان، سوارن سميت ڪيرائي جهنج منهن کري گم ٿي ويا. (شيدائي، 2006: 303)

محمد صالح الدين، ڪتاب پٽاليني، راوڙ ۽ پالى، ۾ لکي ٿو،
 "سنتوندي راهموکي بازار کان گنري ڪراچيَّه تائين جيڪي دوا بآجا جوزيا هئا، انهن جي چيڙي تي سمند وٽ 'تمر' (Mangroves) جا جهنج هئا. هزارين اٺ ۽ مينهون انهن دوا بـ ٻي ٻي ٿي آزاد گھمنديون وتنديون هيون، اتي هڪري ڏندي کي مينهن جي گهٺائي جي ڪري عرين مااءِ الجوئيش' جونالو ڏنو هو." (صالح الدين، 2010: 76)

انهن ٿي جهنگلي جانورن، جن مان کي، گوشت، ڏڏ ۽ مکث حاصل ڪرڻ لاءِ قيمم دُر کان سنتي لوکن انهن جانورن کي ڏن جي صورت ۾ پاليو ۽ انهن جي واڻ ويجهه ڪئي، ڏرڳو واڻ ويجهه ڪئي، پران نسل کي چاريندي هڪ جو ڪي بي جو، هڪ ملڪ کان ٻئي ملڪ ويجهه نكتا.

داسڪتر سرفراز پيٽي پنهنجي مقالي بدين ضلعي جون ٻمشهور قومون، (جنت ۽ ملاح) ۾ لکي ٿو،
 "سند جا بهادر جت عرب ۾ مختلف وسيلن سان پهتا، انهن مان ڪجهه بصري کان عمان ۽ بحرین تائين واري سامونبي ساحلي علاقن ۾ آباد ٿي، ريون، پکريون ۽ اٿ وغیره پاليندا هئا." (پٽي، 1991: 41)

هو جتن بابت وڌيڪ لکي ٿو،

"انهن جتن مان گهٺائي ايراني شهنشاھن جي فوج ۾ سپاھ جي آهي، جيڪي ايران ۽ عرب ۾ رهندما هئا. سندن مرڪز ايلا (البصره) ۽ ڏڪن ڀمن هو، قيمم زماني کان وئي جتن ايران جي عسكري قوت ۾ اضافو ڪندڻ، ايران ۾ وڃي پنهنجيون آباديون قائم ڪيون هيون، ان بابت داسڪتر سرفراز پيٽي لکي ٿو،

"ايران ۾ تمام قيمم زماني کان يعني هخامنشي ۽ ساساني دور حکومت ۾ هن جون وڏيون وڏيون بستيون ۽ بارونق شهر پڻ آباد هئا. جن مان سوق، نالي شهر بآباد آهي، جنهن کي زطيء بستيو ويندو هو." (پٽي، 1991: 41)

اهي سنتي جت ئي هئا، جيڪي پهريون پيرو مينهن جو نسل شام ملڪ ڏانهن ڪئي ويا، جن کي ڏسي شام وارا اچرج ۾ پنجي ويا، چو ته شام واسين ان کان اڳ اهڙو ڪير ڏيندر جانور ڪونه ڏنو هو.

وج اوپر ۾ ملڪن ۾ چوپائي مال سان گذ سند جي پكين جهڙوڪ: سند جي مورن جي گهڙوڪ جو ذكر داڪتر ممتاز پٺان پنهنجي هڪ مقالي 'سند ۾ جهازانيه' ۾ پڻ ڪيو آهي. جيڪي اُتي پهچي پنهنجو ساڳيونگ روپ قائمِ ذركي سگهيا. سنتي اصيل ڪڪڙ عرب ۽ وج اوپر ۾ ڏاڍا پسند ڪيا ويندا هئا. تاريخدان داڪتر ممتاز پٺان لکي ٿوٽه.

"سند جا مور ڪخنان ڏانهن وڌي انداز ۾ موڪليا ويندا هئا." (پناه، 1971ع: 41)

ان جو مطلب آهي ت، سند ۾ مور جي پالنا جا کي مرڪز هئا، جتان مورن جي ٻچن جي تات توت ۽ سندن سكيا ڪئي ويندي هئي. ان بابت هڪ ڪهاڻي 'بڊمت' مان هن ريت ملي ٿي،

"مهانما ٻڌ جي 'جنم' بابت جو ڳول ڪهاڻين کي 'جتڪ' جوندا آهن، انهن مان هڪ ڪهاڻي ندي کند جي قديم سوداگرن بابت آهي، جيڪي بحرى رستي سان ٻابل، (عراق) ويا. اهي سوداگر پئي تجارتي وکر ۽ امله شين سان گذ هڪ موره پاڻ سان گذ ڪئي ويا

هئا، جيڪو هيراييل هو ۽ چپتى وجائڻ تي ٻولڻ ۽ تائڻ وچائڻ تي نچڻ لڳنوهو هي مور جهاز جي ڳيل تي بيٺو هوندو هو ۽ پنهنجا ڪني ڪنديري منا آواز ڪيندو ۽ ناج ڪندوهو." (ابن حنيف، 1997ع: 76)

شاه لطيف جوهڪ موضوع مور رهيو آهي، لهو سند جو قديم ۽ سُهٽو پكي آهي ۽ گهڻي زماني تائين سند جا مور پرڏيئه، اماتيا ويندا رهيا پر پرڏيئه وڃي هن جوا هورنگ ۽ سونهن قائمِ ذرهي سگهيو، شاه لطيف مور ۽ نانگ جي جهڙي جا عڪس ڪنهن قديم 'جوڏائي ڪتا' جي پس منظر ۾ مور، کي مانجي، ۽ نانگ، کي وجود جو ويري قرار ڏيندي، جهونجهار کي جهڙي وارا منظر چتيا آهن.

سَر ۾ سانجهيءَ وار مُورن ماندائا ڪيا،

سَنون دَيْن سَيَن کي، ڪارايل ڪنڌان

ماري نانگ اپار وه پيٽائون وٽئين.

(جنجهي، 2008ع: 529)

موران موئن ميهيو، نور نانگ نه ڪن،

ڪارايل ڪارن کي، ڳارا ڪيو ڳون،

وٽئين وه پين، سَكِ سُڪيئن نه لهي.

(جنجهي، 2008ع: 529)

عربي شاعر 'ابو ضلع سنتي' سند جي پكين ۽ وٺن جي واڪان پنهنجي 'وطني گيت' ۾ هن طرح سان ڪري ٿو،

"و منها الحوك البناء والطاؤن والجوزل

"و منها شجر الرابع والساسم والفلل."

[هتي پكين ۾ ڪونج، طوطا، مور ۽ ڪبوتر آهن، ۽ وٺن ۾ هتي ناري، آبنوس ۽ مرین جا وٺ آهن.] (ندوي، 2007ع: 57)

2.8 سند جو اوائلی زرعی سماج:

سند ۾ اهڙي اڳي جي احسان واري زرعي پوکي راهي واري زندگي ۽ ڀوري سان ڪرت واري هلچل سند جي الٽندي ندي - سنتوءَ ۽ اڀريندى ندي - هاكڙي جي ڪچي واري زميني ماڳن سان گذ ڪوهستان ۾ پڻ ٿيندي هئي، اهڙي اعليٰ درجي واري زرعي ڪرت لاءِ هاكڙي جي ڪندين سان قدرتني طرح سان جٽليل ٻاويمه هزار ڏيندون، ڊورا ۽ سنتوونديه ۽ انيڪ نئين، گاڄ، تکي، ڦل، سول، نئنگ، جهانگارا ۽ باجرا، كان علاوه واهن، فتح، ڪور ۽ دانستري جي جو ڙيل ڀاڏ واري مهان سر - منچر دندي سودو ٻيون ڏينيون سياري ۽ اونهاري واري ربيع توڙي خريف وارن فصلن لاءِ ٻاٿي آڀينديون هيون.

شاه لطيف نئن تي هڪ بيت هن طرح سان چيو آهي ت، 'اهي پنهنجو پاڻ نئي سمت ڏانهن ڪنيون وڃن ٿيون.

نئون ٿيون نئي، سندو پاڻي سُمُوند ذي،

لاٽائي جو لٽيف چئي، ڊايل کي ٿيو ڏئين،

ٻئي کي لپ نه ڏين، سُرڪي ڪا سيد چئي.

(جنجهي، 2005ع: 557)

گريگوري ايل. پوسل ڪتاب 'Indus Age- The Writing System' ۾ سنتوسيٽا جي ابتداء ۽ اوسر بابت لکي ٿو،

"سنتوسيٽا، ڳوٹ اڏجڻ ۽ مالوند ٿئ، واندien نئون سان شروع ٿي هئي، جنهن جو لوگايو پئر جي پوئين 'نوپهڻي دور'

(Neolithic Period) سان هو، اهو مختلف دورن جي تعين ڪرڻ ۾ مدد ڪري ٿو." (Posshel، 1996: 5)

شاه لطيف اهڙي واندien واري اوائلی سماج بابت چوئي ٿو، "هاش ڪچ جي چيتراٽي جبل جي چوڏسان ۾ جو ڙيل واندien وارا پُسو ۽ پهرو سک سان گاه چرند."⁵

"چيتراٽي چوڙار، واندien وس چرندien."

(باچ، 2009ع: 167)

سند جو زرعي سماج تمام قديم آهي. اهڙا پڪا پُختا اهڃا اوائلي سنتوسيٽائي ماڳ مهرگڙه كان وئي آمري ۽ مومن سٽا وارن شهن جي کوئائين وسيلي ڪيل کوچنا ۽ انجي شهن وارن پاندين مان ملي آهن، اهو سلسـو نوپهڻي دور (Neolithic Period) كان شروع ٿيو ۽ سامائي سنتوسيٽائي دور (Mature Urban Phase) ۾ وڃي اوج تي پهتو.

گریگوری ایل. پوسل سنتوسپیتا جزئ کان اگ واری دور 2700-6700ق.م کان به اگی واری دور (Possel, 1996: 6)

سنتوسپیتا جی جزئ هر وئی وارو هک دگهوزمانو چاتائیندی لکی توت،

”گوناثی هاری سماج ۽ قديم سنتوسپیتا واري زمانی جي وچ تي هک دگهوزمانو چار هزار سال به ٿي سگهي

ان ريت چئي سگهجي ٿو سنتوسپیتا جو گوناثو هاري سماج 7000ق.م کان-6700ق.م تائين پنهنجيون پاڙون پختيون ڪري چڪو هو. قديم سنتوسپیتا جي اوائل مڳن جي انسانن پنهنجي پوكى راهي واري سرشتي ۾ جيڪي مختلف زرعی جهنگلي جنسون اپاون ۽ جهنگلي جانورن کي گهرو بٽايو. ان جي دور واري ترتيب ايم. ايج پنهور جي تحقيق موجب مهربگره کان مومن جي درزي واري دور تائين ڪجهه هن ريت وڃي جڙي ٿي.

”مهربگره هر اتکل روء 7 کان 6,000ق.م هر آن جيڪي ڪاهيا ويا ۽ دور جيڪي ڏاريا ويا سڀه هئا: اگهاڙي ڪٺے (Sphaerococciod)، چه قطاري جو (Hordeum Vulgare Varinudum)، جهنگلي جو (Triticum Dictim Wheat)، دورن هر گشون ۽ مينهن ڏاري وئي ۽ ان کان ڪجهه صدين جي وئي ۽ کان پوءِ ره ۽ ٻڪري. 6,000-6,500ق.م: سين واري (Durum Bread)، ڪٺے، مترا (Pisum Orvone)، مومن جي درزي هر سندن هجڻ/اچن کان اتکل 3,000 کان 5,000 سال اگ، ڪتل (Phoenix Dolylifera)، مومن جي درزي کان 3,000 کان 3,500 سالن کان وڌيڪ اڳ، تيل بچ-تر ۽ سرنهن (Sesame and Mustard)، مومن جي درزي کان اتکل 3,000 کان 3,500 سال اڳ 6,000 کان 5,500ق.م ڏاري آيا. 4,500-4,000ق.م: ڦڻيون ٽند/سٽ لاءِ ڪاهيون ويون ۽ گهتو ڪري ڪڪڙي جي تيل لاءِ ب ڪٺے جي نئين جنس (Triteum Aestivum) آئي. اگهاڙي ڪٺے (Sphaerococcoid)، (Panhwar, 2011: 49)

انهيءَ اوائل پوكى راهي بابت گريگوري ايل. پوسل لکي توت،

”گجرات جي سورث واري جوُ کان سواع، سنتوماتري جي هرهڪ ثقافتی ٿاڪ تي کاڻ خواراڪ اپائيندر سماج پنهنجا پير گريگوري ايل پوسل پنهنجي سهيزيل ڪتاب’ Indus Age- The writing System’ هر چاتائي توت، (Possel, 1996: 11)

”اوائل پوكى راهي ۽ جانورن کي گهرو بٽاڻ وارو هڪ اهر ماڳ افغانستان واري بولان لڪ اڳ ’اڪ ڪپروڪ‘ (Aqkupruk) آهي. هنن قديم لوڪن جهنگلي پونت جا ٻچ هٿ ڪري پوكى راهي وارو ڏنتو، انساني ثقافتی جي اوسر واري دور هر شروع ڪيو.“ (Possel, 1995: 5)

اوائل انساني رهائش جيئن ت الهندي وارن جابلو سلسلي هر خاص طرح سان منچر جي چوڏس جڙي هوندي، ان ريت زرعی دور جي ابتدا ب اُلان ئي ئي هوندي.

2.0.1 گبريند:

نوپهشي دور وارن سنتولوڪن سنت جي الهندي واري لکي- كيرٿر جابلو سلسلي جي ماٿرين هر ڏا پٿرن جا بند پتا هئا، جن کي اچ گبر بند ڪونيو جي ٿو. تاريختان رحيمداد خان مولائي شيدائي پنهنجي قلمي ڪتاب، روضه السند هر لکي توت،

”هتي جي رهائڪن زراعت کي ترقی ڏيئن لاءِ حيوانن کان وئيڪ محنت ڪٿي. اهي بند پنهنجي نوعيت هر مصر جي احرامن وانگي آهن. انهن بندن کي مکاني لوڪ ڪافرڪوت چون ٿا. اهي ان زماني جا آهن، جلدن اجا آريا لوڪ خانه بدوش هئا ۽ جهويڙين هر رهنداهئا. هندستان جي شهرن جهڙوڪ: اندڙ پرسنا، ڪاشي ۽ پتالپيرتا، جو صفحه هستي تي ڙالونيشان به ڪونه، جنهن فرات ۽ دجل يا نيل واري جي تهنيب اجا پوري اوح تي ڪانه پهتي هئي.“ (شيدائي، 1951: 116)

سياري هر جنهن منچر هر لات ايندي هئي، تنهن اهي اڳاڻا لوڪ هتي ڪٺے سودو ٻيا فصل پوكيندا هئا، اهو آن انهيءَ دور جي توري ٿکي آبادie لاءِ گوڙ هر ٿو. پوكى راهي جي پهرين طريقي هر نندن پاٿي جي وڪرن- وهنڌن وسيلي پاٿي کي نيو ويندو هو، جيڪو سندو پوكى هر جو ڙيل پنيءَ ڏانهن هليو ويندو هو، سند جي زراعت تي تحقيق ڪندڙ ايم. ايج پنهور لکي توت،

”مينهن جي پاٿي کي اڳوائ ٻنا ڏنل ٻنن ڏانهن ورائي وچن لاءِ گبريند جي اڏجن اوائل ريجاتي ريجاتي جو هڪڙو ٻيو طريقو سمجھي سگهجي ٿو. جيتويڪ ٻني کي پاٿي رڳو هڪ پير وڏنو ويندو هو سوبچ چو ڦونکن کان اڳ هر.“ (Panhwar, 2011: 65)

كيرٿر، لکي، آمري ۽ بين الهندي واري جابلو سلسلي هر سانوئي واري وسڪارن هر جيڪو پاٿي جابلو ڏارن ۽ ڦان منجه هليو ويندو هو، سو ڪجهه جذب ٿي ويندو هو ۽ ڪيتروئي پاٿي جابلو چشنمن وسيلي و هي نڪرندو هو ۽ اهو پوكى راهي لاءِ اوائل انسان آمري جڳ کان پهرين ڪتب آئيندو هو.

جيڪي دائم جهڻا انهيءَ جابلو سلسلي هر موجود آهن، اچ کان نوهزار قبل مسيح کان چار هزار قبل مسيح اڳ تائين، گهتو ۽ جو جهه و مينهن پون جي ڪري اهي جهڻا وڌيڪ وهنڊا ۽ پاٿي ڦيندا هئا ۽ پوكى راهي لاءِ ڪتب آندا ويندا هوندا. جيئن شنگ، واهي پاندي، دامبيئي، تونگ ۽ ڪائيءَ وارن جهڻن جي پاٿي ۽ تي پوكى راهي ڪئي وڃي تي. هي گبريند مينهن گهتو ڦون واري زماني هر انيا ويا هوندا. جيئن مينهن جو پاٿي روڪي وڌيڪ ريج حاصل ڪري سگهجي. ايم. ايج پنهور انديا ۾ ٿيل اهڙي تحقيق اييلس جي آذاري لکي توت،

”راجستان جي آبهوا جي اپیاسن مان 4,000 کان 3,800 ق.م. تائين گھٹ مینهن بوٹ جو پتو پوي تو. گھٹوکري اھوئي دئر هو سند ہے گبريند اڌچن جو ۽ انسان جي سنتو ٿي پتن ڏاونن اچن جو پت، جتي آمري تلافت بريا ٿي، ڪوهستان ۾ گھشن ماڳن جو وس، پائيناليهن وڏن چشم مان سجو سال پائي ملندو رهڻ سان جڙي ٿو، جنهن آمري جڳ کان اڳ، ان دوران ۽ ان کان پوءِ انون ويجهو وسندڙ وسندڻن کي هشي ٿئي، چشما ڪ سان هاڻوکي کان ڪيترا پيرا وڌيکه پائي ڏيئدا هوندا، چو ٿانهن ڏيئهن ۾ مينهن، اچوکي دور کان گھٹ ۾ گھٹ ادائٺا وڌيکه پوندا هئا۔“ (Panhwar, 2011: 65)

شاه لطيف جي پت شاه واري گنج ۽ پانهي خان شيخ واري مرتب ڪيل ’شاه رسالي‘ ۾ انسان جي انهيءَ اوائل پني واري ڪرت تي هڪ بيت هن ريت آيل آهي: ان بيت ۾ ’آمر‘ (انسان) کي هاري ڪري ڏيڪاريو آهي. ان ريت پهريون ’آدم‘ هاري ئي هوندو. اهو اسم سنت- ڀوري بيولين جو آهي. سامي ٻوليـن وارن اهو اسم اڌارو ورتو آهي.

إجهو آدم آئيو ڪُلويٰ تي ڪودان
ٻئيءَ منجهان پار، ڪئائين خُلَّت جي.
(شيخ، 2012: 124)

2.8.2 سيلابي پوکون:

ابتدائي ۽ منظمر زرعی سماج سيلابي پوکي راهي ۽ مال جي سارسنيال ۽ واڏ ويجهه واري سرشتي سب سنتو سڀتا جي واڏ ويجهه بن رخن کان ٿي، هڪ ت نوان مرڪز شهر ۽ واهن لڳيو جڙندا ويا، پيو سنتو سڀتا جي شيري ماڳن جي واڌو اپت مندين کي جنم ڏنوءَ ان ريت هڪ ڏيتي لいてيءَ وارو واباري سماج جڙن لڳو.

”دریاء جي پيت توئي سنتو ٿي ڪچي وارين تراین ۾ سيلابي پوک ۽ اوائل ريجاتيءَ جي نتجي ۾ وسیع زرعی سماج جي موھن جي درڙي ۾ شهری واڏ ويجهه ۽ ان سان گنوگڏ سند ۾ مليـر، چانهو جو درڙو، ڪوتنيـجي، لمـ جو درڙو ۽ هڙپا، گجرات ۾ اولـ ۽ بـڪـانـير ۾ ڪـالـيـڪـانـ جـهـڙـنـ ماـڳـنـ جـيـ اوـسـرـ ٿـيـ。“ (Panhwar, 2011: 69)

ايف. ريمـبـ آـچـنـ، پـهـنـجيـ هـڪـ مقـالـيـ ’Early Cultivated Plants in India and Pakistan‘ ۾ جـيـڪـيـ فـصـلـ جـاتـائيـ ٿـوـ، اـيمـ اـيجـ

پـنهـورـ بـسـاـڳـيـاـ فـصـلـ جـاتـائيـ ٿـوـ،

”سيلابي پوک ۾ ڪـلـڪـ جـونـ عامـ ٿـيـنـڙـ جـنـسـونـ هيـونـ: چـهـ قـطـاريـ نـنـديـ دـاـئـيـ وـارـيـ ڪـلـڪـ (Horedium Vularge) Varnudum، هـڙـيـائـيـ ماـڳـنـ تـيـ: سـنـتـيـ بـونـيـ ڪـلـڪـ (Tritium Sphaerococcum)، ۽ چـهـ قـطـاريـ نـنـديـ دـاـئـيـ وـارـيـ ڪـلـڪـ (Hordeum Vulgavre Vernudum) جـونـ کـارـڙـ جـنـسـونـ، سـرـيـنـهـنـ جـيـ هـڪـ جـنـسـ رـائـيـ پـنـ سـنـتـوـ ماـٿـرـ ۾ ٻـوـڪـبـيـ هـئـيـ ۽ ڦـقـتـيءَ جـيـ هـڪـ پـوـڪـجـنـڙـ جـنـسـ گـوـسـيـپـيمـ آـرـبـورـيـمـ مـانـ ڪـپـڙـوـ نـهـنـدوـ هوـ. سـوـتـيـ ڪـپـڙـيـ کـيـ اـڳـتـيـ هـليـ ڀـونـانـينـ سـنـتـنـ نـالـوـ ڏـنـوـ سـوـ اـصلـ ۾ سـنـتـوـ لـفـظـ مـانـ وـرـتـوـ وـوـ.“ (Panhwar, 2011: 69)

سـنـتـ جـيـ اـڳـاـنـ لوـڪـنـ ۾ زـرعـيـ پـوـڪـنـ ۽ سـنـدـنـ پـيـتـ قـوـتـ کـانـ وـڌـيـ ڪـيـ تـيـ ۽ لـيـتـيءَ ۽ وـارـيـ وـارـيـ کـيـ جـنمـ ڏـنـوـ ڀـريـاسـيـ جـيـ مختلفـ سـماـجنـ سـانـ هـرـ قـسـمـ جـاـ لـاـڳـاـپـاـ وـڌـيـ ۽ ان رـيـتـ سـنـتـوـ سـيـپـيـتاـ پـنـهـنـجيـ مـرـڪـ مـهـرـڳـرـهـ کـانـ رـڙـهيـ آـمريـ جـڳـ تـائـينـ پـهـتـيـ ۽ پـوءـ هـورـيـانـ هـوـنـديـ پـڪـجـنـديـ وـئـيـ. ان ڏـسـ ۾ اـيمـ اـيجـ پـنهـورـ پـنهـنـجيـ ڪـتـابـ سـنـتـ جـيـ رـيـجـاتـيـ تـارـيخـ جـاـ چـهـ هـزارـسـالـ ۾ ڪـلـڪـ ٿـوـ، ”سـنـتـ جـوـ ماـٿـوـ پـنـجـ هـزارـ پـنـجـ سـؤـسـالـ اـڳـ سـنـتـوـ درـيـاـهـ جـيـ ڪـچـيـ وـاريـ عـلـاتـيـ ۾ ڪـلـڪـ تـرـايـنـ، ڪـنـبـنـ ۽ـ دـورـنـ کـيـ آـبـڪـلـاتـيـ جـيـ مـنـدـ ۾ ڀـرـجـنـ ڏـيـنـدوـ هوـ ۽ سـرـءـ ۾ انـهـنـ مـانـ پـاـئـيـ نـيـڪـالـ ڪـنـدوـهـوـتـ جـيـئـنـ سـيـارـيـ ۾ ڪـلـڪـ جـيـ پـوـڪـيـ ڪـمـگـيـ.“ (Panhwar, 2011: 41)

رحيمداد خان شيدائي، ڪـتـابـ ’روـضـهـ السـنـ‘ ۾ لـكـيـ ٿـوـ، ”ربيـعـ جـاـ فـصـلـ، بـبـوـ لـسوـ ۽ ڪـتـيـ جـيـ مـهـيـنـ ۾ ٻـوـڪـجـنـ ٿـاـ، جـنهـنـ کـيـ ڦـڳـنـ ۽ چـيـتـ ۾ لـثـيـنـ ٿـاـ، خـرـيفـ وـارـوـ فـصـلـ جـيـثـ، آـڪـاـڙـ ۽ سـانـوـنـ ۾ ٻـوـڪـجـنـ ٿـاـ، جـنهـنـ مـهـرـاـنـ ۾ ڀـوريـ مـوـجـ سـانـ وـهـنـ اـڳـيـ ٿـوـ، خـرـيفـ جـوـ فـصـلـ ڪـتـيـ ۽ نـاهـريـ مـهـيـنـ ۾ لـثـجيـ ٿـوـ.“ (شـيدـائيـ، 1951: 47)

شاه لطيف اهـڙـيـ سـانـوـتـيـ ۽ آـرهـڙـ جـيـ آـبـڪـلـاتـيـ وـاريـ ڏـيـنـهـنـ جـيـ منـظـرـنـگـارـيـ ڪـنـديـ آـڳـيـ (مالـڪـ) جـيـ اـحسـانـ بـاـپـتـ چـوـيـ ٿـوـ، ”سـانـوـتـيـ وـاريـ درـيـاـهـ جـونـ لـهـرـونـ، وـئـ وـئـ ۽ وـاريـ جـيـ ذـرـيـ ڪـيـ آـيلـ رـيـجـ وـاريـ پـاـئـيـ جـاـ قـرـاـ منـهـنـجيـ پـاـلـريـ خـداـ جـاـ ڪـانـ بـ وـڌـيـ اـحسـاسـ ۽ ٿـوـرـ آـهنـ.“

ساـوـأـنـ لـهـرـيونـ رـيـجـ، وـئـ ڦـئـ ۽ وـاريـ وـائـ مـوـنـ سـينـ ڀـيـ ڀـالـ ڪـلـ، اـنهـائـيـ آـپـارـ (شيخ، 2000: 305)

شاه لطيف مينهن وسـنـ سـانـ پـاـيـرـجـنـ، زـمـينـ جـوـ رـيـجـ تـيـنـ، پـلاـفـصـلـ ۽ دـتـ تـيـنـ سـانـ خـوشـحـالـيـ اـچـنـ ۽ سـنـگـهـارـيـنـ جـوـ وـڌـيـنـ ۽ گـھـنـ لـزـهـينـ وـارـيـونـ دـهـرـيـونـ پـائـنـ جـوـ ذـكـرـ ڪـيوـ آـهيـ.

ڌـرـ رـيـاـ، رـيـجـ تـيـ، ڪـيـ اوـهـيرـنـ اوـڪـ، مـيـهاـ چـيـتـ ڦـڳـيـونـ، تـيـ سـيـئـيـ ٿـوـ، چـاـيـرـ ٿـيـ ڇـئـنـ ۾ـ مـيـئـيـونـ چـرـنـ موـڪـ،

سَرْهِيون سُنْگَهارِيون ٿيون، پائين توسيون طوق،
لاٽشين مَثان لوک، ڏوگاهي جا ڏينهڙا.
(پايو، 2009ء: 407)

سنڌ جي زرعى نظالم وارو ريجاتي طريقو موهن جي دڙي واري جڳ کان ڪلهوڙا دُور 2500ق.-1783ع(تائين ساڳيو رهيو آهي. شاه لطيف بريجاتي زمين جو ذكر ڪيو آهي ته، هُو هڪ ڪونج کي چوي ٿو ”کونج! تون جبل جو پاسو چڏي وڃي ريج ڏنل پوکيءَ واري زمين تي چئن لڳي آهين.“

چَدِيو چَرَ وَتِ رَهْئُو رِيجاتي چُشِين.
(بِلُوق، 2009 ع؛ 170)

انهی ۽ ابتدائي پوکي ۽ واري دور ۾ زمينون آجيون ته کونه هونديون هيون، هر پاسي بيلا، جهنگ، هڙيون ۽ گاهه گوچر وارا ميدان هوندا هئا. ابتدائي انسان کتي پيلاساري ۽ سکتي وٺ ودي پوکي راهي ۽ لاء زمين تيار ڪئي هوندي، جهنگ جي نندن ۽ وڏن وٺن جي پاڙن جي ڪري جت ڪت زمين ۾ ڪتون ۽ لاهه پيريا پها هوندا هئا. اهڙي هڪ پوکي راهي واري منظر کي شام لطيف هن ريت ڪلام ۾ چنيو آهي:

لاهن کان لارو کیو کین جنهن،
هر کلی ئا نارو ئئی تنهن تکر ٿیا.

کیڑیندی کُتن ۾، اکيون جاء ڪجن،
چونیه ڳیگا هیکڑی، نیئی نول کرن،
چکریا ڏاند چرن، هاریه هر ڪلپی تی.
(راہمنوں، 2011ء: 556)

دنیا جي هر ملک جو زرعی سماج فطرت تي نزيل رهيو آهي. فصل يلاتين ته قدرت جي مهرباني ليکي. فصل کنهن به زرعی وبا سبب ئ طوفان يا گھن مینهن جي کري تباھ تي وڃن يا مناسب وس سبب بهتر تي وڃن ته اهو بقدرت جو کرم ليکبو، ان ريت پوکيندڙ هر صورت هر فطرت(Nature) جو توارئ ته هي، تو. ان ريت اهڙو سماج مهمان نوازي او و گھن به ان ڪري ئي اُنم نموني رکي تو. "الله ياران مهمان آيا آهن."

”صاحب هُش سُکان تو وس آهن هتّرا.“

جني پرند نه بچ، تَن پُن تنهنجو آسرو
پوءِ ايلارين سچ، اول ذيبيں ان کي.
(*امون، 2011ء: 556)

2.8.3 ناری ۽ هرلن تي ٻوکون:

سنت پر زراعت جو بنیاد بارش، کچی جو بدنه ڈریاہی کنٹین سان طرح جزئیل یادون، ڈنیوں، ترايون ۽ دورا رهیا آهن، هرن واریون پوکون دریا، دریاہی چاڑن، دریاہ یا ان جی چاڙن مان ڪیدیل واهن ۽ ڪڙین تی زمین مٿی هئُن وارن صورت ۾ هر لاءِ پتا ویندا هئُن. ان کي چرخی یوکے جھئے آهي. داڪنٽ نئي، بخش خان یلوچ هرن جم، سانگھاري یاپت لکه، ٿئه ته.

”دریاچه جو پائی جنہن سینپتمبر ہم گھبیو آہی، تنهن هر کتریٰ تی جیکی ہر لاموندا ہئا، تن جی وہ کے لاڑ دینهن پتندا ہئا، ان موجب، تی یا ہک ڈینهن مندی وارا ہر لاموندا ہئا، ان کان پوچھ پوچھ وارا ہر لاموندا ہئا۔ ایوان توکی پائی گھٹ شیش جی صورت ہم سانگھارو لگندو هو، ہر ہرلو ہک جوگ (تی) کلاک کن) یا جا ب گھٹ وھی جیترو وھندو هو ۽ ان ریت ہک کان بیو ہر لاموندا ہئو، ان ریت پوچھ تائیں سانگھارو لگندو هو ۽ ہر لاموندا ہئو باائز بوز وجی وھندو ہئا۔ ان ریت جیش سانوٹ ہم گھٹی پالائی سبب کتریا تار ٹی ویندا ہئا ۽ ہرلی واری کوہاڑی ہم پائی ایترو چڑھی ایندو هو، جو بینگی جو ہیثیون پاسو مالہ لوتن سودو ڏدو پیو ہوندو هو، ان وقت ہرلو باائز بوز وھندو هو۔“ (بلج، 2009ء: 240)

لطف اپنے پاٹ سند جی زرعی سماج جو بلاشور انسان هو انکری هن جی کلام ہر تشبیوں ۽ استعارا ب پنهنجی سماج جانچ ۽ نبلار آهن، شاہ لطیف انھی ۽ هرلن واری پوک واری پائی ۽ نی کوت وقت سانگھاری لپکن کی مجازی عشق واری سورن جی سانگھاری سان تشبیه دنی آهي، ۽ پاٹ چوی تو، سانگھارو سورن، کنھن تان کونه دنو

بائِرْ بوُرْ وَهِنْ، كَالهُوَثَانْ أَجْ گُهْتَا.
 (بولج، 2009: ع: 241)

سوري أيل أويارو بآز وتو بوه وهي.
(بأوج، 2009: 241)

سند ۾ اڳائي دور کان وئي 'هُرلي' يا 'نار' وسيلي کوہن جي پاٿي ڪي پوکي راهيءَ لاءَ سكتب آندو ويو آهي، اچ بڪاچي ۽ لازجي ڪن علاقئن ۾ هرلو هاليو ويندو آهي. هڪ لازجي پهاڪوبان ريت آهي ته،

"نَوْ نوَداتي، نَوْ حَفَا تَ هرلا سُكَا،

* نَوْ نوَداتي ذَهْ حَفَا تَ هرلا سُكَا،

معني هرلن تي پوکي راهيءَ لاءَ نَوْ نوَداتين ڪي ذه حقا ڪپن، تنهن 'هُرلا' صحیح نمونی هلند. ٽي پوسنس، پنهنجي ڪتاب Personal Observation on Sindhi ۾ لکي ٿو،

"سند ۾ کوه برجاڻي گوه وسيلو آهي، اُتر سند ۾ زمين جي اندر پنجاه فوتن تائين بهترین قسم جو منو پاٿي موجود

آهي، پر گھتو ڪري گوه وقتيءَ هڪ سال لاءَ جو ڙيا ويندا آهن." (Postans, 1843: 88)

کوه پڪا نه هئن جي ڪري پاٿي ۽ سان گڏواري بـ ڪيندا آهن، جيڪا پوکي راهيءَ لاءَ بهترین يـ ڳو ڪم ڏيندي آهي، شاه لطيف بـ 'ُررب' جي هن بيت ۾ هڪ روماني احساس ۽ ڪيفيت واري زرععي تشبيه واري تمثيل ڏنڍي آهي.

جنهن سڀ گوهيءَ نار، وهئ واري گاندان،
هـيـئـوـ پـريـانـ ذـارـ، نـيـيرـيـانـسـ نـهـ نـبـريـ.
(بلج، 2009: 299)

سند تاريخي ڪي ترين ئي دُون ۾ ڪندهن مانسوني هوانئ جي داڻري اندر ۽ ڪندهن باهر رهندい آئي آهي. مانسوني داڻري اندر رهند سند جا بريت ٿري ڪوهستان آباد ٿيـدا رهـيا آهن، هـنـنـ ماـڳـنـ ۾ پـوـکـيـ رـاهـيـ ۽ مـالـ جـيـ سـارـسـتـيـالـ ۽ واـذـ وـيـجهـ جـامـتـيـ آـهـيـ. اـيمـ اـيجـ پـنـورـ سـنـدـ جـيـ قـيـمـ زـرعـيـ دـورـ بـابـتـ جـانـ ڏـينـديـ لـکـيـ ٿـوـ.

"سـنـتـونـديـ مـانـ پـوـکـ كـيـ پـاـٿـيـ ڏـيـئـ جـوـ ڪـرـوـ بـيوـ طـرـيقـوـ سـيـلاـيـ ـيـ هـوـنـدوـ هـوـ، پـوـکـ جـيـ هـنـ طـرـيقـيـ ۾ـ پـنـيـ سـانـوـثـيـ ۾ـ پـوـزـ" پـوـزـانـ ٿـيـنـ ڪـارـڻـ رـيـجـ هيـثـ اـيـنـديـ هـيـ ۽ـ اـهـاـ جـنـهـنـ وـتـ هيـثـ اـيـنـديـ هـيـ ٿـهـ اـنـ ۾ـ سـيـارـيـ وـارـيـ پـوـکـيـ رـاهـيـ ڪـئـيـ وـينـديـ هـيـ، اـهـاـ ڪـيـ وـارـيـ پـوـکـ اـڳـ ۽ـ هـاـنـ بـڪـئـيـ وـينـديـ آـهـيـ." (Panwar, 2011: 29)

شاه لطيف اهڙيءَ ريت اڳائي زمانی کان وئي اڳوکي دُور ۾ سـنـتـونـديـ ۽ـ انـ جـيـ چـاـڙـنـ تـيـ ٿـيـنـدـ ٻـوـکـيـ رـاهـيـ وـارـيـ سـاـڳـئـيـ هـاـڪـڙـيـ درـيـاهـ جـيـ ڪـنـتـينـ سـانـ فـطـريـ طـورـ جـڙـيلـ ڏـينـ ۽ـ ڊـورـنـ، تـلـنـ ۽ـ تـرـايـنـ ۾ـ اوـهـارـيـ ۾ـ آـيلـ درـيـاهـيـ پـاـٿـيـ جـيـ سـيـارـيـ تـائـيـنـ پـاـٿـيـ جـيـ بـيـهـنـ کـيـ 'ـوـهـنـ' جـوـ وـيلـوـ ڪـرـنـ، وـارـوـ اـصـطـلاحـ ذـنوـ آـهـيـ، جـنـهـنـ تـيـ بـهـفـصـليـ پـوـکـونـ ٿـيـنـدـيـونـ هـيـونـ، هـوـ چـوـيـ ٿـوـ، 'ـجيـڪـرـ سـيـئـيـ زـمـينـ ۾ـ ٿـورـ وـقـتيـ وـهـيـ آـيلـ هـاـڪـڙـيـ جـيـ بـيـ چـاـڙـ 'ـبـانـ'، 'ـوـهـنـ' جـوـ پـاـٿـيـ بـيـهـيـ وـيـجـيـ تـسـنـگـ پـچـنـ تـائـيـنـ سـنـگـ جـوـ ڪـانـوـ طـافـتـيـ ڏـيـنـدـوـ، 'ـشـاهـ جـيـ گـنجـ' ۾ـ ڪـانـيـ وـارـيـ جـاءـ تـيـ ڪـٹـوـ' لـفـظـ ڪـتـبـ آـيوـ آـهـيـ."

پـُونـ ٿـيـ پـورـوـ سـيـنـ، جـيـ وـهـنـ اـچـيـ وـيلـوـ ڪـريـ،
سـنـگـ پـچـنـديـ سـيـنـ، کـانـوـ کـاـيـاـ نـ چـڏـيـ.
(شيـخـ، 2000: 304)

2.8.4 سـانـوـنـ رـتـ ۽ـ بـارـانـيـ فـصلـ:

باراني فصل اهي آهن، جيڪي مينهن وسـنـتـ تـيـ پـوـكـياـ وـجـنـ ٿـاـ، هـونـشـ تـهـ درـيـاهـنـ جـوـ پـاـٿـيـ ۽ـ بـارـهـائيـ (Glasier) پـاـٿـيـ ۽ـ مـينـهـنـ جـوـ پـاـٿـيـ تـيـ آـدارـيلـ رـهـيـ ٿـوـ. پـرـسـنـتـ جـيـ ڪـچـ ۽ـ ڪـاـچـوـ، ٿـرـ ڪـوـهـسـتـانـ وـارـالـوـكـ صـدـينـ کـانـ وـئـيـ مـينـهـوـگـيـ ٿـيـ پـوـکـونـ ڪـنـ ٿـاـ.

روـحـيـمـادـ خـانـ پـنهـنجـيـ ڪـلـمـيـ ڪـتابـ "روـضـهـ السـنـ" ۾ـ لـکـيـ ٿـوـ.

"مهـاـپـاـيـارـتـ جـيـ زـمـانـ ۾ـ هـيـ مـلـڪـ مـانـسوـنـ هـوـائـنـ جـيـ دـاـڻـريـ ۾ـ گـهـتـ وـهـوـ هـتـيـ گـهـتوـ مـينـهـنـ پـونـدوـ هـوـ. جـلـهـنـ پـنـجـابـ جـيـ بـعـضـيـ نـدـينـ" جـيـ وـهـكـ جـاـ نـشـانـ مـتـجـيـ وـياـ ۽ـ زـلـزـلـنـ جـيـ ڪـرـيـ سـمـنـدـ گـهـجـنـدوـ وـيـوـ، تـنـهـنـ مـلـڪـ جـيـ اـڳـوـثـيـ آـبـ ۽ـ هـواـ ۾ـ ڦـيـرـوـ اـچـيـ وـيـوـ." (شـيدـائيـ، 1951: 36)

سـنـ جـيـ سـانـوـنـ رـتـ تـارـيخـ جـيـ مـخـالـفـ زـمـانـ ۾ـ گـهـتـ وـدـ ٿـيـنـدـيـ رـهـيـ آـهـيـ. مـانـسوـنـ هـوـائـنـ جـوـ مـنـبـلـ ڪـلـهـنـ سـنـدـ جـيـ مـتـانـ جـوـينـ ڪـريـ بـيـنـوـ هـونـدوـ آـهـيـ ٿـكـلـهـنـ ڪـنـهـنـ مـنـبـيـ ڪـكـريـ ۽ـ جـانـ رـڳـوـ ڪـنـ ڪـنـ ڪـريـ ڪـنـهـنـ رـمتـيـ جـوـ گـيـ ۽ـ جـيـانـ سـجـ جـيـ سـيـنـ هـيـ هـلـيوـ وـيـنـدوـ هـوـ. ڪـئـمـبـرـ هـسـتـريـ آـفـ انـدـيـاـ مـوجـ،

"سـنـ 32ـقـ. مـرـ سـكـنـدرـ مـقـدونـيـ جـيـ ڪـاهـ وـارـيـ زـمـانـ ۾ـ سـنـدـ مـانـسوـنـ هـوـائـنـ جـيـ دـاـڻـريـ کـانـ باـهـرـهـيـ."

(Rapson, 1922: 362)

يونـانـينـ جـيـ بـيـانـ مـوجـ:

"هـتـيـ جـيـ رـهـاـڪـ جـورـنـگـ سـانـورـوـ ۽ـ دـيـلـاـ وـارـيـ ڀـاـگـيـ تـيـ ڪـوـهـيـزـيـ جـاـ ڪـرـ اـڏـامـنـاـ وـتـنـاـهـاـ."

(Rapson, 1922: 396-426)

سـنـ جـيـ بـهـتـرـينـ ۽ـ وـتـنـدـ ۾ـ هـواـ جـيـ سـبـ قـيـمـ اـيـامـنـ کـانـ وـئـيـ پـرـڏـيـهـيـ سـيـاحـ ۽ـ وـاـپـارـيـ مـاـٿـوـ سـنـدـ جـيـ سـامـونـدـيـ ڪـنـلـنـنـ تـيـ اـچـيـ رـهـنـاـهـاـ. هـڪـ تـارـيـخـدانـ لـکـيـ ٿـوـ،

* اـهـوـ لـازـجيـ پـهاـڪـ دـاـڪـتـرـ دـودـيـ مـهـيـريـ 1981: 4 هـرـ سـيـنـتـرـ جـيلـ حـيـدرـآـبـادـ، ضـيـاءـ آـمـريـتـ خـلافـ وـيـئـهـ ۾ـ قـيـدـ دـورـانـ ٻـلـاـيوـ هـوـ.

”عراچا ولاباري اونهاري پر سنت هر اچي رهنا هئا. هتي گوئي مينهن پون کري چانورن جي پوك ٿيندي هئي، سياري هر سنتي ساموندي سفر ڪندا هئا.“ (Ropson, 1922: 396-426)

شاه لطيف جي رسالي جي پهرين بمبي واري چاپي سال 1867 عجي عکس هر شاه لطيف جو ”سرسارنگ“ هر هڪ بيٽ هن طرح سان لکيل آهي ته،

اچ پڻ اُتر پار ڏي، تارئي ڪي توائ
هارين هر سڀائي، سُرها ٿئا سنجهان
اچ پڻ منهجي پاڙ وَسَنْ جا ويس ڪئا.
(بلوچ، 1995: 119)

شاه لطيف گنج واري ”شاه جي رسالي“، ”سرسارنگ“ هر هڪ بيٽ هن ريت آهي ته، ”مينهن پاچانو پيو پر تمام گھتو وسيو آهي، جنهن مولي کي عرض ڪري ڪري ٿکجي پيس تنهن هن کي پاجهه پئي آهي.“

پاچاندان پئي، اڳاندا اڳرو
چُڪس سڀ چئي، تنهن مولي مينهن وسائي.
(مرزا، 1995: 373)

سنڌوسيٽا جي اوسر هر سرجتمهار سگه فطرت پان رهي آهي هئا ان کي ڪناڪڙ ڪري هڪ جهان هر نكير ٻڪيرن هر قدرت جو جلاٽي هت رهيو آهي. ان هوندي بهتان جا لوڪ فطرت جي جمال پرور باسي جا ساڪيء پوچاري رهيا آهن.

داڪٽريو، ٿاڪري پنهنجي ڪتاب ”ستدي ڪلچر“ هر لکي ٿو، ”قديم سنتو تنهب ۾ ڪٺئ، جون جي لاباري وقت يا لاباري مان حاصل ٿيل. ان“ جي حاصل ٿئن کان پوءِ ايكائنا“ (Ekhana) نالي روزي جي جشن (Corn Festival) ملهابو ويندو هو. سنت هر انهيء نموني جا پ جشن ملهابا ويندا هئا، انهن پنهنجي جشن جو واسطويما سبٽ، هر طرح سان درياء پير سان هوندي هئي.“ (Thakur, 1959: 19-20)

پهريون جشن تنهن ملهابو ويندو هو، جنهن درياء هئا ان مان وهنڌ واهن هر نئون پاڻي وهي ايندو هو ۽ پيو جشن ان وقت ملهائيندا هئا، جنهن درياء هر سانوٽ جي مُند (Monsoons) هر سيلاب ايندو هو ۽ درياء ڪچا پوڙيندو هو. سانوٽ جي مُند ختم ٿئن کان پوءِ، درياء پنار ڪندو هو. ۽ پاڻي موت ڪايندو هو، انهيء وير ايپس ورندڙ درياء ريت رُج جي شڪل هر زرخizi واري وڌي سگهه ڏيندو ويندو آهي واري زمين هر پوکي ڪئي ويندي هئي. شاه لطيف انهيء سارنگ جي ستاء ۽ وڌقري واري مينه وَسَنْ تي وڌي خوشي ۽ ناج ڪرڻ وارا پڻ عکس چتيا آهن، هن سرسرنگ جي هڪ وائي هر چيو اٿس ته،

وَسَنْوَ مِيْنَهُ وَدَـ ڦُرُو ڪي سَثَائِي سچي،
نُورَا پايو نيه جا، دَـ ڀِيلِي جي نچي.
(بلوچ، 2009: 408)

انهيء سارنگ جا بهي انتها حسين رنگ آهن، اتي رڳو رقص نه آهي، سارنگ جو سارو ستاء موسيقى جهڙو مذر هر دلکش آهي. شاه لطيف چوي ٿو، ”اچ موسيقى جهڙا مذر رنگ بادل، بُرجن ۽ انبلن سان ڪيبيا آهن، سرندما، سارنگيون ۽ چنگ وارا ساز وگا آهن. سارنگ مڌ جون صراحيون پدامر جي پتن تي روایتون آهن.“

اچ رسيلانگ، بادل ڪيبيا بُر ج سين
ساز سارنگيون سُرندڙا، بجهائين بُر چنگ،
صراحيون سارنگ، پلنيون رات، پدامر تي.
(بلوچ، 2009: 407)

شاه لطيف جو ”يار“ وَسَنْ جا ويس ڪري، ملڪ کي سائو ۽ داٽو ڪري ٿو، هتي وري سندس ”سڄن اڪم“ جو ويس پاڻي اچي تو ان پاسي وسي ٿو، جيڪي سچي ڄمار ساون لاءِ سڪندا رهيا آهن.

اڪم ڪئو اچن سَچُن سانوٽ مينه جشن،
پاسي تئن وَسَنْ، جي سڀ ڄمانر سڪئا.
(بلوچ، 1995: 407)

هتي شاه لطيف جي ٻولي هر ”سانوٽ“ هڪ ”سهيءِ سروبي روپ هر محبوٽ پريٽ به آهي جيڪو اوجتو ظاهر ٿئن تي، قلوب جا ڪت لاهي ٿو ۽ سمورن رون (انسان) جو هن کي پسندي ٿي سندن اميدون پوريون ٿئن ٿيون.

بيهه پسايو پاھنجو نظارو ناگام،
لُتو ڪئُ قلوب تان، ٿي وَرُهُن واه،
أميدون أرواح، پيهه پسندي پئييون.
(بلوچ، 2009: 405)

شاه لطيف انهيء برسات جي سنت هر پون تي ذ رڳو پاڻ ٿو خوشي محسوس ڪري، پر هن جي اها خوشي ديس ديس هر ٿيل ساون واري وسڪاري تي ٿي آهي، هو چوي ٿو،

ئىر گەچۈر بىر گەچۈر گەچۈر دىسان دىسَن
واه تىنى جى ويسَ، جى وچۇن وسۇ آئىون.
(بلوچ، 2009: 407)

بىر وئا، ئىر وئا، وئىو جىسىز مىرى
اڭمە كرى آئىون، پاڭر يېرى پىرى
لاتائون لطيف چىي، واندىن مىثان وېرى
سۇها كىثائون سىز، سَرھييون سنگمارييون ئىيون.
(بلوچ، 2009: 409)

اچ اتىر پار ذى، تو گەجي ئە گەزىي
وجىزىن ورماكا كە، وذى تىز تىزىي
وسى وەققىي، يېرىا تىل ترائىون.
(بلوچ، 2009: 408)

شاه لطيف ذرگو سند واري ٿربرتىي وسڪاري جو ذكر كري ٿو پرسُكىي ويل درياء 'واهند ساگر' (هاڪڙي) واري پتن تى بى برسات
جو ذكر كري ٿو.

"واهندىان وچ ٿي، گُرپىو ڏونه گنبات،
(بلوچ، 2009: 410)

تاج محمد نظاماتي واري قلمي رسالىي بمبئي واري چاپى ويندى سگھەن الهداد جەنجهجى واري گنج پە اهو بيت وري هن رېت اهي، جنهن ھە
گنبات بىران كنبات جو نالو ڪتب آندو ويو آهي، جيكو وتيك صحىح ۽ موزون آهي. ان كرى جو واهند (هاڪڙو) ۽ كنبات جو پاڭر پلاڪاپو
آهي. هاڪڙو قديم دور ھە، ويچى كنبات نار پە چۈز كندو هو. ان رېت شاه لطيف پاتىي ٿە جى ائاث جى ور چۈھىل، واهند، پُران، كنبات، كچ، دىت،
ابوجبل، پاركى وارن ماڳن تى سارنگ جي سئا ۽ باجهه كى گاچى ۽ ساراهى ٿو.

واهندىان وچون تيون گزىون ڏانهن كنبات.
(جنجمى، 2005: 135)

أچي أچ اكتئون، كىثائون پُر پُران،
وسى وجىزىن كان، لاتى كچ وٺڻ تان.
(بلوچ، 2012: 412)

دېت يۇرى پەت پىئىون، آيۇن اۇوغ جەل،
پىئۇن پاركىر تى، كىرى آپ آچل،
ترايون ۽ تىل، سې پېرائون سك سىن.
(بلوچ، 2012: 412-411)

انھىي سچى سُر سارنگ جي سانۇن واري وسڪاري جي منظرنامى پە جىن ملکىن ۽ ماڳن جا نالا آيا آهن، انھن ھە: ئىر، بىن، پاركى، دىت،
پت، كچ، ابوجهل، پاركى، كامارو، سامارو، جەھوک، مەكۇ، عرفات، گنبات، پت، گەنگوجى، كاھوجى، كراز دىنى، ماكاثىي، چكى، گەتكە، هذا
كەتىئان، عمر ڪوت، ولەريون، استنبول، مغرب، چىن، سەمرقند، روم، كابل، قەندار، دلى، دكىن، گەرنار، جىسِرمىن، بىكانىر، پىچاب، هالار، يچ ۽
سند وارن ماڳن ۽ ملکىن جا نالا ورتا آهن، ان پە سچو اتىر- ڏكىن، اوپير ۽ اولەم اچى وچى ٿو. ايدى وذى سانۇن رۇت جى وس ۽ پوكى راهىي واري
خوشحالىي جو ذكر دنیا ۾ رپو ھەك ئى شاعر شاه عبداللطيف پاتاچىي ڪيو آهي.

بىر وئا، ئىر وئا، وئىي كچ گنان
پۇجازارىي جو پېن تى، قىس نايائون ناز
سېاجىي سئان، لاتا ڏرت ذېه تان.
(بلوچ، 2009: 409)

دېت يۇرى پەت پىئىون، وچۇن ويسَ كىرى،
مېنھن وسى ملکە جا، چىيا تىل يېرى،
قادر كەرم كىرى، سُكَا پەت ساوا كىا.
(بلوچ، 2009: 411)

مېن شاه عنات جى كلام ۽ شاه لطيف جى رسالىي سان گەنئىك گنج وارن رسالن پە ھەك گنج محمد قاسم راهمون جو ب آهي، ان ھە
كچە وتيك ملکىن جا نالا چاتايل آهن.

موئى ماندان جى، كىيائىن مىگەم مەلھان
تېت ۽ توران تى، تجلەن كىا تەكاران
موجون ئىيون ملکە پە، گل چىيا گۇزان
وس ٿي ولەرن تى، كەنچى وچۇن وارو وار
مېنھن وسى ملتان كان، مېنھن مدراس ملبان

لکین لقیون لطیف چئی، ڪکریون ڪاروپیاڻ
ڪُنکیون ڪچ ڪنار، گوڙون ٿیون گِرناڻ تی.
(راهمون، 2011: 172)

ایم. ایچ پنهورو سکاری واري پوکي راهي واري زرععي معيشت بابت لکي ٿو،
”سند ۾ باراني زراعت جو معيشت ۾ تمام تورو حصو آهي، انهيءَ تي ڪوهستان ۾ جُور ۽ ٿر ۾ پاچهري ٿيندي آهي. ڪنهن
ڪنهن مقبول تيلي پچ ترپن پوکا هئا.“ (Panhwar, 2011: 199)

سند جي معيشت ۾ تورو کي گھتو حصو ڏيڻ واري ڳالهه پنهنجي جاءه تي آهي، پر انهيءَ ۾ ڪوشڪ ناهي، شاه لطیف چوائي ته اهي
باراني فصل ڏڪر لاهيندا هئا.

يٽ ڏوري پٽ پيئيون، پاسي پار ڪر
سٽ پيريانون سٽ، ٻلَر جي ٻالوٽ سين.
(بلوچ، 2009: 412)

موئي مانڊائڻ جي، پري ڪمائڻين ڀيچ،
وجون وَسَنْ آئيون، سارنگ چڙھيو سڃ،
تنه نوئيون سٽ نوازيون، ڏنَنْ ذيئي ڏيچ،
پچ ڪئي پٽ هليا، هاري منجهان هيچ،
راضي منجهان ريج، عالم سٽ آباد ٿئو.
(بلوچ، 2009: 412)

شاه لطیف باراني فصل ٿيڻ بابت چويءَ ٿو، ”هيناهين وارين ايراضين ۾ نو ڀاڳا فصل ٿيڻدا، متأهين زمين تي ڏهون ڀاڳو فصل جو ٿيندو
آهي، پر جي سٺا مينهن وسي پون ته متأهين زمين تي به ڏهون ٿي فصل ٿيڻدا.“

نو ڀاڳا نوٽ کي، ڏهون ڏنيءَ ڏي،
جن ٿا وَسَنْ مينهڻا، ته ڏه ئي ڏنيءَ ڏي.
(مزنا، 1995: 239)

گنج جي اصل قامي نسخي ۽ چپرايل، پنهيءَ ۾ ”نوٽ“ بدران ڏهين، ”ڏهئي“ بدران ڏهين، جهڙي قامي سهون نظر اچي تي. شاه لطیف جي
ڪلام ۾ ”نوٽ“ ۽ ”ڏنَا يا ڏنِي“ جهڙا لفظ هيناهين ۽ متأهين ايراضين واري معني سان ۽ هڪ پئي جي منصاد لفظ طور ڪتب آيل آهن. هن بيت جي
هن سٽ ۾ سٽي جبل جي هيناهين ۽ متأهين کي ڏستندي پارکو سونهين ماتهو کان رستو معلوم ڪري تي.
”دونگر ڏنَا نوٽ، مون پارکو پُچا.“
(بلوچ، 2009: 238)

شاه لطیف سُر سارنگ ۾ ته ”اونهيءَ ڏنِي“ کي متصاد لفظ طور ڪتب آندو آهي.
[جبل کي متأهينون ۽ هيناهيون آهن، ان ڪري مون ڄاتو ماتهن کان ٿي گس معلوم ڪيو.]
”تنه نوئيون سٽ نوازيون، ڏنَنْ ذيئي ڏيچ.“
(بلوچ، 2009: 412)

[هن سارنگ، هيناهين کي ته نوازيو پر متأهين کي به چن ماڻاتا تو ڏاج ڏنو آهي.]

2.8.5 ريجائي پوکون:

سند جي ٿر واري مڳي ڪنهن اڳائي دور ۾ ”چتانگ“، ۽ ”سرسوٽي“ جو گنديل وهڪرو هاڪڙي جي ڙالي سان ستبو هو. هن سان گذ
لوٿي ۽ پيون نديون پڻ وهنديون هيون، جيڪي پوءِ زميني- ارضياتي چرپر جي ڪري هوريان هوريان وهن بند ٿي ويون، پر انهن ماڳن تي رڳو
مينهوپگي جي پروسبي تي ڪيترائي انسان رهي پيا، جيڪي باراني پوکي راهيءَ تي اچ تائين گذر سفر ڪندا پيا اچن، انهن باراني ماڳن تي به مينهن
وست جا جشن ٿيڻدا آهن.

قاضي قادن گاهءَ ڪپن ڪيي ڪري پني پوکن بابت هڪ بيت ۾ چيو آهي ته:
ڪيي ڪاچُواراء، جَنَيِي پچ نه پوکيو
راهن روح رُچندُون، تَنِي کي ڪياء.
(بلوچ، 1999: 89)

ایم. ایچ پنهور ماحول، رُتن ۽ مُندن جي حساب سان ٻڌائي ٿو، ماحول بـ سـتـوـسـيـتاـ جـي اوـسـرـمـ مدـدـگـارـ رـهـيوـ آـهـيـ، هـولـكـيـ ٿـوـ،
”قيـيمـ سـتـ ۾ 7500ـ کـانـ 2000ـقـ.ـ مـاـنـ گـرمـ جـڳـ هوـ ۽ مـينـهنـ بـ گـھـتوـ پـونـدوـ هوـ. سـنـتوـ درـيـاءـ پـريـوـ وهـندـوـ هوـ. سـانـوـثـيـ ۽
جون پوکون جهڙو ڪي ٻڌائي انجا هتي انجا هتي جون پوکون، پـرـ سـنـتوـندـيـهـ مـانـ پـاـئـيـ، ڪـڏـنـ، ڪـنـنـ، دـورـينـ ۽
هـينـاهـينـ بـنـينـ ڏـانـهنـ نـيوـ وـينـدوـ هوـ ۽ پـوـ انهـنـ بـنـينـ کـيـ وـئـ آـتـيـ مـنـنـ سـيـاريـ جـونـ پـوـکـونـ، جـهـڙـوـ ڪـشـڪـ، جـوـيـ، تـيلـيـ پـجـ ۽
ڀـاـجيـونـ وـغـيرـهـ پـوـکـنـ لـاءـ آـكـتـورـ ۾ پـاـئـيـ نـيـڪـالـ ڪـيوـ وـينـدوـ هوـ. پـوـکـنـ جـيـ وـاـذـ وـيـجهـ هـمـرـگـزـهـ (7000ـ 7000ـ 2500ـ 2500ـقـ.ـ)، آـمـريـيـ
3700ـقـ.ـ)، ڪـوتـ ڏـيـجيـ (3300ـقـ.ـ) ۽ موـهـنـ جـيـ ڏـيـجيـ (2350ـقـ.ـ). جـيـ اـسـرـجـ جـوـ ڪـارـڻـ بشـيـ. اـئـينـ سـنـ ۾ هـڪـ اـڳـاتـارـ
پـنجـ هـزارـ پـنجـ سـؤـ肯ـ سـالـ هـلنـڈـ ۽ پـنهـنجـوـ ڪـوـمـ ٿـانـيـ نـرـڪـنـڈـ تـهـيـبـ هـلنـديـ رـهـيـ.“ (Panhwar, 2011: 43)

دریاھ هاڪرڙي واري پهرين چاڙ اپرندي ناري ۾ پاٿي اچن تي محمد صلاح الدين، كتاب 'پٽاليني، راوڙ ۽ پالي' ۾ اسڪات جي حوالي سان لکي ٿو،

"ستين جي چوڻ موجب، جيڪڻهن پاٿي ناري ۽ پُران ۾ اچي تسرڪار کي چه لک رپيا ڊل ملندي. انهيءَ دُور ۾ سون 7 کان 9 ربما تلو وڪامندو ۽ پائوند هڪ تولي سون جي برابر هو. ان ريت سرڪار کي هڪ اڪ پائوند آمني ٿيندي." (صلاح الدين، 2010: 88)

سائٺوت ورث سنتوتهنڊب وارن ماڳن ۾ زرعي دُور کي الڳ الڳ نالا ڏي ٿو ۽ اوائلی زرعي دُور کي دراوڙ-II جو نالو ڏيندي ان کي 2000ق.م. کان 1500ق.م. تائين چائائي ٿو.

"انهيءَ دُور ۾ جوئڙ ۽ چتن جو قسم ۽ بي سهس ق.م. ذاري ڏڪن وارن علاڻهن ۾ ساريون پوکيون وينديون هيون." (Southworth, 1988: 658)

ساوث ورث انهن فصلن کان سوء سنتوسيٽا جي مختلف ماڳن تي مختلف ڦل ۽ فصل ٿيڻ جي ڳالهه ڪندلي لکي ٿو، "چانو، کارڪون ۽ پير ٿيڻ جي تصديق ڦن ڪئي آهي." (Southworth, 1992: 81-82)

ستونديءَ جي مكي وهڪري کان سوء سنتوءَ جي چاڙن ۽ شاخن تي جيڪو زرعي نظام جڙيو، تنهن سنت جي عام مائهن ۽ راج ڏترين کي سگهارو ڪيو. سنتونديءَ جي اتر سند ۾ هڪ اهڙي چاڙ بابت ايم. ايج پنهور لکي ٿو،

"ستوءَ جي هن الهندي چاڙه کي الهندو ناروسٽيو ويندو هو تاریخ جي ڪيٽن جگن ۾ اهو ڪشمور جي اُتر کان ڏنکرندو هو ۽ پوهان جي ڏڪن کان، اٽويهين صديءَ جي منڊ ۾ اهو سکر وٽان نڪرندو هو ۽ منچر يند ۾ وڃي ٻوندو هو، جهان اڙل واهه رستي وري ستونديءَ سان وڃي گنو ٿو. نارو هڪ بارهه وهنڌ ۾ ۾ وارين ٻئين جي سطح آهه لٽ يان ڙان رستي انهن کي پاٿي پهچائيندو هو. منجوس اڀرو پاٿي هوندو هئش، جو سچو سال ٻيڙن جي اچ وج ٿي سگهندوي هش، تنهنڪري پيڙن رستي مال آئڻ ۽ نئڻ ۾ لٽ ڪائي ۽ دادو ضلعن کي سکيو ستابور ڪڻ ۾ اهم ڪردار هوندو هئش." (Panhwari, 2011: 29)

ستوءَ جي الهندي واري هن چاڙ تي وڌي انداز ۾ مختلف مُدن جي ڦلدار وٽن جي باغٽ سان گڏ ۽ بي ڀاچين جي پوکي راهيءَ واري ڪرت ٿيندي هئي، ان بابت ايم. ايج پنهور لکي ٿو،

"ستوءَ جي هن چاڙه تي سياري ۾ ربيع جا فصل توئي پارههئي پاٿي گهرندڙ فصل، جن منجهان ڪجهه ميوا هئا جهڙوڪ: انب، ليماء، ڙارنگيون، پير سوڊو سياري جون سڀني قسمن جون ڀاچيون ۽ تماڪ، پنگ، ڪٺڪ، جو، جوي ۽ سياري ۾ ٿيندا تيلي بچ سرنهن، چانيو، ٿيندا هئا." (Panhwari, 2011: 29)

ستو سماج اوائلی نوبهشي عمر (Neolithic Age) ۾ ئي جيئن جا جتن ڪندلي هڪ لٽائتو زرعي سماج جوڙڻ ۾ سوپارو ٿيو، اهو زرعي سماج قديم ڏوٽي ۽ مالوند سماج واري لوڪن جي اعليٰ درجي واري حاصل تيل چاڻ جي آذار تي اسريو هو.

گريگوري ايل. پوسل پنهنجي كتاب 'Indus Age-The writing System' ۾ لکي ٿو، "گجرات جي سورث واري جوءَ کان سوء سنتوماتريءَ جي هوهڪ تفاصيٽ تاڪ تي کاڻ خواراڪ لاءُ آن اپائيندڙ سماج پنهنجا پير پختا ڪري چڪو هو." (Possehl, 1995: 11)

قييم آثارن جي ماھرن، سوبل ۽ گوها جي حوالي سان گريگوري ايل. پوسل لکي ٿو،

"ست جي قديم آثارن جي ڪوٽاين مان کي بچ ۽ جانورن جا هندا ٻلتا آهن، ان حقيقت کي سولاتيءَ سان سمجھي سگهجي تو، ستونسيٽا جا ماڻهو جوئن جي پوكى ڪندا هئا. ان کان سوء ڪٺڪ، مت، ووئڻ ۽ پيو زرعي جنسون بـ اپائيندا هئا. مال ڏارڻ واري ڪرت ۾ سجي دنيا ڪان اڳرا هئا." (Possehl, 1996: 12)

قييم سنتي لوڪن 'ڪمي ڳامي اثياس'، 'اوارا جتن ڪندلي، الٽدي ۽ اپرندي وارين ندين سنتو ۽ سرسوتi ندي (هاڪڙي+گنگه) جي پاٿيءَ مان پريپور لاي پريابيو هو. هن زرعي پوکن جي جنسن تي آمريكا ۾ درتي جي چوٽين ٿو واري دُور (Ice Age) جي آخرى وقت ۾ وڃي وسيل، شڪاري دُور جي ڳاڙهن سنتين (Red Indians) وانگر سنا ۽ ڪامياب تجربا ڪيا هئا.

سجي ستونسيٽائي ماڳن ۾ اهڙي پوکي راهيءَ جا انيڪ طريقا هئي پـ رهيا آهن، جن مان مڪ طريقا هئي پـ رهيا آهن، ايم. ايج پنهور انهن پنهي پوکي راهيءَ جي طريقو بابت لکي ٿو،

"زرعي پوکي وارن هن پنهي طريقو منجهان پهريون طريقو آمري جڳ کان هليو پيو اچي ۽ ريج وسيلي پوکيءَ جو اوائلی طريقو سمجھي سگهجي ٿو، بيو طريقو (ڊفلي+ڊولي) موهن جي دڙي کان پوءِ جو آهي ۽ گهڻو ڪري جهڪرواري زمانى، 1650ق.م. کان پوءِ ساريون جي سنت ۾ اچن پنهان شروع ٿيو." (Panhwari, 2011: 29)

"بيو پوکي وارو طريقو ٻـ فصلٽي واري نوان آهي. زمين اگست جي اڳياڙيءَ تائين پاٿي پـ ڏي ڪندلي آهي. آڪٽور/ نومبر ۾ ساريون ليڻ کان پوءِ پاٿي ايجا اٽڪل هڪ کان پـ هوندو آهي ۽ مٿان تر آلو هوندو آهي. ان تي تيلي بچ، مت، چتا، ڪٺڪ ۽ جو دوباري ڪاهبا آهن، چا پوکجي؟ سـ چونڊ پاٿيءَ جي انن ڦئين هيٺ ڪرڻ واري رفتار آذار ڪئي ويندي آهي. جيڪڻهن ائين فيبروريءَ جي پچاڙيءَ تائين ٿي ويوٽ مت ۽ تيلي بچ ڪاهبا ۽ جيڪڻهن مارج جي پچاڙيءَ تائين هليو تـ ڪٺڪ، جو ۽ چتا ڪاهبا آهن." (Panhwari, 2011: 29)

عرب سڀاحن مان المسعودي، كتاب 'مروج الذهب' ۾ منصوره بابت لکي ٿو، "منصوره جي حڪمانيءَ ۾ وذا نديا شهر ۽ ڳوٽ ٿي لک کـ ڦئـا. سچو ملڪ آباد آهي، فصلن ۽ وٽن جي رڳو ساواڻ پئي ڏسي آهي." (Elliot, 1976: 24)

ستوسیستا جي اوائلی زرعی نظام جو بھتر انتظامی پاسو راجن تي آداريل رهيو هوندو جن کي اچ بستن جي عام پولي ۽ ۾ ڪوم (قوم) چيو ويندو آهي، ڪنهن آگاني دڙر ۾ جنهن اجا پئيون ڪنهن لث سردار جي ذاتي ملکيت ن بشيون هيون، تنهن اها زرعی زمين سچي راج جي ملکيت ليکي ويندي هئي. اُن دڙر ۾ گذيل ڪيتني (Collective Forming) وارو اهو فقيم سلسلا هلنڊو هو. اني ۽ ذري گهٽ ساڳئي تصور سان ملنڌڙ حاڻدڙ زدع، انتظاماً بايت، جنهن مروڪ، اه، جئے بڳ ۽ واهه کوئن ۽ کانٿيون ڪئن ٻاليت ايم. اڃچ بنهو، اك، ٿو، ت،

ان سنت جي تاریخ تي هیستائین گذ کیل چان بذائي تي تي سلامتیل سنتو تقافت (Mature Urban Culture) (2300-1700ق.م) اون کان پوءِ وارا والهليکا، راء، برهمن، هباري، سومرا، سما، کلووازا ئالپر راج گهراتا پك سان اھرئي ئي زرعی انتظام جونتيجو هوندا ئا گھټ ھر گھټ پېئين دھر واري 3600 سالن جي واهن واري زرعی نظام جو کاران هوندا. ان ھر کلهۇن جو تورو عرصو هلنلىرى راج بُسْيى نموني سيناليل زرمى نظام جونتيجو هو ئان كي لڭرىزىن پاران سنتوندىي ئان جي چلت سان پىنجاھ سال جاکۈزىن کان بُورتىل كوششىن جي برابر چىسى كەھجى قو.“ (Panwar, 2011: 32)

موهن جي دڙي واري دُور کان وئي ڪلهوڙا دُور تائين سند جا فصل اهي ئي رهيا، جن جو ذکر هاري دُور (1011-854ع) دُور جي عرب سيلانين ۽ تدکره نگارن، اين خداڙيز، يعقوبي، بزرگ بن شهريار، مسعود، يُنبئي، ابن حوقل، استخري ۽ مقدسی ڪيو آهي. انهن فصلن ۾ سند ۾ ٿيندر ڦڪل ۽ ڦڪل: ڪمد، ليمو ادرڪ، انب، نارنگي، قشي، چانوں ڪشڪ، جوڻ پاچوري، نير ڪافور، زغران، جيرو انواع فسر جا ميواء ڀاچيون، پنسار ڪيون ٻوئيون، ڪنوار ٻوئي، ٻپان ۽ ٻاغن ۾ ماڪيءَ جي وڌي اپٽ جاتائي آهي.

شاه لطیف کی ریجاتی پوکی راهیء جی چگنیء ریت سُد هئی ان کری هو چوی توہ ریج واری زمین تی رهندی جن 'سائی' (چرگاہ)
دُسپی کری مال داریو آهي، سیانی اهی موک پیئدا.

پاسی ریج رئی، جن سائو پسی ڈن ڈاریا،

سیان وئی سیئی، پیشدا موک ملیر ۾.
(راہمون، 2011ء: 558)

پرہ ٹھی رات گئی، جھیٹا تیا نکت،
هاری! وئی وٹ، گھٹا هندين هترنا.

(راہمون، 2011ع: 556)

پوکی گت وئا، کثی، سیریون سچ جون.
 (راهمون، 1401: 556)

ناريء متي هترا، ڪائي منجه ڪا،
لڳن ڏينهن گھا، پوکن منجه پي وي.

شاهه لطيف ريجاتي واری واهن چاڙهن واری زمين سان گڏ مينهاڻي واري باراني زمين جي پوکي راهي ۽ خوشحاليءَ جو به ذكر ڪيو آهي، جنهن ۾ وسڪاري، وڃن جي وراسي سان سارنگ جو سڀع چڑهن، نوقين، (هيناھين) کي نوازن ۽ ڏنن، (متاهين) پيٽا ڏيچ ملش، پچ ڪتي هارين جو زمين ڏانهن وڃن ۽ ريع سان عالم سجي جي آبادي ٿئي جو ذكر شامل آهي۔

مُوئي مانداثن جي پري ڪائين ڀيچ،
وجون وسٽ آئيون، سارنگ چرھيو سڀچ،
تنه نوئيون سڀ نوازيون، ذڏن ڌيئي ڌيچ،
بيچ ڪي پٽ هلئا، هاري منجهان هيچ،
راضي منجهان ريج، عالم سڀ آباد ٿئو.
(بلوچ، 2009ء: 412)

2.8.6 سما حکومتی دور م واهن جو احوال:

سنڌ جي هڪ تامار ڏکوئيندڙ مغل دُور جي هڪ ڪتاب 'تاریخ مظہر شاھجهانی'، په یوسف میر ک سند جي انهيءَ اڳائي دُورهِ سند جي راجن پاران زرعی پوک لاءِ واه کوتاها هئا۔ جن جو تفصیل هن ریت آهي:

سیوهن، سمن جي دئر جو هک اهم پرگتو هو هن علاقتي جي زرعی زرخیزی ارغونن کي کاهی اچن، فتح کرڻ ئي وسی ويٺ لاءه هرکليو. انهن سڀ کان پهرين هن علاقتي جي دل، شهر باگبان تي حملو ڪيو هن شهر کي فريولتنيو. ارغونن کي وڌ پروڏمهانو هن علاقتي ڏنو. انهي دئر جا مختلف واه، جن جو احوال پنج ڪتاب ڄاتائڻا. جن ۾ طاهري، مظہر شاهجهاني، موصومي ۽ بيگارانامي ۾ ملي ٿو سی هن ريت آهن:

میر ابیر، چاندکا پرگتی (لاڑکانو ضلعو) جو هک وڏو واه هو، اهو اپن کونئیو هو ۽ هک وڏي ايراضيَه کي پاڻي پوچائيندو هو، (ميرك، 1994: 122)

خان واه، دریا خان، سنتو دریاہ مان نئی جی اُتر وارین نکرین جی پاڑ و تان کیرایو هو، ساکری پرگتی کی پاٹی پهچائئے نئی جی بچاء واری پتی مقصد سان، ہی پک سان کو تمام وڈو واه ہوندو، جنهن جو کجھ پاٹو ہاتوکی کلاری واه جی

پیٹ مان و هندو هوندو جيئن تاریخ طاھری ۽ آيو آهي.

* جبلان تان لهندرز نن نئين ناري، يوري ئە نئىگ كي دريا خان گلائى، واھ ناهى ئە منچر يىنى دانهن مۇھن كري چىدبو. هي واھ نيرون پېرىڭىز جون بىنيون ريجائىنيدو هو ئە انهى مان سركار كي هەككى رىپىن جي اوپكازىي تىندىي هەئى. (ميرك، 1994: 163)

سواہی یا سوراہ وہ جبل تان لهنڈر پائی، (گھٹو کری کاج جو پائی) کی موڑ لاءِ چام نظام الدین جی چاکلا نالی هندو وزیر ۽ دریا خان کوتایو ہو۔ اهو بوبک پر گئتی ۾ سکا ایراضی ریجھائیں ہو، سیوھن کان ائیہ میلن جی بنت تی ہو۔ (میرک، 1994ء: 283)

- کائی ئې نىڭ چىمن جو ياتى پېپوكى ئەلە كەم ايندو هو، (ميرك، 1994: 221)
- مارئي واه، مها دىن (كۆر تلقىي ھ) مان نكىرندو هو ئەهاتوکى ابراهيم كچىي (دادو تلقۇ) ويجهو دىبە مارئي ئەكىي رىجاڭىندو هو، (ميرك، 1994: 281-280)

❖ دادیجی نالی گوٹ جی نالی سان کوئنڈنڈز ئے نار نالی گوٹ ویجو وہندڙ دادیجی واه بوبک پرگشی ۾ ڪا ایراضي ریحائيندو هو.
(میرک، 1994ء: 224)

❖ بولان نئن پاچي كتى منچر ديند پوچندى هي. انهى جو پاچي ريجاچى ئلاء كم آلتىن لاء واهن ذريعي موّزىو ويو. اهزا ب واه سرواه ئاموز واه سبى ئكىداوا ضلعن جون پېنىون ريجاچىدا ها. (ميرك، 1994: 128)

سماپقى ئاريت بىگالارنامى واهن ئىدىن جا كىتيرائى نالا ڈنا آهن ئې پنهى كى سماپقىن نالان يعنى آب ئى كولاب سان سىدى تۇ. دىنيدىن چاڑەه وارىي مەند پەربىيون ھيون ئانهن مان واه (اصل پە وەندىزىيون ئىكسىيون) نەكىردا ها. سەمن جى حکومت وىچ كان پەنجانوي سال پوچاڭىلما ويو. تەھى واه ئەكولاب موجود ها، انھن جاھاتۇكاكا ھەندى هي آهن:

* سزا واه: اکھاماتی، ویجھو ماتل، تعلق، من

*كتابات وآراء: ثانية، ضلع، ر.

* تلاعه سهتا: نواشاھ ضلعی، مر

* ترکیجی کولاب: نصریور واری علائچی مر.

* تارا باری کو لاب: نواب شاہ ضلعی ہے۔

* جهارائی: شاہ گڑھ قلعی ویجھو نصرپور وا

* رین اگھم: گھٹو کری ماتلی تعلقی ۾ اگھام

* سرٹ ڪولاب: بدین ضلعی ۾.

* سامارو ڪولاب يا سامارو ڏنڍي: جيڪا ٿورو

* معہود کولاب: ساماری تعلقی ہے۔

* پاکر ڪولاب: بدین تعلقی ۾ پران جي پاسی

* لانبا کولاب: عمر کوٹ ۴۰

*ناهئ واهه: الور پرگئي ۾ يا پراڻ تي پُرڻالي ڳ

* سپنا واه: ئئي کان چئن ميلن جي پندت تي. *

سندھ جی انج ۽ ڦلن جو پرڻ 2.8.7

سنڌ ۾ قدیم دُور کان وئی ساڳیا ه

توئي پرڏيئي مندين تائين رسائيدي رهيو آهي

سنڌ جي پوکي راهي خاص طرح س

سان ذیساورن دانهن بچ جی شکل پر ویون. مل
”800“

لشکریانه (نیز اندیشه) هنرمندان

دان آه، قاوه، و شان حمایت از این

”سنتو تحدیث وادی، ان دئو دھ، یو کے

ان بات گے بکھری ایں۔ یوں لکھ کر بھی پڑھیں۔

”کاری قتیعہ پیدا کنڈر وونئٹ ا

صلاحیت هئی. اهتزی وونئشن جی ف

”انهیَ زمین پر متاچری کان وئي هيٺ تائين چمر جي فطري صلاحیت موجود آهي. هن زمین پر پاڻي جذب کري رکڻ جي گھڻي سگه آهي. ان ڪري ان ۾ هر ڪاهڻ جي به ضرورت ناهي هوندي. (Possehl, 1980:34)

پراچين دور جي انهیَ زرحي جاڪوڙ مان ثابت ٿئي ٿو، سنتو سڀتا جا 6700 ورهيءِ اڳ وارا لوڪ پوكري راهيَ ۾ وذا برجستا انسان هئا، ان ڏس ۾ گريگوري ايل. پوسل لکي ٿو:

”ڪاري ڪپه جي هن ذرتیَ مان پيدا ٿيندر ڪپه جو ڪارو ۽ پورو ڪپڙو سنتو تهنيب ۽ ان کان پوءِ واري دور (Past urban phase) جي ماڻهن لاءِ گذر سفر جواهم وسيلورهندو آيو آهي. (Possehl, 1980:35)

سند جي فصلن بابت ايم. ايج پنهور لکي ٿو:

”دارا-I جي سنت تي حاڪميٽ واري دور (450-515ق.م) جا مكىٽ فصل چانور، ڪٺه، ڦئيون، ڪمند، تيلي ٻچ، پاچهري، جُوڙ ۽ داليون هيون. ڦل ۾ انب، پير، ڪتل ۽ لمي واري جنس جا ميوا ٿيندا هئا. واقوٽ فصل ۽ ميوات ٿئي جي صورت ۾ اهو پرڏيئه پڻ اماڻيو ويندو هو.“ (Panhwar, 2011: 107)

ڪيانى سلطنت 519ق.م. کان 400ق.م تائين قائم رهي. انهیَ سلطنت جي حاڪمن مان دارا پهرين 519ق.م ۾ سند کي فتح ڪيو.

سند ڪيانى خاندان جي ستيں حاڪم انازير پرگز پهرين دور ۾ مصر سان آزادي مائي جنهن ڪيانى شاهي خاندان محلاتي سازشن ور چڙهيل هو.

پرڏيئه وينڙ واپاري وکر بابت ايم. ايج پنهور لکي ٿو:

”نير ۽ اذاويٽ ڪاث ان ڳ جا صنعتي وکر هئا. ڳني (ڪمند) جي ڪند ڀورپ وارن پهريون پيرو پنجاب ۽ سند ۾ سڪندر جي اڳوائيَ ۾ 324-326ق.م ۾ ڏئي. اها هتان دوا طور انين صدي عيسويَ تائين انهن علاقئن ڏانهن ويندي رهي، جيڪي ڪيانين ڪنهن زمانى ۾ فتح ڪيا هئا.“ (Panhwar, 2011: 107)

سند ۾ اتر، وچولي ۽ لاؤ جي مندن ۾ فرق هئن جي ڪري ڪاهڻ پيٽي جي مختلف جنسن جي پوكى ٿيندي رهي آهي. سند جي الڳ ماڊول رکندر علاقئن جي جدا ۽ مختلف ڪٿن جي ڪري سند جي ميوات به انواع طرح جي ۽ مختلف ذاتئن واري رهي آهي. سند جي واپار تي تحقيڪ ڪندر چيتن ماڻيوالا لکي ٿو:

”سند ۾ مختلف قسم جا اناج، جهڙوڪ: ڪٺه، دالين ۽ سارين جا فصل ڪاهيا ويندا آهن. اناج جون هي جنسون سند ۾ تمام گھڻيون ايايون وينديون آهن، جو باهر پڻ موڪليون وينديون آهن. اناج هر ٻين ڪاچرو جنسن کان سواء سند ۾ ڪبه به تمام گھڻي ٿيندي آهي. اهو ب ڏڻو ويو آهي ته نير ۽ ڪمند به هتي ڀلو ٿئي ٿو. تنهنڪري چئي سگهجيو ته سند ۾ مختلف قسم جي اناج کان سواء بيون به ڪي اهڙيون جنسون پوکيون وينديون آهن، جن مان انساني ضرورتن سان لاڳاپيل ڪيئي شيون ڙاهيون وينديون آهن. مختلف شين جي تيار ڪرڻ ۾ آبهوا جو ڪردار اهم ليکيو ويندو آهي. فترت هن ڏس ۾ سند کي گھڻين نعمتن سان نوازيو آهي. سند جي آبهوا هڪ جهڙي ڪاد آهي. چوڙ وارو علاقئو گوميل هوندو آهي، ان ڪري موسم وچترى رهندى آهي. پر جيئن مئي وڃيوهه آبهوا ٽين خشك ۽ گرم ٿيندي ويندي، اُتر سند ۾ ته ڪاڙه ۽ ته سهڻ کان وڌي ڻوندي آهي. اهڙي قسم جي مختلف آبهوا ڪري هتي مختلف شين جي تيار ڪرڻ لاءِ مختلف صنعتون موجود آهن.“ (ماڻيوال، 2004: 22)

2.9 ڏوٽي سماج جي پيهار اسرئِ جا سماجي - اتهاسي ڪارڻ:

شاه طيف جو جنم 1689ع ۾ مغل نوابن واري حڪمانى دور ۾ ٿيو، جي ڪو ڏڪن سند ۾ 1738ع تائين قائم رهي. انهیَ دور تائين سنتي سماج هر سطح کان پوريَ ريت زوال پندر ٿي چڪو هو. سند جا هرمند ۽ ڪيترائي عالم ۽ اڪابر ڏڪن اندبها ڏانهن ڏيلان ڪري چُڪا هئا، ڪن علمن ت وجي برهان پور وارا پراهان ماڳ وسايا. ان جو مڪاران ارغون، ترخان ۽ مغل نوابن واري حڪمانى وارو آمراتو، ظلاماتو ۽ غير انساني حڪومتي نمونو هو. اهي نواب دھليَ کان مقرر تي ايندا هئا ۽ هن جو هن ذرتیَ جو ڪوبه سپند ۽ لاڳاپو ڪونه هوندو هو، اهي رڳو دولت ڪمائڻ لاءِ ايندا هئا. ان ڪري هن هتي ڪوبه اهڙو عوام جي چڱاڻائي وارو نظام قائم ذ ڪيو ڏئي ڪا اهڙي ڪوشش ڪئي، جنهن سان عام ماڻهن کي ٿورو ٽکو ماليٽ فائنو رست سان گڏ رياست جوبه ڪاروهنوار چڱي نموني هلنڌور هي ها.

انهیَ دور جي شاه طيف جي سڀوگي شاعر عبدالرحيم گرهڙيءِ جو هي روائيٽي بيت چڻ انهيَ دور جي سند جي اتهاس ۾ ٿيل ڦلمَ ۽ هاigin جي ڪهاتيَ ڪي پيش ڪري ٿو. هو چوي ٿو،

مَنَانِ كَائِنِ كِنْجَرِي، حَاكِيمَاتِي هَنَانِ،

رَتِي هُونَدَائُونَ رَتِ سِينِ مَارِي مِسْكِينَانَ.*

انهیَ دور جي سند ي ساهٽ جي اساسي اتواس وسلي ٿي سمجھيو سگهجي ٿو، سند ۾ ڏوٽي سماج پيهار چو اسريو هو؟ انهيَ اٺ وقائيني ڏوٽي سماج جي اوسر جي ڪارتن کي سمجھئن لاءِ تاريخ جي ڳوڙهي اپياس جي ضرورت آهي. ان کان سواء اهڙو پُرجمه ۽ ساجاهه ڦئي جڙي ڪڳي. انهيَ دور جي ارغون، ترخان ۽ مغل دور جي تاريخ بنا ڪنهن رک رڪاء جي ٻڌائي تي ته ان دور ۾ سند جي انيڪ قبيلن خلاف قهرى ڪاروانئيون ڪيوون ويون. اهو سلسلو شاه عنایت جهونڪ جي شهادت سال 1871ع تائين جاري رهي. اهڙي قهاري دور ۾ شاه طيف سُر حسني ۾ چيو آهي ته،

* هيءَ بيت عبدالواحد آرسير گهڻن جڳهن تي پڙهندو رهيو هو، بروهيسر محمد يعقوب آرسير جي چوڻ موجب ته هي بيت کيس معمور یوسفائي کان مليو هو.

آن کی ساتی نئ، جي مون ويره وجائي،
رُوئان رُت مِجُّث، هاثي تَن بِرِين کي.
(فاضي، 1993ع: 522)

جهان پسيو جهوك، آيلا! سنهارن جي،
جن ثي پي بياريا، منجهان مئن موک،
لدي وچان لوک، اوني ويا اكري.
(آذائي، 2013ع: 372)

جي.ايم.سيد جوري هي چون هو ت، "شاه لطيف جي سُر رامكلي جا، اج ذ اوطلاقن ۾، طالب توارين، وارا سمورا بيت شاه عنایت جهوك واري جي شہادت تي چيل آهن."

2.9.1 سند جي عام ۽ خاص ماڻهن جو گوس:

سند جي معاشي تباهي ارغونن جي سند تي حمل ۽ قبضي (926هـ/1520ع) سان شروع ٿي، جن پنهنجي حڪمراني ۽ جي هوس، دولت جي ٻڪ ۽ سفاڪ ذهنبيت جي ڪري، سند کي تباھ ڪرڻ شروع ڪيو. سند دور ۾ سنتي راجن جي چڱن ۽ پرين مڙسن عالم، هنرمند ۽ عام ماڻهن جو قتل عام ڪيو ويو، محب وطن ماڻهو ڳولي ڳولي ماريا ويا، معاشي طرح سند کي تاراج ۽ تباھ ڪيو ويو. سند جي زراعت ختم ٿي وئي، چپايو مال ارغونن جو ڪاچ ٿي ويو.

محمد ابراهيم جويو، پنهنجي ڪتاب 'شاه سچل سامي' ۾ 'تاریخ معصومي'، جو حوالو ڏيندي لکي ٿو،
شاه بيگ ارغون دهلي ۽ جي بادشاھ باير جي حڪم تي قفتار جي اقتدار کان دستبردار ٿي ڪري ڪيتائي ورهيءو سوي ۽ شال ۾ رهيو

پيو هو ۽ 1518ع سند ۾ ڦولت لاء داخل ٿيو. 'تاریخ مظہر شاھجهاني' ۾ لکيل آهي ٿه:

"شاه بيگ ارغون جي فوج جيڪا قفتار کان سند تي مقرر ٿيل هئي، تنهن هتي بهچي باخبان پرڳهي کي پيل ڪري چڌيو، هتي هڪ هزار اٺي باعن جي نارن ۾ وهندا هئ، جيڪي هنن هٿ ڪيا." (ميرڪ، 1994ع: 162)

"11 محرم تي ارغونن جو لشڪر نئي ۾ داخل ٿيو ۽ اهي 20 تاریخ تائين شهرو ۾ لت مار ڪندا رهيا ۽ اتان جي ماڻهن کي ڏليل ڪندا رهيا. ارغونن هٿان سند جي هن فتح کي ماڻهن پاران 'خرابي' سند سٽيو ويو. تنهوکن عالم ان مان ابجد جي حساب سان سند جي بريادي ۽ جي تاریخ 'خرابي سند' (927هـ/1521ع) ڪي هئي."

(جويو، 1987ع: 38)

انهي دور ۾ سنتي سماج هر سطح کان زوال پندير ٿيٺي لڳو. خاص طرح سان سند جي زراعت ۽ معيشيت تباھ ٿيٺي ڳي،
"ارغونن کي جتي بهڪا مخالفت ٿي نظر آئي، اتي سنتي ماڻهن جو وڏو ڪوس ٿي ڪيو ويو. ارغونن جي لشڪر سند ۾ اهڙي تلت مار ۽ تباھي ڪئي جو هر ماڻهو عذاب ۾ اچي ويو. تنهن هن آيت سگوري ۽ جيوضاحت اکين ڳيان اچي وئي."

"إِنَّ الْمُلُكَ إِذَا دَخَلُوا قَرْيَةً أَفْسَدُوهَا"

[بادشاھ جڏهن ڪنهن شهرو داخل ٿين ٿا، تنهن ان کي ويران ڪري چڻين ٿا] (بكري، 1959ع: 154)

هنن سند جي شهن، واهن ۽ ڳونن کي برياد ڪيو، جن سندن اطاعت نئي ڪئي، تنهن کي ڳولي ڳولي ماريو ويو، انهيء ۾ ٿلتي، باخبان، سيوهن ۽ بويڪ وارا سڪيا ستباها علاقنا شامل هئا. هنن چنگيزي نسل جي حاكمن جي ڏايد ڏمز کان قيم سند جي ٿقافت ۽ انهاسي علاقن ملنان کان ويندي گجرات تائين ڪوڊ شهرو ۾ ماڳ محفوظ ڏ رهيو، اهڙي ڏايد ڏهڪاء، ظلم ۽ ڦولت واري ماحول ۾ ڪوڊ سماج ٿي ڏ سگهندو آهي. انهيء دور ۾ بهائين ٿيو، ظلم جا اهڙا داستان تاریخ جي ورقن ۾ محفوظ ٿيا، جن جو دنيا ۾ ڪوڊ مثال ڪونهي. ٿلتي جو شهروفتح ٿيٺي بابت مير معصوم بكري ڪتاب 'تاریخ معصومي' ۾ لکي ٿو،

"تني ڏينهن ڏلتئي ۾ رهي اتي جي رهاسن لاء پوري بريادي آندائون." (بكري، 1959ع: 156)

سند جي ماڻهن ناميديء ۾ به پوئين وير ب وڙه، ويري سان وجود جي، واري سورهيهائي ۽ قومي غيرت واري جنبي سان ڌرتيء تان ٻلهار تئي کي ئي ابدی سوپي ٿي جاتي. مير معصوم بكري ۾ لکي ٿو،

"سند جي جوڌن توزي جو چاتوئي تفتح دشمن جي ٿيندي، پر پوء پنهنجي پت ۽ ساڪ نيايئنديء انهيء جنگ ۾ سودن جي ماڻهن عجيب لرائي ڪئي ۽ مقابلي جي ميدان ۾ ڏايد مڙسي ڏيكاري، ۽ بيهڪ ڪري انهن مان گهئا، جوڌي سودي جي پاء رٿمل سان گڏ ڪسجي ويا." (بكري، 1959ع: 156)

اهو سڀ ڪجهه انهن ڪيو، جيڪي هم منصب هئا، سندن چگاين ۽ چگيلain وارا داستان ڏ رڳو ان دور ۾ عام هئا، سندن حاكماتي نيكو ڪاري ۽ پارسائي بابت محمد ابراهيم جويو لکي ٿو، هن حمل آور ۽ لکين سنتي ماڻهن جو قاتل شاه بيگ ارغون، جنهن جي لاء تاريخدان لكن ٿا،

"عبدت ۽ تقويء ۾ گذاريندو هو، تنهن پنهنجي توليو سان صلاح مشورا ڪري، فيصلو ڪيو، هن قوم جي باه ڪي تلوار جي پاڻيء سان وسائل گهرجي، پوء ٿلئي هي ٿيو، هر ڳوئي ۾ تجربىكار ماڻهن جي هڪ جماعت ويهاري وڃي، جيڪي ڪجهه مدت انهن سان گڏ رهئ ڪان پوء هڪ مقرر وقت تي هر هنڌ حملو ڪري، انهن کي ختم ڪري چڏين. ائين هر آبادي ۾ هڪ جماعت مقرر ڪئي وئي، جا وقت جي انتظار ۾ رهي ۽ پوء جنهن مقرر وقت آيو، تنهن هر جماعت پنهنجون تلارون بار بار

اگهندی، ان بدېخت قوم کي ختم کري چتیو ۽ ان طرح هک ئی وقت بلوجن جي پائیتالیه آبادین جا مائهو قتل ۽ بریاد ٿی ویا۔ (جویو، 2006: 39)

اهڙی نمونی سان ”گوبی رن پت‘، جي هن خونی ۽ انسانی رت پیاک چنگیزین، سند جي مائهن لاءِ وذا عذاب آندا، مائهو مارن، سونگ ۽ محصول وٺڻ سند جي گوئن تی ڪاهون ڪرڻ، سندن ڏینهن رات جو شغل هوندو هو. اهي ارغون، چنگیز خان جي اولاد مان هئا. جن هڪ سچي اسلامي تنهیب کي رت ۾ وہنجاري چڌيو، بغداد جي ڪتبخانن جي قلمي مخطوطن جي سیاهی سان دجله ۽ فرات جو پاٿي ڪارانجي ويو، لکين انسان ریه گناه ڪنا ویا، بغداد جو لفظ اڄ ب سنتین لاءِ وڌي قهر ۽ ظلم جي معنی ۾ ڪتب اچي ٿو. هڪ سنتي پهاڪو ڪنهن ظلم ٿيڻ تي هن ریت آهي ت، ”دُو بغداد ڪيوان.“

2.9.2 عزت وارن انسان کي بي مانو ڪرڻ:

شاه بیگ، سندس پت شاه حسن، مرزا عیسيٰ خان ترخان، مرزا صالح، مرزا باقي، مرزا پائينده بیگ، جاني بیگ ۽ غازی بیگ جي حکومتي دُون ۾ سند ملک تي ايدا تظلم ٿيا، جن جو انساني تاريخ ۾ مثال ملن مشکل آهي، سندن ظلمن سان تاريخن جا ورق پریا پیا آهن. انهيءَ دُور ۾ عزت ۽ مان وارن مائهن کي ٻي مانو ڪرڻ عامر معمول هو. هو ننگر ٿي تي کان سواع بین علاقن جي عالم فاضل ۽ لائق انسان کي به ڪونه بخشيندا هئا. تاریخ مظہر شاھجهانی ۾ یوسف ميرڪ اهڙي هڪ واقعی بابت لکي ٿو،

”هڪ دفعي سامنياڻين جي قاضي عبدالواحد کان زبردستي سُورپين جو دستاويز لکارائي، ابراهيم ٻروج کي وکرو ڪيو ويو. پوءِ قاضيءَ ۽ ٻروج کي آمدون سامدون بيهاري، ڦتكن هشندڙ کي حڪم ٿيو ت، تون ابراهيم ٻروج کي هڪڙو ڦتكو هئي کانشنس سو روئي جي گھر ڪر. هوڏانهن ابراهيم ٻروج کي حڪم مليو تون وري قاضي عبدالواحد کي ڦتكو هئي، وڌانئس هڪ سُورپيا طلب ڪرا!

نيٺ هن ستيل غير انساني ۽ وحشي منصوبی موجب: ڦتكا هئن وارو ابراهيم ٻروج کي هڪ ڦتكو وهائي کيس چوندورو هيوت، ’جلدي ڪرا هڪ سورپيا هلاء‘، ابراهيم ٻروجوري قاضي عبدالواحد کي ڦتكو هئي چون ڳلو ت: ’وارو ڪر هڪ سُورپيا ڪي!!‘

جننهن ڏينهن سیوهن جي شهر ۾ اهو سانگ رچایو ويو، اهو ڏينهن شهر جي مائهن لاءِ ڪاري قیام برابر هو.“

(ميرڪ، 1994: 242-243)

2.9.3 گرا محصول وٺڻ ۽ چتیوں مڙهن:

انهيءَ دُور ۾ هر طبقي ۽ ڪرت وارن سنتين تي گرا ۽ ناجائز محصول مڙهيا ويا هئا، یوسف ميرڪ سنتي مائهن تي ڳانی توڙ محصول (Tax) بابت لکي ٿو،

”هي محصولن کان وڌيک مائهن تي چتیوں وجهن ٿا، جيڪي سندن وس کان پاهر آهن ۽ مائهو هلاڪي ۽ پئجي وجن ٿا.“ (ميرڪ، 1994: 154)

ان دُور ۾ سند جي عام ۽ خاص مائهن جو جيئڻ جنجال بثايو ويو هو. بيعزتو ٿيڻ، قتل ٿيڻ، عذاب سهڻ، ذلت ۽ مالي نقصان واريون چتیون سرڪار جو عام و هنوار بتجي چڪو هو. تاریخدان مولائي شيدائي ’تاریخ تمدن سند‘ ۾ لکي ٿو، ”رشوت وٺڻ، هنن لاءِ شير مادر هو. ڪوٽوال ڏوھارين کي ڪاردار اڳيان پيش ڪندو هو. ڪپهه، نڪ ۽ ڪن ڪپڻ ماضيءَ جي سنتين لاءِ عام سزاوون هيون.“ (شيدائي، 1995: 547)

ارغونن جي دور ۾ سند جي سماجي ۽ معاشی حالت ابتر ٿي چڪي هئي، سماجي قدر، علم ادب ۽ ثقافت کان ويندي عامر مائهن لاءِ انصاف واري اميد سڀ ختم ٿي چڪا هئا، سند جي معيشيت، زراعت ۽ واپار رهيوئي ڪوند هو. ارغونن کان پوءِ سندن هم نسل ماڻن، ترخانن جي حڪومت قائم ٿي، هنن جو ب حڪمراني جو نمونو ب ساڳيو رهيو، فرق رڳو اهو آهي ارغون پنهنجا مڙه مکي مدیني گئائي ويندا هئا، جنهن ترخانن مکلي ٿي پنهنجا آخری آستان وڌي خرج ۽ ملکي نائي مان جوڙايا.

2.9.4 پورچوگيزين کي گھرائي ٿي جي ڦرڪائي:

مرزا عيسٰي خان ترخان جي وقت ۾ بکر جي حاڪم محمود خان ڪوڪلاتاش سان لزائي لڳي، جنهن ۾ ڪيتروئي جاني ۽ مالي نقصان ٿيو. مرزا عيسٰي خان ترخان جي دشمني ۾ محمود خان بکر کان وئي نصرپور نائيين سموريون وستيون اجازي چتیون، اتي جي سمورون علاقن جا سمورا فصل پيلائي ۽ سازائي سمورا ڪيت ويران بثائي چڌيا.

”انيءَ کان سواع عيسٰي خان مقابلو ڪرڻ لاءِ هرمز کاڙي تي قبضو ڪندڙ پورچوگيزي ساموندي ڏاڙيل پيپرو ٻرٽو (Pedro Barreto) کي گھرایا.“

”جيڪو ايڪويه بېڙن ۾ سوارست سُوقراڻن سان گڏ ترخانن جي مدد لاءِ پهتو. اهي جيئن ٿي ڦتي ۾ آيا ۽ مرزا عيسٰي خان ترخان کي ڏ ڏنائون ته ڪاوڙ جي ڦتي ۾ آسپاس جي علاقن کي ڦري لئي تباه ڪري اٿ هزار معصوم انسان جو عام ڪوس ڪيائون، هنن ڦتي ۽ پين وستين ۽ سند جي بندرگاهن کي باهيو ڏنائون، هنن ڦتي شهر ۾ وڌي ۾ وڌي ڦري ڦر ڪري 20 اك پونبن (20 Million Pound) جو سون ڦريو، جيڪا ايشيا جي سڀ کان وڌي ڦرل هئي.“ (Danvers, 1966, 507-508)

اهي ڦورو ٺئي جي اعليٰ اذيل گھرِ مان ڪاشيَ جو سروون به پئي ڪتي ويا. اهڙيَ ريت سجي ڏکن سند جي علم ۽ ادب وارو گاديَ وارو شهر اهڙو برباد ٿيو جووري اج ڏينهن تائين اسرى ڏ سگهيو.

2.9.5 مرزا صالح ترخان جا ظلم ۽ مرید جت جو پلاند:

مرزا عيسى خان ترخان جي حياتيَ ۾ ئي سندس پتن مرزا صالح خان ۽ مرزا باقي بيگ جي تخت تان ويٽه دوران ٺئي سودو سجيَ سند جو ڏڏو جاني ۽ مالي نقصان ٿيندو رهيو. اقتدار ماڻن کان پوءِ مرزا صالح، پنهنجي خاندان ۽ ويجهي عزيزن سان به ساڳيون عقوباتون ڪيون، اهي ترخان جنهن جي معنيُ ترخون - 'رت ۾ پتل' آهي، هنن جي حاڪميٽ سند کي رت ۾ وهنجاري اهڙو تباه ڪيو، جو سند اج سودو اهو آڳانو سمن جي حڪومتي دور واروا وج وي ڏ مائي سگهي.

نيث مرزا صالح ترخان کي سند جي هڪ سورهي سپوت مرید جت ٺئي جي وچ بازار ۾ چرو هي ٺي قتل ڪري ڇڻيو. جنهن جوهن سجو خاندان قتل ڪرايو هو. اهومريد جت ٺئي جي بازار ۾ سرعام اهوبيت چوندو وتندو هو،

گهڪيليءَ جي گار تان، ڪريان ڪاري گهاءِ
مرزا صالح ماريان، بي ڏ ڪريان گاءِ.
(نسيانى، 1995: 318)

انهيَ بيت جي مفهوم مان لڳي تو مرزا صالح ترخان، مرید جت جو خاندان سان ڪو ڏڏو ڦقمر ۽ ڦلم ڪيو هو.

2.9.6 مرزا باقي بيگ جا عام ۽ خاص تي ظلم:

مرزا صالح کان پوءِ سندس ڀاءِ مرزا باقي بيگ سند جي حڪومت هت ڪري، ماڻهن تي ظلم جو ساڳيو سلسليو قائم رکيو، هن جي ظلم کان سند جا عام ماڻهو ٿئيو پر بزرگ بـ محفوظ ذرهيا.

"هن مشهور درويش بزرگ شيخ احمد کي مارائي ڇڻيو، شيخ عبدالوهاب جهڙي شخص کي عيد نماز پڙهن کان پوءِ ٺئي جي عيد گاه سامهون قتل ڪراي ڇڻيو. هن ڪنهن معمولي گاله، تان پنهنجن نوكرن ۽ منشنين کي ڳيا ڳيا ڪراي، پوءِ هن جا لوٿ، داڪن ۾ ڊڪراي ۽ ڏيڻه تعظيم سان بين جي گھر ۾ موڪايائين تر جيئن اهو لقاء ڏسي هر ڪنهن کي سبکت ملي ۽ ماڻهو مرزا باقيَ جي بربريت کي سجي ڄمار ياد ڪندا هن." (نسيانى، 1988: 37)

ميرزا باقي بيگ ڏڏو ظالم انسان هو، هن جي ظلم جي ڪا انتها ڏهئي، هو هر روز ڪونه ڪو بهانو ڪري، ڪنهن ڏ ڪنهن عزت واري انسان کي گھرائي هن جي تليل ڪرايندو رهندو هو. هن کي مل ۽ دولت گڏ ڪرڻ ۽ خزانو پڙن جو ڏڏو ت جنون هوندو هئ، جو انهيءَ لاءِ هو ڪرييل کان ڪرييل حرڪت ڪرڻ کان به ڪين ڪيٻائيندو هو. ان ريت سندس حڪومتي دؤر ۾ سند ملڪ جي حالت ڏاڍي خراب ٿي چڪي هئي. تاریخان طاهر محمد نسيانى پنهنجي تصنیف "تاریخ طاهري" ۾ لکي ٿو،

"مرزا باقي جيئن ته ماڻهن جون ڪنتيون ڪتي ڇڌيون هيون ۽ شهر ۾ ڪوبه اهڙو ڪونه رهائيو هئائين، جيڪو ڪيس انهيءَ روش ڪان روکي سگهي. تنهنکري بنا ڪنهن جهآل پل جي هر ڪنهن جي ڪي رڻ پاري ڏنو هئائين. سندس خيال ۾ ڪوبه علم، هنر وارو انهيءَ لائق ڏ هو، جو ڪيس سلامت رهائيو وجي. جيڪي شريف، وضحدار، سيد ۽ بزرگ شهر ۾ موجود هئا، تن کي سندن حويلين مان لدائي شهر کان باهار ويهارائين." (نسيانى، 1988: 143)

طاهر محمد نسيانى ميرزا باقي بيگ جي اهڙي ڦهر ۽ ڪلور جو ڏڪر ڪندي لکي ٿو،

"ڪنهن ڏ ڪنهن ڏو هه ۾ هڪ ڏ ٻئي ڪارندى جا ڪن ڪپيا ٿي ويا ۽ هڪ ڏ ٻيو قتل ٿيندو ٿي رهيو. ان ۾ هندو توڙي مسلمان ڪنهن سان به ڪارعيت ٿئي ڪئي وئي." (نسيانى، 1988: 10)

سند جا ماڻهو هن جي ظلمن کان ايٽريقدر ت تنگ ٿي پيا، جو مسلمان مسجدن ۾ وجي، سندس موت لاءِ دعائون گھريون ۽ هندن 'هون' شروع ڪيو، رات ڏينهن هن جي خلاف بدعاڻن جو سلسليو 'اوراٽو' ٻيو هلندو رهندو هو. هو پنهنجي پت ۽ نصرپور جي حاڪم مرزا شاه رُخ جي وفات کان پوءِ هيڪاري وڌيڪ چتو ٿي پيو ۽ عوام تي ظلم جي باهه باراي ڏنائين، تاریخ طاهريَ جو مصنف لکي ٿو،

"مرزا شاه رُخ جا جيڪي بـ خاص ماڻهو هئا، تن کي انهيءَ خار ۽ ڪاوڻ ۾ ڏاڍو خوار خراب ڪيائين، مردن کي ته ڇڏيائين، پر عورتن کي به شلوارن ۾ پليون وجهائي، سندن چاٿيون ودرائي، چوندو هو ت اوهان منهنجو پت مون کان جدا ڪراي ڇڻيو. ڪيترن ماڻهن کي هاتئيَ جي پيرن سان بـ ترائي گهئين ۽ بازارن ۾ گھلي مارائڻ جو حڪم ڏنائين." (بركي، 1959: 230)

اهڙي ريت ميرزا باقي بيگ جي ظلمن ۽ زيادتین جي ڪري ملڪ معاشي طرح سان تباه ۽ برباد ٿي ويو هو، هن جي دؤر جا ماڻهو ساهه بـ وڌي پيزا سان ڪندا هئا. مرزا باقي بيگ تيرهن سالن جي طوبيل ظالمائي حڪومت جي آخر ۾، انهيءَ مكافات عمل واري چوئي، آهه غريبان، قهر خدائيءَ موجب، الول چريو ٿي پيو ڻي 993هـ/1585ع ۾ آڳهات ڪيائين. ڪانش سندس پت ميرزا جاني بيگ سند جو حڪم ٿيو. سندس حڪماني جوانداز به ساڳيو ظلامانو هو.

سندس حڪمانيَ واري ڏينهن ۾ سند جي هر وستي ۽ واهن کي تباه ڪيو ويو. سايون ڊايون پئيون ويران ٿي ويو. ماڻهن تي سرڪاري عملدارن ۽ اريابن جو ڏوس ۽ ڏمرو ڦندو ٿي ويو. محسولون جي آڙ ۾ فصل ڪنيا ويندا هئا ۽ ڪڙمين ۽ پورهيتن جو مال ڪاهي ويندا هئا، سند جو آبادگار، مالوند ۽ هنرمند طبقو مطلب ته سمورا ڪرمي ۽ ڪاسيبي هن مان تنگ هئا. انهيءَ دؤر ۾ ڪيتراي اڪابر ۽ عالم، ڪاسيبي ۽

هئرمند سند چڏي ڪري نئي ڪنڊ جي بين ماڳن ڏانهن لئن تي مجبوريٽيا. سند تي قابض ٿيل ترخان حکومت، سنتي عوام کي ڪو سٺونظام دڏئي سگهي، ڏاڍ ۾ ڏمر ڪرڻ جي ڪري عوام ۾ نامقبول ۽ نفتر ۽ ڏكار جوشڪاري وئي هئي.

2.9.7 سند تي مغلن جي حڪمر آني ڦائم ٿيڻ:

انهيءَ دور ۾ اڪبر بادشاهه کي به گجرات جي سورت بندرا کان پوءِ ساموندي ڪناري ۽ انڌي بندرا گاهن واري سند جي گھڻي گهوج هئي. هن دور ۾ سند جي ترخان حکومت مسلسل انشان، بدامني ۽ جوشڪاري جي سڀني طبقن ۾ به سندن خلاف نفتر ۽ جوش پيدا ٿي رهيو هو، ته پئي پاسي هندستان جي مغل سلطنت، اڪبر جي حڪومتي دُور ۾ آهستي مطبوط ۽ مستحڪم تي رهي هئي، اڪبر لاڳيو آسپاس جي مختلف رياستن کي فتح ڪري رهيو هو، جنهن ته سند آنھيءَ دُور ۾ ڏرڳو سندو درياهه پر ڏوي بندرن سان پيريل ساموندي ڪناري ۽ زرعى زمين جي لحاظ سان به اهر ملڪ هو، پر افغانستان کي ويجهو هئن جي ڪري ۽ خاص جاگرا هيائي بيڪ جي ڪري، هندستان جي مغل حڪومت لاءِ تمام اهم ملڪ هو، تهنهنڪري ئي اڪبر جي سند تي نظر هئي ۽ هن ترت ئي سند تي حملو ڪيو. سند تي مغلن جو قبضو پن حصن ۾ ٿيو، پهرين اُتر سند جوبكرا وارو حاڪم ارغونن جو هڪ عزيز سلطان محمود ڪو ڪلاتاش هو، جيڪو سن 1555ع شاه حسن ارغون جي مرڻ کان پوءِ پنهنجي منهن دهلي سرڪار جي حمايت سان خود مختيار تي چڪو هو. ان لاءِ هن پنهنجي ذي اڪبر جي حرم ۾ ڏياري موڪلي هئي. اهو علاقئو سلطان محمود ڪو ڪلاتاش جي مرڻ کان پوءِ سن 1587ع ۾ مغل سلطنت پر شامل ٿيو، تهنهن کان پوءِ ڏڪن سند واري ئي سرڪار تي سن 1591ع ۾ نواب صادق خان ۽ پوءِ امير خان خانان پاران وڌين ڪوشن کان پوءِ نيت قبضو ڪيو ويو.

”مغل حڪومتي دُور ۾ ئي سرڪار وچار هزار پيڙيون واپار ۽ فوجي ٺڳو نقل و حرڪت لاءِ تيار رهنديون هيون.“

(تميمي، 2003: 105)

بکر واري علاقئي جو حاڪم سلطان محمود ڪو ڪلاتاش جيڪو ڏوي پهنهنجي مٿي ٿي، هن ڏڪن سند جي ترخان حاڪمن سان ٺاهڻ ههو، ارغون حاڪميٽ ختم ٿيڻ کان پوءِ هن ڏوي هوشياري ۽ چالاڪي سان پنهنجو اقتدار ڦائم رکيو، هن اڳوائڻي پنهنجي اقتدار جي بچاء ۽ بقا ۽ پنهنجي نياتي ۽ جو سگ اڪبر بادشاهه کي ڏئي ڪري کيس مڃتا ڏئي ۽ تابعاري جو اڅهار ڪيو هو. ان ريت آنھيءَ دُور ۾ انتظامي لحاظ سان بکر جو صوبو ملستان سان ملايو ويو.

”بکري ايٽري آسانيءَ سان قبضو ڪرڻ کان پوءِ اڪبر اعظم ڏئي جي خود مختار رياست ختم ڪرڻ چاهي، ڏئي واري ڏڪن سند جي ترخان حڪومت کي بچائڻ لاءِ ميرزا جاني بيگ پنهنجي ڀاڻ شاه رُخ خان هٿان سو ڪريون موڪلي، اڪبر کي گھڻو ئي راضي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي، پر شهنشاهه اڪبر، ڏئي جي فتح جو ڪو په ڪري چڪو هو. اڪبر جنهن لا هور ۾ هو (1585-88) تنهن ان وقت ميرزا جاني بيگ مغل دربار ۾ حاضر ٿيو، پر اڪبر کو بهانو ڪري متش ناراض ٿيو ۽ نيت عبدالرحيم خان خانان کي هدایت ڪيائين ته وجي ٺو فتح ڪر، آنھيءَ حڪم تي امير خان خانان سند جي فتح لاءِ روانو ٿيو.“ (بکري، 1959: 230)

ميرزا جاني بيگ مغلن جي سند تي حمله ۽ هلان خلاف زبردست مزاحمت ڪئي، پر اندرولي گهوري جي غدارن ۽ دهلي ۽ جي شاهي فوج جي مقابلي ۾ سوپارو ڏئي سگهي، مغلن جي فوج گھڻي ۽ مضبوط هئي، تهنهنڪري هن هڪ هند بدران ڪيترين ئي هنڌن ۽ ماڳن تي ساڳئي وفت جنگ ۽ هلانن کي جاري رکيو. کين لاڳيتو رسد ۽ فوجي امداد به ملي رهي هئي، جنهن ته جاني بيگ جي فوج تمام مختصر هئي، سا به مختلف جلين تي جنگ ۾ رُقل هئن جي ڪارڻ وکريل هئي، فوجي ڪمڪ ۽ ڪاڻ خواراك جي رسد جي حالت به صحيح ڏ هئي، مغلن کي فوجي امداد کي رو ڪن لاءِ جاني بيگ شهر، ڳوڻ ۽ پنهنجون پارا ٻيلائي ۽ سازائي ويران ڪري ڇڏيا هتا، ايسٽائين جو ڦئي شهر جي گھڻي حصي کي به باه ڏياري سازائي ڇڏيائين، پر ان جو نقصان وري به کيس ئي ٿيو، چو ته مغل فوج لاءِ فوجي سامان جي پهچ، هندستان مان به ايندي رهي، جنهن ته ميرزا جاني بيگ جي فوجي سامان جي رسمائي بنه گهنجي وئي، امير خان خانان سان آنھيءَ لاڳيتي جنگ جي ڪارڻ، سند پڙيانگ ۽ ويران ئي وئي، هن جنگ ۾ سند جو عامر ماڻهو به گھڻو ماري ويو، اهڙين حالتن ۾ نيت جاني بيگ کي پيريل 1592ع ۾ سڪرند ويجهو مغل فوج جي آئڻ مڃتي پئجي وئي، آنھيءَ دؤران امير خان خانان، جاني بيگ کي صلح تي آماده ڪري ورتو، سيد مير محمد بن جلال ٺوي جي لکيل ترخان ڦامي موجب:

”ان حالت ۾ جنهن ڪو ڪتي به ڏپيو سگهي، ڏڪن جي سب ملڪ سچو تباه تي ويو هو تنهن ميرزا جاني بيگ تنگ ڻي صلح لاءِ هت وڌايو، هي صلح اٿيپور ۾ 26 محرم 1000هـ/17 آگسٽ 1591ع ٿيو.“ (ٺوي، 2005: 182)

انھيءَ صلح بابت مير علي شير قانع تحفة الڪرام ۾ لکي ٿو:

”آنھيءَ صلح کان پوءِ ڪيتراي ڏينهن هڪ پئي جون دعوتون ڪائڻ ۽ ڪارائڻ کان پوءِ نيت جاني بيگ 24 جمادي الثاني 1001هـ/1592ع ۾ اڪبر اعظم جي دربار ۾ پيش ٿيو، کيس امير خان خانان جي سفارش تي سند جو غير حاضر گورنر قرار ڏيندي، دربار ۾ نظر بنديءَ هيث رهابيو ويو، کانشن پوءِ سندس اڪيلو ٻڌي 1600هـ-1612ع (1612) سند جو حاڪم ۽ سندس جانشين ٿيو، حڪومت جو سچو ڪاروهنوار خرسو چرڪس جي حوالي ٿيو.“

(قانع، 1974: 196-197)

غازي بيگ آن وقت عمر جو نديو مس چوڻهن ورهين جو هو، ان ڪري خسر و چرڪس جهڙي اقرباپوري جي ناقص ڪارڪردي جي ڪري ڏرڳو سند جون انتظامي حالتون خراب ٿيون، پر سياسي، اقتصادي ۽ معاشي حالتون به خراب ٿي ويو، نوابن جي اميرن، ملڪ جي زرخيز

زمینن تی قبضو کري، پنهنجين جاگيرن ۾ شامل کري چڻيو، سندن دولت ۽ اثر رسوخ وڌي ويو. عام مائهو غريب کان غريب تي معاشي طرح سان ڏتڙجي ويو.

انهيءَ عرصي هر مولوي محمد صديق 'مسافر' جي لکيل ڪتاب، 'سند جي تاريخ- سند ۾ مغلن جانواب' موجب: "أُتر سند- بكر تي ستيپاليه نواب/گورنر مقرر تي آيا." (مسافر، 1942: 3-2)

ايم. ايچ. پنهور بكر حکومت تي گورنرن بابت لکي ٿي ت، (Panhwar, 2011L 193) "بكر هڪ سوچئن سالن ۾ مغلن جا چنگاه گورنر ڏنا، هنن جو سراسري مدواںکل ٻـسـالـ رـهـيـوـ." (Panharwar, 2011: 195)

پير حسام الدين راشديءَ جي ايٺت ڪيل مير علي شير قانع نتني جي ڪتاب 'تحفة الكرام' (فارسي) موجب: "ذكـنـ سـنـتـ ثـنـيـ تـيـ پـنـجـونـجـاهـ نـوـابـ/ـگـورـنـرـ مـقـرـرـ تـيـ آـيـاـ." (قانع، 1971: 313-428)

"سن 1591اع کان 1738اع ۾ مغلن باران ثني جي ترخان ۽ مغل گورنر 60 مقرر تي آيا. جن جو سراسري عرصو ٻـسـالـ تـيـ مـهـيـناـ رـهـيـوـ." (Panharwar, 2011: 195)

غازي بيگ (1612اع) کان پوءِ دهلي حکومت پاران سند مٿان گورنر ۽ صوبيدار مقرر تي اچن شروع ٿيا ۽ اهو سلسالو هڪ صدي کان وڌيڪ عرصو هليو.

سال 1648اع ۾ اورنگزيب ملتان جو ناظم تي آيوه 1649اع ۾ نتو، سيوهڻ ۽ بكر جا علاقاً ڪي ڏنا ويا. هـوـ 1652اع تـائـيـ انـهـنـ عـلـائـقـ

جو ناظم رهيو. سندس انهيءَ حکومت دؤر ۾ پـاـنـ بـمـلـتـانـ ۾ـ رـهـيـوـ، پـرـسـنـتـ جـوـ اـنـظـامـ سـنـدـسـ نـائـبـ ۽ـ اـمـيرـ هـلـائـنـدارـ هـيـاـ.

2.9.8 سند جا مغل گورنر ۽ نواب:

دهلي سرڪار پاران مقرري ڦي ايندڙ گورنر ۽ نوابن کي سند ملڪ ۽ ملڪ جي ماڻهن سان ڪاب، دلچسپي ڏ هوندي هئي. داڪٽ مبارڪ

علي پنهنجي ڪتاب 'سـنـدـ خـامـوشـ كـيـ آـواـزـ' ۾ سـنـتـ ۾ـ مـغـلـ صـوـبـيـدـارـنـ جـوـ ذـكـرـ كـنـدـيـ لـكـيـ ٿـوـ،

"سـنـتـ ۾ـ جـيـ جـيـكـيـ بـهـ مـغـلـ صـوـبـيـدـارـ آـيـاـ، اـنـهـ مـانـ اـكـثـرـ خـودـ غـرـضـ، ظـالـمـ ۽ـ لـاـچـيـ هـتـاـ. سـنـتـ جـوـ صـوـبـوـ مـرـكـزـ کـانـ پـرـيـ هـوـ، اـنـ کـريـ مـرـكـزـيـ حـکـومـتـ اـنـهـنـ جـيـ سـرـگـرمـيـ تـيـ ڪـيـزـيـ نـظـرـ ذـرـيـ سـگـهـنـدـيـ هـئـيـ. اـنـ مـانـ فـائـدـوـ وـئـيـ هـنـنـ هـتـيـ آـمـارـانـيـ نـمـوـنـيـ سـانـ حـکـومـتـ ڪـيـ ۽ـ رـعـاـيـاـكـيـ پـنـهـنجـيـ ظـلـمـ ۽ـ سـتـ جـوـ شـانـدـوـ بـنـائـنـدارـ هـيـاـ." (مبارڪ، 1994: 132)

2.9.9 سند جي مغل نوابن جو سند واسين سان ڏاڍ ۽ ڏمن:

دهلي ڇا مغل حڪمان، هنن جا گورنر، نواب، ڪاراوا ۽ ڪمدار پنهنجي مزاج ۽ روين ۾ ڪنهن ۾ ريت عوام دوست ڏ هئا، هنن جي وڌ کان وڌ ڪوشش راهي ته خزاني کي ڪنهن ۾ ريت پريو ويچي ان لاءِ هو ڳرا محصول اڳائڻ ۽ ماڻهن ۽ علاقن تي چتنيون وجهن واري هنر ۽ ان جي وصوليءَ لاءِ ظلم جي هر حد پار ڪري ويندا هئا. دنيا آڻو ظاهري طرح سان هو وڌا نيك ۽ پرهيزگار بادشاه، امير ۽ وزير هوندا هئا. پر اندروني طرح سان هو عوام دشمن، استحصلالي ۽ وڌي درجي ڇا ظالم ۽ ستم جو جيڪو حال هو، اهو پڻ وڌان آهي.

محمد ابراهيم جويو پنهنجي ڪتاب 'شاه، سچل ۽ سامي' ۾ لکي ٿو:

"مغل بادشاه، ڪوشش ڪري وڌ کان وڌ سخت گير قسم جي امرائن مان نواب مقرر ڪري، سند تي موڪليندا هئا. دهلي ڇا مغل بادشاه، جيڪي سڀ پـاـنـ کـيـ غـازـيـ چـوـائـنـداـ هـتـاـ ۽ـ مـئـيـ کـانـ پـوـءـ جـنـتـ مـڪـانـيـ، عـرـشـ آـشـيـانـيـ، خـُـلـدـ آـسـتـانـيـ وـغـيرـهـ سـدـبـاـ هـئـاـ، اـنـهـنـ جـيـ ڏـيـنـهـنـ ۾ـ غـلامـ سـنـدـ جـيـ مـسـلـمـانـ خـلـقـ جـوـ جـيـڪـوـ حـالـ هـيـاـ." (جويو، 2006: 42)

2.9.10 سند جي عام ماڻهن جي حالت:

سند جي قيمير ۽ جديٽ اتهاس ۾ قدرتی لاقائڻ ۽ هايجن کي سند واسي سهڻي نموني ڻيندا رهيا. ان ۾ هاڪڙي جو سُڪن ۽ سنتونديءَ جو مهاپوڏن جي ور چڙهن وارا فطرت جا بي مهار عمل شامل رهيا. اهڙن وڌن ۽ سچو سماجي تاجي پيتو الٽ پلت ۽ تباه ڪنڊڙ فطر لاقائن کان پوءِ بـسـنـديـ سـمـاـجـيـ مـخـتـلـفـ سـطـحـنـ تـيـ مـعـاـشـيـ هـلـچـلـ ۾ـ مـتـحـرـڪـ سـمـاـجـيـ گـرـوـهـنـ جـوـ پـاـنـ ۾ـ رـابـطـوـ تـعـلـقـ ڪـنـهـنـ بـئـنـوـ، بلـكـ تـهـائـينـ پـختـوـ ۽ـ مـضـبـطـ ٿـيـوـ بـقـولـ شـاهـ لـطـيفـ جـيـ تـهـاـ."

"اوـ ڀـيـثـيـوـنـ ۽ـ ڀـاـنـ، موـتـيـ مـاـرـنـ، آـذـيـاـ."

وانگر نوان شهر جوڙيا ۽ نئين سر ملڪ آباد ڪيائون. ڏارين ارغوندن، ترخان ۽ مغلن واري حڪومت دوري ۾ سند جي عام ۽ خاص ماڻهو سان، لونءَ لونءَ ڪـانـدـارـيـنـدـنـ ٿـهـريـ ڪـارـوـايـونـ عامـ رـهـيـونـ، سـنـدـ جـيـ تـارـيخـ ۾ـ لـكـيلـ آـهـيـ تـهـاـ:

"بختيار بيگ جي عملاوري کان پوءِ سيوهڻ جي جاگيردارن رعيت تي ظلم شروع ڪري ڏنا. جنهن ڪري هتان جا ڳوناڻا گهر گهات ڇڏي درider تي ويا." (ميرك، 1994: 291-290)

سند جي داندي سماج جي ذكي جيوت سان گڏ، سچي سيوهڻ ۽ بكر جي عام لوکن جي زندگي جو روزاني تو ۽ بيت قوت ڪرڻ وارو ڏوئي وهنوار، تاريخ جي انهيءَ ورق مان چنو تي وڃي ٿو ته ان دفور جي ماڻهن جي پيت جو گنران ڪيترو دکائڪ هئا. ان ڏوئي سماج بابت يوسف ميرڪ لکي ٿو:

"ڻـيـدـ جـيـ اوـسـيـ پـاـسـيـ ڏـيـرـ جـوـ ڪـامـ ڪـهـتوـ ٿـيـ تـوـ، جـنـهـنـ مـانـ تـنـاـ ڻـهـنـ ٿـاـ، رـبـيعـ جـيـ فـصـلـ کـانـ پـوـءـ جـنـهـنـ پـاـتـيـ لـهـيـ وـڃـيـ ٿـوـ تـهـاـ سـيـوهـڻـ ۽ـ بـكـرـ جـاـ ماـڻـهـوـ هـتـيـ اـچـيـ ڏـيـرـ جـوـ پـاـزـوـنـ ڪـيـيـ، گـرمـ ڪـريـ انـ مـانـ پـنـيـ ڻـاهـيـ ٿـاـ رـكـنـ، جـنـ تـيـ سـچـوـ سـالـ سـنـدـنـ گـدارـوـ ڦـيـنـدوـ آـهـيـ. انهيءَ تـيـ پـنـهـنجـيـ رـبـيعـ ۽ـ خـرـيفـ گـذـارـينـ ٿـاـ." (ميرك، 1994: 166-167)

انهيء دئر م سچو سنتي سماچ چمبل ۽ هڪ جاء تي بینل نظر اچي ٿو، مغل نوابن جو ايڊو ڏھڪاء پڪڑيل هو جو، دينين اندر پٽريں ۾ رهنڌن، ڏانديي سماچ، ڏدعي سماچ، وارالوك پنهنجي ٿاڪن ۾ سُڪا ڳاپا پيا هوندا هئا. اهي لوک هڪ پئي سان انهيءَ اڳوچي واپاري ۽ سماچي ڏيفتي لتي واري وهنوار ۾ جڙيل نظر نئتا اچن، جيئن تاريخ کان اڳ ۽ پوءِ واري سند ۾ هڪ گھري سماچي لاڳاپي ۽ وهنوار ۾ زندگيءَ سان بيو، هلاچا، م متحج ڪ نظر استرا هئا. هڪ قاد بخدا، مغا، عالمدار ڏاندي، لهڪن، جو، انهيءَ ڏڪ، حیوت بات اک، ته ته.

"هی تدн کان پوشاك جو کم ونن تا، مچيون ۽ گاه جون پاچون سندن خوارک آهن، اونهں کي بيه، کم ۽ لوزه چوندا آهن، جي گذهن کين زمين تي آندو وڃي توه گهمي قري ڏتا سگهن." (ميرك، 1994: 166)

هو انهن دریاهی ئەدانيي سماچ سان لەگاپو رکندر مچي ئەپكى ماري ئەجهلى گذارو كندرن بابت و تىكىلکى تۋە: "هتى جى رعىت غربى ملاحن جى قوم آهي، جنهن جو كلەن بىزىمەن تىپيرىز تۇپوي، هنن اكين سان آن كونى ذئۇ آھى ئەككەن دەك، حاتىن." (مبىكى، 1994: 166)

2.9.11 سند جی زراعت جی تباہی:

مغلن نواين جو انتظامي نموونه ریت هو، جو هو سنتي سماچ جي کنهن به سطح جو انتظام سپالي نه سکهنداهه، گهنهن ۽ حويلين ۾ آرام پسنديء مفت طلبي واري زندگي گذاريندا هئا.

”مغل جاگیردار پنهنجي نااھليت سبب پرگتا، ڳوٹ ۽ پوكيل پنيون ٺيکي تي ڏيئي چڙيندا هئا.“ (ميرك، 1994: 60)

انھي ڈور جو اکین ڈھو تاریخ نویس یوسف میر کے نئی ٹھیکیداری نظام جی خرابین بابت عوام تی آیل اثر ہے اهنجن بابت وذیک لکی

“નીકિદાર ડફેક્ટ પનેંગ્ઝી મરફી મોજ અનેન કાન ગ્રીયુન ડલોન એ ઓકાર્ઝિયુન કન્ડા થી રહ્યા, પ્ર હિલી બેહાની અનેન કી તંગ બેઠી ક્યાનોન, તનેનું ક્રિપ્ટ રચિત વિચારી પોક જી પ્રોફેચરી ચ્યાની આહી એ મલ્ક પ્રીન્ગ ત્યિન્ડો વિઓ આહી.”

یوسف میرک سند جي زرعی اپت وذائن جي صلاح ذیندی ۽ ویران پیل زمین بابت دھلي حڪومت کي پيداواري اپت وذائن بابت صلاحون
ذیندی اکي تو،
(میرک، 1994: 60)

”هن ملڪ جي اڻن ئي پرڳڻ هه ڪٿي به زمين جي کوت ناهي، هتي ڪيرائي خالي پت به پيا آهن، جي ڪڏهن رعيتي ماڻهو سکيا ستا با هجن ۽ ڪين پروسو ڏياريو وڃي ته اهي پنهنجي وس آهر درياهه مان واهڙ ڪڍي انهن پتن تائين پاڻي پهچائي زمين

کی آباد کری سکھن تا۔“ (میرک، 1994: 122)
انهیءَ دلن جي اوگازیءَ واري ظلامائی ریاستي عمل ۾ ن رڳو عامر ماڻهو پر خاص ماڻهو به برياد ۽ دريدر ٿي ويندا هئا۔ تاریخ
ظهور شاهجهانی، مر یوسف میرک لکی ٿوت.

”جهن برعیت، محصول یا دل جي وذیک وصولی جي ادائگی لاء کوت ھر پئجي ٿي وچي ۽ اربابن وٽ به اپوري موڙي ڪان ٿي بچي، جو انهيءَ کوت جي پورائي ڪري سگهن، تنهن پنهنجون راهون ۾ در بند ڏسي هُو ابنا پير ڪشن ٿا لڳن ۽ گهر کان بي گه، ٿي وچن تا اهم حال ڏستندي، ٻعت دانهن: ح. ٻهاندان، ٿئ، ٿئ، ” (مك 1994: 125).

انهیه ء مغلیه دور ۾ سندت جا ماٿهو جڻ ٻه مٺينهن ارڙ بلا جي وات هر اچي ويا هئا، هڪ طرف مغل سرڪار ۽ پئي پاسي سندن کاراوا ۽ ڪمدار نواب، اميد، ارياب، هئا، هو انهن ٻنهي جو، ٻئت کوه سب وڌي عذاب هئا. انهي، بيات تاريخ جو، ورقن مر لکيل آهي، ته.

”ماتهن کي بن پاسي كان دب رهی تو هك اهوه جيڪڻهن هو پنهنجي ۽ جاءه تي قابضن ٿا رهن ته حاڪم، محصول واري کوت جي پورائي ۽ دنيڪ وصولي ۽ سندن رت ۾ وات وجهن ٿا، تنهن ڪري الٽوند واري حالت ۾ کين گور بار وکٿي به انون سان سنمک ٿيڻو تو پوي، بيو اريابن جو ڏمن، جيڪڻهن رعيت انون سان گذ پنهنجو تدو نشي پتي ۽ ماڻ کري ويهي ٿي رهي ته او را بساندن ٻئ وحائني ڏدين ٿا۔“ (ميرڪ، 1994ء: 126)

انهی ئەدور جا كىتىرائى تارىخدان اھئا دل ڈارىيىنلىق واقعا بىيان كىن تى. انهى ئەدور جو اكين ڈۇ شاهد 'يوسف ميرك' پەننجي تصنىف ھەلکى تۇتە.

”هن وقت حالت اها آهي، جو کن جاگيردارن جي بچري روشن جي کري، هك پاسي رعيت پنهنجي روزگار کان محروم آهي ته بشي طرف وگوزي زور ونداتا وين.“ (ميرك، 1994: 153)

ساقیو تاریخان، انهن نوابن ۽ جاگکیدارن جي ظلمن جا کیترائی داستان پڏائیندی اکي توه
”اهو ظلم اينري تائين وڌي ويو جو سيوهش شهر جي کنهن زال يا مرد بلابت جيئن به خبر پئي تي ته هن وٽ کاشيء قيمتي آهي
ت، ان کي گهرائي متس کانه کا تومت تري، کيس ٿڪا لڳايانه ويا ۽ جيڪي کجهه، ونس هو، تنهن تي زوريء قبخو ڪيو تي
ويو. ملڪ ۾ جنهن وٽ بـ کو اٿ يا وھت هو، زوريء کانشنس کسي ان کي سرڪاري ملڪيت ۾ داخل ڪيو تي ويو. اها هئي
ستدن ظلم جي نال نوخت، جنهن مان انداز و لکائي سکھجي، تو هن حابا ڪلوه ڪوهه اهوندا.“ (ميرڪ، 1994: 241)

انهیءَ مغل دور هر عام مائهن لاءِ جيئن جا جتن سکڻ ذکيو ٿي پيو هو. عام ۽ خاص مائهن سان طرح طرح جون عقوباتون ڪيون ويٺيون هيون. يوسف ميرڪ هڪ هندت تي دھلي حڪومت پاران سندت تي مڙھيل انهن نوابن جو ذڪر هن طرح ڪري ٿو

”انهن عملدارن، چغل خورن جي چوٹي لڳي وڌيرن جون زمينون پنهنجي قبضي ۾ آنديون ۽ مٿن ڳريون دلوں مڙهي، ڪيترن وڌيرن کي بازارين ۽ گهشين ۾ چوکتیو ٻڌي ڪاٿ تي چاڙهيو ويو ۽ ڪانڻ زوري ۽ اوڳاڙيون شروع ڪري ڏنائون. ساڳيءَ ريت سوداگرن جي بٽرين تي به محسول مڙهيندا ويا. جيڪو هر حالت ۾ دستور (قانون) کان تمام گھتو هوندو هو. هر هڪ بٽريءَ تان اُكى اڳاڙي ٿي ڪائون. ڌراوت ۾ جيڪاشي ۽ گهت پئي ٿئي سا پيشي ڪندا ٿي وي.“ (ميرڪ، 1994: 232)

ذٰل ۽ ڏمر واري ڪنهن به اهڙي ڊور ۾، سماجي ۽ اپاري ترقى ممڪن ناهي هوندي، انهيءَ مغل ڊور ۾ ظلم ۽ زيايتين جي ڪارن بدامي انتها تي پهتل هي. ان ريت هي ۾ مالڪ ۽ ان جا ماڻهو معاشي لاحاظ سان تباه ٿيندا ٿي رهيا. پوكى راهي، دينين ڊورن ۽ دريه جي مچي مارن وارو ڪاروبار ۽ پئي وٺج وابار جي انت پچائي ٿي وئي هي.

انهيءَ دور ۾ ماڻهن جي ڏكن ۽ غمن جي ڪا انتها هئي. ان جي تصور شاه طفيف جي هن بيت مان ملي ٿي ته.

گونڙ رکھو غر؁، ماءِ مُنهنجو جندڙو
ڏکوينِ مَرَكُ، مَثِي سَكَرْ پنڈڙا.
(شيخ، 2012: 298)

سچي سند يعني بكر توڙي ٿي جي سرڪارن جي به ساڳي حالت هي. تباهي، بريادي ۽ ماڻهن تي ظلم جي باه ۾ ڪو فرق نه هو. سياسي، سماجي ۽ معاشي حالتون ڳاڳيون هيون. جيڪي به نواب دهلي طرفان ٿئي توڙي بكر تي ايندا هئا، اهي هڪ ئي طبقي ۽ ذهنiet جا مالڪ هوندا هئا ۽ هڪ جهڙائي ظالم ۽ قورو هوندا هئا. محمد ابراهيم جويو هڪ هند بكر جي علاقئي جواحال چيزييندي ”ذخيرة الخوانين“ جي حوالى سان لکي ٿو،

”مغل نواب فوج علي، جيڪو بكر جي ماتحت هڪ جاگير جو حاڪم هو، به ڪاٿا پاٿي جاسدائين ونس باه تي پيا نه ڪندا هئا ۽ ڪوبه چور يا ساڏ يا پيو ڪو ڏوهي بيٺو هي هت چڙهيس ٿي ته اين جا هٿ پير ٻڌي، انهن ڪاٿا هن ۾ اچلا رائي چڌيندو هو ۽ اهو اتي ئي رجهي پاھ ٿي ويندو هو. تقربيا هڪ هزار کن ماڻهو انهن جا پت هن ائين ماريا. ڪميٺ ۽ بپرواهي ۽ هن جو پيو مثال ڪونه هو. (جويو، 1987: 42)

2.9.12 مغل حڪومتی دور ۾ سند جي انتظامي جو ڙجڪ:

انهيءَ مغل ڊور واري سند جي سماجي توڙي سياسي حالتون ڪنهن به ريت ماڻهي واريون نه هيون، حد درجي جي ظلم جو مُڪارن اهو هو، حڪمان پرڏيهي هئا جن جو مقصد رڳو مال ميڙن هو، هنن سند واسين کي عملی طرح سان سچي ڪاروهنوار مان الڳ ڪري ڇڙيو هو. سيد سبط حسن ڪتاب ڏوڊ فڪر جي هڪ مضمون ۾ لکي ٿو:

”مغل شهنشاھن جي ڻهد ۾ سند جي حي ثبت بالڪل مفتح علاقئي جهڙي هي. مڻئي مڪ ۽ ڏميواري وارا عهدا ترڪ ۽ ايراني نسل وارن کي ڏنا ويندا هئا ۽ انهن کي هر قسم جون مراتعون حاصل هيون، جنهن ته سند جي حقيقي باشندن کي صوبي جي انتظام ۽ اختيار ۾ ڪوبه دخل نهوندو هو.“ (سبٽ حسن، 1995: 185)

2.9.13 مغل حڪومتی دور ۾ سند جو جاڳيرداري سرشنتو:

انهيءَ دور ۾ ظالم ۽ آن جي ظلمن خلاف ڪوبه آواز اٿارن وارو ڪوبه نه، ڪنهن ۾ به اها همت ڪونه هئي جو ڪنهن سرڪاري اهلكار کي چئي سگهجي تون غلط پيو ڪرين يا هونا مائڻن تي ڪھل ۽ باجهه ڋاءِ ڪنهن کي عرض ڪري سگهي، ڪنهن به لائق، عالم ۽ اڪابر پاران اهڙو عرض ڪرڻ کيس پان مصيبة ۾ وڃي سگندو هو، سجو انتظامي ڏانچو ۽ ڪاروهنوار رڳو ان ڳالهه تي بېثل هونه ماڻونه مان وڌ محسول ڪيئن حاصل ڪجي يا ماڻهن تي چتيون ڪيئن هٿجن ۽ اهي وصول ڪيئن ترت ڪجن. ان ڋاءِ هو هر ظلامانو طريقو اختيار ڪرڻ ۾ ويرم نه ڪندا هئا.

سبٽ حسن ان ڊور جي انتظامي ڏانچي بابت لکي ٿو،

”انتظامي لاحاظ سان ٿئي جي صوبي ۾ چار سرڪارون هيون. ٿو، نصرپور، چاچڪان ۽ چاڪر هلا. صوبي جي حاڪم کي نظام چئو هو. سرڪار جو حاڪم فوجدار ۽ پرڳئي جو والي شقدار سندبو هو. ان کان سوءِ امن، امان ۽ انتظام جي فرضن جي بجا آوري ۽ ڋاءِ ديوان، بخشبي، عامل، وقائع نويس، قاضي، محتسب، صدر، مقدم، قانون گو، پتواري، متصدري، ڪارڪن، سجالو ۽ ارباب مقرر هوندا هئا.“ (سبٽ حسن، 1995: 183)

سمورا عملدار هڪ تپرڏيهي ۽ پيو مراتعات يافه طبقي مان هئن جي ڪري ڪين سند ۽ سنتي ماڻهن جي زيون حالي سان ڪاٻه دلچسيي نه هوندي هي. هي رڳو نوابن ۽ گورنرن کي خوش رکش، پنهنجي ملڪيت وڌائ، مال گڏ ڪرڻ ۾ پورا هوندا هئا ۽ انهيءَ ڋاءِ هو هر طرح جي ظلم ڪرڻ کان به نه ڙئندا هئا.

سند تي دهليءَ جي حڪومت، بكر تي 1575ءَ کان 1679ءَ ٿئي تي 1591ءَ کان 1738ءَ تائين هئي ۽ اتر سند تي دهلي حڪومت پاران ڪلهوڙن جي حڪومت شروع ٿي، جنهن ته ڏڪن سند- ٿئي تي دهليءَ جي نوابن جي نوابي اجا قائم هئي، دهلي جي مغل حڪومت پاران مقرر ڪيل گورنرن ۽ نوابن جي نوابيءَ جي حالت ٿئي ۾ اها هئي جو هڪ ڙا بلي ٿي آيا ته بيا بلي ٿي روانا ٿيا. بكر تي هڪ سؤ چار سالن ۾ 50 گورنر مقيم ٿي آيا. 147 ورهين جي مغل نوابن واري حڪومتی ڊور ۾ ٿئي تي دهلي پاران 67 نواب جو مڙجي آيا ۽ سراسري طرح سان هر هڪ نواب مس 2 سال 3 مهينا ۽ 9 ڏينهن حڪومت ڪئي، انهيءَ خير ڀيني صور تحال ۾ هر ايندڙ نواب جو مكه سند مان ڪنهن به ريت مال ميرزي ڪئي وڃي جو سائباهو ڪرڻ هو. ان جو مكى ڪارن اونگزيب ڪان پوءِ مغل سامراج جوزوال پندير حڪومتی نظام هو جيڪو ڦرلت تي آذاريل هو.

انهی ۽ دؤر پر سنت جو انتظامی ۽ معاشی تاجی پیتو تباھ ۽ بریاد ٿی چکو هو، زمینون حقدار هارین ۽ راجن کان ٿریون ویون هیون.
داڪتر مبارڪ انهی زرعی زمین بابت لکی ٿو،

”مغل دؤر ۾ زمین ٿن مکی پاگن ۾ وراہیل هئی:

1. خالص جاگیر: سرڪار جي حوالی ٿيل سنت جي اها سپ کان پلي زمین سیوهڻ ۽ لاهري بندرواري ان ۾ شامل هئي.
2. جاگیر: اها اميرن کي مليل جاگیر جنهن کي نئيکي تي ڌئي کري جاگيردار سچي اپت تي قبضو ڪندا هئا.
3. درگاهي جاگیر: اهي زمینون مختلف درگاهن ۽ مدرسن جي حوالی ڪيون ویون هیون، جيئن خانقاھون ریاست جو حامي ۽ همنوا رهن.“ (مبارڪ، 1994: 132)

قديم دؤر کان وني سنت ۾ زرعی آبادي ۽ واري زمین جي اپت مان ڏھون حصو سرڪار وندی هئي. اهو نظام سما حکومتي دؤر تائين قائم ۽ دائم رهيو. ان کان پوءِ بتئي جو نظام ارغون، ترخان ۽ مغل دؤر ۾ نافذ ٿيو، جيئن ئي فصل لهندو هو تو جاگيردارن جا ڪاراؤ ۽ ڪمدار هر هڪ هاري ٿي مختلف حسابن جو ڪاتو کولي اپت جو وڏو حصو پان ڪٿ واري تڪسات ۾ آبياني، دل، بچ ۽ پاڻ جو خرج هاري مثان مڙهي اهڙي نموني بتئي ڪندا هئا جو هاري بوڃڻ چنڊي اصل پالهو ٿي اٺڻو هو. هن جي کيڙي، پوکي، رونبي، وير ۽ پاٿي ورائڻ واري ساري محنت اڪارت ٿي ويندي هئي.

انصار زاھد خان پنهنجي ڪتاب ”سنت جي تاريخ ۽ ثقافت“ (History and Culture of Sindh) ۾ لکي ٿو،
”سنت ۾ زمین جي پشادوار جي دل وغيره وصول ڪرڻ جي طریق ۾ ”غل بخش“ يا اهو بتئي وارو طریقو هو، جنهن ۾ فصل کي ڏسي اندازي موجب دل مقرر ڪئي ويندي هئي. جنهن ٿه ضبطي ٿي فصل تي مقرر ٿيل، دل وصول ڪئي ويندي هئي، غل بخش ۽ بتئي نظام باراني زمینن لاءِ ضبطي نوري زمینن لاءِ مفيد هو.“

(Ansar, 1980: 53)

شاه اطيف واري تصوري سنت ۾ ت، پوکي راهي ۾ ڪاب رند روک ناهي ۽ نڪو ڪو راجائي- حکومتي محصول (Tsx) ’رائ‘، متن مزيل آهي.

”نڪا جهل ڏ پل، نڪوراٿر ڏيه ۾.“

ڏڪن سنت واري ٿئي جي سرڪار ۾ غل بخش ۽ بتئي ۽ وارو روایتي نظام رائج هو، جنهن ته اُتر سنت ۾ بکر سرڪار ۾ ضبطي ۽ وارو طریقو هلندو هو، اهي پئي طریقا عام ڪڙمي ۽ هاري ۽ لاءِ هر لحظا سان نڪسانڪار ۽ نانڪافي ٿي پتل هئا.

2.9.14 مغل حکومتي دور ۾ ڳرا محصول ۽ چنيون:

حکومت جي مقرر ڪيل محصولان کان سوء ارباب پنهنجي آمدني وڌائڻ جي لاءِ ڳرا محصول وصول ڪندا هئا، جن کي ’ستم شريکي‘ سڀو هو. ان پايت ڀوسف ميرڪ اهڙي ٿيسه جا احوال لکندي چوي ٿو،

”هو محصولان کان وڌيڪ ماڻهن تي چتيون وجهن ٿا، جيڪي سدن وس کان ٻاهر آهن ۽ ماڻهو هلاڪي ۽ پئجي ٿا وڃن.“ (ميرڪ، 1993: 154)

ڪتاب ”سندھ خاموش ڪي آواز“ ۾ داڪتر مبارڪ علی لکي ٿو، مغل حکومت طرفان ڪيٽرن ٿي قسمن جا الڳ علاقئن تي جدا جدا نموني جا محصول مڙھيل هئا، جيڪي واپارين، هارين ۽ عوام کي ڏيئا پوندا هئا، انهن مان خاص هي هئا:

”درت: آن، ٿيل، ڪپه ۽ بي پيداواري محصول لاڳو هوندا هئا. دستور ڪش و چهل يك: سامان دوئيندڙ پېڙين جي سامان جو 1/40، درياهي بندرن ۽ ڪسترم جو محصول الڳ هوندو هو. مالوند ماڻهن تي هر جنس جي جانور جي حساب سان الڳ محصول هوندا هئا، ڪنهن ته غير مسلم ماڻهن کان به جزي وروتو ويندو هو.“ (مبارڪ، 1994: 144)

مغل حکومتي دؤر جي اهڙي ظالمائي سرشتي سبب ماڻهن پوکي راهي چڏي ڏني. انهن جهانگي، وانگي ۽ ڏوئي زندگي ڪي اختيار ڪيو، ان ريت سنت جا اهي عام لوڪ تاريخ جي قدير دور ۾ جري ڏکيا ويا.

مغل دؤر ۾ هڪ پاسي سنت جوزرعي ۽ پوکي راهي وارو نظام ذري گهٽ ختم ٿي چکو هو تو پئي پاسي ماڻهن تي تمام ڳرا محصول لاڳو هئا ته ڻئين پاسي ظلم جي بازار ب گرم هئي. زرعی زمینون تباھ ٿي ويون، واپار ٺٿي ويو، ماھي گيري ۽ ساموندي نظام بد درهم برهم ٿي ويو. سيد سبط حسن لکي ٿو،

”laheri بندر جيڪو سنتو ماڻر جو اڪيلو وڏو بندر هو، مرڪز جي ملڪيت قرار ڏنو ويو، ان ڪري صوبي جي آمدني گهنجي وئي ۽ سياسي اهميت ب گهنجي وئي. انکري اڪثر گهٽ رتبى وارن منصب دارن کي ٿئي جو صوبيدار مقرر ڪيو ويندو هو، نئي ٿئي پرگشچ جو به اهوني حشر ٿيو، جيڪو بکر جو ٿيو.“ (سبط حسن، 1995: 184)

ارغون، ترخان ۽ مغل حکومتي دؤر ۾ سنت جو قديم ۽ اڳوتو عوام دوست ۽ انصاف پيريو انتظامي ۽ سماجي سرشتو تباھ ڪيو ويو. سنت جيڪا فن ۽ هنرجي هر مڪتب ۾ اڳير ۽ سونهاري سرزمين هئي. جتان جي ڪپڻ ۽ بي مصنوعات جي سچي جهان کي هر دؤر ۾ گهنجي گهنج رهندڻي هئي، سنت جي بندرن تي سچي عالم جا واپاري ٻيزا اٿيئه، ئي بينا هوندا، اتي واپاري کان وني عام هنرمند ڪي ڳرن محصول واري ظلم تباھ ڪري چڏيو هو.

داکتر شاهنواز سودر هک تحقیقی مقالی شاه عبداللطیف جی سُرڈھر جو تاریخی پس منظر، ترخان ۽ مغل دھر بابت لکی تو، ائمہ ۽ دھر جو نقش و سید حسام الدین راشدی هیثین عبارت ۾ ڪیویو آهي:

"هو ڏارين جي گرفت جو تاریخي سلسلو ادائی صدین تائين پکریل آهي. جنهن ۾ ارغونن جي استبدادي حکومت 1522ء-1555ء، ترخانن جي زور زبردستي وارو دور (1555-1565ء)، مرزا باقي ترخان ۽ محمد بکري جي ظلامان گرفت، ازانسواء خراسان مان لاتعداد مفروز اميرن، صاحب اختيار ۽ اقتدار-پناهگيرن جي آمد، سند جھڙي نديري، امن پست ۽ مائيشي سڀاً واري ملڪ لاو درحقیقت هڪ عذاب، قهر ۽ خدائی ڪوب هو، جيڪو هتان جي گھرو جھڳڙن جي نئيجي هو، فترت طرفان سزا طور ناول ٿيو، جنهن جو نتيجو اجتماعي خواه انفرادي طرح سموری سند کي پوچكتو پيو. ملڪ جاسيئي قلا، وسنديءَ وارا واهن ۽ وستيون، مال، ملکيتون مطلب ته سچو اركو ترکو ڏارين جي قبضي هو اچي ويو، جن جي نه ٻولي سمجھه هو تي آئي آءِ ند سندن اُن ويهن، چال چلت ۽ رهني ڪوئي هئي مان هتان جي مائهن کي چاڻ ۽ سڃاڻ هئي. نون ڏارين لاو شاه صاحب فرمایو:

پیغمبر پنائن سین، پولی جی نہ پُجھن،
آئے سنديعَ جو سعیو کریان، هو پارسیون، پیچن،
مون پیٹ ملا تن، سرتیون سور پرائیو.

متئن شعر جي مفهوم مان شاه صاحب جي سياسي بصيرت، حب الوطني ۽ قومي شور لاء اندازو کرڻ کو ڏکيو کم ته کوني. حقيت هر شاه صاحب جي شاعري جو جيڪڻهن فراخ دلي ۽ سان تجزيو ڪنداسون ته سان کي اني غلامي جي دور هر سنتدي عوام جي ڪرب جي تصوير چتي ۽ طرح نظرل ايendi. ”سودر، 1989: 93-94)

”اسان جي قومي شاعر شاه عبداللطيف هندي مغلن جي قبضي جون حالتون ڏسندي، جيکو پنهنجي کلام ۾ عکس چتيو آهي، سو حقیقت ۾ انيي ۽ سچي صورتحال جو مجلہ تفسیر چئي سگھجي ٿو. جنهن ۾ ارغون کان وئي سندن جاء نشين هندي مغلن جي تسلط تائين سنت اندر وهيو ۽ واپريو هو.“ (سودير 1989: 94-95)

اهڙي قهري صورتحال ۾ سند واسين ۾ مخفی گفتگو جو رواج پيو. شاه اطيف 'سُر مارئي' ۾ پڻ اهڙي ڳجهي ڳالهه ڳوٹ وارن سان ڪرڻ جي تاكيد ڪندي چيو آهي،

تاريلو آيو ذيئه جو ذيهائي، ويزهيجي وطن جي، ويهي كي وائي، تنهن هيك تاذيلل ترن ۾، هنت هنت هرائي، پالهائی، گنجان گاموين سين.
 (شیخ، 2012: ع: 391)

اهي ڪڙمي، هاري ۽ هنرمند اهو پالي ۽ سمجھندا هئا ته اسان جيڪا به محت ڪنداسين ان جو فائدو اسان کي ڏ ملندو. تنهنکري هو محتندد، دا اسان ڏ ڪندا ها هي.

2.10 کوڑ کی گھرو صنعت ہی تباہی:

سند ارغون، ترخان، مغل دوپه سک جوساهن کنيو، جنهن به وج ايشائي ريلستان سودو كابل، قندار، دهلي، سياسي اناركى، انتشار پيدا تيو
ان جوستو اثرستت تي آيو آهي. ان كان علاوه قدرتى آفتت، پوند، سوكهزى بستت كى نهوژيو آهي.
محمد ابراهيم جويولكى توت.

سال 1699 م جنہن شاہ عبداللطیف ذہن سال جو هو، انھی سال پر هک انگریز سیلانی الیگزینبر ہٹمئن جنہن ننگر نتی پہتو تکیس چان تی ت، ہتی پلیگ جی بیماری جی کارٹ اسی ہزار کوئی مری ویا ہتا۔” (جویو، 2006ع: 57)

”نواب اعظم خان جو حکومتی دوڑھ 1715ع کان 1718ع اوارا چار سال ڈکر ۽ بربادی اوارو زمانو هو. انی ۽ حکومتی دوڑھ سندھ کے کوئین ۽ کالاسن نہ جام شاه عنان حسکے ملائی ک شہنشاہی کے“ (جیون 2006: 57)

سن ۳۹ / اع۰ نادر شاہ دہلیءی کا ہیو ہوئے مغل شہنشاہ نادر شاہ جی ناہ موجب، سندھ ملک سننس حوالی ہیو۔ ہو سلو

سند تي ڪاهي آيو سند کي ٿن حصن ۾ ورهائي سبي ۽ ڪچي ڦالي خانجي حوالي ڪئي، شكارپور دائوڊپوٽن جي حوالي ڪيو
 ۽ باقي سند ميان نور محمد کي ملي.“ (لاڳو، 2004: 200-199)

اهڙين هلانن ۽ ويان واري صورتحال پر سند جي ڪپڙي واري صنعت ۽ وفتح واپارتمام گھتو متاثر ٿيو. اهڙيئي صورت ۾ شاه لطيف چيو، ”اڄ ڏ
 وٺن ۾ وونڻ ۾ آهن ڏئي سنهوست ڪٿن واريون آهن، ويران بازار ڏنسى اندر سترى ٿو.“

ڏ سڀ ٽون ۾ اڄ ڏ ڪاتاريون،
 پسيو بازاريون، هشترو مون لوڻ ٿئي.
 (آڏوانی، 1993: 432)

مغل حڪومتي دُور پر سند جي ڪورڪي صنعت تباھ ٿي وئي، ان جا ڪيتراي ڪارڻ هئا. ڳونن تي ڪاهن ۽ محصول جي اوڳڙ واري
 ڦلامائي عمل سبب ڳونن جا ڳوٽ خالي ٿي ويا، انهن سان گذ ڏرگو ڪٿن واريون به آئڻ ۽ نجهارا ڇڏي جبلن ڏانهن هليون ويون، ان دُورتى شاه لطيف
 جي سُر ڪاپائتى جو سماجي اڀاس هن ريت آهي:

مغل دُور جي اهڙن قوري هاچن جي ڪري ڪاتاريون ڪي ته مردي ويون، ڪن جهوبن جا در بند ڪيا ۽ ڪي ته جبلن ڏانهن ’ڏُت‘ ڪارڻ
 هليون ويون، شاه لطيف اهڙي هڪ ماھمري (Plag) واري هاچي تي چيو، ”مون جهولي ۽ ڪپاه وجهي سڀ آئڻ وڃي ڏننا، هڪ بسرتي زنده نه
 آهي، سڀ وڃي سدائين لاءِ سمهي پيون.“

پائي پاند ڪپاه، مون آئڻ سڀ نهارئا،
 ڪئي ڪانه پساه، سرتيون وجيءُ سُتُيون.
 (شيخ، 2012: 294-293)

انهي ۽ پليگ ۽ ڏارين جي هلانن جي ڪارڻ سند جي ڪاتارڪي هنر جو چن انت اچي وي، شاه لطيف ان بابت چوي ٿو، ”اي ماڳ!
 ڪاتاريون ڪنهن ڏک جي ڪارڻ آئڻ ۾ اڄ وچ ئي بند ڪري ويون، آءُ انهن سان ملن لاءِ آئڻ ۾ هلي آيس، انهن مان هڪ بـ ڪونهي، جن سان ويهي
 مون سُت ڪتيو هو.“

وينون ڪنهن ۽ گهه ٿئي پيرا ڀيچي ماء،
 آئڻ متى اُسرى، آيس انين لاءِ
 نٿنان هٽ نه ڪا، آئڻ ڪٿم جن سين.
 (شيخ، 2012: 294)

شاه لطيف جو هتي هڪ نكتو تمام تيان چڪائيندڙ آهي ته، ”اهي ڪاتاريون پنهنجا چرخا ڇڏي جبلن ۾ هليون ويون، ان جو مطلبه
 انهيءُ مغل دُور پر ڪنهن آپتا سبب چرخن جو چرڻ بند ٿي وي، آئڻ ويران ٿي ويا ۽ ماٿو ڳوٽ ۽ شهر ڇڏي جبلن ۾ هليا وي، شاه لطيف چوي ٿو،
 ”چرخا چورڻ واريون ڪيڏانهن هليون ويون، انهن جو پيون پت ۾ پيون خراب تين، اهي ڪاتاريون سُت سودو چرخا ڇڏي جبلن ۾ هليون ويون.“

ڪيڏانهن ڪٿئي واريون، اولاتئن اُرث،
 لُرجن لاکيشين جون، پهينون متى پٽ،
 اوئن ۽ اُرث، چكتي پيٺون چبرين.
 (شيخ، 2012: 294)

شاه لطيف ساڳئي سلسلي وارن بيتن ۾ چوي ٿو، ”جن ڪاتارين ڪاله ويهي آئڻ سُت ڪتيو هو، اهي چرخن جي پاندي جون ڏورون
 کولي، پنهنجا ڀونگا ئي بند ڪري هليو ويون.“

سي اڄ ڏ آئڻ آيون، جئي ڪتيو ڪاله،
 اُرث اکلي ماله، پوري وينون نجهرا.
 (شيخ، 2012: 294)

شاه لطيف چوي ٿو، ”جن ڪاله ڪتيو هو، ته مان اڄ ڪاب آئڻ ۾ نه آئي آهي، اهي چرخي جي پاندي واري ڏوري کولي، چرخا ڪتي
 هليون ويون.“

ڪئي ڪئي ڪاله، اڄ نه آئڻ آيون،
 اُرث اکلين ماله، چرخا چوري وينون.
 (شيخ، 2012: 294)

شاه لطيف چواتي ته، ”ڪي هنرمد ڪاتاريون سُت ڪٿن لاءِ وسنديون ۾ ڦونديون وئيون ٿي ته، اسان هنرمد- ڪاتاريون آهيون، اسان
 کان ڪو سُت ڪتائي.“

پلهه پايو پوئيون، در در پيرا ڏي،
 ڪا مون ڪتائي، ڪاپائتى آهيان.
 (شيخ، 2012: 293)

2 سند جي ڪپڙي جي صنعت:

ڪپڙي جي صنعت قيمه ۾ جديڊ سند کي مکي هنرمندي هئي. 'كتاب' Indus Civilization' ۾ وھيلر لکي ٿو، "سندوماڌريءَ مان سڀ کان اهم جا شيءَ لتي آهي، سا اهو ڪپهه مان تيار ڪيل ڪپڙي جو نڪرو آهي، جيڪو ٽامي ۽ چانديءَ جي ٿانون سان گذ هت آيو آهي." (Wheeler, 1953: 62)

"قيمه سندوتهنبيب جي هر گهر مان سنت ڪٿن جو ائٽ هت آيو آهي، ان مان وسهن ۾ اچي ٿو، امير ۽ غريب سڀائي وانڊڪائيءَ جي وقت ۾ سُت ڪتيدا هئا." (ایتوها، 1943: 16)

رحيمداد خان مولائي شيدائي ڪتاب 'روضه السند' ۾ سند جي پرديهي ڪپڙي جي واپار بابت لکي ٿو، "بولان جي لک کان سجستان، هرات ۽ خراسان جو ريشمي ڪپڙو سند پهچن لڳو، سنتي بحمل، زربفت، اطلس ۽ زردوزي شين کان واقف تيا، عرب ۽ ڀوهدي واپاري، جي سڀ ٻوليون ڄاتنداهئا. سند جي بندرن تان اهو ڪپڙو خريد ڪري يورپ ڏانهن نيكال ڪنداهئا." (شيدائي، 1951: 101)

"بن خردابه 250هـ سند جي سوتيءَ ۾ مخمي ڪپڙي جو ذكر ڪيو آهي." (شيدائي، 1951: 101)

سيلاني 'مانرك' (1641-1640ع) نئي جي ترقيءَ بابت لکي ٿو،

"ڪيترن ئي سڀن جي ڪري هي هڪ دولمند شهر آهي، چو تهن جي پرياسي جو علانقورز خيز آهي، ان ڪري هي ڪادي پيٽي جي شين جي جهجائي آهي، خاص طرح سان ڪٺيءَ چانور، ڪپهه بهتى جام آهي، جنهن جي ڪارڻ هتي ڪپڙا جوڙڻ جا ٻه هزار آڏاڻا آهن، هتي جو ڪپڙو پرتگال ڏانهن بهماني ويندو آهي، هتي جا ڪمبلي ۽ چيٽ جون چادرنون بهماني مشهور آهن." (Manrique, 1927: 238-239)

رحيمداد خان مولائي شيدائي سند جي ڪپڙي جي صنعت بابت وڌيڪ لکي ٿو،

سال 1630ع تائين ٿو، نصريبور، ڪنديارو ۽ گمبت ڪپڙي اڃڻ جي لحاظ سان سند جا لئنكا شائڻ هئا."

(شيدائي، 1951: 102)

"سال 1699ع ۾ اسڪات لينب جو سيلاني واپاري ملاح هئملتن جنهن ئتي پهتو، اُن وقت شهر جي آبادي ٻـلـكـهـئـيـ، جـنـمانـ ڪـوـرـيـنـ جـوـ تـعـدـادـ منـوـ لـكـ هوـ، اـهـيـ ڪـوـرـيـ سـوـتـيءـ ۽ـ رـيـشـميـ ڪـپـڙـوـ اـنـدـاـ هـئـاـ، سـوـرـتـ ۽ـ اـحمدـآـبـادـ جـهـڙـنـ شـهـرـنـ ڪـانـ ئـتـيـ جـوـ ڪـپـڙـوـ سـيـسـتوـ هوـ، هـيـ جـوـ گـلـيـنـ ۽ـ رـيـشـميـ لـتـكـيـونـ دـيـسانـ دـيـسـ ۽ـ لـاـيـتـ تـائـينـ وـڌـيـ قـيـمـتـ تـيـ وـڪـامـنـاـ هـئـاـ." (شيدائي، 1951: 102)

ميون شاه عنایت اهڙي 'گلبدن' ۽ 'ارم' ڪپڙي جاويس وڳا ڍڪن تي موبل ۽ سومل بابت چوي ٿو،

گلبدن جون گجريون، ارم اوڊيائون،

چوتا تيل قيل مان، واسينگ ويزهائون،

انهيءَ پر عنات چئي، راثو رانيانيون،

سو موني ڪيئن پاهون، جو گل گجر کي گنيو.

(بلوق، 2012: 146)

هئملتن سند جي ڪپڙي جي صنعت بابت لکي ٿو،

"هتي بهترین ڪپڙو اڃيو ويندو آهي، جنهن کي 'جام دار' چوندا آهن، هتي جو خاص ڪپڙو جوڙي آهي، جيڪو تمام

نفيڪ هوندو آهي، هتي جو چيٽ جو ڪپڙو مشهور آهي." (Hamilton, 1970: 77-78)

هڪ پرنگالي سياح رسيندي جيڪو سترهين صديءَ ۾ ئتي ۾ آيو،

"هونتي ۾ ٿي هزار آڏاڻن جو ٻڌائي ٿو." (Mubarak, 1983: 2-3)

داڪٽ مبارڪ علی پنهنجي ڪتاب، 'The English Factory in Sindh'

"انگريزي تجاري ڪوئي جيڪا سند ۾ سال 1635-1662ع واري دور تائين رهي هئي، ان دور ۾ نصريبور ۾ تي هزار، سڀهون

هي هڪ هزار، ئتي ۾ تي هزار ڪوريون جا خاندان آباد هئا. رڳو ئتي شهر ۾ تي هزار آڏاڻا جڙندا هئا. ان کان سواع، بڪر،

دربيلو، بوڪ، سـنـ، دـادـوـ روـهـڙـيـ، گـمـبـتـ ۽ـ ڪـنـديـارـوـ بهـ ڪـپـڙـيـ جـيـ صـنـعـتـ جـيـ ڪـريـ مشـهـورـ هـئـاـ." (Mubarak, 1983: 41-71)

مانرق ۽ هئملتن ڪپڙي جي صنعت کان علاوه چمزري جي صنعت ۽ باغم بابت لکن ٿا،

"نـتوـ درـيـاهـ کـانـ ٻـ مـيلـ جـيـ مـفـاـصـلـيـ تـيـ آـبـادـ آـهـيـ ۽ـ پـاـئـيـ ڦـفـاـهـيـ لـاءـ درـيـاهـ مـانـ ڪـيـرـيـونـ نـهـرـيـونـ ڪـيـيـونـ وـينـ

آـهـيـ، جـنـ سـانـ باـغـنـ ڪـيـ ڏـنـوـ وـينـدوـ آـهـيـ." (Hamilton: 1970: 77)

سيلاني 'مانرك' (1641-1640ع) ڪپڙي سان گذ چمزري جي صنعت بابت لکي ٿو،

سند ۾ جانورن جي كلن مان بهترین چمزرو تيار ڪيو ويندو آهي، پرتگال ۾ اهو سند چمزري سان مشهور آهي."

(Manrique: 1927: 239-240)

انهی ۽ قهری مغل حکومتی دور پر ب سنت جا هنري مكتب پنهنجا معاشي کم کندا آبا هئا، جتي ئي ۾ نئي هزار اذاتا موجود هئا، انهی ۽ سند جي حالت انگریز حکومتی دور ۾ وچي اها بیني جو ايتن، ”گزیتیر آفسند‘ ۾ لکي ٿو، ”شلوارن جو ڪپڙو ُسوسي اچن لاءِ اذاتا نصرپور ۾ چار سو ۽ انهی ڻ صنعت جي اهم مرکز، هلا ۾ پنج سو، ۽ ئي ۾ ادائی سو آهن.“ (Aitken, 1907: 39)

شاه لطيف کي انهی ڦقيمه ۽ بنیادي صنعت جي بحالی ۽ جو وڏو اوڻو هوس. هن کي سُد هئي سنت جا واپاري انهی ڪپڙي جي صنعت مان سون ڪمائيندا هئا.

تابائي تاكيد سين، جن پچایو پائ،
لسي تند لطيف چئي، هلي تن هئان،
ململ منجهان ما، جي سکيون تن سون ڪئو.
(شخ، 2012: 292)

شاه لطيف انهی ڻ صنعت جي ترقی ۽ جو وڏو گھورو هو. ان ڪري ۾ ڀڪ چرخي کي هلانچ جي هدایت ڪري ٿو، هتي ڀگي سان پيرن، جي معني هن ’ڪتن ۽ اچن‘ (ڪپڙو ناهن) واري تباہ حال صنعت کي ن ڇڻ جي هڪ طرح سان تاكيد آهي، هن صنعت سان لاڳاپيل لکين پورهيتن سان گڏ سجي سند جي تجارت، ڪپڙي جي صنعت تي آذاريل رهي آهي. سند کي ڪپڙي جوڙن جو هُنر هزارين ورهين کان مليل آهي، بلڪ هتي جا ڪوري ۽ ڪاپائينيون هن هنري مكتب جا پان ٻانيڪار ۽ سجي دنيا کي سيكاريندڙ آهن، شاه لطيف چوي ٿو،

ڀگوئي پين، جانسنه رتو راس ٿئي،
بريءَ بيڪاريءَ اسين هاري هدم هير،
ڪت ڪتنديون ڪين نئين سين نيجائي.
(شخ، 2012: 289)

دنيا ۾ ڪپه، جو فصل پوکن وارو رواج سنت مان ئي ويو آهي، اوائل زمانی ۾ سند ۾ ڪپه، جا وٺ هوندا هئا جيڪي دائمي هوندا هئا. هي ارڙهين صدي تائين موجود رهيا.

2.10.2 ڪپه جي پوکي راهي ۽ جو اتهاں:

ستوسپيتا جڙن کان هزارين ورهي اڳ سند ولسن پوکي راهي واري ڪرت شروع ڪري چڻي هئي. اڳتني هلي پوکي راهي ڪنڌاوڪن ۽ مالوند لوڪن گنجي ڪري سنت ونهنيب جوبنيدا وڌو تاج صحرائي پنهنجي ڪتاب سنت ونهنيب ۾ لکي ٿو، ”حقiqت ۾ انسان جو سڀ کان پهريون ۽ خليم کارناموزراعت آهي.“ (صحائي، 1989: 9)

قديم آثارن جي هڪ تحقيق موجب ايس. آر راءُ لکي ٿو، ”ڪپه جو واپاري هسل (Commercial Crop) 5000 سال اڳ تائين هرگز ۾ ٿئن جي ثابتني ملي آهي ۽ انان اهزرو بچ پٺ تو آهي، جيڪو ديسي ڪپه (Gossypium sp) جھڙو آهي. ڪپه جي لهڙي پوکي راهي، پٿر جي نئين دور ۽ ڪنجي واري دور (Neolithic and Chalcolithic Period) ۾ ٿيندي هئي، جنهن مان مختلف قسمن جو ڪپڙو ڙاهيو ويندو هو ۽ هڪڙي ڪسم جو خاص ۽ ٿلهو ڪپڙو سندو ٻيڙن جي سٽه لاءِ استعمال ڪيو ويندو هو.“ (Rao, 1991: 171)

يونانين مان هيرڊوتس، ايرين، نيارڪس، ميگاستينس، اسٽرابو سودو سند جي ڪپه واري فصل ۽ سندين جي سوتني پوشاك جو ذكر ڪيو آهي ته،

”بيون ڪاٿن جو آهي جيڪونباتي (Vegetable) (Papson, 1922: 363)“

اڳن، ٻي لثمبرڪ سنتي ڪپه جي پچ جو ڏڪن عراق رسن ۽ اتي انجي پوکي وڌي درجي تي ٿيڻ بابت لکي ٿو، ”ار وارو اهو دور (2100-2000ق.م) گجرات مٿان سنتولوڪن جي حڪمراني ۽ جي وڌي ۽ اڳاتي دور سان بظاهر نهڪي اچي ٿو. انهي ۽ لاءِ راءُ ڏئن تي دل هركي تي تسمير وارن جو اهو عام، فائدي وارو سٽ جيڪو گو (Gu) جي نالي سان سنبو هو، سو انهي ۽ ڪپه جو ڏاڳو هو، جيڪا هڪ وقفي کان پو، جنهن کي اون دور ۾ سنتو ملڪ کان در آمد ڪيو ويو هو، اها پوک ميسو پوئيميا ۾ پوکي وئي ۽ پوءِ انهي سرزمين جي وطنی بوني جي شڪل اختيار ڪري وئي هئي.“ (لثمبرڪ، 1984: 33)

”ڪپه ۽ ڪپڙي جي ايديءَ وڌي انداز ۾ ڏيساولون ڏي موڪاٿن تي اڳن، لثمبرڪ شڪ ڏيڪاريو آهي.“ (لثمبرڪ، 2005: 25-23)

جنهن لثمبرڪ پاڻ مختلف حوالن سان لکيو آهي، ”ار (ڏڪن عراق) پاران ميلاوها ملڪ کي سيسو ڪاٿ کان سوء خلاصن سان گڏ انچ، ترن جي تيل ۽ شاندار ويسن وڳن جي سند جي واپارين کان گھر جو ذكر ڪيو آهي.“ (لثمبرڪ، 1984: 53)

اتي سوال تو اتي ت چا ويس وڳا ڪپه جي ڏاڳي مان نهندنا هئا؟ سند جي قديم اتهاس ۽ ان مان ڳاله، صاف ظاهر تي نو ته سند ۾ ڪپه مان بهترین نفس ۽ اعلي مامل وارو ڪپڙو تيار ٿيندو هو، جيڪو شاهي لباس طور سمير جا ماڻهو پهريندا هئا. سمير ۾ ڪپه جي پوکي ب سند واسين وجي ڪرائي هئي.

”سند سان تجارت جي انهي ٻئي دور ۾ اشور جي حڪمران ‘سناخرب‘ (481ق.م) ۾ سند جي ڪپه جي پوکي پنهنجي شاهي باغ ۾ ڪرائي هئي.“ (ابن حنيف، 1997: 79)

کپهه جي پوك، پراچين ئ ويجي اتهاس جي مختلف سبين جي کري گهت وذ قيندي رهي آهي ئ صورتحال بعتر قيني تي سنتولوک كپهه جي بعتر ئ بهترین پوك حاصل كرئ جي لاء جاكوزينا رهيا آهن.

سنتوسپيتا جا پوكى راهي كندرلوك وتيك كپهه جو فصل وئن لاء ذكش گجرات جي روھن ئ کوهن واري جوء م وانبيون اذى وجي وينا، گريگوري ايل بوسلى اتى اشزى پوكى ئ بابت چوي توت،

”كارى كپهه واري زمين جي بناؤت ذاكتي پتي (Decean Trap) واري برندز جبل جي تري وارو جوء آهي، جتي پوكى راهي قيندي آهي.“ (Possehl, 1980:30)

ايمر. ايچ پنهور جي راء موجب سنت جي آبادى ئ پ واد اچن، لتبلاڻ جوهه کارڻ رهيو

”قديم سنتي ماڻهن انهيء ماڳ ڏاڻهن لتبلاڻ آبادي ئ جي دباء وڌن سبب کئي هئي نه کو ڦئي ئ پئي ان جي پوك واري اپت حاصل كرئ لاء اتي اها گالهه ته عام وسهنجي آهي ته سنتوسپيتا پنهنجي مرڪز مان اسرى سجي نندي ۾ پکرجن جوهه کي ڪارڻ آبادي ئ جي واد ئ هيوندو.“ ايمر. ايچ پنهور وتيك لكي توت، ”ونئش سندومائر جي ماڳ مهرپڙهه 4,500. م موجود هو ئ 2,000 سال پوءِ سامائلي سنتو تنافت ۾ ندين وئن جي روپ ۾ پير پاتائين.“ (Panhwar, 2011: 69)

هان اها نندي دائئي وئن جي صورت واري کپهه جي جنس جو وجود مغل دور تائين اهو وونئش جو وئن موجود رهيو آهي. ان جو ذكر تاريخ مظہر شاھجهاني ۾ پن آيل آهي ت، داڪټر هوه (Dr. Hove) (Dr. Hove)

”سال 1787 ۾ ختم ٿي وئي. اها کپهه واري جنس 1290 ۾ مارکوپولو (Marco polo)، 1310 ۾ راشدالدين، 1615 ۾ تيري (Terry) ۽ ميرڪ (Mirak) سترهين صدي ۽ جي اوائل ۾ سند ۾ کپهه جي وئن جي صورت ۾ ذئي هئي، اها جنس پارهوي پئي قولاري هئي.“ (Panhwar, 2011: 69)

سند جي واقع زرعی اپت جي دور ۾ جيئن ته کپهه جا وئن هوندا هئا. ان کري ججمي کپهه جي اپت جي کري واپار وڌيو، شهري ۽ هنرمند طبقي جي اعليٰ اوسري، انيڪ انواع جو وکر مان قسمين جو ڪپڙو جڙڻا ڳلو، بازار، منبڃون ۽ بندڻها. ان کري شاه لطيف وونئن کي وئن ۾ ذيکارييو آهي:

”ذسي وونئن وئن ۾، سي ڪاتاريون.“

2.11 ڪلهوڙا حڪومتي دور:

مغل سلطنت جي زوال واري آخرى دُور ۾ سنت تي هوريان هوريان ڪلهوڙا خاندان به اقتدار جي چوگانن ۾ اُسرن ڳلو. انهيء زوال واري دُور ۾ مغل سلطنت پنهنجي اندرين، پاهرين نفاف ۽ جهيزي ورتل هئي. سخت گير مذهبی حكمران اور نگزيپ عالمگير مغلي سلطنت جي تباھي ۽ بريادي ۽ جاچ جتي ڪٿي پوك کري، سال 1707 ۾ گذاري ويو، ۽ ان کان پوءِ سندس پتن جي پاران دھلي ۽ جو تخت حاصل كرڻ واري وئن ۽ ويڙهاند سبب مغل سامراج تيزيء سان زوال جي پاتال ۾ ڪري رهيو هو. انهيء سياسي انشار جي زماني ۾ ڪلهوڙا خاندان هوريان منظم نموني اسرى رهيو هو، سندن عروج ۾ پيري مريدي واري مذهبی تقدس واري اثر جو وڌو عمل ۽ دخل رهيو، چو تهنه شروعات ۾ پيري مريدي جي ذريعي عوام ۾ پنهنجو خانقاھي اثر و ذاتي سياسي طاقت حاصل ڪئي.

ڪلهوڙن، هڪ سؤاسي ورهين جي ڳڳي ڪاكوڙ ۽ ميان آدم کان ميان دين محمد تائين وارين انيڪ قربانين کان پوءِ سنت جي حڪومت جون واڳون مغلن کان وئي پنهنجي هت ۾ ڪيون، انهيء سند جي زور جي سند ۽ سند واسين جي اها وڌي عاليشان سوپ هئي، هنن سند جون واڳون حاصل ڪرڻ شرط سند جون زرعي زمينون جيڪي ارغون، ترخان، مغلن ۽ سندن نوابن ۽ ٻين عمدارون جي بي تجوهي، ان چاتائي ۽ ڦلم جي کري غيرآباد ۽ ويران ٿي چڪيون هيون، سي آباد ڪيائون. ايس پي چڀلاتي 'سند جي اقتصادي تاريخ' ۾ ان بابت لکي توت،

”سند جي ميان وال تحريڪ جا باني ڪلهوڙا سند جي زرعي سماج جي تاجي بيتي کان وافت هئا. ان کري هنن سند جي زراعت کي زور ونایو. ڪلهوڙن جي دُور ۾ زرعي زمينن لاء واه کوتايا ويا.“ (چڀلاتي، 1995: 121)

ان بابت ايمر. ايچ پنهور هڪ مقاله ڪلهوڙن جي عروج ۽ زوال ۾ ماحوليات جو اثر ۾ لکي توت،

هونئن بست ۾ فقط لائزڪائي، اتر دادو ۽ ئئي ضلعن جون چند ذاتيون ۽ ڦيلانگهڙا واهن واري آپاشهيء سان آشنا هئا ۽ نهري زراعت سان منسلڪ رهيا.“ (پنهور، 1998: 21)

”سُرمائئي ۾ اهڙي بهتر صورتحال تي شاه لطيف چوي توت، ”کوئيل ماڳ واري آباد ۽ خوشحال تي آهن ۽ ملڻ انهن علاقئن کي آباد ڪيو آهي.“

وئهيا ٿئن وئان، ڏوكاهي هُئان جي!
اوء ڀيٺيون ۽ ڀان، موتي ماڻ آذيا.
(آتواني، 2013: 249)

ميان نصير محمد سن 1657 ۾ ميهڙ ۾ پنهنجي پيري مريدي ۽ واري مسند تي ويو، هن باوهين ورهين جي جاكوڙ سان سجي 'ڪاچي' ۽ 'چانڊڪا' پنهنجو ڏاڪو قائم ڪيو، سند جا ماڻهو آزادي ۽ جا خواهشمند هئا. ميون شاه عنان اُ دور جو وڌو شاعر هئش واري حيشت محب وطن ڪلهوڙن جو وڌو حامي ۽ حماطي هو. هن ميان نصير ۽ ٻين ڪلهوڙا حاڪمن تي هي بيت چيا آهن:

نَصِيرٌ چاندُکی ۾ چند ٿی،
 نَسْرَئِو ڪاپو ۾ ڪوڙي ۾ ڪري، ملی وينو
 دَمَامِي جي دُؤنس سان، ڦري ٿو فقير،
 آهي هي، عنات چئي، سندو سند هميـنـ،
 سـيـ وـئـاـ هـلـيـ دـاـدـريـ، كـئـيـ ڪـروـئـونـ كـيـنـ،
 تنـ کـيـ گـلـئـوـ ڪـيـنـ گـسـ تـيـ بـدوـ ذـلـگـيـنـ،
 خـاصـيـ خـداـآـبـادـ منـجـهـ، عـطـرـ ۽ـ عـنـبـيـنـ،
 جـانـسـينـ نـدـيـءـ نـيـرـ تـانـسـينـ طـبـلـ تـانـهـنجـوـ.
 (بـلـوجـ 2010عـ: 37)

میتن شاه عنات جا هي بيت ميان دين محمد ئ ميان يارمحمد جي ڪاميابين بابت آهن:
 * ڪچ، انجارن، پارڪن ڀچ ڏجي ڀر ڊاء،
 * سودا سلامي ٿئا، ٽل ڀريندو ڀت.
 (بلج، 2010: 43، 45)

سن 1699 ڀر شهزادي معزالدين لشڪر سوڏو اچي ميان دين محمد کي نظر بند کري وئي ويو، تنهن ميدين شاه عنات چيو،
 دعا ڪريين ٿو دائم، هر دم منجه هنيان،
 مغل موتي ويا، ايهي ڏس ڏيان،
 ميريءَ منجه ميان! اجا طبل وجنا
 (باوج، 2010ء: 44)

انهی ڪلهوڙا حکومتی دور (1783-1801) ۾ سند جو آپاشی ۽ جو نظام پیهر وجود ۾ آيو، مقامی سنتی ماڻهو هجن جي ڪري، سند جي اپت سند تي خرج ٿيڻ لڳي، وڃچ واپار ۾ ڦلچسپي وٺڻ جي ڪري، سند ملڪوري خوشحال ٿي پيو. رڳو پنجاهه سالن جي ڪلهوڙن جي حکومتی دور ۾ اڳوهي لهك اڳوهي زمين ٿي پوکون ٿي اڳيون. سن 56-1755 ڦاري سنتوندي پنهنجونئو وهکرو جو ڦيو، ان سان ڏنهله لک اڳوهي زمين وري غيرآباد ٿي وئي. ان سان ڪلهوڙا راج کي زوال اچي ويو. پر هي ٻهڪ حقیقت آهي ته ڪلهوڙا حاڪم، ايران، افغانستان ۽ ډلهي جي حکومتن جا ڏن پورهيا. شروع ۾ هو هندستان جي مغل حاڪمن جا تابعدار هئا، مغلن جي ڪمزور ٿيڻ بعد نادر شاه افشار، احمد شاه ابدالي ۽ بن افغان حاڪمن جو ڏن پريندا هئا.

انهی ڪلهوڙا حکومتی دُور ۾ مغل ۽ ایراني سامراج سنت تي ايترىقدر ته غالب رهيو، جو سند جا سکا به انهن جي نالن سان رائج ٿيندا هئا ۽ ڪلهوڙن جي مقامي پولي سنتدي هوندي به ملک ۾ سنتدي پولي ۽ بدران سرڪاري پولي فارسي رائج رهي. اُن دُور ۾ هن پرديسي فارسي بولي ۽ جي عالمن، ادبين ۽ شاعرن جي گھئي عزت ۽ مالي سهائنا ٿيندي هي. ڪيترين ٿي عالمن، ادبين جا ماھوار وظيفاً مقرر ٿيل هئا. اڳتي هلي هن ئي خاندان جو فرد ميان غلام شاه جدهن سنت جو حاڪم ٿيو، ته سند ملڪ جون اڳوڻيون سرحدون بحال ٿين ڳيون، ڏارين جو اثر ختم ٿيو ۽ ملڪ سڀاسي، معاشي ۽ ثقافتى لاحاظ سان ترقى ڪرڻ لڳو. سنتدي پولي ۽ جي علم ۽ ادب جي وڌي ترقى ٿي. ميان غلام شاه جو حڪمراني وارو دُور هڪ مثالی دُور هو، پر کانٿس پوءِوري هي خاندان پهرين پاڻر پاڻ ۾ وڌيا ۽ پوءِ پنهنجي خاص اميرن ٿالپرن سان تڪراڻ ۾ آيا، ان جي ڪري محلاتي سازشن جنم ورتو ۽ سندن اقتدار جو انت آيو ۽ تاريخ پٽائي تي ته هر شاهي نظام جو انت انهيءَ ريت ايندو آهي.

لطيف سائين ۽ جي زماني ۾ نادرشاه جي حملبي وقت وونٿشن جو فصل تباھ ٿي ويو هو، کو اهڙو وقت به آيو هو، جو سند ۾ ڪپهه جي پوك مناسب ڏئي سگهي ۽ فصل بهتر ڏئيو هو، جو پاڻ چيو اٿس:

نہ سی وونٹ وٹھ م، نہ سی کاتاریوں، پسیو بازاریوں، هینترے مون لوٹ تئی۔ (آٹوائی، 1993ء: 432)

باب ڈیون:

قدیم سندو تہذیب چی اوج جا سماجی تحقیقی پھلو:

(شـاهـه عـبـدـالـلطـيـف جـي ڪـلامـرـجـي روـشـنـي ئـمـرـ)

3.1 سند و لوک سمند ۽ واپار:

سیوا کر سَمْنَبِ جِي، جِتَ جَرَ وَهِيْ توْ جَالَ،
سَهِينَ وَهَنَ سِيرَ مِنْ، مَلَكَ موْتِي لَلَّ،
جي ماسو مِليَّيِ مَلَّ، تَهُوْجَارا پُرْ تَشِينَ.
(فَاسِي: 1999: 99)
سی پُونجِيَارا پُرْ تَشِينَ، سَمْنَبِرَ سِيَوْنَوْ جَنَّ،
(بلوچ، 2009: 113)

سنڌوندي جييان سند جي سمند سان سند واسين جو ناتو رشتون تمام پراتو گهرو، پکو پختو ائٹ رهيو آهي. سمند هن دهیم، اجوکن سنڌين جو پيو وطن هو آهي. هتي شاه لطيف 'جر وهي توجال' مها ساموندي وهکرن، لاء چوي تو، جيكي انر قطب ڏڪن هر سُبٽ گھرزايل، ابت گھرزايلي، بین ساموندي ماڳن تي سدا سواناائي وهندا آهن. ساموندي واپارين بابت شاه لطيف هك وٺخاريءَ کي چوي تو، "سمند هن وٺخارن جو وطن، ساٿيَه آهي، تون هن سان گڏ چونه ويئين."*

سُمُّبَدْ جِنْ سَاشِيهُ، كَوْهُ ذَ وَيَئِنْ أُنْ سِينْ.
(بلوج، 2009: 104)

پراچین سمي جي سنتين لاء سنت جي ايرندي ئه الهندى واريون نديون: هاڪڙو ئه سنتو سان گڏ اچ وارو سمند جيابي جو هڪ وڌيو هئا ئه اچ ب آهين. انون مان مکيء پاڳو سمند ڏانهن وجي ٿو، اهو سمند، خوشحالی، ڪاميابي، ڪامرانی سان گڏ پاهرين دنيا سان وٺج واپار، لڳابي، واسطي رابطي جو وڌيو سيلوبرهيو آهي.

پنج هزار و رهی اپک سندو لوکن نت نوان شهر پند، صنعتی مرکز قائم کرث، دیساورون ۾ اپاری کوئیون ناهن ۽ دنیا سان رابطی، لڳاپی ۽ وٺچ ولپار لاءِ بیڑا جوڙڻ، واپاری هاوائون ڳولی لهن ۽ انهن جي آزار تي بیڙا سمند ۾ هاڪارڻ سان گذ انهن جي تيز ۽ تکي سفر لاءِ سُره، پن ايجاد کري ورتا هئا، اها سندن هڪ وڌي ايجاد هئي، جنهن جي کري سندن ساموندي سفر وڌيڪ سهنجو بٿجي ويو. سند جي ساموندي ڪناري سان ڪيرائي نديا واڏا ڦرقي بندر هئا. ان دُور ۾، سندو سلطنت جو درالحڪومت موهن جو ڏڙو دنیا جي وڌن ترقی یافت شهن ۾ ليكيو ويندو هو، جتي فڪر ۽ فهم، علم ۽ هنر سڀ ڪجهه موجود هو.

سند ساگر پراچین دُور کان وئي سند جو ئي سمتب رهيو آهي، هتان سند جو واپار هليو آهي. انهيءَ 'سند ساگر' (Indus Sea) جوه ره ڏاڍ واري استعماري دُوره نالو تبديل ڪيو ويو آهي.

”هن تي پارسين پنهنجو نالو مڙھيو، ويندي پورچوگيزيں جي سامونبى سامراج اُسرى اچن تي هن کي ’پورچوگيزي سمند‘ چيو ويو، جنهن ته چوتهين صدي عيسوي تائيں رشيدالدين همداني جي كتاب جامع التواريخ‘ (1310ع) سنتونديه جي حوزه واري سمند کي سند ساگر لکيو آهي.“ (ڪاشف، 2012: 29)

ان ریت سند با بت تذکرن ۽ سند جي تاریخ جي عربی ماخنڻ ۾ 'سنڌي سمند' جا ٺيث سنڌي ڙالا لکيل لفظ نظر اچن ٿا، المسعودي جيڪو بغداد جو رهائڪو هو، هن حياتي ۽ جو گھتو وقت سيلاني ۽ ۾ بتجي گداريو. هن اهي سمورا ملڪ گهمي ڏنا جيڪي مسلمانن جي حڪومت ۾ شامل يا آسپاس هئا. هُو جاتائي ٿو،

”هن سمنب کي لازوي سمنب (Larawi Sea) سديو ويندو آهي.“ (Elliot, 1976: 24)
 ”رشيدالدين ڪتاب، جامع التواریخ، هر سنتو ندي، جي اوپارين چاڙ کي سند ساڳر، کونيو آهي، جيڪا سمنب هر چوڙ
 کري ٿي.“ (Elliot, 1976: 49)

سنڌ جي شاه طليف پنهنجي رسالی ۾ انهيءامونڊڪي، ڳ ۽ لاڳاپي، سگ ۽ سياڪي جو ڏڻو سماجي اٻٿار ۽ اتهام جوڙي ڏنو آهي، جيڪو نديٽي ڪتب جي ڪنهن بې ٻولي ۽ اهڙو اڀاس جڙي ڏ سگهيو، ممڪن آهي ته ان جو ڪارڻ اهوي هجي ته ستٽوسيٽا جي اوسر ۽ واد

ویچه انهیءَ اصولکي ۽ حققي مرکزي ماڳ کان ٿي، جتي اڄ سند واسي رهن ٿا.

چُئي ”کُن فِيْكُون“ جَدْ خلقیا رُوحُ خُدا،
گَذْ جت گُدرانُ هو، چُرُّ لَكِي تَنِه جاء،
مُونْ توہین سین آهِ، اَهَا ساجاه سپرين.
(شیخ، 2012: 386)

شاه لطیف هن سامونبی وتجارن کي هڪ وتجاريءَ جي لفظن پنهنجو محبوب ۽ سپرين چوي ٿو.
”کاروجي کيڙين، سڀئي منهنجا سپرين.“
(بلوچ، 2007: 105)

اهي واپاري وتجارا، وڌا سامونبی مهم جو هئا، هُدیهه پرڏيئه وجٽ لاءَ هر وقت سڀريا وتدنا هئا، شاه لطیف هن بابت چوي ٿو،
”وتجارن پرڏيئه وجٽ جو پکوارادو ڪيو آهي. مون کي ماري ۽ ڏکن ۾ وجوهي پاڻ سفر تي هيليا آهن.“
پرڏيئه پوريائون، سامونبین سُؤه سَنَاهِيَا،
مان تَنْ ماريائون، پاثان وجوهي گوندريين.
(بلوچ، 2009: 105)

شاه لطیف انهیءَ سمند جي وڌي اهميت پتايندي چوي ٿو، ”سمند ڪنهن به سُکي نتا سگن، یلي ڪئي ڪيٽري ئي پاٿي جي لاثُ
اچي وڃي. انهیءَ ڪري وتجارن هن سان چاه ۽ محبت وارو تعلق رکيو آهي. جيڪي بهرين جوڙ واريون شيون (First No Items) وکتن ٿا، سڀئي
ملهائتيون شيون، اعل ۽ هيرا حاصل ڪن ٿا.“

سمند ڪيئ سُکن، ڪوڙين جي ڪائو ٿئي،
پاٿيءَ سين پيڪ ڪٺو، تيلانه وتجارن،
لعلون سڀ لَهَن، جَنِي سَوَدو سَجَ سين.
(بلوچ، 2009: 100)

پانوي خان شيخ واري مرتب ڪيل ’شاه جي رسالي‘ ۾ هن بيت جي آخری ست هن طرح سان آهي:
”لاؤن سڀ لَهَن، جَنِي سَيُونَ سَمَنْدُ ڪي.“
[جن سمند جي خدمت ڪئي، سڀ ئي لَعَلْ لهندا.]
(شیخ، 2009: 142)

شاه لطیف سمند سان پکي پختي لاڳاپي ۽ تعلق بابت صاف ۽ چتن لفظن ۾ چوي ٿو، ”اي واپاري! تنهنجو ’شاه‘ - سمند کان سوء
گدارو ڏ تيندو پنهنجي پيڙي ۽ کي سمند جي کاري پاٿي ۽ کان بچائڻ لاءَ سٽي لڳائي مضبوط بتائي چوٽ پاڪريـنـ پـيـڙـيـنـ جـاـ پـاـسـاـ سـامـونـبـيـ لهـوـنـ
ستي چـيـنـ ٿـيـونـ، جـيـڪـاـ بـيـڙـيـ حـاسـابـ ڪـتـابـ ۾ ڪـمـزـورـ هـونـدـيـ آـنـ سـانـ وـيـرـ ضـرـورـ وـڏـهـنـدـيـ.“
وـتـجـاـزاـ وـيـنيـ، تو ڏ سـرـنـديـ شـاهـ رـيـ،
مـڪـ پـنهـنجـيـ مـڪـريـ، چـغـيـ ڪـرـ چـيـنـيـ،
پـاسـاـ پـاـڪـريـنـ جـاـ، سـمـنـدـ ٿـوـ سـيـڪـيـ،
جيـ لـنـبـاـ ۾ـ لـيـڪـيـ، وـيـرـ وـڏـهـنـدـيـ تـنـ سـينـ.
(شیخ، 2000: 172)

ڪتاب ”قديم سندوسپيتا“ (Ancient Indus Civilization) جي پيش لفظ ۾ داڪٽ عاصم ابراهيم لکيو آهي ته:

”It occupied a vast area, one million square kilometer in all (much larger than either Mesopotamia or Egypt), and had much wider access to the sea, commanding about 1200 kilometers of the coastline in all“ (Samad, 2000:1)

[هن (تهذيب) جي ڪُل پيڪ 10 لک چورس ڪلوميترن ۾ هئي، جيڪا ميسوبوتيمائي ۽ مصرى تهذيب کان تمام وڌي هئي ۽ هن جو
ڪُل ضابطي ۽ انتظام وارو سامونبى ڪنارو 1200 ڪلوميتر دگهو هو.]
إها هڪ وڌي حقیقت آهي ته ابتدائي سندوسماجي گروهن جي معاشی چرپر ۽ دنيا جي کند کند ڦيگري وسٽي جو ڙوڻي وسٽي کان
وئي سندوسپيتا جواڻر عالمگير رهيو آهي، هن قديم تهذيب پنهنجي علم ۽ هن، فڪر ۽ فهم سان هڪ جهان تي پنهنجا اثر چڏيآهن.
ايم. ايج پنهور سندوسپيتا جو زمانو ۽ پيڪ ٻابت لکي ٿو،

”سندوماٿر ثقافت اٿکل پنج لک چورس ميلن تي پكٽيل هئي ۽ اها همrigzه جي اسرث کان جهانگار ثقافت جي پچائي ۽ يعني
6,500، 5,500 م. تائين سالن کان وڌيڪ هلي.“ (Panhwar, 2011: 69)

شاه لطیف جو تصوراتي ملڪ ملير بـوـڏـوـ ڪـشـادـوـ ۽ وسـعـ مـلـڪـ آـهـيـ، هوـ جـوـيـ ٿـوـ،
”جـوـ ڪـشـادـيـ جـيـنـينـ، مـلـيـرـ موـڪـهـاـ“ (بلوچ، 2009: 363)

ايم. ايج پنهور سندوسپيتائي سلطنت جون جاڳرهايائي حدون پتايندي لکي ٿو،
”سندو ثقافت جو چيهه وارو اوپرائون ماڳ اوپر پنجاب ۾ رڀ ۽ اتر پرديش ۾ عالمگيرپور آهن. چيهه وارو ڏاڪتو ماڳ نرمدا
نديءَ جي چوڙ وڃهو پاڳا ترو الس، چيهه وارو اترائون ماڳ فيصل آباد وڃهو هڙيا الس. اولهه پاسي افغانستان ۾ منديگاڪ ۽
پلوچستان ۾ تربت وڃهو شاهي تُمپ سندس دنگ آهن.“ (Panhwar, 2011: 69)

هن قديم انساني سپيتائي ماڳن جو اياس ڪندڙن سمورن محققن لکيو آهي ته سندو تهذيب پنهنجي دُور ۾ مغرب جي شورن کان هر

لحاڻ کان مٿاون ۽ اتم در جو رکندر هئي. او ميل ان بابت لکي ٿي ته:

"Historian Gorden V. Childe was so far as to describe the Mohan-jo-Daro of 4000 B.C.E as having a Golden Age that would compare to that of Athens under Pericles, and certainly to any town of Medieval Europe." (Aoumiel, 1994, 2)

[تاریخدان گوردن. وي. چائلب جو چون آهي ته، چار هزارق. مر جي موهن جي دڙي جو اهو سونهري دُور هو، جيکو یقیناً پير يكيلس جي ائينس يا وچئين دُور جي ڪمنهين ڀوري وسنئن سان پيئش جهڙو هو.]

سنڌو سلطنت جيڪا پنهنجي طلاقت (وسعت ۽ واپار) جي چوئي ۽ واري ڪوٽي تي 2150 ق. م. داري پهتل هئي ۽ سال 1650ق. م. كان انهيءَ ڪوٽي تان هيٺ لهن شروع ٿي وئي، بر ان جي مڪمل زوال اچن ۾ پنج سو سال اڳي ويا هوندا. ان هوندي به پهراڙيون پريپور نموني، چانبائڻ ۽ مانڊائڻ سن جرڪنديون رهيوں ۽ سنڌو سڀتا جي لوڪن، شوري دُور جي پوئين ۾ رکڻ واري مرحلو (Post Urban Phase)، جو ڪر ثقافت (Jhukar Culture) واري جڳ ۾ سوراشر، دوارڪا، رنگ پور ۽ راجستان كان به اڳي وڌي ڪرنا تک ۽ چندريري وارو علاقتو وڃي آباد ڪيو، جو ڌڪن انبيا جو صفا او لاهون ۽ اوپاريون علاقتو آهي ۽ سند جو تورو ٿڪو واپار به هلنڊور هيو.

ستو تهنيب جي زوالجن کان پوء سنت جو پريئي سان واپار ختم قيئن جو پانيو عام آهي. ان بابت ايم، ايج، پنهور لکي تو، "عام طور سمجھيو وڃي ت سنت جا باهرين دنيا سان لاڳاپا چجي وياهما، پرشام هر 760-1، 300-3ق. م. تائين اڳ جولونگ پيل تان، هجت پدائی تو هي واپاري لاڳاپا سنتو تهنيب جي پوئيت واري جھوکر جڳ هند جي بندراگاهن رستي نه رڳو ميسوبونا، پر اندونيشيا، سنگاپور وغيري سان به هليا پي." (Panhwar, 2011: 103)

سند جي قدیم آثارن جي کوتاین جي سچی مواد کي پڑھن سان سند جي قدیم اُنهاس جون کیتريون ئئی مُنجھیل گالیيون چشیون تي سامهون اچن ٿيون. ان دُس هر دنيا جي هڪ وڏي سنتو سڀتا جي چائڪ (Sindhologist) هر سنتو سلطنت (Indus Empire) جي آثارن جي ماهر گريگوري ايل. پوسل پنهنجي ڪتاب، سنتو سڀتا جا سوراشر وارا ماڳ' (Indus Civilization in Saurashtra) هر تاریخ جي قدیم اهیاڻن وسيلي ابنا پيرا ڪندي، کیتريون ئئی گاللييون بسان ڪيون آهن، جن مان هڪ خاص گالهه اها آهي ت.

”سند جي نئين پاههٽي دئو، آهيري ۽ ذوقی دئو ۾ مالووند ماڻهن جي معاشی هلچل کان وئي سنتو سلطنت جي شہرن جي قائمہ تئن جو ڪ جائز وٺندی، ڪچ جهونا گزهه ۽ گجرات جي سنتو ماڳن ۽ اتي لوثل (Lothal) نالي صنعتي شہر ۽ ان جي گودي (dock yard) جو چ اوپر سان واپار جو جائز ورو تو آهي.“ (Possehl, 1980: 20-60).

قديم دوره سنتو سلطنه اوپرائين درياه (Western River) هاڪريء اولهائين درياه (Eastern River) سنتو جا سمورا مرڪزي شهر هزپا، موهن جو دڙو لakin جو دڙو گونشيри والا، راكى گٽهئي دولا ويرا، ۽ ڏكڻ گجرات جي ياكوترا نديء جي ويجهوء کنيات ناراڳ جوزيل صنعتيء تجاري شهر- لوئل وجشين دور جي يوريبي شهرن وانگر، هر قسم جي معاشيء سماجي هلچل، فكريء علمي تبرسان پريبور تحرڪه نظر اخونـتا.

”کنیاٹری، تڑوٹپن، ایسی تڑواجھائے۔“

انہیں فکرے تدبیر بابت اومیل لکھتے تھے

”انوئے سنتو سلطنت میں، ہر کنہن ماقٹھوئے کی فکری آزادی ہے۔ وتن کوہ منہبی مہندار کوونہ ہو۔“

(Aoumiel, 1994, 8)

ایچ.تی ائمپر ک سنتو سلطنت جی ایراضی بدائیندی لکی تو تے

سیتیو سلطنت (Indus Empire) جون حدوں، پیشوا، سیلوگ، سوموین سپتائیان (Civilization)۔ ایسے دا، سہید دا، اکیدے

مصر جي ايراسيه کان گھٹو وڌيڪ لڳيتو هيون۔ (الشبرك، 2005، 27-28)
قييم سنتو واپارين جي بین ملکن پهچن ۽ اپار ڪرڻ تي انهن ملڪن جا ماڻهو حيران ٿيندا هئا، چو ته ان دُور ۾ سمتب ڄاهاڳ
سٽبو ۾ اونکي پار ڪرڻ ۽ ترن ناممڪن هو. پرسنتو جهاز رانن ويسي، اڳور ساموندي ماڳن کي گھورويو ۽ ڪند - ڪند تائين ويسي بهتا. ان تي دنيا
جنه ان ٿيندي هئه، هڪ مجھه، تاریخ لکنڌندا داڪت ممتاز ٻڌان اڪ، ته ته.

سَمِيرْ ذَكْنُ عَرَقْ جَوْ قَدِيمْ نَالُو أَهِي، جَتِي سَنْتُوسِيَّةِتَا جِي قَدِيمْ رَهَاكُنْ وَابْارِي بِينَكُونْ قَائِمْ كِيُونْ هِيُونْ، اْنْهِيَّ دُورْ هِرْ سَمِيدْ جِي مَسَافِريْ هَرْقِيْ تَهْ خَوْفَائِيْ هَيْ، جِو عَرَقْ جِي مَائِنْ كِينْ دَبْ ٤ هِيَبْتِ وَارِ نَالُوْ اُونِسْ ٤ دُنْ، اُونِسْ بَابِلِيْ ذَنْدْ كَثَائِنْ اَهْرِقِيْ مَخْلُوقْ أَهِي، جَنِنْ جَوْ مَثِيُونْ دَقْ مَاثُوَّهْ جَوْ هِيَشِونْ دَقْ مَيِّيَّ جَوْ أَهِي، جِيكَا سَمِيدْ ٤ تَرِي سَكَهِيْ تِيْ ٤ ذَمِنْ تَهْ بَهْلِ، سَكَهِيْ، تَهْ، ”(بنات، ١٩٧١: ٤١)

پراچین دور جا سنتولوک هک وذی دنیا سان تمام قدیم شکاری ڪرت واري زمانی کان وٺي لذوکاٿو، مالوند سماجي دُر په هک ماڳ کان پئي ماڳ تائين ڦرگران ڪندی رابطي په آيا ۽ کان پوءِ سنتو تنهنیب جي ساماتيل شهری دُر (Mature Urban phase) په وڃچ واپار، وسيلي رابطي په هئا ۽ هنن پنهنجون ریتون رسمون ۽ عقیدا ٻڌانئي جي ماڻهن کي وڃي آچيا، ۽ ریت دنیا جي هک وذی حصي سان سندن واپاري، سماجي ۽ لسانی ناتا اڳل اڳکاني سنت- یوربي بولين (Proto Indo-Europeans Languages) واري صورت په جڙي پيا، جن جو اثر ۽ نشانيون، اڄ ذيئن تائين اويد، او لهه بود جو هن سماجن ملبحن ٿيون.

اهي آگانا دراچ سنتولوک، افغانستان، ایران، عراق، عربستان، فلسطین، تركي جي جبلان ۽ لکن کي لٿاري اوپر یورپ ۽ پوءِ سچي اوله یورپ ۾ پکڑجي ويا. اهو پهريون پيو 2150 ق. م ۾ ٿيو هو ان کان پوءِ اهڙي آخری لدپلان 1200 ق. م ۾ ٿي آهـ.“ (Aoumiel, 1994: 116)

”اهي قديمه ڦراڙ (دراؤچ) ماڻهو پاڻ سان گڏ پنهنجي ٿافت، پنهنجا گيت ۽ پنهنجو رسم رواج به کثي اتي پهتا، موهن جي ڌڻي وارن مهرن (Indus Seals) تي اڪريل پسو پتيه جي چترن ۽ يورپ جي ڪلائڪ لوکن جي سرسنوس جي چتر ۾ هڪجهڙائي، اهڙي آڳاني بننادي لڳابي ۽ ساڳئي بننادي مان اوسر جي ٿابتي آهي.“ (فرشي، 2010: 104)

اهي ڦراڙ لوک جنهن ٿائينڪا ٿي وينما ۽ پوكى راهي ڪرڻ لڳا تنهن هنن ڳوٽ، واھن ۽ پوءِ شهر ٻڌا ۽ ان ريت سنتو ٿنهن ٻڌي جيڪا وادو زرعي اڀت ۽ وادو مال (Live Stock) جي ڪارڻ جڙي هئي. وکر واري ڏيتي لتي ۽ جنس بدران جنس، واري واپاري وهنوار طور شاه لطيف سُر مارئي ۾ اهڙي بننادي اوائل ڏيتي لتيه واري واپار بابت چيو آهي. ته

تن وھين وڌيچن ۾ سدائين سڪان.

چونديو آئيو چاڙهئون، سنو ڏونرن ڏاڻ.

جن جو ويڙن سين واپار سڀ ڏوٽي هون نه ڏپرا.

(بلوج، 2009: 369)

انديا جي قديم آثارن واري شعبي جي ماهرن، پڇييه ماهرن جي مدد ۽ سهڪار سان رڳو جهوناڳر، گران، سومنات، گجرات جي ٿئي ڀاڱن ۾ راجستان ۾ 250 کان مٿي سنتو سڀتا جا ماڳ (Indus sites) ڳولي لدا آهن. جنهن ته سمورن سنتو، صوبن (ريسلن) ۾ اهي قيم سنتو ماڳ (Indus sites) 3000 کن، کوچنا ۽ ڪوتاين وسيلي ثابت تيا آهن. سنتو سماج جو ڪردار، مختلف دورن جي فرق سان ساڳيو ۽ ڪرشماتي ڪردار رهيو آهي.

شاه لطيف جي ”سُر سامونبِي“ ۽ ”سُر سيرياڳ“، پراچين دُور جي سنتو واپارين جي پڇييه ڏانهن ڪٿي ويندڙ سامان ۽ تمام قديم آثارن مان ملي سامان، وَقْن (Findings) ۾ حيرت ناك حد تائين هڪجهڙايون آهن. جهڙوک: اناج، ڪپڙو زيو، موتي، مٿيا (Beads)، خوشبودار شيون ۽ ڙيزور وغيره.

انهي ۽ بحرى سفر ۾ واپاري جهازن ۾ آڳاني دور کان ڪلهوڙا دور تائين مختلف قسمن جو وکر ڪنيو ويندو هو، جن ۾ قسمين هسمين جو، خوشبودار عرق، ڪپڙو آبدار موتي، اونگ وغيره شامل هئا. لطيف سائين، سر سيرياڳ ۽ سامونبِي ۾ انون جو ذكر هن ريت ڪيو آهي.

فرقل، ڦوٽا، پارچا، پاٽيٽ پاٽاون،

ڪوٺيون قيمٽ سنديون، تَ ۾ تاڪيائون،

لاچُن منجه، لطيف چئي، ٻيڙا ٻڌائون،

ندڙ نبي ڇامِ جو، چڙهندی چيائون،

جي چُوهي ڇوڙيائون، سڀ ٻيڙا رکين پاڄه سين!

(آڻوائي، 2013: 61)

لطيف سائين ۽ جي سهيوگي، هڪ وڌي ۽ بذرگ شاعر مبين شاه عنات (1626-1721ع) روئي، انهيءَ وٽج واپار لاءِ ٻڌيزيان کي مختلف قسمن جو وکروڻ جي ڳالهه ڪٿي آهي، جن ۾ خوشبودار شيون به شامل آهن:

فرقل، ڦوٽا، پارچا، اڪر ۽ عنين

همڻو وٽج وئيٽي ڪري، وجهه وٽجلا وين

پئي ڀاڻ مَ مَكري، اڳيان سٽر سُجي سين

ڪونهي لهك عنٽ چئي جَر جو ڪاري فَنِ

گَهَرَ تَشِنِن جي ڪين سٽ جَنِي جو سَچِيون

(بلوج، 2010: 117)

3. سندو جهاز ان ۽ جهاز جوڙيندڙ:

قديم سنتو سڀتا، دُوٽي، شڪاري ۽ مالوند دُور کان زرعي دُور ۾ داخل ٿيڻ وارو نوبهشي دُور (Neolithic period) هو، جنهن ۾ انسان پٽر جي ڪهاڙين، پٽر جي چاقوئن سودو پٽرجي ”آر سان هر هلاتئن سكيو، انهيءَ دُور جو انسان ٻڌيون جوڙڻ به سكيو. ان بابت ول بيورانٽ پنهنجي ڪتاب ”The Story of Civilization“ ۾ لکي ٿو،

”انسان کي درياهي علاقئن ۾ لڑهي آيل وٽن جي بٽبن ۽ ڪانهن جي ٻوڙن کيس ‘توه‘ ناهي ترڻ لاءِ آپاريو. ان ريت انسان درياه کان نكري سمند جي سيني تي ڪاڪ جا ٻپٽرا ڪاهمن سكيو ۽ تجلارت شروع ڪيائين.“ (Durant, 1942: 2)

ٻيڙا جوڙڻ ۽ سمند ۾ هاڪارٽ بابت ايم. ايچ پنهور جي تحقيق موجب،

”ئين هزاري ڪ.م جي ڪيل پهرين اڌ ۾ سرٽن جي مڙهين سان ٺهيل 50 کان 100 يا اجا به 200 ڏن دوئيندڙ وڏيون ٻڌيون سنتوماڻري ڪان ٻن درياهن واري ديس ميسوپوتام تائين پنهئي ملڪن ۾ وٽجارڪا وکر ڪٿي هلن لڳيون.“

(Panhwar, 2011: 103)

”ٿورهٽل‘ نالي هڪ ٻيڙائت سال 1977ع ۾ اهڙو سرن ۽ ڪانن جي ٻيڙي جوڙڻ جو ڪامياب تجربو ڪري سنت ڏانهن سفر به ڪري ڏيڪاريو، ابن حنيف ڪتاب، سات دريائوں کي سرزِن ۾ لکي ٿو،

”ٿورهٽل عراق ۾ سٽ فوت دگهي ۽ ويه فوت وٽكري سٽهه واري ٻيڙي جوڙائي ان ۾ سوار ٿي دجله جي ڪناري کان 23-.

نومبر 1977 تي روانو ٿيو، ان بېڙيءَ جو نالو 'نگرس' (دجل) رکيائين. اها بېڙيءَ شط العرب مان لنگهي ڪري ڪليل سمند هه آئيءَ ايراني نار كان ڪراچي تائين جو سفر 27- جنتوري 1978 تي اتكل چوهٽ ڏينهن جو مكمٽ ڪيو.

(اپن حنیف، 1997: 64-65)

شاه لطیف کاٹ مان جہاز پیڑا جوڑن واری فن ہر جی اہمیت کان چگی ریت واقف ہو۔ هو واپاری پیڑن چہازن کی جوڑی تیار رکٹ جی بار بار تاکید کنندی نظر اچی ٿو۔ هو چوی ٿو، ”نهنجا سائی سفر لاے سنپریل آهن، تون سست وینو آھین پنهنجی جہاز کی کلا ڪوکا هئائی مضبوط کری وٺ۔ بندرن ڏانهن جہازن جون قطرابون پیو وڃن، اهي خوش آهن جن کی لاڳ (Tax) وٺندر لگھئن ڏنو۔“

سائین سبب پنڈ جی، تون ویسو ویں،
جوڑی جنگ جھاڑ کی، کوڈ هٹائج کیں،
وہی وِتجانِ جی، بندراں ڈانہ بھیر،
کھمِ تری جی کیں جن لاگیدار لگھائیا۔

(بلج، 2009ء: 118)

شام لطیف سُر سریراگ ۾ وٺجانن کي هرويل تاکيد ڪندي نظر اچي ٿو، ”پنهنجي پڙن کي سٽي لڳائي مفسوط ڪري تيار رکو، سمند انهن پڙن ۽ مَڪرين جا پاسن کي سيمڪي ٿو چڏي، جيڪا پٽري حساب ۽ ليڪي ۾ پوئي هوندي، ساموندي وير به ان سان وڙهندڻي ۽ نڪسان رسائيندي.“

وَتَجَارَا وِيَثِي، تُو نَ سَرْنَدِي شَاهِ رَي،
مَكْ پَهْنَجِي مَكْرِي، جَگْيِي مَكْرِي چَيْيِي،
پَاسَا پَاكْشِينَ جَا، سَمْنَدِي تَو سَكِي،
جي لُنْدا مَنْجِه لِيكِي، وِير وَذَهْنِي تَن سِينَ.
مَكْ دِيهَاتِي مَكْرِي، تَن تَنْيِندِو آَعَ،
سَانِبَاهِي سَمْونَدِي جِي، مَنَا مُونَدِي مَلاَهِ،
أَجْ كَ سَنْجِمِه صَبَاحِ، أَهْرَنْدِينِ اتَانِگِه تَرَينِ.
(بلوچ، 2009: 119)

شاه لطیف سُریراگ ۾ ورهی هینچ چوی تو، ”تون پنهنجی بیزیءَ جانُ- سوراخ بند کندو ووت، ۽ بیزیءَ کی سٹیو کندوره، ان ریت بیزیءَ کی چگیءَ طرح سان تیار کری سمند جی کادی (کاری) ڏانهن کئی وچ، ان کی اہری نمونی تاری وچ، جیئن ان جی جوڙجک کی کو نقصان ندسي۔“

وېيو تۇن تۇنیس، مك ذىهاتىي مەكرىي، سەنباھىي سىدۇ چىي، متى ناە ئەئىنیس، وەتائىي وەداندا، لاجو لەكچىنیس، آخر اھرائىنیس، تە جوکو تىقى نە جزاۋى كى.
 (بىلوج، 2009ء: 120)

قدیم سنتی لوک، دنیا جا پهريان ۽ اڳائنا جهاڙان هئا، جن سمند تي راج ڪيو ۽ پونچجي سمند وسيلي نندري ڪنڊ کان نڪري، بي ۽ دنیا سان، اٻڌ، م آپا، داڪت ممتاز بٺائ پنهنج، مقام، سنت، جهاڻ، اندڻ، ٿو، هن، م لڪ، ٿو،

”سنڌ ۾ جهاز راني ۽ جو فن هيقي قوم جي وجود ۾ اچن کان گھٹو اڳ موجود هو، قدیم سنتي جهاز راني ۽ ہر یڙ هئا ۽ سنڌ واپار ڏکن ۾ دکن ۽ سیلوان، اوپر ۾ هند چیني ۽ چین، اولهه ۾ ایران، عراق، یمن ۽ مصر تائين پکڑيل هو. انهيءَ جي تصديق بابا، نبناه، حکت، مل، ق، حن، مان سنتو، سمب تذنب جو باش م گھمانه تعلق، بتايو ويه آهي.“ (باتا، 1971: 41)

پراچین دور جی ستو پیڑن حابه ۱۵۰۰ می تائین سبب اکاد تائین اندنا ها آهن. سته بی تله خوبی هست

هو. يورپ وار جون وليکس (Viking) بیرون، ان جو ساچیو نمودو اه، جیکی نامه هنرو پوچه جزویون ویون.

(Aounier, 1994: 6)

شاه اطیف سرسری را که ماهیت آن سنتو پیشین جی سونهن ۽ سنجت جو ذکر صوفیاتی رمزیم کيو اهي،
پیڻی تنهنجي پاچه، وکر تنه وصال جو،
کوها اولا ان جا، سڀ سونهارا ساج،
معلم ڄٽ محتاج، اٽ پُونڈ وارو پان ڏئي.
 (بلوچ، 1209ء: 2009)

پراچین دور کان وئي کلهوڑا دور تائين سنتونديه کان سمنب تائين وذا واپاري بېڑا وان هلنا هئا، اتر مند هم اهي بېڙا هوائن جي آزار تي وج اوپير ۽ بین ملڪن ڏانهن ويبدا هئا، جن جو مهند وارو بېڙو سروان (مکي بېڙو) کونبو هو.

کوهن سر وائشیون، وائشتمین سرگهندب، کیڑی کتب، ماء ساموندی آئیا.

(بلوج، 2009ع: 111)

داسڪٽر فراز احمد پيٽي پنهنجي مقالی 'بدین ضلعي جون په قومون- جتنے ميد' ۾ لکي ٿو،
”سند جا ڪاري ڪيرائو، دنيا جي وڌنے ۽ عميق بحرن/سمندبن کي زير ڪري چڪا هئ، اهي جڏهن روم پهتا ته عرب انھي ۽ رومي سمنڊ ۾
جهاز هائيندڙن لاءِ نوتي ۽ جو لفظ استعمال ڪيو. عرب جاهليت جي دور جو شعر آهي ته:
”والوتي الملاح الذي يدير السفينه“

[نوتي ملاح جيڪو جهاڙ جو سچو انتظام ڪندو آهي]

اهي نوتي لوڪ اج به ذڪڻ سند-لاٿ مرهن ٿا. سانائيات جي ماھرڻ موجب، اهو لفظ قديم زمانی کان عربي لفت ۾ موجود آهي، پر عربي نه آهي. حضرت ابن عباس رضي الله عنهما اهو لفظ عربي وزن ۾ 'نوات' کري استعمال کيو، اهو لفظ روم کان شام آيو ۽ لاطيني بوليء ۾ نيوتزيز (Nautais) فرينج بوليء ۾ ناطق (Nautique)، انگرزيزي ۾ نيوبي (Navy)، نيوگيشن (Navigation)، نيوال (Naval) ۽ ناتيڪل (Nautical) جهڙا لفظ ۽ اصطلاح ان 'نوتي' لفظ جي ذاتو (Infinitive) مان جڙيا. ان ريت سند جا قديم 'نواتي' اصل جهازي ٿئا، جن جا بيرما/ جهاز رومي بحر تائين ويندا هئا۔ (پي، 1991: 47-48).

اهي سنتي ملاح نه رڳو واپاري بېزا هاكاريندا هئا، پر تاریخ ۾ سکندر ۽ غزنوی فوجون سان ب منهن مقابل رهيا.

بَنْدَرَ دِيسَان وَارَئِين

فَقِيرَاثِي وَيُسْ، امْلَهْ دِينْ أَتُورِيا

بلوج، 2009: 102

شاه لطیف بندر دیسان دیس، واری گاله ملکان ملک وارن بندرگاهن سان گذ سنتو، جی چوڑ واری علاقئی هر قائم انيک بندرن بابت کئی آهي. ان بابت جنبل هیگ لکی توت.

”هی ء ماگ هک وذی تجارتي ئە فطري اچ وچ جي انهي ئە رستي جي چىزىي تى آهي، جىكۈ هندستان جي ميدانى علاقئن مان لىتگۈي كىرى وچ ايشيا تائين هليو وحي تۇ. ان كان علاوه سندوچە جي چۈز وارو هي علاقتو اپېيت جي اُن ماگ وت آهي، جىكۈ ميسپۇئىمەيى ئە دريابن: دجل ئە فرات سان گەز يۈنوج سمند (Mediterranean Sea) كى پىن وىجهو رهيو آهي، جىتى پراچىن دۇر كان وئى وچ وايلار وذى عروج تى يەھتل هو ئاموندى تجارتي مەرم جوئى پا اعلى بىد اوحى تى رسىل هشى.“ (Haig, 1894:25)

پراچین اتحاس ۾ سنتو سلطنت (Indus Empire) هڪ وڌي وسیع ایراضیه ۾ پکڑیل هئی ۽ هن جو ساموندی ڪنارو بے تمام وسیع ۽ پارنهن سو ڪلومیٹر ہو. هن جي ڏاکتی صوبی گجرات ۾ کنیات نار جي ویجو، لوٿل (Lothal) واری سندو سپیتا، جي هڪ تي ماڳ تي ڪنستتي شهر سان گذ هڪ هشراو گودی (Dockyard) پڻ جوڙی وئي هئي، جتي دنيا جا واپاري پيڻا چوچ ڪندا هئا. اهو ماڳ سنتو سلطنت (Indus Empire) جي ڏاکتین صوبی جي ماڳھين آخري علاقتي، گجرات جي ساموندی ڪناري، ”کنیات نار“ سان گذ ہو ۽ اچ اتي ان جا قديم آثار موجود آهن. اهو هڪ بندرگاه هئن سان گذ، هڪ واپاري گودي رکنڌ، هڪ صنعتي شهر پڻ ہو. اتي مختلف قسمن جا هنرمند ۽ ڪاريگر، جھڙوڪ: سونارا، وينجهر، موتي وندت وارا، چوڙي گر، نثارا، ڪڀُو ۽ پيو سامان تيار ڪرڻ ۽ جوڙن وارا ڪوري ۽ نيروتني بے موجود هئا. هن شهر بابت ڪرڻا ڪارا - تاریخ (Radio Carbon Dating=C14) ح، حاج محب.

شاه عبد اللطیف، پراچین دور واری سنت جی قدیم سامونبی علاقئن: کلachi، نتو، کچ، گجرات ۽ کنیات کی نرگو چگی ۽ طرح گھومی قری ڏڻو هو، پرانهن اتهاڪ کماڳن ۽ ماٺون جي ذکر سان گذ، انهن جي فطري انساني جذبن ۽ امنن کي پڻ ڳایو آهي.

هن، پراچین دُر جي قدیم واپاری گودی، 'لوتل' واری علاقتی، کنیات نار جي کنهن ترتی کنهن و تجاري، جي اوسيئن کي پنهنجي هك بيت هن ريت چتيو آهي جيڪا بندر جي پرم کنهن ترت جي و تجاري هيٺ بيهي ڪري، پنهنجي و تجاري باٻت کنهن سٺي ۽ آسروند خبر

اساتي نظارو هن ريت بيان کيو آهي:
 کنپانچي تر وئين، اي تر واجهاء،
 مان اچيرون کاء، سواذائي سچين.
(الطبعة الأولى - 2009)

اهڙي ئي ساڳي فطري انساني ڪيفيت هک وٽجاري جي انتظار واري، شاه لطيف، موجوده سند جي ڪنهن بندر تي بیئل وٽجاري ۽ جي هن دٻيش، ڪئ، آهي:

ساموندي ساري، ماء! منهنجو جندزو
كارن وتجارى، گهئ اكنتىي آهيان.
(بلج، 2009: 106)

ساموندي ساري، ماء! منهنجو جندزو
بندر وتجارى، وجي لايا دينزا.
(بلج، 2009: 106)

شاه لطيف نرگو وتجارن جي اچنواري اوسيتري، پر هنن جي پرذيه روانوشن وارا احساس بپنهنجي سُرساموندي ۾ آندا آهن.

اج پن وايون کن، وتجارا ويچ جون،
مون ايي ئى هليا، بندر جن ترن،
سرتيون! سور سدن، مون ماريندو جندزي.
(فاسى، 1999: 129)

انهيء قديم صنعتي شهر لوثل، جي كوتائي مان مليل لادن (Findings) وارين وتن ۾ انيك نموني جون شيون لتيون آهن، جيكي هن شهر جي افچ عروج، سماجي معاشى هلچل جون انيك خاموش كهاتيون موجوده دور جي هك شاعر، محمد خان مجيدي، ننگر ئى تى چيل هك شعر جي هن ست وانگر تدائين ٿيون.

”هي شهر اسان جوشان پريو، نت شهرن جو هو شان اڳي.“

ايـ. آـرـ. رـاءـ ڪـتابـ، ”Dawn and Devolution of the Indus Civilization“ ۾ سـنـتوـپـيـزـينـ جـيـ جـوـزـجـكـ بـابـتـ لـكـيـ ٿـوـ،
”انهيء قديم لوثل واري شهر مان نـكـرـ جـيـ نـهـيـلـ بـيـزـينـ جـاـ نـمـوـنـاـ بـهـتـ لـكـاـ آـهـ، جـنـهـنـ ۾ـ سـرـهـ بـدـنـ جـيـ گـنـجـائـشـ رـكـيـ وـئـيـ آـهـ. اـهـ نـمـوـنـوـ هـتـانـ جـيـ رـامـبـانـ (Rambain) بـيـزـيـهـ جـهـزـوـ آـهـ، جـيـكاـ هـكـ صـدـيـ پـرـاتـيـ آـهـ ۽ـ 1987ـعـ تـائـيـنـ مـلاـخـ وـتـ
ڪـتبـ اـيـنـديـ رـهـيـ آـهـ، اـهـ بـيـزـيـ اـهـزـيـ نـمـوـنـيـ جـيـ آـهـ، جـهـزـيـ نـمـوـنـيـ جـونـ بـيـزـيونـ سـنـتوـسـيـتـاـ جـيـ هـزـلـاـيـ دـورـ ۾ـ كـتبـ
آـنـدـيـوـنـ وـيـنـدـيـوـنـ هـيـونـ.“ (Rao, 1991: 146)

شاه لطيف بـيـزـنـ ۽ـ بـيـزـينـ لـاءـ، جـنـگـ جـهاـزـ سـكـانـ، وـانـ، پـاـكـتـيـ، دـنـگـ، هـوـزـ، طـراـنـ، كـشـتـيـ، مـكـرـيـ، غـورـابـ ۽ـ بـياـ اـنـيـكـ نـالـاـ كـتـبـ آـنـداـ
آـهـ. منـظـورـ كـوـهـيـارـ پـنـهـنجـيـ مـقـالـيـ سـكـرـ جـونـ بـيـزـيونـ ۾ـ بـيـزـينـ جـاـ كـجـهـ وـقـيـكـ ۽ـ نـوـانـ نـالـاـ:

”كـوـئـنـتـلـ، هـوـزـ، كـتـارـ، هـيلـهـ، أـكـيـلـ ۽ـ ڪـنـ پـتـيـ كـرـيـ چـائـيـ ٿـوـ.“ (كـوـهـيـارـ، 2001: 365-368)

هـنـ شـهـرـ جـيـ كـوـتـائـيـ ۾ـ مـلـيلـ وـتنـ ۽ـ لـادـنـ (Findings) جـيـ كـرـيـ، پـرـاـچـنـ دـورـ جـيـ سـچـيـ كـارـوـهـشـوارـ ۽ـ وـثـجـ وـاـيـارـ جـوـ نقـشوـ
پـوريـ رـيـ اـحـيـ ٿـوـ، انـهـيـ ڳـالـهـ ۾ـ كـوـبـ شـكـ كـوـنـهـيـ تـهـ سـنـتوـسـيـتـاـ جـيـ انـهـنـ قـدـيمـ لـوـكـنـ، دـنـياـ جـيـ سـمـورـينـ قـوـمـنـ کـانـ گـهـتوـ اـڳـ سـمـنـ ۾ـ
پـيـڙـاـهـاـكـارـنـ وـارـوـهـنـسـكـيـ وـرـتـوـهـوـ. انـ جـوـ مـكـيـ كـارـشـ سـمـنـدـ سـانـ سـدـنـ وـيـجـهـاـئـهـيـ.

”انـ رـيـتـ موـهـنـ جـيـ دـيـيـ مـانـ لـتـلـ مـهـرـنـ مـانـ هـكـ سـنـتوـ مـهـرـ (Indus Seal) تـيـ سـرـهـ وـارـيـ جـهاـزـ جـيـ اـكـرـيلـ چـتـ جـوـ مـلـانـ انـ ڳـالـهـ
جوـثـبـوتـ آـهـ.“ (Baloch, 2004: 170 & 187)

قـدـيمـ دـورـ جـاـ سـنـتوـلـوـكـ جـهاـزـ رـانـيـ ۾ـ مـاهـرـ هـنـ مـضـبـوطـ كـپـزـيـ جـيـ اـقـتـ ۾ـ اـيـتـريـ تـهـ مـهـارـتـ حـاـصـلـ كـرـيـ وـرـتـيـ هـيـ، جـوـ اـهـ
سامـونـدـيـ هـوـاـنـ جـوـزـورـ جـهـلـيـ سـگـهـنـاـهـاـهـاـ. لـطـيفـ سـائـئـنـ ۽ـ اـهـزـيـ مـضـبـوطـ كـپـزـيـ مـانـ نـهـيـلـ سـرـهـنـ کـيـ انـ رـيـتـ ڳـالـهـيـ تـهـ:

”اـچـنـ سـرـهـ اـپـرـئـ، مـتـنـ كـپـزـ كـوـنـ“
(بلج، 2009: 111)

شاه لطيف سـنـسـ دـورـ جـيـ انـهـنـ وـذـنـ شـاهـيـ جـهاـزـ جـاـ اوـلـاـ بـ ’ـعـاجـ‘ جـاـ مـضـبـوطـ جـوـزـيلـ جـاـتـاـيـاـ آـهـ، جـنـهـنـ تـهـ قـدـيمـ دـورـ ۾ـ عـاجـ مـانـ وـکـرـ
ناـهـنـ وـارـوـفـنـ ۽ـ هـرـ ڪـلـهـوـزـاـ دـورـ کـانـ ڏـهـوـنـتـيـ ۽ـ تـامـ گـهـتوـ هـونـدوـهـوـ.

سـرـهـ سـنـوانـ، لـاـجـوـ نـوـانـ، اوـلـاـ سـنـدانـ عـاجـ،
سـائـئـيـ سـفـرـ هـلـاـ، يـوـريـ جـنـگـ جـهاـجـ،
حـاـصـلـ كـرـيـيـنـ حـاجـ، وـاحـدـ وـتـجـارـنـ جـيـ.
(بلج، 2009: 101)

لـمـبرـكـ جـيـ انـهـيـ ۽ـ وـاـيـارـيـ گـودـيـ ۽ـ بـاـبـتـ هـكـ رـاءـ اـهـاـ آـهـ تـهـ

”لوـتـلـ وـارـيـ گـودـيـ (Dockyard) پـئـيـ دـورـ ۾ـ جـوـزـائيـ وـئـيـ هـونـديـ، جـيـكاـ چـوـتـيـنـ دـورـ تـائـيـنـ استـعـمـالـ ٿـيـنـدـيـ رـهـيـ آـهـ.“
(لـمـبرـكـ، 2005: 41).

ايـ. آـرـ. رـاؤـ جـيـ لوـتـلـ وـارـيـ گـودـيـ جـيـ دـيـگـهـ، ويـكـ ۽ـ عـقـمـ بـاـبـتـ كـيـلـ تـحـقـيقـ مـوجـبـ

”اـهـاـ گـودـيـ 710ـ فـوتـ دـيـگـهـ ۽ـ 120ـ فـوتـ وـيـكـريـ هـيـ، ۽ـ اـتـانـ تـامـ وـذاـ لـنـگـ ۽ـ وـزنـ، نـاـرـيـونـ /ـ بـيـزـاـ جـهـلـ (Anchors) هـتـ آـيـاـ آـهـ.
جنـ جـوـزـنـ 100ـ کـانـ 150ـ ڪـلـوـگـرامـ آـهـ ۽ـ اـنـهـيـ مـاـڳـ وـارـيـ عـلـانـتـيـ ۾ـ مـوـجـودـ جـاـبلـوـنـشـ (Hilly River) جـوـپـاـيـ روـكـيـ پـوـكـيـ
راـهـيـ ۽ـ لـاءـ استـعـمـالـ ڪـيـوـ وـيـنـوـهـوـ.“ (Rao, 1991: 146)

اهـزـوـ اـهـمـ وـاـيـارـيـ مـاـڳـ جـوـزـنـ جـيـ گـودـيـ ۽ـ جـيـ پـيـتـ مـمـبـئـيـ ۽ـ وـشـڪـاـپـتـنـامـ جـيـ بـنـدرـنـ جـيـ گـودـينـ سـانـ كـرـيـ سـگـوـجيـ ٿـيـ، جـيـكـوـ اـهـنـ
ماـلـهـنـ جـوـ زـيـرـدـسـتـ ڪـانـارـمـوـهـ.

”The volume of trade handled and the number of ships calling at Lothal can be judged from the large dimensions of the dock, ware house and wharf. The dock at Lothal compares favourably with the modern docks of Bombay and Vishakapatnam.” (Rao, 1991: 146)

ان په کو بشک کونهی ت انهی گودی تان سامان لاقو چاچھیو ویندو هو، ان مان ان دور جي زبردست و اپاري هاچل جو پتو پوي ٿو.
هن بندر تان لازم آهي ته موہن جي دڙي ۽ هڙيا ٻين شہرن جومال ب ضرور موکليو ویندو هو.
اُترین ماڻرين کان وئي ميداني علاقتي ۾ ديلاء ڦالي جي صورت ۾ عام جام لي پوندو هو. ايم. ايج پنهور لکي ٿو،
”پڙين ڙاهن ۾ ساڳ وٺ ڦيشم (ڦالي يا سنجهي) جو ڪاڻ سكت آندو ویندو هو. چاڪاڻ تپئي ڪاڻ کي سمند جي پائڻي
جا جيت کائي ڪمزور ڪري ڇڌيندا آهن.“ (پنهور، 2004: 96)

اهي سنتو ٻڙا ۽ جهاز جوڙيندڙ ٻنتو لوک پاڻ ٿي هئا. اهو هنن هزارين ورهين جي ذهني، جسماني پورهئي ۽ ڏي تجربى مان
حاصل ڪيو هو ۽ سندن اهو هنر هک جهان کائن پرايو ۽ سکيو، ڏايو ۽ ويجهابو هو. هو اهي ٻڙا هاڪاري سچي سنتوندي ۽ جي اُترین جابلو
عالئن ۽ ماڳن کان وئي سنت جي ڪيتائي ماڳن کي هزارين سالان تائين ڪيريندا مني پائڻي ۽ جي ڪيريندڙن مان ڦري کاري ڪيرائي مشهور ٿيا.
”ڪيري ڪيري ڪنڊ، ماء ساموندي آشيا.“

ڪڀن جان وود، بمبي ڪارڊس ۾ سنتو ٻڙن جي ڏي ساراه ڪندي لکي ٿو،
”سنتو ٻڙي ۾ سادي ڪاڻ جي استعمال هوندي بهيء ٻڙي گھتو وقت هلندي آهي. هن ڳالهه مان پتو پوي ٿو تهتان جا
ڪاريگر پنهنجي فن ۾ چيه هنرمند آهن. دونبى ٻڙي گھتو ڪري تراڪري تري واري ٻڙي هوندي آهي. ڪن ٻڙين جو
ترو ڪجهه گول ڪسم جو هوندو آهي. انهي مقصد سان ته جيئن ڪين درياه ۾ سولاڻي سان هاڪاري سگهجي. هن ڪسم جي
تري واريون ٻڙيون درياه جي پيٽ ۾ موجود واري جي دڙن تان سولاڻي سان گندي ويندون آهن.“ (Wood, 1936-38: 559)

پئي نموني واريون ٻڙيون سنتو ڙنهنجا ڦانهن ويندي ٻڙيون چولين ۾ چاچولي جي وجي پتن سان ٽڪرائي سگهن ها. سنتو
ٻڙي ڏوندي ۽ جي اڳيل ۽ پاچل وارا پاسا تراڪرا هئن ۽ اندر وريل هئن جي ڪيتائي ماڳن وارن واريسي دڙن مان سولاڻي سان ترندى لنگمي ويندي
آهي. اهي ٻڙيون سنتوندي سان گند سمند ۾ به آسانيء سان هاڪاريون ويندون هيون. ان ريت سنتوندي ۾ هلندر ۽ اپاري ٻڙا ڪارو ڪيرڻ ۾
ڪتب اينداهئا.

اثبت پنهنجي ڪتاب ‘Sindh Re-Interpretation of the Un-Happy Valley’ ۾ سنتوندي ۾ هاڪارڻ واري ٻڙي جي بناوت ۽ شڪل
صورت جي ڏاڍي واڪاڻ ڪندي لکي ٿو،

”سنتو ۾ هاڪارڻ واري ٻڙي ۾ درياه سان لاڳاپيل فن ڏسڻ ۾ ايندو آهي. ڏاڍي خوبصورت آهي. هن جا پئي پاسا اڳاتيا
آهن ۽ سُڪاڻ وڌو ڦيندو اٿس، جتي ونجهه بهوندو آهي. هن جي بناوت ۾ عجيب غريب موز ۽ ڪٿ آهن. سندس بناوت سني
آهي ۽ عورتن جي رهڻ واريون جايون به خوبصورت آهن. درياهي سفر جي نقطه نظر کان هن ڪسم جون ٻڙيون گھتو آرام
ڏيندڙ ۽ سهنجيون آهن. هي درياه به پنهنجا ڦنت دوان رخ اختيار ڪندو آهي، تنهنجري هن ٻڙي ۽ اهڙيون خاصيتون رکيو
وينون آهن جو ڪيس هر حالت کي ڦئن ڏئن جي صلاحيت آهي.“ (Abbot, 1924: 103)

انهيء ٻڌي ڏور ۾ ٻڙاڻن وت سفر جي ڏسائين واري سمورى سوجمه سان گند ضروري سامان سدائين سان هوندو هو.

”ان کان سواع لوٿ، جول ويرا، موہن جي دڙي ۽ هڙيا مان گس ڏستيون“ (Shell Compass) مليون آهن، انهن مان هڪڙيون
پارنهن حصن ۾، ٻيون اڻن حصن ۾ ورچيل آهن، جن مان 30 ڊگري، 45 ڊگريں جا اشارا ملن ٿا. اهي گس ڏستيون، بحرى
سفر جي سهنجائي ۽ لاءِ استعمال ڪيون ويندون هيون. جيئن ٻڙا اولجي نوجون“

(Rao, 1991: 314)
ان کان علاوه ستارن وسيلي به ناكتو. گس سونهين، جو ڪردار ادا ڪندو هو. شاه اطيف سنت ساڳر کي ’مهران‘ چوندي سفر دوران انهن
نڪ ۽ نشان کي نگاه ۾ رکڻ جي تاكيد ڪئي آهي،

ساموندي سَفَر جو تُون سَارِي ڪَجْ سامان،
پورج پُرِينَدَر ڏي، سُجَّاثِي سُبَّاح،
نَاكَتا نَاكَاه ۾، رَكَجْ نَكَت ۽ نِشَان،
مَتَان مُنْجَهَائِي مَهَرَان، جَوَوْ ڪَرِين جَهَاز جَو.
(جنهجي، 2008: 95)

”ان قديم ڏور ۾ سنت ۾ هر قسم جا ٻڙا ٻڙيون جوڙيون ويندون هيون، انهيء ڏس ۾ ڏاڪتر ممتاز پنان جي راء آهي،
”ذکن گجرات ۾ لوٿل وارو ماڳ ۽ ان تي جزيل گودي جهاز ڙاهن لاءِ بهئي.“ (پناڻ، 1971: 41).

هو سنت جي بندرن بابت وڌيڪ لکي ٿو،
”مڪران جي ساموندي ڪناري تي دشت ندي ۽ جي وادي ۾ ڪور ندي (ڪوري نار) جي ماڻر ۾ سٽگين ڏزو سنت ۽ عراق

جي وچ ۾ جهاز رانيء جا مرڪز هئا، جتي ساموندي ٻڙا ڻنگر هئنداهئا.“ (پناڻ، 1971: 41)
مغل دور ۾ ”سنتو ڇو ۽ واري علاقتي ۾ پڙين ڙاهن واري صنعت موجود هئن جا اهڃان ملن ٿا، هن صنعت سان لاڳاپيل
ڪاڻ سنت ۾ نه ملندو آهي، اٺو ڪاڻ اترин ماڻرين يا بين ماڳن کان گهرايو ويندو هو. مناسب ڪاڻ ذ ملن جي باوجود
سنتو ڇو ۽ واري علاقتو ٻڙا جوڙن واري صنعت لاءِ مناسب هو. مغل شاهيء واري ڏور ۾ ٻڙا ڙاهن واري صنعت سان
لاڳاپيل فقط تي ماڳ هئا. جن ۾ هڪ اهم ماڳ سنتو ڇو ۽ واري علاقتي ۾ موجود هو. ان بابت هيڪ لکي ٿو،

“مالبار مان ایندر کاث مان سندوچ جی چوڑ واری علائقی ہر بیڑا جوڑیا ویندا ہئا۔” (Haig, 1894: 26)

کن محققن کي هن گالهه پر ابهام نظر آيو آهي، قديم سنت پر بپرا جوئن وارو کات ز ملندو هو. جذهن تقديم دوپ سنت پر تمام گهتو کات جزندو هو. کات تي اکر پر چنسالي کم پن هتي وارا کات جا هنرمند کاريگ، وايدا سونهچ پر وگاهمل کند اهنا. قديم سنت پر شو کي 'ون' جو خدا، چيو ويندو هو. ان جي کري پراچين دوپ قدرتی بيلان سان گذ هشراو بپلا ون جت کت پوكيا ويندا ها. انکري سنت پر وثکار ڈادي، هئي. ان دؤد پر حوماسې، حم، مناسب وابومندل هئن ج، کري مسنهن پر سنه وستندو هو، ان کر اي هزپون، هجهنگ سلا عام حام هئا.

آنچه عَزَّ مان، م سنت ح، والداري، وک م سنت ح، کات دُساؤ، اد' ذانهن يه، امامته وسته هو، حکمه هن، ح، مندن ع

محلاتن لاعڪت آندو ويندو هو.“ (Lambrick, 1996: 29)

کچ، جیکو پراچین دوره سنتو سلطنت جي ڈاکتري رياست جوهک اهم علاقتو هو. اپیاس مان اهو پتو یوی ٿو، لوثل، واري دور کان پوءِب، جهازن ڻاهن جو هنر ڪچین وٽ گھٹو هو؛ جوهن وٽ پٻڙا ۽ جهاز ڻاهن وارو اهو هنر ڪيتريون ٿي صديون موجود رهيو. ان جا سبب هنن جي سمند سان ويجهڙائي ۽ انهن جي پراجين سمي جي علاقتنن سان گھرو تعاق رهيو آهي. ممکن آهي ته کچ جا ملاح ۽ ڏڪش گجرات واري ماک لوثل، جا اصولوکالوک 'ستو پٻڙا' ۽ جهاز جو ڙيزنڌ هنرمندن جي نسل مان هجن. بهر حال صدین کان کچ جا ملاح، وذا جهازان ۽ ساموندي ڦورو طور تاريخ ۾ مشهور رهيا آهن. شاهم اطيف جي وفات کان یو ڏهسال یو ڻجتنڌ جهاز مشرق کان مغرب یهتا. ايم. ايچ. ڀنور ۽ 'ستو ڪي جا لڳا' ملکي ٿو،

”سن 1762ءِ میں جیکو بیرونی چھاؤ نندی کند مان انگلستان پہنچا ہے، سو کچھ کنون پر باہر پڑنے کا مدد کان سواعذ نہیں ہے۔“

(25:٢٠٠٤، ١٩٩)

پندرهين صديءَ كان پوءِ عربي سمنب تي يوربي قومن مان اول اول پورچوگالين قبضو کرڻ شروع ڪيو. ان ريت هوريان هوريان، فرينج، دج ۽ انگريز به پنهنجي سامراجي تجاري مفاذن جي ڪري نندii كتب جي رياستن ۾ پنهنجيون پنهنجيون واپاري ڪونيون جوڙڻ ۽ اُني جي حاڪمن سان ركي رکي ڪري سياسي - واپاري ناه ڪرن لڳا. اهڙي صورتحال ۾ گنڍري کان وني چال تائين اصولوکن سند واسين جو واپاري ڌاكو ڪائم نرهي سکهييو. ان سان گڏ ڪچ ۽ گجرات ب متاثر ٿيو. اهڙي پرڌي سامراجي هونج ڪارڻ سندو پيٽا جوڙڻ واري صنعت به تمام گھئي متاثر ٿي هوندي. هڪ جڳهه تي لطيف سائين ۽ يوربي ساموندي لوکن سان گڏ ڪچ جي سمنب سان واسطو رکندر ساموندي ڦورو واگوئيلن لاءِ چيو آهي ته:

وَأَكْهِيرَنْ جِي، چارئی پھر چالُ

(سرائی، 1985ء، 53)

اهی واگھیا/ واگھیرا بکچ جاملاح هئا، جیکی واپلاری جهازن کی ٹریندا هئا ۽ پنهنجی پاڑیسری- سنت واسین کی بند بخشیدنا هئا۔

3.0.3 قدیم سند چاتجارتی رستا:

سند جي جاگرافيائي بيڪ ۽ جو جڪ هڪ پاسي سنتو سڀتا جي اوج جو ڪارڻ رهي آهي، پئي پاسي پاهرين حملી آورن جي گذرگاه سان گڏ آنيڪ ملڪن جوزماني، درياهي ۽ ساموندي لنگه رهيو آهي. ايراني، يوناني ۽ عرب ڪاهون ۽ واپار ڪندڙ هتان ئي تي اڳتي وڌيا. سند کي مليل امن واري وٿي ۽ واري دُور ۾ سند پنهنجي هنرمندي، صنعتي وک، وٽچ ۽ واپار وسيلي وڌي ترقى ڪئي ۽ اوج ماڻيو آهي. دنيا جي قديم اتهاس ۾ سند جو ذكر ڪنهن جنت جھڙي ملڪ جيان ڪيو ويو آهي. سند فطرت جوا هوا شاهڪار آهي، جتي ترقى ڪرڻ جي لاءِ ضروري هر وکر موجود آهي. دنيا سان وٽچ واپار لاءِ ساموندي، درياهي ۽ زميني گس ۽ واپاري چارا ۽ رستا قديم زمانی کان موجود رهيا آهن. هن ترقى ڄي آسودگي ۽ خوشحال ۽ جو ذڪر نندي ڪند جي مقدس كتاب به ڪن ٿا.

"هی ملک (سنڌ) قدر تجارت جي عظيم شاهراه تي واقع آهي، هن جي هڪ ياسي او له کان ڪايل ۽ قندار آهي تهئي ياسي

اوید کان هندستان حا وسیع علاقتاً آهن. کیترین صدین کان سنت اندی ملکن ح، تحدات، مال ح، بازار ده، آهن. ان

کی، کس خداسان تحدات جم قانک سدیده و بندیه هم، ان کان سمع اعسنت، بنخاب، کشنب، ات هنستان، ح، تاد مالا، ح،

شماره کتبیه آم. حوزه: ق. سنت امیج. جمهوری ملاده علاقه‌مندانه اهل علم و ادب، آموزش و پرورش

پپ مارکیڈار ہی اھی۔ جیلیں م سندو جی چور وارو مالتو اوپہ وارن مسکن جی ویک ویچھو اھی، تھن کری ھی «دری

عذیر دور کان وی نجاري سرکرمین جو مرکز رهي اهي. هن ملک هي یي به اميراري حیثیت اهي جوان هي ساموندی

نجار جو مرڪز پڻ سمجھيو ويندو اهي. سٺوء جهڙو وڏوريا هن جي وچ تان وهندو اهي، جنهن هتان جي وچ واپار جي

اوسره ترقیه هنر پنهنجو اهم کردار ادا کيو اهي. ريل، موئر هوانچ جهازن وسيلي امدادت جديد دور جي ايجاد اهي.

قدیم زمانی ۾ اہری امروفت فقط پائی ۽ خشکی وسیلی هندی هئی۔ خشکی ۽ کان و تیک پائی ۽ واری سفر کی اولیت ۽

اهمیت دنی و بندی هئی. چاکان تجارتی مال جي آند ئیند لاء اجهوکا و سیلاهونداهئا. (مازیوالا، 2004: 23-24)

سنڌوندي جي هيئين لام جيڪا انڪ کان هيٺ ميداني ۽ ڪيٽائي ماڳ تي پتل آهي. اها قيم دُور کان سنت جي واپار جو وس

وپري وک جب پاچي تو،
”سڪانگم کھان‘ دل هڪ ماڳ ۾ جت، پڻن صدي عسمى ۽ م ادان بڻان، جن هندستان جون تعيسون اهي،

ملنديون هيون ئان كري تجاري ترقى جي تمام گهئي همت افزاي ئي ويندو هي. خاص كري چين جو پت (ريشم) هتان كان روم ڈانهن ويندو هو. اهو پت ڪاشفر ڦ چترال كان سنتو وسيلي پنپور بندر تان چزهندو هو. ڪاشفر ڻ پنپور واري هن تجاري رستي کي "سنـوـريـشـمـرـسـتوـ" جي نالي سانـسـدـيـوـ وـينـدوـ هو". (پنهون 2004ع: 87)

3.4 درياهي رستا:

چيتن لال مازيوالا، سنت جي فاتح سر چارلس نبيئر جي حوالي سان درياهي رستن وسيلي واپار جي اهميت بابت اکيو آهي ته، "بورپ جو تيار تجاري مال هن درياهن وسيلي هندستان جي ڪنڊ ڪٿچ ۾ پهچائي سگهجي ٿو. اهڙيءَ ريت ساڳين درياهن وسيلي هندستان جو تيار تجاري مال پاھر پڻ موڪلي سگهجي ٿو." (Mariwalla, 1981: 16)

سنـتوـنـدـيـءَ وـسـيلـيـ واـپـارـ اـعـلـيـ ڦـ ڦـ درـجيـ تـيـ هـئـنـ لـاءـ ضـرـوريـ جـيـ ڪـنـتـينـ وـارـاـ عـلـاقـاـ پـرـامـنـ هـجـنـ. اـهـيـ عـلـائـقاـ تـهـنـ مـيـرجـيـ أـثـنـاـ هـئـاـ. جـڏـهـنـ هـنـ مـلـكـ تـيـ ڏـاـوـارـيـ آـپـيشـاهـيـ مـڙـهـيـ وـينـدوـ هـئـيـ ڦـ ماـتهـوـ عـذـابـ هـيـتـ اـيـنـاـ هـئـاـ، تـهـنـ سـنـتوـنـدـيـ جـيـ ڪـنـتـينـ جـوـ آـرـامـ قـتـيـ وـينـدوـ هوـ.

'داڪـٽـرـ وـنسـيـنـتـ' لـكـيوـ آـهـيـ تـهـ.

"جـڏـهـنـ هـنـ مـلـكـ ۾ـ تـجـارـتـ لـاءـ اـمـنـ اـمـانـ رـهـيـ آـهـيـ تـهـ سـنـتوـنـدـيـ وـسـيلـيـ اـهـڙـيءَ آـمـدـ وـرـفـتـ ڦـ اـجـ وـجـ تـامـ گـهـئـيـ وـذـيـ آـهـيـ."

(Vincent, 1797: 9-10)

چيتن لال مازيوالا، داڪـٽـرـ وـنسـيـنـتـ سـوـدـوـ بـينـ عـالـمـ، جـڙـوـڪـ: مـيـڪـمـرـوـدـوـ ڦـ سـرـولـيـمـ چـارـاسـ نـبيـئـرـ وـغـيرـهـ جـيـ حـوالـيـ سـانـ لـكـيـ ٿـوتـ، "سنـ ۾ـ وـقـعـ وـلـيـ وـاـپـارـ اـنـهـيـ زـمانـيـ ۾ـ وـقـيـڪـ اـسـرـيوـ آـهـيـ. جـڏـهـنـ هـتـيـ اـمـنـ اـمـانـ رـهـيـ آـهـيـ. انـهـنـ عـلـائـقاـنـ ۾ـ اـمـنـ اـمـانـ نـهـايـتـ ضـرـوريـ هـوـ جـنـ مـانـ تـجـارـتـيـ مـالـ گـنـدـريـ سـنـتـ جـيـ چـوـڙـ وـارـيـ عـلـاقـيـ ۾ـ پـهـچـنـدوـ هوـ. سـنـتـ جـيـ وـقـعـ وـلـيـ وـاـپـارـ ۾ـ اـهـڙـيءَ ڳـالـهـ نـهـايـتـ اـهـمـ هـونـديـ هـئـيـ ڦـ هـنـ نـاـتـيـ اـنـدـرـيـنـ عـلـاقـنـ ۾ـ اـمـنـ اـمـانـ رـكـنـ ٻـضـرـوريـ هوـ." (Mariwalla, 1981: 17)

داڪـٽـرـ ايـ. سـيـ. دـاسـ 'ڪـتابـ' Regvedic India ۾ـ لـكـيـ ٿـوتـ.

"هـنـدـسـتـانـ جـيـ مـخـتـلـفـ مشـهـورـ ڦـ قـدـيمـ تـذـكـرـنـ ۾ـ سـنـتـ کـيـ 'سـپـتـ سـنـتـ' ڦـ ڪـلـهـنـ 'سـنـتـوـدـيـشـ' جـيـ نـالـيـ سـانـ سـدـيـوـ وـيوـ آـهـيـ. وـيـدنـ ۾ـ هـنـ ڏـرـتـيـ ۽ـ کـيـ سـكـرـ ۽ـ سـتـائـيـ وـارـيـ سـدـورـيـ سـرـزمـينـ سـتـيـوـ وـيوـ آـهـيـ. هـڪـ هـنـتـ وـيـدنـ جـيـ ڀـيـ ڦـ چـارـڻـ سـنـتـ کـيـ 'اـبـدـيـ' جـوـانـيـ ڦـ اـزـيـ سـوـنـهـنـ سـدـيـوـ آـهـيـ. هيـ سـنـتـ جـيـ مـخـتـلـفـ قـسمـنـ جـيـ پـيـداـوـارـ جـوـ ذـكـرـ ڪـريـ ٿـوتـ، انـ جـيـ دـيـنـهـوـنـ دـيـنـهـوـنـ وـذـنـهـوـنـ

وـقـعـ وـلـيـ وـاـپـارـ جـيـ سـارـاـهـ ڪـنـدـيـ ڪـوـنـهـ ٿـوـ دـاـبـيـ". (Das, 1924: 72-73)

رـحـيـمـادـ خـانـ مـوـلـاـنـيـ شـبـدائـيـ ڪـتابـ، روـضـهـ السـنـ ۾ـ لـكـيـ ٿـوتـ.

"رـگـ وـيدـ ۾ـ سـنـتـوـنـدـيـ جـيـ سـارـاـهـ ۾ـ 75ـ سـلوـكـ بـيـانـ ڪـيـلـ آـهـنـ." (شـيـدائـيـ، 1951: 13)

هـوـقـيـڪـ ڪـتابـ عـجـابـ الـاسـفارـ جـيـ حـوالـيـ سـانـ هـڪـ حـدـيـثـ جـيـ حـوالـيـ سـانـ لـكـيـ ٿـوتـ،

"اـنـ النـيـلـ وـالـفـرـاتـ وـسـيـحـانـ وـالـجـيـحانـ كـلـ منـ اـنـهـارـ الجـنـةـ"

[جـنتـ مـانـ چـارـ درـيـاهـ نـكـرـنـ ٿـاـ، نـيلـ فـراتـ، جـيـحـونـ ڦـ سـيـحـونـ]

انـهـنـ مـانـ سـيـحـونـ، سـنـتـوـنـدـيـ آـهـيـ." (شـيـدائـيـ، 1951: 14)

سنـتوـنـدـيـ جـوـ ذـكـرـ رـڳـونـدـيـ ڪـنـدـيـ جـيـ قـدـيمـ وـيـدنـ ڦـ اـنـهـاـسـ تـائـيـنـ مـحـدـودـ نـاهـيـ پـرـ سـامـيـ الاـصـلـ مـنـهـيـنـ جـيـ پـهـرـيـنـ ڪـتابـ ۾ـ سـنـتـوـنـدـيـ جـوـ ذـكـرـ سـيـحـونـ ڦـ جـهـلـمـ نـدـيـ جـوـ ذـكـرـ جـيـحـونـ، نـالـنـ سـانـ اـيـلـ آـهـيـ اـهـيـ نـديـونـ كـوـنـيـونـ وـيوـ آـهـنـ.

قـدـيمـ زـمانـيـ کـانـ وـئـيـ اـنـگـرـيزـ دـؤـرـ تـائـيـنـ سـنـتـوـنـدـيـ وـسـيـلـيـ تـجـارـتـ عامـ ڳـالـهـ هـئـيـ. سـنـتـ جـيـ تـجـارـتـ سـنـدـسـ چـوـڙـ کـانـ وـئـيـ اـنـکـ تـائـيـنـ عامـ هـئـيـ. پـنـجـندـ کـانـ بـيـقـرـاـ سـكـرـ کـانـ ڦـاـزـ جـيـ بـنـدرـنـ تـائـيـنـ عامـ طـرـحـ سـانـ اـيـنـاـ وـيـداـهـاـ.

شاهـ لـطـيفـ جـيـ ڪـلامـ ۾ـ سـكـرـ کـانـ ڦـاـزـ جـيـ پـنـهـيـ درـيـاهـ: هـاـڪـڙـيـ ڦـ سـنـتوـنـدـيـ جـيـ سـوـنـهـنـ ڦـ وـشـالـ وـهـڪـريـ، دـهـشتـ ڦـ دـهـمانـ جـيـ وـيـدنـ جـڙـيـ منـظـرـڪـشيـ ڪـيـلـ آـهـيـ. سـنـتـوـنـدـيـ جـيـ سـوـنـهـنـ، حـشـمـتـ ڦـ هـيـبـتـ هـنـ رـيـتـ بـيـانـ ٿـيلـ آـهـيـ:

ديـوانـوـ درـيـاهـ:

* سـُونـهـانـ سـُونـهـنـ ڏـيـنـ، دـيـوانـيـ درـيـاهـ جـيـونـ،

* وـهـ ٽـكـ وـاهـڙـ ٽـكـ، بـيـهـ ٽـكـ نـرـالـيـ،

* وـاهـڙـ وـهـنـ نـوانـ، اـجـانـ وـهـ ٽـكـيـ ٽـيـوـ

(بلـوجـ، 2009ع: 118)

درـيـاهـ ۾ـ خـوشـبوـ:

* لـهـرـ مـڙـوـئـيـ لـلـ، وـهـنـ كـتـورـيـانـ وـتـروـ.

(بلـوجـ، 2009ع: 388)

درـيـاهـ جـيـ دـهـشتـ:

* ڪـارـاـ ڪـنـ ڪـارـيـ ٽـكـيـ، گـرـهـ ڪـنـ گـرـڪـاـ،

* دـهـشتـ دـمـ درـيـاهـ ۾ـ جـتـ هـيـتـ هـلـاـچـوـ،

* دـهـشتـ دـمـ درـيـاهـ ۾ـ جـتـ ڪـرـڪـاـ ڪـنـ ڪـرـينـ.

دریاھ جو انت نپار:

- * دھشت دم دریاہ ۾، جت تکيون توازن.
* جتي پیر پرن، پریون پون پواریون.
(بلوج، 2009: 383، 384، 388)

اهي بیڑا سمند کان ایندي سنتوئے جي دیلاتائی ماڳ مان سنتوئے جي مکي وھکري مان داخل تیندا هئا جيئن گنگا جو مکي وھکرو 'هگلي' کان بیڑا سمند کان گنگا ۾ داخل تیندا آهن.

داسڪٽر جيمس بُرس، 'ڪتاب' 'Narrative of a visit to the court of Sind at Hyderabad on the Indus' ۾ لکي ٿوت، "قررت سند کي وڌي نعمت سان نوازيو آهي، جيڪا سنتوندي آهي. قدرت جي هي ۽ نوازش پارهولي وھندري رهندري آهي. هي تجارت جو وڌو ذرييو آهي، جنهن کي ڪاب، ظالم قوت بگاري ختم ڪري ڪافڻ ٿي سگهي". (Burnes, 1831: 75)

چيتن لال ماڙيوالا، سر ولیم پانچجر جي ڪتاب 'Sind Mission Memoirs and Sketch' جي حوالي سان سند ترتیئے جي ڳانڍابي ۽ رابطي واري تاجي بيٽي تي لکندي چوي ٿوت،

"جيڪنهن سند جي مواصلاتي ذريعن تي ويچارييو ت پوريائين اسان جو ذيان هڪدم سنتوئے ڏاھن هليو وجي ٿو. پائي ۽ جو هي وھکرو پراچين سمي کان وٺي هتان جو مواصلاتي وسيلو رهيو آهي." (Mariwalla, 1981: 20)

هينري پانچجر لکي ٿوت، "سنتو هڪ شاندار درياھ آهي. هن وقت تائين پائي ۽ جي مقدار ۽ ويڪر بابت جيڪي به ڳالهيوں هن درياھ سان منسوب ڪيون ويون آهن، سڀ غلط ۽ اٿپوريون آهن". (Potanger, 1832: 571)

چيتن لال ماڙيوالا، ولیم ونسینت جي ڪتاب "The Voyage of Nearchus" جي حوالي سان لکي ٿوت، "قييم دُور کان وٺي جنهن هن ملڪ ۾ صلح سانت ۽ امن امان هوندو هو ته سنتوئے وسيلي هن ملڪ جي تجارت تمام گهئي ترقى ڪندي هئي." (ماڙيوالا، 2004: 28)

جي. اي. هيبل پنهنجي ڪتاب "Memoirs of River Indus" ۾ سنتوئے جي وھکري جي هيبيت جو ذڪر ڪري ٿو، جنهن جو ذڪر شاه لطيف جي سُرهئي ۾ جاءو بجاو ڪيو آهي، چيتن ماڙيوالا اهڙي هيبيت جي حوالي سان لکي ٿوت،

"سنتوئے جو سنت منجهان وهي سمند ۾ چوڙ ڪرڻ تائين وارو سفر نرالو هوندو آهي. ان جي خاص خوبي اها آهي ته سندس سير ۾ سڙڪا ۽ ڪرڪا ٻن ۾ ڪولاهل هوندا آهن". (Mariwalla, 1981: 23)

'اليڪزيندر بُرس، ڪتاب' 'Travels into Bokhara' ۾ هڪ هنڌ لکي ٿوت، "پائي ۽ جي ڪن ايترو ت سگهارو سٽکو ڏنو جو اسان جا بیڙا ان جي چوڙاري ڦرن لڳا. ڇاڪاڻ ته ان ماڳ وٽ پائي ۽ جي وھك ڏاڍي تکي هئي." (Burnes, 1834: 34)

ایتكن اي، اچ ٻنهنجي ڪتاب 'گزىشور آف سند' ۾ مختلف کو جنا ڪندڙن جي حوالي سان لکي ٿوت، "جنهن سنتوئے ۾ چاڙهه ۽ مستي هوندي آهي ت، (Burnes, 1834: 34) هن جي رفتار 1/16-7 جاگرا هيائي ميل هوندي آهي، هن تيز رفتاري ۽ جو ڪارڻ اهو آهي. ته سنت منجهان جنهن جڳهه تان سنتوندي وھندري آهي سا اُتر جي بيٽ ۾ گھٺو هيٺ آهي." (Aitken, 1907: 9)

ایتكن سنتوندي ۽ بابت وڌيڪ لکي ٿوت، "اهوئي سبب آهي جو سنتوئے جي وھکري ۾ وڌ وڪر تمام گهئا آهن ۽ سمند تائين پهچن لاء هن جو وھکرو ڏايو تيز هوندو آهي، اهڙي تيز ۽ تک بيزين هاڪارڻ لاء آڙ ۽ اٽڪ ثابت ڪان ٿيندي آهي." (Aitken, 1907: 9)
چيتن ماڙيوالا پنهنجي مقالي 'History of Commerce of Sind' (سنڌ جي تجاري تاريخ) ۾ سنتوندي ۽ جي وھکري بابت لکي ٿوت، "هن جي ڪنار سان پائي ۽ جي وھڪ ماڻي هوندي آهي، تنهنڪري سنتي بېڙي ستائي واء تي اوپارو به تيز رفتاري ۽ سان هاڪاري سگهندري آهي." (Mariwalla, 1981: 24)
قييم دُور کان وٺي سنتوندي سند جي لاق، وچولي ۽ اُتر کان پنجند ۽ پنجند کان اٽڪ کان پامير جابلو سلسلي تائين واپار جو ذريعو رهيو آهي.

چيتن ماڙيوالا سنتوندي ۽ وسيلي آڳائي ۽ جديڊ دُور جي واپار، بندر ۽ بازارين بابت لکي ٿوت، "سنتو تجارت جو وھکرو آهي، جيڪو هتان جا رهواسي قديم دُور کان وٺي ڪتب آٿيندا رهيا آهن. اهو مومن جي دڙي واري دُور 3000ق.م. کان وٺي اڄ تائين روان دوان آهي." (Mariwalla, 1981: 20)
سچي سند اُتر کان ڏڪن تائين، سنتوندي ۽ وسيلي واپاري ڏيٽي ليٽي وارو وھنوار ڪندي رهي آهي. ان بابت چيتن ماڙيوالا سند جي طبعي يالگان جي واپار بابت لکي ٿوت، "سند کي قديم دُور کان وٺي مختلف ٿي تجارت مارڪيت هئا، جن مان هڪ اُتر سند ۾ بيو وچولي ۾ ۽ ٿيون چوڙ واري علاقئي ۾ هوندو هو، اُتر سند جي تجارت مارڪيتن ۾ هي شهر تجارتی مرڪز هئا، جهڙوڪ: اروڙ، سکر، شڪارپور ۽

لارکاٹو. چولی سنت جو مارکیت سیوہن جی اوسي پاسي ھوندو هو. جنهن تے لاز یا ڈکن سنت جي تجارتی مارکیت ہے سنتو جي چوڑ وارا باندر شامل ہئا، جن سان گذ نئی، حیدر آباد ڪراچی کی پن شامل کری سکو جو ٿو۔

(Mariwalla, 1981: 19-20)

هو سنتو ۽ ح، سندو ۽ ح، سازارين ۽ ح، باڻ ۾ گلندامي، ۽ لڳامي، ع دڏهي، والادين، بابت لکه، ٿو ٿو.

اُنر سنت، وچولیءَ چوڑ واری علاقتی جی بازارین جو پاٹ ۾ گھرو گلکندايو هو، انهن مارکيٽن وسيلي پاهرين ملڪن کان اينڈر واپارين کي هو تجارتی سامان ملي ويندو هو، جنهن جي سندن ملڪن ۾ کپت هوندي هي. انهيءَ ڪري سنت جو تيار ٿيل تجارتی مال وڌي نشيٽي تي اک چنپ ۾ کپي ويندو هو. ان سان گڏ کين پاهaran آيل مال تي پن گھوٹو منافو ملي ويندو هو. انهيءَ ڪري سنت ۾ پاهرين ملڪن جو، واپار دن جو، ائمې، سه لڳ، دش، هوندي هي. ”^(Mariwalla, 1981: 20)

ٻاهرين ملڪن جي واپارين جي ائيهئي پيه لڳي پئي هوندي هي. ”(Mariwalla, 1981: 20)

ساموندي ۽ سنتوندي چي مختلف بندر ۽ بازارين وچ هر وڏورابطو گاندياپوري هيو آهي. شاه طيف اهري تعلق بابت چيو آهي، ته
”کارو کيريندر مني موتيا آهن، هتي ’کارو سمند آهي ۽ ’منو سنتوندي آهي. هي وذا واپاري سون جو سودونتا کن، اهي مهران جي
موتین حا خريدار آهن، اهي وتحارا واياري مالکي معيشت جو هراول دستو آهن ۽ لنكا کان سوبيارا تي وايس دريا آهن.“

يَكِيرْلَى، مَتَى مَتَى مُوتِيا، سَوْدُو مُوقِي جَيْ مَهْرَانْ جَاهْ تَنْ هَمْ طَامَائُورْ كَارِي سَادُونْ دَيْرَى، وَهَانُورْ كَيْلَى، سَادُونْ جَوْ وَذَا سَادُونْ جَاهْ لَنْكا لَوْبِي سَادُونْ سَادُونْ (بِلُوج، 2009: 103)

چیتن ماڑیوالا چوڑ وارن علاقئن جي بندرن بابت لکي ٿو،

”جیکو مال سمند رستی ایندو هو سو سندو ۽ جي حوز واري علاقئي جي بندرن تي لهندو هو.“ (ماڙيوالا، 2004ء: 26)

هو سند حج، تنه، يالگن لاز، وحول، عاتم حج، بازان حج، مختلف دسانئن سان وایادی لاگان، بایت لک، تو ته،

”اُترین ملکن جو تجارتی مال پاره‌هئی اچی اتر سنت جی بازارن ۾ لهندو هو. اوپر ۽ اوپر وارن علاقهن کان ایندڙ سند جي وچ وارن شہرن ۾ گذتیندو هو.“ (ماڑیوالا، 2004: 27)

شاه لطیف 1154ھ/1741ء ملٹان جو سفر دریاہ وسیلی کیوں اتائے ورنہ بیڑن ہر شاہ کریم بلڑی واری جی مزار یہ پیرسان جامع مسجد، حوالائی لاءِ کاش، عجمون، من عمالٹان حاکاراگ آنداشت داکت نہ بخش خان دامہ اک تھے۔

جامع مسجد جوڑایائیں ۽ اُن ان ویجهو ڏکڻ-اوپر طرف پنهنجی ڏاڻی عبدالقدوس شاه جی تربت تي قهو نهرايائين۔ مسجد شريف کي ڪاشيءَ جي سِرِن سان سیگارن لاءِ سِرِن ۽ ڪاريگرِن ملناٽن کان آندائين。 اهو سچو ڪم 1150ھ راس ٿيو۔

bloj, 2013: 55

5.05 زمینی تجارتی رسنا: قیمت زمینی پر سنت جا چار وذا زمینی تجارتبی گس هئا، انهن مان کي زمیني ۽ دریابهی گس هئا. ايم. ایچ پنهور سنت جي قیمیر تاريخ مان چار وذا گس کدی بیان کری ٿو، ان روت سنت جا زمینی واپاری گس هن جي ذرگو واپاری ناقن پر تهذیبی لڳاپن جو ثبوت آهن. شاه لطیف سُ کوهای، مُ کاف' جا، حم ذکر کو آهن.

ڏونگه ڏئڻه ڙين ڙون ڙئن ڙئن ڪل.

(بیوچ، 2009: ع: 224)

رحيمداد خان شيدائي، كتاب 'روضة السند'، 'المسعودي'، 'جي كتاب'، مروج الذهب، جو حوالو ذيندي لكي تؤتى، "سن 305هـ/917ع ذاتي فارس، كرمان، كيچ مکران جي قافلن تي جتري پونيون، گلکل ۽ پيون شيون هونديون هيون، جتان سندن

اهي واپاري قافلا کيچ کان وئي کوه قاف، تائين جا هوندا هئا. انهن تي انيک واپاري علاقئن جو سامان ستيل هوندو هو. شاه لطيف

يُنْوِي

میں میں مال۔
(ام 2009ء: 198)

3.5.1 مہر یون گس:

سند کان پشاور تائین سندتوء وسیلی، اُتان کان کابل، باختر ۽ کاشفر تائین خشکي ۽ وسیلی، کاشفر کان چین ڏانهن ويندر گھٿا رستا هوندا هئا. هي پنهنجي دؤر جونهایت اهم تجارتی رستو هوندو هو.” (پنهور، 2004: 94)

3.5.2 پیوگس:

”سنڌ کان ملتان پوچھ گومل لک رستی ڪابل ۽ باختر، هي رستو خیر لک واري رستي جي مقابلی ۾ گھت استعمال ٿيندو هو، پروچين ۽ موجوده دُور ۾ اهو گھٹو مشهور هو۔“ (پئور، 2004: 94)

اهو گس وج ايشائي و اپاري مرکزن کي ڳنڍيندڙ اهم و اپاري رستورهيو اهي،

”سند ڏانهن چين جي پت جو سنتو ماثريه وارو رستو، آمون ۽ سير درياه ڏانهن ويڌر اهم رستي کان ڪاشفر ونان الڳ ٿيندو هو، جيڪو ’ٿاشورگان‘ کان چترال، ويٽدي هماليجي 15000 ٺوٽ ماثاهين لک تان لنگهو پوندو هو ۽ اٿان اڳتي سفر ڪري پشاور اچبو هو، جتان سنتو و سيلی سفر ڪري سمند تائين ٻچو هو. ان جو متبدال رستو ۾ هو، جيڪو ڪاشفر کان ’مو‘ تائين هوندو هو. ’مو‘ کان وري پ رستا قهنداه، جن مان هڪ باختر کان ڪابل اٿان کان خير لک لتاري پشاور اچبو هو ۽ سنتو و سيلی اڳتي ويچو هو، جنهن ت بيو رستو ’مو‘ کان قهندار ۽ اٿان کان بولان وارو لک لنگهي سبي ۽ اروز اچبو هو، جتان سنتو و سيلی سمند تائين هليو ويچو هو.“

(پنجور، 2004ء: 94-95)

اهو گس و چئین دور جي عرب واپاري قالفن جي گنرگاه رهيوه انيک اترین، و چينه ڈاكتين عالئون کي پاڻهه گنديند هو.

3.5.3 گسٹیون

”اُتر سنت يعني اروز کان ملا“ یا بولان لک لتاری قندرار اچبو هو. جتنان کان باخت، گلاشکیرد، پرسی پولس، چئریکس ۽ پیتراؤ جوهو. باخت وری ائنتیوکیا ۽ سلوکیا سان، جیکو وری یونج سمند جی کناری سان آباد ائنتیوکم سان ملیل هو، هن رستی کی رومی دوڑ ۾ یونانی پسند کوڑ کندا هئا، پروچین دوڑ جا عرب هن تجارتی رستی کی وڌیک اهمیت ڏیندا هئا۔“ (پھوٹو: ۲۰۰۴ء: ۹۵)

اهو واپاري گس، ذکڻ سند جي انيڪ واپاري ماڳن کان ٿيندو مکران ۽ ايران جي ساموندي ڪنارن سان ٿيندو انيڪ ماڳن تائين
پيچرن مان پيچرا جوز ڀيندو هليو ويندو هو.

٣.٥.٤ چوٽون گس: سند (پنلا = میننگر) کان "رامباکیا" (اس بیلی ویجهو) اتان کیچ (تریت ویجهو) اتان پور (ایران) جتان وری کلشکیرد پهچبو هو. هن تجارتی رستی کی گھٹی اهمیت کانه ذنی ویدنی هئی، چاکاٹن، اهو مکرانی سامونبی کٹاری سان گذرندو هو، جتان تجارتی جهاز پیا لنهندا هئا، ویران هئن کری پالیتی جي ڈادی اٹاث هوندی هئی. ان علاقئی تی پارچین جو ضابطو کوند هلندو هو. تنهنکری ڈاڑیلن جي وُرچزهيل هو. هي رستو صدین کان غیرآباد هو، ایراني نار جي سامونبی ڈاڑیلن کان بچن لا، ایکڑ بیکڑ استعمال ٿيندو هو.

”لنجو، کامرو، پتالیپتر واری تجارتی رستی جي نظرداری، چینی پاڻ کندا هئا. هي رستوارسا ۽ ٿپٽ (تبت) کان ٿيندو پتالیپتر ويندو هو. پيو رستو آسام ۽ چينگتین کان ٿيندو پتالیپتر پهچندو هو. ڪجهه رستا بنگال جي اُسمئند يا ڪاريئنڊ ساموندي ڪناري سان واقع سوپتم ڏانهن“

سان هو. پتالپیر جو تجارتی سامان مدورا و سیلی بارگازا پهچندو هو. (پنهون، 2004: 94-95) چین مازیوا لا، عربن جی هائتن کی واپاری پس منظر پر ڈسی تو، مولوی نور محمد نظامائی جی حوالی سان لکی تو، ”عمان ج، ساموفدی، یکنایہ، کان سنت ج، بند، تائیش، سف، جم، سالم دسته، مالابن، ک، قبید، دف، کان، معلمه هو، قنون، کی،

”سند جا و اپاری بیڑا گاڑا ہی سمند (Red Sea) تائین ند ویچ ندا وجن۔“ (پہنور، 2004:ع:97) راجا ڈاھر جی دور ہر سنتور یاست جی سامونبی کلارن خاص طرح سان کچ جاست سان تعلق رکنڈر مائھو چڑواگ رہن پسند کندا ہٹا۔ ان جو ہک سب دنیا جوں بیون بیون قومون سمند جی زندگی ۽ اسری آپون ہیون، جن کوشش کری سند جی وچن واپار جا رستا بند کری چلتیا ہٹا، ہن طاقتور قومن گھریو پئی تیپی سندی و تھارا پہنچو وکر (مصنوعات) سندن حوالی کن ۽ ہور گوتوری نفعی تی راضی رہن۔ انهی ڳالهہ کٹن سند جی سمند سان واسطو رکنڈر مائھن ۾ افرا تھری ۽ بغاوت پیدا کئی ۽ کیترائی علاقنا پہنچنے منهن خود مختیار ہٹا، خاص طرح سان کچ وارو علاقنو جتی راء گھرائی جی کُک مان سما راج وارا ’جاڑیجا‘ وذی انگ ۾ آباد ہٹا ۽ انهن کچ جی کے وذی علاقنتی تی حکومت قائم کری ورتی ہئی۔ اهي جائز جا تمام اپنگ ۽ ذنگا مائھو رھیا آهن۔ ہن جی ناراضن ٿئي ۽ بغاوت کرڻ ۽ پین ڏنگائين جو ذکر شاه اطیف سُر سامونبی ۽ کيو آهي ت، ”جیستائين بندر تی خوف ۽ هاس جاننا، آه، تیئي، وله نند زکيم۔“

”بَنْدَرُ جَا يَيْيِي، سَكَاثِيَا مَرْ سُهُو.“
 (بلوج. 2009ء: 102)

٣.٥.٤ کچ جا چوڏنهن چارا: انهن چوڏنهن رستن، جن جو ذکر شاه طیف کيو آهي، جن جو سند سان لاڳاپو واپاري به هو ته ٿئي بي. سند جي چوبائي مال خاص طرح سان دڳن ۽ کچي گهورڙن جو واپار سان گذ گجرات جي چاندي ۽ جي زبورن جي سند ۾ گهڻي گهور رهندي هئي. شاه طیف سُر ڏهري انهن واپاري ۽ سماجي ناتون وارن رستن ۽ والن بايت هيئين چو ٿو ت، ”جازيحا اجايو ڪچ جي راء سان ناراض ٿيا آهن ۽ هائڻ چوڏنهن چارن (شاهراهن) او رو ڪچ ڪيئن ماثي سکھنا، جتي سندن راج رهن ٿا.“

رَاءُ سِينِ رُنَا جِي، تِنْ جَازِيْجَنْ جَازْ كِي، كِيْئَنْ مَاتِيْدَا سِي، چوْدَهْنَ چَلَروْ كِيْچَزْوُ؟ (آذواني، 2013: 372)

محمور یوسف اثی پنهنجی هک مقالی 'سر ڏهر جو مطالعو' ۾ لکي ٿو،

”نهين صدي يم جنهن لاکو قلاطي لوزاً ئوشيو هو، تنهن انهن چارن تان سندس ساچين جي بوڙ هوندي هئي. جاڙيچن ۽ ريبارين لاڳس ئي کوند هو، کثان اچن ۽ کثان وڃن.“ (يوسفاتي، 2005: 65)

قدیم سنت جي ذاکتی صوبی جا کچ ۽ گجرات وارا ماڳ سنت جي وڃچ واپار وارا تاڪ هئڻ سان گذ، ماضی ۾ جنگی جو ڈن ۽ ائینگ چھونجھارن جي ترتی ٿي رهيا آهي، راء، سومرن ۽ سمن جي دُر ۾ کچ ۽ گجرات سنت جي فوجي سگهه واري پرتی ۽ عسڪري سهڪار جا مرڪز برهيا آهن. انهي پس منظر ۾ ڪنهن سنتي لوڪ شامير جو بيت هن رهيو،

لار ايندو لاد ۾ ڪندنا ڪل ڪجي،
مقابلو ٿيندو ميدان ۾، نکرندنا مرد مجي،
چار پوندا چرڪن ۾، مرندني مك، مكي،
تهان پوءِ ٿيندي سچي، ڳالهه سگوري سند جي.

شاه اطیف جا پتا پل کچ وارا چوڈھن چارا۔ چوڈھن رستا معمور یوسف آئی جی تحقیق موجب ہن ریت آهن:

- ”جاتيَّه“ وارو چارو: هي چارو پهرين مسافر خاني کان لکپت بهجي تو، پوءِ اتان ساندرو پهجي تو.

کره هي وارو چارو: هي چارو کره هي کان وانر پهجي تو، اتان لکپت پوءِ ساندرو پهجي تو.

گهازيَّه وارو چارو: هي چارو شيخائي گهازي کان کهري پهجي تو، پوءِ اتان لکپت بهجي، ساندرو دانهن وجي تو.

راهومكي بيازار وارو چارو: هي رستوراهومكى بيازار کان ذنگ پهجي تو، جيكو ماڭ ئىپلىي تعليقى جي ڈاكتي دنگ تى آهي، اتان كريم شاهى (رئٽ) اتان لوتو (رئٽ اندر)، اتان پتارو (رئٽ جي ڈكتي دنگ تى)، اتان پوءِ حاجى بير پهجي تو.

علي بندرا وارو چارو: هي چارو علي بندرا کان ذنگ، اتان كريم شاه، اتان لوتو، اتان پتارو، اتان پوءِ حاجى بير پهجي تو.

ذمره وارو چارو: هي چارو ذمره کان پيتار سري، اتان كوشت سري، اتان سرن واري سري، اتان قرم شالا سري، اتان كنوار بيت، اتان كنوار بيت سري، اتان دونلا چونكى (پيچمە)، اتان ڏنارا (سليمان سمى جو گۈن) اتان كلهۇزى شەر.

ونگز وارو چارو: هي چارو ونگر کان پيانز سري، اتان كوشت جي سري، اتان سرن واري سري، اتان قرم شالا سري، اتان كنوار بيت، اتان ڪنوار پيت جي سري، اثان دونلا، اثان ڏنارا، اثان كلهۇزى شەر پهجي تو.

پلهيارى وارو چارو: پلهيارى کان كنوار بيت، اتان ڪنوار بيت جي سري، اثان دونلا، اثان ڏنارا، اثان كلهۇزى شەر پهجي تو، هتان رئٽ جو فاصلو 24 ميل آهي.

ننگر وارو چارو: ننگر پاركر کان كترين، اتان جىزبىون، اثان رئٽ ڦنپيت، اثان وائۇ تراۋىرەم جو عالېقاو اچي تو، جيكو كچ واري رئٽ جو پوهئين دنگ تى آهي.

ونگىَّه وارو چارو: ونگىَّه کان پلهيارى ھەر رئٽ اچي تو، اثان كاڭۇزۇ شەر سامەون اچي تو، جيكو پيچم جي علانقى ھەر آهي، اڳتى بېنى آهي.

جليلى وارو چارو: هتي رئٽ مىتاھون آهي، هتي بارش ھەپاچى بىن فوتى کان مىتى كونه چەزىي، هتان بار وجىن لاءِ مفاصلو وذ ھەر وە 2 ميل آهي.

پېتلە وارو چارو: پېتلە کان قىپيت، اتان بىرتالۇ پيت، اثان نېر بيت تان سوئىگام پەچبو آهي، هتان رئٽ جو فاصلو 24 ميل بىعني پلەرن كوه آهي.

سورا چند وارو چارو: هن چارى ھە سورا چند کان ناهر بيت، اثان سونگو بيت، اثان ئى كچ جي ايراضى ھە پەچبو آهي هتان رئٽ جو فاصلو 32 ميل آهي.

آتىگام وارو چارو: آتىگام وارو چارو براتو آهي. هتان رئٽ جو مفاصلو 14 ميل آهي هن چارى ھە آتىگام کان لودرائي پەچبو آهي، اثان اڳتى كچ جوميدانى عالېقاو آهي.” (يوسفاتي، 1989ء: 43-45)

اهي سمورا رستا نه رڳو سنت سان کچ ۽ گجرات واري واپاري، سماجي ۽ تقاقي لڳاپن پر به طرفی زميني تجاري لڳاپن تي آذاريل هئا. ان دئور په گجرات کان آندل چاندي ۽ جا ڳئه سجي ذکن سنت واري جهان په پسند کيا ويندا هئا. سنت جي ڏاندن جون هيڙون کچ جا ڀاڳا کاهي ويندا هئا ۽ اتان ڪچي گهڙوا آئيندا هئا. ان کان سواع پيو واپاري وکر گرم مصالحا ٿو، دالچيني، تر ۽ داليون پن هئري عالم لوکن جي تجارت جو حصو هیون.

* هي بیت مون کی علی بخش شیخ پڈایو هو، جیکو پاڻ ته حیدرآباد جو اصلوکو رهакو هو، پر هن جي شادي ڪراچي-لياري جي ڪچين مان ٿيل هئي.

6.3 تجارتی هوائن جي آذار تي سفر:

لکي ائر اوھريا، والھوندي ورن.

(بلوج، 2009: 99)

قديم سنتولوکن هزارين ورهيء اڳ ساموندي تجارتی هوائن کي پرکي ورتو هو و هو انهن جي آذار تي واپاري پيزا کاهي وجي کند کيرانو ثيا و آگاني دور واري دنيا جي تجارت پنهنجو ونو نالو کيديانون.

قديم سنت جا پيزاٿت انهن تجارتی هوائن کان 2500ق.م. کان بـ اڳ کان واقف هئا. ان جي ثابتی اوپرائين پيتن (Easter Islands) تي موھن جي دڙي کان بـ اڳ واري تصويري سنتولوکت (Pictographic Indus Script) ترائي، ار و عراق جي مختلف ماڳن و ادين مان سنتو مهرن سان گذ سنتو نموني جي جوڙيل شين و ٿن جوليچن مان ثابت آهي.

هڪ ڀوناني پيزاٿت جو ساموندي پنهنجو بندراگاه ڏانهن 40ع يا 20ق.م په يا حوارني موجب 90ق.م په ٿيو هو. اهڙي تجارتی هوائن جي ڏسائين جي چان حاصل ٿيئ واري ڳالهه قديم سنتولوکن جي واپاري سُت ۽ کند کيرائوسمڪ ۽ ساچاه کان تمام گھڻي پوءِ واري زمانی سان واسطو رکندر آهي.

ايم. ايج پنهور پنهنجي مقالي "پنهنجو بندروسيلي سنت جي بين الاقوامي تجارت" پـ تجارتی هوائن بابت اتهاں پيش ڪندڻي لکي ٿو، "هپالس (Hippalus) 40ع پـ تجارتی هوائن جي درياافت ڪئي هي. کن عالمن جو خيال آهي تـ هـ اـ هـ دـ رـ يـ اـ فـ 20ق.م پـ ڪـ هيـ، پـ ھـ وـ رـ اـ نـ يـ، جـوـ خـيـالـ آـ هيـ، تـ هـ مـ اـ تـ هـ جـوـ درـيـافتـ جـوـ تـ عـلـقـ 90ق.مـ سـانـ آـ هيـ. موـسـيـ تـجـارـتـيـ هـوـائـنـ جـيـ ڏـسـائـينـ جـيـ چـانـ ٿـيـ ڪـانـ پـوـءـ ڳـاـڙـهـيـ سـمـدـ جـيـ بـنـدـرـنـ تـانـ پـيـزـنـ تـيـ لـتـيـلـ تـجـارـتـيـ مـالـ سـتوـ اـچـيـ سـتـ جـاـ بـنـدـرـ پـيـتـيـنـدوـ هوـ. پـ سـنـتـيـ، اـپـرـانـيـ ۽ـ عـربـ هـنـ قـسـمـ جـيـ تـجـارـتـيـ هـوـائـنـ جـيـ مـعـلـومـاتـ کـانـ گـھـٹـ پـ گـھـٹـ هـڪـ صـديـ اـڳـ ٿـيـ وـاقـفـ هـئـاـ. پـ هـنـ اـهـڙـيـ رـازـكـيـ مـصـريـ ڀـونـانـينـ کـانـ ڳـجـيـ رـکـنـ جـيـ ڪـوشـشـ ڪـئـيـ هيـ. اـيـئـنـ چـوـنـ صـحـيـحـ ٿـيـنـدوـ 2500ق.مـ کـانـ 40عـ تـائـينـ هـنـ تـجـارـتـيـ هـوـائـنـ کـانـ ڪـيـرـ بـ وـاقـفـ ڪـوـنـدوـ هوـ." (پنهور، 2004: 88)

سنتو پيزاٿت اهڙين واپاري هوائن کان هـڪـ صـديـ قـبـ مـسـيـحـ نـ پـرـ هـزـارـينـ وـرـهـيءـ اـڳـ کـانـ وـاقـفـ هـئـاـ، جـنـهـنـ اـهيـ پـيـزـاـ هـاـڪـارـيـ سـمـيرـ ۽ـ اـڪـيدـ تـائـينـ هـلـيـاـ وـيـنـداـ هـئـاـ. شـاهـ لـطـيفـ اـهـڙـيـ رـيـتـ "اـئـرـ مـنـدـ" جـوـ اـچـڻـ ۽ـ پـيـزـاـنـ پـاـرـانـ پـيـزـيـوـنـ ٺـاهـنـ وـارـيـ تـيـارـيـ جـوـ ذـكـرـ هـنـ رـيـتـ ڪـيوـ آـهيـ.

آـئـيـ اـئـرـ مـنـدـ، هـنـيـنـ اـڳـوـنـ لـهـيـ،
وـئـنـ لـاـچـوـ بـنـدـ، پـيـهـرـ مـكـيـنـ پـيـتـيـوـنـ.
(پنهور، 2009: 99)

"هپالس (Hippalus) جيڪو پـاـنـ ڀـونـانـيـ پـيـزـاـتـ هوـ، هـنـنـ تـجـارـتـيـ هـوـائـنـ جـوـ اـنـداـزوـ ڳـاـڍـوـ ڳـاـڍـيـ هوـ، پـرـ حـقـيـقـتـ ۾ـ هـنـ جـيـ اـهاـ کـوـجـنـاـ کـاـ ٿـيـنـ ڳـالـهـ نـهـيـ، چـاـڪـاـنـ تـاـ واـپـاـرـ پـيـزـاـ ۽ـ جـهـاـزـ عـدـنـ کـانـ سـتـوـ پـيـنـپـوـنـ ڏـانـهـنـ هـاـڪـارـيـنـداـ وـيـنـداـ هـئـاـ، نـ ڪـيـ گـجـرـاتـ ڏـانـهـنـ." (پنهور، 2004: 89)

سنتو واپارين جو اهو ازانگو سفر هـوـائـنـ جـيـ آـذـارـ تـيـ ٿـيـنـدوـ هوـ، سـيـارـيـ ۾ـ ڏـيـاريـ ۽ـ وـارـنـ ڏـيـنـهـنـ ۾ـ سـوـايـنـ (اـتـرـينـ) هـوـائـنـ هـلـنـ تـيـ هوـ رـوـاناـ ٿـيـنـداـ هـئـاـ ۽ـ وـاهـونـدنـ جـيـ مـنـدـ (سـاـنـوـثـيـ) کـانـ ٿـوـروـ پـهـرـينـ ۽ـ پـوـءـ وـارـينـ تـيـزـ هـوـائـنـ ۾ـ وـاـسـ وـرـنـداـ هـئـاـ. سـرـ سـامـونـديـ ۾ـ اـهـڙـيـ سـفـرـ جـوـ تـدـكـرـوـ شـاهـ اـطـيـفـ سـفـرـ جـيـ وـذـيـ تـيـاريـ ۽ـ وـتـجـارـيـ جـيـ گـھـرـيـ اـنسـانـيـ اـحسـانـ سـانـ جـوـڙـيـ ڪـيوـ آـهيـ:

لـکـيـ اـئـرـ اوـھـرـياـ، والـھـونـديـ وـرـنـ،
أـئـونـ گـھـتوـ ئـيـ گـوـرـيـانـ، سـؤـدوـ سـامـونـديـنـ،
اـڳـنـ جـنـ اـچـنـ، عـيـدـ وـرـ ٿـيـ اـنـ کـيـ.
(پنهور، 2009: 99)

لـکـيـ اـئـرـ هـيـرـ، سـامـونـديـنـ سـرـهـ سـنـبـاهـيـاـ،
نـنـگـرـ کـتـيـ نـاـڪـنـاـ، پـرـيـاـ پـاـتـيـهـ پـتـ،
هـنـتـرـيـ نـتـ اـڪـيـرـ کـارـيـ کـيـرـائـنـ جـيـ.
(آـذـوـاتـيـ، 2013: 68)

لـکـيـ اـئـرـ چـتـ، هـيـنـشـيـ اـڳـوـنـ نـ لـهـيـ،
نـنـگـرـ کـتـيـ نـاـڪـنـاـ، پـرـيـاـ پـاـتـيـهـ پـتـ،
هـيـنـتـرـيـ نـتـ اـڪـتـ، کـارـيـ کـيـرـائـنـ جـيـ.
(رامـمـونـ، 2011: 115)

ڏـئـيـ ڏـيـاريـ، سـامـونـديـنـ سـرـهـ سـنـبـاهـيـاـ،
وـجهـيوـ وـرـ وـنـجـهـ کـيـ، روـئـيـ وـتـجـارـيـ،
مـارـيـتـدـ مـارـيـ! پـرـهـ سـوـرـ پـرـيـنـ جـوـ.
(آـذـوـاتـيـ، 2013: 71)

ڏئي ڏياري، ساموندين سره سنه سنه،
ان کي مند اتر جي، اوچتي آئي،
وتجارن وائي، آهي پريين پار جي.
(آتواري، 2013: 71)

ٿي ڏياري ڏيٺ، سچن سفر هليا،
مڪ پنهنجي مڪري، چيني چڱي چيٺ،
رُڪان رهه نه سپرين، جانکي جوليان پيٺ،
مون سان ڪري ميٺ، اونهي ويا اوهرمي.
(سرائي، 1987: 26)

هڪ ٻوڌي 'ريز ديوس' جنهن ٻڌ قرم جي مقدس ڪتابن جو ترجمو ڪيو آهي، سندس بيان آهي ت،
"ستين صديق. مر ساموندي واپاري چوماسي جي هوائني جي هوند سان سفر ڪندا هئا. ائين به ممڪن ٿي سگهي ٿو ته ائين صدي
ق. مر جي پڃازيءَ واري حصي کان وئي اين ڪيو ويندو هجي. آهي واپاري پهريائين هن نندري ڪتب جي ڏڪن-اوله واري ساموندي
ڪداري وارن بندرن سان واپار ڪندا هئا. هن ڪناري جو پهريون بندر سووير هوندو هو. ان کان ٻوءِ بوبارڪا، ٻوءِ "پاروڪا
چاچا" (بڑوچا) ايندو هو، جتان کان ڪنتر مقدوني بابل روانيو هو." (پنهور، 2004: 109)

ستند جي واپارين جو پيڙا هاڪاري هڪ ماڳ کان پئي ماڳ، هڪ ملڪ کان پئي ملڪ ۽ هڪ ڪتب کان پئي ڪتب تائين هليو ويچن جو ذكر نه
رڳو دنیا جي قديم اتهاس پر شاه لطيف جي فلسفي کان وڌيڪ ڳوڙهي ۽ تاريخ جهڙي پُرشعور ۽ اعليٰ ڪلام ۾ به اتم نموني نزوar ۽ موجود آهي.
ايم. ايج پنهنجي پنهنجي مقالي پنهنجي سند جي بين الاقوامي تجارت ۾ تجارت هي وائي هونجي جي آذار تي هلنڌڙ واپار بابت لکي ٿو:
"تجاري هوائني جي دريلافت کان ٻوءِ بڳاڙهي سمنڊ جي بندرو وڌان هاڪاريئن ڇهاز ستوكن هنستاني بندرو ڏانهن ڪون ويندا هئا.
اهڙين هوائني جي دريلافت کان اڳ ڇهاز ڳاڙهي سمنڊ جي بندرو وڌان هاڪاريئن ڇهاز ستوكن هنستاني بندرو ڏانهن ڪون ويندا هئا،
مواضعا پهچندا هئا ۽ راس موستاندان جي ساموندين ايراني نار اڪري ايراني ۽ مڪران وارو ساموندي ڪنارو ڏئي، پنهنجي جو بندرا ڄي
پيڻيندا هئا. برما کان وئي ساري هنستان جو تجاري مال پنهنجي وڌان ڌيسلازو ويندو هو. برما ۽ هنستان جي ساموندي ڪناري سان
هي بندر جهڙوڪ: گجرات جا باري گازا، ڪھيلنا، سميال ملبار واري ساموندي ڪناري جا؛ مزيري، ڪئرو، ٻڪناري، ٻڪناري،
ڪارمبول واري ساموندي ڪناري سان ڪولو ڪوئي، ڪٿمار، لوسگني، پالورا، بنگل جي ساموندي سان گئنج ۽ برما واري ساموندي
ڪناري سان ٿيملاڻالي بندر هو." (پنهور، 2004: 91)

کوهن سر وائنتيون، وائنتيون سر گهنه،
کيڙي کيڙي ڪنه، ماءِ ساموندي آئي.
(آتواري، 2013: 69)

ستند جو وکر بندر ۽ شهر شهر رستن جو وڌو اتهاس موجود آهي، ان بابت ايم. ايج. پنهنجي ٽيڪ لکي ٿو،
"50ق. مر ڏاري هي ساموندي رستو ختم ٿي چڪو هو ۽ پهريين مرحلري وارو شروع ٿي ويو هو ۽ ستو عن کان هاڪارييو ويندو
هو، هن مرحلوي ۾ ڇهاز عنن يا ڪئن کان هلنداء هئا تا اچي پنهنجي وڌ پهچندا هئا، جيڪو سنتو ٿي چوڙو ٿو ساموندي بندر هو.
اهو سفر اپريل کان اڳست تائين جاري رهندو هو. انهيءَ رُت دوران ڏڪن-اوله جون هوائون گھلنديون هيون، جن جي مدد سان
ڳاڙهي سمنڊ جي بندرن تان تجاري سامان ڪئي اچي پنهنجي پهچندا هئا. آڪتوبر کان فيبروري تائين اتر جون هوائون هلنديون
هيون ته پنهنجي جو تجاري مال ڳاڙهي سمنڊ (Red Sea) جي بندرن وڌ پڇندو هو. هن تجاري موسم دوران سند جو گھٺو تجاري
مال ڏور ڏيساور موڪليو ويندو هو. جيڪو قديم دؤر کان تمام گھٺو هوندو هو. عنن کان پنهنجي تائين هاڪارڻ ۾ ويه ڏينهن
مسُ اڳندا هئا، اٽڪل هڪ سؤسانن تائين تجاري گس اهورهيو، جنهن وسيلي پنهنجي ۽ باقي هنستان جي تجارت جاري رهي.
(پنهور، 2004: 92-91)

انهن چوماسي جي هوائني جي آذار تي 50ق. مر کان 50ع تائين واپاري پيڙا عنن کان ستو باري گازا ڏانهن هاڪاريوا ويندا هئا.
"پيڙاٿت (Shipman) اوله، وارين چوماسي جي هوائني کي هوائني لايائنو ۽ مددگار سمجھندا هئا ۽ اونهاري جون چوماسي وارين
هوائون" جهولي مندر، رستي ايندڙ واپاري پيڙن لا ۽ ڦدائڪ ڏانهن هئا هونديون هيون." (پنهور، 2004: 96)

شاه لطيف انهيءَ ساموندي سفر ۾ ناكئي-نگهبان ۽ معلم جي پُرچان هئش جي ڪري آرام سان عنن جي نار وارو ساموندي طوفان اڪري
يمن ملڪ جي عنن بندر کان ٿيندي اڪري ويچن جي ڳالهه ڪري ٿو:
ناڪو نگهبان، معلم منجي خبرون،
جهن ساري ڪنيو سمنڊ ۾، سفر جو سامان،
لط سان لطيف چئي، تِن لگهيو طوفان،
سڀاري سڀان، وڃي عنن اڪري.
(جهنجي، 2005: 75)

انهی ئاسامونبى سفر پەكىزەن وۇندارا وائے پۈرندە، جىن سان پېزاز تۈرۈ توائى ئى اولجى وىندا هئا. اھرىن هوائىن كان ناكىأ بەجىدا
ھئا. شاھ عبداللطيف اھرىن هوائىن بابت چوپى تۇتە:

سو وائے جنہ یہ درجن ناکٹا،
کر کن ہم اجھاتو اوڑا،
ان نتراگ، ت سامونبیا سک شتو۔
(بلوچ، 2009ء: 103)

”سلیمان بادشاہ“ (973ق.م کان 939ق.م تائین) هک فینقی کی ساموندی فوج تیار کرڻ جو حکم ڪيو هو. انهيءَ مقصود لاءِ ته جيئن اوغير، سان تجارت شروع ڪري سگهجي، جتائ کان سندس ملڪ ڏاھن سون، چاندي، عاج ۽ پولا موڪليا ويندا هئا۔ (پنهوں 2004: 82)

نهيء دئور هر سنت کان سواه اهڙو بيو ملڪ کونڻ هو، جتنان اهڙو سامان پرڏيئه موڪلي سگهجي.
هن اوپير ملڪ کي حوراني سنت سمجھي ٿو، جنهن ته کي تاريخدان ان کي 'أندبيا'، آفريكا جو ملڪ موزمبيق سمجھن
ٿا۔ (سيهو، 82: 2004)

سنڌو سڀتا جا لوڪ، موهن جو دڙو واري شهر مان گهٺو اڳ الدي ويل هنيقي قوم جي وڌي ۽ سگهاري پيڙائت طور سمند ۾ اسرئن کان گهٺو اڳ وڌا جهاز ران بتجي چڪا هئا، سنڌو تهنيب جي شهرن کي زوال قدرتی آفتن سو ڪو ٻڌري ۽ پوڏ آندو. ان هطری هاچي سنڌو لوڪن کي ڪڪ پن ڪري ڇنجيو. انهي ۽ عرصي ۾ فنيقي لوڪن جي واپارين جي حیثیت ۾ اوسرتی، محقق ايم. ايچ پنور لکي توٿو:

”هن هيقي ماٿئن، سند ۽ گجرات جي بندڙن سان تجاري تعلقات پيدا کيا، جيکي ڏھين صديٽي. مر كان ستين صديٽي. مر تائين برقرا رهند آيا هئا، يعني اسرائييل جي سليمان يادشاه، جي دؤر کان وئي مصر جي فرعون نيكو ٻيو جي زماني تائين سند ۽ وج اوپير ۾ اهڙا تجاري تعلقات تين صديٽي. مر جي اذ کان وئي قائم هئا. پر اسڪائي لئڪس جوساموندي سفر سائنسي اصولن مطابق هو تجيئن درياه ۽ ساموندي تجاري رستن بابت اصولي کوجنا ڪري سگهجي.“ (پنهور، 2004ع: 82)

اها دنيا جي تسليم ٿيل حقیقت آهي ٿئي جن قومن بحر تي راج ڪيو تن جوراچ بُر تي به قائم ٿيو اهو صدين تائين قائم دائم ۽ ترقیه جو ڪارڙهيو. شاهم لطيف اهڙن سماجن جي سُر سرياراڳ ۾ اميري با بت چيو آهي،

هنهن جا امير وڌيڪ امير ۽ پرپور خزانی وارا بتجي ويا، جن سمندان سان محبت ۽ سلام وارو تعلق قائم ڪيو.
 ”سي پونچيارا پُر ٿئا، سمندُ سيوٺو جن.“
 (بلوچ، 2009ء: 113)

”500ق.م کان 400ق.م تائین ایرانی پیزراشت“ که پتن سیئتاپس ”جبراالت رتائین هاکاری ویو هو. هن سفر جي نتیجي چ، یونانی، فونیشیئن چ عرب جهازین، سند، ایرانی نار بابل، مصر چ یونوج سمند جي سمورن بندرن کی هک ٻئی سان ملائي چڏيو. 300ق.م هر سنتو ماٿري چ سمير وچ هلنڌز واپار انھيءَ رستي سان هلنڌز هو. ان زمانی هر سنت کي ”مليواها“ جي ڙالي سان چوپيو ويندو هو.“ (پنهو، 2004: 83)

باڪٽر نوح ڪري، آسڪوپلريولا ۽ پين 'موهن جو دڙو' يا پئي ڪنهن سند جي قديم شهر 'مولها' ڪري پڙھيو آهي. هنن کان اهو اسمي لفظ پڙھن ۾ ڪا چڪ تي وئي آهي. اهونالو پك سان 'مُولَو' (مها = وڏو + لو = واهن) هوندو. اج بسند ۾ پيرلو، پيرلاو، ابي لو، ڏيلپاو همن لو، ڪارلو، ماتليو، ڪاچيلو، جهزاً واهن ۽ وستديون موجود آهن، جيڪي انهي ۽ آگائي نالي جو تسلسل آهن.

جتي تاریخ جا ورق کجه نٻڌائيندا هجن، اتي قديم آثارن جي ماھرن جي دنيا جي مختلف ملکن جي قديم ۽ قتل شهern جي کوتاين مان هٿ آيل 'لادن' (Ahrezi پراجئين اتھاس) کي پڙن ۽ دڙن مان گولوي قولوي نروار کري سگوچي ٿو.

سنتوسيپتا جا آڪائنا انسان، مختلف سماجي سطحون جي لوکن: شڪارين، دوقين، دن وند ئاپارين جي صورت هڪ اعليٰ کرشمانی ڪردار رکنڌڻ ۾ متحرڪ انسان هئا. هن دنيا جي هڪ وڌي حصي تائين رسائي حاصل ڪي ۽ انهن سماجن تي پنهنجو فكري ۽ فني اثر وڌو جن

ان هه کووید شک کونهني دنیا جي اهڙن سکيترن هي سماجن سان ستديسيتائي لوکن جا ناتا ڪنهن مسبوط ته ڪنهن پختا هه اونچي سماجن هه واپاري پد تي نظر اچن هه ڪنهن تمام هئي پد تي نظر اچن هه.

محقق ایم۔ ایچ پنور لکی ٹوٹ،
”اگئین دوڑ جی فرعونن جی دوڑ وارا سامونبی سفر سنندن ذاتی مفاذن حاصل کرڻ جي مقصد سان لاڳاپيل هئا ئهڙي سفر
جو مقصد به نهایت محدود نوعیت جو هو، پرانهن تاریخي مقصدن جھڙا اهم ڪونه هئا، جن کي آذورکي اسڪائي لئکس،

۷. ذهنیت، نهایات

شاه عبداللطيف کنہن پرڈیھی شہر جی واپاری مندیاً جی مزاج کان واقف تینیں بھترین چاٹ رکٹ لاءُ اتساھی ٿو، چوتے کیس سُندھیٰ ت مندیاً مر ٿیندر واپار وکر جی مکمل چاٹ سان واپار وڈی ٿو، هو چوئی ٿو ته: "شہر دُسی خوش بیو ٿئن، پیر بازار (Market) جی پیرک کونه

ڪئي. وڪڻ. وڪروارن جو ڪهڙي نموني بازار هر آيوء اتان پوءِ پين واپاري ماڳن ڏانهن وي. تون عملی طرح سان ڪجهه وقت هن سان گذ گدار ته لک ڪمائی سگھين.“

شهر دُسی سَرَهو ٿيئن، ڏيئي نه بازار
وَكَرْ وَكَارَن جو دِوَكَوْ كَهْزِيَه دار
تَنْ تَنْيِي سِين گهار ته لهين لَكَ لَطِيفُ چئي.
(بلج، 2009: 121)

شاه عبداللطیف جی دئور جا اهي ونجارا پراچين جي ونجارن جيان، ملکان ملک ويندا هئا، جتي هر ملک واري مصنوعات، جنس، وکر ۽
شين جي حساب سان ڏيپن لپتی وارو واپار ڪنداهما:

کیڑائیں آیل! اُمارو سنجھیئی کارو ساریو
آہین پرئین پار جو.
(آٹوائی، 1993: 76)

3.8 سندو بندر ۽ وڌجاري:

سمند په سنڌو جي مختلف ڦاڻن جا چوڙ قديم دُور کان وئي ايراني نار ۽ ڳاڙهي سمند کان ايندڙ تجارتی پيڙن جي بيهن جا اهم ٿاک هوندا ها. هتان جو ناكوچا ڀپڙي هلاڻي مس گوندو هوٽه درياه کان سمند ڏانهن هاڪارڻ جي ڪوشن ڪندوهو.

چیتن ماریو لا داکتر جی، ایچ برسیت جی کتاب "شناخت انسان" Conquest of Civilization میسپوونامیا جی بن دریاهن واری ماٹری ۽ جی تجارت مختلف ملکن سان تی هزار قبل مسیح ۾ هئن جون پکیون شاهدینوں موجود آهن. هتان ح، تحداد اوہ طرف سندتو مائے ٻاع ۾، هئنگ، پاس، وادی، علاقه، سان تیندی هئه."

سند جو ساموندبي ساحلي پتو 1200 کلوميتر دگهو آهي هن پئي تي گندي كان وئي لوئل تائين انيك بندر موجود رهيا آهن، خاص طرح سان جتي سنتوندي چوڙ ڪري ٿي، اتي درياهي چوڙ وارا بندر وڌيڪ مُتربڪ وپاري هلچل سان پريپور رهيا آهن. سند جو ديبيل بندر، لاهري بندر، پنيپور بندر اوونگا بندر، جاڪي بندر، شاه بندر مختلف دورن ۾ اهڙا درياهي چوڙ وارا هاڪارا بندر رهيا آهن. انهن کان سواء به کي پيا بندر هئا، جيڪي پئ پنهنجي دُر جاوَا واپاري بندر هئا.

پیشیزی کیا ہے؟ اس سلسلہ میں پہنچی مقالیٰ ہے لکی تھے،
یہم۔ ایچ پیشور پنهنجی مقالیٰ ہے لکی تھے،
”پینیور جی کتبرن تی دبیل بندر جگریو ہو، ہن ماگ کی ’خوارزم شاہ‘ 1226ع ہ سازائی رک کری چلیو، ان کان پوء ہی شهر
ھک و سندھیا ہ جی شکل ہ موجود رہندو آیو، 1300ع یا ان جی ویجو اوذو پاتھی سان لاکاپیل کی تدبیلیون آیوں۔ تنهنکری
مکالی ہ جی اترے پینیور کان ذکن ہ کی تدبیلیون آیوں۔ جنهن کری سنتوہ محکلی ہ کان ذکن ذئی موجودہ شہر ساکری کان وہن
گی ہئی۔ ہن وہکری جی سُکی ویچ کری دبیل بندر ویران ٹی ویو۔ ان کان پوء چوڑ واری علاقتی جو پبو بندر وجود ہ آیو،
جنهن کی لاهری بندر جی نالی سان سیڈیو ویندو ہو۔ ڈور دیساور کان ایندڑ واپاری ہن کی لاڑی ہ دبیل سنت سدیندا ہئا۔ 1333ع ہ
اپن بطلوطا ہی بندر ڈوری وجی ڈٹھو ہو۔“ (پیشور، 2004ع: 138)

3.8.1 نون پندرن جو اُسرنٹ ۽ پرائِن پندرن جو پرڪڻ:

قديم سنت هر سنت ووندي جي چوڑوت انيک بندر موجود هئا، اهي بندر سنت ووندي جي وهکرن هر آيل چير گهيره سنت ووندي جي لاس سب کنهن

داسکتر غلام علی الاذا شاه ططفی حی کلام حی بحری داستان۔ سر ساموندی مسند حی قیدم و حابل در یاہ هاکڑی موجود اور انجی ویندا هائٹ اسپاگتی وقت سنت ووندی جی سمند ہم جوڑ کنڈر کنهن بی چاڑتی ھک بیو قدرتی بندر جڑی پوندو ہو۔

سنڌوندي جي ڪنارن سان آباد شهن ۽ بندرن تان جيڪي وٺچارا واپار سانگي پرڏيئه، ويندا هئا ۽ اچ به انهن جي اوlad اتي آباد آهي. ان بابت هو

”ست جا و تجارت، پنهنجا واهن سنتو دریاچه جي بندرن، يا دریاچه جي چاڑن تي قائم واهشن/جهازن جي دکن ۽ ساموندي کارين تي آباد شهern ۽ بندرن تان پرڏيئه (لنڪا، چين، جاوا، سوماترا، مالديپ، سرانديپ، ايراني وارن شهern) لاءِ سنهدا هئا. هو دریاچه جي وهکرن/شاخن يعني پراڻ، مهرائي، هاڪڙي نديه جي ڪنارن تي قائم دريائی بندرن ۽ وايلاري شهern جهڙوڪ: نهئو، رتو ڪوت، پاري ننگر، ونگو پتش، باغ جو پتش، پنگار وارو شهر، ماهم تون ڦيندي، ملان ڪاتيان، ڏاڻواه، ميران پور، رڙي، ميريپور ڀئورو، ننگر نهئو، سنديو بندر ۽ ساموندي کارين تي شاه بندن، ڏارا جا بندن اورنگا بندن، دورو لڙي بندن، جاكي بندن، ڪيٽي بندن، هميٽ جو بندن، راهموڪي بازار ۽ سنتڙي بندر نالي وارا بندرها، جهان و تجارت پنهنجا واهن هاڪاري، کارو ڪيڙن لاءِ ست سمند پار ويندا هئا، اج ب انهن جي اولاد مان کي مالديپ، سري لنڪا (سرانديپ)، مليار جي ڪنڊا، وارن شهern کاسووءِ حاو، سوماترا، عدن، بحرین، بصري، او، ماڻي ۽ اسپيل، مر آياد آهن.“ (الانا، 1996ء: 36)

سنڌ جي قديمه جديد دوره واباره زراعت هر ڪو گھتو فرق نه هو، اهو فرق جديد ترين دور 1843ع کان پوءِ آيو آهي. ولیم فلاور لکي ٿوئه.

”میان نور محمد کلهوژی جی وفات کان پوے سنت جی ’دیول بندر‘ تی پرذیه وینڈر کات جا بیئر لگا پیا هوندا هئا. اهو بندر اورنگا بندر، جي چئن کان پوے چڑیو هو. ان کان پوے میان غلام شاه کلهوژی شاہ بندر، اذایو هو.“ (فلور، 2004: 128)

”راخیمداد خان مولائی شیدائی میان غلام شاه کلهوژی بابت لکی ٿو،“

”شاہ بندر (ستوندی چوڑا) جی چوڑا تی ڪیتائی ماڳ (Deltic Region) جی حفاظت لاءِ جوڑایو ويو هو، جتي هن پندرنهن جهازن جو پيڻ رکيو هو، میان غلام شاه ڪچ تي ڪاه ڪرڻ وقت ڪمپني جي صورت جي ڪاپردازن کي جهازن جي مدد ڪرڻ لا ڪليو هو، هنن جي انڪار تي میان جي عملدارن ڪمپني جا ڪي تجارتی جهاز اورنگا بندر، تي روکي ڇڻيا هئا.“ (شیدائي، 1951: 27)

اها ساڳي صورتحال هزارين ورهيء اڳ ب اوسم رهي هوندي جو هڪڻا بندر اسريا ٿي ته پيا بندر دُرڪيا ٿي. اهو سڀڪجهه انهيءَ پوري نديءَ جي فطرت جوسنهن پيريو حصو آهي، جنهن درڳو سنت جو وڌولناپي ميدان جوزيو پرسند جي ڪيتائي ماڳ کي هوريان هوريان پڻ اڳيرو ڪندري هئي آهي. ان جوشبوت سنت جي قفيهه تاريخ پرسند جو پاتال بندر وڏو هاڪارو بندر رهيو آهي. جنهن کي سڪندر مئڊسوڻي زور وٺانيو هو، پر اهو بندر اچوکي ڪيتائي ماڳ کان گھٺو اورتي هو. سنتوندي ٽيويهه سو ورهين پنهنجو ڪيتائي ماڳ گھٺو اڳيرو ڪري وئي آهي.

3.8.2 قدیم پوتانابندر جواوج:

سکندر میشبوونی جی دور جی هک لیک جو پی صدیق مر، پیرپلاس، اگارتیبیس (Agarthides)، عرب جاگرافيادان، ۽ یورپی مهم جو ماڻهن جون، سنڌو جي چوڙ وارن بندرن بابت هک جهڙيون شاهديون آهن ته.

”سنڌ جو ڪپڙو حضرت عيسیٰ جي جنم کان ڪيٽريون ٿي صدييون اڳ ميسوبوتاميا، مصر ۽ ڀونج سمنڊ جي ڪنارن وارن ملڪن ڏانهن ويندو هو، هئڙا واپاري تعليقات گھٺو وقت پوءِ برヘندا آيا۔“ (Haig, 1894: 26)

ایشیا جي مختلف ملکن جا تجارتی بیڑا اچي عرب ملک جي مختلف بئدرن تي گكتا هئا. اهڙن واپاري بیڙن ۾ گھٺوانگ 'پوتانا' پاتال بندر کان ايندو هو. انهيءَ واپاري مرڪز جو بنياد سکندر جي زمانی ۾ پيو جيڪو ستٽو ڇي چوڙ وٽ هو.
ايم، آچي پنهنجو بوريءِ لوکن پاران نندی کند جي واپارءِ خاص طرح سان سند جي واپارءِ دلچسپي رکن ۽ سندو وکر جي تندكريي بابت پنهنجي كتاب "سند جي چه هزار واري ريجائي تاريخ" ۾ لکي ٿو.

”ساموندی ناکن ئو اپارین لاؤ سونهون ڪتاب“ پهرين صدي عيسويه جي وچ ذاري لکيو ويو.
هي واپاري هوانن ئو باربيريڪان جي بندر تان سودجندڙ واپاري وکرن تي هڪ اهم ماخذ آهي ئو سند مان پرڏييه ويندڙ زرعی
پيداواري شين جا نالا ٻڌائي تو.“ (Panhwar, 2011: 131)

انھي ءهپالس (Hippalus) نالي يوري ماتهو جو ذكر ب اهميت لهشي تو، جيکو سند جو پيپور بندر ڏسڻ آيو هو. ڪتاب، سند جي چه هزار سالن جي ريجاٿي تاريخ، ه اپم، اڀچ پيپور لکي تو،

"بیپالس (Hippalus) نالی اسکندریا جو هک یونانی عدن کان پائی ٿئے رستی هلي سنتو چوڙ- بیتاري واري بندر بار بيریكان آيو ۽ وات ۾ ايندر ڪنهن به بندر کي چھڻ بنا 45 ۾ موٽي ويو. اهو ڏکن ايشيا جي واپار ۾ هک وڏو انقلاب هو." (Panjab, 2011: 131)

ایم. ایچ پنھور سنت جی واپار ۽ بندرن تی پرڈیھی جهاڙن ۽ واپارین جي اچن بات لکي ٿو،
 ”سنت ڏاهن ايندڙ جهاز تجارتی هوائڻ جي مدد سان مرحليوار هاڪاريڊا هئا. هو ان جا چار مرحلા ٻڌائي ٿو، جيڪي
 50. م. كان سڪندر جي دُور 328-326ق.م. تائين ۽ ان كان پوءِ 200 عتائين وارو دُور کي والا رين ٿا.
 1. سن 50ق.م. كان 50 عتائين جهاز سياگروس- عدن كان ستو پينپور ايندا هئا، جيڪو سندوءَ جي چوڙ وٽ هو ساموندي
 تجارت جو اهڙو سلسلو سن 10 عتائين هلندو آيو. ان كان پوءِ مصرى- يوناني بيڙائت به ڏسڻ ۾ اچن ٿا. ان زمانى ۾ ناكٺا

کچھ ویک بھارڈی یا ویاھا ۽ ستوسٹئون هندستان جی پین بندرن ڏانهن هلیا ویندا هئا۔ 2. سن 505 ع تائين واري دُور ۾ پيڙاٿت عدن کان ستوسيگرس ايدا هئا، جيڪو پٽروج جي ڏکنٽي هڪ بندر هوندو

3. سن 70 ع کان شروع ٿيئنڙ انويه دئوره جهاز اوسيس يا عنن کان ستو مباريا ميوزرس جي ساموندي ڪنارن وارن بندرن هو، يا هوبندر اچي پيئينداهما، جنهن کي "پيرپيلس" "ميلىزيارا" سٽيو آهي.

تی پهچندا هئا ئەم کین هر پاسی جي سفر ۾ چالیه ڏيئهن لڳ ويندا هئا.
4. انهي بین صدي ۽ واري دور ۾ جهاز ڪارمندل کان ستو ملاڪا جو بندرو جي پيئندا هئا۔ (پنهور، 2004: 190)

ایم ایچ پنهور پنهنجی مقالی پیپر بندر و سبیلی سند جی بین الاقوامی تجارت، مروجیک لکی تو،

"هن یونانی شخص پیریلس، جي بیان مطابق تجارتی مال پنیور کان سندس (ستو=اندیش) جي چوڑ و تپه چنزو هو جتان مینگر ایندو هو. امکان آهي ته او ماگ پنلا یا برهمن آباد هجي. لیکه ائرین جي مشهور کتاب سکندر جي کاهه جي حوالی مطابق پنلا، مینگر ٻر همن آباد جي وچ تي هو. جتي سکندر دریاهي بندر جون گودیون تعمیر کرايون هیون ۽ اتي پنهنجي چوڻ به کي هئي ۽ هن ماگ وڌان سکندر، سندو جي الٰهندی ڦاٿ ساگرا ۽ پوءِ اپندي ڦاٿ مان هاڪاري سمند تائين پهتو هو. اهي ماگ انهيءَ زمانی ۾ پارتنين جي قبضي هيٺ ها. سند ڏانهن ايندڙ مال ۾ چيٽ جو ڪپڙو (شاید مصر مان)، پکراج،

مرجان، عود، لویان، شیشهی جا چانو سون، چاندی ۽ تورو گھتو شراب ایندو هو. هتان ڏور ڏیسaur ویندر تجارتی مال ۾ کوستس (خوشبودار پوئی)، بیبلام، لائسم، نارڈ، لا جورد پش، فیروزہ، چین کان آیل سیریسکنس ۽ نیر شامل هئا.“
(پنهور، 2004: 90-91)

ایم. ایچ. پنهور پنیور بندر جی بین الاقوامی اهمیت چاثائیندی لکی ٿو، ”پنیور جی بندرتی هندستان، تبت، ایران ۽ چین جو تجارتی وکرسولائی سان حاصل ٿی سکھندو هو.“ (پنهور، 2004: 91)
سند ملڪ جی فطری جو ڙجڪ ان جي اوچ ۽ عروج، وٺچ ۽ واپار جو ڦمکي ڪارڻ رهی آهي. ان بابت 'McMarado' لکی ٿو، ”سند ملڪ جي جاگرافائي بيهڪ واپار لاءِ تamar اهمیت رکنڌ آهي. سند جي هندو وٺجارن انهيءَ واپار کي عروج تي رسایو.“ (McMarado, 1834: 223-257)

”بَنْدَرَ جَانَ يَيْهِي، سُكَّاتِيَا مَ سُمَهُو“
(آدواتي، 2009: 57)

سند جو ’لاڙي بندر‘، ’دييل‘ جي خوارزم شاه هتان سڙي تباھ ٿيڻ کان پوءِ 1228 کان 1333ع ۾ اُسريو هو، هن جو اوچ بابت مغل دستاويز پدان ٿا،

”جيڻ سورهين صدي ۽ جي پڇاڙي ۾ لکيل آئين اڪبري ۾ بٽايو ويو آهي. چاليه هزار پيٽين جو هُلُكٌ خير پختونخوا، پنجاب، ڪشمير، افغانستان ۽ ويندي سٽكيانگ، چترال، الٽني تبت ۽ سند جو مال ۽ پيداوار لاڙي بندر ڏانهن ڊوئيندو هو.“ (Panhwar, 2011: 185)

گجرات وارا سمورا ماڳ، قديم دور کان وئي جديٽ دور تائين سند واسين وڃي وسايا هئا. هتي جي پوکي راهي کان وئي هُنر ۽ وٺچ واپار ۾ سند واسين جو حصويٽي سجهه آهي. داڪٽ عبدالحق ڪتاب ’قديم اردو‘ ۾ لکي ٿو، ”گجرات جو صوبو هڪ زماني ۾ گھتو وسیع هو، جو ڏپور کان وئي مالابار تائين پڪڙيل هو، هن ۾ اٽڪل سترهن بندر‘ هئا. ان ۾ سورت وڌو ۽ مشهور بندر هو ۽ تجارت جو خاص مرڪز بتجي ويو هو. هند جا مسلمان هتان ئي حج ڪرڻ ويندا هئا.“ (عبدالحق، 1961: 61)

شاه لطيف موجوده سند کان وئي گجرات تائين وارن تمام گھشن ۽ جتي ڪٿي موجود بندرن جي ڳالهه ڪندڻي ’ملابار‘ بندر کي ساراهيندي چوي ٿو،

”بَنْدَرَ بَارَوَ بَارَ مُلَّ نَ مَلِي بَارِبِينَ.“
(بلوج، 2009: 102)

لطيف سائين ۽، انهن بندرن جي ساڪ ڏيندي چيو آهي ته، ”انهن بندرن مان ’ملا بار‘ بندر وڌيک ملهائتو چاتايو آهي. ان بندرتی وٺجارا ناياب موتي بنا تورڻ ۽ تکڻ جي ورهائي ويندا هئا.“

”بَنْدَرَ دِيَسَانَ دِيسَ، مُلَهَّ ذَ مَلِي وَارِئِينَ،
فَقِيرِاتِي وَيَسَ، أَمَلَهَ ذِيَنَ أَنَّ تُورِيَا.“
(قاسمي، 1999: 131)

شاه لطيف هتي ’بار و بار‘ جو ذكر ڪري ٿو، ’بار‘ يا ’بار‘ درياهي چاڙ سان لڳ ساموندي ڪناري وارو اونهو ماڳ آهي، جتي پيڻا لنگر هئي سگهن.

جنل هيگ ’گريٽير آفسٽ‘ ۾ ’رين‘ واري چاڙ بابت لکي ٿو، ”جنهن سنتو نصرپور وارو وھکرو حيدرآباد جي اولهه وارو رخ اختيار ڪيو ته فارسي ۾ رين کي ’جُوءِ بار‘ معني ننڍيو وهکرو سٽيندا هئا.“ (هيگ، 2014: 11)

جنل هيگ ’بار يا ’بار‘ بابت وڌيڪ لکي ٿو،

”’بارا‘ (Bara) هندستاني لفظ آهي، جنهن جي معني سمند ڏانهن ويندڙ انگه يا رستو آهي.“ (هيگ، 2014: 169)
”المسعودي ڪتاب ’مروج النھب‘ ۾ سنتوبر (ستنو بار) جو ذكر ڪيو آهي، جتي واڳون گھٹا ٿيندا آهن.“

(Elliot, 1976: 21)

جنل هيگ لکي ٿو،

”لياري جتي پوراني ندي چوڙ ڪندڻي آهي، ان کي ’مورنتوب بارا‘ چوندا آهن.“ (هيگ، 2014: 209)
”ابواسحاق اصطغري ڪتاب الاقليم ۾ سند جي ڪجهه شهرن سان گذ هڪ شهر ’منجابري‘ جو ذكر ڪيو آهي.“ (Elliot, 1996: 27)

اهو شهر ۽ بندر لازمي طرح سان ’منجابري‘ يا ’منجابار‘ آهي، گجرات قديم سنتو سلطنت جو ڏاڪشي صوبه پر شامل هو. گھوڙا پاري، منجاباري، کيدي واري (کيدي باري) کان وئي ’ملابار‘ تائين وارن بندرن جي نالن جي بڪسانيت انهيءَ قديم سنتو سماج ۽ تهذيب جو پختو اهجان ۽ ثبوت آهي.

سورت قديم سند جو هڪ اهم بندر رهيو آهي، اهو بندر سند جي واپارين ۽ وٺجارن ارغونن ۽ ترخانن جي دُور ۾ وڃي آباد ڪيو ۽ ان کي زور وئايو. سورت وارو اهو لفظ اصل ۾ سُورا شتر آهي، جيڪو ڪچ کان پوءِ گجرات جو پيو پرگثورهيو آهي. ان جي معني سوٽو ديس (سُ= سُهٽي + راشتر =

ریاست) آهي، ان ریت هوریان هوریان اهي لفظ مسجي عوامي لهجن پر مختلف صورتون ورتائون، جن هر سورث=سورث=سُوراشتر هك ئي بنیاد وارا، پر الک الک معنی رکندر اسم آهن، جن جي معنی سهتو بندر، سهشی عورت ۽ سهشوملک آهي.

ارغونی دُور ۾ سندی ماڭون جي عامر کوس ۽ سورت بندر جي اسرىن بابت محقق ايم. ایچ پنهور لکي ٿوت.

”هتان جا ڪوري ۽ ټجارتا یمین ۽ کتری هوندا هئا، هي ماڭون سندی هئا، جيڪي شاه بیگ ۽ سندس پت شاه حسن ارغون، جي ڦھري ڪيس جي پئه کان ڏجي پنهنجو اباتو ڏيئه ڇڌي، 1530ع کان پوءِ هتي اچي وينا هئا. ان کان پوءِ سورت، نئي کان په وڌيڪ اهڪ تجارتی مرڪز بشجي ويهو.“ (پنهور، 2004:137)

هو سورت بندر، جي واپاري هاك ۽ ساك بابت وڌيڪ لکي ٿوت.

”سند جي تجارتی مال سان چتايپني سُورت جو تجارتی مال ڪندو هو. هتان جي بندرن تان سوٽي ڪپڙو ۽ سند جي ممل پن رواني ڪئي ويندي هئي. ان کان سواء پنجاب ۽ هندستان کان آيل ممل جو ڪپڙو به هتان جي بندرن تان ڏور ڏيساور موڪليو ويندو هو.“ (پنهور، 2004:137)

سند واسين قديم زمانی کان وڃي، سورت واري ماڳ تي ڪپه ۽ پئي قسم جي پوكى راهي شروع ڪئي، سند هر ڪن صورتن هر ڪپه گهٽ ٿئن جي صورت هر سند جي ڪورين لاڳ ڪپه سورت ۽ گجرات کان ايندي رهيو آهي.

”سورت جي ڪٺاڪ نالي ڪپه هئي، جيڪا سورت مان سند ايندي هئي، سند هر ڪپه ته تمام گهٽي اپائي ويندي هئي. پر معلوم ٿئي ٿوت درياه جي رخ جي تبديل ڪري وونش گھٽ ڪاھيا ويندا هوندا، انهيءَ ڙمانيءَ هر سندو، هلا، اذيري لال، نصرپور، شيخ پير ڪيو، ٽندبي محمد خان، ماتلي ۽ بدین کان وهندو هو، پر تازو پنهنجو رخ بدلائي حيدر آباد کان اولهه وارو موجوده وهڪرو اختيار ڪيو هو، تنهنڪري ان دُور ۾ سُورت کان ڪپه ۽ ڪپڙو گھر اي ويندو هوندو. ان کان سواء بنگال ۽ چين کان په ڪپه گھر اي ويندي هوندي ۽ ڪورين کي ڪپڙي اٿن هر مشغول رکيو ويندو هوندو.“ (پنهور، 2004:134-133)

شاه اطيف سورث راءِ ڏيماج واري قصي کي ڳائي ڪري هڪ طرف سنتي راڳداري واري طريقي کي پئي طرف سجي گجرات کي پنهنجو ڪيو آهي، پر هتي هڪ ڳالهه عجيب آهي، جيڪا مون تي داڪتر علي نواز نظامائي نوار ڪئي ت، ”شاه اطيف سُورث سُورث هر ڪتيءَ بس سورث سان ستون ڳالهيو ناهي، انڪري به شايد هن زوري ڪچڻ تي ماروي وانگر کا مراحمت ذڪئي.“ هن بيت هر سورث جو نالو ستي نموني وٺن بدران شاه اطيف پيجل جي واتان راءِ ڏيماج سان سورث ور ۽ سونهن وارا جي اعليٰ لفظي ميلابسان مخاطب ٿيو آهي.“

ٻئا در ڏيئي بئن کي، آيس تنهنجي در
سوهارا سورث ور، ڪا منهنجي ڪر
يلا پيري ڀر، پالهو پاند پيئار جو.
(بلوج، 2009:287)

”ميان غلام شاه ڪلهوڙي ‘شممس الملت’ هڪ شاهڪار بندر (شاه بندر) سنتوندي جي چوڙي تعمير ڪرائي، سند ۽ سندو جي ديلاتا جي ڪنارن جي حفاظت لاڳ بندرهن جهازن جو پڙو رکيو هو.“ (شيدائي، 1951:27)

سند جا اهي بندر ڏرگو واپاري مرڪز هئا، پر سند ۽ ندي ڪند جي ماڭون لاڳ سجي ندي ڪند جي حاجين جي اچ وج ٿيندي هئي.

سندتي ٻولي (رسرج جرڙل) جي هڪ مقالي شاه اطيف جاسُر: سامونڊي ۽ سيرِاڳ ۾ ڄاٿايل آهي ت،

”ويجهي اتهاس هر ندي ڪند جا ڏاڪابر شاه ولی اللہ دھلوڻ ۽ مخدوم محمد هاشم نتو، لاهرى بندر (ٺئي) كان حج تي روانا تيا

۽ سندن واپسي سورت بندر (گجرات) تي ٿي. ان ریت سنتي غزل جو پهريون صاحب ديوان شاعر خليفو گل محمد گل، ممبئي وڃن

لاڳ، ڪچ جي بندر ڦئي، (مانڊوي) تان روانو ٿيو هو.“ (قرشي، 2010:80)

3.0.3 بندرن جو ٿئن:

اطيف سائين، پراچين دُور واري ڳائي سند جي ڪيترن ئي ماڳن مکانن تان پيرا ڪيا هئا، جن مان جيسلمين راجستان، ڪچ، ڀچ ۽ ڏڪن گجرات ذكر جوگا آهن. ڪراچي ۽ ٺئي کان وٺي ڪچ ۽ گجرات جي سامونڊي پئي سان ڪيترائي اهم بندر هئا، جيڪي پوءِ ڏارين جي ڪاهن، درياهي تبديلين ۽ ڦيرين گيرين، ٺاسجڻ ۽ ڪن بين قدرتى لقائن، جهڙوڪ: ڙازلن (Earthquaci) ۽ زميني جريل تاسرين جي اٺڪ (Uplift) واري قدرتى لقاء، ’ٺشن چوڙ واد (Neo Tectonism) يا وري واپاري ۽ معاشي هلچل گھٽ ٿين ڪري، ويران ٿي ويا. تيرهين صدي ۽ جي وج ڏاري سامونڊي ڙازلى سبب آيل سونامي تي پير پشي دبيلائي (1150-1248ع) جو هي بيت آيل تباهie جي ڪوائي پئائي ٿو، جنهن هر ماڭون مکلي ۽ واري مٿاهان پت آباد ڪي ۽ ڪيترائي انسان سند جي بين پاڳن ڏانهن لٿيلان ڪري ويا.

دبيل پاسي ڏڪاچي، آيو آب اپار
مکلي ماڳ مٿاهين، ٿياسون ڏارو ڏار.
(فهميده، 2012:459)

اهڙي ئي ڪنهن بندر جي تباه ٿيل صورتحال ۽ اتي پيل لاوارث پيئن کي ڏسي، اطيف سائين ڪنهن وٿجاري جي چوڙي واري

* شاه اطيف جو پارکو داڪتر علي نواز نظامائي، ٽندي قيصر جو رها ڪو ۽ پيشي جي لحاظ سان داڪتر آهي، سيد ظفر حسن جو نندڀڻ جو هر ڪلاس دوست ۽ سن هر سرڪاري داڪتر جي حيشت ۾ رهڻ دوران، سائين جي. ايم. سيد جو ذاتي داڪتر پڻ رهيو آهي.

کیفیت کی ہن ریت بیان کیو آھی:

هینترو پیزیه جان، دنکر پئی دینهن تیا،
پیو تان نه پریان، کرلاهو ٹی کلھن.
(فاسی، 1999ع: 125)

ذ سی تک هوڑاکے، ذ واپن وچارن جون،
سرتیون! ساموندین جا، اج پن چکیم چاکے،
ماریندر فراق، پاڑیچیون! پرینے جا.
(آذواني، 1993ع: 68)

لطفی سائین، انهن بندرن تی وتجارن جي کمی محسوس ڪندي، ان جي سچ کي محسوس ڪيو ته سچي رونق بندرن تی وتجارن جي
ڪري هوندي آهي:

بندر، بازاريون، سجا، ساموندين ری. (آذواثی، 1993: 67)

3.8.4 سندی و ٹجاريون:

اهي سنتو پېترا نه رېگو سنت ساگر جي ساموندي بىندرن تان ڏيساور ويندا هئا پر سنتو جي چاڙن (گرهڙن) تان پت او هريندما هئا ئه کڏنهن کڏنهن و تجارون سان و تجاريون پن سان واپاري سفر تي سائنس گذ وينديون هيون. شاه اطيف سُر ساموندي جي هك وائيه هر اهڙي ئي هك و تجاري کي صلاح ڏي ٿو، ”تون درياهي چاڙ کي ننگ وجھي لجي کرین هاته هو توکي تاري بيزيءَ تائين رسائي ها. تون ائين نه ڪيو. هو او ليون ٻو جهنديون ڏوئي اڳاري، صاف کري جهونجه ڪڙي هر ساجهر سويري روانا ٿي ويا ئه تون هان پشي ڏسین، هان تنهنجيون دانهون ڪير ٻتندو! تون وساري نه ويه آهي ڀوري ڪا ڊا ڳو ڏوڙ کرا“

تون تان گرھڑ پائی لج

اُجاريائون سیشن کیر مَتَان
 اوْلیوْن، ساچهْر شِنْدو وَهِين ٰجِيْ
 دَکاریائون لَثْئوْ تُون نهارِيَن آچِيْ
 آدوارِيَون تَنهنجيون آچِيْ
 پِيزَل بَيْچِيْ (بلوچ، 2009: 103-104)

پِيَکَهْ پاسي وَيُهُ، آيل! سامُوندين جَيْ
 تون وَسَري وَكَ كَيْ، هو بُورِيندَه پَرَذِيه.
 سَمَنْدَه جَن سَاتِيه، كَوهْ نَ وَيَشِينَه اَن سَيِّنَه
 (بلوچ، 2009: 104)

بَنَدر تي يَلَکَان سارو دِينهن سَمَونَد جَيْ،
 نَ چاثان پِيَهَان ان تَرِ ايندا ناكَهَا.
 (سرائي، 1985: 68)

میيون شاہ عنات سُر سریراپ کچوی ٿو، ”جَن وَتْجَارِينْ پنهنجا وَرْ چندن سان دُؤئي وَسي ڇڏيا، گهر صاف ڪيو ۽ جر جي پوچا ڪئي، پرانهن جا مُرس لڪاءَهـ اندونيشيا كان به پرتی هئا، هنن جي واپس اچڻ تي تئڙنگ جهونگارن لڳو، هي سامُوندي شاهوڪار وڌي مان - سُمان سان واپس وطن پهنا آهن.“

**جني واسيا وار، كهر سوريا، جرّ بوجثا،
پر لكان پري هئا، اني جا پتار،
ايندن چي، عنات چئي، سُنانون تئي تناو،
سمند ساهوكان اوسيل ركي منجم آشيا.**

شاه عبداللطیف ب وچارن جي و نين جا اهي احساس بیان کري تو، جنهن په وچارا نديي کتب سودو سند جي بندراگاهن جي آسمان

لکی اُتر چند ساموندین سرہ سنباہا،
ننگر کئی ناکھا، کریا مئی کنڈ،
ہینتری نت اکب، پرین جی پرذیہ ودا،
(راہمون، 2011: 115)

سنڌ جي انهيء قديم سلطنت جي وسیع هئڻ جي ڪارڻ ۾ هڪ ڪارڻ سنڌو لوکن جي فطرت سان اٺٿ ۽ گھري لاڳابي واري ڪرشمانيء متحرك ڪردار سان گڏ وشال ڪناري وارو سمند پڻ آهي.

جِن لَشْ جَهَنْ نِيَّ، تَنِي بَرْتِيهِ بُورْئُو
كَارِي- كِيرَائِن دِي، كَارَا تَشِيرْ كِيَّ،
وَرَدْ تَتَرَمْ وِيَّ، سَرِتِيونْ سَامُونِبِينْ جَا
(بلوچ، 2009: 109)
كَارُو جِي كِيرَيْن، سِيَّي مُنْهِنْجا سِيرِين،
رُثَانْ رَهَنْ نَلَكْ سِين، جَهَلِيانْ جَهَلْ نَدِين،
وَرَهْ وِيدَ كَرِين، آيل سَامُونِبِينْ جَا.
(بلوچ، 2009: 105)

سندي ماشهو، مهان کتب کيڙاڻو هئا. حقیقت اها آهي ته، ويدک دُور کان هزارين ورهيء اڳ سند دنيا جي واپاري مرڪزن مان هڪ مکي ماڳ رهيو هو. سنتو سلطنت کي انيڪ بندري بازاريون هيون. هتي جي وتجارون جو هڪ دنيا سان واسطو ۽ لاڳاپو هو. هنن بندرن تي ساري دنيا جي واپاري پڻيون جي اچ وچ هروقت رهندڻ هيٺ.

3.9 قدیم ۽ جدید سند جا ڏيڍساون سان واپاري ناتا:

سند جي تجارت کتب کتابن پکڙيل هيٺ، ايشيا، سينترل ايشيا، وج اوپر سودو روم تائين سنتو واپاري پڙا هليا ويندا هئا، سند جو واپار سُسانگ واري سُرود ۾ چاتايل حدن وانگ اوپر کان اولهه تائين پکڙيل هيٺ، جيشن شاه اطيف پاڻ چيو آهي:
”کي اٿي ويندو استنبول ڏي، کي مٿيون مَربَ پاڙ.“

ايج.ني لئمبرڪ سند، وج اوپر ۽ مصر تائين پکڙيل هڪ تمام وسیع واپاري تاجي پيٽي جو نتشو گوردن وي. چائيل جي هڪ اهم حوالى سان جنهن پر هو جيھون ندي ۽ کي آڪسنس ندي ڪوئيندي لکي توٽ.

”سال 2500ق.م ڌاري اسان کي دجله کان وٺي سنتو ۽ جيھون ندي (Oxus) تائين ۽ فرات جي الٽندي ۾ ويندي نيل ندي ۽ تائين پکڙيل واپار جي هڪ وڌي سرستي جو حقيقى ثبوت ملي چڪو آهي.“ (لئمبرڪ، 1984: 34)
چين مازيو ولا ميجر جنرل ايمر. آر هيگ جي ڪتاب Indus Delta Country، هڪ لکيل حاشين جي حوالى سان سند جي تجارت بابت ٻڌائي توٽ، ”هندستان کان سمند وسيلي فقط اهو مال ايندو هو جيڪو خشكى ۽ سيلي نيت ۾ ڏکيو هو، هن قسم جي تجارتی مال ۾ کي خوشبودار شيون شامل هيون. مالبار جي ساموندي علاقئي جو بسند جي چوڙ وارن بندرن سان واپار هلنند هو، جنهن جو تعاقب پڻ قدیم دُور سان آهي، معلوم ائين ٿئي توٽ ميليار مان ٻئي تجارتی مال سان گذ ساڳ ۽ جو ڪاٿ گهرابو ويندو هو، جيڪو سندى مهائا ٻڻيون ڙاهن ۾ ڪم آئيندا هئا. انهيءَ کان سواءَ هو ڪاٿ شنار مائري ۽ جا حڪمان چوئين سهس ق.م ۾ گهرائيندا هئا، جيڪو سندن محلات جي تعمير ۾ استعمال ٿيندو هو.“ (Haig, 1894: 26)

سند انهيءَ قدیم دُور ۾ هڪ اهزو ڪرشماتي سماج هو، جنهن جي جوهر مان دنيا جي پين اُسرندڙ سڀتاڻن کي اُسامه ۽ هتي ملي. سنتو تهنيب جي ئي صحبت مان سميريائى سڀتا اوسر ڪئي ۽ اوح حاصل ڪيو، فرق رڳو هو آهي ته سنتو سڀتا ان جي پيٽ ۾ ڏادي نماڻي هيٺ، اهزو نهائى وارو گڻ هن تهنيب کي واحد خدا اون، جي فڪري مكتب جي ڪري ئي حاصل ٿيو هوندو.

سنتو سڀتاڻي ماڳ لوٽ، جو جڙيل وکرو ۽ آفرىڪي ملڪن خاص طرح سان مصر اُمائيو ويندو هو، ايس، آراؤ لکي توٽ، ”لوٽ مان سنتو وکر بحرین، هُلِيڪا، اومان (عمان)، ميسوبونيميا ۽ ايلمي شهرن، جهڙوڪ: ان، اروڪ ۽ سوس ڏانهن موڪليو ويندو هو، چون سنتو سلطنت، جا انهن ملڪن سان تجارتی لاڳاپا موجود هئا. لوٽ مان لتل هڪ سنتو مهر (Indus Seal) بحرین جي مهر وانگر ڏڳوي آهي. تاقُن، ٺڪر ٺيا، ڪنجهي جو ڏڳي جي شڪل جو تمويد، گلڪاري ۽ وارو سامان، سپن ۽ عاج تي ٿيل چتسالي، قيمتي پڻ، سون جا مثيا، ٺامي جون چوڙيون، سوتى ڪپڙو ۽ بيو واپاري وکر شام جي راس شرما (Ras Sharma in Syria) تائين ويندو هو، مصر مان لوٽ جي ٺهيل شطرنج (Chasman) لتي آهي، جنهن جي ڳوئن تي عاج جون بُونبيون لڳ اهن، هڪ ممي ۽ جو نمونو ۽ مصر سان تعلق رکندر گوريالي (Gorilla) جي مورتي بلتي آهي.“ (Rao, 1991: 120)

سنتو تهنيب جون شيون دنيا جي پين ڏورانهن علاقئن مان ملن ان ڳالهه جي ثابتی آهي ته اهو سماج آڳاني دور جي حساب سان پنهنجي جوهر ۾ وڌو ڪرشماتي واپاري سماج رهيو آهي. او ملي موجب،

”سنتو تهنيب جون شيون تراو (Troy)، فلسطين (Palestine) مان بـ مليون آهن. آڳان سنتو لوڪن، ڪريت (Crete) جي پيٽ تي وڃي، وسنديون جوڙيون، جتي سنتين جي شو (Shiva) جي پوچا جو عام رواج هو.“ (Aoumiel, 1994: 6)

قدیم سنتو سلطنت جي ڪيترن ئي شهرن جي قدیم نالن جو ذكر ميسوبونيمياي رياستن جي قيمت لکتن مان ثابت ٿيو آهي. اهي لکتون واپاري سامان جي تفصيل ۽ ان بابت آهن. لئمبرڪ مطابق،

”سند مان سون جو بُورو ۽ اوشو ڪاٿ (تالهي = شيشم) سان پريل جهاز ميلاوها، ماڳان ۽ گوئن مان ڀرجي دلمُن جي رستي ميسوبونيميا پهچندا هئا.“ (لئمبرڪ، 2005: 37)

اهو ڪاٿ ٻيو ڪثان نه، پر سنتو سلطنت جي حدن مان حاصل ڪيو ويندو هو. ان زماني ۾، سند جو اپرندو درياه (هاڪڙو = واهند ساڳر) ڀپور نموني وهندو هو، هن جي ڪنتين سان وڏا شاهي جهنج، ٻيلا ۽ هڙيون هيون. هن شاهي درياه - هاڪڙي جي نشانين طور پاويءَ هزار

دورن ۽ ڏيندين جا پيت، سانوئي واري مند ۾ هن درياه جي شاهي چاڙه جا اج به ان جا ساكى آهن. شاه اطيف سُر ذهر ۾ ان جو وستار ڪندي چيو آهي ته:

ڪوه سُکين ڏون، ڪنديه اك ڦلريا،
جنگن ڇنڀو زون سر سُکو سونگي گيا.
(آذواني، 1993: 455)

پراچين دور جي سنتو لوکن سان گڏ سنت جي اهڙي واپاري وهنوار ۽ هاڪ ۾ سنتو ندي، انجي ڪيتائين ماڳ ۽ سمند جو مكي ڀاڳو رهيو آهي.

سنتو سڀتا جي لوکن جا پنهنجي سڀوگي سڀتائ، خاص طرح سميرين، اکيدين ۽ اشورين سان اعليٰ درجي وارا ولپاري ناتا هئن سان گڏ تمندي لاڳاپا به موجود هئا. تاريخ ۽ قديم آثارن وارا ڪتاب اني ۽ گله جي تصديق ڪنٿا، ڪلاني قوم جنهن جي تهنيب مصرин وانگر جهوني هئي ۽ جن كان اشور وارن روشنی ورتى هئي انهن جا سند سان تهنيبي ۽ تجارتى تعليقات ڪائم هئا. جھڙوڪ: ارجي مندر من جيڪو ڪاٺ ۽ ڪپڙو هت لڳو آهي، سو سند من گهريل هو. ڪلديا جي شورن جھڙوڪ: سيفارن، نپور اوفير ۽ اڪاد جي بازارين هر سنت جي شين جانا لاعام طرح سان مردو هئا.

”حضرت سليمان عليه السلام (933ق.م) جي بېڙي اوفير (سمير) جي بندر تان سنت جو عاج، مور ۽ باذر بيت المقدس پهچايا هئا. ان ڪري چئو ته سنتو تهنيب جو اثر تجارتى لاڳاپن جي ڪري بايل، ميديا ۽ ايشيا ڪوچ ڪائين پهتو هو.“

(Possehl, 1979: 156)

ايم. ايج پنهور پنهنجي مقالى ‘پنهور بندرو سيلي سنت جي بين الاقوامي تجارت’ ۾ لکي ٿو، ”ڪلوبپترا جي زوال كان پوءِ سند ۽ مغرب وچ هلنڌ واپار بابت دستاويزي شاهديون موجود آهن. تالمي ۽ استرئيو‘ پئي اهڙا جاگرافيدان آهن، جن شهنشاه اکسنس (29ق.م. کان 14ع) جي هدایتن تي پنهنجون ڦاڳارافي ڦالي سان تصنيفون مکمل ڪيون هيون. پيو ماڻهو پليني، آهي، جن نيرو، جي چوڻ تي نيرچر هستري، ڦالي ڪتاب لکيو هو. ٽيون ماڻهو نيسپاشين، (54ع کان 79ع) آهي، جنهن پيرپيلس آف ايريشرين سي ڦالي 70-71ع ۾ هڪ ڪتاب لکيو هو. ٽالمي جي جاگرافي، جيڪا 140ع ڏاري لکي وئي هئي، هي ساري معلومات 50ق.م. کان 150ع تائين لکي وئي آهي.“ (پنهور، 2004: 88)

ان کان سواء قديم آثارن جي کوئاين ۽ قديم رستن تي ان دور جي شورن جا نالا، سنت جي قديم تجارتى تاريخ جو لپياس فراهم ڪن ٿا. ”هنن تصنيفن تي وڌيڪ تحقيق مشهور عالمن جھڙوڪ: رالسن، ڇارلس ورث، وارمنگتن، ميڪربل، بيلهيلاث، ۽ شوف، ڪئي آهي.“ ان کان سواء قديم آثارن جي ڪيترن ئي ماهرن قديم ماڳن جون کوئاين قديم رستن تي موجود شورن جانا لاعام ٻڌندايا آهن.“ (پنهور، 2004: 88)

سنتو سماج جي اهڙي ترقى ۽ سنتو ندي جي ميداني علاقئي ۽ سمند جو وڌو هت رهيو آهي ان بابت هڪ سنتو الوجست ايس. آر راءُ لکي ٿو،

”نديي ڪند ڪان پاهر هن ڪش (Uhaimir)، اما (Djoka)، تسلو (Girsu)، تل اスマر (Tell Asmar)، هما (Hama)، بحرین (Bahrin)، فئليكا (Failika)، ڏكت ايران ۾ سوس (Susa)، ڪالي ٻئنگن مان 215، ڇانهو جي ڏڙ مان 66 ۽ دول ويرا مان 28، ڪيون هيون. انهن سمورن شورن جي قديم آثارن جي کوئائي دوران 25 سنتو مهرون (Indus Seals) ملن انهيءَ ڳالهه جو ثبوت آهن.“ (Rao, 1991: 202)

سنت جي مختلف قديم ماڳن مان سنتو مهرون جوانگ هن ريت آهي، ”موهن جو ڏڙو مان 1540، هڙپا مان 985، ڙپا مان 1075، ڪالي ٻئنگن مان 215، ڇانهو جي ڏڙ مان 66 ۽ دول ويرا مان 28، ان ريت سمورن سنتو ماڳن مان ٽي هزار کان متئي سنتو مهرون مليون آهن.“ (Rao, 1991: 201)

اهي سنتو مهرون قديم سنت جي واپاري وکر وارن ادارن جو پڪو پختو ثبوت ۽ اهڃان آهن. ويندي ٺڪر جي معياري تانون تي بـ لڳاينون هيون. شنار ماٿري مان سنتو مهرون (Indus Seals) جو ملش ان ڳالهه جو ثبوت آهي تـ سنتو لوکن جا عراق جي ميسوبونيمائي تهنيب ۽ وج اوپر سان واپاري ناتا قديم هئا. اها اج وج سمند جي ڦڙي هڙپا ۾ موهن جي اج وج پڙين وسيلي ٿيندي هئي. اهي شور هڪ ٻئي کان 400 ميل پري هئا.“ (المبرك، 1994: 27)

هو وڌيڪ لکي ٿو، ”اڳانَا سنتو لوڪ، جيڪي بيتا استعمال ڪندا هئا، انهن جي بناؤ ۽ شڪل صورت انهن کان مختلف ڏ هئي. جيڪي هن زماني ۾ درياه تي بيتا هلن تا.“ (المبرك، 2005: 21)

ان مان ٿثبت آهي ته سنتو تهنيب جا تمام قديم شهر، درياه ۽ سمند، هڪ عظيم الشان واپاري رستي وسيلي، جيڪو لوئن تائين ويندو هو، مال جي پهچ ۽ حاصلات ڪندا هئا. ويجهائي واري زماني ۾ درياه وسيلي سامان آئڻ ۽ نيشن وارو اهوا هم ڪم ’گراتا‘ ذات وارا ماڻهو ڪندا هئا.

سنتو لوکن واپار سانگي نديي ڪند مان نڪري، دنيا جي ٻين ڪنڊن ۾ ن رڳو پنهنجون واپاري بئنڪون، پـ انهن علاقئن ۾ پنهنجون ڪالونيون بهائي ڪري ورتيون هيون. او ملي موجب:

"Sumeria import goods from the Indus, but do not export to the valley, which is a classic colony arrangement. This has a vast history as manufacturing center, and, like England exporting goods to colonial America, the Indus may well have been the parent of colonial Sumeria". (Aoumiel, 1994: 2)

[سمیری تهذیب وارا پنهنجی واهپی جو سامان سنت کان گھرائیدا هئا، پرسمریا مان سنت ڈانهن کجھ بے کوند وندو هو. جیکو سنت جو کلاسیکی بیشکی انتظام هو ۽ ان کی مختلف نمونن جي سامان ٹاھن جي بیشکی مرکز جو هڪ وڌو اتهاس آهي؛ بلکل ایئن، جیئن انگلند پنهنجو تیار ٿيل مال پنهنجی کالونی، امریکا ڈانهن موکلیندو هو. ان ساڳئی نمونی سنت هڪ سرچشمی (Parent) طور پنهنجی کالونی، سمیر ڈانهن پنهنجو وکر اماثیندی رهی.]

پبن کیترن تاریخ سان تعلق رکندرن جي راء بساڳی آهي، ته.

"سمیر، سنتو سلطنت جي هڪ ڏورانهن کالونی هئي ۽ سنتو تهذیب سندن لاء هڪ 'تهذیبی پینگوی' (Cradle of Civilization) مثل هئي." (2) (Aoumiel, 1994: 2)

پراچین سند جو واپاري ٹاټو، وج اوپر کان مصر ۽ گاڙ هي سمند جي گچي (Head of Red Sea) تائين لاڳتو پارهن سو ورهيء هليو، ان بابت اوميل لکي ٿي، ته.

"مصر جي قدیم باڍاھت 3500 ق.م ۾ شروع ٿي هئي، جيڪا 2631 ق.م ڏاري ختم ٿي وئي هئي، موہن جو دڙو بھڪ وڌي شهر جي حیثت ۾ عروج جي چوت تي پهچي چڪو هو، جیکو باهرين تجارت جي ڪري ڏايو شاهوڪار ٿي ويو هو.

سننس اھڙو واپار 2900 ق.م کان 1700 ق.م تائين هليو." (14) (Aoumiel, 1994: 14)

سنتو پشي لوک پراچین دور کان وئي ڪلهوڙا دور تائين (2500 ق.م کان 1783 ع) پېڙن وسيلي وج اوپر جي سمورن ملڪن تائين ويندا هئا. قدیم سنتو لوک وذا هنمند ۽ ڪاريگر هئا، هنن جي سونارکي، ونجهرکي، چوڙن ڦاھن، ڪپڙي، ڦاھن ۽ ڪپڙي رڳڻ واري هنر ۽ وکر جي هاك ڏورانهن ڏيئن تائين هئي.

سنڌ جو واپاري رڳوندي کند تائين محدود ذه هو پر چوڏسان ۾ هر کند تائين پکڑيل هو. پر اوپر ۽ اوله طرف به پکڑيل هو، اوپر پاسي ويندر سنت جي بندرن تان ڏليل سامان چين جا بندرو جي پيٽيدو هو. عرب جاگرافيدان اهڙي شاهدي ڏين ٿا ته جيني تجاري مال جا پيريل پير ۾ هر سال پابندی سان سند جي بندرن تي لهندا هئا، جن تي اتان جو تيار قيمتي سامان پيريل هوندو هو. هن باري ۾ مشهور عرب جاگرافيدان نزهت المشتاق ادريسي جوبيان آهي، ته.

"چين جا تجاري پير ۾ اچي دبيل تي لنگر هنندا هئا، جيڪي چين کان ريشمي ڪپڙو آئيندا هئا. هندستان جي بندرن تان خوشبودار شيون به وٺجي ايندا هئا، جيڪي اچي سنت جي بندرن تي وکشنا هئا." (15) (Elliot, 1976: 77)

هن جاگرافيدان ڪيترائي عربي ۽ ايراني واپاري بير ڦاها ڦاها ڦاها ڦاها هئا. هودبيل جي واپارين بابت لکي ٿو، ته "هنان جا واپاري رهواسي ڇاڍا ڇاڍا ڇاڍا ڇاڍا آهن، هو دبيل بندرن تي ايندر ڇهازن جو سچو سامان خريد ڪري، بير ڦالي ڪري سامان پانبن ۾ رکي ڇئيندا آهن، ان کان پوءِ واپار ڪرڻ لاء ملڪ ۾ نکري پوندا آهن."

(Elliot, 1976: 77)

شاه لطيف صحیح چيو آهي، ته.

"سي پونجيارا پُر ٿيا، سموند سيو بوجن."

سنڌ جي قدیم اتهاس اوپي پوئين دوري "سنڌ جا وتجارا قدیم دوري جي تاجرون جيان ڪيترين ئي ايшиائي ملڪن ۾ 'جاوا' سماترا، لکا سو ڏو بین ملڪن ۾ وٺچ واپار سانگي وسنديون ڦاھي وڃي ويندا. شاه لطيف به انهن جي اهڙي آبادي جو ذكر هن ريت ڪيو آهي،

ماء ساموندي سڀريا، جاوي ويا جام،
پره پلاڻي هليا، مون روئي کوند رندیام،
سُور پرين سان سيد چئي، ويهي ڪين وندیام،
جيڪي سودي سلنڊريام، سي ڪليلي ن وريا خير سين.
(جنجمي، 2008: 95)

ڄئي جي جهاز ڪي، سڳو شستاني،
ان کي جاوي جوکو ناه ڪو جن جو بندر ۾ باني،
ڏس ڪپڙي ڏاني، سودا سُتر آئيا.
(جنجمي، 2008: 82)

شاه لطيف جو هي مٿيون بيت ڪنهن وڌي هٿ چراند کان بچيل رهيو آهي، هن ۾ سڳو شستاني، وارا لفظ استعمال ڪيا ويا آهن، جيڪي اصل ۾ 'شُو' ۽ 'استاني' مان جڙيا آهن، جيڪو اچ جو سيوستان (سيوهن) آهي. شو جو هڪ نالو ساموندرا به آهي. هوبڙسان گڏ بحر جو به سائين آهي ۽ هر جگهه تي موجود آهي، پوءِ وارن شاه جي رسالن ۾ اهو شواسمي ماڳ وارو لفظ سلطاني ٿيو، اهو لفظ پنهنجي مفهوم ۾ 'مالڪ' واري معني رکي ٿو.

اهي سنتي وتجارا اندونيشيا جي ٻيتن لڪا کان علاوه اهي وتجار جاوا، سوماترا ويندا روم تائين هليا ويندا هئا. شاه لطيف سُر سرياراڳ ۾ ذكر ڪيو آهي:

پَوْ جَنْ جَهَاجَ كِي، ذَنْتِيَّةَ جَوْ ذَأْكُو
اُوكِيَّهُ هِ عَبْدُاللطَّيفُ چَئِي، تَيُو سَفَرْ سِيَأْكُو
رُومَ رَكِيَانُونْ رُوحُ هِ، جَأْوَا ذِنْثُونْ جَاكُو
لَثُو تَنْ لَأْكُو جَنْ سَاهَ رَكِيُو سِيرَ هِنْ
(راهمون، 2011: 100)

جَنِيَّ جِيَ جَهَاجَ كِي، سِكُو سَلْطَانِي،
سِرْهَ اِچَائِي اوْلِيون، انْ نَاكِيَّ نَكْهَانِي،
جَنْ جَاوِي جَوَكُو نَاهَ كَوْ بَنْدَرْ هِ بَانِي،
ذِسْ كَهَزِيَّ دَانِي، سُويَا سُتْرَ آئِي!
(راهمون، 2011: 100)

جَنِيَّ جِيَ جَهَاجَ كِي، سِكُو سَلْطَانِي،
سِرْهَ اِچَائِي اوْلِيون، انْ جِيَ كَوَهِي نَكْهَانِي،
بَنْدَرْ بَصَرُو، كَعْ قَلَاتْ، انْ كِي عَربَ اِنْعَامِي،
ذِسْ كَهَزِيَّ دَانِي، سُويَا سُتْرَ آئِي.
(جِنْجِي، 2005: 82)

شَاهَ لَطِيفَ جِي مَتِينَ بِيتَنْ هِ اَنْبُونِيشِيا جِي هَكِ بِيتَ 'جَأْوَا' جَوْ ذَكَرَ آهِي، جَتَانَ بَهَتِينَ گَرْمَ مَصَالِحُو جَزَنْدُو آهِي. سَنْتِي وَتَجَارَا
هَكِ ئِي سَامُونِي سَفَرْ مَانْ دَائِجي وَيَنْدَا هَئَا. سَنْتِي بُولِيَّهُ جَوْ هَكِ پَهَاكُو اَهَرُوئِي تَجَارِي پَسْ مَنْظَرَ رَكِنْدَرْ آهِي تَه، 'هُنْ جَا جَاوَا تِي وِيَا' انْ كَانْ
عَلاَوَهُ كَكَرْنَ جَا كَيْتَرَائِي نَسْلَ سَنْتِي هِ 'جَاوِي' كَانْ آنَدَلْ آهِنَ.

3.9.1 سَنْتِي وَتَجَارَنْ جَوْ بَرْذِيَّهُ وَسَائِنَ:

سَنْتِ جَا كَيْتَرَائِي وَتَجَارَكِي كَرْتَ وَارَا اَنْبُونِيشِيا جِي بِيتَنْ جَهَزَوَكَ 'لَكَاء' تِي وَجِي آسُودَا تِي رَهِي پِيَا. انْهَنَ جَا پَهَنِيَّرَ اَنْهَنَ جِي وَرِي
اَچَنْ وَارِي اُدَكِيَّهُ اوْسِيَّزِيَّهُ رَهِي وِيَا. كَيْنَ پَنْهَنِجِي وَتَجَارَنَ كَانْ سَوَاعِدَهِيَّ جَا بَنْدَرْ هِ باَزَارِيونَ سُجَا تِي نَظَرَ آيَا. شَاهَ لَطِيفَ چَوِي تَوَتَه:

سَامُونِبِينَ سِرْهَ سَبَاهِيَا، اُتَرْ وَرِيَّنَ وَاعَهُ،
پَارِهِينَ مَاهَ نَدْ مُوتِيَا، سَمْنَبْ اَيِّنَ سَاعَهُ،
جِيَكَسْ كَنْهَنَ لَكَاءَ، اُوذَانِهِنَ آسُودَا تِيَا.
(جِنْجِي، 2008: 93)

سَامُونِبِينَ سِرْهَ سَبَاهِيَا، وَرِيَّنَ وَاعَهُ اُتَرْ
پَارِهِينَ مَاهَ نَدْ مُوتِيَا، وِيَا پَرْوُوكِيَّ پَنْ
سُجَا تِيَا سَيِّدَ چَئِي، باَزَارِيونَ هِ بَنْدَرْ
سَامُونِبِينَ سُورَ سَمَرَ، اَجَ كَنْهَنَ سِينَ اُورِيَانَ.
(راهمون، 2011: 115)

سَامُونِبِينَ سِرْهَ سَبَاهِيَا، اُتَرْ وَاعَهُ وَرِيَّنَ،
پَارِهِينَ مَاهَ نَدْ مُوتِيَا، سَمْنَبْ كَاجَ سَرِيُونَ،
سَپَرْ سُورَ سَنْدُونَ، اَجَ كَنْهَنَ سِينَ اُورِيَانَ.
(جِنْجِي، 2005: 95)

آرِجي مُكْرِجِي سَنْتِي واَبَارِينَ جِي بَرْذِيَّهُ وَجِي تَانِيكِي تَيِّنَ بَابِتَ لَكِي تَوَتَه،
"سَنْتِ هِ اَنْ جِي پَاقِسِري مَلَكَ كَجَرَاتَ جِي واَبَارِينَ سَتِينَ صَدِي عِيسَوِيَّهُ كَانْ اَنْبُونِيشِيا جِي بِيتَ 'جَاوِي' سَانَ واَبَارِي لَأْكَابَا
رَكِيَا ئِي وَجِي پَنْهَنِجِيُونَ وَسَنْدِيُونَ جَوْزِي وِيَنَا." (Mookerji, 1912: 168)

بَرْذِيَّهُ هِ دُورَانِهِنَ كَنْبِنَ دَانِهِنَ وَيَنْدَرْ كَيِ وَتَجَارَا اَنْهَنَ مَلَكِنْ هِ بَيْمَارَهِي لَذَاثُوبَهِ كَرِي وَيَنْدَا هَئَا. لَطِيفَ سَائِنَ اَنْهَنَ جِي وَارِثَنَ وَاتَانَ

چَوَائِي تَوَتَه:

ماَهُ سَامُونِي وَيَنْزَا، وَرِيَا نَدْ لَوَائِتِيَّ،
وِيَا نَصِيبَانَ نَكِريَ، جَاوِي هِ جَاتِيَّ،
ذِكَنْ دُورِيَّهُ ذَنِي اَهِيَانَ، سُورَنَ سُجَاتِيَّ،
آيو كَوَنَهُ اَنْهَنَ جَوَ، خَطَ كَتَيَّ خَاطِيَّ،
سَكَهَا وَرَنَهَا سَيِّدَ چَئِيَّ، جِي هُجَنَهَا حِيَاتِيَّ،
مُونَ يُورِيَّهُ جَا پَاتِيَّ، وَرَنَهَا وَدَأَا تِيَا.
(راهمون، 2011: 115)

قَدِيمَ سَنْدُو وَكَرِي پَنْهَنِجِي بَنَاؤَتَهِ دَادِيَ سَهَهُو هَونَدُو هَوَ. سَنْتِي وَتَجَارَا اَهَرِي مَصَنُوعَاتَ وَارَوَ وَكَرِي كَيِّ وَلَايَتُونَ قَرَنْدَا هِ وَكَرُو كَنْدَا

هئا. شاه لطيف چوي ٿو، وڃارا تون اهڙو وکر وکن جيڪو ڪلهن پرائونه ٿئي ۽ ولايت ۾ وکرو ڪندي اهو ضایع ڏئي. تون انهيءُ ولايت ۾ کي سوکڙيون ڏئي ڪري سرخرو ٿي سگپين:

وکر سو وھا، جو پئی پراٹو نہ تئی،
ویچیندی ولات ۾، ذرو تئی نہ ضاء،
سا کا هئ رلاء، اکھ جنهن جی اُبھیں.
(بلوچ، 2009: 114)

3.10 سند جي قدیم ۽ ویجھی دور واری واپار جا سماچی - اتهاسی رُخ

”وين مه پشي ماهنه جودكير آهي.“ (Bilimorria, 1937: 46-64)
 وين وارا ”پشي“ ماهنه اصل هر بشي لوك آهن، نديي كند هر پ، ب، ب، ب، اکر، سان متجن تا. پشي، بشي، قري، پشي، ثيو، پوءِ بنا، (واپاري)، پشي، وا رو واپاري لفظ (Trade word) جزوی ان ریت و تجارت هکی معنی وا رو لفظ آهن. سنتي لفظ سروان (سر = مهند + وان = واپاري بیزرو) به آنها، ذاته مان نكحل آهي.

کتاب "لفظوں کی کہانی لفظوں کی زبانی" میر شیراز احمد لکھی توتے،

”بن صوتیاتی چیرگهیر هم^v (و^b) (ب) سان تبیل کیو وینتو آهي.“ (احمد، 2004: 275)

شاهه لطيف وثي، وارولفظ خريد كرث، واري معنوي هم كتب آندو آهي. ان ريت هن واپار وارا قديم لفظ وثي، وان، وتجارا، سروان، كتب آندا آهن.

وَتَجَارَنْ وَثِي، وَدُوْ وَكَرْ بِيَّبِينْ
لَكِنْ وَاثْ لَطِيفْ چَيِّ، ٿُونِينْدُو نَمَائِي،
وَتَجَارَا وَيَنِي، تُو نَه سَرَنْدِي شَاهِ رِي.
”كِيَچَانْ آيُو قَافِلُو سَاتْ دَتِي سَروَانْ“
(بلج، 2009ء: 99, 113, 117)

هڪ هندي چوڻي آهي ته، گلاباچے بخارا، ان پر درڳو وٺجاڙن جو ذكر آهي پر هن جي ڳائڻ سان دلچسپي به ظاهر آهي.
سنڌو سڀاً جي سمورن ملکي ۽ غير ملکي ماڳن مان اها حقيقت وڌي چي ٿي وڃي ٿي ته ويند جي دُور کان گھتو اڳ وارو سند جا ماڻهو
مهان وٺجاڙا ۽ کاري ڪيرڻا ٿو. هن حقيقت کي ثابت ڪرڻ لاءِ ڪنهن شاهديه جي ضرورت ناهي ان بابت ته،
سند انهن اهم ٿورن تجاري مرڪن مان هڪ هو، جتي 3000 ق.م. يان کان به اڳ ساري دنيا مان ايندر تجاري پيرڻا اچي لنگر هئنداهئا.
هيڪ جو بيان آهي ته.

”بین الاقوامی تجارت جي شروع ٿيڻ سان سنتوءَ جو چوڙ وارو عالٽو ڏيسلاوري واپار جو اهم مرڪز بتجي چکو هوندو.“
(Haig, 1894: 25)

سند ذ رگو پنهنجو وکر پر دیهه اما ثیندي هئي پر گهرج آهر وکر ڈيساون مان گھرائيندي هئي پر سا گيون نئين و ڙيءَ ورن واريون شيون پڻ گھرائيندي هئي. جيئن واپاري ڏاكو ڦاقئمِ ڏائم رهي.

دبلیو.ایچ.شوف جی سهیزیل ۽ ترجمو ڪتاب، 'The Periplus of the Erythraean Sea'، ه آیل آهي،

”سنڌ پئي تجاري مال کانسواء هي شيون پرذيه مان گهارايندي هئي، جهزوک: به جنسی جزيل سنهو ڪپڙو، تصويرن وارو ڪپڙو پکراج، مرجان، عنبر، کؤنر، اوبان، شيشي جوسامان، چاندي ۽ سون جو ڏنييون ۽ ٿورو گھتو مند. ان کانسواء ٺفيم زماني

کان پرت پریل کپڑو مصر ۽ بابل کان سنت ایندو هو، پکراج گاڑا هی سمنب جي پیتن کان ۽ مرجان پونوج سمنب جي الہندي واري

پاسی کان سندھ ایندوهو. (Schoff, 1912: P.P 37-38, 167-168)“The Periplus of Erythrean Sea” تي تحقیقی کم کيو آهي. هن جوبیان آهي،
جبليو. ايج. شوف جهن پيرپلس جي کتاب ”

سندھ میں بولانی ایک پوپولر عرب ملک کان ایندوہو۔ (Schoff, 1912: 37-38)

هن انجاتل یونانی مسافر واری کتاب The Pereplus of Erythrean Sea هر سند هر در امد تینتر سین جی پتوتی هم جن سین جو دکر اهي.
”انهن هر کوستس، گر لائكم، فيروزو پتر، لاجورد، سنی، سریوکنس، سوتی کپزو ریشمی ذاگو نیر شامل آهن.“
(Rowlinson 1916: 125)

"گھستس، کشہب ملکے جو سداوار آہ، وہ عجنم انس، عوک جو وڈے قب ہونیہ ہے، اُت، اهاوت خوشی، گمِ صالح، جان، (Rawlinson, 1910: 123)

کوشن سلیمانی سک جی پیداوار هی روما پیش هم بیو، وکر جو وکل خوسیو هر چرم مسلطی بیو
کتب آندي ويندي هي. گهر هک واس هلتی و ت آهي، جي کاهندوکش جبلو سلسلي کان سنتو و دی سمند تائين جي پيداوار آهي ۽
عې بېتىن کان، و م تائين: اها و دیند ههـ. ” (Rawlinson, 1916: 124-125).

سنڌ تي ايراني ڪيانى حڪومتي دئر (م. 519-400ق.م) مه گري واپاري محصول هوندي به سنت جو واپار اتم درجي جو نظر اچي ٿو، ان بابت ايم، ايج پنهور لکي ٿو،

”سنت، پرڈیھے ڈانهن کپھے/ سُٹ/ ڈاگو آن (کٹک، چانوں، جوں، پاچھری، دالیوں ۽ تیلی بچ)، نیئُ آریتا (میٹ)، عاج، مصالحا، چمزو اذواتی کاٹ ۽ کنڈ موکلیندی هئی۔ پرڈیھے مان وتن جا کنشور (لاک وغیره)، نامو، سون ۽ آن گھرائیندی هئی۔“
 (Panhwar, 2011: 107)

دبلیو.ایچ شوف جي سهیزيل اتجاتل یوناني سيلاني جي کتاب 'The Periplus of the Erythrean Sea' پر سند جا آفريكا کتب جي ملک سان واپار بابت لکيل اهي ته.

”سند جا مصر سان قييم تجاري لڳاپا ثابت آهن.“ (Schoff, 1912: 93)
 ”هن ڪتاب وسيلي پهرين صدي عيسويه م سند جي برآمد ي در آمدي تجاري ’وکر‘ جو چگي ريت اندازو ڪري سگهجي تو، انهيء ساڳي تجاري مال جي برآمد ي در آمد سند ه قييم دور کان وئي ٿيندي اهي، رڳو واپاري وکر ه ڪجهه اضافو ٿو ڏنسجي، بد بيلس، ح، وحٌ کان به و سند ت، ڪشن، راجح، حكمه اف، قائم ت.“ (Mariwalla, 1981: 70)

(Panhwar, 2011: 133) سند جي هڪ عرب ملڪ۾ وسيل عربي شاعر 'ابو ضلع سنتي' پنهنجي 'وطني گيت' هر سند جي معدنيات ۽ جانورن جو ذكر هن ریت کري ٿو

”وان التوتيا فيها كمثل الجبل الاطول
ومنها الببر والفهر ومنها الفيل والد غفل.“

[“ءانِم توتيوسپ کان وڏي جبل جيان آهي، هتي ببر شينهن، چيتا، هاتئي ۽ هاتئي ۽ جايچا هوندا آهن.”]

(نحوی، ۵۷: ۲۰۰۷)

ڪشن خاندان جي حڪومتي دُور (78-176ع) پهرين صدي عيسويه جو ڪل لڳ ٻڌائي ٿو، سند سان اهڙي تجارت سندس وقت هر بـ قائم هئي.“ (Schoff, 1912: 37) راء گهرائي (652-499ع) ۽ برهمڻ دُورن (حڪومتي 652-712ع) هر سند جو واپار تمام گھٺو وڌي ويو. آڪاڻا سندي وڌجارا/بنجلا/واٿيا چڻ پيهر اوچ ۽ عروج ماڻي رهيا هئا. سند جو واپار انڊونيشيا جي پيشن جدوا ۽ آڪا كان به اڳتني وڌي ويو. سند جو وڪر اوپير ۽ اووه ڀور پ جي مندين تائين دس ڦڳ.

سنه 14 هـ / 614 ع ذاري ايراني نار تي بصره واري بندر جو بنيداد پون کان پوءِ عرين جا جهاز ستو چين ڏانهن وجئن لڳا ۽ چين ۽ جاپان جون شيون سند جي بندرن تي پهچن لڳيون، اهڙيءَ نموني سند جون شيون قسطنطني تائين رشن لگون.“ (Elliot: 1867: 468)

پیروز، (۱۹۷۶، ۱۳۸)،
پلیت کتاب، "History of India: As Told by its own Historian" میں راء حکومتی دور جی حوالی سان لکی ٹوٹ، اہن مکی تجارتی شہر نے دیبل، نیرون کوت، برهمن آباد، سیوهن، اور ڈی ملٹان آهن، جیکی هن سنتو راج سان لاکاپیل هئا۔ هن شہرن مان گھٹتا سنتو گناری سان وسٹرڈھئا۔ جیکا تھن سمی ولایار ڈی تجارت جی ہک وڈی شاہراہ ہئی۔ انھی ڈی زمانی ہے سنند جا شہر سہٹن ڈی عالیشان جاین سان سینکاریل ہوندا ہئا، جن سان گذ عالیشان باغ ڈی پاتی ڈی جا خوبصورت تلاعہ ہئا، جن ہر تازی پاتی ڈی جون نالیون سدائیں وہندیون پیون ڈسپیون ہیون، نھیل راہدارین جی پنهی پاسن کان سدائیں گل کڑیا ڈی تریا پیا ہوندا ہئا۔" (Elliot, 1976: 138)

روز شہر بابت ہو و ذیک لکی ٹو تے

”هي شهر سیحون دریاہ، جی ڪناري آباد ہو۔“ (Elliot, 1976: 138)

”سیحون لفظ، جنن جي پاڙ (Root) ‘سچ’ معنی وهن آهي.“ (ایلیت، 2000: 697)

سند جي وچ وپار جو نتشوون هن تحریر مان اپری تو،
”عرين جي حملی وقت سند ترقیه اوج واري ڈاکی تي پهتل هئی، منجهس کيتريون ٹي صنعتون موجود هيون ۽ تجارت جو عروج هو. هن دور سان لڳاپيل حمزه اصفحانيه، جي تحريري شاهدي پڻ ڪافي آهي، جنهن مان پتو پوي ٺو ته سند جي ان وقت تجارت نهايٽ عروج تي پهتل هئي.“ سندس وڌيک بيان آهي ته، ”کوفي پرسان فرات جي ڪنتري سان ۾ جراً بندري سند، هند ۽ چين جا تجاري پيئا اٿيئي لنگر هئيون بیبا هوندا هئا، سند ۽ گجرات جا بندري بهن زمانی ۾ تجارت جا اهم مرڪز هوندا هئا.“ (Mookerji, 1912: 168)

ن هوندي بر اجا ذاfer جي سلطنت جي عدم مرکزیت کن گلهین مان ظاهرتني تي. جهزوک: هن حاجاج بن یوسف کي گنو جواب ڏنوته،

نکسات سان کیس قتل کری چلیو پوئے التز کی سردار بٹائی 'ملک فیروز' جو اقب دنو۔" (بطوط، 1976ء: 11) ادا خبر بدی کری سلطان جو مقرر کیل امیر امراء قصر سان مقابلی لاءِ عذتو۔

”امن امان دین جو دوکو ڏئي کري، قيسر ۽ هن جي سائين کي گرفتار ڪيو ۽ روزانو هن مان چوندي، پوءِ قتل کري، سندن ڪلون سڀوڻ جي ڦلمي تي لازڪائيندڻهو، جن کي ڏسي کري، ماڻهن جا دل دھلجي ويٽدا هئا۔“ (بطلوط، 1976ء: 11)

هوسیوستان (سیوهن) جي عام سندی ماهنهن جي خوراک بابت لکي ثو، هن شهر جا ماشهو جوثر ئه جلیان (ڪابلي مترا) جي اُتي جي ماني کائيندا آهن، هتي مينهن جو کير ئه مڃي جامر ملندي آهي.
”(بلطفت 1976ء، 9-8)

هن سنت جي، لاهري بندر کے، واکاشندي اُن جي، محصول جي، اُت بات لکھو آهي، ته،
(پتو، ۱۹۷۰، جع ۸، ۲۰)

”هن جو محصول سٹاک دینار آهي.“ (بطوط، 1976: 14)

هن لاهري بندر کي چگي طرح و پنج واپار جي حساب سان پر کيندي ۽ سون جي عيوض سودا ثيندي ڏنڌا. ان بابت هن لکيو آهي ته، ”laheri بندر تي یمن ۽ فارس جا جهاز ۽ واپاري گھٿائي ۾ نظر اڳن ٿا، انهيءَ ڪري ئي هي شهر تمام ملدار

آهي.“ (بطوط، 1976: 14)

هو ذيک لکی تو،
”سند جی شہر ن پر سندس ملاقات، خراسان، عراق ۽ شام جی واپارین سان ٿيون، جیکی هتان جو وکر خرید ڪندا هئا۔“
(پارا 24-1976)

سمن جي حکومتی دور (1351-1522ع): تائین سنت جو پرذیه سان واپار تمام گھٹو و دیو ہو۔ ان بابت ایم۔ ایچ پنھور لکی تو۔
 ”سنت جي واپار و کر یہ نت نون کپڑن جي اوج کان سواء بین واپاری و کرن ہے ملتانی غالیچا ہے فراسیون، یرت، چمڑی جون شیون،
 کشمیری شالون، آرینا، کشمیر ہے خیر پختونخوا جی کات جو سامان، تنبو ہے تنبن جو کپڑو، قلمی شورو، نین، سوتی اسم،
 کٹک، آفیم، چانور، کتب ہے آناج شامل ہٹا۔ پرذیه مان اینڈر مال ہے چاندی، سون، ذات، ذاتوئی سامان، شیشو، چینی ہے جا ٹانو،
 گھوڑا، مسالا، کٹئور، ٹیپ، عطر، لیپ (ملمون)، سینگار جو سامان، شیون ساندھ ہے کھر اینڈر مادا، مین، سُرهاتیون، گرم
 مسالا (ویگر)، کارا مرچ (کاری، اچی، گاڑھی رنگ ہے)، گاڑھا مرچ، دالچینی ہے کمال پت شامل ہٹا۔“ (Panwar, 2011: 187)

ایم ایچ پنھو پنهنجی مقاٽی "پنھو بندر و سیلی سندھی بین الاقوامی تجارت" ملکی توٽه،
"سندھ کڈ اعماق ملک آہ۔ پنهنجی، هستان سہ، کٹھا، کے، ذاکر، بد، قائم، شہد (جانشی)، کاون (گما، باٹ، چما)۔

کیر ۽ گوشت لاءِ گھرو جانور، پارٹ جو کاٹ، جھنگلی پوتیون، تیل پچ، تیل، گیه، مکث، چمڑی مان نھیل شیون، ڪٺک، چانور، ۽ نندیوں وڌیوں بیرون مولکایوں ویندیوں هیون۔” (پئور، 2004: 134-135)

ولیم فلور پنهنجی مقالی 'دج ایست اندیا کمپنی ۽ سنت جو دیبل بندر ۾ لکی تو،
”انه گزنا شنسته هونک گھنے شناف گئے، اک برکت نکانسته هونک اک برکت هونکه،

الهي، زمانی پر سند جی پوکی، هیبت ایرانی، ملکت یکران کل پترمن کی یکرسی. باشی بپر زمین خلیپوت شی چهارچوکی مال جی چراگاهن طور کتب ایندی هئی، حتی گنون چهینهون پیون چرندیون هیون. ردون، بکریون ۴ ای، ثر ۴ کوهستان واری چو ۴ پالیا ویندا هئا. هتان جی مینهن ۴ گنون مان اهزو بهترین چمز و ملندو هو جیکون نیدی کند جی کنهن بپی علاقتی جی مینهن ۴ گنون مان کونه ملندو هو. اذن ۴ گهوزن جاسنج به هن کلن مان نهنداده. دالن ۳اهن ۴ به هن قسم جون کلون کتب آندیون ویندیون هیون. گیهه مکث به هن کلن ۴ سانیبو ویندو هو. جستینون ۴ مختلف قسم جون چمزی جون شیون به هن چم مان جوزیون ویندیون هیون. ستدن کیر کی واژی مکث ۴ مکث رجایی تاثی ان مان گیهه ناهیو ویندو هو.“ (فلور ۲۰۰۴: ۱۳۵)

ارعون، ترخان ۽ مغل دور (1522-1537ع) انهن نئي دوون ۾ سند ۽ ڪچ جي ساموندي ڪهارن سان واباري جهازن جي هلت جا واهما سنس ۾ اچن ٿا۔ سمن جي آخر پن ڏهاڪن ۾ اوپر یورپ جي ملک پرنگال جا پورچو گيزي لوک واباري جهاز ڪاهي ساموندي مهم جوئي ۾ اڳتني وڌي آيا هئا۔ انڪري سنت جو ساموندي وابار تمام گھتو متاثر رهيو سنت جو واباري ڪردار رڳو ڪ وکر جوزپينٽ مندي طور وڃي بینوهي، انهيءَ دور ۾ سنت جي زرعی معيشت بد پاشيءَ جي کوت جي ڪري متاثر ٿي ۽ ڳوٹ ۽ واهن هيٺا ٿي ويا، ان کان پوءِ ڪلهوڙا حڪومتي دور ۾ ڪجهه بهتری نظر اچي ٿي.

”کلهوڙن جي حڪومتي دُور (1701-1783ع) پر سند جي زراعت ترقی کئي، پوك لائق زرعی ايراضي 10 لک ايڪڙن مان وڌي 21 لک ايڪڙن تائين ويچي بهتي، سند جي آبادي ب پندرنهن لکن کان وڌي نيهي لكن کي ويچي بهتي. ڪيتراي نوان شهر، واهن،

بَنْدَرِيِّ بَازارِيُون، اسْرِيُون. (پِنْهَوْر، ٢٠١٠: ٥١)

چھی بوندہ:

[کمپنی ایک ہم تاثر مدد سکا اعشا ہو کار ق شاگا آهن]

3.11 جو واپار:

ُشي سون لنكا جو سک نہ سامونبیں،
(بلوج، 2009ء: 76)

سون جي عيوض سنتي كپرزي جي وايلار جو تکرو 'داکتر راذا کمور مکرجي'، كان وئي 'سید سليمان' ندوی کن ڈا. سنت ملک اتماس جي هک وڌي دُور ۾ پان کي آجور کن لاءِ پرذئي سامراجن کي ڳروڏن بَيندي رهي آهي.

قييم سنت واسي سون، وايلار وسيلي پرذئي مان حاصل ڪندا هئا. لهوسون خاص طرح سان سنت جي ململ ۽ پئي کپرزي جي تجارت عيوض ملندو هو. سيد سليمان ندووي ڪتاب 'نقوش سليماني' ۾ سنت جي سوسي کپرزي کي، سون جي اگهه تي وکامن بابت لکي ٿو، سوسي، اسان جي ملک ۾ هک رنگين ۽ سنهين ليڪن وارو سوئي کپرزو آهي." (ندوي، 1967: 306)

هو ان سوسي کپرزي جي اڳوئي ريشمي هئن واري معيار تي لکي ٿو، "هي کپرزو ڪندهن انهيءَ شان سان اجي ويندو هو، جوهک ٿان جو اگهه آث اشرفيون هوندو هو."

(ندوي، 1967: 307)

قييم سنت واسي سون جو جهجو واهپو ڪندا هئا. کين سونا ڳئه جو ڙن جو هن تمام اڳانو هو. او ملي لکي ٿي، "هنن ماڻهن وتسون تمام گھتو هوندو هو، جيڪو هو ڪاڻهن مان کوئي ڪيندا هئا. ان کان سواء سنتو دريلاه جي واريءَ مان به سون سوجهيندا هئا." (Aoumiel, 1994: 4)

سنت جي سون ۽ چاندي سودو وفتح وايلار جو ذكر ۽ ساراه قديم سميري ادب ۾ به گھشي نظر اچي ٿي، جنهن ۾ قديم سنت - ملوه، ان جي شهرن جو ذكر ثليل آهي. 2500ق. مجي هڪ سميري نظم جو ڪجهه ستون هن ريت انهن ته: "لهمون جي پيٽري لنگھر هنيو آ، ماگان جي ڪشتني، سامان سان چوئيءَ تائين ڀريل، ملوه، جي يكيلم بيٽري، چاندي ۽ سون آئي ٿي، هي ان لل ديوتا، تمام ملڪن جي بادشاهه، لاءُ نپور، آئي آهي." (ابن حنيف، 1997: 100)

سنت جي قبيم شهن ۾ سون ۽ پئي ڏانوئه جي هجڻ ۽ آرين جي اوائل ٽلان جيڪي 2150ق. م. کان شروع ٿيون ان بابت او ملي جو چوڻ آهي، "محڪن آهي ته، آرين (سيتيل ايشائي لوڪن) جن 1500ق. م. کان 200اق. م. تائين سنت جي شهن حملاءِ ڪيا، تن هو ڏانو رجائي ڪم آئي چڻيو هجي، جيڪي ٿوريون پڪيون ثقاقي شيون ٽيون آهن، سي تمام هنر مندي ۽ ڪاريگريءَ سان جو ڦيل آهن." (Aoumiel, 1994: 4)

سرجان مارشل قبيم سنت ۾ سون آئي، اتي جي سونپي زيون بلابت لکي ٿو، "موهن جي دڙي وارا سون ميسور جي ڪولار واري سوني کان ۽ مدراس جي افت پور مان آئيندا هئا، اهو سون هر قسم جي سينگار ولار زبور جو ڙن لاءِ ڪتب آندو ويندو هو. اهي زبور سونار ڪي هنرمندي ۽ جومال آهي." (Marshal, 1931: 29-30)

سنت قبيم ايامن کان سون جو گھر هيو آهي، هتان جو ڪپرزو ڏنديا ۾ سون جي اگهه، معنٽي پاوند جي اگهه تي وکامن ويندو هو، ان سان سنت ملڪ سون سان پرجي ويو، چهين صديق، مه سنت جي تجارت تمام گھشي اوچ تي هئي ۽ انهيءَ تجارت مان سنت کي جو جهجو سون حاصل ٿيندو هو، داکتر راذا کمور مکرجي گپت دُور کان اڳ هندستان ڏانهن سون ۽ چئي جو پروسي جو ڳو احوال بيان ڪيو آهي. هو بتائي ٿو، "سنت ڏانهن چهين صديق، مه ايترت سون جو اچن سنتس تجارت ڪري هو. هي ملڪ (سنت) ساري دنيا ۾ پر خاص ڪري روم کي آراثي سامان ڏيندو هو، اڪيليءَ سر دار، کي تمام گھتو خراج ادا ڪندو هو، جيڪو سيني ايشائي ملڪن کان ملنڌ خراج جو ٽيون حصو هوندو هو." (Mookerji, 1912: 91)

شاه لطيف اهڙي ساڳي ڳلهه ڪري ٿو،

* ملڪ منجوان ماءُ، جي سڪيون تئن سون ڪھئو
* تو هٿرا سون جا، ڪوھه نه ڪئين رَد.

(شيخ، 2012: 288-292)

موهن جي دڙي جي اوچ واري دور هر سنت جي تجاري وکر هتان کان ڪتيل سوئي ڪپرزو سمير ويندو هو، اٿان جي قديم آثارن مان لتل ٺڪري جي تختين تي لکيل قديم سميري ادب جو هڪ نظم بِيگم جون ڪجهه ستون هن ريت آهن:

آءُ وهنٽس، بُت صابئن سان ڏوتم، ۽ نئون ڪثان جو ڪپرزو جسم تي اوديم، مون هن لاءُ شاندار پلا (بارا=پهران)....

(ابن حنيف، 1998: 257)

عربي جي سنت فتح ڪرڻ وقت رڳو ملنڌان مان تمام گھتو سون هت اچڻ جي ڪري هن کي سون واري گھر ڪوئبو هو، "فرح بيت النھب-سوئي گھر واري سرحد ڪوئيو ويو." (كوفي، 2011: 348)

ڪتاب 'چنامي' جي مخدوم امير احمد جي ترجمو ڪيل ئاڪترني بخش خان بلوج جي تحقيق نسخي موجب، "نهي سون جو ڪل وزن تيرهن هزارتي سُو ويه من ٻتايو ويو آهي." (ڪوفي، 2011: 348)

دارا جي اسڪائي لئس، واري سٽوندي ۽ ساموندي مهم جوئي جانبيجا ڪيانى سلطنت کي سگهارو ڪرڻ جي شڪل پر ظاهر ٿيا، انهي سلسلي ۾ هيرودوس ايران بابت احوال ڏيندي سٽون ماقري، لاءِ ٻڌائي ٿو،

"ست، ايران شهنشاهت ۾ ڏڻ دڻ وارو هڪ لامر علاقو آهي، جيڪو سون 360 ايوائڪ ٽيلينت ادا ڪندو هو. اهو خراج ايران حڪومت ۾ شامل هر علاقتي کان تمام گھتو هو، جيڪوان وقت ڏهڪ استرانگ پاؤند جي برادر هو." (Rapson, 1922: 85)

وليم فلور هڪ مقالاً دج ایست انڊيا ڪمپني ۽ سٽون ڦوبل بٽر ۾ سٽون بايت لکي ٿو،

"هو سون نديي ڪند جي بازارن ۽ متدين کان سوء چين ولاٽ مان بـ واپار و سيلى حاصل ڪيو ويندو هو." (فلور، 2004: 131)

وليم فلور جي تحقيق موجب:

"ست ۾ سون، چين کان ايندو هو، نديي ڪند ۾ قيم دُون کلن وئي سون باهاران گھر ليو ويندو هو. پليني، جوبيلان پيرين صدي عيسويه سان تعلق رکي ٿو، سنس چون آهي، هنستان ۾ هر سل 550 ملين سيمتر سون گھر اي ويندو آهي، جيڪو رومي شهنشاهت جي مال پيلی مال عيوض ملندو آهي، اهو سون هر قسم جي ڳئن ڳئن ٺاهن ۾ ڪتب ايندو هو، جيڪانهن ڪنهن سال برآمد جي پيٽ ۾ درآمدي گهٽ ٿيندي هي، ترسون ۽ چاندی جام اچي ويندي هي، چڪان، تاڳ، وارو سون ڳئن ٺاهن ڪري ملڪ مان گم ٿي ويندو هو، هتي چين جي سون جو مطلب آهي، هاليت خالص قسم جوسون، جيڪو چين جا واپاري تجارتی مال جي قيمت طور ڏيندا هئا، اهو سون بوري سکن جي برادر هوندو هو، جن پر ٿامون ملايل هوندو هو، نامي جي ملاڻ ڪري سڪو پختوٽي پونو هو ۽ گريش ڏوران گسج ٻاوجو ٻنهنجو وزن ويچائي ڪون چٽيندو هو." (فلور، 2004: 131)

ست جي سون تمام اعليٰ درجي وارو ۽ ملادوت کان صاف هئش جي ڪري وڌي اگهه تي وڪامندو هو.

"ست تي عرين جي حڪومتي ڏور ۾ هڪ سٽندي گني (اشرفي) هنستان جي بٽرن تي، لتي جي ٿن اشرفين جي قيمت تي وڪامندي هي." (بالدرى، 1840: 437)

محقق، تاريخدان شيدائي پنهنجي ڪلمي ڪتاب "روضه السٽ" ۾ لکي ٿو،

"سلطان محمود غزنويءَ جي ڏيئن تائين سٽن جي اتر، لهندي ولري پرگني سٽستان جون ڪالثيون سون جي اپٽ جي ڪري مشهور رهيو، پوعزلزي جي ڪري متجي وين." (شيدائي، 1951: 41)

ست ۾ وڃچائي واري ڏور تائين جهجو سون موجود رهيو آهي، ان جو ثبوت ايج تي سورلي جي ڪتاب "Shah Lateef of Bhit" جي حوالى سان ڪتاب روضه السٽ ۾ رحيمداد خان مولائي شيدائي لکي ٿو،

"ايست انڊيا ڪمپني، جا گماشتا ڦاهر هر سٽن مان ڪپڙو نير ۽ بيون شيون خريد ڪندا هئا، پر انڊروندي خانگي نموني هندو دلان جي وسيلي سٽن جي شهون مان سون خريد ڪري ولait ڏاهن نيكال ڪندا هئا." (شيدائي، 1951: 14)

اطيفي دور ۾ اهي وتجاراسي لنجا كان گھتو اڳتني چين، بٽنگال، لڪاءِ جاوي تائين ويندا هئا، جتان سون خريد ڪندا هئا، جنهن،

"پراچين دور ۾ اهو سون سٽن جا واپاري (2300) کان 1600 ق. م) سري لنجا كان ٿورو اورتني ڏڪن انڊيا جي ڪرناٽك واري علاقتي مان آئيندا هئا، جتي هئي (Hatti) ۽ كولاٽ (Kolar) (واريون سون جون ڪالثيون اچ بـ ملن ٿيون." (Rao, 1991: 175)

لنڪا لنڪا ڪن، لئه لنڪا جي اوهريا،
ستي سون لنڪا جو سڪ ڏ سامونديين،
پره پڳهه چوڙيا، کاري ڪيرائين،
وڌي ڀاڳ ڀئن، جي ڪوئيا ڪارونيار ڏي.
(آڻوائي، 1993: 76)

اچن سرهه اپئا، مئن ڪپڙ سوٽ،
ساموندي مون گھوٽ، لنڪا لوبي آئيا.
(بلوج، 2009: 111)

اطيفي دور ۾ اهو بلاڪ ممڪن آهي، تـ ڪرناٽك وارن سري لنجا ۾ سون جي مدي قائم ڪئي هجي، جيڪا تمام گھشن ملڪن لاءِ آزاد واپاري مرڪز طور رهي هجي، بلڪل ائين جيئن موهن جي ڏزيءِ هٿيا وارن سٽن سلطنت جي ڏاڪتني صوبوي واري سرحد جي بهه آخري چيڙي وٽ هڪ واپاري بٽر ۽ گودي (Dockyard) (لوتل واري ماڳتني آزاد واپار لاءِ قائم ڪئي هي، لوتل اصل ۾ نار وارن ملڪن ڏاهن ٿيندر ۽ واپار جو مرڪزي واپاري ڦانڪه Gate way Centre) ۾ هو.

شاه اطيفي کي چڱي ۽ ريت سُد هئي تـ، اهو سون جبل مان ٿي سوجهي ۽ گولي ڪلييو ويندو آهي، تنهن هن چيو،

سيٽن و هئين صراف سين، هوند نه ٿئن هئين،
جيڪس جوهرين سين، ڪين گدارينه ڏيئن،
جڪل منجهان جيئن، سُوجهي ڪيائون سون کي.
(بلوج، 2009: 123)

انهي سون حاصل ڪرڻ جي تلاش ۾ ويندرن لاءِ هڪ هندي دوهون ريت آهي تـ:

سونا لاؤن پي گئے، سونا کر گئے دیں،
سونامانہ پی ملے، روپا ہو گئے کیں۔

گریگوری ایل پوسل جیکو دنیا جی بن وڈن سنتو ودوان (Sindialogist) مان ھک آهي، تنهن پنهنجي کتاب 'سنتو دور ۽ ان جي لکت" (Indus Age- The Writing System) ۾ ڪرناٹک جي جبلن ۾ پراچین سنتو لکت جا ساڳیا نمونا ڳولی لدا آهن، جهڙا سنتو مهرن تي اڪريل آهن. ان جو مطلب ته سنتي سڀتا جي ماٿهن جي ڪرناٹک (ڏکن انبيا) کان به اڳتي تائين معنی سيلون ۽ بنگال تائين رواجي واپاري اج وج هئي. سند ملڪ جا واپاري ناتا ڏکن هندستان جي بازارين، بندرن ۽ سريلنکا سان پختا هئن بابت محقق چيتن ماڙيوala "سند جي تجارتی تاريخ" ۾ لکي ٿو،

"526ع واري زمانی جي تجارت سان لاڳاپيل واپاري ڪوسمس جي هک لکت مان ثابت آهي ته، انهيءَ زمانی ۾ سنت جو هندستانی ساموندي ڪنارن وارن بندرن ۽ سريلنکا سان واپار هلندو هو پر هن جا سريلنکا سان واپاري ناتا وڌيک هئا." (ماڙيوala، 2004: 75-76)

اتھاس مان اهو ٺابت آهي ته ٿور وقتی ماڻ ۽ ساهي پڻ ۽ پرياسي جي سياسي ۽ سماجي وايمڊيل ٺيک ٿيڻ تي، اهو واپاري سلسلي طيف سائين ۽ جي دور تائين گھٽ وڌ رهندی به ڪو وڌي جهان سان هلندو رهيو، جنهن ۾ چين، بینگال ۽ پيا علاقنا شامل هئا. شاه طيف سُر ساموندي ۾ ان جو وستار ڪيو آهي.

سودي ڪارڻ سنهيون، ونهيون وتجارن،
سي ويا چين، بنگال ذي، مالڪ رکي من،
اھريما تنهن اُواهه تي، جتي بینگ يرن،
لهڙن جي لپائ سين، ڪاٿ ڪرڙا ڪن،
ڪاري ڪارونياز جي، اُڙي لکي ذ ان،
واحد وتجارن، هادي ذريندو هئرا.
(سرائي، 1987: 15)

3.12 مڻين ۽ سچن موتيں جو واپار:

پراچين ۽ ويجهي اتهاس ۾ انهن پشي لوکن ۾ هڪڙا اھڙا واپاري هئا، جيڪي موتيں ۽ جواهرن جو واپار ڪندا هئا. هو سون کي ليڪيندا ئي ڪونه هئا. اهي مهران جا موتي ڪنچي وڃي، بین ملڪن ۾ وڪرو ڪري ايندا هئا، شاه طيف جي چواتي ته، اهي دلير 'سائو' سند جي واپارين جو مكيء هر اول دستي وارا وتجارا هئا، جيڪي سري لنڪا جي سجي مارڪيت تي چانچجي ويندا هئا.

ڪتاب خلاصه التواريخ، جو مصنف نيرن ڪوت جورها ڪو هو، هن لکيو آهي ته،

"دبيل بندري سمند مان سچا موتي نڪرنداهئا." (Raverty، 1892: 319)،

سند جو سچو ساموندي ڪنارو ويندي مڪران تائين سچن موتيں لپڻ جو ماڳ هو.

سي. آر. لو، ڪتاب "Historical Back Ground of the Royal Indian Navy" ۾ لکي ٿو،

"كلمت ۽ راس الخيم وٺ به سچا موتي نڪرنداهئا. سال 1820ع تائين اتان عرب موتي ڪيندا هئا، ان کان پوءِ بريطاني جي

شاهي اندين بيڙن سان جنگاه جي ڪري اهو موتي ڪيڻ وارو اهو ڪم مڪران جي ساحل تي ختم تي ويو." (C.R. Low, 1944: 13)

مولانا سيد عبدالحفيظ ندوی ڪتاب 'ياد ايام' ۾ گجرات جي شاهو ڪاري جي حوالي سان لکي ٿو،

"قديم دؤر ۾ مڪران جيان گجرات به سنتي حڪمرانن جي هت هيٺ رهيو، اهو قديم سنتو سلطنت جو ڏاڪتي

صوبي وارو علانتو موتيں جي پيداوار جي ڪري هڪ دولتمند صوبوهو." (ندوي، 1926: 13)

طيف سائين، پنهنجي فلاسفي ڪان وڌيڪ ڳوڙهي ۽ تاريخ ڪان وڌيڪ سچا سبق ڏينهن، پنهنجي عاليشان، انسان دوست فڪر رکنڌ ڪلام واري رسالی جي سُرن: ساموندي ۽ سرياراڳ ۾ واپاري بيڙن جو سمند ڪان سندونديه (ڪاري ڪان مني) ڏانهن موڻ جو اھڙو احوال ڪندي موتيں جي واپارين کي هر اول دستي وارو سائو - دلير واپاري قرار ڏيندي چيو آهي:

ڪاري ڪيڙائي، مٿي مني موتي،
سُودو ڪن ذ سون جو، وذا وهائو،
موتي جي مهران جا، تَن جا طاماعو،
ساموندي سائو، لنڪا لُويي آئيا.
(آلوائي، 1993: 76)

سچا موتي هت ڪرڻ لاءِ توپا منهن تي شيشو ڏئي سمند اندر پيهي ويندا هئا ۽ اتان سپون ڪنچي ايندا هئا ۽ اوزارن جوڙڻ واري ترقيءَ جي منزل تائين ذري گھٽ بھتا هئا. اهي صراف اکين تي هئا، ان جي معنی ته سنتي توپا ۽ غواص اڄ جي دور جي سائنسي شين ۽ اوزارن جوڙڻ واري ترقيءَ جي منزل تائين ذري گھٽ بھتا هئا.

* هي دهو هندی ۽ اردو جي شاعر رihan بناري کان مليو آهي.

خورد بینی (کنیز) هشی موتی ۽ جی سچی ۽ بهتر هئش جی پرک ڪندا هئا. لطیف سائین ۽ انهی ۽ جواہرن جی وٺج، ولپار ۽ ان جی عیوض حاصل ٿینتڙ دولت ۽ خوشحالی ۽ جو تفصیلی ذکر سرساموندی ۽ سُرسری راڳ ۾ کندي چيو آهي ته:

سمب جي سیوين، تین ماثک میڑيا،

(راهمون، 2011: 101)

ويا جي عميق ذي، منهن ڪاڻو ڏئي،
تن سپون سوجهي ڪييون، پاتاران پيهي،
پسند سڀئي، امل اکڻين سين.
(آڻائي، 1993: 53)

اي گٽ غواصن، جيئن سمب سوجهيٺون،
پيهي منجه پاتار جي، ماثک ميڻيائون،
آئي ڏنالون، هيرا لال هئن سين.
(آڻائي، 1993: 53)

آچاڙا عميق جا، گٽيا غواصن،
جمريون جهاجي آئيا، ڪارونپار ڪن،
سمب سوجهي جن، آئي امل اوليا.
(آڻائي، 1993: 53)

شاه لطیف 'سُرسری راڳ' انهن صرافن ۾ وينجهارن جي حياتي ۽ لاءِ دعا گھوري ٿو، جيڪي آبدار موتين ۽ ماثکن جي پرک رکن ٿا، اهي هر موتی ۽ جو مزاج سمجھن ٿا. انهن اعليٰ پرک ڪنڌڙن کان سواء موتی ۽ ماثک جو ادب ٿي ڏسگھندو ۽ سجائپ ممکن ڏ آهي.

وچن م وينجهار، پاٿيٺ جي پرڪنا،
ڪنير پايو اڪشن، لهن سڀ ڪهن سان
موتي ۽ جي مزاج جو، قدر منجه ڪنار
صرفنهون ڏاڻ، ماثک، ملاحظو ٿئي!
(آڻائي، 1993: 61)

ويا سي وينجهار، هيرا لال ونتين جي،
تنين سند سند پويان، سيءي لهن ن سان
ڪتنيں ڪت لوهار، هلتى لئن پيشين.
(آڻائي، 1993: 61)

موتي جن هئا، آندء گھشي ادب سين
(آڻائي، 1993: 60)

شاه لطیف چوي ٿو، "جنهن سودي ۾ جواهر، موتی، مٿيا، هيرا ۽ ماثک شامل ڏهجن، اهڙو سودو ڪڏهن ڏ كجي!"
سودا! وان ڇراف سين، لنو لام م لد،
سودو سوئي ڇڻ، جنهن ۾ جواهر ناه ڪي.
(آڻائي، 1993: 60)

شاه لطیف انهی ۽ سمب ۾ جام ماثک، موتی ملن جو ذکر کري ٿو. هو چوي ٿو اهڙن موتين (لال) جو ڪو ڪاٿوئي ڇاهي، اصل ۾ شاه لطیف هتي ساموندي واپار جي اهميت تي زور ڏي ٿو ته سمند سان واپاري تعلق رکن جي ڪري اوهان پين ملڪن مان هيرا، موتی ۽ لعل (لال) مطلب ته دولت حاصل ڪري سگهندما.

وبهه تون وساري، چيا جي چلڙ جا،
امل جي عميق جا، اصل تو ڦ آساري،
سندي سمند سانداري، لان ليڪو ڇاه ڪو.
(راهمون، 2011: 101)

سيوا ڪر سمند جي، جت جر وهي ٿو جل،
سنئين وهين سير ۾، هيرا موتی لال،
جي ماسو جڙئي مال، ته پوچارا! پُر ٿئين.
(آڻائي، 1993: 52)

سيوا ڪر سمند جي، ماثک لهين پاڻ.
(راهمون، 2011: 102)

ستورڪي واپاري، پراچين دور کان جيڪو وٺج واپار ڪندا هئا، ان ۾ منبين، گجي ۽ جي هارن، وارن جي مثين ۽ موتين سان ڳتيل پتڻ، پانهن جي چوڙين، چوڙن ٻئي زبور لاءِ مٿيا لهر جنس رهي آهي. مختلف قسم جي پتڻ ۽ ڏلاتن ۽ عاج من مٿيا، ناهن جا ڪارخانا، هٿپا، مومن جي ڏئي، لاکين جي ڏئي، چانهون جي ڏئي ۽ جبير جي ڏئي ۽ سنتن ۽ لال ۽ لوئن وارن ستونو ماڳن (Indus Sites) ۾ هئن جون ثابتيون مليون آهن. لطیف کي انهی ۽ پراچين دور واري هنر جي چڱي ۽ ريت چان هئي، جيڪو سندس دور ۾ پوين پسانه ۾ هو.

لakin جي دڙي جي وئن (Findings) مان مختلف قسمن جا مثیا لدا آهن، هڪڙا ته ايترا نديا آهن، جو عام نظر سان ان جو 'سل' (سوارخ) نظر نتواچي. اهڙي مثيا سازيءِ ماڻک 'ونڌ'، واري ڪاريگريءَ تي وڌي مهارت ان دور ۾ رڳو سنتو سڀنيتا کي حاصل هئي.

موهنجي دڙي واري زمانی کان وئي سند ۾ وينجها رکو ڪم عروج تي هو، سند جي سمورن ماڳن موهنجو دڙو لakin جو دڙو ۽ چانهوه ح، دڙي، مان وڏو انگ مٿين جو مليه آهه، حت: ماڻنه والا موحبد.

لایه ای مثیا تجارت مه کتب آندا ویندا هئ. اهی مثیا کیترن ئی تکرن کی ملاتی جوزیا ویندا، هک اهزو مثیو ب ملیو آهي، جیکو پنج رنگی پتن کی گذائی جوزیو ویوه هک ڈالی جی دبی ۰۶۰ پیل هو.“ (Mariwalla, 1981: 57)

جیکو مارپی صرخ سند سند جا و پارپی او دنهن کلی و پا هندا.
مولوئی شیدائی زکریا قزوینی جی کتاب "آثار البالد" جی حوالی سان سند جو عربی شاعر، ابوپلخ منصوري، جی 'وطني ترانی' حوالو
ذی تو، جنهن ۾ هو سند ۽ آن جي معدني شين جي هن ريت واکان ڪري تو.

يصير الدر و الياقوت والدر لمن يعطل

[مون کی جان جو حصہ ست اہا سر زمین آہی، جنہن هت میہن پوی تو، تنهن کیر، موتی ۽ یاقوت منجھا نئس جنُن ٿا، انہن لاءِ حڪم سینگار کان محروم آهن۔] (شیدائی، ۱۹۵۱ء: ۴۹)

3.13 واردی سامان حومه:

انهی ئاتاریخ کان اگ ئې پوچ واري دۆرپ، واپاري سامان، ويندي سچين بېتىن جو ويموئىتىدۇ هو ان لە خاص صراف ذميوا روندا اھە، جىكى ست دىسلاورن پە موجود هوندا اھە ئەلەي رىگوھك بىنى تى لکيل لفظن تى گرىيون رقمون دېئى چىتىدا اھە. ان رىت اھو طريقو قىيم زمانى جى يىشكاري نظام وارو هو. جتان وقت ئە كەرچ آھر واپارىن كى ناتو ملى سگىنەوە. اھو صرافكۇ - ناتىي جى دېتى لېتىءە وارو طريقو ويجهىزائى واري زمانى تائين هلدىن آيو. آھى ئەستىي وىتجاراب قىيم دور كان ان رىت تى پېنچو واپار ھالشىندا آيا آھە.

مولانا سید سلیمان ندوی پنهنجی کتاب 'نقوش سلیمانی' جی هک مضمون بعض پرانی لفظون کی نئی تحقیق، پر بیمی
بالتکنیک تو،

”هن طریقی هیت شین کی حفاظت سان هک شهر کان پئی شهر اماشیو ویندو هو.“ (ندوی، 1980: 296)
هو بیمی واری لفظ کی فارسی لفظ سمجھندي فارسی لفتون ڏسی تو، پر کیس انهیاً لفظ بیمی بایت چاڻ، عالمگیر جي تخت نشیني جي
چالیهین سال، سن 1107ھ لکل سبحان راء جي قلمي ڪتاب ”خلاصة التواریخ“ ملکیل صرافن جي ایمانداری ۽ دیانتداری ۽ واري ذکر مان ملي
ٿئي تـ.

"کیر گیترو ب ناواقف هجی پر بنا کنهن شاهدی جی هزارین رپیا صرافن جی حوالی کری چذی ۽ اهی صراف ب ایترا سحاب انسان آهن. جو گه گه ته، بنا کنهن ده امانت واس، که: قا،" (ندو، 1980: 296-297)

هو "خلاصة التواریخ" مان هک فارسی تکرو حوالی طور ڏیندی لکی ٿو،

"عجیب تر آنکه اگر تاجران بسب طرق پائلا اقمش و امتم و دیگر اموال آنها بجتنس در قرارگاه سلامت رسانیده به مالکان عائد می نمایند، و آن از این اثرباره مدام بحاجتمند است." (شده، ۱۹۸۰: 297)

‘بیمو’ و ‘بیمو’ ساگکیا لفظ آهن، نندی کنبد هر چهار خاص طرح سان ’ب‘ (B) و ’(V) جی پاٹ هر مت سنت جا انيک مثال موجود آن. جهزوک: ’واگون‘ ئے ’بلگون‘ ئے ’بیواه‘ ئے ’دوواه‘ وال (وار) ئے ’بال‘ اهزار انيک لفظ سنتی بولی یه قدمی دئور کان وئی و ’ب‘ ئے ’ب‘ پاٹ هر متجنگ تا. جهزوک: ’بنجرا‘ ئے ’وتجارو‘، ’ونگ‘ ئے ’پنگ‘ آهن، ان ریت بیمو لفظ سنتی یه و ’بیمو‘ بشیوه شاه لطیفان کی ساگکی مفهوم یه کتب آندو آهي. شاه لطیف چوی تووت، ”ジイカクトーン オヒミ ジイ シカヘ یه سُدُّ چاتی و جین تپوع بی کابه کرت نه کرین، اها گاله و تجارن ونان سِکُ یه سمجھه، جَن و تَقَان تَقَان موتی ادب سان آندا آهن.“

وَتُوْبِيْمِيْ جِوْ جِيْ لَهِيْن، تَهْ بِيْ كَارْ نَكْرِيْنْ كَا،
سَا بَرْوَزْجِيْ گَالْهَرْزِيْ، وَتَجَارْنِ وَتَا،
موْتِيْ جِنْ هَتَا، آنْدَهْ گَهْثِيْ اَدَبْ سِينْ.
(بلوچ، 2009: 113)

شاه لطیف انهیءَ صرافکی ثقافت کان چگیءَ ریت واقف هو. جیکا ان دور په بئنکاریءَ جو اوائلي طریقو هو، شاه لطیف چوی تو،
”اهي وینجهاز وجن، جيکي آبدار موتین جي پرک کري چائن تا، اهي اکین تي شیشو لگائي موتیءَ جي جانج ون تا، موتیءَ جي جوهر ۽ ذاتي
جوت، قدُر قيمت و وزن چائن تا، انهن صرافن کان سواءَ موتیءَ کي حجاب شئ.“

وَجِنْ مَ وِينْجَاهُنْ پَلَيْثُ جَيْ بَرْكَاتُ،
أَيْمُرْ پَائِيْ أَكِيْنْ لَهُنْ سَيْكَنْهُنْ سَارُ.

مُوتیٰ جی مزاج جو قادر منجھے کنار، صراحتون دا، ماٹکے ملاھظلو ٿئی.
 (بلوج، 2009ء: 122-123)

انہی ۽ زمانی ۾ ب خاص واپاری جهاڙن کي صرافن پاران مليل اهٽي چئي تي ساموندي محصول مهري (Tax) ۽ مٿائي (Fine) معاف ڪيو ويندو هو. شاه لطيف چوي ٿو ت، انڌي ڳهري ۽ اوپر گهري سمنڊ جي خدمت (سيوا) ڪر، عاج جي اولي ڪن ۽ چئي حوالي (Reference) طور هائڻي، جيڪر لکن واپاری جهاڙن کي ڏڪن انڊيا جي سيلون واري ساموندي. نيو واري ڳري محصول کان بچي سگهيئن. اهو ساموندي ماڳ وڌا جنگ جهاڙ جو ڪائني چدڻي ٿو، اللہ جي رسول ﷺ جي نال ۽ ڳهري جدبى سان جهاڙ هائڻي، جيئن تون ڳري ساموندي ڏنب- مٿائي (Fine) کان پوري ٻيت بچي وڃين.“

* سیوا کر سَمُونَدْ آهي،
لکین وان اطیف چئی، جتِ اکوچَر نمائی،
اوی نیبو تو چئی، عاج جی، وچ چئی،
ناظر هیث نبیعه جی، هیجان هلائی،
ت مهري مئائی، تو سجیائی معاف ٿئي.
(بلوچ، 2009: 113)

* سیتو هشین صراف سین، ته هونڈ نه شین هئین.
سونارا، صراف سین، پیچی چِند بازی،
سونارا، صراف سین، بازی پیچی چِند.
تا صراف سُجن، کي پان کونائن جوهری.
سونارا صراف ٿي، هـ مـ کوئـ کماءـ.
(بلوچ، 2009: 123)

شاه اطیف و صراف، سونارن کان و دیک سچا دیانتار ۽ پارکو آهن، اهي صراف ان دُور جي وٺچارن ۽ واپارین جي لاڳ واري بئنک مثل هئا۔
اهي ان دور جي واپاري سماج جا صراف ساکائنا انسان هئا، رڳو سونت نپر دنيا جي انيک ملڪن جو واپارهن جي صرافکي ڪرت سان ھلندو هو.

3.14 اکھور گھوریندڙ قدیم سنڌي لوڪ:

سنڌو تهذيب جو اهو مان ۽ شان وارو عروج، ان دور جي کن سماجي سائنسدان (Social Scientists)، اڪابرن، ڏاھن ۽ جاڪوڙن جي ڪري ئي ممکن هو. اهو ممکن ٿي ڪونهي ته ڪو سماج عظيم ۽ مهان هستين جي شعور، ادرake ۽ سخت جسماني ۽ ذهنی محنت کان سوا ۽ ايڊي وڌي ترقى ۽ اوج حاصل ڪري سگهي.

قىيم دئر مې سىندو لوکن مان اهي ماڭو وۇ وۇچىارا، مهان كىن بىز ئەنلىك، اجهاڭ ئورىنىتىز ئەگەر گەورىنىتىز واپارىي لوک ئى هەئ، جن جى وېچ واپار سان سەچۈر سماچ اڭلاھىن درجي تى وچى پەھتو. شاھ لطيف اھىن ئى عظيم سەچىن جى اچىن تى سەرھائى جو اظهار كەندى سىمورن ذكىن جى افت اچىن جى گالاھ كىرى تو.

هي ت سَجْنَ سِيَّئِي، جي مُونَ كُودَ نهارِئَا،
أينَسِمَ جانَ پِيَهِي، سَيَ لاهِيدِمَ ذَكْرَا،
(بلوچ، 2009: 111)
چَمَكِيُونَ چَوَذَانَ ذَجُونَ ذَارِيَچَنَ جَيَونَ،
ماً! سَامُونَدِي آثِيَا، سَهَسِينَ كَري سِينَگَارَ،
تَئَنِي جَي تَواَنَ كَالْهُونَكَرَ كَانَگَ كَري.
(بلوچ، 2009: 111)

مهرگزهه مان بيهي ڏسبوٽه: سنتو سلطنت جا تمام مُك شهر، هڙيا، لاکين جو درُو، موہن جو درُو چانھون جو درُو دولا ويرا ئو تل هڪ اهم ترتیب سان نظر هه ايندا. اهو سچو رستو ڏن طریقن وسیلی: دریاهی، زمینی ۽ ساموندی رابطی ۽ ڪاندیاپی جي رئابندی ۽ جي بهتر چاڻ رکندر مائهن جو ڻيو هو، حڪ، سنهنج، پنادم و ایادي له که هئا.

”سنڌو تهنيب جي آخري دور ۾ هڪ مهان سنٽو اڪابرءَ معلم ”گُور انگيرس‘ (Ghora Angirasa) نالي سان هڪ هستي ۽ جي موجودگي ۽ جو ذكر ملي تو، جسڪو منھي مهندار، روحاني حبيثت رکنڌي بذرگ هو۔“ (خان، 2007ء: 48)

ان دور وارو سنتي سماج، دنيا سان گهرا واپاري ناتا رکنڌ هو، ان کري لازمي طرح سان اهڙي رهنا ۽ رهبر، روحاني بزرگ هستي ڏيساور ڏوري، جنهن کي پتش، کي بندر کي ولايون، کي ملک ڏنڌ هوندا ۽ تي پنهنجي واپاري سماج جي ذيتي ليتي ۽ جو جو ڳو بندوست ڏوري، ممڪن آهي تهن اڄهاڳ ڏوري، جو اصلوکو نالو کو پيو هجي ۽ گھور انگيرس (Ghora Angirasa) سندس لقب هجي، جيئن ٿيو هوندو. شو جا انيڪ لقب آهن. ان ريت اهو نالو عوامي پولي ۾ 'اڳوران گھورديس' معنى 'اڳور گھوريندڙ' پيو هجي. هن نالي هر د (R) ۽ س (S) تي

آهي ته.

راجا پليرا شاه لطيف جي گايل پلilar رياست جو حاڪر آهي، جنهن پر هاڪري درياه جون ٻه چارون و هنديون هيون جن بابت شاه لطيف چيو

”جنهن ڊاڳي دور، پئي وهن پلilar ۾.
(بلوج، 2009: 163)

كچي محڪران واري آري ڄام جواولاد پڻ خوشبودار وکر جواپار ڪندوهو. پنيور جھڙي بين الاقوامي بندراگاهتي اهي كتوريه جاٺ پري
ايندا هئا. وسهن ۾ اچي ٿوٽه هئيون شيون هُوايران يا مئين علاقهن، جھڙوک: ”خلن، مان آئيندا هوندا. اٽي جي ڪاري هرڻ جي دُن مان مشڪ‘ لپندى
آهي.

شاه لطيف هن آري ڄام جي واپاري پتن لاءِ چوي ٿوٽه.

ڪيچان آيو ڪافلو عطُر آنڊاون.
(جنجمي، 2008: 202)

شاه لطيف ”سرديسيه“ جي هڪ وائيه هم اهڙو ذكر ڪيو آهي:

جيڪ ڄيس وو جيڻيون، منهنجو لائڻ آيو پيهي،
لائڻ آيو پيهي، وئڙا سُور سڀئي،
ڳاليون ڪنڍيس منه ڳجهيون، مقابل ويهي،
كتوريه باڙ پري، نونگر آيم ذيهي.
(بلوج، 2009: 211)

ست جي پرياسي وارن ملڪن ويٽي غزني تائين واپارين جي اچ وج جو ذكر رحيمداد خان مولائي شيدائي هن ريت ڪري ٿو:
”عربن جي ڏينهن ۾ سند جون حدون زابستان تائين هيون. اڳئين دور ۾ قافلن جي ذريعي ميو ۽ بلوجستان جون خوشبودار
شيون هٽ وڪامنديون هيون. افغان ۽ بلوج سوداگر سند جي شهن، جھڙوک: منصوروه، سيوستان، نيرون ڪوٽ، الور، بكر،
ملتان، فنوج ۽ عيسفان سان واپار ڪندا هئا. اين حوقل جو سلطان محمد غزنوی کان پنجاه ورهه اڳ سند جي سير تي آيو
هو. سو ڪابل ۽ غزني جي واپاري قافلن جو سند جي شهن ۾ نس ڏي ٿو. مسعودي 308هـ/920ع ذاري فارس، ڪرمان ۽
كچي محڪران جي قافلن جو سند جي شهن ۽ هندستان سان واپار جو بيان ڪري ٿو.“ (شيدائي، 1951: 54)

عرب تذكره نگارن ان ريت سند جي نفيس ۽ اعليٰ ڪڀري سان گذ سند جي خوشبودار وتن ۽ جواهرات جو ذكر پڻ ڪيو آهي، علام ابن الفقي
همدانی سند 330هـ/941ع واري دوري ڏذكر ڪري ٿو.

”سند کي اللہ هي خوبی عطا کئي آهي جو هن ملڪ ۾ خوشبودار شيون ۽ جواهرات جھڙوک: ياقوت ۽ الماس وغيره لين ٿا.“
(همدانی، 330هـ: 451)

”هن پنهنجي ڪتاب ’البلدان‘ سند جي خوشبودار وتن ۽ بین شين مان، وعد، عنبر، اونگ، سنبل، خولنجان، دارچيني،
ناريل اڪم، بيل، صنبل، ساڳوان ۽ ڪارن مرچن جانا لاد ٿا آهن.“ (همدانی، 330هـ: 521)

ست جي عربي ٻولي ۽ جي هن شاعر ابو ضلع منصور پنهنجي وطنی گفت هر ساڳين شين جانا لاد ٿا آهن. ڪتاب، ”عرب و هند کے تعليقات“ ۾
سید سليمان ندوی، سند جي سڳند هاٿين ۽ سُرهات وارين وتن بابت لکي ٿو،

”ومها المسڪ والكافور والعنبر والمندل
واصناف من الطيب ليستعمل من يتضل.“

[ان جي خاص شين ۾ مشڪ، ڪافور، عبن، عود ۽ قسمين سُرهاتيون انهن لاءِ جيڪي ميرا آهن.]
”وانواع الاقاديه و جوز الطيب و السنبل
ومفها العاج والساچ و منها العود والصندل.“

”[۽ قسم هسم جا عطر، جاء قل، سبل، هائي ڏند، ساڳوان جو ڪاث ۽ خوشبودار ڪاث ۽ صنبل.“] (نسوي، 2007: 57)
انيه ڏس ۾ خوارزمي سند جي اهم سڳند هاٿين وتن سان گذ ڪاري لوٽ جو ذكر ڪندي لکي ٿو،
”اهولو ٻاهرين ملڪن ڏانهن ويٽو هو سند جو عنبر ان اڳوئي دوري ڦغرب الاقصي تائين ويٽو هو.“

(خوارزمي، 1887: 259)

ست ۾ تمام آڳاتي دور کان وئي انيڪ طرح جون خوشبوئن جڙنديون هيون. انهن خوشبودار شين جي هاك ڏيساون ۾ جام هئي. ڪلهوڙا
دوري 1783-1701ع) تائين شاه لطيف اهي سڳند هاٿيون وتن ۽ شيون ڏئيون ۽ ان جي اڳوئي هاك جو ذكر بٽوهو.
لطيف سائين انهن سڳند هاٿين وتن جو ذكر پنهنجي امله ڪلام ۾ ڪيو آهي، جن جو واپي سند جا عام ۽ خاص مائهو ڪندا هئا. سُرائي
۾ مومن جي حُسن ۽ حُسنڪين وارو ذكر ڪندي انهن ويٽن وڳن ۽ خوشبوئن جو ذكر ڪيو آهي، جيڪي ان دوري جا خاص اوڪ واپرائيenda هئا.

سون وَرَدِيون سوْدِيون، رُبِي رانديون، أَبْتِيائون عَبِير جا، مَتِي طاق نَّزِن، بَلِيون بَكِيون، بَشِشو سونه سَرِن، شَتَا لَاهُوتِي لَطِيفٌ چَئِي، بَسَنْ لَي بَرِين، أَجْهِي تَا أَچِن، كَاكِ كَورِنَا كَالِپِري،
 (بلج، 2009: 257)

شاه لطیف موبل ئى سەندن پىئىرن بابت چيو آهي تە، "ھەن روب سروپىن حسینائىن جون شالۇن پانز جى پىن جەھىزىون ساييون آهن. ھەن پىنهنجى جىم كى طرھين خوشبوئىن سان تازو كرى مشك جى خوشبوءە سان وارن كى واسى، انواع ورن وارا ويس پاتا آهن. ھەن جاروح خوش آھى تە ھۇءەھان سودى راتى سان سگ كرى وېيىن آهن."

جهزاً پانَ پَنَ، تَهْرِيَونَ سَلُونَ مَثَنَ سَائِيُونَ،
 عَطْرَ عَبِيرَ سِينَ، تازاً كَتَلُونَ تَنَ،
 مَرْهِيلُونَ مُشَكَّ سِينَ، چوْتاً سَانَ چَنَنَ،
 سَوْنَهَنَ رُبِيْ سُونَ سِينَ، سَنَا كَاهِنَ كَنَ،
 كِيلَيْنَ لَالَّ لطِيفَ چَيِّ، وَذَا وَسَ وَدَنَ،
 مَنْجِهِ مَرَكِيسَ مَنَ، تَ سُويِي سِينَ سَنَ ثَوَ.
 (بلج: 2009: 257)

“مومل ئەستىنس يېيىزىن صىنلىل جى خوشبوئىن سان جىنەن تۈرپى واسىل وار دوتا آهن. انىپ ئەتىرىپ يۇنىرىپ ئىللەجى اچىو كىرن گا.”

رجاء تر. دوزون دُون، چوٽا چنَّانَ چَّيْ كَتو
لِعْنَ پونَرَ پِينُولَا، پاتِيَّةَ تَهِينَ پُونَ
رأْوُلَ رَتُو رُونِ، كَوْ وَهُ لَكُو وَاسْتِينَ.
 (بلج، 2009: 257)

”مومل نه رگو پاڻ سڀٽ وارين سڀئي، وقون واپرائي ٿي پن، مينترى جي چانگي، کي به خوشبودار وٺن جون لامون ۽ وليون چاري ٿي ۽ خوشبودار تيل جائڻيا پن باري ٿي.“

* ولیون واس ورئیون، چانگی کی چاری.
 (بلوچ، 2009: 258)

* ذیا تیل قلیل جا، پارئم تائین پانگ.
 (بلوچ، 2009: 260)

شاه طیف انہن خوشبودار شین جو ذکر پنهنجی اعلیٰ شاعریہ پر ہیکاندن گئن سان سینگاری، وڈاے جی حد تائین کیو آهي جو هن سُر راتو جي ھک وائی ۽ چاتایو آهي ت، ”راتی جو اُن۔ ڪرھو ڪلڪ جي ڪنتی تان ڪاشی ڇري آيو، پوءِ هو ڈايو خوش ٿيو هن کي ڪوب پءِ خوفئي ذر ھيو، ليو ڪرھو لڊو ٿاءِ مان پنهنجو مُننُ پاھُ“ (Fasial) وسیلی اُجر و کرائی، منهن جي میر لاهی، ڳاڻهو، رنگ رتوٽي ويو آهي، هن کي ڳاڙها ڪننا پاٿل آهن ۽ هوپان جو ٻکون ولاتان اڃالائي ٿو، ان ریت هن اُن پاڻ سان گڏ پنهنجي سڄي وڳ کي خوشبودار باثائي سُر ھو ڪري ڇنڀو آهي۔“

کین جو ڪاڪ تراء، ڪري چڙهو چڪو،
ڪڙهو سرهو ذيه ۾، ذ تنه بپ باء،
پاهُ پرائي آئيو، لاي لوٺائاء،
پکون جي پلن جون، هاريائين ڪلقاء،
واسيائين پانهنجو، سڀ ئي سُراهيءَ.
(بلج، 2009ء: 258)

شاه لطیف پنهنجی کلام جی سُرمههی، هر پن مهراڻ جي وهندر جر مان اُندڙ اهڙی سُگند جو ذکر کيو آهي، جتان کاله سُهی عشق جي خُمارن ۾ دریاھی کُنن مان پار اکري هئي. کنهن سماچ ۾ جنهن وکر جو گھٹواهپوئ تندرو ٿيندو هوندو ان جي پولي، شاعري، هر ٻڌا اهڃان ۽ تمہيل ضرور نظر ايندي. اهڙيون تمليون شاه لطیف جي کلام ۾ گھئيون نظر اچن ٿيون. هو چوي ٿو ته، "هر لهر مٿوئي لال- سُهی، جي مثل آهي، دریاھ جو وھکرو ڪستوري، کان به وڌيک خوشبودار آهي، عنبر جي هڪكار دریاھ جي پاتي، مان جام ٿي اچي، ان ڪري جو انون کنن ۾ کاله سُهی سکے سان گهڙي هئي."

لَهُرْ مِرْوَئِي لَلَّ، وَهُنْ كَتُورِيَانْ وَنَرُو
اوِيلَا زَعِيرَ جَاهَ، جَرَّ هِ أَجَنْ جَالَ
كَنْ كَهْرِيَ كَلَّ، سِكَ پِريَانْ جِي سُهْشِيَ.
(بلوچ، 2009: 388)

شاه اطیف جین مَت جی کاپڑین، جن جا کَنْ ۽ گل پڻ چیر وارا آهن، انهن جي وات پورب وارو پند مشک ۽ کتوريَ سان واسیل ڄاڻائي تو.
شاه اطیف سُر رامڪليَ ۾ چوي ٿو،
سُرڪنڊ (چندن = صندل) جي خوشبو جو ذكر کري ٿو.

كَنْ ڦَهَ، كَائِنْ كَلِيرِي، ڳَلَ ڦَهَ ڳَلَهِيَ رُوعَ
پَنَتْ جَنِينْ جو پُورَبْ ذَي، مُشَكَ كَتُورِي بُوعَ،
هَنَتْ جَنِيَ جا هُوعَ، كَينِينْ كَالَهَ كَنَهِي وَهَا.
(بلوچ، 2009: 325)

شاه اطیف جي کلام ۾ سند جي خوشبو ڻن جو ذكر سُر ساموندي، سُر مومل راتي سان گذ سُر رامڪلي ۾ وڌن 'پلوڻ' جي صحبت ۾ پڻ
سُرڪنڊ (چندن = صندل) جي خوشبو جو ذكر کري ٿو.

باُو بِيكَارِي ٿِئَا، پِيَجي چِيلِيُونَ يَاٽَ،
سُورِوئِي نَانَهَ جَوَ نَانَگَنَ وَتَ نَنَانَ،
سُرڪنڊ جَنِيَ سَانَ، آءَ جِينِيَ آنَ رِيَ.
(بلوچ، 2009: 311)

سند جي خوشبو ڻن واري ڪر سان گذ هي جون هوائون بهاس ورنيون هيون ۽ انهن جي ساك سجي دنيا ۾ ايمان کان رهي آهي. ان بابت تاریخان رحيمداد خان مولائي شيدائي، كتاب روضه السند ۾ مولانا شibli نعماني جي مقاولات شibli جي حوالي سان لکي ٿو،
”جيئن اسان جي وطن جي مٺي مهران جي منھي كتاب ۾ تصنيف ٿيل آهي، تيئن هي جي آب ۽ هوا منتعل حديث ۾ تعريف ڪيل آهي. تفسير درمنشور ۾ ابن عساڪر ابن جريد ۽ حضرت علي رضه کان علام سيوطي هينين حديث بيان ڪئي آهي:
”أطیب ریحا ارض الہند“
[سپ کان گھئي خوش هوا سند جي آهي].

هن ريانی هير جي تعريف پارسي شاعر نبڪئي آهي.

هند است ک نعم البَلْ فردوس است
آدم ز بهشت بين ک افتاد به هند.
انيءَ واس ورنې هوا بابت عالم اقبال چيو آهي ته:

آئي مير عرب کو ہوا جہاں سے
وئي ميرا وطن ہے، وئي ميرا وطن ہے

مٿيون روایتون حديثون يا استعارا جيڪنهن ضعيفه ڪئي هجن پرا هرزي تڪري ملن اهو ضرور ثابت ٿئي ٿو، سند جي خوبين ۽
اطلاقن بابت اسان جي پاڙيسري پاڻن، عربن ۽ ايرانيں جا ڪھڙا خيال هئا.“ (شيدائي، 1951: 38)

3.0 جل پوچا:

دنیا جي سمورین تهنجين ۽ علمي منھين ۾ کي مقدس دریا، مقدس دنیون ۽ جھوڑتا تمام گھئي اهميت ۽ اُتم حیثیت رکنڌ رهيا آهن، ان جو مڪارٿ انساني زندگي ۾ جو دار و مدار پاٿي ٿي رهيو آهي. سموريون انساني سڀائون کن دریا هن جي ڪنارون تي اسرينون ۽ اڳتي وڌيون آهن.
ان رين انهن ندين ۽ دينين جي آس پاس رهندڙ قبلا ۽ قومون پاٿي سان بivid عقيبت، محبت ۽ تقدس اوارو رشتو ۽ لاڳاپور رکنڌ رهيا آهن، چو تراهو پاٿي ٿي سندن جيابو ۽ جيڻان ٿي رهيو آهي. ساڳي ۽ رين جذهن کان انسان سمند ۾ تر ۽ بڀرا هاڪارڻ سکيو، تنهن کان وتجاراء سمند جو پاڻ ۾ تقدس پيريو لاڳاپو جڙيو آيامن کان وتجارن جون ونيون -اهي وتجاريون، سمند جي سيويا ڪنديون هيون.
”سي پُوجارا پُر ٿيا، سمند سيويو جن“ (آڻائي، 1993: 52)

وتجارن جو ونيون، سمند کان علاوه دریا ه پير تي به باسون باسینديون هيون، ان بابت مين شام عنات سُر سري راڳ ۾ هڪ وتجاري ۽ لاءَ چيو آهي ته، ”هڪ وتجاري سچ لتي کان پوءِ دریا ه تي دعا گھوڻ آئي، هوَ جر جي تر تر تي اتي جا ڏيا پوهي ٿي، هن کي کيانتي کان سُد ۽ يقين ڏياريندڙ مبارڪ ملي ٿي ۽ هن دریا ه شاه کي پلاند وقوهو!“

الَّتِي سَجَ آئِي، دُعَا مَكَّشَ درِيَاءَ تِي،
جَرَ تَرَكَ نَدَى بُوهِيَانَ، أَجَنْ إِلَاهِيَ!
خَبَرَ كِيَافَتْنَ جِي، پِيَسَ سَيَائِيَ،
وِسَاهَ وَادَائِيَ، پَلَهَ پَاتَشَ پَاتَشَاهَ.
(بلوچ، 2010: 119)

سنڌوندي، سمند ۽ ڏيندين دو راهارين ورهين كان، سند جي عام پورهيت ۽ واپاري لوکن جي زندگي ۽ جو اٿنت حصورهيو آهي. اهو سند جو ساگر ۽ سمند، سند واسين لاء، قدرت طرفان هڪ مقدس سوکڙي ۽ جي حيشت ۾ رهيو آهي. سمند جي سيوا خدمت، يا عبادت، قديم سنتي سماج ۾ عام رهي آهي، سمند کي آڪا ذين، جرتی ذيٺا تارث، جر کي جاتون ذين وغیره اهي سموريون ڳالهيون ساڪ ذين ٿيون ته ان قديم دور ۾ اڄ بـ سنڌوندي ۽ سمند، سند واسين لاء سڀ ڪجهه هو ۽ آهي، هو شاه ۽ سلطان بهو ۽ آهي، چوٽهه سمند، درياه ۽ ڏيندين تي وڏن راچن جو گنران رهيو، بلڪل ائين جيئن سر ڪاموڻ ۾ لطيف سائيني ڏيندين ۽ ڏورن تي سند جي سوين ۽ هزارين خاندانن جي گنر سفر جو ذكر ڪندي چيو آهي ته، پاٿي ۽ مٿان، پئ ٻئ ۽ ڪم ڪوثيون چمکي رهيا آهن. اهي ڪوثيون جي پاڙن وارا ڪالوڙن لاء اچي ڪينجهو ڏيند جي ڪنڌي ۽ سان رهيو پيا آهن. انن ڏيندين تي پاچندڙ ملاحن گنجي، ٻڌي ڪري سند جي حاڪم ڄام تماچي ۽ کي رات ريجهائي ورو تو آهي.

پئ، پئ، ڪم، ڪوٽون، متئي جر جرڪن
اچي رهيا ديل ۾، ڪارڻ ڪالوڙن،
سَهُسين راج سيد چئي، پاسي تن پرن،
متري ملاحن، رات تماچي رانيو.
(بلوج، 2009: 280)

رڳيد ۾ لڌوڪاٿو لوکن جو ڏيندين جي ڀر ۾ ڪو وقت اچي ديرو ڄمائى رهن ۽ پوءِ اٿان لڌي وجٽ جو ذكر آيل آهي. ان ريت سمند، درياه ۽ ڏيندين ڪنهن پرائي سمي کان وئي انسانن جي زندگي ۽ جا پرجهارهيا آهن.
داڪتر غلام علي الانا سُر ساموندي تي پنهنجي هڪ تحقيقي مضمون ۾ سند جي مختلف پاٿياري ماڳن (Water Bodies) جون الڳ ثقافتون ڪري چاٿايو آهي.

”جن ۾ ياندي ثقافت (Lake Culture)، درياهي ثقافت (River Culture)، ساموندي ثقافت (Deltic Culture)، ساموندي ثقافت (Sea Culture)، ساموندي- ساحلي ثقافت (Coastal Culture)، ماهي ثقافت (Fish Culture) ۽ منچوري ثقافت (Manchari Culture) شامل آهن. ان ريت ڪل تيرهن ثقافتی ايڪا پاٿي ۽ سان لڳاپو رکن ٿا.“ (الانا، 1997: 13)

سنڌي سماج تي مكيء طور حاوي پاٿياري ثقافت (Eqwa Culture) رهيو آهي. داڪتر بيو. تي ڇاڪرپنهنجي ڪتاب (Sindhi Culture) ۾ لکي ٿو، ”قييم سنتو تهنيب جو فصل لاهن وارو جشن ايڪا (Ekhana) جو روزي ۽ وارو جشن (Corn Festival) کي لڳاپو درياه پير سان آهي.“ (Thakur, 1959: 19-20)

داڪتر غلام علي الانا، شاه لطيف جي سُر ساموندي ۽ پاٿي ۽ جي تنس واري مڃنا جو سنڌوسيتا ۾ ذكر ڪندي لکي ٿو، ”سند ۾ درياه جي پوچا‘ يا ‘جل پوچا‘، اڄ سندني تهنيب جي هڪ خاص حصي طور مجي ويندي آهي. سند جي هندن ڪانسواع، سنتو درياه جي ڪنتين ۽ ساموندي ساحل تي رهندڙ مهاتا، ميربحر گنڊرا، ونگار ۽ ٻيون ڪيتريون ئي ڏاتيون ۽ قومون، درياه بنتي‘ آهن.“ (الانا، 1997: 22)

داڪتر بيوني ڇاڪرانهئي ۽ جل پوچا‘ جي پوكى راهيءَ واري پس منظر جي اڀار ڪندي لکي ٿو، ”سند جي هندن جو مكى پئت يا ٿرم، سنڌوپنچي (Indus Culture) يعني جل پوچا‘، اڄ سند جا هندو درياه بنتي آهن. هو جل جي پوچا ڪندا آهن. سنتو درياه، جنهن سند جي ڪيتين کي پنهنجي امرت يعني جل، سان آبياري ڪري سند جي مائهن کي زندگي بخشي آهي ۽ ڪين سندن جيوت جي جيپا لاء امرت ذارا عطا ڪئي آهي، ان لاء تاهي ڪيت، ان اڀائين ۽ سدائين سرسيز هجن.“ (Thakur, 1959: 19-20)

سمند اڳائن ۽ اڄ جي سنتين لاء، شاه، سلطان ۽ حاڪم جو درجو رکي ٿو. سند جي اهميت اڳ ۽ هاتي رڳون سمند جي ڪري آهي، ان كان سوءِ هنن لوکن جو جيابو ممڪن ڪونهي، ان ڪري ئي شاه لطيف سند جي واپارين کي چتن ۽ تنبئي لفظن ۾ چيو آهي ته:

”وچارا وئي، تو نه سرندي شاه رئي.“ (آدواتي، 1993: 58)

انھيءَ عظيم سمند کي ”آڪا ۽ ڀيتا‘ ذين پراچين ۽ ويجهي دؤر واري سند جو در هڪ عام ثقافتی دستور رهيو آهي. شاه لطيف چوي ٿو ته:

جا جر جالون نه ذي، ذيٽا نه موهي،
ستون ڪوه ڪري، سا پنهنجي ڪلت جون.
(آدواتي، 1993: 74)

جر ٿر ذيا ذي، وئ نئ پئي وانٿيون،
اڳا! ڪاڌت اچي، آسانئي آهيان!
(آدواتي، 1993: 74)

أُيُون تئ پُوچين، وُهُون وَتْجَارَن جيون،
آئيو آڪا ذين، ڪُوٽري، سُمُوند کي.
(آدواتي، 1993: 73)

جنهن سكاره مون، تر پوجارا پوجيا،
پئيم اميدون، سيئي سجه آنيا.
(آذواني، 1993: 73)

قييم- پراچين وقت كان، انهيء پائي واري ثقافت هر ٽيئا پاري لهنن تي چذ، ساموندي سلطان جي ڪناري تي وجي باسون باست جهڙيون رسمون شامل رهيوں آهن. لڳي ايئن ٿو اڳاني سمي جي سمند ديونا، وقت گذرن سان گڏ خضر پير، جي صورت ورتى هجي، جنهن جي چتي مثال ۽ علامت اُندرو لال، آهي. بهر حال جتي زندگي هوندي، اتي سهنج ۽ لهنج پئي گنوگ هوندا ۽ ‘اهنج’ کي دُور ڪرڻ لاءِ انسان کي جيڪا بـ سوجهـ سمجھـ، صلاح ۽ هدایت پنهنجي سماجـ جـي، اـٻـائـنـ روـايـتـ وـسـيلـيـ مـلـنـدـيـ آـهـيـ، هـوـانـ تـيـ عملـ ڪـنـدوـ. وـهـمـ ۽ـ وـسـوسـاـ، پـرمـ ۽ـ سـؤـسـاـ انـ رـيـتـ جـمـنـ وـڏـنـ ٿـاـ، جـيـڪـيـ ڪـنـهـنـ ثـقـافـتـ (Culture) جـوـ اـنـتـ ۽ـ سـونـهنـ وـرـنوـ حـصـوـ بـثـجـنـداـ آـهـنـ تـهـ ڪـنـهـنـ کـرـيلـ عـضـويـ وـانـگـرـ پـيـاـ پـلـ ڏـکـوـئـنـداـ آـهـنـ. ڪـنـهـنـ ڪـنـهـنـ ڪـنـهـنـ ماـثارـ وـرـتلـ سـماـجـ، اـهـيـ پـرـمنـ پـيـاـ ڀـانـ ۽ـ سـؤـنـسـائيـ سـماـجـيـ سـوكـڙـيونـ سـؤـنـنـ ۽ـ سـانـ جـيـ صـورـتـ هـرـ صـدـيـنـ تـائـيـ اـنسـانـ سـانـ گـڏـ سـفـرـ کـنـ ٿـيـونـ ۽ـ تـارـيخـ جـيـ ڪـنـهـنـ موـزـتـيـ اـرـتقـاـ (Evolution) ياـ ڪـنـهـنـ وـذـيـ بـيـادـيـ تـبـدـيـيـ / چـالـ (Revolution) اـچـشـ سـبـ بـسبـ لـهـنـ جـوـ اـنـتـ اـچـيـ وـجيـ ٿـوـياـ اـهـيـ سـُـسـيـ ۽ـ مـسـجـيـ وـجيـ، ڪـنـهـنـ عـامـ رـيـتـ ۽ـ رـسـمـ جـيـ صـورـتـ هـرـ پـنـهـنجـيـ سـماـجـ جـيـ ڪـنـهـنـ بـيـادـيـ حصـيـ هـرـ باـقـيـ وـجيـ رـهـنـ ٿـيـونـ. سـمـنـدـ هـكـ دـائـميـ ۽ـ زـنـدـهـ وجودـ رـكـنـدـ آـهـيـ، جـذـهـنـ تـهـ درـيـاهـ پـنـهـنجـاـ وـهـكـراـقـيرـائـيـداـ رـهـياـ آـهـنـ، اـيمـ. اـيجـ. پـنـهـورـ جـيـ بـيـانـ مـوجـبـ،

”درـيـاهـيـ چـورـ لـكـنـ، نـدـينـ ۽ـ انـ جـيـ شـاخـنـ کـيـ سـوـگـوـ ڪـريـ رـكـنـ ٿـاـ اـتـيـ دـائـميـ وـسـدـيـونـ آـبـادـ ٿـيـنـ لـڳـ ٿـيـونـ، سـوـڪـهـزـيلـ اـيـراضـيـنـ (Arid Zones) هـرـ پـاـلـيـ ۽ـ جـيـ دـائـميـ مـوـجـودـگـيـ هـارـيـ جـمـجـيـ تـيـ، پـاـلـيـ ۽ـ پـوـجاـ جـاـ مـرـكـزـ اـسـرـنـ لـڳـ ٿـاـ، جـيـڪـيـ پـوـتـرـ جـلـ آـسـتـانـ ڪـوـنـجـنـ ٿـاـ، رـڳـوـ سـنـدـ هـرـ اـنـهـ اـهـمـ جـلـ مـاـڳـنـ مـانـ چـتـيـهـ جـيـ چـيـهـ تـيـ جـلـ پـوـجاـ ٿـيـنـدـيـ رـهـيـ آـهـيـ.“ (پـهـنـهـورـ: 2010: 38-42)

شاهـ لـطـيفـ جـيـ زـمانـيـ تـائـيـ سـنـتـ جـيـ سـامـونـدـيـ سـماـجـ وـارـوـ جـيـونـ گـهـارـيـنـدـ ڪـوـنـ هـرـ جـلـ پـوـجاـ جـونـ اـهـيـ رـيـتونـ ۽ـ رـسـمـونـ اـتـمـ نـمـونـيـ موجودـ رـهـيـونـ آـهـنـ.

انـ سـجيـ تـحـقـيقـيـ اـپـتـارـ مـانـ پـراـچـينـ سـنـتـ جـيـ سـامـونـدـيـ رـسـتـيـ، مـعـاشـيـ هـلـچـلـ جـيـ مـخـتـصـرـ خـاـكـيـ (Outline) کـيـ پـيـشـ ڪـرـتـوـ آـهـيـ تـهـ سـنـتـ وـرـكـيـ وـاـپـارـيـ هـكـ پـاـسـيـ سـوـبـنـ وـاـنـ (وـاـپـارـيـ بـيـزـيـ) کـتـيـ وـجـ وـجـ اوـپـرـ سـوـقـوـ دـنـيـاـ سـانـ وـاـپـارـيـ وـهـنـوارـ ڪـريـ وـاـپـسـ وـرـنـاـ هـاـ، پـئـيـ پـاـسـيـ هوـيـورـپـ سـانـ وـاـپـارـ کـرـنـ لـاءـ پـنـ وـيـنـداـ هـاـ. شـاهـ لـطـيفـ چـوـيـ ٿـوـتـ:

پـتوـ جـنـ جـهـاـجـ کـيـ، دـتـيـ ۽ـ جـوـ ڏـاـڳـوـ
اوـکـيـ ۾ـ عـبـدـالـلـطـيـفـ چـيـ، ٿـيوـ سـفـرـ سـيـاـڳـوـ
رـومـ رـكـيـائـونـ رـوـحـ ۾ـ، جـاـواـ ڏـنـنـونـ جـاـڳـوـ
لـثـوـ تـنـ لـڳـوـ، جـنـ سـاـهـ ڙـکـيوـ سـيـرـ ۾ـ.
(راهـمـونـ، 2011: 100)

”سرـوانـ لـفـظـ بـ وـذـيـ مـهـنـدـ وـارـيـ وـاـپـارـيـ بـيـزـيـ (سرـ = اـڳـيـونـ + وـاـنـ = وـاـپـارـيـ بـيـزـيـ) کـيـ چـيـوـ وـيـنـدـوـ هـوـ، اـجـ اـهـوـ لـفـظـ گـهـتوـ تـتوـ سـيـاسـيـ اـڳـاـنـ جـيـ معـنـيـ ۾ـ ڪـتـابـاـچـيـ ٿـوـ.

سيـواـ ڪـرـ سـمـونـدـ جـيـ، جـتـ اـڳـوـچـرـ آـهـيـ.
لـكـيـنـ وـاـنـ لـطـيـفـ چـيـ، ٿـوـ نـيـوـ نـمـائيـ.
(بلـوـجـ، 2009: 113)

3.17 سـنـدـوـ تـهـذـيـبـ جـوـ أـسـرـنـ ۽ـ ڦـهـلـاءـ:

پـراـچـينـ دـُـورـ جـيـ سـنـتـ وـاسـيـ جـيـ زـراعـتـ هـرـ وـاـدـ وـيـجـهـ وـثـجـ وـاـپـارـ هـرـ وـذـيـ تـرـقـيـ جـوـ ڪـارـثـ بـثـيـ، وـاـدـ اـپـتـ وـاـپـارـ مـنـدـيـ جـيـ اوـسـرـ ڪـئـيـ. اـهـوـ وـاـپـارـ نـدـيـيـ کـنـبـ مـانـ نـدـكـريـ پـرـذـيهـ تـائـيـنـ پـهـنـ. هـنـ قـدـيمـ سـنـتـوـلوـکـنـ نـدـيـيـ کـنـبـ جـيـ وـذـيـ اـيـراضـيـ هـرـ اـنـيـڪـيـ اـنـسـانـيـ وـسـنـدـيـونـ سـانـ گـڏـ صـنـعـتـيـ شـهـرـ بـ جـوـڙـيـاـ، جـتـيـ طـرـحـينـ طـرـحـينـ جـوـنـ شـيـونـ ۽ـ وـكـرـ جـوـڙـيـوـ وـيـنـدـوـ هـوـ. اـهـڙـيـ صـنـعـتـيـ تـرـقـيـ ۽ـ شـهـرـ جـوـڙـنـ جـيـ ڪـريـ نـدـيـيـ کـنـبـ هـرـ دـنـيـاـ جـيـ پـيـنـ مـلـكـنـ مـانـ وـذـيـ اـنـگـ ۾ـ آـدـمـ اـچـيـ هـتـيـ آـبـادـ ٿـيوـ. اـنـكـريـ هـيـ ۽ـ هـكـ چـنـدـيـ هـيـ ۽ـ لـزـهـيـ وـارـوـ سـماـجـ نـهـوـ پـرـ هـكـ ڳـالـهـ چـتـيـ آـهـيـ تـهـ جـاـ مـكـ مـهـنـدـارـ ۽ـ حـاـڪـمـ اـهـيـ اـصـلـوـكـاـ سـنـتـ وـاسـيـ ٿـيـ هـاـ، جـيـڪـيـ چـنـدـروـنـسـيـ رـاـجـ پـتـ سـمـاتـ (سمـراتـ) هـاـ. جـنـ اـڳـيـ هـلـيـ مـوـهـنـ رـاـجـ جـيـ پـوـنـئـيـنـ جـيـ حـيـثـيـتـ ۾ـ، مـورـياـ، رـاءـ، سـومـرـاـ ۽ـ سـماـ رـاـجـ جـيـ صـورـتـ هـرـ سـنـتـ تـيـ پـنـهـنجـيـ حـكـمـرـانـيـ وـارـوـ رـاـجـ قـائـمـ ڪـيوـ.

گـريـگـوريـ اـيلـ. پـوـسـلـ، ڪـتـابـ 'Indus Age-The writing System' هـرـ سـنـتـوـ سـيـيـتاـ جـيـ اوـسـرـ هـكـ وـذـيـ تـكـڙـيـ چـالـ ۽ـ وـاـدـ 2700قـ. مـكانـ اـيـنـديـ چـائـاـئـيـ ٿـوـ، انـ جـوـ بـنـيـادـ ڙـارـاـزـ سـماـجـ کـيـ قـارـبـ ڏـيـنـدـيـ لـكـيـ ٿـوـ.

”سـنـتـوـ سـيـيـتاـ جـيـ عـرـوجـ تـيـ پـهـچـنـ وـارـيـ سـلـسـلـيـ هـرـ هـكـ اوـجـتـيـ ۽ـ تـكـڙـيـ ۽ـ تـكـڙـيـ اـلـكـ 2700قـ. مـهـ نـظرـ اـچـيـ ٿـيـ. سـنـتـوـ سـيـيـتاـ جـيـڪـاـ 2500قـ. مـ كانـ 2000قـ. مـ تـائـيـنـ اـنـهـائـيـ عـرـوجـ تـيـ پـهـنـلـ هـيـ، تـنـهـنـ جـوـبـنـ بـشـيـادـ ڳـوـثـ بـنـدـيـ وـيـهـنـ وـارـيـ هـارـيـ سـماـجـ ۽ـ چـوـيـائـيـ مـالـ سـانـ گـڏـ لـاـذـاـلـوـ سـانـگـيـ سـماـجـ آـهـيـ.“ (Possshell, 1996: 5)

انـهـيءـ بـنـيـادـيـ هـارـيـ سـماـجـ ۽ـ ڏـتـونـدـ. سـنـگـهـارـ سـماـجـ جـيـ چـگـنـ ۽ـ پـيـرـنـ مـرـسـ وـاـپـارـيـ ذـيـتـيـ وـارـيـ ڪـرـتـ کـيـ وـذـائـنـ لـاءـ وـذاـ وـذاـ وـهـنـ جـوـڙـيـاـ پـوـءـ شهرـ ٻـداـ انـ رـيـتـ نـتـ نـوـانـ اـنـسـانـيـ آـبـادـيـ وـارـيـونـ وـاهـنـ وـسـنـدـيـونـ آـبـادـ ٿـيـنـدـيـونـ وـيـونـ. قـدـيمـ دـُـورـ ۾ـ 2500قـ. مـ تـائـيـنـ سـنـتـوـ سـيـيـتاـ تـرـقـيـ ڪـنـدـيـ، سـنـتـوـ مـاـقـرـيـ ۽ـ کـانـ گـهـتوـ اـڳـيـ وـذـيـ هـكـ عـظـيمـ سـنـتـوـ سـلـطـنتـ (Greater Indus Empire) جـوـ روـپـ وـثـيـ چـكـيـ هـيـ. اـيسـ. آـرـ. رـاءـ مـوـجـبـ هـنـ جـاـ چـارـ وـذاـ صـوـبـاـ هـاـ:

”1. سندو سلطنت جو مرکزی صوبو (Central Province of Indus Empire): هي^ه صوبو موجوده سند^ه پنجاب واري زرخيز ميداني علاقي تي ٻتل هو.

2. سندو سلطنت جو اولهائون صوبو (Western Province of Indus Empire): هن صوبو ۾، بلوجستان، مکران، خير^ه بولان لک وارو اتر - اولهائون علاقتو شامل آهي، ويندي آکس وادي^ه تائين وارو علاقتو، جتي سندو تهنيب جا چه ماڳ لانا آهن.

3. سندو سلطنت جو اوپرائون صوبو (Eastern Province of Indus Empire) گهگهر ندي (سرسوتي)، چتانگ درياه واري وادي^ه متيون سلح وارو سچو علاقتو، گنگا، جمنا جي وادي، موجوده هرياتا (اوپر پنجاب وارو علاقتو) اوله راجستان، يو پي (اتر پرديش) جو ميرث وارو ضلعو^ه سچو چمون وارو علاقتو هن ۾ شامل هو.

4. سندو سلطنت جو ڏاڪتو صوبو (Southern Province of Indus Empire): هي^ه صوبو ڪچ^ه ڪانياواڙ واري آپيٽ ڏڪن گجرات جي ساموندي ليٽائين^ه واري علاقي تي ٻتل هو.“ (Rao, 1991: 35, 66, 77, 99)

انهيء^ه عظيم سندو سلطنت جي جڙن جو مك^ه ڪارڻ انهن قديم سندو لوڪن جو پنهنجي نيمن تي پختو^ه باعمل رهڻ هئو. هنن اصول پرست پرسادن انسان، هن جهان ۾ اعليٽ انساني آدرشي قدر جوڙن ۾ پنهنجو وڌو^ه اعليٽ هنري^ه فكري پورهيو شامل ڪيو هو^ه آهي. اها سندو سلطنت چوڏسائين ۾ پڪري هڪ ملڪ جي صورت وٺي وئي هئي. شاه لطيف به چئني پاسن ۾ حڪومتي وزيرن جي حڪومت هئڻ واري ڳالهه^ه کئي آهي.

”چاري چوگانن ۾، واهيت ڪن وزير.“ (بلوچ، 2009: 360)
هن هيدى وڌي سندو سلطنت جو واسطو^ه لاڳاپو، وڃ^ه واپار جن علاقتن^ه مُلڪن سان رهيو هو، انهن مان گهشن جو ذكر شاه جي سُر سارنگ^ه مشرق^ه مغرب جي ملڪن: ترکي، استنبول، روم، چين، سمرقند، عربستان ويندي مصر تائين واري ملڪن جي نالي جي صورت ۾ آيل آهي.

موتي مانباتن جي، واري ڪِئائين وار،
وچون وسٽ آئيون، چوڏسيين^ه چوڏان،
ڪري اُئيون استبول تي، ڪن مٿو مغرب پاڻ،
ڪي چمڪن چيئن تي، ڪي لهن سمرقند سان،
ڪي رعي ويُون رُوم^ه تي، ڪي ڪابل، ڪي قندان،
ڪي دلي، ڪي دڪن، ڪي گُنن مئي گُرناڻ،
ڪي جنبيون جيسرمير^ه ذي، ڪي بيكانير بڪار،
ڪي پُريون پنجاب ذي، ڪي هلن مئي هلاڻ،
ڪيئن پُچ پهانيو، ڪنئي دٽ متى ڦاڻ،
ڪن اچي عمرڪوٽ تان، وسايا ولهائ،
سائين! سدائين ڪرين، متى سند سڪان،
دوست مينا دلدارا عالم سڀ آباد ڪريين.
(بلوچ، 2009: 412)

شاه لطيف انهيء^ه پنهنجي دؤر ۾ سندو سلطنت جي ڏاڪت^ه سڀ کان شاهوڪار صوبي ۾ سانوڻ رت ۾ پران^ه کي وهند^ه ڏسي ٿو، اهو پران دورو- هاكڙي درياه جي آخر^ه لنگه واري چاڙ آهي، جنهن مان هاكڙي درياه چاڙ چاڙ بتحي لاز^ه و لاسي سان گڏ ڪچ جي وٺن^ه کي واسيندو وهي وجي^ه ڪوري نار وسيلي هاڻو^ه ڪي سمند ۾ وجي ٻوندو هو ان مينو^ه ڳي^ه ۾ پران^ه جي تارئي وھڻ سان گڏ ڪاهو جي دڙي^ه ۽ بَين انڌي^ه قديم سندو سڀتائي ماڳن جو ذكر^ه ڪيو آهي. جن تي مينهن جي وسڪاري گاه^ه گلزاريون^ه ڪري ڇنڊيون هيون.

أجي اچ^ه اڪيُون، ڪِئائون ٻُر بُران،
وسٽ وجِئين^ه ڪان، لاتي^ه ڪچ وٺن تان.
(بلوچ، 2009: 412)

گنگوء^ه جي ئان گوٽ^ه تي، ڪهيو ڪاهو جي^ه ڏانه،
ونو مينه وَدْ قُرو^ه چُري^ه ڀريائين چاه،
ڏيئي پئن پاه، ڀريائين^ه ڪن^ه ڪراڙ جا.
(بلوچ، 2009: 411)

ڏيئي ريج رائڪ^ه کي، ڪيائين لونتري^ه تي لُ،
ڏلهي چنڍائين ڏزه^ه کي، پٽري ڀريائين پُل،
آندئين آب اچل، موڪل^ه تي مينهن^ه کي.
(بلوچ، 2009: 412)

اجوکي دور جا اهي مقدس اسلامي ماگ، قديم دنيا ه آگاني سند جي تجاري مارپ تي موجود هئا. انهن مقدس ماگن سان سنتوسبيتا جي لوکن جو تهذيب لڳ ۽ لاڳاپو قديم ايامن كان قائم رهيو آهي.

شاه اطيف انهيء سان گذ عربستان جي مقدس ماگن مكي، عرفات ۽ قديم تهذيب مرڪز مصر تي ساوثي جي برسات جو ذكر كيو آهي.

مكي کان ٿي موئيون، آشون تي عرفات،
روضي پاڪ رسول جي، ريجه ڪيانون رات،
وجڙيون پريات، موتي مصر آئيون.
(بلوج، 2009: 410)

سنتو تهذيب جي شهرن کي زوال اچن کان پوءِ اتكل 700 ورهيء (1500) کان 800 ق.م) چن اونده جو دور هو، ان کان پوءِ سنتو تهذيب جا نوان مرڪز جڙي بيما، چن اهي شهروري زندھ ٿي ويا هئا ۽ سند تي راتي ڏهسي (ڏهسل) ۽ سندس مڙس راجا جئدرت، جنهن سند جي پن وڏن

نسلي گروهن، جتن ۽ ميدن کي متخد ڪري پنهنجو راجا جئدرت کيو. كتاب مهاياارت (1000 ق.م) ۾ چاثايل آهي ته.

”سنتو سُوپير (Indus Empire) جي لوکن جي بادشاھ جئدرت کي، سُوپير جي پارهن شهزادن سان گذ، جن جي هتن ۾ جهنا
آهن، دروپدي سان ڳالاهائيندي ڏيڪاريو ويو آهي.“ (Roy, 1965: 560)

هڪ سنتي چوئي آهي ته:

”پارهن ويناپاريءَ، ارزهن هئا آهير.“

”چوئيون تاريخ ته ناهن هونديون، پر انهن جو بنيد، پنهنجي سماج جي اتهاں سان ٿي جڙيل هوندو آهي،“

جهنهن ۾ ريتون رسمون، رهشي ڪهڻي مطلب ته سجي سماجي نفسيات پلتيل هوندي آهي ۽ ان جي چند چان ۽ ان کي سمجھن لاءِ

ڪنهن قومي سماج جي هر سطح جي اپيس ۽ اتهاں کي نظر ۾ ضرور رکيو ويندو آهي؛ ان ڪري اها چوئي سند جي انهيءَ

پراچين اتهاں جي بنيد تي بتل ٿي ڏسجي.“ (قرشي، 2010: 105)

پراچين دور جي سنتو سپيتا جي هڪ ماهر ۽ سند ودون (Sindhiologist) ايس. آء، راء، هڪ ’سنتو مهر‘ تي اڪيرييل سنتولكت جي پاچ هن

ريت ڪئي آهي:

Sovior, king of the kings

[سوپير، بادشاھن جو بادشاهه]

(Rao, 1991: 248 & Indus Seal No: 240)

SI. No.	INSCRIPTION	TRANSCRIPTION	MEANING
108	☷ ☷ 𑀲	tr-tra-ksatra-	saviour, king of kings

”ان سنتو مهر تي ٻه چورسا (Square) ڏنل آهن، جيڪي وري پارهن خانن ۾ وريچيل آهن. ان مهر تي هڪ ليڪاوون خاڪو بادشاھ جو ڏنل آهي، جنهن جي هت ۾ هڪ شاهي عصا آهي ۽ تي پيون عصائون پور وچوٽ سان ڏيڪاريل آهن. ان جو مطلب ته سنتو سلطنت (Indus Empire) جي چئن وڏن صوبن تي بتل هئي ۽ ان مان هر هڪ حصو انتظامي طرح سان ڌن حصن ۾ ورهاييل هو، جنهن تي ڏن شهزادن وزيرن جي حڪمانيءَ هي، جن وٽ پنهنجا نائب ۽ مددگار الڳ الڳ هئا. ان جو مطلب ته سنتو سپيتا پنهنجي ڦيتاً واري دور (1500 ق.م) ۾ ب پنهنجي اصولوکي انتظامي حيحيت کي قائم رکندي آئي، لڳي ائين تو ته سند جا مرڪزي ۽ واپاري شهر قفتري لائقن ۽ حادثن سب ته ختم تي ويا، پر ڳوئن ۽ بهراڙين جو مخصوص اندرونی انتظام سماج جي مختلف سطحون تي قائم رهيو، ملڪ اندر معاشي چوپر قائم رهنديءَ آئي ۽ بهتر صورت ٿيئ تي، پنهنجا تاريخي واپاري ناتا بحال ڪرڻ جا جتن ڪندارهيا.“ (قرشي، 2010: 105-106)

18. آگاني سند ٻوليءَ جو ڦلهاءُ:

ڪنهن قومي سماج جا وذا ۽ عظيم شاعر ئي، انهيءَ سماج جي ٻوليءَ جا محافظ هوندا آهن. عظيم شاعرن جو جنم ۽ انهن جي ٻولين جي اسرد ۽ اورو عمل راست متناسب (Directly Proportional) هوندو آهي، چوٽ هن جي فڪري ۽ هي موي ولوز سبب ٻوليون ڏرگو پنهنجي قومي سماجن ۾، پر پنهنجي پريپاسي وارن سماجن ۾ سمانانا مائينديون آهن. ان ريت اهي شاعر پنهنجي سماج کي امرتا بخشيندا ۽ جيڻان ڏيندا آهن. شاه اطيف سنتي ٻوليءَ جي لفت بابت چوي ٿوت،

لامون آئ لفت، چيڙي وڌيس چپرين،
چوريءَ چانگا چريا، گنگن ڪئي ڏ گفت،
نيم سور ۽ سُرت، اڳوي تي آهون ڪري.
(مرزا، 1994: 295)

شاه اطيف، هن بيت هه سنتي لفت جي لامن (شاخن: الف، ب، ت...) کي ببيان ڪري ٿو. هن کي سنتي ٻوليءَ آن جي لفظي ذخيري جي چڱي ريت پروڙ هئي، هن وٽ سنتي ٻوليءَ ڳالاهائيندڙ هر طبقي، هر هنري ۽ فڪري مكتب کان ويندي اڳلـ آگاني سنتي سماج جي هر ڪرت واري گروه جا ڪهڻي کان ڪهڻا لفظ موجود هئا. ان ريت هڪ وڌي شاعر جي حيحيت ۾ هن وٽ سنتي ٻوليءَ جو تمام اعلي درجي وارو ڀاندار موجود هو. ويندي ٻوليءَ جي بقا آئو ايندڙ لڪارن کان به اوقف هو، تنهن ته هن چيو ته، ”فارسي سکڻ غلام بشجڻ جي مثال آهي، اوهان ’آب‘ ۽ ’طعام‘ پيئڻ ۽ کائڻ، ته حاصل ڪري وٺندا پر انهن ٻن ڳالهئن ۾ ٻڌجي ڪري، پنهنجا قومي-سماجي ڳڻ ۽ خاصيتون وجائي ويهندا ۽ ’عام انسان‘ بشجي ويندا ۽ ’ڄام‘ معني اصولوکا سنتي بشجي ڏسگهندـا.“

جي تون فارسي سکتو گولو تو ئ خلاد،
ايجتو تان آب گھري، بکتو تان طعام،
جو پتو پن گالھين، سو كيئن چائي چام،
ايء عامن سندو عام خاصن منجهان ذ قئي.
(بلاج، 2009: 72)

سُر مارئي جي هك بيت پ شاه لطيف جي مارئي پن گالھين جي تحفظ جي گالھم ئ عزمر کري ٿي هك 'وطن جي پاڻي' پاڻي 'پوليء جي' . هتي پاڻي زندگي آهي، پاڻي، 'تهنديب ئ تختلف'، ريتون ئ رسمون، 'مان ئ سمان' سڀ ڪجهه آهن، جنهن جي آذاري سماچ زنده رهن ٿا، پاڻي اعليٰ اخلاق ۽ گن آهن، جن کي هارجن ڏ گھرجي، ان ريت 'اباڻي پولي' قومي پولي به آهي تقومي پول به آهن، جنهن هر سمورا اخلاقي ۽ اعليٰ سماجي قدر، نيم، ريتون ئ رسمن سودو سمورا انفرادي ۽ اجتماعي قول ۽ قرار موجود هوندا آهن، جن جي وسيلي سماچ پگندا ۽ زندھ رهندما آهن.

ماڙيءَ چڙهي سُومرا، آڳ هد لجاڻي،
هتان مون مر هارجي، پائڻ جو پاڻي،
پولي پاڻي، وني شال وير وڃان.
(بلاج، 2009: 353)

18.1.3 قديم سندى بوليء جي قهلهاء ئ پکيڙ جا ڪارڻ:

پراچين دور جا سنتولوک شڪاري دور کان وني سماڻتيل سنتو سڀتائي دور هر هك وڌي دنيا سان وٺچ واپار وسيلي رابطي هر هتا ۽ هنن پنهنجون ريتون رسمون ئ عقیدا پن اتي جي ماڻهن کي وڃي آچيا، ان ريت دنيا جي هك وڌي حصي سان سندن واپاري، سماجي ۽ لسانی ناتا جڙي پيا، جن جو اثر ۽ نشانيون، اچ ذيئن تائين انبو-يوربپين سماجن هر لڃجن ٿا. دنيا سان سند واسين جي لڳ لاڳاپي سبب سندى بوليء جو قهلهاء ممکن ٿيو.

دنيا جي هك مشهور اينترپالاجست ۽ منھن جي تاريخ جي چندچات ڪرڻ واري هك محقق، آلين بینيلاتو(Alain Danie Lou) (پنهنجي ڪتاب God of Love and Ecstasy (The Tradition of Shiva Dinoysus) جي هك مضمون 'God of Love and Ecstasy'

"سنتو سلطنت جي دروازي بولي پنهنجيون سرحدون اڪري، پونوج سمند (Meditranean Sea) تائين وڃي پهتي. باسڪئس (Basques)، جارجيا (Georgia)، ليبيا (Lydia)، ايتروسڪئن (Etruscan)، كريت (Crete)، ذكت اتليء جو بيلاسجيا (Palasgia) وارو علانتو، ويندي مالتا (Malta) ۽ سچو ايشيا ماڻن (Asia Minor) انهيءَ بوليء کان متاثر ٿيو. (Aoumiel, 1994: 5-6)

18.2.3 قديم سندىن جي يورپ ڏانهن پھرين لڏپلان:

اوميل پنهنجي ڪتاب 'Dancing Shadows'، هر سنتين جي يورپ ڏانهن پھرين لڏپلان کي تمام آڳاڻي دور کان چاتائيندي اکي ٿي ت، "سندى آرين کي حملن کان گھتو اڳ پراڻي پتر واريء زمانى 'Paleolithic Era' هر هنن ملڪن (يورپي ملڪن) ڏانهن پکڙجي ويا هئا، اهو امكانی دور 20000ق.م وارو هوندو." (Aoumiel, 1994: 116)

18.3.3 قديم سندىن جي يورپ ڏانهن بي لڏپلان:

سنتو سماچ جي ترقى يافت شهري دور کان گھتو اڳ اتكل 5000ق.م کان 4000ق.م هر سنتولك جي هك تمام قيمم ۽ آڳاڻي تصويري شكل موجود هئي، ان جي ثابتی اوپر پيت (Easten Island) مان لتل ڪاٿ تي اڪريل قديم لكت جي صورت پر ملي آهي. اها لكت موھن جي دڙي ۽ ان جي سهيوگي بين شهن: لوٿ، دولا ويرا، چانهونءَ جي دڙي، لاکين جو دڙي ۽ هڙبا جي اوچ ماڻن کان گھتو آڳاڻي ۽ اوائي سنتو تهنيب (Pre Indus) دور جي نظر اچي ٿي. ان 'اوپر پيت' (Eastern Island) تي اهي آڳاٿا سنتولوک بېڙن ۽ هونڙ هر چڙهي پهنا هوندا. ان جو مطلب سنتو سماچ اتكل 5000ق.م کان 4000ق.م هر ڏرڳو چڪ، ٿيو ۽ نار پر بېڙا ٺاهڻ ۽ سمند پر هاڪارڻ وارو فن ايجاد ڪري چڪو هو. اهڙي 'اوپر پيت' (Easter Island) واري لكت ۽ سنتولك جي پيئا وار تختي قيمم آثارن ۽ پولين جي ماھر ايم. دي هيوزير تيار ڪئي آهي، جنهن جو مطالعو سند ودونان- ماھرن لاءِ حيرت ناك آهي.

آمريكي محقق اوميل (Aoumiel) اسڪاٿ لشن ۾ سنتو لكت (Indus script) جي لڃجن جي گالھم ڪئي آهي.

"سندى اوکن ساموندي سفر ڪري، سانتيڪي ساگر (Pacific Sea) کي اڪري ايستر آنلينب (Easter Island) وڃي پهتا، قيمم آثارن جي مشهور ماهر 'شم' (Basham) سان گذ ڪيئن ئي بين عالمن جو خيال آهي، هن پيت جي تصويري لكت هو ھو موھن جي دڙي واري لكت جو چڙي آهي. هتي شوڊيوتا جي مورتي بموجود آهي." (اوميل، 2009: 115)

اها لكت موھن جي دڙي واري لكت کان گھتو آڳاڻي ۽ اوائي لكت وارو نمونو لڳي ٿي، ان ڪري جو موھن جي دڙي جي لكت ليڪاوين آهي ۽ جنهن ته ڪاٿ تي اڪريل اها لكت مڪمل نموني تصويري ۽ ٻئي ليڪن هر آهي. هو وڌي لكت ڪي ٿي ت، "ان جي ابئر آرين جي سند تي هلان 2150ق.م تائين ٿي هوندي." (Aoumiel, 1994: 162)

3.18.4 تدیم سندین جي يورپ ڏانهن آخری لڌپلان:

اوميل سندین جي ٿين وڌي لڌپلان وارو زمانو سينترل ايشائي ڌنار لوکن۔ آرين جي هلان واري وقت کي قرار ڏيندي لکي ٿي ت، ”آرين جا سند تي حمل 2150ق.م کان 1200ق.م تائين هليا۔ هئن حملن کان بچي ويل سنتي افغانستان، ايران، عراق، عربستان ۽ فلسطين کان ٿيندا پهريائين اوپر يورپ ۽ بعد ۾ اوپر يورپ پهنا هئا۔ ان کان سوا اوپر ڏانهن وڌي اندونيشيا ۽ امڪاني طور چپان تائين ب ويا هئا۔ اهو ب معلوم ٿئي ٿو ت هي ماٿو پولينشيا ۽ اڳتي وڌي امريكا پهنا آهن، هي نسل پيڙين هلانچ جو ماهر هو. تجارت سندن ڏنتو هو.“ (Aoumiel, 1994: 117-118)

جي. آر هنتر سنتولاكت جو دنيا جي لاڳايو ڏيكاريڊي لکي ٿو،

”حقیقت به اها ت سچي براهمي (Brahmi) الف- ب کي سنتولاكت تان کنيل ٿي ڏسجي. اهو ب سمجھيو وڃي ٿو ت هي عالم جن ٻرهمي لكت جو فنيقي (Phoenician) ۽ ڏڪت وارين سامي زبان جي لكت سان گانديابو ڏيكاريڊ آهي. سڀ کي غلط ڪوڻ آهن. چاكاڻ ته اهڙيون چتون پترون شاهديون موجود آهن، جن جي آذاري پڪ سان چئي سگجي ٿو ت سامي ۽ فينيقي لكت، سنتولاكت تان ورتل آهن.“ (Hestr, 1995: 22-23)

3.18.5 سند- يورپي پوليءَه جو جڙڻ:

دنيا ۾ سند يورپي پوليءَه (Indo-European Languages) وارو نظريو ۽ آريائي نظريو، پئي نظر يا: 1814ع کان اُسریا آهن. انهن جو بنیاد سنسكريت ۽ جرمن سودو پين پوليءَه ڏڻو ويو آهي. اوميل پهرين محققه آهي، جنهن قديم سند جي آركيالاجي واري اتهاس جي بنیاد تي انهيءَ پوليءَه جو بنیاد سند قرار ڏڻو آهي.

”سند کان يورپ پهتل ماڻهن جو يورپي لوکن سان انضمام جي نتيجي ۾ سند- يورپي لوک ۽ سند- يورپي پوليءَه جو جنم ٿيو.“ (Aoumiel, 1994: 118)

”سند پوليءَه دنيا جي هڪ اڳاتي پولي آهي ۽ جنهن ڪنهن پوليءَه کي ان جي لكت (Script) ملي ٿو، اها ان سماج جي ترقى ۽ لاءِ مک موڙ ثابت ٿيندو آهي. ان ريت انسڪريپت دنيا جي هڪ قديم لكت جو نمونو آهي. اچ تائين واري دنيا ۾ موجود لكتون ان کان متاثر ٿيون آهن.

3.18.6 سند- يورپي پوليءَه:

سند يورپي پوليءَه (Indo-European Languages) جي اصطلاح کي نديي کتب جا لسانيات جا ماهر هند- يورپي پوليون، ڪري ڄاڻائڻ تا ۽ ان کي سنسكريت، جرمن ۽ پين يورپي پوليءَه پسند ٿي ۽ پسند ٿي ۽ ميڪس مولر ۽ پين جي نظرئي تحت هن کي آريائي پس منظر ڏين تا، ايستائين هو چون ٿا ته هي ڪنهن هڪ ويزهي هڦ پر هڪ خاندان جي هڪ چت هيٺان رهندڙ ماڻهن جي پولي آهي.

ميڪس مولر، ايف (F) جي ڪيل مختلف خطابن تي پتل كتاب 'Lectures on Science of Language' (Max Muller, 1866: 213) هڪ زماني هر، ايراني، هندستاني، جرمن، ڀوناني، رومين، ڪيلانڪس ۽ سلاوڪ لوکن جا وذا گنجي ڪري هڪ ويزهي هڦ پر هڪ چت هيٺان رهندڙا هئا.“

ان ريت هو هڪ اڳاتي سند- يورپي پوليءَه (Proto- Indo European Language) جا بنیاد، ڪنهن ڪنهن اسڪنڌي نيوين ملڪن ۾ گولين ٿا. ان کي هو هڪ چت هيٺان (Under the One Roof) وارو نظريو ڪوئين ٿا، ان جي پيٽ ۾ اوميل جو چوڻ آهي ت، ”سند- يورپي پوليءَه سند- يورپي لوکن جو وجود، مختلف قديم زمان ۾ سند کان يورپ ڏانهن لڌپلان واري عمل هيٺ ٿيل ثقافتی انضمام جو ڦل آهي.“ (Aoumiel, 1944: 118)

”ڪولون رينفرو، پنهنجي كتاب، Archealogy and Languages“ ۾ لکي ٿو،

”The Language of the Indus Valley Seal Stones is in fact and Early form of Indo-European.“ (Renfrew, 1988)

قيديم آثارن جي هڪ روسي ماهر وي. اي مر ميسن جو چوڻ آهي ت،

”جيڪا مهر ڪئسپئين سند جي اُتر کان اُتلائـن- ٿي، واري ترڪمانستان جي ماڳ ونڌان لتي آهي، اها اڳاتي سندو، (Proto- Indian) نموني واري آهي.“ (Renfrew, 1988: 192)

جي. آر هنتر ب سنتولاكت کي پروتو انددين لكت (Proto-Indian Script) سڌي ٿو. جئن ته اها لكت سنتوسڀتا سان لاڳايو رکنڌ آهي، ان ڪري ان جو صحيح ۽ تز اصطلاح اڳاتي سنتولاكت (Proto-Indus Script) ٿيندو.

3.18.7 سند- يورپي پوليءَه جا هڪ رڪني مادا:

سند- يورپي پوليءَه جي اڀاس جي شروعات سر ولیم جونس، جي مقالي 'History and Culture of the Hindus' کان شروع ٿي جي ڪو 2 فيروري 1786ع ۾ پيش ڪيو ۽ جي 1788ع ۾ چېچي پترو ٿيو. ان مقالي هن سنسكريت، ڪلاسيڪل ڀوناني ۽ لاطيني پوليءَه جي هڪ گذيل پاڙ هئن بابت ٻڌايو ويو آهي. جيڪا بالاشڪ اڳتى گوئڪ ۽ سيلنڪ سان رليل مليل آهي.

”هن نظرئي جو باني هڪ جرمني عالم، فرنينز بوب (Fernanz Bop) (1791-1867ع) هو. هن سنسكريت پوليءَه جي قاعدن مان مادي جو تصور ورتو. ۽ ان جي تقليد ڪندي، مادن کي هڪ رڪني، قرار ڏنو. فرنينز بوب جي پوءِ لڳن فرض ڪيل

مادن کی صوتی گُن بَ دنا. جهڙوک: 'ڪرٽيئس، چيو ته مادو هڪ مڪمل وينجٽ (Consonant) آهي. ان کان پوءِ 'وود' (Wood) پنهنجي مقالی 'سنڌ-يوريبي مادن جي جوڙجڪ' پ چيو ته سنڌ-يوريبي ماده هڪ رکني' صورت وارا هئا.' (صيقي، 1977ء: 113)

پولين جي بنيداڍي 'مادي واري نظرئي' (Roots Theory) وارن ماهن جو اهو خيال، جرمن عالم پاران نديي کتب جي پولين جي پيتا وارا اڀاس خاص طرح سان سنسڪرت، جرمن ۽ يوناني پولين جي اڀاس کان پوءِ اسريو.

"جديد زمانی ۾ پولين جي تارخي ۽ پيٽاوار اڀاس ۽ انهن جي ساختيانی تجزين جي ڪارڻ، پولين کي خاندانن ۾ ورهائي انهن پولين جي گنڍيل بنيدا ڳولڻ جي ڪوشش جي سبب گھڻئي اسانيات جي ماهن جي تحقيق موجب، سنڌ-يوريبي پولي Indo-European Language) جي جديد جوڙجڪ ڪئي وئي ۽ اهو چيو ويو ته ان کي ابتدائي مادي جي صورت چئي سگهجي ٿو، اوائلی صورت ۾ رڳو ماده وجود آيا، اهي ماده هڪ رُڪن (Monosylab) هئا، پوءِ اڳياڙين ۽ پڃاڙين جي جڙڻ سان نت مرڪب نوان لفظ جڙندا ويا." (صيقي، 1977ء: 112)

ڪتاب 'Essays on Indo-European Linguistics' ۾ داڪتر ستيا راجن بشرجي 'بوپ' جي حوالى سان سنڌ-يوريبي پولين جي لاڳاپي بابت چاٿايو آهي ته:

"سنسڪرت، يوناني ۽ لاطيني پولين جوماء نپريئن آهي." (Bopp, 1990: 6)

بوپ وڌيڪ ان بابت لکي ٿو ته،

"The Sanskrit and the European Languages derive from a common source." (Bopp, 1990: 3)

ڪتاب، 'اردو زبان کا اخذ ہند کو' ۾ خاطر غزنوي پشاج جو اثر سنڌ جي الهندي پاسي هئن بابت چاٿائيندي وڌيڪ لکي ٿو ته: پشاج، هند-يوريبي پولين (Indo-European Languages) جي چاڙ هند- ايراني پولين (Indo-Iranian Languages) سان لاڳاپو رکي تي، جلنهن ته، هندکوبولي، سنتوماٿر جي پولي آهي." (غزنوي، 2003ء: 162)

3. قديم سنديءَ جا هڪ رُڪن وارا مادا:

سنديءَ پولي، سنتو تهنيپ جيان هڪ وڌو ۽ اعليٰ اسانياتي پس منظر رکي تي ۽ قديم دور کان وئي هڪ اڳل-اڳاتي سنتو پولي، وارا سمورا گُن ۽ لڃن هئن پنهنجي اندر ۾ ساندي ۽ سٽياري رکيا آهن.

سنديءَ پولي ۾ موهن جي دڙي يا ان کان اڳاتي دور کان وئي اهڙا 'يڪ بد' وارا لفظ کوڙ سارا موجود رهيا آهن:

جهڙوک: = س = Sa

جنهن جو مطلب سگهارو آهي، ان مان لفظ شاه، بادشاهه ۽ پاتشاه جڙيو. شاه لطيف چيو آهي ته،

* پاتشاهي نه پاڙيان سٽيون سٽيءَ سان.

(آذواني، 2013ء: 234)

جهڙوک: پا = انهيءَ جي معنلي تحفظ ڏيندر آهي.

خالد احمد، ڪتاب 'The Bridge of Words' ۾ لکي ٿو ته،

"هند-يوريبي پولين جو لفظ 'پا' (Pa) جو مطلب، مضبوط، طاقتور ۽ آقا آهي." (احمد، 2004ء: 271)

هن اکر مان سنت- يوريبي پولين وارا لفظي اسم جڙيا، جهڙوک: پاپا، بابا، بابا وغيره، انهيءَ مان 'پاپاء روم' بابا، بابو، پاپو ۽ ٻاپل وغيره اُسریا، اهو ساڳيو پا، سا سان گذا - پاشا، پاتشاه بشيو. شاه لطيف چيو آهي ته،

* پيرين آڳ نه پُچشي، پاپل ڏئي نه پُور.

(بولج، 2009ء: 84)

جهڙوک: د = دا = دادا = داتا - انهيءَ يڪ پدي لفظ 'د' مان جڙيا آهن.

جنهن جو مطلب 'ڏيندر' آهي. شاه لطيف هن لفظ کي هن ريت ڪتب آندو آهي.

* در داتا مڱ منڪتا، پئي جي كي مَ سان.

(آذواني: 2013ء: 378)

جهڙوک: گا، مان لفظ

اڪا = آقا = آغا جڙيو. شاه لطيف 'اڪا' يا 'اڳي' وارا لفظ ڪيترائي پيرا ڪتب آندو آهي.

* اي اڳي جو احسان، جو هادي ميٿيم ههڙو.

(بولج، 2009ء: 143)

= ر = را = هن مان لفظ راء جڙيو. شاه لطيف اهو 'راء' وارا لفظ پنهنجي ڪلام ۾ گھتو استعمال ڪيو آهي.

* راء سين وٺا جي تن جاڙيجن جاڙ ڪي.

(بولج، 2009ء: 163)

سند جي قدیم آثارن جي ماهر ۽ موہن جي دڙي واري قدیم سندو لکت (Ancient Indus Script) جي عالم ایس. آر. راڳ، سندی پولی ۽ جي قدامت جي باري هر لکي توت.

”سندی پولی ۾ هڪ بد وارن لفظن‘ (Monosyllabic Words) جي گھٺائي آهي ۽ هڪ بد واريون پاڻون رکنڌ لفظن ۽ نالن جي گھٺائي مان اسان کي پتو پوي ٿو ته ٻولي، وين کان به اڳائي آهي، ساڳئي لفظ کي پھرئين لفظ جي حیثيت سان، پوءِ پدن جي حیثيت سان ۽ بعد هر الف. بجي شڪل هر لکيو ويو.“ (Rao, 1994: 262)

هڪ اڳل، اڳائي سندو پولی ۾ تمام اوائل زمانی هر هڪ بد وارا لفظ تمام گھتا هوندا، اهي هڪ بد وارا لفظ، پوءِ اڳياڙين (Prefix)، چڃاڙين (Infix) ۽ پچڃاڙين (Suffix) سان مفرد لفظن مان ٿري ۽ ڳنجي مرتب لفظ بئيا. ان ريت ٻن يا ٻن کان وتيڪ مفرد لفظن جي ملن سان مرڪ لفظ، جڙيا.

اهڙيءَ ريت سُج لفظ هڪ مرڪ لفظ آهي. هن جي هڪ بد، واري صورت ”ج“ آهي، جنهن جي معني ”پول“ آهي. اهو هڪ مڪمل وينجڻ سان گڏ نديي سُر آواز وارو صوتپوش آهي. سندی سماج هر لازم اج ب چئو بدران عورتائي محاوروي هر آهي ت، چوچوا ابا چوا، جنهن جو اصل اچارندبي ”سُر آواز سان جُ جُ“ هوندو آهي.

* س + ج = سُج = صاف، نوح ۽ نيار ڳاله.

* هـ + ج = هـج = خراب ۽ بنهه غلط ڳاله.

هتي س ۽ هـ هـج کي اڳياڙي (Prefix) آهي.

شاه طيف چوي توت، ”شيشي جا جڙيل موتی قبول ٿيا، اصلی موتی واپس ٿي ويا، پنهنجي جهولي ۾ نوح، نيار ۽ سنا پول ۽ صحيح ڳالهه کنيو تو وتنان، بران جي آچ ڪندي شرم محسوس ٿئي ٿي چوته ماڻو سچ واري، پهرين جوڙ جي ڳالهه کي سمجھن جي سُد نثارن!“
اڳيو ڪائو ڪچ، ماتڪن موت ٿي،
پلهه پايو سُج، آچيندي لچ مران.
(بلوغ، 2009: 124)

سندو سڀتا جي اوج واري زمانی (2500-1500ق.م) هر سند جو واپار ڀورپ تائين پڪريل هو. سند ورڪي واپاري اوپر ۽ اولهه ڀورپ تائين پنهنجون شيون/ وکر پهچائيندا هئا. انگريزي لفظ بینگل (Bangle) معني چوڙي آهي. اهونچ ۽ اڳلو سندی لفظ (Proto Indus word) (آهي، هريانا India) جي هڪ سندو ماڳ جو نالو ’ڪالي بيڱن‘ آهي، جنهن جي معني ’ڪاريون چوڙيون آهي.

ڪتاب ’واري حاڙهاس کي اٿار‘ پ صديق طاهر، سر آرل سائين جي حوالي سان لکيو آهي ت،

”داسڪر تراتوري، ’ڪالي بيڱن‘ واري ماڳ جي اپريل 1918ء هر معائي کان پوءِ هن جو نالو ’ڪالي ونگ‘
(Kali vango) چاٿيو آهي.“ (طاهر، 1993: 41)

اطيف سائين سريمن ڪلياڻ هـ پنگان ۽ پنگ ڪمان لاءِ استعمال ڪيو آهي.

”هـن حبيبا هت کشي، پنگان لهي پان“

(آذائي، 1993: 12)

”چوري چنگ، پنگ لمي، حبيب هنيوس“

(آذائي، 1993: 12)

سندو ماٿري هـ مختلف نسلن جي ميلاپ سبب سنتي پولي ۽ جي لفظن هـ صوتيانى تبديلين جي ڪري معني متجمڻ ستجڻ وارو فرق آيو آهي. اکر ب ۽ و ٻان هـ منجن ٿا، ان ريت بنگ ڦري ونگ، ٿيو ۽ پنگان ڦري ونگان ٿيو ۽ بـ سـائي ڪي ۽ پـنجـابـي هـ وـنـگـانـ لـفـظـ چـوـڙـيـ هـ وـنـگـانـ لـفـظـ چـوـڙـيـ هـ پـنجـانـ بـينـگـانـ= بـينـگـانـ= وـنـگـانـ جـوـ ذاتـوـ هـڪـيـ آـهيـ، جـيـڪـوـ آـهيـ بـ (ڪـمانـ = Bow) جـنهـنـ مـانـ رـينـبوـ (Rainbow) نـهـيوـ اـهـوـ بـنيـاديـ لـفـظـ / ذاتـوـ قـيمـ سـندـوـ يـكـ بدـ وـارـوـ اـکـرـ بـ آـهيـ، اـسـانـ جـيـ پـوليـ هـ مـتروـكـيـ ٿـيوـ آـهيـ، اـنـهـيـ بـ وـارـيـ ذاتـوـ مـانـ سـندـ يـكـ بدـ (Bend=Curve) بـومـ بـتيـوـ، جـنهـنـ جـيـ معـنيـ وـريـ وـريـ وـريـ وـريـ وـريـ آـهيـ، جـيـڪـاـ پـونـگـ جـيـ شـڪـلـ هـڪـيـ سـانـ مـلـنـدـ ڇـلـنـدـ ۽ هـمـ معـنيـ وـاريـ لـزـهيـ هـ وـارـاـ آـهنـ.

ان ريت لفظ هـت (Hut)، در (Door)، سوتـرـ (Suitor) معني سـُتـ جـوـ نـهـيلـ اوـدـتوـ، جـنهـنـ کـيـ هـائيـ انـگـريـزـيـ هـ سـندـ چـيوـ وـجيـ ٿـوـ، هـ اـهـڙـاـ بـياـ اـنـيـ لـفـظـ، مـيـ، مـانـ ۽ مـينـ (Me)، نـامـ (Name)، ۽ نـانـ (Noun)، وـاءـ، وـائـلـ (Vowel) ۽ اـهـڙـاـ بـياـ اـكـيـتراـ بـياـ لـفـظـ جـيـڪـيـ سـندـ ڀـوريـ ٻـولـينـ (Indo-European Languages) بـياـ اـنـيـ لـفـظـ، وـاريـ اـڳـائيـ رـشتـيـ ۽ سـندـوـ تـهـذـيبـ جـيـ عـروـجـ وـاريـ وـاريـ اـنـگـيـتـ ڳـائـينـداـ آـهنـ، ان ريت ڀـورـپـ، سـندـ ۽ پـنجـابـ وـارـنـ هـ اـصـلوـكـيـ لـفـظـ کـيـ اـجـ بـسـنـوـارـيـ ۽ سـپـاريـ رـكـيوـ آـهيـ.

”ونگان چـڙـهـاـلـوـ ڪـڙـيوـ!
ميري داتا دي دربار ديان.“

سندو تـهـذـيبـ پـنهـنجـيـ اـفـجـ وـاريـ دـفـرـ هـ هـ تـرـقيـ پـسـنـدـ ۽ اـڳـائيـ وـذـنـ وـارـوـ جـوهـرـ رـکـنـدـ ڦـهـئـيـ، جـيـڪـاـ پـنهـنجـيـ اـفـجـ عـروـجـ وـاريـ زـمانـيـ هـ، دـنـياـ جـيـ هـڪـ وـڏـيـ عـلـئـقـيـ سـانـ لـهـ، وجـڙـ هـ آـئـيـ ۽ انـ تـيـ پـنهـنجـاـ گـهـرـاـ سـماـجيـ اـثرـ چـڏـيـائـينـ.

او میل هن حقیقت ڈانهن تیان چکائیدی چيو آهي ت، ”دراوڑی-ستو پولی، فلائب، هنگری، ترکی، منگول ۽ اسکیموز پولین اندر موجود آهي.“ (Aoumiel, 1994: 116) اڳاتی سنتی پولی (Proto Indus Language) ستو تهذیب جي اوج واري شهری دور (Mature urban phase) ۾ نندی کنڊ جي هڪ وڌي حصی ۾ عام رابطی ۽ لڳاپی واري پولی هئی، اها هڪ عالمگیر ستو تهذیب جي پولی هئی، جنهن سماج جي هر رُخ کان دنیا تي پنهنجو اثر وڌو، المسعودی پنهنجي کتاب، ”مروج النہب“ ۾ (330-332ھ) لکي ٿو، ”ست جي پولی هندستان جي پولین کان نیاري آهي.“ (Elliot, 1976: 24) هو وڌيڪ لکي ٿو، ”هندستان جي ’راجائن جي راجا‘ (King of Kings) ’بلهرا‘ (Bilaura) جي پولی ۽ کيريا‘ علاقئي جي کري ’کيريا‘ (Kiriya) پيو آهي، جتي اها پولی گالهائی ويندي آهي، سئمور (Saimur)، سبارا (Subara)، تانا (Tana) ۽ پین شہرن ۽ ڳونن ۾ لاري (Lariya) پولی گالهائی ويندي آهي، هن پولی جو نالو سمند کري پيو آهي.“ (Elliot, 1976: 24) اهي پوليون سنتی پولی جا لهجا (Dialects) آهن جيڪي اج بـ لاري ۽ کچيءَ جي صورت ۾ محفوظ آهن، سنتی پولی جو هڪ پهاڪو بـ انهن علاقئن بابت آهي ت،

سمير ۾ ذاريون، كلار ۾ ذڪماند،
(كاشف، 2012: 23)

اج بـ ذڀلي پاسي واري پت جي ’سميري ڏندي‘ انهيءَ سئمور (Saimur) واري علاقئي جي ياد ڏيارين ٿيون. قديم آثارن جي ماهر ايل، فيئر سروس (L. Fair Servis) آڳاتي ايامتی لكت ۽ ستولکت جي هڪ جهڙين صورتن تي تحقيق ڪندي، ان جي پيئتاوار تختي تيار ڪئي آهي. هن آڳاتي ايامتی دراوڑي پولی جي حدن ۾ ايران، ذڪن افغانستان، موجوده سچو پاڪستان ۽ ذڪن هندستان جو اهو علاقئو ڄاتايو آهي، جيڪو ستولسلنٽ (Indus Empire) جو چوٽون ۽ ڏاڪتوں صوبو هو. سنتي پولی نندی کنڊ کان سوءِ کار جي هڪ وڌي ڀاڳي جي رابطائي پولی پڻ هئي، اهو سڀڪجهه ان قديم پراچين ستول سماج جي معاشي ۽ واباري هلچل جي کري ممڪن ٿيو هو.

3.19 آرياء آريء هاري: يورپ ۾ بن صدien 1818 کان 2017 تائين وڌو بحث ۽ ماندان مچائيندڙ لفظ ’آريا‘ اصل ۾ ستولسيٽائي لفظ آهي ۽ نام نهاد آرين جي اچن کان گهٺو اڳ موهن جي ذري واري اوائل ۽ اوج واري دور ۾ اهو لفظ قديم ستولکت ۾ موجود رهيو آهي ۽ هڪ معزز ڪرت سان واڳيل هئن جي کري دنیا جي انيڪ ستـ. يوري پولين ۾ مختلف صورتن ۾ پرساڳي معني سان موجود آهي. هيءَ هڪ قديم ستول پولی جي ذُنو، وارو لفظ آهي، سنتي پولی ۾ ’آري‘ صفت ۽ اسم پبني طور موجود آهي، اهو اسم ماجر جي مهانن کان وٺي قلات جي هوٽ ذات وارن جتن وٽ ’نان‘ ۽ لقب طور موجود آهي.

عطا محمد پيئري كتاب ’Indus Script‘ ۾ ’آر‘ جي معني ساراهيل ڪڍي آهي ۽ ان جي موهن جي ذري واري اكري صورت جو پت آهي، جيڪو سارين ۽ ساريجن جو وڌو ڏاڻو ٿي سکوي ٿو.“ (Bhanbhro, 2012: 27-28) عربی پولی ۾ اسم ’محمد‘ جي معني بـ واڪاٿيل ۽ ساراهيل آهي، ان ئي ڪري شاه لطيف، سُر حُسيني ۾ انهيءَ اسم ’محمد‘ کي ’آريائي‘ جي هم معني ۽ مترادف اسم قرار ڏيئتي چيو آهي ت، ”برو هو پٽيوُن آريائيءَ أجاريو.“ (بلوچ، 2009: 234)

ڪتاب ”سنتي ڪلاسيڪل شاعرن جي لفت“ ۾ لکيل آهي ت، ”هي هوٽ قوم جي سردار جو لقب آهي، جنهن جي معني شريف خاندان آهي، هي قوم آڳاتي، بـ اٿئي ۽ اصل راجپوت نسل مان آهي، ايرين بي صدي عيسويه ۾ تصنیف ڪيل جاگرافيءَ ۾ ’وريتائي‘ لوڪن جو ذكر ڪيو آهي.“ (فهيميد، 2004: 4)

جرمن لوڪن، سامي نسل واري منهبي ’يهوديت‘ جي اثر کان پاهر نڪرن لاءَ ’آريا نسل‘، ’آريائي پولي‘ واري پانشي کي هئي ذئي، هنن پنهنجا بنيدايشا ۾ ڳوليندي وسان ڪونه گهٽايو، هڙي تحقيق اج بـ جاري آهي. ”آڪسفورد جو هڪ پروفيسر ايف، آر آڃن اج بـ اسانيات ذريعي آرين جي كوجنا ۾ مصروف آهي.“ (ملڪ، 2002: 115) فرانس ۾ آريائي خيال ۽ تصور رکنڌ مان هڪ اهم نالو رينان (Renan) جو آهي، آريائي نظرئي جي باني ميڪس مولر ۽ فلسفي رينان جي حيٺيت ساڳي آهي، رينان کي بين الاقومي سند حاصل آهي، رينان جي ذهني تشکيل جرمن فلسفي ۽ علم اشتراق ڪئي، هو لکي ٿو، ”سامي لوڪن جي ڪرن لاءَ هاڻ ڪو به اهم ڪم ناهي رهيو، اسان کي جرمن ۽ سيلٽڪ رهڻ گهرجي ۽ پنهنجن ابدی عقیدن کي محفوظ رکڻ گهرجي.“ (ملڪ، 2002: 232)

3.19.1 آري: شاه لطيف پنهنجي ڪلام جي سُرن: آيري، معنوري، ڪوھياري ۽ حُسيني ۾ پنهون ۽ جي پيءَ کي ڪٿي ’آري‘ ۽ ڪتهن مهل ’آري ڄام‘ واري

‘مانواري’ لقب سان ڪوئيو آهي. ‘ڄام’ نجو سند جي سمن جو لقب رهيو آهي.

ڪيچئون ڪيچي آيا، منهنجا رت نه هئا رتي،
آريء جي اولاد ۾، منهنجي پنهل منجهه پتي،
ڇڻي سُسي سُج ۾، ويا آڌيء جو آٿي،
آء پير نه چلينس پنهل جو آهيان جانب جي جتي،
سورن جي سُتي، مون کي ڏئي ويا ڏير ڏهاڳ جي.
(شيغ، 2012: 173)

* مان ورمن وچ ۾، اولائي اُك آري.
* اُنء تان اوينن نه ڪئو آريء اُن جئن.
* اُونء تان اوينن نه ڪئو جشن اُن آري ڄام.
* کو جو لِکس کان، آريء جي عشق جو.
* پاروچا بئا گھٹا، منهنجو آجهو آريائي.
* آريء جو اُهڪ، مون رهئما راهه ٿيو.
* آريائي پنهونهه ري. ڙي سرتيون منهنجي ڪاند سري.
(باليو، 2009: 203، 230، 248، 249، 250)
* اچين جي آري، ته پاند پني لک لنگهيان.
(ڏڀائي، 2009: 287)

شاه لطيف جي سيءوڳي ۽ بزرگ صوفي شاعر مبين شاه عنات، اهو لفظ صفت طور عزت واري، مانواري، طور استعمال ڪيو آهي.

* جن جو آريائي اڳوان، تن کي ڪانهي ڪانهي باڪ بهير ۾
* آريائيء جا، عنات چئي، ڏونگر ڏيندء ٽس،
* آريائي، عنات چئي، کي جي ڪيڻا قول.
* سگهي لهندء سان آريجا عنات چئي.
* آجيڻ عنات چئي، هت آريچن آهي.
(ص Bates، 2010: 240، 250، 251، 260)

3.19.2 آريء هاري:

قييم سماجي ڪرٽ واري دُور ۾ جنهن ماڻهو، ڏوئي، شڪاري ۽ مالوند هئا. پاروهي ڏٺ، شڪار ۽ مال جي تانگهه، سائي جي سانگ ۾
پيا مختلف ماڳن تي ڦرندا هئا، اهڙي هند هند قرٽان واري آوارگي ۽ لندپلان واري دُور ۾ جن ماڻهن پوکي راهي واري ڪرٽ کي اختيار ڪيو ۽
ٿانيڪا ٿي گوٽ ٻڌي وينا، تئن پاڻ کي مهذب ٿي ڪوئيو هوندوءه اهي لوڪ هنن سمورن ڏٿ، شڪار ۽ ڦنار ڪي ڪرٽ ڪرڻ وارن ۾ ماناڻا هئا، جو
هنن ابتدائي گونائي زندگي ۽ واري ذرعي سماج کي قائم ڪيو ۽ اهو ڳوئا تو سماج وادو پوکي ۽ واري اپٽ مان اسرى، اوائل شهري سماج ۾ گھڙيو
جيٽي وادو اپٽ بازار کي جو ڦيو ۽ ڏيتى ليٽي ۽ وارو شهرى سماج اسرىو.

”هر هائڻ لاءِ لاطيني بولائي ۾ فل (Verb) ‘أرو’ (Aro) آهي، پوکي جو گي زمين لاءِ لفظ ‘Arable’ آهي، سنت يوربي بولين ۾
‘نندن والو هر’ (Harrow) سهابڳ، آهي، قيم نلوري بوليءه ۾ ان جومادو هروي هو. لهو لفظ ‘Harvest’ جوبه مادو آهي. جرمني ۽
۾ ب ‘Harfest’ آهي. عربي بوليءه ۾ ‘حراث’ جي معنى هاري آهي.“ (احمد، 2004: 198-199)

هن جديڊ دنيا جڙڻ کان گھتو اڳ قييم دنيا ۾ ب مختلف ڪرٽ ڪنڌڙ سماجن واري انسان جو انسان سان لڳاپو تهائين پڪو پختو رهيو
آهي، هنن هڪ پئي کان سكيو ۽ پرايو آهي. ان ريت هڪ مهذب دنيا کان گھٽ مهذب يا وڌ مهذب دنيا ڏانهن ڏرگو فن ۽ هنر جوسفر جاري رهيو، پر
ٻولين جا لفظ هڪ سماج کان پئي سماج، هڪ ملڪ کان پئي ملڪ ڏانهن ۽ ان ريت ڪنڊ وڃي پهتا.

هنن سڀني لفظن آري، آريائي، آريجا جي معنى هر صورت ۾ ‘مانوارا’ (Honourable) ٿئي ٿي. هيرودوتس ‘آريا’ جي اصطلاح
ميد ۽ ايرانيين تي استعمال ڪئي هي، جتي هن لفظ جو اچار آرين (Arian) آهي ۽ ان مان مطلب قييم ميدين آهي.

”سن 1819ع ۾ فريبر ڪ شليگل (Frederak Shalegal) ان جو تمام گھتو واهيو ڪري مقبول ٻتلويو. هن لفظ آريا جو ‘بن’ آري
(Ari) آهي. هن ان کي جرمني بوليءه واري لفظ ‘اهري’ (Ahre) سان گئي ڇنيو، ان جرمن لفظ ‘اهري’ (Ahre) جي معنى عزت
۽ مان آهي. پئي لفظن جي ‘بن’ مطلب هڪ ئي آهي. ڪاكو پيرومل آذوائي به انهيءَ گاڻا هه سان سهمت ٿيندي نظر اچي تو.“
(آلوائي، 1980: 211)

انهيءَ دور ۾ جنهن اجا ڏوئي، شڪاري ۽ مالوند سماج وڌي اوچ سان تڳي رهيا هئا. ان دور ۾ گوٽ ٻڌي ٿانيڪا ٿي پوکي راهي ڪرڻ وارا
لوڪ اُتم انسان جي لڳي ۾ آيا ۽ عاليٽ يا ‘آري سڻيا ويا.

”ڪن تاریخ لکنڌڙن آرين کي مهذب ۽ شريف بـ سـديـو آـهي.“ (Moreland، 1936: 73)
مونيـئـولـيـمـ ”آـريـاـ“ لـفـظـ جـوـ ذـاـتوـ.

”سنسکرت بولی، جي لفظ ’ري‘ (Ri) ئ آر‘ (Ar) ئ لاطینی، جي لفظ ’ایراتروم‘ (Aratrum) مان ورتو آهي. جنهن جي معنی هر هلائن پتایو آهي.“ (Monier, 1936: 397)

”آرين جو مطلب شريف ڦ مهندب ڪوند آهي، پر هاري ماڻهو آهي، اهي ماڻهو جيڪي هر هلائن، پوكى راهي ڪن ۽ مال ڏارين ٿا.“ (Monier, 1936: 396)

بنجامن واڪر’ The Hindu World ‘ء شري ڪانت تلاگيري’ Rigveda Historical Analysis، ”ڳويد هڪ تيونجا هزار اٺ سؤ چو ٻه پڏن (الظن) وارو گهاو جهنگ آهي. ان ۾ رڳ چو ٽيئه نظمن ۾ اهو لفظ آريا ڪتی چتيه پيرا استعمال ٿيو آهي. رڳ ويد ۾ اهو لفظ عزت سان سامهون واري لاءِ ڪتب آندو ويو آهي. جيئن اسان محترم، جناب، شري، يا شريمان چوندا آهيون. جيئن ”رامائڻ ه راون جي زال کيس‘ آريا پتر، چئي ڪري سائنس ڳالهائي ٿي.“ (Thapar, 2000: 3-4)

شاه لطيف جي رسالي جي چئن سُرن: آبرى، معنوري، ڪوھياري ۽ حسني ۾ اهو لفظ ’آري‘، ’آريائي‘ ۽ ’آريجن‘ وارو ساڳي ودين واري معنی سان: ’معزز‘، ’مانوارو‘ ۽ ’اعلي‘ طور سڀ پيرا كان وڌيڪ استعمال ٿيو آهي.

3.19.3 آري ڄام:

ان ريت اهو لفظ ’آريا‘ هر صورت ۾ آڳانو سنتولفظ آهي ۽ ڪتی ڪنهن مخصوص نسل لاءِ ڪتب آندو ويو آهي، گھوڪري شاه لطيف آريء سان گذ ڇام، لفظ ماليو آهي. ڄام سند جي سما حاڪمن جو لقب به آهي ته تخليق جي خدا جو ’زند اوستائي‘ نلوه جم‘ آهي.

* اصل آريء ڄام جي، پلءِ آئون پيئي.

* اصل آريء ڄام جي، سڳي ٿون نه سڀاء.

(بلوچ، 2009: 157، 162، 248)

اهو ’آريا‘ لفظ مندي ڪان وٺي مهندب ۽ مانواري لاءِ ڪتب آندو ويو. ڪتاب ’آندالاجي‘ ۾ لکيل آهي ته.

”راون جو پت جيڪو پان ڪي ’آريو‘ سمجهي ٿو، پنهنجي چاچي ۽ پيشن ڪي جيڪو رام کي حق تي سمجهي ٿو، هن کي اٺ آريو، چئي طعنو ڏي تو.“ (ملڪ، 2002: 224)

لفظ جڙڻ ۽ عام واهي پر اچڻ ڪان پوءِ اهي ثقافتني جو ڙجڪ ۽ معنی ۽ مفهوم واري داڻري ڪان نڪري سلي سياسي اسانياتي داڻري ۾ به داخل تي سگهن ٿا. جرمن لوڪن ڀوودين جي داڻري ۽ اثر ڪان نڪرن لاءِ هن مهندب ۽ غير مهندب آريا ۽ ان آريا واري اصطلاح ڪي جنهن ريت ڪتب آندو ۽ ان جي ڪري انسان ذات ڪي پن مها پاري چنگين ڪي منهن ڏيٺو پنجي ويو.

شاه لطيف جي ڪلام، ۾ لفظ ’آري‘، ’آريائي‘، ’آريجا‘ ۽ ان سان لاڳاپيل لفظ عزت ۽ احترام لاءِ ڪتب آندا ويا آهن ۽ رڳ سند جي مخصوص ذات- هوت لاءِ نه ڪتب آندا ويا آهن. جڙئي ۽ ريت ڄام، لفظ ماروي جي مگندي ڪيت ۽ نوري واري ور ڄام تماچي ۽ ويندي زرتشت جي ڪتاب، ’زند اوستا‘ ۾ تخليق جي خدا جم‘ لاءِ استعمال ڪيو آهي. جهڙوڪ:

* ڪتيءِ ۾ ڪتیائين، مارو ڄام ملير جو.

* وڌي ڄام، جنهن مياڻيون موکيون.

* نه ڪنه چائو ڄام کي، نکو ڄام وياءُ.

(بلوچ، 2009: 283، 284)

بوربي ٻولين ڏانهن اهو لفظ ’آريا‘، ’آري‘ قديم سندو لوڪن جي دنيا مر ڦرقران واري دفر (Wandering period) ۾ سندوندي جي جايلو لام ۽ هيئين لام وارن لوڪن مان ٿي منتقل ٿيو ۽ گھوامڪان آهي ته اهو مالوند ۽ وانڀيون ٺاهي عارضي پوکون ڪندڙ لوڪن جي پريئي مرس لاءِ ڪتب ايندو هو، جيڪو پوءِ ’آري‘ ۽ ’اهرى‘ مان ڦرندو ’انر‘ (Honour) ۽ ’انريبل‘ (Honribel) (واري صورت وڃي اختيار ڪيائين). سچي دنيا ۾ آهڙيون لفظي هڪجهڙاين موجود آهن، انهن جو آذار تي ڪو هڪ نسل ۽ هڪ پوليائي يا هڪ چپر هيٺ رهن، وارو لسان پي نظريو جو ڙن هڪ غير سائنسي عمل ٿيندو. سند- آريائي ٻولين واري سروشي ۾ متى ماڻي واري اسمن، براههتر ۽ برادر، ماتر ۽ مدر، پدر ۽ فادر، ڏهتر ۽ دوسر کان علاوه باقي اسمي لفظ منو ڏوچ، ابراهمي ۽ برهم، ساره ۽ سرسوتى، سرنجوس ۽ آريائي، ماروت ۽ مارس جهڙا تصديق هيٺ ثابت ٿيا ۽ پيا اسمي لفظ، سامي ٻولين، سنسڪرت ۽ سند- يوربي ٻولين ۾ ساڳيا آهن.

اهڙين لفظي هڪجهڙاين جي آذار تي پروفسر شريف ڪنجاهي جو مقالو ‘Punjab Scandinavian Language Contact’، ’عربي‘ ۽ انگريزي لفظي هڪجهڙائين تي محمد احمد مظہر جي سهيئر‘ English Traced to Arabic‘ مان ڪو اهڙو نتيجو ڪيئن ته اهي ٻوليون هڪئي چت هيٺ رهندڙ خاندان جون جدا شاخون آهن يا اهي سمورا، سند- يوربي ٻوليون ڳالهائيندڙ لوڪ هڪئي نسل مان اسريا آهن. بههه غلط تحقيق ليڪي ويندي.

ايچ. اولبن برگ، ڪتاب، ’Ancient India its Language Religion‘، ۾ لکي ٿو،

”ڳو لفظن جي بن يا ٽن وينجن (Consonants) وارن مادن مان، اُن جي اصلیت ڳولڻ ۽ ان مان تاريخ جو ڙن هڪ خطرناڪ عمل آهي، ان سان غلط نتيجا مرتب ٿئي جو پڪو امڪان آهي.“ (Oldenberg, 1962: 55-57)

فريدڪ ميڪس مولر (Fraderic Max Muller) جو آريائي نسل وارو ڏوچ، اهڙيئي لفظي هڪجهڙاين تي آذاريل هو. ان ۾ انهيءِ ڳالهين جي

جائز وئي ذورتو ويو آهي ته اهي لفظي هڪجهڙاين ۽ اهي لفظ قديم ۽ ابتدائي دور وارن، شڪاري ۽ ڏوچي انساني قبيلان جي لڌپلان ۽ سنتوسپيتا جي

شاه عبداللطيف جي ڪلام جو سماجي- تحقيقى اڀاس

اوچ ۽ عروج، يرکڻ ۽ اُسرڻ واري تهنيبي ۽ واپاري لاڳاپن جي دوڻن ۾ هڪ ٻئي ڏانهن منتقل ٿيا آهن.

دنیا جي مختلف کنبنج جي انسانی سماجن جا لاڳاپا اج جي برق رفتار رابطائي دُورن کان گھٹو اڳانا آهن. اهي لاڳاپا قدیم تهذیبی خاص طرح مذهبن جي تبلیغ، واپار ئالپیلان واری دُورن جڙنیا ۽ هڪئي جي سیستانن جي اوسرے ترقی ۽ جو کارشن برها.

3.20 قدیم سند - یوری یولیء جوہک ہت ہیٹ وارو آریائی نظریو:

آریائی نظرئی کی پکرینڈر میکس میولر (Max Muller) اها هام ہنئی تھو تمام جلد انھی وطن کی نشانبر کندو جتی سمورا آریائی نسل ہک ہند تھا۔ پورب مرنی نظرئی جونالو 'ساگٹی جیر ہیت' (Under the Same Roof) مشہور تھا، ان نظرئی جو بیانو آہی تھا،

”هك آگاتي زمانی ۾ ايراني، اندبين، جرمن، يوناني، رومي، ڪئاٽڪ ۽ سلاوڪ لوکن جا ابا ڏاڻا گنجي هك ويٺهي ۾ نه پر هك جن هيٺ، هندا هئا۔“ (Muller, 1862: 213)

اگتی هلي میکس مولر انھی آدیائی- نسلی نظری تان هت کئی ویو هو ۽ جیو هئائین،

انهیءَ مِ كوب شے كونهي ت سند- يوربي بوليون' (Indo-European Languages) گھتو تتو يورپ ۾ ڳالهایون وجن ٿيون ۽ هيلائين انهيءَ جي بنيدادي، اڳانلي سند- يوربي بولي، جي ڳولا ۾ مسئلو گھتو منجهندو ويو خاص طرح سان قديم آثارن جي کوتائيءَ ڪوچنا كان پوءِ نديي ڪند جي هڪ وڌي جاگراهايي علاقئي هر ڏهن كان بارهن لک چورس ڪلومبرم ڀڪري سندو تهنيب ۽ سندو سلطنت جو ظاهر ٿئٽ اهابا ڪريٽيا ڪاريما تاریخ، (Radio Carbon Dating) موجب ثابت ٿيل آهي ذ کي پانيو ڪيل آريائي لوڪن جي زماني كان گھتو اڳانلي ثابت ٿي چكي آهي. هئري صورت ۾ اسان کي تمام قييم زماني ڏانهن موتو پوندو، هزارين سال قبل مسيح ۾، اهي سندو سڀتايني ماڳن وارا شڪاري، ڏوچي ۽ تنووند لوڪ پيت قوت لاءِ ڪند لاتاريندا هئا ايшиائي ماڳن کان نكري ڪريٽ جي بيتن، پوءِ یونان كان ٿيندا اوپير يورپ ۾ وڃي آباد ٿيا ۽ انهي هز اون سالن ح، سفر م سستائون جو ٻندا ودا.

آریا تۇند لوکھا، هو كىنەن سبب يا موسمى تېبىلىق جى كىرى جابلو ماڭرىيون چىدى، سەتەندىيە جى ميدانى علاشقۇن ڏانهن كىي
هزار سالان تائىن ھورىيان ايندا رهيا هەت.

عین الحق فرید کوئی پنهنجی مقالی 'Pre-Aryan origins of the Pakistani Languages' ملکی تی تے،

”3500 ورھي اڳ آريا لوک ردين ۽ پکرين جي ذئن سان گڏ سندوماٿري ۾ اچن لڳا. سندوماٿري هڪ زرعی سماج هو، ان ڪري ان وقت مسئله پيدا تيا، جنهن ايندا اوذا مال جا ڌڻ ويکيل فصلن ۾ ڪاهي بياا ان جي نتيجي ۾ جيئڻا جهنا شروع ٿيا،

کتی کتی انهن دلوند لوکن مکانی ماٹهن کی شکست بـ ذـنـی، پـراـوـسـ فـتـجـ، مـکـانـیـ لوـکـنـ جـیـ ٿـیـ ۽ آـرـینـ کـیـ سـپـتـ سنـتوـ وـارـیـ عـلـاقـیـ مـاـنـ نـکـرـ ٿـوـ بـيوـ۔” (Fridkoti, 1991: 20)

آربیائی لوکن لاءِ ایج. جی ویلن، کتاب 'مختصر تاریخ عالم' میر عامر طرح سان مالاوند لوکن جی چگی ماٹھوئے واری راجنیتی طریقی
باتلکم، ٿو ته.

”رومی سمند جی ڪنارن تی آباد مائهن وانگر، هنن جي سماجي زندگي ۽ جو محور مندر ڏ هو، هنن جا سردار سورما هوندا هئا ڏ ڪ، يروهت، هنن وٽ هڪ الٽام، نظام بدران هڪ اشراف، سماج وارو نظام رائج هو. هنن جم، خاص خاندانن جم،

آرایائی لوکن جو ویدن کان پوءِ بيو و دُوئِ اهرم ڪتاب 'زند اوستا' آهي، انهيءَ پيغمبر زرتشت ئه هن جي گهرياتين جي نالن مان ئي ظاهر آهي ته اها پهون پهريندڙ لوک هئانه کي سنتوسپيتا يا کن بين تنهدين جا جوڙيندڙ هئا. جوڙوک: زرتشت، (پيلوان)، زرتشت جي بي جو نالو پوروششيا، (پورن گهورون جو مالڪ)، ماڳ جو نالو 'دغدودا' (ڳئون پال) ئه زال جو نالو 'حوي' (پلن پسوئن جي مالكياطي) ان ريت سندن نالا سندن

اصلوکي ڪرت جي اذاري رکيل اهن ۽ اهي صاف ظاهر ڪن تا اهي مالوند لوک هئا۔
جڏهن ته سنتو تهذيب جي اوئلي ماڳ 'مهر ڳر'ه جي شروعات 5000ق. مڙاري ٿي چڪي هئي ۽ ان کان پوءِ 3500ق. مه آمري واري

”مohen جي دزی جي عظیم ثقافت جو بنیاد تی هزار (3000) سال قبل مسیح ۾ پئجی چکو هو، جو آهستی آهستی ادائی ی هتی۔ رہیق مغل موجب:

(Maryland 1026-10)

(Moreland, 1936: 10)
”جيڪڏهن فرضي طور آريں جي اچڻ کي سند ۾ قبول به ڪجي تپوءِ بهائي چوڏهن سؤ (1400) قبل مسيح ۾ آيا هوندا۔“
(P. 1936: 52)

اویل ان بابت صاف ۽ چتن لفظن ۾ اهوبالکی ٿي ته.

آریائی نسل ۽ بولین جي نظرئی يورپ خاص طرح سان فرانس ۾ وڌي پذيرائي حاصل ڪئي، انهيءَ لسانی بنیادن تي لاسن (Lasin) جي ساتي اگست فريبرري پات (August Fredert Pott) (چئي ڏنوٽه،

”بوربي قومن جو بنیاد ايشيا آهي.“ (ملک، 2002: 228)

رشيد ملک، كتاب ’اندلاجي‘ ۾ ”اگست فريبرري پات‘ جي حوالی سان لکي ٿوٽه،

”ڪلچر سچ جي رستي سان سفر ڪندو آهي، تمام يوربي ماڻهو ايشيا جا رهندڙ هئا ۽ نندڙن ابهم ٻارڙن وانگر پنهنجي ماڳ جي پيرپاسي ۾ راند روند ڪندڻا هئا۔ کوهئري ۾ ورنل ڀادن کي تازو ڪرڻ جي ضرورت ڦاهي رهي، اسان کي واقعاتي ٿوٽن تي پورو سو ڪرڻ گهرجي، جيڪي ثبوت اسان کي يوربي ۽ ايشائي بوليون بهجائن ٿون ۽ ڪتي به ڏ بلڪ اٽي بني نوع انسان جي روحاني توانين جي تربيت گاهه ۽ ڪيڻ ۽ ڪنڻ جو ميدان آهي.“ (ملک، 2002: 2228)

ڪووبير (Cuvier) [1769-1832] انساني نسلن جي ترتيب انساني بنیادن تي ڪئي، هن كان ڏه سال پوءِ مشهور تاريخدان مثلي (Michelet) پنهنجي كتاب ’History of Rome‘ ۾ سامي (Sami) ۽ سنتو جرمن (Indo-Jurman) اصطلاحن کي استعمال ڪندڻ لکيوٽ،

”سچ جي رستي سان ۽ مقناطيسى لهون جي رُخ سان انسان ذات جي سفري وات سان هلو، ايشيا كان يورپ تائين ۽ انبيا كان فرانس جي سفر جو نظارو ڪيو، انساني سفر جو مكىه ماڳ انبيا آهي، تمام انساني نسلن ۽ منهن جي جنم ڀومي انبيا آهي، اها سچي دنيا جي ماڳ جي پيت ۾ نياج واري جڳهه آهي.“ (ملک، 2002: 230)

ان ريت يوربي ليڪن جي هڪ وڌي تحريري سلسلي ۾ باٽيل ۽ بين حوالن سان هماليائي جابلو سلسلي ۽ ڪوھ قافن جي اوچين چوٽين جي وج تي تبت جي اٿاهين ٻوڻ کي انساني پناه گاهه قرار ڏڻو، جيڪي حضرت نوح عليه السلام واري طرفان كان بچي نڪتا هئا.

ان ريت اهو ڀانيو اسريو هر طرح سان آدم ٿاني حضرت نوح وارو او لاٽ سنتوندي ۽ جي مٿين جابلو لام مان اوسر ڪئي ۽ پوءِ سچي دنيا ۾ پڪڙيو، سنتو جي مٿين لام وارا الوک آريا ۽ هيٺين ميداني علاقئن واري لام جا لوک دراوڙ (ڏنار) ڪوئچن ۾ آيا، جيڪي مٿين لام وارن لوڪن آرين جي مهندب ٿئن کان گھڻو اڳ سنتوندي ۽ جي ڪنارن سان ميداني علاقئن ۾ سنتو تهنيب جوڙي چڪا هئا.

”وڊي آريا لوڪن جو بردئي هئن ۽ انبيا ۾ اچن جي به تاریخ ۾ ڪاب شاهدي نتي ملي، ان ڳالهه جي ابتر هن امر لاءِ کوڙ لسانی شاهدييون موجود آهن ته ويدي آريا پاڻ سپت سنتو واري علاقئي کي پنهنجو وطن قرار ڏيندا هئا.“

(ملک، 2002: 249)

ڪنهن پونه تان لڌي ويندر لوكن جي قومي ڀادن ۾ وطن جي ياد هميشه قائم دائم رهندى آهي، قديم فونيши ۽ مصرى لوڪن کي پنهنجي وطن جو نالوت ياد نرهيو پر اهو ياد نرهيو تو سندن اڳوٽو وطن ڪتئي هو، گهوش پنهنجي كتاب ’The Aryan problem‘ ۾ لکي ٿوٽه،

”رگ ويد ۾ بيان ڪيل جاڪراهايائي ماڳن ۾ ان ڳالهه جي چتي شاهدي ملي ٿي پنجاب ۽ ان جي پيرپاسي وارا علاقائي آريا لوڪن جو وطن هو، اهو ثبوت نشو ملي تههن جا ڏاڪن جا ڏاڪن ملڪن كان لڌي پلاڻي انبيا آيا هجن.“

(Ghosh, 1957: 215-217)

الائيس البيانيا كتاب، ’سنڌو سلطنتون‘ ۾ آرين بابت لکي ٿي ته،

”هڪ سچ اها آهي ته آريا هتي ڪنهن به ڏ آيا هئا، اهي ماڻهو هتي جا قديم رهواسي ٿي سگهن ٿا، هڪ ٻي سچ 2003ع كان سنتوندي جي پارتوندين جي ڪناري قديم قبرن جي کوٽاين مان ملي آهي ته آريا وج ايشائي رياستن كان پاڪستان واري علاقئي ۾ داخل ٿيا هئا.“ (البيانيا، 2013: 244)

ڏندڪتائي، ڏٿوند آرين لاءِ اهو ڀانيو وڃي جڙي ٿوٽه، جنهن لاءِ کوڙ دليل ۽ شاهدييون موجود ته، سنتوندي ۽ جي مٿين، جابلو جوءِ واري لام آريا لوڪن جي وطن پونه هئي ۽ جتي هو هزارين ورهين كان مال چاريندا وتندا هئا ۽ وتن پئتو سماجي نظام (Paternal System) لڳو هو، هيٺين ميداني علاقئي واري لام جيڪا اٽڪ واري چور لوكان سنتوندي ۽ جي چوڙ وارن علاقئن تائين آهي، اهو سنتو سڀتائي دراوڙي لوڪن جو ماڳ هو ۽ وتن ’مائيو سماجي نظام‘ (Maternal Society System) موجود هو، جتي ديوين جو راج هو ۽ وتن واحد خلقٿيار هستي اون (Own) جو وجود تسليم ٿيل هو.

ڏٿوند آرين لاءِ اهو ڀانيو وڃي جڙي ٿوٽه، سند جي ميداني چراگاهي علاقئن مان فائدو ورتو بلڪ قديم سنتي بولي ۽ هن جي اعليٰ فڪري بي ان ريت پنهنجو ڪيو، جو اج هوسچاچن ۾ بـ تواچي.

پرڪاش پـ پنهنجي كتاب ’Political and Social Movement in Ancient Punjab‘ آر.سي زهئر (R.C.Zehner) جي كتاب ’هندو ازرم‘ جي حوالى سان لکي ٿوٽه،

”ورتر سنتوماٿري ۽ جي اصولوڪن لوڪن جي دفاعي سگه هئي ۽ جنگ جي ديوتا ‘اندر‘ کي انهن تي اوس سوپ حاصل

ڪرڻي هئي.“ (Zehnar, 1975-76: 22-27)

هو ورتر بلڪ لكتدي ڪين گيان ۽ ڏيان وارا، منقي ۽ پرهيزگار لوك قرار ڏيندي لکي ٿوٽه،

”سنتوماٿري ۽ جا اهي ورتر وڌي تپسيا ڪندڻ، منقي ۽ پرهيزگار انسان هئا ۽ هو ديوئان جا پيارا ۽ لادلا هئا، ورتر هن آريائن کي رگ (رگ ويد) سام (سام ويد) ۽ باجوس (يجرويد) جو علم عطا ڪيو.“ (Budh, 1976: 25-51)

رشيد ملڪ كتاب ’اندلاجي‘ ۾ لفظ ورتر کي سنتوماٿري ۽ جو پروهت حڪمران قرار ڏيندي هن کي آرين جي قبضي خلاف وڌو مزاحمت ڪار قرار ڏيندي لکي ٿوٽه،

”هو سجو پر مختصر اپیاس بُنائي ٿو ت، هي نئي ڪتاب (رگ ويد، اتر ويد ۽ يحرود) پنهنجي ترتيب صورت، شکل ۽ جوڙجڪ ۾ غير آريائي آهن.“ (ملڪ، 2002: ع 109)

هتي اهي مئي چاتايل سڀ ڳالهيوون، علم ۽ ڏاهپ جي اوس سوپ ڏانهن اشارو ڪن ٿيون. سنتوماٿر جي لوڪن کي فڪري ۽ روحاني وڌي سوپ اها ملي جوهن جو شو ڊيوتا - مهاديو، جي صورت ۾ اهر جڳههه والاري ٿو. شاه لطيف سج جي اوس ڪامياب ٿيڻ بابت چوي ٿو،

”سج جن جو سير، گز ويني تن گنيو.“

(شيخ، 2012: ع 92)

3.21 سواستيڪا:

”آريا‘ لفظ وانگر ساڳي صورتحال ساڳي واري لفظ ‘سواستيڪا‘ سان جڙي آهي. ‘سواستيڪا‘ جي نشان واري اهڙي هڪ سنتو مهر (Indus Seal) مهريگڙه مان بلدي آهي جيڪا 5000 م. سان لاڳاپو رکي ٿي، اهڙيون مهرون سموون سنتوسيٽائي ماڳن تان لتيون آهن. ڪتاب هندى- سنتي لفت پر محمد پناه ڦڙي هڪ لفظ ‘سواس‘ جي معني هن ريت ڪئي آهي:

سواس = سو گهر = خوشبودار. (قرزو، 2007: ع 197)

ان ريت سواستيڪا جو اشتراق ڪرڻ سان ان لفظ جي معني سُئين وسندين وارا وجي ٿيندي.

[سواستيڪا: سُ=سني/ سهڻي+ واسني= وسندي + ڪا= جا= سُئين ۽ اعليٰ وسندين وارا وڪ]

سواستيڪا عطا محمد پنپري جو موقف آهي، ان نشان (ڦ) جو مطلب نانو، آهي جيڪو شو ڏانهن منسوب آهي ۽ ناني سان لاڳاپو رکي ٿو جهڙيءَ ريت شو ۽ شكتي، اوم ۽ أما، آهن. ان ريت هي نالو مقدس نشان نانا ۽ ناني سان لاڳاپو ۽ نسبت رکي ٿو.

سند جي تاريخ ۾ راجا چچ جي هڪ ڪاهه بابت چاتايل آهي ت،

”پٽيءَ جي راجتاني نانا راج (ڪاكا راج) هئي ۽ ان جو جي رهاڪن کي سويس (Sawis) سڏيو ويندو هو.“

(Elliot, 1876: 145)

الائيس البيانيا اهڙي ئي هڪ هم معني ۽ ملندر جلندر هڪ لفظ جي معني بابت لکي ٿي ت،

”سوات وارو اهو عالٺتو رگ ويد ۾ چاتايل سواستو، آهي. جنهن جي معني شاندار جاءئي آهي.“

(البيانيا، 2013: ع 245)

”نانگا ناني ۽ هليا، هنگلاجان هلي.“

انهيءَ چڻي ماڳ وار مقدس نشان ‘سواستيڪا‘ جو نشان نيدي کند جي ڪيٽرن ئي قدير منهن هم متبرڪ نشان طور موجود آهي، جين، پڻ ۽ هندومت ۾ اهون شان نظر ايندو. انهيءَ نشان کي هتلر نسل پرستي، واري نشان طور اعليٰ درجي تي ڪتب آندو.

سندي پولي ۽ اهڙا ڪيٽرائي لفظ موجود آهن. جيڪي هن لفظ سواستيڪا جي ساختياتي جوڙجڪ سان تعلق رکن ٿا.

جهڙوڪ: ”سوير: سُ=سني+ وير= وقت“

* پورهئي ڪارڻ پيت جي، اُئين سوارا.

جهڙوڪ: ”سوات: سُ=سني+ وات= رستو“

* سُونهين تي ۽ سوات، ته منجهان دل دڳ لهين

جهڙوڪ: ”سوادائي: سُ=سني+ واذائي= خبر“

* مان اچيهون ڪاء، سوادائي سچھين.

(بولج، 2009: ع 106، 164 ۽ 229)

عطا محمد پنپري پنهنجي ڪتاب ‘Indus Script’ هڪ سنتومهر (Indus Seal) جي هڪ لفظ جي ڀاچ هن ريت سَ =

= Sa = سَا + سَسَا = سنو نجو، نبار ايماندار ۽ صاف سترو حاڪم طور ڪئي آهي. (Bhanbhro,

2012: 208)

ان ريت اهو صاف سمجھو ۾ اچي ٿو ته اهو لفظ ‘سواستيڪا‘ (ڦ) ۾ اچي ٿو ته اهو لفظ نجو ۽ آڪاٽو سنتو لفظ‘ (Proto-Indus Word) آهي ۽ پانيوكيل آرين جي اچن واري سال کان بـ گهڻو گهڻو پراٽو آهي.

3.22 ساموندي سامر اجن جو اسرى اچڻ، لطيني چنتاءِ دعائون:

کُوها ڪالهه ڪئي، وڌئون ائر آسرى،

الله جُوري مَ أَنْ جِي، أُولى جي أَلِي،

وَلْجَارَنْ وَتِي، وَكَرْ وَدُو بِيَرِين.

(بولج، 2009: ع 99)

پراچین دور کان شاه لطیف جی دور تائین، سند ۾ کاسبی مائهن ۽ هنرمندان جو هڪ وڌو جهان رہندو هو. وڌن کلا ۽ کلاؤنتی ۽ جا انيڪ نهونا ۽ نوان ورن هئا. هي هنرمند لوک، پراچین دور جي سنتين جواولاد هو آهي، جن عظيم الشان سنتوسلطنت، قائم کري، دنيا جو پهرين واپاري سماج تخليق کيو. هو جاوي (اندونيشيا)، لنكا (سريلانكا) وچ اوپر، مصر ۽ روم تائين هليا ويندا هئا. سنتباد سيلاني، نالي سان سنتو تهنيب جي جهازين جا قصا دنيا جي لوک ادب ۾ عام هئا، جن اوائي دور ۾ بيزا هاڪاري دنيا جي هڪ وڌي حصي سان وڌج واپار ۽ رابطه قائم کري، پين قومن تي پنهنجي تهنيب ۽ ترقى ۽ جو وڌو اثر چليو.

سمن جي دور تائين سنتي وٿجارن جي پرپور معاشي هلچل سند جي شهرن ۾ صاف نظر اچي ٿي. پر شاه لطیف جي دور ۾ عالمي سطح تي يوربي قومن جي ايري اچن جي کري صورتحال پونئن پساهن ۾ نظر اچي ٿي.
شاه لطیف اهڙي صورتحال ڏسي چوي ٿو،

اهڙن بيزياتن ۽ وٿجارن ساموندي - يوربي سامراج ۽ فطرت ٻئي مقابل اتي شاه لطیف ڳوري ڳالهه ٻڌي ٿو،

وَهَ تَكَ وَهُكْرَا، جَتَ نَنْجَرَ نَهَرَنَ،

وَذَانِرُونَ وَهَ سَامُهُبُونَ، جَجَهِي جَوْجُنْجِينَ،

نِيدُوَّهَ نَاتَارِيُونَ، وَتَجَارَا وَجَهَنَ،

مَلَا مَعْلَمَنَ، مُونَ ڳَرِي سُئَيْ ڳَالَهُزِيَ.

(بلوچ، 2009: 111)

* پَسِي سَخْتِي سَمَنْدَ جِي، مَانِدا تِيَا مَلَاحَ،

* سَفَرَ سَكِيرُونَ، هُونَ سَلَامَتَ سُيرِينَ،

(بلوچ، 2009: 105)

انهي ۽ دور ۾ سند جي امن ۽ وڌج واپار کي وڌ نتصان يوربي قومن مان پورچوگيزن رسایو. هي پنهنجي دور جا ساموندي ڏاڌيل هئا. سڀ کان پهرين پورچوگيز واسڪودجي گاما (Vosco Gama) هو، جيڪو ڏڪن انبيا جي مالدار بندري تي لٺو هو. ان کان پوءِ چن يوربي قومن جون واپاري ڪاهون شروع ٿي ويون. پورچوگيزين جهازن جي ڌاڪي جي کري اجوکن عربي سمند ان دور ۾ سند ساگر کي ب پورچوگيزي سمند سٽيو ويو هو. سمورن ساموندي رستن تي سندن ڏاڪو هو.

پورچوگيزن 1507ء ڏاري لاهري بندري تي ب پنهنجي واپاري ڪوئي قائم ڪئي هئي، پر پتو ڪوند آهي ت انهن سند جي حڪمران سعي سلطان کان اهڙي اجازت ورتی هئي يا ذ. ساڳِي ۽ ريت هنن هندستان جي الٽدي ساموندي ڪناري ۽ ساري ڏڪن- اوپر ايشيا جي ساموندي ڪنارن وارن بندرن تي پنهنجون تجارتی ڪوئيون قائم کري ورتيون هيون. سورهين صدي ۽ ساري ۽ سترهين صدي ۽ جي بھرئين اڌ تائين پورچوگيزن جي رات هئي، ڪير سندن واڻ به ونگو ڪري ڪوند سگهندو هو. انهيءِ زماني ۾ هندي سمند کي پورچوگيز- سمند کري سڌيو بندو هو ۽ هن سمند جي اچي ڪاري جا مالڪ اهي يوربي ماڻهو هئا. سند جي تجارت جو وڌو حصو سندن وڌ چڙهي ويو هو. هي ماڻهو پاهاڻ به مال گھرائيندا هئا ۽ سند جي واپار تي سندن هڪ هتي ۽ قائم تي وئي هئي. (فلور، 2004: 113)

شاه لطیف جي دور (1689-1752)ء تائين سند جا واپاري بيزا يوربي قومن جي بيزن جي پيٽ ۾ ضعيف ٿي چڪا هئا، معلم (رهبر) اڳين ماڳن (Front Line) تي بيدار نه بيتا هئا؛ ان ڪري بحری سفر کي يوربي قومن ۽ خود ساموندي رندکن مان تمام گھتو خطرو هو. انهن بيزن کي ڪلن هن ڪلن ساموندي ٽاڪرائين- ڪلنون (Oceanic Ridges) سان پٺ نتصان ٿيندو هو. لطيف سائين، اهڙي صورتحال ۾ بيزن جي ڦاسچن بابت چيو آهي ته:

مَلَاحَ مَعْلَمَ كِي، أَيُو ڪَرِي سَنَ،

تَرِي هِيَتَ تَرَازَ جِي، كَيُو ڪَرَّكُو ڪَلَ،

هِي مَالَ پَهْجُوِي مَدَ، جو پَانَ بَرَائُو چَارَهِيو.

(بلوچ، 2009: 101)

سند جي ساموندي واپاري لوکن کي قدرتی رندکن، طوفان، اوچر قيش کان سوء پندرهين صدي ۽ تائين ساموندي راهداري ۽ واري ڳوري رقم، ”لاڳ“ ۽ ”سونگ“ ذڏين ڀيووض سمند تي راج ڪندڙ، طاقتور ٿرين ۽ ساموندي ڦذاقون پاران سندن واپاري بيزا روكيا ويندا هئا، ان ڪري جيڪي بيزا لڳيدار، وجن ڦيندا هئا، ان بابت لطيف سائين خوش ٿيندي چوي ٿو:

گَهَرَ تَنَنِ جِي كِيَنَ، جَنَ لَڳِيدَارَ لَنَگَهَايَا.

(آدواتي، 1993: 64)

تَهُوري مَتَائِي، تو سَجِيَائِي مَعَافَ تَيِّ.

(بلوچ، 2009: 113)

شاه لطيف ”لڳيدار“ ساموندي جهازن ۽ بيزن کان محصول اوڳاڙيندڙ کي ”لڳيدار“ لاڳ وٺندر ڪري چيو آهي ۽ ”هوري“ ۽ ”متائي“ ان دور ۾ سمند جا ٻه جدا سونگ (Tax) هئا، جن مان ”متائي“ جرمانويا وڌيک لڳ آهي.

وَچِينَ جَانَ وَبِيهِي، جَرَ بَلَوَهَ پَانِيَانَ،

”ٿَرَ بَيْزَا! گَهَرَ سَپِرِينَ!“ أَوْسَهَ اِي پَيْهِي،

جِيَئِنَ وَتَجَارُو سِينَ وَكَرِينَ، سَرَهَا سَپِيَيَ.

حُرمت سَائِنْ حَبِيبَ جِي، سُونِگِيَا نَدَ سِيشِي،
پَالِتِينِ اُوَءِ پِيَهِي، كَنْدَ كَيَّانُو آثِيَا.
(آتواني، 1993: 64)

ندىي كند جي تاريخ هك پيرو ته شاهي خاندان جا پېئرا سونگيا ويا هئا، معنی سونگ (Tax) نه ذین سبب روکيا ويا هئا. اهو واقعو بئي
كىنهن سان نه، پر انديجا جي سيني كان طاقتور حكمران اكبراعظم جي يقىءە مشهور فارسي كتاب همايون نام جي مصنفه گل بدن بىگم سان
تىوهو. همايون نام ھ لكيل آهي ته.

”جنهن هوءە پىن بىگمات، گل ازز بىگم ھ سليم سلطان بىگم (اكبر جي گھر واري) سان گذ سورت بىدر تى بەتىون ته
پورچوگىزىن كىن حج تى ويچ كان روکيو ھ لېك (Tax) جي گھر رقم جي گھر كىئي وئى ھ اتكى سەت مەھىنا ياشەك سال
تائين راھداري (سونگ) نه ذىن سبب اھى شاهى بىگمات كجرات ھ رەھي پىون. ان رىت 17 آكتوبر 1576 تى حج جي سعادت لاد
روانيون تىيون، ان عرصى ھ سچى ندىي كند ھ اھو افواه پكىزجي ويوتە حاجين جي پېئرى كي يورپىن روکى چەنپى آھى. جنهن ته
اهو مسئۇرگۈراھداري ھ جوھو. واپس ورندى انهى ھ پېئرى كي عدن وە حادثو پىش آيو ھ بېئر جابلو تكرين سان تكراڭىچى تى
ويو، ان حادثى جي سبب وۇنىك عرصو كىن عدن جي بىدر تى رەھۋە پېئجي ويو. 1582ع ھ شاهي خاندان جي بىگمات جوفتح پور
سيكىري پەچن مەمكىن تىيو.“ (Begum, 1947: 71-75).

اهو مسئۇلۇ نىئەت كەچ جي راءِ جي مدد سان حل تىوهو. اھو سىپ ان كىرى تىيو جوان دور ھ هرمز كارىيە (Ourmes Strait) تى پورچوگىزىن
جو قبضۇ پختوهو، جن سەند جو واپار، وچ اوپير سان تىيەن واري كەم كى رىندايى چەنپى آھى. هنن جي گھر (Demand) هەئى تە سەند جا واپارى سەندن تىيار
تىيل مال سەندن حوالى كەن تە جىئەن هوپورپ كەنچى وچى وىكرو كندا.

لطيف سائين ھ جي دوقر (1652-1752ع) كان وئى انگرizen جي اچن تائين، سەند واسىن جو اھو سامونبى رشتۇ ھ ناتۇ قائەر رەھيو. هن پەننجى
دوقر، سەنتو ساگر' كىنارى وتجارەن كى پەردىيە كان اينىدى ھ ويندى ڈۇ ھو ھ پەن وتجارەن جي زالان كى سەندن ورن جي پەردىس جي بىدرن تان خىر
خىرىت سان واپس اچن تى خوش ئىنلىي ڈۇتەھۇن، انەن جي اھەن جەنلىكى ھەن رىت بىان كىي:

مائِ ولاتىي موئىل، تۈرَ تى توارىين،
واپىون وەتچارەن جىيۇن، جىءَ كىي چىمارىن،
كىليو كىكىارىن، جەن سىئَ سلامەت آثىا.
(بلقى، 2009: 111)

ستولوك دنيا جي سمورىن تەنھىيىن جي اوج ھ عروج مائىن كان گھەتو اېگ سەمنى سان پەنھەنچو ناتۇ جۆزىي ڈىساورن تائين بەچىي چەكاھئا. لطيف
سائين ھ كان پە صدبيون اېگ سەمن جي آخرى دور ھ يورپى قومن مان هك پورچوگىز 'اسكودىي' كاما 20 مئى سىن 1498ع ھ افريقا جو قىرونى
سەند سۇدۇ ڈكەن انبىيا جا سامونبى كەت ھ بىدرن گولى لەتا هئا، هو كىرا لا رىاست جي مالا رىبەندر جي ساحلى عالتىي 'كالىي كەت' تى بەتو هو. انەن
يورپى قومن ھ پورچوگىزى ودىكە اېڭراھئا. هنن هرمز كارىيە (Urmes Strait) تى قەضىي كەرچ جي كوشش كەئى.

پېي طرف 1492ع ھ كى يورپى بېراثەت 'كرستوف كولمبس'، ندىي كند جي سامونبى گس جي گۇلە ڪندو وچى ڈكەن آمرىكا جي
بىتن تى لەتو ھك صدى ھەنن سون ھ زمين حاصل كەرن لاد مەعصوم ھ ابەم گاڭزەن جي سەندىن دنما ھ دۇسەندىز نسل كەشى كەئى.
جنلىكى سەندو ھ جو چۈز وارۇ عالتۇ' (The Indus Delta Country) ھ سما دور بابت لەكى تۇتە.

”ان دور ھ پورچوگىزى هەندىستان ھ اوپير طرف پەنھەنچا پېر چەمائى رەھياھئا، دەلي ھ جي حکومتى طاقت زوال پەنيرھئى، باقى
ان زمانى ھ پە سگھارىون سىاسىي قوتون، سەند ھ كجرات وارپون هيون، سلطان نظام الدین سمو، تەنن زمانى ھ سەند جو
حكمران هو. مسلمانان جي ترک خليفى كىن فوجى امداد ڈنى، پر پۇء بە هو پورچوگىزى جي سەگە كى روکىن ھ سوپارا ن
تىيا.“ (ھىگ، 2014: 289)

ان دىس ھ سىن 1505ع ھ تركىي ھ جي حكمران سليمان عالىشان جي حكم تى سەنس مصر ھ اسڪندرىي بىنرگاھ تى بىيىل آزماز (بحرى
فوج)، كجرات جي حكمران محمود شاه بېگتىي (Beygri) (1458-1511ع) سەند جي كچىي بحرى سپاهىن گەنجى مەبىئە وېجەو چال واري
مقام تى يورپى قومن جي اثر كان سەنتو مەناسىگر (Indian Ocean) كى صاف رىك لاد 'فرئىسىسکو الميدا' (Francisco Almeida) (جي آزماز
(بحرى فوج) تى حملو كىي، جنهن ھ مسلمانان جي گەنلىك بحرى فوج وقتى كامىابى ماتى.

كجرات جو حاكم محمود شاه بېگتىي، سەند جي سما گەراتىي جي حاكم، چام تقلق عرف چام جوئى جو دەھتو هو، هن جي ماڭ جو نالو
بىيى مغلى هو، جنهن مىش كەۋۇن نان ھ بېگتۇ رەكىي هو، جىكىو كجراتىي ھ قرى 'بېگرۇ' تى پىبو. پەن سالان كانپۇء 'فرئىسىسکو الميدا' ودى
تىيارىي ھ كان پۇء جەھونا گەرەن كىنارى دىبىو (Due) وەت بىيىل مسلمانان جي سامونبىي فوج تى حملو كرى، آزماز' كى تباھ كرى چەنپى. سىن 1508ع ھ
'فرئىسىسکو الميدا' جي جەڭە 'الفاسو البوکرە' (Alphanso Albuquerque) كى انبىيا جو واپارى عيوضىي مقرر كىي، جنهن ڈكەن هەندىستان جي اھەم
عالتىي 'گوئا' (Goa)، دىبىو (Due) ھ 'دەمن' (Daman) سەندو كىتەن عالتىي قبضو كەرەن كان پۇء سىن 1513ع ھ هرمز كارىيە تى قبضو كرى ورتۇ. ان
رىت سەند جو واپار، قورو يورپى يەلۋەن (Middle Men) پورچوگىزى جي رەھ كەرم تى اچى بىيۇ.*

* اھرۇ احوال 1947ع كان اېگ واري جوزىل سەنتىي نصاب جي تاريخ واري كتاب تان ورتۇ ويو آھى، جنهن جا اېكىان بويان صفحىا قاتىل آهن.

1508ع ۾ ڄامن نظام الدین سمو ۽ سن 1511ع ۾ محمود شاه بهگتو (Begto) ۽ سال وفات ڪري ويا. ان کان پوءِ 1513ع ۾ پورچوگيزين هرمز کاڙي (Ourmuz Strait) (واري واپاري انگهه تي قبضو ڪري ورتو.) (عبدالغفور، 2004: 9-8)

سال 1522ع ۾ سما حکومت، حکمران خاندان جي اندرونی اختلافن ۽ وچ ايشيا ۾ موجود سيسائي مهم جوئي ۽ واري ماندان سب ختم ٿي وئي ۽ ارغون حکومتي دور شروع ٿيو جيڪو 1556ع تائين هليو. شاه حسن ارغون پنهنجو ڪوبه حکومت وارث ڇڻ کان سوا نپتوئي مردي ويو. سکر تي ارغونن جي ٿچ شريڪ عزيز سلطان محمود ڪوكلناش جي حکومت قائم ٿي، جنهن سان مقابلو ڪرڻ ۽ سكر جي حکومت هت کرڻ لاءِ ارغونن پاران پورچوگيزين کي گهرابيو ويو. ان بابت انهاس ۾ لکيل آهي ته.

”ميرزا عيسىٰ ترخان اول، پېبرو بئرتو (Pedro Barreto) جي ساموندي ٿورن جي دستي کي گهرابيو. ان وچ ۾ سلطان محمود ۽ ميرزا عيسىٰ ترخان جي وچ ۾ ئاهه ٿي ويو. ان تي پېبرو بئرتو، فوجي خرج گھريو ۽ خرج ملڻ ۾ دير ٿئن تي ايكويه بيڙن ۾ سوار 700 پرنگالي ٿورو نتي شهر ۾ ڪاهي پيا. 20 لکن پائونبن (2 Million Pounds) جوسون ۽ پي دولت کي لشيرو ويو 8000 معصوم شهري قتل ڪيا ويا، جنهن ته هڪ پورچوگيزي ڏماريو ويو. اها ايشائي ملڪن مان پورچوگيزين جي وڌي ۾ وڌي ڦفلت هئي.“ (Danvers, 1966: 507-508)

لطيف سائين ۽ ئاسيين جي ان عام ڪوس کان ٺيڪ 132 ورهيءَ پوءِ جنم ورتو. ان وقت هرمز کاري سودو ڏڪن هندستان جي ڪيترن ٿي علانقن تي پورچوگيزين جو مڪمل قبضو هو. يوري قومن مان رڳو پرنگالي ٿي ڏڪن انديبا جي ساموندي ماڳن، بيو، من ۽ گواتي قبضو ڦن ڪري ورتو ۽ اتي پنهنجا ڪوت. ڦقا ۽ واپاري ڪوئين قائم ڪري ورتيون هيون. ان ريت انهي ۽ ساموندي ڏاكبي ڪارڻ سند سودو سچي نندي ڪدب جي ساموندي واپاري قبضو ڪري ورتو هو. وتن هڪ سگهاري ساموندي فوج بئن هئي، انهي ڪارڻ هن دن ڦڳو انديبا پر ڏڪن. اوپر ايشيا، چين ۽ ٺلپائڻ جي تجارت مڪمل قبضو ڪري ورتو هو. سند جي واپار جو وڌو حصو هن چي ورجز هيل هو. هنن ٺلپائڻ، سري انڪا انهي، کان سواه هنن ڪيترن ٿي شهن ۽ بيٽن تي قائم ٿيندر ٻنهنجي هٿ وس ڪيا. هنن هڪ يوري قوم ڏج، ڪي پنهنجي واپار ۾ ڀلوٽو طور سان ڪنيو، اسپينن هنن سان اڳي ٿي گذهو. انهن يوري چو لوڪن هڪ صدي ۽ اندر تيز رفتار ساموندي بيڙا جوڙن وارو هنر سکي ورتو ۽ توري ٿي عرصي ۾ پورچوگيزين کي وڌيون چونون ٿئي پوهنجي ڪري ڇنيو. ان ريت هنن انگريزن آڻو وڌي کان وڌي رنڊك پورچوگيزن جو صفائيو ڪري ڇطيءِ.

وليئم فلاورپنهنجي مقالي ”چج ايست انديبا ڪمپني ۽ سند جو ديل بندر“ ۾ لکي ٿو، ”سترهين صدي ۽ جي ملدي ۾ ئي پورچوگيزن جي طاقت گهنجي رهي هئي.“ (فلور، 2004: 120)

جيئوٿيڪ سترهين صدي ۽ پورچوگيزين کي زوال اچي چڪو هو، تنهن هوندي به جنهن مغلن دور جو سند ۾ پهريون ڏڪر پيوهه اهڙي ڏڪوئيندڻ صورتحال ۾ پورچوگيزن سند جي وڪر جو سودو ڪن پيا. ان بابت فلاور لکي ٿو:

”انهي ڏڪر واري دوز ۾ (1623-1634) ۾ ڏج واپارين گريگورس ڪوئلز (Gregoris koilz) جي اڳوائيه ۾ بروس هيون، نالي هڪ جهاز سند امائيو، جنهن هن ڏڪاريل ڏييه مان 1400 دي. ايف. ايل وارن سڪن جو ناثو ڪاميyo. ساڳي ۽ ريت يونائيٽيد ڏج ايست انديبا ڪمپني ۽ سند ۽ ايران جي مڪران پاسي کان زميني رستي وسيلي واپار مان 680340 دي. ايف. ايل ناثو ڪاميyo.“ (فلور، 2004: 123)

اهڙي دئر ۾ جنهن ملڪ ڪارو ڏڪر موجود هجي ۽ ايدو لاپائتو واپار ڏترييل سند جي واپاري استحسال کان سواه ٻيو ڪجهه به هوندو. شاه لطيف اهڙن واپارين لاءِ چوي ٿو، ”اهڙا ڏڪاريل پيدا ڪندڙ موزي انسان هن ڏييه مان مردي ختم ٿي وڃن.“ ”ڏڪاريا ڏييه مان، موزي شل مرن.“

3.22.1 شاه لطيف هڪ پڙجاڻ مدب:

شاه لطيف جي وصال 1752ع کان انڪل روءِ چه ورهيءَ پوءِ 1758ع ۾ انگريزن واپار لاءِ سند ۾ داخل ٿيا پر شاه لطيف هڪ صدي اڳ انگريزن جي سامرائي ارادن کي سمجھي ويو هو، جو هونن کي ويجهه و هندڙ ۽ چور چيو الس، جيڪي بيڙن ۾ چڙهي آيا هئا.

”پوسٽنس، ڪتاب‘ Personal Observation on Sind‘ ۾ لکي ٿو، ”انگريزن جي پهريين واپاري ڪوئي ميان غلام شاه ڪلهوڙي جي اجازت سان 22- سپتمبر 1558ع ۾ آن کي وڌيڪ مراجعن جو نئون فرمان 11- سپتمبر 1758ع تي مليو.“ (Postans, 1843: 284)

لطيف سائين، انهي ڏئر ۾ وڌن معلمن ۽ رهبن کي پنهنجي جڳهه تي موجود ڪونه ڏنو ٿي، جيڪي نالي ماتر رهبر هئا سيءَ به ايدا برجستا ۽ قومي للڪارن کي منهن ڏيئن جهڙا نه هئا. ان ڪري ملاحن کي خيردار ڪندڙي چوي ٿو: ”فرنگي چور اچي تنهنجي ٻئڙي کي چوقيـر ڦريآهن!“

دُنگي وچ دريا، ڪي ٻڌي، ڪي اڳي،
هو جي وادي واثيا، سيءَ سونهڻ سيءَ سر يا،

معلم ملاج! جتي تهنجي مڪري، اچي چور چرھيا، دينگ يريا، تي تاري تهجي! (آلوانی، 1993ء: 57)

شاه لطیف انهن یورپی قومن بابت پنهنجي کلام ۾ صلف چيو آهي، ”نگریز اورتی پیوو ڙهندواچي ڀو رجو گیزی پري پیاوڙهن.“
 مُعلم سُکائیء سین، ایو ڪري ڳال،
 وه ۾ واگپرين جي، چارئي پهڻ چال،
 اوري ٿو ”انگریج“ وڌي، پري پُروج پال،
 سو مَس پُهچي مال، جو پاڻ پراٺو چاڙھيو
 (سرائي، 1985ء: 53)

ان جو مطلب تشاہ لطیف کی انگریزن ۽ پرتگالیں جی الک ملکن جی رہاوی هئن جی چاہ هئی ۽ هو انگریزن جی سیاسی عزائم کان پڻ چگی ۽ ریت واقف هو ۽ کین سپینی یورپی قومن کان و تیک خطرناک سمجھی رہیو هو، جیکی اورتی ۽ ویجمو وڙهندما پئی آیا۔ ان لاء شاہ لطیف جی مختلف رسالان ۾ توری فرق سان جُدا جُدا پڑھشين وارا بیت موجود آهن۔

داڪٽر بلوچ انھيء ساڳئي بيٽ جي بٽ پڙهڻي جي معني هن رٽ پٽائي توه، ”علماءُ اٽستاد پٽزياتي کي سڌي وڌي واڪي هي حال اوري توه، ”سند جي ساموندي ڪناري سان انگريزن جي اچ وج شروع آهي ئ ڏڪن انديا واري پاسي کان پٽنگالي گس جهليو بيٽا آهن، وج ۾ ڪچ واري ڪناري سان واڳيراهه چهليو بيٽا آهن، هي پرايو سامان منديٽيٽي پوچڻ گهرجي.“

مُعَلَّم سُكَائِنْ كِي، أُيو ڳُرَهِي حَلُ، اورَثَان انگرِيزِيَّه پُورَئُ، پَرَثَان پُوري پَال، وج هِيَ وَاگْمِيرَن جِي، چارِئِي پَهَر چَال، هيَ مَد پَهْجي مَال، جو پَاث پَرَاوُ چَاهِئُونَو، (بِلُوق، 2009: 101-102)

انگریارو (چیدی پائٹ وارو = یورپی ماتھو) اچی پهتو آهي، پنهنجی پیڑی جو حال خراب آهي، اهو کمزور ٿي چکو آمي. ان دور ناٹھن سند جي جهازي صنعت کمزور ٿي چکي هئي، لطيف چوي ٿو:

معلم سکاتیٰ کی، سڈی ایو جو،
 مڈ چاہین چنی، هنجین حال م کو،
 ناہ لٹپن چتیو، کیرو ٹیو کو،
 آیو انگریزو، ناکو اکٹھ جی کری.
(سرائی، 1985ء: 53)

معلم سکائیہ کی، ایو سد کری،
جاگو یارا جو جھے ہے، ایو پیر پیری،
سو مال مس وری، جو پان پراوش چاڑھیو۔

(سرائی، 1985ء: 53)

Shah-e-Latif-e-Herz-e-Samawati Nama-nisab surat-hal mera-sambandh jee-jaan-sundar kari-to-e-salih-zi-to, Meraan-joo-mal-haz-o-adab
Del-tan-hergaz-lahyoo!

ستيون دين سموتب جيون، اونهين جا اگاهه.
 ملاحظلو مهران جو، مور م لاهه مناهه.
 هيَّ جو سودو سُقرو سو مون پلَّه ياهه.

شاه اطیف 'لاگ'، 'سونگ'، وئن وارن وئان سولائی سان لنگمی اچن وارن کی مبارک دیندی، انهن جي گھر 'کیر هئن'، واري مبارڪ، واڌائي خوشخبری جي نويد ڏئي ٿو، 'اهئري للكار' (Challenge) سامهون اچن تي هُوندڙن تي خوف جي صورت ۾ پيڙيانهن کي ذسمهن، جاڳڻ 'خربدار هئن جي تاکيد ڪندڻ جوي ٿو، تايني تکلیف ڏست بعد ناكئن کي نند نه ڪرڻ گهريجي.

بَنْدِ جَانِ يَئِي، تَهْ سُكَّاتِيَا! مَ سَمْهُو،
كَبْرِ تَوْ كُنْ كَرِي، جِيَئِنْ مَلَّيِ منْجِهِ مَهِي،
أَيْتَوْ سُورِ سَهِي، نَبْدِ نَهْ كَجِيِ نَاكَا! (آدَوَاتِي، 1993: 57)

اطلیف سائین، ان دوړې، سامونبی سفر ۽ واپار جي ڈکوئیندې حالت ذسي سُر سریراڳ جي هک وائي ہر چوي تو: ”کنهن به ڪناري تي امن امان نتو سُجھيم. اهڙيءَ صورت ۾، رب جي رحمتئي اهڙو پيٽاڙو آهي، جتي هوپان کي ڈاتي گهر جيان محفوظ سمجھي تو۔“

ڪنديءَ ساريان ڪان، امن! امان!

يا إلهي! پاجهه بيلائي پانشيان.
(آدواي، 1993ء: 54)

3.22.2 سندووندی ۽ سمند تي ڏارين جون ڪاهون:

سنت واسین لاءِ ند رکو سمند پر سنتوندیَّه واری صورت حال ب، سکندر مقدونیَّه واری دور کان خراب رهی، وجہ توری امن واری وچوئین جي کري سنتين سک جو ساههٗ تي کنيوت وري کوندے کو ذاريوا هلان کري تي آيو۔ سنتوندیَّه جي بيلتا واری ماگ کي تاريخ پر تي پيرا جنگي خيل سان استعمال کيو وبو.

پهريون پيو سکندر مقدونيء (326-323ق.م) جي فوج سنت تي کاهن مهل زميني ۽ درياهي پئي گس استعمال کيا هئا ۽ سنت مان نکرڻ مهل سننس بھري سڀه سالار نيارڪس فوجي پيراستوءَ جي هك ڪينائي چاڙ وسيلي ڪڍي ايران ۽ عراق ڏاڻهن وڌيو. جنل هيگ، سکندر جي فوج جو سنت جي ڪيائی ماڳ مان نکرڻ باتل لکي ٿو،

”سنڌو جي هي ء صفا او لاهين چاڙ هئي، جيڪا سڪندر پاڻ جاڪو ڙي لتي هئي ئ نيار ڪوس بېڙا بان منجهان هاڪاري هئا.“ (بيگ، 2014ء: 19)

اعجاز الحق قدوسی "تاریخ سنت" ۾ لکی تو:

"پیوپرو محمود غزنویءَ جو سو مہنات جو مندر لُٹن کان پوءِ ملتان ڈانهن ویندی منصورہ کان وئی منٹ کوٹ تائین سنت جی جتن ۽ میر بھرن پیڙن تي چڑھي سندس وڌي مزاحمت ڪئي. ان جو بدل وٺڻ لاءِ هُن ملتان کان ولپس ورندی سال 418ھ / 1027ء م 1400 بیڑن سان، ملتان پاسي کان پيڙا هاڪاريڊي اچي ورتو، سندس جي هر هڪ پيڙي تي 20-20 وڃڙاڪ بڙچين ۽ نُڪٽ واري باه لڳائيندڙ تين سان تيار وينا هئا۔ سندوءَ ڪناري سان پيادل هوچ الڳ هئي. انهيءَ حملن ۾ جتن ۽ ملاحن شڪست کاڻي، محمود غزنوی سندس مال ملڪيت، پارن پچن کي محفوظ بيتن تان هٿي ڦرجي ڦرجي مال (مال غنيمت) جي صورت ملتان کان ٿيندو غزنوي ڪئي ويو." (قدوسی، 1976ء: 324-325)

”تیون یپرو سال 1556ء میرزا عیسیٰ ترخان ۽ محمود ڪوڪلاتاش جي اختلافن سبب، ترخانن پاران مدد لاءٽ کرڻ تي پېبرو پئريٽو جي اڳوائي ۽ ست سو پورچو گيزي ساموندي ڦاق، ايکويه بېڙن وسيلي لاهري بندر کان ٺئي پهتا، امير بندر کين روکيوه هن لاهري بندر جو قلعو تباھ ڪري ڇنيو. ميرزا عيسىٰ ترخان ۽ محمود ڪوڪلاتاش ۾ ڙاه ٿئي سبب پورچو گيزين خرج ۽ ڀنگ گھورويو، پنج نه ملش تي ٿئي شهر تي حملو ڪري ايшиا جي وڌي ٽرم 20 لک پائونڊ جو سون ۽ بي ملکيت ڦر سان گڏا هزار شهرين کي قتل ڪيائين ۽ انهيءٰ جنگ ۾ پورچو گيزين مان هڪ بـ ماڻهوهند موئ.“ (Danverse, 1966: 507-508)

اهو هايجو شاه اطيف جي جنم کان هڪ سوئيئي ورهيءٰ اڳ جو آهي ۽ شاه اطيف جي جنم تائين پورچو گيزي لوکن جوزور ٺئي چڪو هو، تنهن به شاه اطيف مڙنی یورپي قومن بابت چوي ٿو،

مُلْعَمُ مَاك ند اڳشن فَرنگي منجه قريا،
ملح تنهنجي مڪڙي، اچي چور چڙهيا.
اهما ڳالهه شاه لطيف انگلنيب جي ماڻهن لاءِ ڪري تو، چو شاه پنهنجي ڪلام ه انگرین فرنگي ۽ انگريلارو (چيي ٻائڻ وارو) وارا لفظ انگريليز
شاه، لاءِ لاءِ ڪت آندا آهن.

هر شاعر جي، شاعريه جو محرڪ، هن جو پنهنجو سماج، هن جون داخلي ۽ خارجي ڪيفيتون ۽ سماجي معروضي حالتون هونديون آهن، جن جي آذاري، هو پنهنجو شعوري سفر ڪري ٿو ۽ پنهنجو شعر پيش ڪري ٿو. اطيف سائين سند جي ساموندي زندگي ۽ جي ڏولائي واري دُور جو اکين ڏو شاهد هو، ان ڪري هو ان ٻڌري لاءِ سدائين دعاڳو رهيو آهي، جيڪو سندس ملڪ، مال منتع ۽ سڀڪجه آهي. انهيءَ هيجائي شاعريه ۾ هو پنهنجي وطن، پنهنجي سند لاءِ دڙڳو دعاڳو آهي، پر پنهنجي ڏاهپ ۽ سياچپ سان پريپور شاعريه ۾ خبردار ۽ هوشيار رهڻ لاءِ بچوي ٿو. هن جو سائينه ۽ هن جي سنت، جيڪا ارغون، ترخان ۽ مغل دور ۾ سانده ٻـ صديون ۽ پندرهن ورهين (1522-1738) نائين واري ڏايد، ظلم ۽ فرلت کان پوءِ "غاريبو غوراب" (مسڪين جو بيرڙو) ٿي ٻئي هئي، جنهن کي چو طرف کان خونڪا لهرون اچي لڳن ٿيون، جنهن ۾ وکر بيدون دير پيل آهي، پر اهي جهاز، ضعيف ۽ ڪمزور ٿي پيا آهن، انهن جا ناكا، معلم، نگهاي، ايذا بر جستا ۽ هوشيار ڪوذر هيا آهن، ان ڪري شاه اطيف جي سُر ساموندي ۽

جون تمنانوں یہ دعائوں گئی دعائوں نے۔ شاہ طیف چوی تو نے: اللہ ات مَ اولئین، بیڑا مَتی بیٹا۔

جوکو تئي مَ جهائز کي، قره هي اجي مَ شيت،
لکي کا مَ لپیت، هن غاربي غوراب کي.
(رسالو/آذواني، 1993: 50)

کوها کالهه کئي، وڌون انر آسرى،
اًلا! جهري مَ ان جي، اولي جي اُلي،
وتجارن وٿي، وکر ودو پيرئين.
(آذواني، 1993: 56)

سِرَهه تي سِيائون، پئنر جن تگن تي،
سِرَهه سبي ساجا ڪري، کوها کنيائون،
بَيرَهون بَهَرَن ه، چُوري ڇڏيائون،
لهريون لنگيائون، لطف سان لطيف چئي.
(آذواني، 1993: 73)

اچي سو ذنوع، جو ڪپر سوء کنن سين،
ستي لوک، لطيف چئي، ذرو ياد ن ڪيو،
غافل تي غوراب کي، اوڙاه تي آندوء،
سو چئر چوهي کان رکين! جو پيو پراٺو پوء،
جهائز فعین جو، پاتي ه پرتوء،
سيـ! سات سندوء، پـريـنـ پـهـچـائـينـ!
(آذواني، 1993: 57)

پـريـنـ اـصـلـ هـ پـورـبـنـدـ آـهـيـ.ـ هـيـ قـديـمـ سـنـدـ جـوهـهـ وـدـوـبـنـدـهـ هوـ،ـ جـيكـوـپـراجـينـ دـورـ جـيـ سـنـدوـسـلـطـنـتـ جـوـ ڏـاـكـتـيـ صـوبـيـ جـوهـهـ
اـهـمـ بـنـدرـ رـهـيـوـ آـهـيـ،ـ اـهـوـهـاـتـيـ گـجرـاتـ (انـديـاـ)ـ هـ آـهـيـ.

اهـزـيـهـ صـورـتـحالـ هـ شـاهـ لـطـيفـ پـنهـنجـيـ سـجـيـ شـاعـريـهـ جـيـ سـمـورـنـ سـرـنـ هـ،ـ وـدـ کـانـ وـدـ دـعـائـونـ،ـ انـهـنـ بـيـزنـ،ـ انـهـنـ وـتـجـارـنـ لـاءـ
گـهـرـيونـ آـهـنــ،ـ اـهـيـ اـمـنـ سـانـ صـحـيـحـ سـلامـتـ وـاـسـ پـنهـنجـيـ بـنـدرـگـاهـنـ تـيـ پـنهـنجـيـ مـلـکـ رـسـنـ هـ بـهـچـيـ وـجـنـ،ـ انـ لـاءـ هـ مـخـلـفـ بـيـنـ هـ چـوـيـ ٿـوـ:

سِرَهه سـوانـ،ـ لـاـجـوـ نـوانـ،ـ مـقـنـ مـهـاـنـ مـلـ،ـ
جيـ اـچـنـ آـبـ اـچـلـ،ـ سـيـ بـيـزاـ رـکـينـ پـاـجهـ سـينـ.
(بلـوجـ،ـ 2009:ـ 101)

ثـابـتـ لـنـگـهـيـاـ سـينـ،ـ لـهـرـيـنـ لـوـذـيـاـ ڪـيـنـڪـيـ،ـ
وـجيـ پـهـتاـ پـاـرـ کـيـ،ـ نـرـقـونـ مـنـجـهـانـ نـيـنـ،ـ
ماـءـ پـهـتاـ مـيـنـ پـاـرـ لـنـگـهـيـاـنـ پـاـجهـ سـينـ.
(سرـائيـ،ـ 1987:ـ 40)

اهـزـيـهـ رـيـتـ شـاهـ لـطـيفـ وـتـ سـنـديـ سـماـجـ جـيـ هـنـ غـارـبـيـ غـورـابـ بـهـزـيـ جـيـ سـلامـتـيـهـ لـاءـ سـوـيـنـ تـمنـائـونـ هـزارـينـ دـعـائـونـ آـهـنـ:

- * الله ات مَ اوـلـشـينـ،ـ بـيـزاـ مـقـيـ بـيـتـ،ـ
- * حـاـصـلـ کـرـئـيـنـ حـاجـ،ـ وـاحـدـ وـتـجـارـنـ جـيـ،ـ
- * جـيـ اـچـنـ سـانـ اـكـيـرـ،ـ سـيـ بـيـزاـ رـکـينـ پـاـجهـ سـينـ،ـ
- * اـلاـ! جـهـريـ مـ انـ جـيـ،ـ اـولـيـ جـيـ اـلـيـ،ـ
- * حـرـمـتـ سـانـ حـيـبـ جـيـ،ـ سـونـگـيـاـ نـ سـيـشيـ،ـ
- * ماـءـاـ پـهـتاـ مـيـنـ،ـ پـاـرـ لـنـگـهـيـاـنـ پـاـجهـ سـينـ،ـ
- * جـيـ چـوـهـيـ چـوـزـيـاـنـ،ـ سـيـ بـيـزاـ رـکـينـ پـاـجهـ سـينـ!
- * ثـابـتـ لـنـگـهـيـاـ سـينـ،ـ لـهـرـيـنـ لـوـذـيـاـ کـيـنـ کـيـ.
- * طـرـاـزوـنـ تـاريـ،ـ سـُـتـرـ سـيـشيـ ڪـريـ.
- * ايـ سـائـئـنـ جـوـ سـبـبـ،ـ جـنـنـ بـذاـ اـڪـاريـ پـاـرـ مـانـ،ـ
- * تـنـهـنـ وـاحـدـ کـيـ وـاهـ،ـ جـوـ سـُـتـرـ سـيـشيـ ڪـريـ،ـ
- * سـپـاـجهـوـ سـتـارـ،ـ سـُـتـرـ سـيـشيـ ڪـريـ.
- * سـُـتـرـ سـوـثـيـاـنـ،ـ اوـتـرـ کـنـهـنـ نـ اوـلـياـ.
- * اـنـ کـيـ لـالـ لـنـگـهـيـاـيـ،ـ سـانـدارـوـ سـموـنـ جـوـ.

(آذـوـانـ،ـ 1993:ـ 49-56)

سچي عالم جي سُکر ئىستادى لاؤ دعائون گھرندىڭ شاه لطيف 14 صفر 1165ھ پ وصال كيو. جىهن تە بىر ابقو وفات جو سال 31 دىسمبر 1751 ئاخانلىق تۇ. شاه لطيف جي وفات كان چەم سال پوءِ 1757ھ، انگريزنى ئاتى جي ھك دىئس دروهى أمير، مير جعفر جي مدد سان بىنگال تى قىضۇ كرىرى ورتۇ ئاطيف جي لاذاتىي كان اتكل 82 ورھي پوءِ 24 مارچ 1843ع تى انگريز وۇذىچىل بازى ئاسان سند تى قېبضۇ كىرتن پ كامىياب تى ويا. ان رىت سندس وفات جي ھك سۈچەن ورهين كان پوءِ 1857ع پرھك وۇذى ويئرەنەن ئەقتىل عام كان پوءەن دەھلى ئەجي تخت تى قىضۇ كىيوا. ان رىت ھك صدى ئاكان بە گھوتو پورىن، انگريزنى ئەكتەن كان نىدي كىندى جي رهواسىن سودۇ سند وارن كىي باخېر ركىن وارو سنت جور ھېرى ئەظيم اكابر شاه عبداللطيف ئىي هو، جىنهن جي سىياسى بصيرت ھك صدى ئاكان بە اپتى ئىسى رهى هئى. ان رىت شاه لطيف پراچىن اتهاس وارىي سنت ئىئىن دور وارىي سنت جو ھك مىسبوط فكىرى تىسلىسل آهي، جىنهن كىي نظر انداز كىرنا ئەر تارىخ جي اھرم سېق كىي نظر انداز كىرتن جي براپىر ئىندو. هن صاف لفظن پر چيو آھى تە اوھان جو جهاز پراپۇ ئە ضعيفاتىي چكوا آھن، هن جا سەمۇرا ساز سامان سەرچى چكما آھن، اوھان جا رەھىر- استاد محتاج ئىي ويا آھن، بىن لفظن پر اۋەن جو ئاظنام پراتۇتىي چكوا آھى، هر شىء اوھان جي هت مان نىكىرنىي پىشى ويچى، ان كىي هن جەن لفظن مىنھنج، آيتىن (مىنلىل جى، نشانىن) جەزى شاعرى ئەم جىهە آھى، تە:

شیو جهاج، سرئہ جو سُنُونِ ذَ سَمِیٰ پُراثاً تَبَّا، سَرْقِیَا سَیِّئِیَ سَاج، مُعْلَمَ تَبَّوْ مُحْتَاج، بَیْتَرَوْ وَسَ بَئْنَ جِی، پیکھے (جنهجمی، 2005: 82)

نیئی نیائج ناکتا، ہیء بیڑی پرائی،
 کے پر کارونیار جو پچاری پائی،
 سالم ونج سقرو ستر سکاتی،
 ان پر جی آئی ت، ویر ورہندی کینگی.
 (جوہنگی، 75ء: 2008)

شاه اطیف سیاٹی لاءِ غور ۽ فکر کري کا مضبوط رتا بندی کرڻ جي تاکيد ڪندي چوي ٿو، ”تهنجي پيزي پراٽي آهي، هن ۾ گهڻي سامان ڪئڻ جي گنجائش ناهي، تري ۾ سوراخ پئجي ويا آهن ۽ پاڻي اندر هليو ٿواچي، اجو ڪو ڏينهن ته جيئن گنري ويو، هاش سیاٹي جي ڪا پئشي ڪر، کوغر ويچار ڪري وٺ.

دَاڪْتُر نَبِي بَخْش "كَالَّوَثِي" وَارِي لَفْظ هَنْدِي لَفْظ 'كُل' (سِيَاهِي) جِي مَفْهُوم ۾ معنِي كَري پَدَائِي تَوا! (بلوج، 2009: 120)

تَوَارِينْ تَرْتِينْ سَامُونْدِي آئِيَا،
كَي جِيَارِينْ وايُون وَثَجَازَنْ جُونْ.
(آتوَاتِي، 1993: 72)

شاه لطیف انھی ڪمزوري ڪي دُور کرن لاء پھرین تپنهنجي وڌن جنگ جهازن کي مضبوط بنائی جي تاکيد کري توء بيوت سجاڳ ره جي گاله ڪندی چوي ٿو، ”تهنجي ساٿين جي سفر جي تياري پئي هلي ۽ تون جودا غافل ٿيو وينو آهين، پنهنجو وڌي پيڙي کي دل سان مضبوط ڪلاهئي تهائين پختو ڪر، دس ته وٿجاري جي بندرن ڏانهن قطار اڳي پئي آهي. انهن جي گورن ۾ وادايون آهن. جيڪي ساموند محسول- لڳ وٺ وارن کان لنگمي آيا.“

ساقین سبَّتْ پِنْتَ جِي، تُونْ وِيسرو وِير،
جوُزِي جُنْكَ جَهَازْ كِي، كُودْ هَثَائِجْ كِيَر،
وَهِيَ وَتَجَارَنْ جِي، بَنَدَرْ ذَانَهْ بَهِير،
كَمْ تِي جِي كِير، جَنْ لَكِيجِيَارْ لِكْهَائِيَا،
(بلوج، 2009: 118)

شاه لطیف 'سریراگ' ۾ وتجارن کی چوی ٿو، "نکو تارن ۽ ڪتین کی سُک حاصل آهي نکا ساهي ۽ وئي ندين ۽ نئين کي آهي جيڪا گاله، جيڪا للڪار سامهون اچي، ان کي قبول ڪر ۽ منهن ذي. رڳو سڃيون راتيون سمهين ۽ ذينهن جو رقمون پيو ڳتین، ان مان ڪجه حاصل ڏئيندو."

نکو سُک نکترين، نه وساند نئين،
جيڪا آجي سامهين، پانئين سا سئين،
مُوري ڪوه مئين، جئن سڃيون راتيون سمهين.
(بلوچ، 2009: 116)

شاه لطیف هڪ بيت ۾ چوی ٿو وتجارا (ڏاريچا) اچي پهتا آهن، چئي پاسن کان انهن جا جهنداب جهندابون لهرائين ۽ چمڪن پيون. هو عجب سينگار ڪري آيا آهن. ماڻهو ٿه ڇڏيو، پکي بهنهن جي اچن جو ذڪر ڪري رهيا آهن.

ڄمڪيون چڏوار، ڏجون ڏاريچن جيون،
ماڊ! ساموندي آئيا، سهس ڪري سينگار،
تنئي جي توا، ڪالهونڪر ڪانگ ڪري.
(بلوچ، 2009: 111)

ماء ولاتي موئنا، ٿئ ٿا توارين،
وايوں وَتجازن چيوں، جيءَ کي جيارين،
کليو ڪيڪارين، جن سين سلامت آئيا.
(بلوچ، 2009: 111)

لطيف سائين، انهن سچن جي اچن سان سڀ ڏکلهي ويچن جو پيغام ڏئي ٿو:
اڻن آيا جان ته سرتيون مون سُک تنا،
امل پريين مٿان، پرڪنو پشن ڏيان.
(بلوچ، 2009: 110)

ميدين شاه عنات جي ڪلام ۾ پڻ اهڙيون دعائون، انتظار ۽ اوسيئڙا آهن. هو وتجاريءَ جي احسان جي لفظي روپ ۾ چوی ٿو، "پنهنجي پرينه لاؤ ويني سمند کي ساراهيان، پائي جو پير- رهئما ۽ رهبر خواج خضر هنن کي موئائي آئي شل! جن کي ولات وئي زمانو گنري ويو آهي جن انهن کي ڏٺوي چون ٿا، اچن بيا- وات تي آهن. هن لاؤ سوين خوشبوؤن لاياد. يالاهي! عنات چوی ٿو من کي محبن سان ميزائو ٿئي. ها! هو ڪتب ڪتب ڪيٽيندڙ اچي پهتا آهن ۽ هن راج كان وادايون مليون آهن."

أُيي جَ جُهاريان، پائي لئي پريين،
خِضْر پير خداء جو، مان موئائي تين،
وجي ولايتن ۾، جڳ لڳا کي جن،
جن گتيا تئ چيو اجهي ٿا آچن،
وجي ولاتن ۾، جڳ لڳا کي جن،
سئين سرهایون لاثيان، تئ کي ڪارڻ تين،
الاهي! عنات چئي، سڀئي مُحب ملن،
أنء سڀ گرهيان آن، ڳالهڙيون فراق جون.
(بلوچ، 2010: 119-120)

پريين او پيهي، ڪتب ڪيزائو آئيا.
(بلوچ، 2010: 121)

باب چوتون:

سنڌو سڀتا واري ڪلاڻت جو سماجي - تحقيقی اپياس

(شاهه عبداللطيف جي ڪلام جي روشنیءَ ها)

ستو سیپتا جا نئین پش واری دؤر (Neolithic Period) کان 'نامی واري دؤر' (Chalcolithic Period) ۽ اوائلی ستو دؤر (Pre-Indus) کان وئي شهری زندگی ۽ جي پوشین دؤر (Post urban phase) تائين جا 3000 کان مٿي ستو ماڳ (Indus Sites) قيم آثارن جي ماهرن هيل تائين لتا آهن، جن ۾ لوٿل، دائم آباد، دولا ويرا، کالي بئنگن چانهون ۽ جو درو، موھن جو دڙو، لاکن جو دڙو، هٿيا وغیره وڌا ذڪر جوگا ماڳ آهن. جنهن تستو سیپتا جي پارهنجن لک چورس ڪلوميٽرن واری ايراضي واری سلطنت په انڪ اهڙا ماڳ لتا آهن، جن جو لاڳلو شڪاري، ڏوٽي ۽ اوائلی ڳوڻ واری مالووند. ابتدائي زرعی سماج جي اوسر واری دور سان رهيو آهي، جيئن شاه لطيف چيو آهي، ت

ڈبی اُثیاس، یوندا کوڑی یون، (جنجوی، 2005ء: 557)

هيءَ هڪ واپاري سماج هو، سنتو سماج جي اوائي ترقى ۾ پن درياهن: ايرندي درياه، سرسوتى (چانگ + گھوڻدڻي) ۽ الهندي درياه، سنتو ندي، جو مڪ هت رهيو آهي. انهن پنهنجي درياهن جي ڪئارن تي آباد انسانن ۽ اتان جي اڳانن پشي لوکي پنهنجي سماج جي واد ويجهه ڪندي، سنتو ماٿري، کان به اڳتي وڌي، انڪل روءَ هڪ هزار سالن (3300) کان 2300 ق.م) تائين واري وڌي عرصي ۾ ذه لک چورس ڪلوميٽرن ۾ پڪريل تن هزارن کان مٿي وڌن شهern ۽ ندين واهشن جي هڪ لڳيٽي سلسلي جي شڪل ۾ هڪ وڌي تهنيب جو بنيداد وجهي چڪا هئا، اها تهنيب شهern جوڙڻ، صنعتي ترقى، پوكى راهيءَ هنرمندي، جي واد ويجهه ماهر هئي. وڌن ماپ تور جو نظام هڪ ساريڪو هو. هيءَ هڪ اصولي، نظرم ۽ ضبط جو پابند سماج هو. هنن جي مرڪزي شهern ۾ مختلف فسمن جي هنرمندن جي سكيا جا مرڪز هئا. وڌن لكت جو هڪ قديم نمونو سنتواڪت (Ancient Indus Script) هئي ۽ اها لكت انهيءَ تهنيب جي هڪ وڌي ڪاميابي هئي، جنهن انهيءَ سماج کي مخطوط ڳانڍيابي ۽ رابطي ۾ آئي هڪ مٿ ۽ يڪ جان، بثايو. هيءَ سنتو سماج پريا هڪ هزار ورهيءَ پنهنجي افج ۽ عروج سان، قائم ۽ دائم رهيو ۽ دنيا کي حيران ڪندورهيو.

”هن سڀتا جا ماڻهو، ڳڻهار، سونارا ۽ ڻانهارا هئا، جيڪي نڪر جا ٿائنو، وله جي سامان، سون، چاندي ۽ جي ڳون، ٺامي ۽ شهي جي باستن ٺاهن جا ٺاهه ڪاريگر هئا. سڙن تھڻ ۽ انهن کي بشن ۾ پچائڻ جو ڏنتو به عام ھوندو هو، سندو سڀتا جي ماڻهن جون ٺهيل شيون، پنهنجي گھاڙ ۽ وڙ ۾ بي مثال ھونديون هيون. هي سماج پنهنجي اولهه وارن پاڙيسري ملکن جي ساڳين شين جوڙن جي پيت ۾ گھتو اڳپرو هيو ۽ انهن شين کي ٺاهن ۾ ڪين ساري ڪيمياتي عمل جي سودي چاڻ هئي.“
 (Possehl, 1996: 12)

ول جيورا نت ابتدائي انسان جي بنيادي ثقافت ئه هنرمندي بابت لكي ٿو،
 ”انسان جي اصل ثقافت جي شروعات کيت کيڙن سان شروع ٿئي ٿي.“ (Durant, 1942: 2)

ذری گھٹ ساگی ڳالهه ایم. ایچ. پنھور ڪری ٿو،
 ”قیمه“ سند پر جیئن ٿی زراعت حی واد ویجهه ٿی ته وٺن حا ڪوریل ٿڻ وندبیون پېڙیون ٿی پنی ۽ جي پیداوار آڻن نیئن لاء
 کم اچن شروع ٿیا. انکل 3,000-3,300 م. ڏاري چاڪ واري ڦيئن جون گائیون جُڙن لڳيون، جیتوڻیک ٿانون ٺاهن لاء چڪ
 مهر گهه منجھن هزاری ق. م. جي پوئین اڌا دبر مسوپر 4,000-4,400 م. ڏاري اچي جڪو هو.“

ایچ نی. لئمبر کتاب 'سنڌ-مسلمانن جي فتح کان اڳ' جو انگریزي نسخو 1973ع م لکي پورو کيو، اُن وقت تائين سنڌو سلطنت Indus (Ancient Indus Empire) ح. سهون 3000 قبھ ماڳان، گم 80 ماڳ، جون کھنپاون تھون هون، ان کي اندھ دھ، فتا قدیم سنڌو سلطنت

جي مکمل شکل صورت واضح ٿي سگهي هئي. ايس، آر. راءُ جي ڪتاب 'Dawn and Devolution of the Indus Civilization' (Empire) ڏهين ۾ چاتايل 'سائنسي ۽ تيڪنالاجي' بابت وتن ڪا بهتر سُڌ ڇان هئي،
 "قديم سندولوکن جن سائنس ۽ تيڪنالاجي، چنهن ۾ زراعت، واپار سائنسي ترقى ۾ سول انجنيئرنگ، ديجمه ۽ ماپ تور
 جو طريقو (Length & Weight Measurement)، علم نجوم ۽ انگي حساب (Astrology and Mathematics) ، ذات سازي ۽
 كيميا گري (Metallurgy and Chemistry) وغيره ۾ جيڪا ڪاميابي حاصل ڪئي، تنهن بابت چان واري کان جي صورت اجا
 مکمل واضح ڪان ٿيل هئي. قديم سند ۾ ڪپڙي ناههن واري گھرو صنعت (Cottage Home Industry) مٿياسازيءَ واري
 صنعت (Bead Industry) ۽ سٽك سازيءَ (Shell Industry) واري ڪم جي به مکمل صورت چتي ڪونڊ ٿي سگهي آهي.“ (Rao, 1991: 308-316)

(Indus Age- The writing system of the Indus Valley Civilization was known as the Indus Script or Harappan Script. It is a pictographic script, which means it consists of symbols that represent objects or ideas. The script is written from right to left, and it has been deciphered to some extent, though many aspects of the language and its meaning remain unknown. The Indus Valley Civilization flourished in the河流域 of the Indus River and its tributaries, spanning parts of modern-day India, Pakistan, and Afghanistan. The civilization is known for its advanced urban planning, including cities like Mohenjo-daro and Harappa, which feature large public buildings, drainage systems, and standardized weights and measures. The Indus Valley Civilization also produced intricate seals, pottery, and other artifacts that provide insights into their daily life, religion, and trade. The script, while still largely undeciphered, is considered one of the most important archaeological discoveries of the 20th century, helping to piece together the history and culture of one of the earliest known civilizations.)

”سندوسيتيا جا ماٿئو، ڪنڀار، لوها، سونارا ۽ نانارا هئا، جيڪي نڪر جي ٿانوں، لوه جي سامان، سون چاندي جي ڳون، ڦامي ۽ شيهي جا باست ٺاهئ جا آلاه سارا گير هئا، سرن تھڻ ۽ انهن کي بنسن ۾ پچائڻ جو ڌندو به عام هوندو هو. سندوسيتيا جي هنرمند ماڻهن جو ٺهيل شيون پنهنجي گهاڙ ۽ وڏه، بي مثال هونديون هيون، اوله وارن پاڙسري ملڪن جي شين جي پيت ۾ گھتو اڳپرو هيون ۽ انهن شين کي ٺاهئ ۾ کين سجي ڪيمائي عمل جي سودي چان هي.“^(Posshel, 1996: 12)

پراچین دوڑ واری سنتو سپیتا جا لوک وذا هنرمند انسان ها، اونن سماجي هنرمندي (Social Technology) په وڌي مهارت حاصل کري ورتی هئي، هنن ماٿهن جي زندگي کي سنهنجو بتايو. ڪتاب 'The Cambridge History of India' جو مصنف لکي ٿو، ”يوناني جي تدكري ۾ پولتارج، ايرين، پليتي، استرابو، ميڪستينز ۽ هيرو دونس جي بيان مان اها سُند پوي ٿي ته، ”سنن ڏينهن م سند جي شهن ۽ ڳوئن م، ڪنيل، وايدا، اگرچا ۽ حجام رهنداه هئا۔“ (Rapson, 1922: 477)

سنتو سلطنت جي واپار جو نقشو پنهنجي وسعت جي لحاظ سان، حيرت په وجندڙ آهي. موهن جي درُي وڌان، بيهي کري چوڻسائڻ هه ڏسبوت، سنتولوکن جي هنرن ۽ ڪاريگريهه ۾ جيكو ڪچو مال (Raw Material) استعمال ٿيندو هو، اهو مختلف ويجهن ۽ ڏورانهن علاقئن مان به ڦيندو هو. جهڙوک ڪرناٽکه نيشا پور کان سون، بدخشان ۽ سند، مکران، گجرات ڪانياواڙ جي ساموندي ڪنارن کان سچا موتی، ترڪستان ۽ نياگريهه جي ٽکرين مان بهترین پتش، راجستان، لس پيلی مان ٽامو، اجمير مان سيءو، ڪشمیر مان ديار جو ڪاٹ ۽ قيمتي پتش، ڏکن افغانستان، سُوراشر، ڪچ ۽ نريدا مان مختلف قسم جا پتش، ڏکن انبيا ۽ ايرندي درياه هاڪڙي ۽ الٽندي درياه، سنتو ۽ ان جي چاڙن جي ڪندنин سان اُسريل بيلن مان ڪاٹ ۽ اپي جي جهنگل چانورن مان عاج حاصل ڪيو ويندو هو، جن مان سنتو واپاري انواع نموني جو وکر (مصنوعات) جو ڙيندا هئا.

ناریخدان ایچ. ټی لئمبرک سند جي فن ۽ هنرمندي جي قدامت بابت لکي ٿو،
”ان کان علاوه پبن مصنوعات سان گلڏ سنتو نموني جا ٿانو ۽ صندوق، سوس، اُر ۽ ميسوبونيميا جي ڪن هنتن تان مليا آهن،
جن مان پنهني علاقن حي وچ ۾ واپار جي ٿائي ملي ٿي. ميسوبونيميا جي ديلانديه، جي واديه واري ميدان ۾ قائم ٿيل
آبادين مان، چسالائے واريون مهرون، ٿوهي واري ڊڳي جي رسمي طور ڪونڻ جي اڳيان بيٺل شبيهون مليون آهن، جيڪي
ستو تنهيپ سان تعليق رکن ٿيون. (لئمبرک، 2005ء: 29)

قدیم زمانی کان وئی سندتی تان $\textcircled{2}$ برتن پر ذیمه جي مارکیتن $\textcircled{3}$ و کامندا هئا، سند جا اهي تان $\textcircled{4}$ تمام معیاري لیکيا ویندا هئا. شاه لطیف، پنهنجی سُر سامونبی جي هک وائی $\textcircled{5}$ می، ئاذناری جو ذکر کندي هن کی پلیکار چوندی، هن جي اچن سان کت لهن $\textcircled{6}$ تانون جي نئین نکور ٿئیں جو ذکر هن ریت کيو آهي:

قدیمی جدید سند جاتانے سچی دنیا ۾ وکامدا هئا ته سندت جي عام ۽ خاص گھرنا ۾ کتب آندا ویندا هئا، سنتی ماٹھن کی ٹامی جي تائون کی صحت جي مکمل نمونی کتب آئش جي پکی پختی چانھئی.

”قدیم دُور جي سنتین محسوس کري وڌو هو ته باسٽ (ثانون) م شیبھی جو واهيو خطرناک آهي، انڪري تامي کي قلعي چيٽن مازٽيو والا اهزا جوڙن بات لکي ٿو.“

کری سكتب آندو ویندو هو." مازیواز، ۲۰۰۴: ۱۲۹)

¹⁴ اکنون، حاصل مذاکراتی داشتند که باز این آئینه مادرستی را نظر احمدی بهترین هست. (مازویا، ۲۰۰۴، ۱۲۹)

اھر اس جاں پر جو ایسا سچا ہے اس کو اپنے لئے بخوبی مل جائیں گے۔

٤.٢.١ پوگی راهی ۽ باعبانی:

سنڌو سڀتا جي افچ واري دُور جي لوڪن ۾ پوکي راهي (Agriculture) جي سوجھه پوچھه ۽ مهارت تمام اتم سطح تي هي. هن سنڌو

سیپیتا جی سرحدن جی هر جالاری جو مان زرعی لایپ حاصل کرڻ جي وڏي رتابندی ڪئي هئي. ان لاءِ مهرگڙه ۽ گجرات وارا ماڳ بهترین زرعی اپت جون چڱھيون هيوون.

ستوسپیتا ان جي قدیم منہب شوازم، تي تحقیق ڪنڌ خاتون محقق اواميل لکي ٿي، ”ستو تهذیب جي ملثون، دنيا پر پھریون پیرو زراعت لاءِ وڏي پئمانی تي آپاشيءُ جون نظام (Irrigation System) قائم ڪيو جنهن جو دنیا پر ڪومثال ڏٿولي.“ (Aoumiel, 1994: 4)

هوءَ سنتي سماج کي اڳيرو ڪرڻ واري هر ڪرت ۽ ڪم بابت وڌيڪ لکي ٿي ته:

”هو ڪٺ، چانور، جو چٿا، مٿن، تر، سرنهن ۽ گمرا پوکيندا هئا. جنهن ته وتن کارکون ب جام ٿينديون هيوون. هو سوني ڪپڙو پهريندا هئا، سون ۽ چانديءُ جي زیورن جا شوقين هئا. وتن جهجو سون هو، جيڪو هو سنتوءَ جي واريءَ مان ب حاصل ڪندا هئا. هن ڪيترن ئي جلنورن کي گھرو جانور بثايو، جن ۾ چڱون، ردون، گھوڙا، اُث، هاتي، ڪُٹا ٻليون شامل آهن. هيءَ دنيا جي پهرين قوم آهي، جنهن وٽ نڪسال مان جوڙيل سِڪا (Minted Coins) موجود هئا.“ (Aoumiel, 1994: 4)

قدیم سنتو لوکن وڌيڪ پوکي راهي لاءِ سنتو سلطنت جي پرانهين ماڳن جي مختلف ورن واري زمين تي پوک جا تجربا ڪيا ۽ لاي پرايو.

لارينس ايس. ليشنڪ جي 'Prehistoric Exploration in North Gujarat and Parts of Rajhistan' هڪ تحقیق موجب، ”گجرات جي جبلو لاه واري زمين ۾ چوماسيءُ ۾ وسندڙ مينهن تي، سنت جي ڪاري ڪپه ۽ پئي اناج جوئر ۽ باجهر لاءِ تمام مناسب هئي. ان كان علاوه انهيءُ زمين ۾ هوا مان گھم چوشت جي وڏي صلاحيت موجود هئي. اتي بوسي پوک بهترین ٿيندي هئي.“ (Leshnik, 1968, 295)

اهو اناج- تر، ڪٺ ۽ ڪپه جو فصل سنتو سپیتا جي وڌن شهرن جي گودامن ۾ پهچايو ۽ محفوظ ڪيو ويندو هو، جيئن ضرورت وقت ان کي ڪم ۾ آٿي سگھجي.

شاه لطيف سند جي زراعت کي سندونديءَ مان واه، واهڙ ڪڍي پيهر نئين سر سنوارڻ وارن سمن ڄامن لاءِ جيڪي ڪجهه چيو آهي. ان ۾ هن جي سخا سان گڏ پوکي رهی جو گڻ آٿي آهي،

آدمئو اوڙاه، لکين وهن واڻزا،
سمي سرو چڪايو، پئي شاه گدا.

(بلوج، 2009: 140)

راپسن ڪتاب، 'Cambridge History of India, Vol: 1' ۾ ڀونانين جي حوالي سان چاٿائي ٿوت، ”سند هڪ زرعی صوبو آهي، جيڪا زرعی پيداوار هن ملڪ ۾ ٿئي ٿي، ان قسم جي صنعت ۽ حرفت جو پاتمرادو اُسرن هڪ بنيدادي ۽ لازمي امر آهي. سند وارا ڪمند مان ڳڙ تيار ڪندا هئا.“ (Rapson, 1922: 39-426)

4.2.1 باڠ:

قدیم ۽ جديد سند واري دور ۾ سجي سند پاٿيءُ جي گھڻي آوت جي ڪري بااغن ۽ باغيچن سان پريل ۽ ٿريل هئي، ان جو ذكر دنيا جي اتهاس ۾ موجود آهي.

”قدیم دور ۾ عراق جي سميري تهذیب جي اُر، شهر جي ٿئين خاندان (2112-2004ق.م) جي دور ۾ ملوه لوڪ (سندی) آباد هئا. ان دور ۾ اتي هڪ باغ ۾ ملوه نالي سان هو. باغ 4072ق.م ۾ ديوی 'نن مر' لاءِ جوڙايو ويو هو. اتي قدیم سنتي لوکن (سند جا واپاري) 'ملوها' نالي هڪ وسندڻي پڻ جوڙي هئي.“ (ابن حنيف، 1997: 86-90)

موهن جي درڙي پريپاسي ۾ وذا باغ هئا، جتي ڪجين، ليمن ۽ (أترنگ = Orange) واري ڪنو ڦل جام ٿيندو هو.

سند جي ميوات هزارين ورهيءَ اك كان دنيا ۾ مشهور رهيو آهي، اج كان 4500 ورهيءَ اڳ جي هڪ قدیم سوميري نظم ۾ هڪ نوجوان پنهنجي محبوبه کي سندس ماڳ جي مني سڀاً بابت قدیم سند جي هڪ شهر 'دلمون' جي مئين کجورن سان تشيشه ڏيندي چوي ٿوت، ”منهنجي ماڳ ايديءَ مئي آهي، جهڙي دلمون جي ڪتل (کجور).“ (ابن حنيف، 1998: 302)

’دلمون‘ سنتوسپیتا جو ڪو هڪ شهر رهيو آهي. هڪڙا سنتي عالم هن کي ’موهن جي درڙي‘ وارو شهر قرار ڏين ٿا، پر موهن جي درڙو سنتوسپیتا جو سڀ کان وڌو شهر هئن جي ڪري ’مهالوء‘ (وڌو واهن) هو، جيڪو سُميري پوليءَ جي اچارن ۾ قري ڪري ’ملوه‘ بشيو.

اليت، 'History of India as Told by its own Historian'، پر سند جي هڪ شهر جي محلاتن، بااغن، ڏنهرن ۽ ڏيندين بابت لکي ٿوت، ”الور جو شهر سند ۽ هند جي راجستاني هو، جنهن ۾ شاهي محلات ۽ راجواڙن جون سهشيون چڱون، چوڏاري باغ، پاٿيءُ جا تلاءُ، دنيون، واه ۽ گلڪاريون هيوون. هيءَ شهر سڀون درياه جي ڪناري آباد هو، جنهن کي مهراڻ به سڌيو ويندو

آهي. هن رونقدار شهر په راء سهيرس بن سهاسي راء رهندو هو، جيکو عدل، انصاف ۽ سخا کري ساري دنيا په مشهور هو.“ (Elliot, 1976: 138)

رحيم داد خان مولائي شيدائي، كتاب ’روضه السند‘، ابن خرداز جي كتاب ’المسالك والممالك‘ جي حوالي سان لکي توت، ”ست جاميو هجري تين صدي، جي شروعات په حرمين شريف ويندا هئا.“ (شيدائي، 1951: 51)

”مسعودي ست جي ميون جي پرذيه، په پوكه راهي بابت لکي توت، هجرى تين صدي، ذاري ست جي نارنگين ۽ لمين جي پهريائين پوك ‘عمان‘، پوءِ ‘شام‘، مصر تائين کئي وئي، پران جي قل په ست جي قل جهڙو سوادڻهو.“ (شيدائي، 1951: 51)

”سن 375هه په ست جي شهر ويهد جي وٺڪار، باغن، اخرون، بادمن، پين شين جي سستائي بيان کري تو.“ هوان بابت وڌيک لکي توت، ”ست په ناريل، ڪيلا، زيتون، انب، ليمان، ڊاك، نارنگيون، سنتگترا، توت، انجير، ڪجور، صوف، ڏاڙهون، گدرا، ڪان گدرا، هنداڻا، قسمين جا ڦل ۽ ترڪاريون تين ٿيون.“ (شيدائي، 1951: 51)

’الوحيد‘ اسپيشل آزاد نمبر موجب، سمن جي حکومتى دور (1351-1522هـ) په دادو، بوبکه ۽ ٿلتى جا پرگتا باغن جي کري رشك ڪشمير هئا، سن 920هـ ذاري ست سونهاري ايترى قدر سرسبز هئي، جو مخدوم محمد جعفر بوکائي، ميرزا عيسىي ترخان جي زيانى بيان کري توت،

”انيءِ پرڳئي مان فقط ’ڪاهان‘، ’باغبان‘ (تعلقو دادو) مان هڪ رات په شاه بيگ ارغون کي هڪ هزار اٺ هلندي هت آيا، جي باغن پڙن لاءِ ايتن په وهي رهيا هئا.“ (ستدي، 1936: 90)

هملتني ننگر ٿئي جي شاهي باغن کي پاڻي، جي فراهامي بابت لکي توت،

”تو درياه کان په ميلن جي مفاصلي تي آباد آهي، پاڻي، فراهامي لاءِ درياه مان ڪيتريون ڏهريون ڪييون ويون آهن، جن سان باغن کي پاڻي ڏنو ويندو آهي.“ (Hamilton, 1970: 77)

رحيمداد خان مولائي شيدائي ست جي باغن ۽ ميون بابت لکي توت،

”ست جا شهر، لازڪاتو، تنبو فيصر، تنبو محمد خان، مانلي، په ميلن جي ڪري مشهور آهن، ڻارو شاه سنتگترا، ڪراچي، ڪان گدرا، ڊاك، حيدرآباد، ڏاڙهون، صوف، انجير تين ٿا، ڪوٽري، روھڙي، ڪجور جي ڪري مشهور آهي، سکر، پلپ، پناتاڻن ٿا.“ (شيدائي، 1951: 52)

ست جي اتر کان ڏکن تائين ايندا وذا باغ هئا جو اٿي فوجون به اچي ڪري لتيون هيون، ان په هندستان جي بادشاهه اڪبر اعظم جو والد همايون جي سڀاه به شامل هئي. سيد مير محمد جلال ٿئي، ترخان نام، په لکي توت،

”همايون بادشاهه شير شاه سوري، کان شڪست کائي لاڙور کان 6-جنوري 1541هـ سند آيو، روھڙي په اچي ترسيو. بادشاهه پنهنجي سر اچي، پېرلو جي، چار باغ، په لتو، جنهن جي نزاكت، لطفات، ڪاب جڳهه مئذ هئي.“ (جلال ٿئي، 2005: 54)

هو اڪبر بادشاهه جي ست په جنم، هڪ درياه رين جي ڪناري تي همايون جي رهئ بابت وڌيک لکي توت، ”شاه همايون جي گهر واري حميده بيگم کي آرتوار جي رات ماهر جب 949هـ/1542اع جلال الدين محمد اڪبر پيدا ٿيو، جيئن ته عمر ڪوٽ، لشڪر جي بار ڪٿن جهڙي جاءه ذهئي، انڪري لاچار ٿي، همايون جوڻ جي گوٽ پهتو، جيئن ته اهو ٽڪرو سنتوندي، جي ڪناري تي واقع هو. جنهن کي رين، به چوندا هئا، باغات، نهن جي گهڻائي، ميون، ڦلن جي اطلاف کان ساري سند په ممتاز آهي. اُتي انهيءِ ڳوٽ په باغن جي وچ ۾ رقميام ڪيو ويو.“ (جلال ٿئي، 2005: 56)

شاه لطيف سُرسارنگ، په گلن، باغن جوهن ريت ذڪر ڪيو آهي،

چيوه چكي، ڪنتين، ڪئائين گڙنگ تي گل،
هذا ڪُثان هليو، پيري ترايون تل،
آنڌئن آٻ، اچل، مئي باغ بهاريو.
(بلوچ، 2009: 411)

شاه لطيف، سُر راتي په مومن جي وچوڙي احساسن په سند جي اپرندى پاسي ڪاك ندي ڪناري وارن باغن جو ذڪر هن ريت ڪري

ٿو

ٽن باغِنُون بُس، جي ڪنٽي، ڪاك ڪوريا،
سوسي ره سرتيون، ڪاك نه اچي ڪس،
راتي پائي رُس، ٽن پيڙي، جئن تائيو.
(بلوچ، 2009: 264)

4.3 رُك سازی:

سنتو سپیتا کنجهی واری دئر سان تعلق رکندر هئی، هیهه که پرامن سماج هوئے اوائل ھر رُك سازی ھر ان جي مهارت وچ ایشائی- آریائی مالوند لوکن کان گھٹ هئی. انهیه کري هنن ڈئوند- آريا لوکن هک پیرو سند جي اتمهه اعلی سماجي صورت ھ شکل کي تباھه ھ برباد کري چذيو. جيئن ت سنتي سماج هک پرامن سماج هو، ان کري اتي پرامن منھبي عقیدا ھ ویدانتي فلسفی جي پنديراي ھ اوسر تي. آریائی ویژه‌هاک عقیدا هتي اسری ذ سگھيا ھ جي اسريا ذ گھتو وقت جناءه بذ کري سگھيا.

هیرودوتس سنتين جي ويس ھ هٿيارن بابت چوي ٿو،

”جيکي سنتي، زركيس جي فوج ۾ نوکري کندا هئا، اهي وڌن جي پشم مان جوقيل ڪپڙا پائيندا هئا، جن کي ’ڪان‘ چوندا هئا، هنن جي تيرن جون اٿيون اوهه مان جزيل هيون.“ (Rapson, 1922: 355)

وليم فلور پنهنجي تحقيقی مقالی، ”چ ايست انبیا ڪمپني ھ سند جو دببل بذر، واري علاقئي ھ سند جي قديم هنن ھ رُك مان مختلف شيون جوڙن بابت لکي ٿو،

”رُك مان خاص کري توارون ٺاهيون وينديون هيون، توارون جوڙن جي فن ھ قديم دئر کان وئي سند گھتو اڳتي هئي، اهڙيءَ ريت هن ذاتهه مان ڪانيون، ڪھاڙيون، ڏاڻا، ڪاسائڪا ڪات، ڏاڻا، گھوپا، ٻڪ، لوھار ھ رازي جا اوزار ٺاهيا ويندا هئا. اوهه پيڙين جي تختن کي گندين لاءَ ڪم ايندو هو. ان کان سوءَ گھر جي درن درين جي انجيئن هئن ھ گھرو استعمال جي پين شين ٺاهن ھ پڻ ڪتب آندو ويندو هو. پيچن وارا تلاپن اوهه مان ٺيندا هئا.“ (فلور، 2004: 130)

شاه لطيف پنهنجي سوري اعلي سماجه ھ پرجه واري امن پسندي وارو فكر رکندي به هن تبديل ٿيل معروضي صورتحال کي ڏسندي اهو چاتو،

”خوش اهي رهيا آهن، جيکي پنهنجون تاراون تيز رکن تا“

سرها ڏنم سڀ، جنین ساجاه سران سين.

(بلوچ، 2009: 71)

هو پنهنجي اعلي سماج جي مان ھ مريادا، بقا ھ بحاله لاءَ ویژه کي عين اسلام سمجھي ٿو.

سُورهه مَرِين سُوبَيْ کي، تَ دَلَ جَاهَ وَهَمَ وَسَارَ

هَنْ يَالَا، وَزَهْ يَاكِرِينَ، آذِي دَالَ مَرَ دَانَ

مَثَانَ تَيَعَ تَرَانَ مَارَ تَ مَتَارَوَ ٿَيِّينَ.

(بلوچ، 2009: 419)

شاه لطيف واري ڪلهوا حڪومتي دئر (1783-1701ع)، هيرودوتس ھ سڪندر مقدوني ڪان گھتو اڳ سنتين جنگي هٿيار سازيه ھ مهارت حاصل کري ورتی هئي. هيرودوتس لکيو آهي ت،

”سنتين کي اوهه (Iron) جي سُد هئي، سندن هٿيارن ھ تيرن جون اٿيون اوهه مان جزيل هيون.“

(Rapson, 1922: 355)

سنتو سپیتا جي کن ماڳن ھ اوه لپڻ جا ثبوت مليا آهن، پر انهيءَ تهذيب ھ اوه (Iron) کي ايتري وڌي انداز ھ ڪتب آئش اڃان شروع ڈکيو ويو، پرسنتو سپیتا جي ڈرڪن ھ شهنر جي اڄڙن کان پو ھ ڪجهه ئي صدين ھ سند ھ اوه (Iron) مان رُك (Steel) جوڙن وارو ڪم شروع ٿي ويو هو. شاه لطيف سند ھ انهيءَ رُك سازيءَ جي منظرنامي ھ، پنهنجي قومي ساجاه سان پُرڪلام ھ اهو ڏيک ڏيڪاريو آهي ت، اوهه مان رُك جوڙن جي انهن آڳڙين واري ڪرت جو ڏوكر ڪيو آهي. اها اعلي ڪرت جنهن ھ ڪڻ ڪڙهي ٿو ھ اوهه ٻري ٿو، مترڪن جا ڌڪن مٿان ڌڪ آهن، ساندائيون سهڪن ٿيون. رُك جڙي ٿو ھ تيغون ھ توارون تيز ٿين ٿيون. انهيءَ رُك سازيءَ (Steel making) جا منظر سُر يمن ڪلياڻ واري امن جي سُر ھ ڪجهه هن ريت آهي.

ڪڻ ڪڙهي، اوهه ٻري، ڌوڏا جت ڌڱن،

مترڪن مهه ڪييا، ساندائيون سُنڪن،

اچ پڻ آڳڙين، ميڙو آهي مج ٿي.

(بلوچ، 2009: 71)

اچ آڳڙيا آئيا، سُودا ڪي سڄان،

لاهيندا موريان، رُك ڪريندما پٽرو.

(بلوچ، 2009: 71)

اچ آڳڙيا آئيا، سُودا سِرائي،

پياري پائي، تيغون ڪندما نٽيون.

(بلوچ، 2009: 71)

آڳڙيا سمن جو پاڙو آهي، اهو پاڙو هان آگرا جي صورت ھ سند ھ موجود آهي. محمود یوسفائي پنهنجي مقالی ”سُر ڏاهر جو مطالعو“ ھ لکي ٿو،

”شهر آڳڙي‘ انکري مشهور آهي، جو جسوڏن جا وزا لوھار ڪم ڪندا هئا. جنهن ھ تارايون ٺاهن سندن خاص پيشو

هو ئ انهيَةَ پيشي جي کري اهي 'اکتريا' سُنبا هئا." (يوسفاتي/بلي، 2005: 44)
 هوُرُكَ مان هثيار ناهن بابت وذيكَ لكي توتَ
 "قديم دور ه اکتريا انهن لوهارن کي چئبو هو، جيڪي تلارون ناهن جو ڪمَ ڪندا هئا." (يوسفاتي، 2005: 44)

ڪتاب، 'عرب وندَ کے تعلقات'، سيد سليمان ندوی لکي توت،
 "پراتي ايراني زيانِ سنسكريت پولي، ه س، ه، پاڻ ه متجن تا." (ندوي، 1976: 12)

قييم فارسي پولي، جي اثر جي کري سنت، جونالو هند، تيو. سمورين سنت چورپي پولين' (Indo-European Languages) ه انگ 'ست' جو اچار ساڳجو سنت = سات = سيونت (Serenth) هي آهي جنهن، قيم فارسي، زندواستائي پولي، ه، جي متست جا انڪي مثل موجود آهن. 'ڪپاس'، 'قري'، 'ڪپاه'، تيو. عرين به سنت، کي هند، کري ڪوئيو آهي. ان کري عرب-اسلام کان اڳ واري شاعري، ه ابو ضلع منصوروي جنهن تين صدي، ڏاري سند جو پهريون وطنبي گيت چيو هو، تنهن هن بست بدران لفظ هند ڪتب آندو ويو آهي.

عرین جي کن قدير تذکرن، ه سنت، کي هند، کري چاثايو ويو آهي، اهو قدير زند اوستائي پولي، جي اثر آهي، سيد سليمان ندووي جي ڪتاب 'عرب وندَ کے تعلقات'، ه جيڪو ذكر آيو آهي، اهو اصل ه سنت، ه عرب جي تعلقات، ه لڳاپن جو ذكر آهي.

"هڪ وطنبي گيت جيڪو سنت ملڪ جي عربى شاعر ابوضاع سنتي شاعر آهي. جنهن جي وجود جو وقت سن 686هـ/1287ع کان پهريائين جو هوندو، ه شڪ ناهي تين يا چوئين صدي هجي، چاڪان ت سنت ه عرين جي دور جو وقت اتي ئي پورو ٿئي تو.

لقد انڪراصحابي وما ذالڪ بلا مثل
 اذا ما مدح الهد و سهره الهد في المتقل
 [منهنجي دوستن انكار ڪيو، ه اهو بهتر کونهي جنهن سنت، ه سنتي تير جي جنگ، ه واڪان ٿي رهي هئي.]

سيوف مالها مثل قد استغفت عن الصيقيل
 وار ماح اذا اهترت اهتبها الجحفل
 [هٿيارن ه ترار آهي جنهن کي ڪڏهن سران جي ضرورت ناهي، ه اهڙا نيزا آهن جو جنهن هلن تهوجن جون فوجون لڏي وجن]

فهل ينڪر هذا الفضل الا الرجل الا خطل
 [ٿا ڪنهن بيوقوف كان سوا، هو پيو سنت جي انهن خوبين كان انكار کري ٿو سگهي؟]
 (ندوي، 2007: 56-57)

علماء الاغاني حضرت ڪعب، ه جو مشهور قصيدو، 'بانت سهاره'، نقل ڪيو آهي. جورسول ڪريم صلي الله عليه وآلہ وسلم جي شان ه چيل آهي، جنهن ه سنتي ترار جو ذكر ڪيو ويو آهي.
 "ان الرسول سيف يستضاء به۔ مهند من سیوف الله مسلول."

[رسول ڪريم صلي الله عليه وآلہ وسلم خدا جي هت واري اُلاريل هندی ترار آهي، جنهن مان روشنی حاصل ڪجي ٿي.]
 (ندوي، 1924: 445)

ڏھين صدي عيسوي، ه ابن حوقل، سنت، ه آيو هو، هن سنت جي بندري، ه دبيل، ه ان جي واپار بابت لکندي، ه اهو بچاثايو آهي، ه تهتي تلارون، ه ڏاڍيون پليون نهنديون آهن.] (Elliot، 1976: 139)

دبيل وارو شهر، ه بندر رُك جون ترارون جو ڙڻ ڪان هاڪارو هو.

"It is famous for the manufacture of swords." (Elliot، 1976: 37)

ڪتاب 'روضه السند'، ه رحيمداد مولائي شيدائي، ڪتاب 'مسلانوں کي صنعت، حرفة، زراعت، تجارت'، جي حوالی سان چاثايو آهي، ه "سلطان صلاح الدين ايوبجي اشڪر جانيزا، ه تراريون ڪرمان جي لوھ مان جزيل هيون." (شيدائي، 1951: 42)

ميجر بوڪات، جنهن جو تعلق ڪرمان جي برطاني حڪومت سان هو. هن انگلينڊ جي هڪ تحقيقی رسالي 'Journal of Royal Society'، ه 23 of Arts'، ه آڪتوبر 1908ع، ه ڪ مقالو' Karman and its Resources'، ه لکيو هو، ه

"ڪرمان جي لوھ جي کاٿين مان ايترو لوھ، ه تامو نڪري سگهندو جو اسين ايران جون ضرورتون پوريون ڪرڻ کان پوه به هزارين ته لوھ، ه تامو بندر عباس کان، جو هتان کان ته سو ميلان جي فاصلني تي آهي. باهر روانو ڪري سگهنداسين." (شيدائي، 1951: 42)

انهي، ه زمانی، ه ڪرمان، سنت حڪومت جو ئي هڪ اهم شهر هيون، جتي لوھ، ه رُك مان شيون جڙنديون هيون. اهي لوھ، ه رُك مان جڙيل شيون، تيرن، ه نيزن جو اثنين، ترارون انهي، ه رُك مان جڙنديون هيون. جيڪو ڪرمان مان ئي حاصل ڪيو ويندو هو، اها ڪرت سچي سنت، ه اڄ ڏينهن تائين هلنڌ آهي.

لطيف سائين، رڪ واري راند، جنگ، ه مانجهين جوا هو، ه رُك مان چاثايو آهي، ه هُوذڪ هشن تا، اڳتي هلن تا، پنهنجي سائين جي سار اهن تا، ه انهي، ه جهونجها رڪي جهيزي، ه انهن بنيداي ڪمن، ه ڪوبه فرق نئتا ڪن. ان جو مطلب سندن سماجي زندگي، ه امن توڙي جنگ، ه مڪمل توازن (Balance) رهيو ٿو.

هڻ هڪل، پيلو سارٺ، مائجهيان اي مرك،
وجهن تان نه فرق، رُك وهندي راند ۾.
(بولج، 2009: 419)

4.4 ڪٽڻ وارو هنر :

ڪٿڻ جي ڪانه ڪرين، سُتي ساهين هـ،
صُبح ايندءِ اوجتي، عيدِ اڳهاڙن گـ،
جيٽ سرتيون ڪندڻ سـ، اـ سڪندينـ سينگارـ کـ،
(بلوچ، 2009: 135)

سنڌ واسين هزارين کان کپه جي پوکي راهي ۾ پاڻ موکيو آهي. کپه جو فصل سنڌ کان ٿيندو سچي دنيا تائين پهتو، قفييم ايامن کان سنڌ ۾ کپه جي پوکي اعلائي سطح تي ٿيندي هي. انهيءَ کپه مان بهترین ڪپڙو اچيو ويندو هو. سنڌ جي مامل ڪپڙي جي هاك، ڪنهن زمانی تائين ڏسوارون ۾ تمام گھئي هي. ان دؤر ۾ اهزى ڪپڙي جي اُت ۾ سنهو سُت ڪٿن وارين جو ڪردار تمام اعليٰ ۽ اتم رهيو آهي. مولائي شيدائي پنهنجي قلمي ڪتاب ”روضة السنڌ“ ۾ لکي ٿو،

”موهنجو دار یا مان نکتول کپڑی جی نکری ۽ هیرو جو سس جی بیان مان ثابت تی چکو آهي ت، قدیم زمانی کان سندھ ڪپهه جی پوک ٿیندی هئی، دنیا جو متمند قومون جھڙوک: ایراني، باللي، مصرني ۽ رومي سند جي باريڪ کپڑي لاءِ محاتج هيون.“ (شيدائي، 1951: 47)

”زرعي پيداوارن مان جيكي مك اسم کوتديجي جڳ (3,000-3ق.م) ۾ اڳتني هئا، انهن ۾ سوٽي کڀرو تنهن کان پوءِ وارا اسم آيا ٿي، کاث ۽ هڪ نديزو اسم ميندي. جيڪا اوذر ديس- اوڙيسا کان پوءِ گهڻي سند ۾ ٿيندي هئي. اها هتان ميسوبونام اماتي ويندي هي ۽ ا atan پوءِ مصر، جتي فرعون اها پتهنجي هتن، پيرن ۽ تنهن کي لائيند اهئا، جيئن ڪجهه مomin مان پندرو ٿئي ٿو.“ (Panhwar, 2011: 71)

سند ۾ ڪاتارکي ڪرت تمام اعليٰ درجي جي هوندي هي، قديرم سنتو سماج ۾ گور گور ۾ چرخا هوندا هي. جنهن سان عورتون ڪپه جي بوئين مان سُت ڪتيينديون هيون، ۽ ان مان اعليٰ قسم جو ڪپتو جڙندو هو. ان بايت ايجڻي لئمبرڪ لکي ٿو، ”موهن جي ذري مان گھڻي تعداد ۾ لتل چڪراوان تڪلا انهيءَ قسم جا آهن، جيڪي ڊاڪتر مٺڪي جي چون موجب، صاف ظاهر ڪن ٿا ته هي فقط ڪپه جي ڏاڳي وٺن لاءِ استعمال ٿي پئي سگهيا ۽ خوش قسمتيءَ سان انهيءَ شيءَ جو هڪ اٿيل ٻڪرو اٿان لتو به آهي. جنهن ۾ هيرن جواهرن جو خاصو تعداد ويڙهيل هو. ان کان علاره، نيم مجسمن ۽ پتلين جي جسمن ٿي جيڪي چتن وارا چوغا نڪتل نظر اچن ٿا، تن مان اهو اندازو ٿئي ٿو ته هي ڪنهن سنئيءَ هلكي ڪپزيءَ جا نهيل هوندا.“ (لئمبرڪ، 1984ء: 29)

شاه لطیف انھی کٹھ واری ڪرت کي سماجي توزیٰ فکري نوع سان گایو ۽ سارا ھيو آهي. هُتا کید کندي چوي ٿو ت، جنهن کتھ، واری هنر کي سمجھيو تنهن هئمان پهی ڙچڏي ۽ پنهنجي ڪمر کي جاري رکيائين.

جان ڪٽينَ تان ڪٽَ هِيَ هُدْ وَهَاتِي،
 ڪاپائٽي سِيَكا، ڪٽِي سِيَباٽِي،
 چانتو جَنْ جاٽِي، تَنْ هَثَانْ بَهِي نَهْ ڇَنْيِي.
 (بلج، 2009ء: 135)

شاه لطیف اتی بن نوع جون گالهیون کری ټو، هک نمونی ۾ چوی ټوت، **تون پلی ماهر ڪاتاری،** **هجن پر اکیلی سر چرخو نہ هلاچ،**
معنی ته سلهیزین سان گنجی ویهي، آئن ۾ سُت ڪتجان، **پی جگهه تی، چوی ټوت،** **جَن اکیلی سر چرخو چوریو،** **اهڑی سُرت سان تند آئن ۾ کانه**
تی جتری، اهي بیت هن طرح سان آهن:

توثی تون کاتار جم ھیکلی پیرین،
ذئی کا ذئار صراف تنهنجی ست ۾
(بلوچ، 2009: 135)

جَنِيٌّ يِيرْئُو هِيكَلِيٌّ تِنِيٌّ مِيرْئُو مَاءٌ
تَنِدِ إِهْرِيٌّ سَاءٌ مُونِ آفَنِ هَدِ ذَأْجِهِيٌّ.
(بِلُوق، 2009: 135)

شاه لطیف انھی سُت کنٹ واری کرت کی جاري رکھ جی گاله کری تو، هو چوی توت، ”جیکا سنھو کتن نتی سکی، سا پلی ٹاھوئی ویھی کتی، انھن جو سُت قبول بیو، پنهی قسم جو سُت مارکیت ہم کتب اچی تو، سنھی ست مان مامل جُزی تی ۽ تلهی مان کاڈی جو کپڑو نہی تو ۽ پئی کپڑا مارکیت ہم کاپو کن ٿا۔“

جا سنهو ذ سکي، سا مز زندا ئي روئي،
سُتْ تين جو سقرو وئا تازاي توري،
ئهئي ئ قوري، ويچاريءَ سان وذ كئو.
(آنوائي، 2014: 347)

سون ساريكا هىزا، كُه ن ككتين رذا!
وبهي كُند كابو كر، گهتين گوهيون چئ،
ت صراقاتي سُد، مركئو هوند مئائين.
(بلوج، 2009: 136)

تُبائي تاكيد سين، جن بچايو پاغ،
أسي تند اطيف چئي، هي تَن هئاع،
ململ منجهان ماڭ، جن سكيو تن سون كيو.
(بلوج، 2009: 137)

ناسينءَ يگوئي پين، جانسينءَ رتو راس تئي،
بُريءَ بيكاريءَ سين، هاري پان م هير،
كَت كَنتدي كين، نشين سين نجاتجي.
(بلوج، 2009: 137)

شاه اطيف سُركاپاياتي ھ سند جي كېزىي جي اُت واري كارىگرىءَ كي گايو آهي.
كتي متي آيون. كري تند تيان،
اُتل اوذاهين تئي، جيدانهن پرينءَ پان
كاپاتيءَ قرار، منجهان پورهيهي مان پرائيو.
(بلوج، 2009: 138)

”اچن سره اپقىا، متن كېز كوت.“
(بلوج، 2009: 111)

ئي پوستس سند جي سونى كېزىي بابتلكىي توت،

”سند جي سونى كېزىي جي صنعت پراچين دؤر كان وئي مشهور رهى آهي. هتان جو سونى كېزىو تمام اعليٰ هوندو هو. قديم زمانى ھ سند هن بھترىن كېزىي جي صنعت ھ تامار گهئى مشهور هئي. ميسوبوتيميايى واري شاهى خاندان عكاد، جي دؤر ھ سند جي ململ واري كېزىي كي سنتو كري كوثيو ويندو هو. قديم مصر ھ وري هن قسم جي سند جي ململ كي سيدل چوندا هئا. يوانان وارا هن ورن ھ نموني واري كېزىي كي ستبون ستيينا هئا. عبراني لوک هن كي سَدِين ھ روم وارا انهىءَ كېزىي كي سيندالس، چوندا هئا.“ (Postans, 1843: 80)

پراچين زمانى كان وئي سند هك زرعى ملک اگوئيون ندييون سرسوتى (گهاگھر + ھاكىز) ھ پارتى ندييون ستاج بىاس، راوي، چناب ھ جهلما جا دواپا ھ ميدانى علاققا اھرى صنعت ھ كارىگرىءَ جي اوسرا جا فطري ماڭ آمن. انهىءَ فطري صنعتى كارىگرىءَ جي ترقى ھ اھرى وسعت ھ كېزىي سند جي كاري كيزائن بيزيانن ذئي. جن وذا واپارى وان جوزى ورتا هئا، جيكي تندىي كتب جي سندى سمنب (عربي سمنب) كان نكاري وچ اوپىن، گاڭزەمىي سند جي كېزىي تائين ستا هيليا ويندا هئا. كي بېرىياتا انىك كتبن جا قىرا ذئي وچي روم تائين وچي نكىندا هئا. پراچين دۇر جون كي صنعتى وقون انون پرانهن ملکن جي مختلف ماڭن مان لاتىيون وين آهن.

قديم دنيا جون اگوئيون ھاكاري تەنھىيون: سُميرى، باليلى، مصرى ھ رومي سند جي نفيس اچىل كېزىي جون گورجائون ھىيون. ان بابت آر، كىي مَكْرُجى لکيو آهي ت،

”ھاثى لەوب سمجھيو پيو وڃي ت، مصر جي ممي ثيل فرعونن جي لاشن كي سند جي كېزىي ھ وېزهيو ويندو هو. هن حقىقت مان هي چان ملي تى تى قديم دؤر ھ سند ھ مصر جي وچ ھ تجارتى لاڭاپا موجود هئا.“ (Mookerji, 1912: 91)

محمد صلاح الدين پنهنجي كتاب ”پناليني، راۋڏ ئپالى“ ھ لکيو آهي ت،

”مصر ھ تىپس جنهن جوھاتوكنالو لكسر، آهي، ان وېچون نيل دريلە جي پېشى پاشاھن جي ماڭرىي ھ مصرى فرعون جي لتل مقبرى ھ مون خود اجرك جي دىزىن واري كېزىي ھ شاهى مەيمىء اوپل دىئى آهي. مصرى مميون سندىي ململ جي پتن ھ وېزهيل اچ بە موجود آهن، عرين ھ سُنس كېزىي جونالو آهي.“ (صلاح الدين، 2010: 31)

شاه اطيف، سند جي انهىءَ اگاياتي كېزىي واري صنعت ھ هنرمەنديءَ كي ذ رىگو ئۇپر ان جي پراچين دۇر جي اوسرا كي محسوس كيو، تەنەن تىپانىن:

”كتي متي آيون، كري تند تيار.“

”ململ منجهان ماڭ، جن سكيو تن سون كيو.“

سید سليمان ندوى، معارف جي حوالى سان پنهنجي كتاب ”تقوش سليمانى“ ھ لکيو آهي ت،

”اگ سند جون عورتون عاج ھ چىندن جا چرخا چورپىدىيون ھىيون.“ (شيدائى، 1957: 114)

شاه لطیف جی کلام مان انهی گاله جی تصدیق کئی ٿی، هن سُر کاپائی پر چيو آهي ت،
چرخو چندن عاج جو سورن و ذاتی سرث،
آيل! کئن ارث، کئنون کین کتینيون.
(رامون، 2011: 571)

چوئين صديق، م او رو چندر گپتا موريا، جيکو سنتو سپيتا جي حڪمران جو پونيئر هو، تنهن جي دور ۾ سنت سودو نديي کتب جو واپار
ڏيساون سان قائم ٿيو.

ڪتاب 'The Cambridge History of India' جي جلد 1، باب XVI ۾ لکيل آهي ت،
”سنت جونفيس ۽ باريڪ سوتی ڪپڙو چين، بابل ۽ مصر ڏانهن ويندو هو. مهران جي ميداني پتن تي قديم ايانن کان پوکون ٿينديون
هيون.“ (شيدائي، 1951: 47)

يوناني جهازدان هيروودوس (Herodotus) (چاتايو آهي ت)

”ستين کي ڪرياسا (ڪپه) مان ڪپڙي اتن جي سُد هئي.“ (Rapson, 1922: 363)

اهولاظ ڪرياسا اصل ۾ ڪپاس آهي، جيکو قديم ايراني بولي ٿي اثر ڪري س ۽ ه جي تبلي سب ڪپاه ٿيو.

سنت جي جو ڙيل ڪپڙي جي هاڪ سجي دنيا ۾ هزارين ورهين کان رهی آهي. عرين وڌ هاڪارو ڪپڙو سُنس (Sundas) هو، جنهن جو مطلب
ستو ڪپڙو ئي آهي. جنهن ت انگريزي لفظ ڪائن (Cottan) ۾ ڪتن، تان ورتل آهي. سنت درتي ٿي دنيا جو سڀ ڪان پهريون ماڳ آهي جتي قديم
انسان سڀ ڪان پهريون ڪپڙي جي ائت او رو هنرسكي ڪري انگ يڪن جا عادي ٿيا. عرب تدكريه نگار ۽ ٻين بالکيو آهي.

ڪتاب 'عجائب الہند' ۾ بزرگ بن شهريار لکي ٿو،

”اهو باريڪ ۽ نفيس ڪپڙو جنadar هو، ان ڪري اوپر ۽ اوله وارن ملڪن ۾ هن جو وڌو ڪاپو هو.“ هو وڌيڪ لکي ٿو،

”جيئن اچ ڪله دمشق جو سوتی ڪپڙو ڀورپ ۾ دمسڪ سنجي ٿو، تيئن آڳائي وقت ۾ سنت جو سوتی ڪپڙو پر ڏيهي ملڪن ۾
ستو ٿو جي نالي سان مشهور هو.“ (Shaharyar, 1886: 104)

بزرگ بن شهريار اهو ب چائني ٿو،

”چين جوريشم پامير واري رستي سان واپاري ڪافلن ذريعي ڪشمير په چندو هو جتان سنتو ندي ٿي رستي سنت جي شهرن ۽ هتي
جي بندرن وسيلي اوله وارن ملڪن ڏانهن امامتيو ويندو هو.“ (Shahariyar, 1928: 104)

داسڪريدي سي سرڪار پنهنجي ڪتاب، 'Age of Imperial Unity' ۾ لکيو آهي ت،

”ڪنكه اعظم 78 ۾ تخت فشنين ٿيو سندس سلطنت الھندی ٿي خراسان، ايوندي ۾ اوڙيسا ۽ ان ۾ خوطان (ڪاشغر) ۽ ڏڪن ڏي
ڪونکن جي عربی سمند جي ڪناري تائين پکڑيل هئي. سندس دور ۾ سنت جو پر ڏيهي واپار وڌي ڪري روم تائين پهتو.“ (Sircar,
1953: 142-143)

ان مان صاف ظاهر آهي ت، قديم زمانی کان وئي ڪنهن وقت تائين چبني وکر ۽ مصنوعات جو واپار ب سنتو ندي ٿي رستي هلنور هيو. سنت جو
وڌي انداز ۾ واپار ۽ ڪمائی ٿو انداز پلني جي هن بیان مان ظاهر آهي ت،

”سن 79 ۾ رومت ڪبرى ڏانهن ويندڙ سنت جي مال جي قيمت 2,000,000 پائونڈ ساليانو هئي، روم وارا لها رقم قصر
اڪسطوس کان وئي ويندى قيصر هيران تائين پڻ لڳا، تتم جو اوج 273 ع تائين رهيو، قيصر آريليان جنهن هن شهر تي ڪاهيو
تنهن زينوبايا واري شوڪت کي پاڻ سان روم ڏانهن ڪنيو ويو.“ (Schoff, 1912: 37)

ان ڏس ۾ ايليت پنهنجي ڪتاب 'History of India, as told by its own Historian' ۾ لکيو آهي ت،

”عرين جي دور ۾ ايراني ٿارتي بصرى جهڙي بندر جو بنياد پوچان ڪان پوءِ عرين جا جهاز سند ڇين ڏانهن ويچ لڳا ڇين، جلان جوشين
سنت جي بندرون تي پهچڻ لڳيون. هئڙي طرح سنت جون شينون هقطنطي پهچڻ لڳيون.“ (Elliot, 1976: 468)

عرب تدكريه نگار ابوحنيفه احمد بن داود دينوري 'أخبار الطوال' ۾ لکيو آهي ت،

”عرب جنهن سند ۾ آيا، تنهن هن ملڪ ۾ ٽن همسن جا ڪپڙا ڏانئون: 1-قرفس (ململ) 2-شيت (چيت) 3-فوط (انگيون) سنت جي
شهرن نيرون ڪوت (پنلا) جي ململ ۽ گجرات جي سگر ڻانه (ٿانئي) جو ڪپڙو ديسان ديس مشهور هو.“ (دينوري، 1888: 326)

ان ڏس ۾ ابن خردابه (وفات: سن 250هـ/864ع) سنت جي سوتی ۽ بحمل واري ڪپڙي جو ڏڪر ڪيو آهي ت،

”بولان لڪ واري تجارت جي ڪري سنت جا ماڻهو بحمل، زريفت، اطلس ۽ زردوzi وارين شين کان واڻ هئا. اهي عرب ڀهودي
واپاري سڀ ٻوليون چائنا هئا.“ هو وڌيڪ لکي ٿو،

”اهي واپاري سنت جي بندرن تان ڪپڙو خريد ڪري ڀورپ ڏانهن نيكال ڪندا هئا.“ (شيدائي، 1951: 101)

هو سنتو ندي ۽ وسيلي واپار بابت وڌيڪ لکي ٿو،

”هتي جي جابلو علاقن ۾ باش ۽ ميداني علاقن ۾ ڪٹڪ جام ٿيندي آهي، مهران وسيلي لاڙ مان بيد، باش ۽ لاك سان پريل
پيڙيون چئن ڏينهن ۾ سكر پهچن ٿيون ۽ هتان ڪٹڪ خريد ڪن ٿيون.“ (Elliot, 1976: 15)

رحيمداد خان شيدائي، پروفيسر جارج رالنسن جي ڪتاب 'Intercourse between India and West'، جي حوالي سان لکي ٿو،

”سنت جي باريڪ ململ کي ڏارين ملڪن ۾ سنتو جي نالي سان سٽيو ويندو هو.“ (شيدائي، 1951: 47)

سند جي لاما معاشی هاچل ۽ واپاري سلسليو تمار آگاتورهيو آهي، سنت و ٿوچ ولپار قيم زمانی کان او له ۽ اوپر وارن ملکن سان قائم رهيو. هن جا واپاري مرڪز سند کان سواء پاهرين ملکن ۾ برها. سنت جي خوشبودار مصالحن ۽ سند جي باريڪ ملمن جو ڪاروبار انجي ۽ پراچين ڏور ۾ اتم ڪاروبار سمجھيو ويندو هو، نرڳو سنتو تجارتني بيئا، بلڪي ڪيتائي عرب ۽ آفريڪي ولپاري ٻڌ پلاوتي (Middle Man) طور سنت جو سلامان کثي مختلف علاقهن ۾ وڃي وکرو ڪندا هئا.

حضرت ابراهيم عليه السلام جي بي پيزه هي ۽ مان حضرت يعقوب عليه السلام جي زمانی ۾ تجارتني ٺافلن کي مصر ڏانهن ويندي تاريخ ۾ ڏنو ويحي تو

”جنهن جو ثبوت اهي سوداگر آهن، جن حضرت يوسف عليه السلام کي مصر ۾ وکيو هو، انهن جي واپاري وکر ۽ ڪپڙي جي هسمن جانا لاء سند جي خوشبودار مصالحن ۽ باريڪ ململ جانا لاساڳيا آهن.“ (توريت باب بيداش 37-25)

مولائي شيدائي سليمان تاجر جي كتاب سفرنامو جي حوالي سان سند جي ململين ڪپڙي جي ساراهه ڪندي لکي ٿو، ”سجو ٿان ۾ نبدي ۽ مان لنگهي ويندو هو، چيني واپاري جهاز جنڪ هند ۽ سند جي بندرن تان ڪپڙو خريد ڪندا هئا. بلاجع سوداگر سند جي شهرن مان بلوچستان جا سرد ۽ تر- خشك ميو، خوشبودار شيون وتجن جو ذكر ڪيو آهي.“ (شيدائي، 1951ع: 101)

ايم. ايچ پنهور پنهنجي مقالي ۾ پنيور بندر و سيلی سند جي ڪپڙي ۽ ڏاڳي جو ڏيساون ڏانهن اماڻش جو ذكر ڪندي لکي ٿو،

”ڪپڙو مان ڪپڙو ڦاهي پاهر موڪليو ويندو هو، ان کان سواء ڪپڙو ڏور ڏيساون ڏانهن موڪليو ويندو هو، اهو ڪپڙو سادو اوچو، رنگين ۽ چيتن جي شڪل ۾ هوندو هو، ان مختلف جحسن جي ڪپڙن ۾ ب مختلف ورڻ هوندا هئا، ڪپڙي جي صنعت جا مكه مرڪز روهوڙي، سکر ڪنديارو سيوهڻ، نوشورو فيروز، نصرپور ۽ ٿنوهوندا هئا.“ (پنهور، 2004ع: 136)

سند ۾ پشمي ڪپڙو ب جام جُڙندو هو، اهو ڪپڙو سند جا ڏٿوند لوڪ جو ڙيندا هئا ۽ آهن، ايم. ايچ پنهور انهيء ۽ پشمي ڪورکي هنر ۽ وتن جو ذكر ڪيو آهي: ”براهي اوئي ۽ ملس مان ٺيبل ڪپڙا افغان و اپارين کي آجيما هئا، جيڪي اُن زمانی ۾ نشي ۾ موجود هئا، افغانن کي انهن ڪپڙن جي اُن ڪري ضرورت هئي جو سندن ملڪ افغانستان ۾ سيءَ تamar گهٽا پوندا آهن ۽ ايسٽ اندبيا ڪمپني ۽ کان خريد ڪرڻ ضرور سمجھيا ويندا هئا، ملس ۽ ڏاس مان ڪپڙو سند ۾ اٿيو ويندو هو.“ (پنهور، 2004ع: 134)

سُر مارئي ۽ اهڙي پشمي ڪورکي ڪرت جو ذكر آيل آهي، جنهن ۾ سسن گهٽن ٿان ڪوئشري پشم ڪورن جي ڳالهه ڪيل آهي ۽ بهترین پشمي شالن ٺاهڻ جو ذكر ٿيل آهي.

پنهوارن پاپوهي، ڪي وس واهوندن،
لتوي سيءَ لطيف چشي، پتو ڦن ڦون،
پاڻر ڏنيون پئيون، ڏندين نوراين،
اوءَ ٿا ڪورين ڪنڌري، سرتيون مٿان سسن،
عمر اُن اگوندري، پاسي ڪانٽ ڪٽن،
ڪاڻر ڪٿيون خاصيون، اونچيون اُت اچن،
ڪييو پيڻ ڪهن، مليئ گورجين مارئي.
(بلوچ، 2009ع: 362)

غلام رسول ميرجت، كتاب جتن جي تاريخ ۾ مالوند لوڪن جي هُنرمندي بابت لکي ٿو، ”زالون گهٽن ۾ گهرو هاج کان سواء اٿ جي ڏاس مان فراسيون، خرزينون ۽ پيو سامان ٺاهين، جنهن مان چڱو اپراسو اٿن.“ (ميرجت، 1993ع: 16)

محمد عبدالغفور پنهنجي كتاب ‘جي هڪ باب’ The Calligraphor of Thatta، ”هي رڳوئي ۾ نت ٺئين قسم جي ڪپڙي جي اٿت 2000 آڏاڻن تي ٿيندي هي. انهيء ڪپڙي ۽ سامان جي ايشيا ۽ پرنگال ۾ گهوج تام گهٽي هي.“ (Ghafoor، 2003: 18-19)

لطيف سائين ۽ سُر ڪاپائتني ۾ سند جي انهيء نفيس ڪپڙي ۽ ان جو ڏاڳو ٺاهيندڙ ڪاپائتنيں جو ذكر ڪندي چيو آهي ته: ”ململ منجهان ماڳ، جن سکيو تن سون ڪيو.“

(آڻاوي، 1993ع: 431)

ڪتي متى آئيون، ڪري تند تيار
(آڻاوي، 1993ع: 432)

سند ۾ سترهين صدي ٿائين به چانور، ڪٺڪ ۽ ڪپهه جي جهجوي انداز ۾ ابت جو احوال سند گهمندڙ سيلانين وارن تدكرن ۾ ملي ٿو، انهن مان فري سيباستشن مانرك (Fray Sebastien Manrique) سن 1641ع ۾ نت ۾ آيو هو، تهين سند جي ان دور جي مک واپاري مرڪز ننگر نتني بابت جي ڪو لکيو آهي، ان جو احوال ٿيندي ايچ. ڦي. سورلي لکي ٿو،

”هي شهر ڏايو خوشحال آهي، هتي کادي خوراڪ جي شين جا بير لڳا پيا آهن. جن مان ڪٺڪ ۽ چانور ذكر کرن جوگا آهن. ڪپه گهڻي انداز ۾ پوکي وڃي تي، سگر ۾ بن هزارن کان وڌيڪ آذاتا آهن، جن تي مختلف قسمن جو تمام اعليٰ ڪپڙو تيار تئي تو. جيڪو ايشا جي گهڻن ملڪن ڏانهن ولاري مقصد سان برآمد ڪيو تو وڃي. انهيءَ سان گڏ اهو ڪپڙو پورچو گال ڏانهن به امائي وڃي تو.“ (Sorley, 1940: 52)

ست جوسوٽي، گلن ۽ چتن ولاري چُروارو ڪپڙو ڀورپ جي صنعتي انقلاب ولاري دئور کان اڳ ڀورپ ولرين منبين جي وڌي مان وڌي گھرچ ولاري وٽ طور رهيو هو.

”ست ۾ نئي اندر لاهري بندر ڀرسان ستندن تجارتی ڪوئي ۽ ولاري پيدا (Out Port) سن 1662ع تائين ترقى ڪندڻي رهئي. لهو شهنشاھ اور نگريپ جو زمانو هو، ان دئور جي تجارتی ڪوئي ۽ جو رڪارڊ نئي جي تجارتی خوشحال ۽ سماجي خوشحال ۽ گهڻي روشنبي وجهي تو، جيڪو ان زماني ۾ صنعت جي دُن (Commercial Prosperity) ۾ ست جي واپار جو مرڪز هو. نئي جوسوٽي ڪپڙو ڏيسارون ۾ ايندڻو مشهور هو، جو فريمن 1636ع ۾ ڪمپني ۽ ڪي اطلاع ڏنوت جيڪو ٻهانبيا جو مال آهي، ان سيني مان ستند جي مال جي گھرچ تمام گهڻي آهي.“ (Sorley, 1940: 52)

سید سليمان ندوي سوسي ڪپڙي بابت لکي تو،

”اسان جي ملڪ ۾ رنگين سنئي ليڪن وارو ڪپڙو جو ڙندو آهي، جنهن کي ’سوسي‘ چوندا آهن.“ (ندوي، 1980: 305) هتي سليمان ندوي چان جي کوت جي ڪري هڪ وڌي چڪ ڪندڻي ستند جي انهيءَ ڪپڙي ’سوسي‘ کي اجائي افظعي هڪ جي ڙائين، ولاري ڳولا ولاري دڪ دوز ڪندڻي، ترڪستان مراكش جي شهن: سوس، کان ويندي اتر آفريڪا جي هڪ صنعتي ماڳ ’سوسي‘ سان جو ڙيٽندي بتائي تو،

”ان دئور ۾ هن سوسي ۽ جي هڪ ٿان جو اڳهه اٿي اشرفيون هوندو هو.“ (ندوي، 1980: 305)
اهو سوسي ڪپڙو نجو سندجي ڪوريين جو ٺاهيل عورتاو ڪپڙو هو ۽ اچ ب جو ڙندو آهي. اهڙي رنگين تايي هزارين ورهين جي تجريبي کان پوءِ ستدي ڪوريئي ٺاهي سگهن ٿا، جنهن سان اهو ڪپڙو اچي تو.

”ست جو ڪپڙو ان وقت ڏايو مشهور هو 1636ع فريمان ايست انديسا ڪمپني ۽ ست جو ديل بلند، ۾ ست جي ڪپڙي بابت لکي تو،“
”سچي هندستان جو ڪوب ڪپڙو ستند جي ڪپڙي جو ڙندو آهي ئي ڪونڊ ڏوري واپار لاءِ ايتو تيار مال ڪتني ملي سگهندو. رنگ ۽ اوچ ۾ بهamar بهترин آهي.“ (سورلي، 2005: 65)

وليم فلاور جي رپورت دج ايست انديسا ڪمپني ۽ ست جو ديل بلند، ۾ ست جي ڪپڙي بابت لکي تو،
”ڪپڙو به مختلف قسمن جو ڙندو هو، جنهن ۾ جو ڙيون، بافتو ۽ ٻيون به ڪيتريون جنسون هونديون هيون، ڪور گيل به ڙندو هو، جنهن ۾ چيت به شامل هوندي هي، ڪا چيت اهڙي به هوندي هي، جن تي رنگين ڏاڳي جي اُٿت ڪري اقليس چٿ ٻڌجي پوندا هئا ۽ ٺاهڻي سان جڙيل ڪان هوندي هي.“ (فلور، 2004: 135-136)

”ڳي ائين ٿو ته اڌيئن صدي ۽ ولاري صنعتي انقلاب کان اڳ ۾ انگلنيبد ۽ ڀورپ جا بيا ملڪ ستند کان تمام گھو ڪپڙو گھرائيندا هئا. ڀورپ ۾ هن ڪپڙي جي ايٽري گهڻي طلب هئي جو ٺان جي مالهن هن ڪپڙي جو نقل تيار ڪري ڏندهو. ان کان سواء ستند ۾ چيت ۽ چو ڪپڙي ۽ جي طرز جو ڦين شاندار ڪپڙو ۽ ڄندو هو، جنهن جي فرانس ۾ هاك ڳي پئي هوندي هي. هن ڪپڙي جي گهڻي طلب کي ڏسي ڪري، هن انهيءَ ململ جي ڪپڙي جو نقل ڪرڻ شروع ڪري ڏندهو.“
مولائي شيدائي ستند جي ڪپڙي جي تحارت بابت لکي تو،
”ايست انديسا ڪمپني، ستند مان ڪپڙو، ٺئي، نصرپور ڪتبداري ۽ گمبت جوريشمي، سوسي ڪپڙو ۽ سوسيون خريد ڪندڻي هي.“

(شيدائي، 1957: 47)

4.5 نير جي پوك، رنگاسازي ۽ ڦازمي اجرڪ

قييم زماني کان وئي ستند ۾ نير جي پوك ٿيندي هي، ستند جونير ڪپڙا رڳڻ لاءِ ڪتب آندو ڙندو هو، اهو نير ڏرڳو ڪپهه مان جڙيل ڪپڙي جي رڳاوت لاءِ استعمال ٿيندو هو پرا ٽاهو نير پت (ريشمي ڏاڳي) جي رڳاوت لاءِ واهپي ايندو هو. مولائي شيدائي رسالي ”توحيد“ ۾ لکيل پنهنجي مضمون ستند جونير ۾ لکيو آهي ته.

”غلام، خاچي ۽ تغلق سلاطين جي ڏينهن ۾ ماوري انڌر ۽ خراسان جا قالهلاست جونير بکر مان خريد ڪندا هئا، انهن ڏينهن ۾ بکر جو شهري نير جي وڌي مار ڪيت هو.“ (شيدائي، 1951: 18)

شاه اطياف پنهنجي ڪلام ۾ ڄلاتيو آهي ته، ”انهيءَ نير سان شهيدن جون ونيون ڪپڙا رڳڻي، سوءَ ڪري پائينديون هيون، هن چيو آهي ته، جيئن جبل تي پُسون، پکريون ۽ جهنجاري چوپايو مال سر، گلهه ۽ جالبوا بکر هوندا آهن، ان رويت گجهون رن ڪي پري چنپيو آهي. دلير دليرن سان سامهون ٿي وڙهن ٿا، ايترامهاوير ڦيلر شهيد ٿيندا جونير جي گھر گهڻي ٿيڻ جي نير مهانگو ٿي ويندو.“

چپر جيئن پئون، تيئن رٿ ڳجهڙين ڇانٿيو
ونڪا ونڪن سامهان، دوڙيو هن بهون،
تن مهائين وهون، نير مهانگو ڪنديون.
(راهمون، 2011: 188)

سنڌجي واپار ۾ نير هڪ اهم وٽ طور شامل رهيو آهي، سڄي فنديي کتب ۾ سند جو نير اول درجي وارو هو. ايٽکن پنهنجي جو ڙيل گريٽيٽر ۾ لکي ٿو،

”سیوهن کان پوءِ اگری ۽ گجرات جو نیرپئی نمبرتی هو۔“ (Aitken, 1907: 401)
 نیز، قبیم زمانی کان وئی او له، اندیا جي پیداواره و اپلاری وکر رهیو هو. هي تجارتی مال اُتر طرف خراسان پر ڏايو ڪپنبو هو. ان کان سواءِ عرب،
 مصر ۽ اون جي ويجهو وارن ملکن پر هن شیء جي ڏايدی طلب هوندی هئی، جنهن کي رنگ ۽ دوا طور ڪم آندو ویندو هو. هي تجارتی شیء رگاوت واري
 ڪم کان سواءِ سُور گھائڻ واسطی دوا طور ڪم آندی ویندی هئی. پلینی ڌٺو هو،
 ”مصر پر نیر کي رنگ طور ب ڪم آندو ویندو هو. هن حقیقت مان معلوم ٿئي ٿو تے نیر مصر پر گھئی وقت کان وئی ڪم آندو ویندو
 هو۔“ (Rawlinson, 1916: 102)

پلینی اہو بذو هوتے،
”هن وٹ کی مالھو سور کی گھٹائی لاءِ کم آئی رہیا ہئ، ان کان سواعِ ذکن، کنبٹ واری تکلیف میر پٹھیہ وٹ استعمال کئی
وپنڈی ہئ۔“ (Rawlinson, 1916: 125)

سند نیروی، رگاو، چر جو کم تمام قید زمانی کان هلندر آهي. موهنجي دزی مان ملیل منهبي مهندار (King Priest) جي بوتي کي پاچادر. اجرک جي هك لازی نموني طرز واري آهي. اهو چر، چاپي جوهک تمام قید مثال آهي.

داکتر بلوچ شاه لطیف جی کلام جی هک سُر حُسینیَّہ مِلاری اجرک جو ذکر کندي هي بيت دیندي لکي ٿو،
دولی یکي آهيان، هُسین اکھاڙي،

ڏيئيٽي، ڪاڻ لازمي، ڪر ڪائيم ڪاڪ جو.
(پلوچ، 2009ء: 268)

”لک لازی جي معنی اجرک جو لاڙو وارو نتش جنهن کي ڪر چئي تو چاڪاڻ جوان په ڪرڻ واريون ڪيرون ۽ ڪنگرا آهن، په لفظ ڪر ۾ تجنيس سمایل آهي. هڪ اجرک جونتش ڪر، ۽ پيو جوڙ باطل وارو ڪر، ان سان گڌ تخيل جي اڌام تسدت جي لاز واري اڳان راتي مون کي جيساميرواري ڪاك جو ڪر ڪري ڇنپوا!“ (بلوج، 2012ع: 428)

کے کر کئیں کاک جو ذیئی لڑی لک،
ہائی متی نک، چڑھیو ٹی چاگ کریان۔
(بلوچ 2009ء: 268)

کتاب 'فتح البدان' جو لیکے بلاذری لکی تو،
 "نیر جو واپار قدیم زمانی کان پاہرین ملکن سان ملندو هو، یونانی واری سنتو (سنتو) جی بند، بارائیکے (پنیور) ۽ انبیا جی بند
 بروص (یزوج) کان 'لاک' ۽ 'نیر' دیساورن ڈالهنن موکالیو ویندو هو۔" (بلاذری، 1866: 446)
 ستد، نیر جی پوک ویجهٔ ای ولاری دفور تائین یتندی رهی آهي. ان بابت محمد عبدالغفور پنهنجی کتاب "نئی حاکات" ۾ لکی تو،
 "انگریزن پنهنجی پھرین واپار کوئی، نئی ۾ س 1635ع ۾ قائم کئی هشی، انگریزن ۽ پورچو گیزین پاٹ ۾ امن امان سان رهئن جو
 عہدنا مو کیو هو. نئی ۾ واپاری کوئی قائم کرڻ ۾ انگریزن جا ٿي مقصد هئا، اتنين جي مارکیت لاءِ ستد جو ڪپڻو خريد
 کرڻ، پیونیر حاصل کرڻ ۽ ٹیون ایران ۾ پنهنجو واپار برقرار رکن۔" (غفو، 2004: 18)
 مولائی شیدائی قلمی کتاب، روضة السند، ۾ نیر بابت لکی تو،

”۱۶۶۰ع تائين انگريز سڀهون جو نير في پاونڊ ساين بلهن پشن حي حساب سان خريد کندا رهيا.“ (شيدا، ۱۹۵۱: ۱۸)
سنڌ ۾ ويجهڙائي واري دور تائين ڪپري جي رڳاوٽ ڪرڻ وارن نير وئين جا دکان هوندا هئا. شاهء اطيف به سُر ڪيڏاري ۾ امام حسین جي
شهادت واري سُوء لاءِ انهن نير وئين کي ڪاراڪردار ٿي تاکيد ڪندڻي نظر اچي ٿو.

میر مدينثان نكري، آغا نه موئي،
كارا رڳ ڪڙا، ادا! نيرونيءِ
آؤن تئي لئي لوئي، جي مير مسافر رانغي.
(راهنمند، 2011ء: 180)

محمد عبدالغفور ڪتاب، 'ٺي جاڪاتب' ۾ سند جي رڳيل پت مان نرم چمڙي تي رنگارنگي پرت ڀڻ واري هنرمندي ۽ بابت لکي ٿو، "سما حڪومتي دئر جي آخر ۾، يوري بي ملڪن مان خاص طرح سان پرنگال / پورچوگال سان سند جو واپار شروع ٿيو، اهو واپار شروعات ۾ وچ اوپير جي ملڪن جھڙوڪ: عراق وسيلي هو، پوءِ هنن سند سان ستاو واپاري ناتو قائم رکيو. اوپير يوري بجي واپارين پاران اصل سند جي نرم چمڙي مان نهيل، رنگارنگي پت جي پرت سان ڀرييل گھوڙن جا 'سنچ' ۽ ڪٿيلو نالي نفيس ڪڀري جي تمام گهڻي گورج هئي. (غفور، 2003: 18-19)

سند ۾ اها رڳاوت تمام اعليٰ درجي جي هوندي هئي، خاص طرح سان لاڪ- رتيون لويون ۽ ڪنهما ڪپڙا رڳاوت جي بهترین مثال هوندا هئا. شاه لطيف سُ مومول، اٿ، اهڙي هلاڻدي، گاوهٽ ک، ساراهيندي جيو آهي، ته:

رَجِيْ كُنْبِيْ نَدْ كارِي تنهنْ كِيْ جِيْ هالاَري هُوَء،
تُوُثِيْ ذُوبِيْ ذُوَءْ تَلَيْ تَهِيْنْ نَدْ لَهِيْ.
(آتواتي، 2014: 206)

شاه اطیف سُر مارئی ۾ اهڙین 'لآل رتاون لوئین' جو ذکر کری ٿو، جیکي شالن کان وڌيک سهٺيون لڳ ٿيون.

پتولا پئهواریوں، مور ند مئی کن،
جہ لال رتائون لوئیوں تے سالنھوں سونهن،
ان ایلاچن اگری، بھمل بافت،
سکر پانیان سومرا، کتی ان گھنہن،
جا ذِنہم ذاذاتن سا لامیندی لج مران.
(بولج، 2009ء: 365)

4.6 ڪوٽ ڏنل شهڙ: قدیم سنتو تهنجیب جا سمورا شهڙ چڙدیواری ڏنل ڪوٽ مثل هئا، شاه لطیف کي اهڙي سُت هئي، هن جي سموري ڪلام ۾ اهڙا اهيچان گھٹائی نظر اچن ٿا. اهي 'ڳرہ' يا 'ڪوٽ' سنتو سپیتا جو مک اذوتی گن ڪري ليکيا وڃن ٿا. محرم خان جي ڪتاب سنت، سنتي بولی سنتي شاعري جي حاشبي ۾ ابيپرلکي ٿو،

سنت کان سواع سجی دنیا په اهرا کوت ڏنل رکو په بیا ماک لدا آهن. هک ماک 'جیریکو' (Jericho) فلسطین ۾ جیکو ست هزار قيل مسيح سان لاڳاپو رکي تو ۽ پيو ماک سمير جي تقاقي حدن ۾ فرات ندي ۽ جي ڪناري وارو حبيبه ڪبير (Habiba Kabir) آهي، وسهن ۾ ائين اچي تو ته اهي پئي ڪنهن د ڪنهن ريت سندوسڀيتا سان لاڳاپو رکنڌ لونکن جا ئي جوڙيل هوندا. (قریشی، 2007: 271)

رخیمداد خان مولائی شیدائی، قلمی کتاب، روضہ السند، پرست جی قدیم شہر کی ذنل کوتوں بابت لکی تو،
”هتی جی شہر جا قلعاً مخصوصو ط هتا۔ قلعن کی ٹل ٹکرگا ذنل هتا ے کن قلعن کی ہے مخصوصو دیوارون ذنل ھیون، ان کان
سماں سنت: حمگ دالت، حم: مذہب: کامن: کامن: ہمن: ”شہر، ۱۹۵۱ء۔ ۱۱۵۔

شاه لطیف سُر سامونبَدی ۽ سُر سورث ۾ هک جاءِ تی هک مجازی بیت هن ریت چوی ٿو ته، اج دل ائین ٺڻو آهي جيئن کوئن جا برج ڪرند آهن.

یگو اج ائین هنئیزو کوت برج جیان.

جهونا ڳڙهه جُهندو پوندي جهانء جهروڪ هه.
(بلوچ، 2009: 288)

شاه لطیف سُر دیسیَّهِ ڏونگر ڳڙه، معنی 'جابلو ڪوٽ'، وارالفظ استعمال کيو آهي، شاه لطیف چوی ٿو ته، 'اتاھاں جبل ۽ ڪکر پاڻ ۾ ٽکرائجئن ٿا، سامهون وڏا جابلو ٿلما آهن ۽ رستا به آذا ڦدا آهن. اتي سَسَئي پيرين پند ڪنڌڙ هک هيٺي عورت آهي. تون! اتي سوڙهي وات تي پريشان جوساٿي بثجان.

چپر آذآ دونگر گزه گرا، وید ونگایون ود، آغ پیادی پتن، نمایی ندر سوژهی جت سکر ات پاتازین بیلی شئین.
 (بلوج، 2009ء: 215)

سنڌ هه 'دونگر ڳڙهه' رڳو هڪ ٿو آهي سو آهي، جلبلو 'ٺڻن رَن'، وارو ڪوت، نيرون ڪوت، آهي، جنهن کي اولهه کان سانوٺي ۽ هه وهی ايندر ڪوئي نه رن، جي نالی پويان هاڻ رني ڪوت، جي نالی سان ڪوٺيو وجي ٿو، تاريخ مظہر شاهجهاني ۾ 'نيرون ڪوت' جو نالا پارهه پيرو استعمال ٿيو آهي، جيڪو سڀهون سرڪار ۾ ٺيون پرڳڻو نيرون ڪوت، وارو قاعور هيyo آهي." (ميرك، 1994: 163)

سہیں آیا سورنیا، مانجوی میادار،
جن گزہان پھر گائیو سهجان سی چمار.
(بلوچ، 2009: 289)

4.7 زری ۽ تلی واریون چتیون:

امام احمد بن بن حتبل (وفات: 241هـ/855ع) جو هڪ مختصر کتاب 'الورع' جو قلمي نسخو جيڪو الجزائر مان لتو آهي ۽ 1340هـ/1921ءِ مصر ۾ چجي پتروئيو، ان ۾ سنت جي رنگ ورنی جُتھين بابت ڄاٿايل آهي ته.

”سند جون جُتیون ایڈیون ت وئندڙ ۽ پر کیلیون هوندیون هیون، جو معزز ۽ سنجیده انسان انهن کی پائڻ پسند ذکردا هئا ۽ اهي رگو شهزادن کي پائڻ جي لائق سمجھيون وينديون هیون.“ (نسوي، 1976: 404)

سند ۾ اعليٰ درجي جو مرداتيون توڙي زالاتيون جُتیون جوڙيون وينديون هیون.

قييم دور کان وئي سند ۾ اعليٰ درجي وارو چمڙو تيار کيو ويندو هو. سيلاني مانرك (1640-1641) سند ۾ چمڙي جي صنعت بابت لکي ٿو،

”سند جي چوپائي مال جي کلن مان بهترین چمڙو تيار کيو ويندو آهي، پر تگال ۾ اهو سنتي چمڙي جي نالي سان مشهور آهي.“ (Manrique, 1927: 239-240)

سند ۾ ايمان کان انهيءَ چمڙي مان تاي واريون جُتیون جوڙيون وينديون هیون سند جو ’زري واري جفت سازيءَ‘ وارو هنر قدیم دئر کان اعليٰ درجي جوليکيو ويندو هو. اهڙنڌار وارو ڪم نرم چمڙي مان ڦاهيل جُتیون تي کيو ويندو هو.

وليم فلاور هڪ رپورت، دچ ايسٽ انڊيڪمپني ۽ سند جو دبیل بند ۾ لکي ٿو،

”چانديءَ جون تارون چمڙي جي ڪم ۾ ڪتب اينديون هیون. سند جو موجي انهيءَ زري واري تار کي سونهن لاءِ مرداتين ۽ زالاتين جُتین ۾ استعمال ڪندو هو. هڪ وڌو جهان ورهائي (1947) تائين سند جو اهو سامان سيم (چانديءَ جي تارن) واريون جُتیون ڪتب آثيندورو هييو آهي. چانديءَ جي اها تار 1.5 ملي مير موڪري ۽ 0.2 کلن 0.3 ملي مير ٿلبي هوندي هئي، جنهن کي آر جي مدد سان جتيءَ تي آرائشي ڪم کيو ويندو هو. عام طور تي ڪت جي وائڻ ولري طرز، پينگه جو نمونو ۽ ڪرسيءَ جي شكل جهڙي نقش نگاري هوندي هئي، سند جي ڪاٿ جي نفيس ڪم ۽ گهر جي چاريءَ وارين سرن ۾ اها طرز استعمال ٿيندي هئي، زالاتين جُتین تي پئ چانديءَ جي تار جونفيس ۽ نازڪ آرائشي ڪم کيو ويندو هو.“ (فون، 2004: 131-132)

ان کان سواء سند ۾ نهندڙ چمڙي جي گلڪار گهڙون جي سنجن جي گهرج يورپ جي ملڪن ۾ تمام گھشي رهي آهي.

شاه لطيف سُر کوهياريءَ ۽ سُر معنوريءَ ۾ پنهون جي خوبصورت جُتيءَ تي چيل بيتن جو هي ستوں آيل آهن:

* هُو جا پائڻ پير ۾، تنهن جُتيءَ نه جيهي.

(آذوائي، 2013: 161)

* ويندي ڏانهن پريئن، جُتيءَ جات نه پائيان.

(آذوائي، 2013: 128)

* پizar پنهونءَ جي، اكين سين ائيان.

(شيخ، 2012: 546)

4.8 ڪنڀار گو هنر:

کي جو ڪنڀارن، متيءَ پائي مُنيو
تنهن مان تر جيتري، پئي جا خبر كرن.
هي تان هوند مرن، هي اگڻ روزڙو ٿئي.
(بلوج، 2009: 299)

ڪنڀار ڪم سند جو تمام ڪھنو هنر آهي، اڄ کان ست کان چه هزار ورهيءَ اڳ سندوسڀتا جي لوڪن ٺڪر جا ٿانءَ جوڙڻ سکي ورتا هئا. سند ۾ مختلف قسمن جي ثقافتی ٿانءَ جوڙڻ وارو هنر قيمم دور کان وئي تمام اعليٰ نموني وارو رهيو آهي ۽ ان تي چتسالي وارو هنر باونچي نموني جو ٿيندو هو.

قييم سندوسڀتا جي مي مرڪز مورڳڙه جي لوڪن 4000ق.م. ذاتي چڪ تي ٿانءَ جوڙڻ سکي ورتا هئا. ايم. اڃچ پنهور جي تحقيق موجب،

”سي کان آڳانا چائل ڪنڀار ڪا ٿانءَ قتال هُويڪ جا اتكل 10000 سال اڳ جا هئا، اهي مورڳڙه کان 2500 سال اڳ جا آهن.“ (Panhwar, 2011: 51)

ڪنڀار ڪي چڪ اچڻ سان اڌ گول تري وارا ٿانءَ نهڻ اڳا، ۽ عام ٿين اڳا ۽ سهانگا ٿيا. ڪنڀار ڪو چڪ ُر (ذکر عراق) ۾ 3250ق.م ۾ عام ٿي چڪو هو. مورڳڙه ۾ اموچ 4000ق.م. ذاتي ڪتب آندو ويو. پر هاٿو ڪي سند جي سڀتايني ماڳن تان ان جوسي ڪان اڳا ٿيو آمري جڳ جو 3500ق.م. ذاتي جولتو آهي. ڪوئيتا ويجهو ڪلي گل محمد واري لاذن (Findings) وارا ٿانءَ 3600 کان 3300ق.م. تائين وارا آڳانا آهن.“ (Panhwar, 2011: 51)

سندوسڀتا جي سمورن ماڳن، ايندي ۽ الهندي ندين تان چڪ تي جڙنڌڙ سوين هسمر جا ٿانءَ لتنا آهن. جيڪي پنهنجي ڏانءَ ۾ تمام اعليٰ آهي. اوائلی چترڪار (Artist) انهن تي جاميٽري، گلن چتن ۽ مختلف قسمن جي جانورن جون تصويرون چتيل آهن. شاه لطيف سند جي اهڙن ڪنڀار ڪي هنر واري مڪتب بابت سُهشيءَ جي زيانچو ٿي ت، ”ڪنڀار جا ٿانءَ ٻڪا آهن، ۽ هن جي آوي بهڪي آهي پر مون کي ڪچو دلو نصيبي ۾ آيو.“

پڪا رڄ ڪنڀار جا، پڪي نهائين.
مون کي تيائين، پيلو پاڳي آئيو.
(آذوائي، 2014: 92)

شاه لطیف سهی^ة جی دلی تی ٿیل چتسالی^ة جو ذکر کندي چوی ٿو ته ”چترکار دلی تی جیکی گل چت کیبا آهن، اهي ڏسي کري سهی تمام گھئي خوش تي پر پاڻي اهي چت پسائي چندا ۽ دلو به لهن جي وٽ ۾ وھي ويو، سهی^ة جي نوجوانی^ة، دلي جي ڪچائپ ۽ هلکائپ کي محسوس ئي ڪرڻ نڏنو، پوءِ ڪچي دلي جواحال کيس مهران جي چولين ۾ صاف محسوس ٿيڻ لڳو.“

کيبيا جي ڪال، سڀ پسي خال خوش ٿئي،
پاڻي^ة چت پسائي، ڏاءَ ن جھلي ڌمال،
سُڪ پيانيا سهئي^ة، جوين جي جمال،
آڪي جا أحوال، معلم^ة تيا مهران ۾.
(آڏوائي، 2013: 92)

”سهی ڪچي دلي تي ٿيل چت ڏسي پڻاچجي وئي، پوءِ ويرن ۾ اهائي ڳالهه هئي ته سهی بندی وئي، هن ’لال‘ (سهی^ة) ڪچي دل جي ڀروسي تي پاڻ کي لهن جي حوالي ڪري ڇڏيو.“

پيلی پلائي، پسي چت چري ٿئي،
پرا پرا بندی سهی،! ويرن ۾ وائي،
ڪچي ڪيرائي لال، لهن وچ ۾.
(آڏوائي، 2014: 92)

شاه لطیف انهي ڪنپارکي نهائين- جنهن ۾ رج پچندا آهن، ان کان محبت سکن جي ڳالهه ڪري ٿو، چو ته ان نهائين- آويه^ة جي باه، پاھر نظر ڏايندي آهي، اها اندر اندر بُرندي آهي^ة ٿان^ة پچائيندي آهي.

نهائين کان نين، سک منهنجا سپرين،
سرئي سارو ڏينهن، پاھر ٻاق ن نکري.
(بلوچ، 2009: 299)

4.9 ڪلاڙکي ڪوه:

ست سودو سجي^ة دنيا ۾ سُڪر ڏيندر^ة مدھوش ڪندر، جڙين، پوتين ۽ شين جواھپو فديم دور کان چالورھيو آهي، پيرومل مهرچند آڏوائي، قديم ست ۾ لکي ٿو ته.

”پين ۽ هاڻوکن نشن جي پيت ۾ شراب پيئن جورواج نهايت قديم آهي.“ (آڏوائي، 2008: 255)
هوشي وابرائڻ بابت وڌيڪ لکي ٿو ته.

”اڳي ماڻو پ نشيدار شيون ورتائيندا هئا، هڪ ‘سوم’ ۽ بي ‘سرا’.“ (آڏوائي، 2008: 255)
”رگويد جو سچو منبل ۽ پئي مندل جا چمه سوڪت سوم رس جي ساک ۾ چيل آهن.“ (آڏوائي، 2008: 257)
”سوم جي هڪ معنلي چند ب آهي.“ (آڏوائي، 2008: 257)

ست ۾ سٺو شراب پرڏيءَهه مان به آندو ويندو هو. ايـمـ ايـچـ پـنهـنـجيـ مـقـالـيـ ’ـپـنهـنـجيـ مـقـالـيـ‘ پـنهـنـجيـ مـقـالـيـ تـجـارتـ‘ ۾ جـيـ حـواـليـ سـانـ لـكـيـ ٿـوـتـهـ.

”ست ڏانهن ايـنـدرـ مـالـ ۾ شـيشـيـ جـاـ ٿـانـ ۽ تـورـ گـھـتوـ شـرابـ ايـنـدوـ هوـ.“ (پـهـورـ 2004: 91)
شـاهـ عبدالـلطـيفـ جـيـ ڪـلامـ ۾ سـرـيمـنـ ڪـلـيـانـ ۾ سـرـوـ (شـرابـ) نـاهـينـدرـ موـكـيـ ۽ شـرابـ پـيـئـنـدرـ مـتـارـ، جـوـ قـصـوـ موـكـيـ ۽ مـتـارـ جـيـ نـالـيـ سـانـ سـتـ ۾ هـاـڪـارـ آـهيـ. شـاهـ لـطـيفـ جـيـ ڪـلامـ ۾ رـُـڪـ مـانـ هـتـيـارـ نـاهـنـ وـارـيـ صـنـعـ کـانـ پـوءـهـ اوـهـ واحدـ قـصـوـ آـهيـ، جـيـکـوـ نـجوـ آـريـائيـ روـايـتـ مـطـابـقـ آـهيـ ۽ هـاـٹـوـكـيـ اـيرـانـيـ اـثـرـکـيـ ظـاهـرـ ڪـريـ ٿـوـ.

سـتـرـيـاـ سـرـيـ جـونـ، كـوـهـ پـچـارـونـ ڪـنـ،
جـهـ ڪـاتـ ڪـلـائـنـ ڪـيـيـاـ، موـنـتوـ پـوءـ وـجهـ،
پـڪـونـ سـيـ ٻـيـنـ، سـرـ جـنـيـ جـاـ سـتـ ۾.
(بلوچ، 2009: 75)
وـئـرـ سـرـ گـھـنـ وـئـيـونـ، دـوـسـرـ ڪـيـنـ ذـجنـ،
ٻـيـاـ، بـيـشـينـ، بـيـنـوـشـ، ايـهـ پـيـالـوـ بـيـنـ،
اوـنـچـيـ، عبدالـلطـيفـ چـشيـ وـئـيـ وـڌـ گـھـنـ،
پـڪـينـ تـانـ نـ دـ پـرـنـ، مـتـ تـكـيـاـنـ مـنـجـهـيـانـ.
(بلوچ، 2009: 77)

شـاهـ لـطـيفـ سـرـيمـنـ جـيـ هـنـ ڀـاـگـيـ ۾ فـارـسيـ لـفـظـ ”ـبـيـاـ“، ”ـبـيـشـينـ“، ”ـبـنـوـشـ“ [ـاـيـ هـمـنـشـينـ هـلـيـ آـهـ پـيـءـ]. جـهـرـاـ لـفـظـ ڪـتـبـ آـثـيـ، هـنـ جـيـ اـصلـ بـنـيـادـ کـيـ بـ ظـاهـرـ ڪـريـ ٿـوـ.

”ـرـحـيمـدـادـ خـانـ مـولـاـيـ شـيدـائيـ ڪـتابـ، رـوـضـهـ السـنـدـ ۾ مـذـ جـهـرـوـ مـزوـ ڏـيـنـدرـ سـومـ بـوـتـيـ“ لـاـوكـيـ ٿـوـتـهـ.
”ـمشـهـورـ سـومـ بـوـتـيـ جـيـنـ جـورـتـبـورـ گـوـيدـ ۾ دـيـوتـائـنـ جـزـوـ آـهيـ، جـنـهـنـ کـيـ آـرـياـ، سـومـ ۽ زـرـشتـ مـذـھـبـ وـارـاـ مـجـوسـيـ هـوـمـ“
چـونـدـاـهـئـ، اـهاـ ٻـوـتـيـ، هـاـئـوـتـمـ شـنـبـلـ (Houtum Shandler) نـالـيـ دـاـڪـتـرـ اـئـچـيـسـنـ ڪـرـمـانـ مـانـ ڳـولـيـ لـتـيـ آـهيـ.“
(شـيدـائيـ، 1951: 45)

رشید ملک ڪتاب، 'اندلاجي'، پر رگ ويد، پر جاتايل سوم رس واري پوئي، هُنْ قرياني، جي رسمن بابت لکي ٿو، "رگويد جي سمهتا، (ڪليات) جي وجود، هُنْ اچن کان گھتو اڳ قرباني، هُنْ سوم رس پيئش، جو رواج پنجاب هُنْ پنجي چکو هو، ان دور هُنْ سوم رس جي پوني اترین پنجاب جي مجاونت واري جبل هُنْ ملي ٿي، اهو ان أمر جو دليل آهي، اهي رسمن پنجاب جي علاقتي پرئي وجود، هُنْ آيون." (ملک، 2002: 250)

4.9.1 شراب جا قسم:

سرور ڏيندر ۾ شربت- مد جو واهپو ڏندڪتائي آرين کان پوءِ شروع ٿيو يا کو آڪا تو سند هُنْ رهيو آهي. هر حال هُنْ 'مئي خاني' سان ايراني ثقافت سلهارٽيل رهي آهي. داڪٽ سوري سند هُنْ نهندڙ شراب جي مختلف قسمن جو بيان ڪندي لکي ٿو، "هتي بن همسن جو شراب، جيڪو مقامي پئداواري شين مان ڻاهيو وڃي ٿو، اهو تمام بهترین قسم جو شراب آهي."

(Sorley, 1940: 138)

انهن مان هڪري عامر شراب بابت هن لکيو،

"ڪڙ جو دارون: جيڪو پير جي گلن هُنْ چوڏن جي رس مان ڻاهيو وڃي ٿو." (Sorley, 1940: 138)

پيو شراب جو قسم به ڻاهيو ويندو آهي.

"ڪتل جو دارون، هي ڪتل جي رس هُنْ كجي، عرق مان ڻاهيو وڃي ٿو. هن شراب جو دنگ گھرو ناسي ٿئي ٿو."

(Sorley, 1940: 138)

سند هُنْ وذا، امير زميندار هُنْ سينيا ماڻهو اعلي قسم جو شراب واپرائيندا هئا. انهن مان هندو خاص ڏئن تي 'مَنْ' واپرائيندا هئا. اهڙي شراب بابت ايج، ٿي سوري، انگوري شراب(Wine) جو بذکر کيو آهي، جو بستن اندر ڻهندڙ هو. هولکي ٿو،

"حیدرآباد، سيوهڻ هُنْ شڪارپور هُنْ انگوري شراب تمام اعلي قسم جو ٿئي ٿو. جنهن هُنْ مختلف قسم جي خوشبوء هُنْ رنگ ملائي، ان کي الڳ الڳ جنسن هُنْ پيش کيو وڃي ٿو. انهن هُنْ زعفراني، ڦارني، گلابي هُنْ مشكى شراب خاص قسم جا آهن."

(Sorley: 1940: 139)

سٺو انگريزى شراب خاص طريقي سان ڻاهيو ويندو هو، هُنْ خاص سياري واري 'مَنْ' هُنْ اهو 'مَنْ' پترو ڪري ويندو هو، جيئن اهو اعلي هُنْ سُرور ڏيندر بتجي وڃي. داڪٽ هوتچند مولچند گريخاشاني ان بابت لکي ٿو،

"انگوري شراب اونهاري هُنْ چڪائيندا آهن، هُنْ پوءِ مَت پيري رکي ڇئيندا آهن، ت پيل پيو مچي، جنهن اُتر لڳندو آهي، يعني سيارو شروع تيندو آهي، تنهن اهي مت کوليما ويندا آهن." (گريخاشاني، 1996: 139)

شاه لطيف انهيء خاص سياري جي 'مَنْ' هُنْ اهڙي شراب جي 'مَنْ' جي كلن جو ذكر ڪري ٿو.

آئي اُتر واع، موکي مت اپئنا،

متارا تنهن ساع، اچن سر سباھيو.

(شيخ، 2000: 59)

موکيءِ مَت اپئنا، سوارا صبور،

أونجي عبد اللطيف جعي، بالس پنهين بُوء،

ڪڙو جي ڪُوه، وٽر سر گھرن وئيون.

(بلوچ، 2009: 77)

موکيءِ مَت اپئنا، آئي اُتر هيٺ،

متارا تنه ميه، اچن سر سباھيو.

(بلوچ، 2009: 77)

موکيءِ مَت اپئنا، آئي اُتر واع،

متارا تنه ساع، اچن سر سباھيو.

(بلوچ، 2009: 77)

"جنهن مشخاني جي ماڪ رستي تي چڪاري ويندي، تنهن هر ڪنهن کي جان پوندي ته مت تيار تي چڪو آهي هُنْ پره جا پياڪ مشخاني جي الڳ تي رسی ويندا هُنْ هُوا چو شراب طليندا هُنْ وڌيڪ پيلا پيئندنا. ان ريت هو سري جي سچ ڪري ڇئيندا، هُو هڪڙا پيلا پي ڪري پين جي گھر ڪندا."

وجهُ وانڻن تي ميخاني جي ماڪ،

ٿيندي سُت سڀڪين، هٽ هند پوندي هاڪ،

پره جا پيڪ، جه سڀ ڳل آئي.

(بلوچ، 2009: 78-79)

جه سڀ ڳل آئي، سرو ڪندا سچ،

سائي ٿيندين اڄ، هيء پيئو هو آئي ڪي.

(شيخ، 2000: 61)

'جنت السند' جو مصنف رحيمداد خان مولائي شيدائي، مغل دور هُنْ سند اندر ڻهندڙ شراب جو پن ڏنگر ڪيو آهي. هولکي ٿو،

”نیرون کوت، سیوهن شکاربور ھ شراب جو بئیون هیون. جتي انگون کجور، مشک، سونف، زعفران، گلاب، چتھ ہبر جي چوڈن مان شراب جرڙندو هو. جنهن تي بئین وارن ھ گنتي وارن کي یل ڌيٺي پوندي هئي.“ (شیدائي، 2006ع: 408-409)

ان ریت شاه لطیف جي زمانی کان گھتو اڳي عرب، ارغون، ترخان ھ مغل حکومتي دور ھ شراب ڙاهیندڙ، ڪالان جا پاڙا سند جي مختلف شهرين ھ آباد هئا، جتان اعلي ۽ اتم درجي جو شراب پاڻ پوندو هو. شاه لطیف اهڙي شراب جوڙن واري عمل کي قاتل ڪمائي کرڻ ھ وھ (زهر) کي ماکي بنائڻ وارو ڪمر چوي ٿو.

قاتل ڪمائي ڪري، وه ماکي جي ڪن،
وئان ويهي نئ، پنج کي پياليون.
(بلوچ، 2009ع: 79)

سند ھ مند پياڪن بابت ابن خورداز ڄي ٿو،
”هتي جا ڪوري ڏن ڏن پيالان تائين شراب پيئندا هئا.“ (خرداز، 1989ع: 71)

رحيمداد خان مولائي شيدائي روضه السند ھ لکي ٿو،

”مقال (مئلاگا) جو شراب، اشبيله (سوائلي) جو خوشبودار مٺو شراب (زبيي) سند جي وڏن شهرين ھ وڪامندو هو.“

(شیدائي، 1951ع: 102)

رحيمداد خان مولائي شيدائي سند ھ شراب ڙاهن، شراب پاھران گھرائڻ ۽ وپرائڻ بابت لکي ٿو،
”اندلس جو شراب رڳو هي جو امير طيقوي خريد ڪري سگهندو هو.“ (شیدائي، 1951ع: 102)

سند جي ڪلاسيڪل ادب ۾ رنداڻي شاعري ۽ جواههاس پڻ شاه لطيف جوڙيو آهي. اها ميء، مند، سرو، شراب، وھ کي ماکي بنائي ڦنر ڪلال، ڪلال، پياڪ، وئين، مت، پره جا پياڪ، موکي ۽ ميخاني جي ماڪ جوڙا اصطلاح شاه لطيف جا جوڙيل آهن. جن تي جديد سنتي شاعري ۾ ڪاگھشي طبع آزمائي ڪافه ٿي آهي. شاه لطيف چوي ٿو، ”اي دل جيڪر تون ڪلالن“ (شراب ڪشيد ڪندڙن) کان ڪجهه سكين هاتنهنجون راتيون روئندئي ۽ بئين ھ شراب چڪائيندي گلري وڃي ها.

ڪلالنڊون ڪاء، مت ڏ سکين مون هيان،
رُوندي رات وها، چڪائيندي بئيون.
(بلوچ، 2009ع: 79)

4.9.2 موکي ۽ جو مئخانو:

موکي ۽ جو ميخانو، جيڪو سند ۽ بلوقستان جي واپاري وات تي خاص طرح سان واپاري قافلن ۽ ايندڙ ويندڙ لوڪن لاءِ ٺاهيو ويو هو. گذاپ جي علاقئي ۾ هو، بدراٻڙو ڄي ٿو،

”موکي، ناتر جي ستن ڌيئرن مان وڌي ذيءَ هئي، مومن سن 1385-1400ع ۾ ڏاگهه چڙهي مئي، ان کان بوء ناتر هي بت نالي ماڻهوء سان شادي ڪئي، جنهن مان کيس ست ڌيئرون: موکي، سونگل، سپروا (صفوران)، تائيس، مثان، اله ڦاهي ۽ سکان ٿيون جن جي نالان سان ڪراچيء ۾ الڳ الڳ ديهون ۽ ڳوٽ آهن ۽ هڪ پت: مهادل ٿيو.“

(ابتو، 2014ع: 376)

انھيءَ ’مڌ خاني‘ ۾ اچي ڪري، ايندڙ ويندڙ قافلن جا ماڻهو شراب ۾ ڪري رنداڻي شاعري ٿئي ڄي ڦاهيندا هئا. انهن واپارين ۽ سفر جو ٿئي ڄي ڦاهيندڙن مان مٿارن پاڻر جو قصو شاه لطيف جي رنداڻي شاعري ۽ جو بنيد آهي، جنهن ۾ تصوف جون گوناگون رمزون پڻ شامل آهن. سند جي لوڪ داستان ۾ اهي مٿارا سري (شراب) واري مئ ڦانگ جي ڪري مری پوڻ ۽ شراب جي زهريلي ٿئي سبب مری وڃن ٿا، پر شاه لطيف مٿارن جي موت جو ڪارڻ موکي ۽ جي ڏليل مهشي ۾ ميار ڪي فرار ڏي ٿو.

”ڪلالن- شراب ڪشيد ڪندڙن جي منه ۾ ڪشن کان سوء ڪجهه به ڏاهي، تون! مٿارن جا مٿا زمين تي پيل ڏن ڏنا، جن پنهنجو روح گروي رکي ڪيتريون پيليون سري جون پيتيون آهن.“

ڪلالنڪين منهين، ڪڻ ري پئو ڪين ف،
مٿا مٿارن جا، پئا پس زمين،
رکي روح رهين، وئيون پيئون وک جون.
(بلوچ، 2009ع: 79)

شاه عبداللطيف سُريمن ھ شراب جي جدا چهمن ۽ ڏائقي بابت چوي ٿو، ”هر مئ ۾ الڳ الڳ ڏائقي جو شراب موجود آهي ۽ پياڪن کي انهيءَ مند ۽ ان جي خمار جواندازو آهي. اهي پياڪ صحيح سنپري سر جو سودو ڪرڻ پهتا آهن ۽ بانڪا ۽ سُھٽا سر ڏيئي ڪري هڪ ڍڪ چڪن ٿا.“

وئ وئ وئي، مئ مئ مند پئو
قدُر ڪيف ڪمال جو، پياڪن پئو،
آجن دُوست دُڪان تي، ڪند ڦول ڪندو،
سُرها سر ڏئو چڪن سُرڪ سيد چئي.
(شيخ، 2000ع: 60-61)

بانهی خان شیخ جی ترتیب ڏنل رسالی ۾، موکیه جو موکلیل مهتو مtarن جی پتی تی پوی تو ۽ هو موکی سان ملن لاؤ سندس مئخانی تی پهچن ٿا. هتي موکی مئخانی جي مالڪ ڏپر متارن جي محبوب آهي ۽ محبوب جي ملیل نیاپي واري میار تي متارا استاھلیا اچن ٿا.

سری ڪي نه ڪئون، وين موکيء جي مارئا،
کو جو وين ڪلائ جو پتی تي پئون،
تهان پوءِ ٽئون، مڙن متارن، سین.
(شیخ، 2000: 62)

شاه لطیف متارن جي موت جو ڪارن موکيء پاران ڏنل طعني کي قرار ڏي ٿو، داڪتر نبی بخش خان بلاوج جي ترتیب ڏنل رسالی جي سُر ڀمن ۾، هي بیت پئي نموني واري پڙھي سان هن ریت آهي:

سری ڪین ڪئو، وين موکيء جي مارئا،
کو جو سُخن ڪلائ جو پتی تي پئو،
تهان پوءِ ٿئو، مرڻ متارن جو.
(بلوچ، 2009: 78)

شاه لطیف اهڙم متارن پیاڪن وڌتی شیون اهم ڪري چائی ٿو، ”هڪ ڪنڌ، بيو ڪتارو (ڪات) ۽ ڌين شیء منهن وارو شراب جو پیالو. اهي دل ۽ جان سان شراب واپرائين ٿا، انهن لاءِ سرو جام آهي ۽ هن کي پنهنجي سر جو ڪوبه سانگو نه آهي.“

ڪنڌ ڪتارو منهن وڌتی، عادت سندین اي،
تن تکون ڏئیون، جنبي منجهان جي،
سر و تن سڀي، جن سانگ، نه ساهم جو.
(شیخ، 2000: 61)

شاه لطیف وڌ ’تن‘ جي تڪرار آريائي منھب واري ’تموري‘ به آهي.
”نيدي پيانه ۾ تي، هو تان آهي هيڪڙو.“

سُرسور ۾ ’تن‘ جي تڪرار ’جز‘ جو ’ڪل‘ سان وجي ملن ۽ سر ڏئين واري ڪار به آهي.
”شي پرچيا پانه ۾، تند ڪتارو ڪنڌ.“

سُرسوري ۾ اهانن واري تڪرار ’وحدت الوجود‘ جو فڪري اظهار آهي.
”سو ساهڙ، سو سهڻي، ساڳڻ سوئي.“

باب پنجون

قدیم ۽ جدید سند ۾ سندو مت - شوپنٹ جي اوسر جا سماجي - تحقیقی رخ:

[شاه عبد اللطیف جي کلام جي روشنی، ۾]

5.1 سندو مت - شوپنٹ:

”سائین، جوسو گند، ساچن ھیئتان ٹھٹو“

(آکواٹی، 2017 ع: 314)

قدیم سنت ۾ سندو مت هڪ مکمل دستور جي حیثیت ۾ جاری ۽ ساري هو. جنهن ۾ نہ کو پنڈت نہ کو ملان هو. ان لحاظ سان اهو پاتھوادو اختیار ڪیل سماجي دستور هو. هن منذهب، قبیر شکاري ۽ ڏوئي ڏور کان اوسر ڪئي. سنتو مت کي ايم. ايچ پنهور کان سواء دنيا جي گھئن ٿي محقق، خاص طور ابوالکلام آزاد ان کي سنتو تهذيبن جو واحد خدا، اوميل پاران سندس ڪتاب ”نچنڌ پاچو لا“ (Dancing Shadows) ۾ ڪيترين ٿي جڳهن تي ”سنتو مت‘ (Religion of Sind) ۽ چيو ۽ ڪوئيو ويو آهي.“

(Aoumiel, 1994: 51, 53, 90, 92, 93, 97, 107, 169)

ان ”سنتو مت‘ جي قدامت بابت اوميل ”Dancing Shadows“ ۾ لکي ٿي ت.

”سند جو شو ديوتا نهايت قديم آهي، جنهن جو انساني معاشرو پراچين ڏور کان وٺي اج تائين مسلسل پوچا ڪندو آيو آهي.“ (Aoumiel, 1994: 163)

”شو جي پسوپتي‘ وارو روپ تيه هزار ورهين کان ويجمي اوپر ۽ ڀوري کند ۾ جانورن ۽ فطرت جي خدا طور موجود رهيو آهي.“ (Aoumiel, 1994: 172)

ڪتاب، پُتمت‘ جي سنتي ترجمي واري مهاڳ ۾، منظور ڪوھيان، نديي کتب جي ڌرم من جو تجزيو ڪندي لکي ٿو، ”بنيدادي طور نديي کتب ۾ ڌرم من جو ٻه ڏارائون نظر اينديون، هڪڙا اهي ڌرم جن ديوان ۽ ديوتائين يا آسماني قوتن کي چائڻ جي ڪوشش ڪئي، پها اهي جن صرف انساني اخلاقيات ۽ ڌريٽي ٿي رهندڙ جيوت کي سمجھن جي ڪوشش ڪئي، ان حوالي سان ٻن تحریڪن: هڪ برهمن، ۽ بي شرمن‘ تحریڪ جو بنيداد پيو. پوء هڪڙا ‘استڪ ۽ پيا ناستڪ‘ سمجھيا ويا. هڪڙي ڌرم جو پايو وجنهنڌ اندر ديوتا‘ هو، جنهن جي علامت آڪاش هو. پيو ڌرم مومن جي دڙي جي اُن مها ڀوگي ڏنو، جنهن جي علامت پرتوبي (درتي) هئي.“ (ڪوھيار، 2017 ع: 11)

”مها ڀوگي-پسوپتي‘ جا ڪيتائي چتر سند جي قديم ماڳن مان سنتو مهمن تي چتيل مليا آهن، ”شو جي پسوپتي‘ واري حيٺت جي اهڙن اڳاني اهڃاڻ جي سجاتپ سرجان مارشل ڪئي آهي.“

(Marshall, 1931: 52-56)

انهن مان قدیم ترین چتر ڪوئٽايجي‘ مان مليو آهي، اين حنيف، ڪتاب ’سات دريائون کي سرزمين‘ ۾ لکي ٿو،

”ڪوئٽايجي‘ مان هڪ اهڙو ڦان ٿهت آيو آهي، جنهن تي سگن واري ديوتا جي مورت نهيل آهي، اهو ديوتا موهن جي دڙي واري رچيل ۽ سامائي هرڙائي تهذيبي دور جي ته مان مليل شبيهن سان ملي ٿو.“ (ابن حنيف، 1997 ع: 45)

ڪوئٽايجي وارو قدیم دور 3600 کان 3320 ڪم. وارو زمانو آهي، معني اج کان سايدا پنج هزار ورهي هان به اڳانو زمانو، اوميل پسوپتي‘ جو سچو دور تي هزار سال اڳانو چائائي ٿي. ان جو مطلب ته پسوپتي‘ پاچهاري ۽ ٻلوان ڀوگي‘ جي اوسر سند ۾ شکاري دور کان وٺي نوبهشي ۽ اوائلی زرعی سماجي ۾ ٿي. ان ڪري هو تخليق جو ديوتا ليکيو ويچي ٿو. سنتو تهذيب جي اوج واري ڏور ۾ هن جي توحيد الهي واري فكري صورت، اچوکي عاليي منھين جي برابر ويچي بهتي هئي. هن جاسوين نه پر هزارين صفاتي نالا آهن.

”شو جي معني‘ مبارڪ، آهي. ان کان سواء هن جا هزارين بيا نالا به آهن، جن ۾ مهريان، شفيق، پاچهارو روشن، مسرو، نيك دل ۽ موافق جو هزار نالا به شامل آهن.“ (انصاري، 2001 ع: 111)

اوميل شو جا وڌيک نالا ٻڌائيندى لکي ٿي ت،

”سند جو ديوتا شو آهي، جنهن کي قدیم زماني ۾، ‘محبوب پيء‘ جي نالي سان ستيو ويندو هو، هن جا بيا نالا عظيم حقیقت، فضل، رحم بخشش، سثوريدار‘ (Good Shepherd) (وغيره آهن.“ (Aoumiel, 1994: 52)

انهیءَ بِاجهاريءَ روشن صفت خلقتها ر جي هيڪڙائي کي برقرار رکڻ لاءَ، قدير سند واسين جام پتوڙيوءَ آريا ازمر ب انهيءَ سنتومت جي نديي کند مانءَ خاص طرح هيٺين سنتوماٿريءَ مان پاڙ اکوڙڻ لاءَ وسان گونه گهتايو. او مليکي تي ته.

”انهيءَ سنتومت“ (Religion of Indus) کي قائم دائم رکڻ لاءَ ”قدير سند“ آريا ازمر کي رد ڪري، گناهگار هئڻ جو الزام ورتو.“ (Aoumiel, 1994: 168)

او مليک ان دمن په انهيءَ واحد هستيءَ خلاف آرين جي تڪسانٽنءَ او سن جي ‘وحدت‘ جي تسليميءَ مجتا بابت ڪتاب، ‘Dancing Shadows’ ۾ وڌيڪ لکي تي ته.

”آرين سڪر سٽائيءَ زرخيزي، پسوپتيءَ رقص جي هن سگن واري خدا جي عبادت ڪرڻ خلاف وڌي محنت ڪئي. هُ ان جي بدران پنهنجي روڊ ديوتا کي اهيبيت ڏيئِ لڳا هئا، جنهن کي هو ازد بلائن ڏائين، دهشتءَ تباھيءَ جو ديوتا قرار ڏيندا هئا. صدين ۾ اهو انهن لوکن جو مت ٿيو، جن دراوڙن کي فتح ڪيو هوءَ هان شوءَ عشقءَ محبت جو ديوتا بتجي نروار ٿيو، کيس برهماءَ وشنو سان گڏ تمورتيءَ ۾ چڳهه ملي، سندس هڪ تمام اتم، اعليٰءَ خوشگوار رُخ سامونون آيو آهي، هُ هو هڪ آهيءَ

برهماءَ وشنو، شوچائي روپ آهن.“ (Aoumiel, 1994: 166)

سنتو منصب ۾ شووارو مقدس نام اجوڪي لفظ سائينءَ جي سهڻي صورت ۾ سجي نديي کند ۾ موجود آهي. شاه لطيف انهيءَ نانءَ کي واحد إلهي ذاتي اسم طور پنهنجي ڪلام ۾ ڪتب آندو آهي.

سائين سدائين ڪرين، متى سنت سُڪان
دوست مينا دلدان عالم سڀ آباد ڪرين.
(بلوچ، 2009: 412)

سنت جي پهرين ااسي شاعر قاضي قادر پنهنجي ڪلام ۾ ‘سائين لفظ نجوبو خلقتها ر اللهءَ لڪ لاءَ ڪتب آندو آهي.

تون تون تد ڪرين، لڳا ڳر ڦند جيئن،
سائين نه سڀارين، جٽان ئي رُوح سرجيا.

(بلوچ، 1999: 112)

سچي سائين سانءَ، تون مَڪر ڪڙي ڪڙان،
جي تو منجه هيانءَ، او سڀ کي پرکتو.

(بلوچ، 1999: 211)

شاه لطيف به اهو اسم سائين ساڳيءَ ريت ڪيترن ئي جڳون ۽ سُرن ۾ لڪ لاءَ ڪتب آندو آهي:
ڪونجن کي ڪيم چتو، جي ٻاچهارو بولن،
ساريو سانڀئن کي، رڙيون ڪنو رُئن،
سائين سندا تَن، پچا ميڻين باجهه سين.
(بلوچ، 2009: 169)

شاه لطيف سُر سامونديءَ ۾ به اهو اسم لڪ ٿو، هونئن بشو جوهه نالو ساموندرو، به آهي، چو ته هو برهءَ بحر ۾ هر جاءءَ تي موجود آهي. ڪابه جاءءَ هن کان خالي ناهي. شاه لطيف پنهنجي ڪلام ۾ هن ريت سائين، او راسم اظهاري ته.

هيڪي پانهي چٽ ۾، بي سُنواري صحاب،
ڪيي اوئني ڪن مان، ايءَ لڪي جو عَجَب،
ايءَ سائين جو سَبَب، جٽن بُدا ڪوي ٻار مان.
(بلوچ، 2009: 114)

اُهِرئا جيائين، يُكِن تَن تُرَن تي،
سامونبين سائين، واءَ سٽائو واريئن!
(جمجمي، 2005: 87)

هئ ۾ ڪين هُون، هُنئين هن نه چاڙهيا،
تَر سندی تُرَن تي، لهي سُج وئون،
جَل سائين سَبَب ڪون، تد سُتْر ٿئا سيد چئي.
(بلوچ، 2009: 103)

سُر پرياتيءَ ۾ شاه لطيف هڪ وائيءَ سائين، جو ڏيوبون ساراهون ڪيون آهن، ”جيڪو بيواهن جو مددگار آهي، سون جو گوئيون ڏيندر آهي، انتن منبن تي مهريان آهي، هُو ڪين مان سڀ ڪجهه ڪري ته، هُوئي عزت ۽ ڏلت ڏيندر آهي، هو نظفي جي قطري مان چا چا ته صورتون جو ڙي ته، دشمن ۽ حاسدن کي مات ڪري شرمسار ڪري ته.“

وَذَا ذَأْنَ ذَنَائِنَ، كَيَّاَنَ رَخْتُ رِيَّالَنَ جَوَ
ذَاتِيُّونَ ذَئِيَّ ذَنَنَ کي، سَنَدِيُّونَ سُونَ سَرَاهِينَ،
أَنَّا مَنَدِيَا آَثِيَا، سَخَا سَدَ وَذَائِنَ،
كَيَّنَ مَنْجَهَانَ كَيِّنَ كَرِي، سُو نَهَ سَارَاهِينَ سَائِنَ،
”وَتَنَزَّ مَنْ تَشَاءُ وَتُنَلِّ مَنْ تَشَاءُ“ آهي سڀ اُتائين،

نوازیائين نطف مَنْجَهَانِ، كِينِ كَثَائِينِ،
حرفت حَرِيفَنِ جِي، پِيرِي سَيِّيْكَائِينِ،
حَاسِدِ سَيِّخُنِ هِ، مُدَعِيِّي پَانِ مُنَائِينِ.
(بلوچ، 2009: 152)

سُرپورب ۾ شاه لطيف، سائينَه سان جوگين جي ان تشتگ جو ذكر ڪندمي ان جي ذچجن ۽ ذنتن جي دعا ڪئي آهي، هنگلاج ياترا، ويراڳين جو پورب پار وڃن، انهيءَ کي تيرت ۽ انهيءَ کي ساميں پاران ٻڌايل ۽ ڏيڪاريل پٽ چاتايو آهي.

سائينَه سَكَهَانِ سَدَومِ، مَ چِي سِينِ جوگِينِ،
هَلَّ جو هِنَكَلَجِ ذِي، آدِيسِينِ اتومِ،
نَيِّي پُورَبِ پَارِ ذِي، وِيرَاكِينِ وَذَوَمِ،
سوئِي تِيرَتِ تَكِيو، سَوَئِي پَنَتِ سَدَومِ،
هُو جو تِيرَتِ تَكِيو، سَامِينِ سُنَهَايِومِ.
(بلوچ، 2009: 305)

شاه لطيف، سُرآبرِيَه جي هڪ وائي پر پن ساڳيو لفظ سائينَه هن ريت ڪتب آندو آهي،
”سائينَه کارت سُپَرِينِ، صُورَتِ مَ سَكَاهِ.“
(بلوچ، 2009: 186)

شُوكِي قدیم سنتو سیپتاواری زمانی آبادی ۽ زرخیزی جو خدا ۽ حیوانن جي مالک ۽ پالتھار جي حیثیت سان پکاريو ۽ پوجيو ويندو هو. 28000 ق.م. کان پسوپتي ب آهي. هن جوهڪ نشان نُندِي نالي ڏڳوب آهي ۽ ڏڳي جو انت لڳايو زراعت سان آهي ۽ هن ذر لازمي طرح سان زرعی دُؤرمئي وڌو تقس حاصل ڪيو هوندو.
راجستان ٿر ۽ پنجاب ۾ اڄ ٻڌ لفظ ”پُسو“ يا ”پُسُون“ چوپائي مال لاءَ ڪتب اچي تو، جنهن ته المهدی سنت ۾ قدیم آريائي- زند اوستائي پوليَه جي اثر جي ڪري ’س‘ (S) اکر ’ه‘ (H) ۾ تبديل ٿيو آهي. ان ريت پُسون، لفظ فري سنت ۾ پُهون، بٽيو، سنت ۾ اڄ ٻڌ مالوند لوکن کي پهون وار (پنهوار) ڪوئين ٿا. جنهن ته اصل ۾ اهي ٻن لفظن پُسون+وار جي جُزِيل ۽ گنِيل صورت پنهوار، آهي. شاه لطيف اتي گھرو جانورن کان علاوه بٽي قسم جي جنهنگلي جانورن لاءَ ب ’پهون‘ لفظ ڪتب آندو آهي. شاه لطيف سُر ڪيڏارو، جانورن سان پيريل تُريل جابلو جوءَ جي پيٽ جنگ جي ميدان ۾ لئل ڳجهن سان ڪئي آهي ۽ چويٽوت،

”چَبَرِ جِيَئَنِ پَهُونِ، تَنَنِ رَنِ ڳَجَهَرِينِ چَانِيو.“
(بلوچ، 2009: 418)

جي. اي. مر. سيد ڪتاب، ”سنتو جي سايجاهه“ ۾ شو لاۓ لکي ٿوت،

”هي فطرت جو ديوتا هو، جا هزارين صورتون پيدا ڪري ٿاهي، داهي، انهن جي جاين تي نين شين آلتن جي ڏاڻ سان موصوف هو. جديد زمانی ۾ ان کي فطرت جي نالي سان سڌي، ان جي ذريعي ”فاطر السموات والارض“ جا ڪم ڪرايا وجن ٿا.“
(سيد، 2009: 155)

اجُ پٽ اُنُر پَارِ ذِي، تَازِي کي تَوازِي
هارِينِ هَر سَبَاهِيَه، سَرَها تَيَا سَنَگَهَانِ،
اجُ مُنْهَنجِي يَانِ وَسَئَ جا وَسَيَ ڪَيَا.
(آنوازي، 2013: 276)

ساَرِنَگَا! سَارَ لَهِيجِ، اللَّهِ لِكَ اَجِيَنِ جِي،
پَائِي پُوجِ پَنَنِ هِ، اَرِزانِ اَنَّ ڪَرِيجِ،
وَطَنَ وَسَائِيجِ، تَه سَنَگَهَانِ سُكُّ تَيَا.
(آنوازي، 2013: 278)

هتي ڀار، فطرت (Nature) جي حُسناڪين سان وسٽن جاويس ڪري، اچي تسلاري ذرتنيَه کي آباد ڪري تو، ان کي گله ۽ گلزاريون بخشي ٿو. ان ريت سارنگ مارن جي ساراهي ٿوت، ان ججو ۽ سستو ٿئي ٿو. انهيءَ وسڪاري سان ملونداوک، سنگهار سُكُيَا ۽ ستاباٿي وجن ٿا.

سنت کان پاهر جي عالمن ٻـشـوـبـاـيـتـ گـهـوـلـکـيـوـ آـهـيـ، دـاـڪـتـرـ غـلامـ عـلـيـ الـاـنـاـ ڪـتـابـ سـنـتـيـ جـيـ اـرـتـنـاـ ۾ چـاتـاـيوـ آـهـيـ تـ،
”دـاـڪـتـرـ آـسـكـوـپـيـوـلـاـ ۽ـ سـنـدـسـ سـائـينـ دـاـڪـتـرـاـيلـ، فـيـرـسـرـوـسـ ۽ـ بـيـنـ سـنـتـوـ مـهـرـنـ جـيـ پـڙـهـشـيـنـ هـيـثـ ڏـنـلـ وـضـاحـتـيـ حـاشـيـنـ ۾ـ شـوـكـيـ قـيـيمـ سـنـتـوـ- ماـقـتـرـ جـوـ دـيـوـتـاـ (God) قـرارـ ڏـنـوـ آـهـيـ، هـنـ جـيـ سـمـورـنـ صـفـاتـيـ نـالـنـ کـيـ اـلـمـ صـرـفـ ۽ـ لـفـاتـ جـيـ لـاحـاظـ کـانـ درـاوـرـيـ زـيـانـ جـوـ قـرارـ ڏـيـنـدـيـ، هـنـ جـيـ تـانـدوـنـاـجـيـ ڏـانـبـيـوـ، وـارـوـسـتـيـ سـيـپـتـاـ جـوـنـاـجـ قـرارـ ڏـنـوـ آـهـيـ.“ (الاتا، 2006: 46)

شُو جو سڀ کان پراچين نالو اون، آهي، جيڪو خلٿئار آهي، هو پراچين صورت کي ميساري ان جي جگه نوان روپ جوڙي ۽ نئين زندگي عطا ڪري ٿو، ان ريت هو زندگي ۽ جو توازن (Balance of Life) قائم رکنڌ هن ڪائنات جي اڪيلي مهان هستي آهي، انڪري ويدانتي ۽ صوفياتي فڪر ۾ اجل ۽ الله پرين ۽ پساه ويري ۽ واهرو هوئي آهي.

سو هي، سو هو، سو أجل، سو الله،
 سو برين، سو پساه، سو ويري، سو واهرو.
 (آذواني، 2013: 15)
 پاٿين پسي پاڻ کي، پاٿين محبوب،
 پاٿين خلقي خوب، پاٿين طالب تن جو.
 (آذواني، 2013: 14)
 ڪوڙين ڪايٺون تنهنجيون، لکن لک هزار،
 جي سڀنهه جيء سين، درسن ڏارو ڏار
 پيرما! تنهنجا پاڻ ڪهڙا چئي ڪيشن چوان.
 (آذواني، 2013: 15)

سندي پولي جي علاقائي محاوري لهجي جو عامر ايپايس پدائی تو، اتر ڏکن سنت جي سنڌي پولي جي عامر محاوري په ش، س، ه، چ، جي پاڻ پر مٿ سٽ جا انڌيک مثال موجود آهن. جھڙوڪ: ايшиا جي وڌي ڏند جو نالو، مهان سر، وڌو تلاڳ يا، وڌي ڏند مان پهرين ڦري مانسر، ٿيو پوءِ منچر، پشيو.

جيڙوڪ: 'شوهن' قري 'سيوهن' تيو. 'شو آستان' متجي 'سيوستان' بئيو. هتي 'س' جو 'ش' سان متجمڻ جوانومان وڌيڪ وسهن هه اچي تو، جيئن خالد احمد پنهنجي مضمون جي سلسلې 'The Bridge of Words' ۾ لکي ٿو، "دنيا جي پولين جي جرمن گروه (German Group) وارالو ڪا اکر 'س' کي 'ش' کري اچاريندا آهن."

(احمد، 2004: 227-228) ان جو مطلبة اصل نالو، 'سو' ئي آهي، جنون مان بیا لفظ 'سو'، 'سوائی'، 'سائین'، 'سائئنیان'، وغيره حڪُّ یا آهن.

س‌اگيَّه ريت اچ بـ اتر سـت جـالـوكـجـ كـيـشـ وـارـوـ اـچـارـكـريـ گـالـاهـائـينـداـ آـهـنـ،ـ انـ رـيـتـ شـوـ وـارـوـ اـسـمـيـ لـفـظـ سـاـ

هـكـ يـانـشـيـ طـورـ اـبـتـدـاـهـ هـكـ پـدـ وـارـوـ هـئـنـ جـيـ صـورـتـ مـپـذـهـيـوـ وـيوـ آـهـيـ.

”موهنجي دڙي“ واري دورجي آڪر ”سَا جي معني سگهارو“ طاقتور طور پڙهي وئي آهي.

(Bhanbhro, 2012: 26)

ان ریت هن اسم 'سِوا' مان ئی لفظ 'سِیا' مائت ئے مهربان معنی واری اسمی- لفظی صورت وئی بعد مه 'سِوا' (Siva) بثيو ۽ پوء 'سائین'، سائینان، ۽ سینان، ٿيو، جیکو سچي نندی کند ۾ ان ریت انون سمورین صورتن ۾ عام واهپي ۾ اچي ٿو. الہندي وارن ملکن جي مذهبن ۽ عقیدن جون پاڙون گولائ ۽ سند ۽ سنتومت تي تحقیق کندر آمريڪي خاتون محقق اوپيل لکيو آهي ته:
”دراؤر سندی (سنڌي) هئا۔“ ["The Dravidians are the Sidhe"] [Aaumiel, 1994, 1817]

سندي پولي جي ابتدا هر ۽ گھٺي نون (ل) گھٺو نون پوءِ واري زمانی هر سندي پولي جي روان ٿيڻ واري عمل هر فطري نموني پاٿم رادو شامل ٿي ويو.

عطا محمد پیری جي 'پاج' کيل سنتولكت واري 'كتاب' INDUS SCRIPT 'جي سموريين پژهشين اچارن واراگهئي نون وارا لفظ ماگهين کونه آهن. جهزوک: اچوکا لفظ، کانگ، نانگ ۽ پسون ۽ قيمم لكت هر کانگ، نانگ ۽ پسون آهن. ان ريب: لفظ مُند، پسون، کانپ، سانپ، سائين، آنھي آكاني دور هر مُند، پسون، کانپ، سانپ هئا.

(Bhanbhro, 2012: P.P37, 55, 59, 111)
 اج ب لڙ ۽ انر جا گوئنکي ۽ ڏهرکي پاسي وارا سندی لوک، تنهنجي بدران 'تجي'، منهنجي بدران 'موجي'، 'هندو' بدران 'هندو'، 'سندو' بدران 'سدو' ڪري اچاريenda آهن. ان ريت گھٺي 'نون' (ا) کان سواءُ 'شوا' ۽ 'سوا'، وارو ابتدائي اسم بعد ۾ 'گھٺي نون سان' 'سانين'، واري الاهي اسم جي سهڻي روپ ۾ سند کان ٿيندو سچي نتني ڪتب جي لوکن جي عامر واهپي ۾ آيو. جيڪو ابتدائي قديم دور کان وئي 'ستنو ماٿر' ۽ خاص طرح سان سچي عالم لاءُ خلقوهار واري حيٺيت ۾، هن ڪائنات جي مٿانهن ۽ هڪ اٿم هستي آهي.
 شاه لطيف سُر سارنگ جهڙي پاچهاري سڪر ۽ سانئي واري سرود سُر سارنگ، سچي عالم جي شاد ۽ آباد رکڻ واري دعائيه بيت ۾ ڪائنات کي شاد ۽ آباد رکڻ واري هستي لاءُ سانين، وارو الاهي اسم ڪتب آندو آهي:

سائين! سدائين ڪرين، مٿي سند سُڪان
(يلامح. 412ء: 2009ء)

اهزی وذی پاجهاری ۽ هارین نارین تي مهریان هستي، جيڪا ڪڌهن بءِ ذمرجي ڏئي ۽ مکمل مهریان آهي. اهڙي الاهي گڻ کي شاه طفيف هن، ذات وادي گڻ ک، ڪنهن صفات، صوت وادي سخن، وٽ دس، هُن، ک، هن، دٽ سادا هم، ٿه:

ڈھوندے جانے والے اسی سلسلہ میں ریت شارسی تو۔
 جنگ ڈھوندے جانے والے پرچی تھے پاک یوں
 (آدوائی، 379:2013)

سندي پوليءَ مُواز (Vowel) سان شروع ٿيئندر اسمي لفظن جي موجودگيءَ مان ائين وسهيڻ ۾ اچي ٿو، پشاج لوکن جي سنتو سڀتا جي اوپرائينءَ اولهائين واههن، وسندينءَ شهن، اوچي ڪمي لوکن جي حیثيت م، انهنءَ سان شامل ٿيئن کان ڀيرين شيواوارو هاواسم ميارڪ ٻيشوا هجي،

جيکو اج ٻهودين ۾ يشوا (Yashwa) ۽ عيسائين ۾ يشوع (Jesus) جي صورت ۾ موجود آهي. چو ٿپشاج لوڪي هئا، جيڪي اڳياڙي واري 'سر آواز' (Vowel) کي هئائي اچاريندا هئا، جيئن اچڪله پنجاب واسپي اسڪول کي سڪول چون ٿا.

اهڙو صوتياتي ڦيرگهير وارولفاظه فطري آهي، ڪوان رينفرو، پڻ لکي ٿو،

"اڳاني سند- ڀوري، پوليون ڳالهائڻ وارا ٻن گروهن ۾ ورهائجي ويا، هڪ اوپر وارو گروه، الٽندي گروه وارن جي لفظن ۾ صوتياتي تبديليون آيوان." (Renfrew, 1987: 107)

هتي عبدالڪريم سنديليءِ جي جوزيل 'تحقيق لغات' موجب: "سياء" جي معني مهربان آهي. (ستيلو، 1980: 185)

اهاساڳي معني اسم 'سوء، شوء' جي آهي، ان ڪري لهو 'سياء' صفتني اسم سند جو 'قديم سنتو لفظ' (Proto-Indus word) ليکيو، جنهن منجهان لفظ سياڪو جڙيو. داڪتر بلوج جي 'جامع سنتي لغات' موجب: 'سياكو' مائئي، سياپي ۽ لڳ لڳاپي جي مفهوم وارولفاظ آهي." (بلوج، 2007: 145)

سُرسسئي آبريءِ ۾ شاهه اطيف چيو آهي ته،
ڪھڙو سُڪ سياڪو، هاري مون هوئن سين.
(بلوج، 2009: 183)

لازمي طرح سان هئزيون إسانيءِ صوتياتي تبديليون سنتو سڀتا جي بارهن لک چورس ڪلوميٽرن واري سلطنت ۾ وسندڙ لوڪن ۽ انهن جي مختلف سماجن گروهن ۾ پڻ آيوان هونديون، ان ڪري جوهن سڀتا به الٽندي ۽ ايوندي پاسن سان گڏ اتر ۽ ذئن واد ويجهه ڪئي هئي.

5.1.2 سندو سڀتا اوائل توحيدي تهذيب:

سند جي سرزمين، ابتدائي انساني سماج جي پهرين صورت واري زمانوي (Pre-Indus Period) کان وئي سنتو سڀتا واري سامانيل شهری دفور (Mature Urban Phase) تائين شهر جوڙڻ، انساني زندگيءِ جي سُڪ ۽ سنهنج لاءِ ضروري ۽ حيرت ۾ وجہندڙ انيڪ فن ۽ هنر رکڻ سان گڏ، انهيءِ قديم دفور ۾ به هڪ توحيدي فڪر واري سماج جا انواع وَرَن وارا روپ رکنڌڙ پڻ رهي آهي. شاهه اطيف جيئن سُر رامڪليءِ ۾ انهيءِ قديم توحيدي فڪر ڏانهن اشارو ڪندي چيو آهي ته:

لُنگ ڪڍيانون لانگ، موٽي ڪن ڏ مسحو،
جا إسلامان اڳي هئي، سا سُڪاونون ٻانگ،
سامي ڇڏي سانگ، گنڍا گورڪنات کي.
(بلوج: 2009: 319)

داڪتر بلوج، 'شاه جي رسالي' ۾ انهيءِ ٻانگ کي، اسلام کان اڳ جي احديت واري ٻانگ قرار ڏنو آهي. اها ازلي ٻانگ 'احد' جي هيڪڙائي وارو جاذبي ڪاڏي وارو حق جو هو ڪو آهي.

لُنگ ڪڍيانون لانگ، موٽي ڪن ڏ مسحا،
اورٽندي الف سين، سُڪ ڇڍيانون سانگ،
لاهٽوي لطيف چشي، آڏيءِ ڏين ڃانگ،
ٻڌاون سا ٻانگ، ڪندا ڪوه نماز کي.
(راهمون، 2011: 477)

سچي انساني تاريخ مان اهڙا انيڪ ثبوت مليا آهن ته اوائلی انسان تخليق جي 'خدا' جي عبادت ڪندو هو.

ڄام، ڄم ۽ جنم: ابوالكلام آزاد، قرآن جي تقصيس، 'ترجمان القرآن' پر لکي ٿو:
"زردشت جي تعليم ۾، آريائڻ جي ويدڪ عقيدين جو چتو رد نظر اچي ٿو، ويدن جو 'اندرا' اوستا جو 'انگرا' تي ويو. ويدن ۾ هُو آسمان جو ديوتا آهي ۽ اوستا ۾ هُو زمين جو شيطان آهي. ان ريت هندستان وارو 'يم' ايران ۾ جم جمشيد تي ويو."

(آزاد، 1989: 280)

"زند اوستا ۾، جم، تخليق جو خدا آهي ۽ برهمو سماج ۾ 'يم' موت جو خدا آهي. قديم ۽ جديڊ سنتي سماج ۾ اهو 'جم'، وارولفاظ 'ڄم'، 'ڄنم' جي صورت ۾ نزوار آهي ۽ اهئي 'ڄم' مڪمل سُر آواز سان، سند جي سمن جو شاهي لقب 'ڄام' جي خلقٿهار واري هستيءِ جي صورت ۾ شاهه اطيف جي ڪلام ۾ صفا نزوار ۽ چتو نظر اچي ٿو. شاهه اطيف، چوي ٿو، "ڄام کي ڏڪنهن چشيو آهي، نڪو ڪو هن جو اولاد آهي، هونديي وڌي تي مهربان ۽ پاچارو آهي، هو وڌي شرف وارو ۽ وڌي وڌائي وارو ۽ اعليٰ آهي.

ڏ ڪنهن چائو ڄام کي، نڪو ڄام وپاء،
نتبي وڌي گنڌري، سين آه سياع،
لَمْ يَلِلْ وَلَمْ يُؤَلِّدْ، ايءِ نجابت نيناء،
ڪِبُرْ كِبِيراء، تَحْتَ تَمَاهِي ڄام جو.
(بلوج، 2009: 283)

داڪتر نبي بخش بلوج هن بيت جي معني ۽ تشریح ڪندي لکي ٿو،

”هن بیت پ، تصووف جي لاحاظ سان توحید جي تمیل سمایل آهي ئهی بیت چن “لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُوَلَّ“ آیت جي تشریع آهي. چامرسینی جو ”سیاء“ مائٹ ۾ مهربان آهي، سندس شرف ۽ رتبہ تمام اعلیٰ آهي.“ (بلوج، 2009: 283) هتي چام، خلق تھار ۽ تخلیق جو خدا آهي، جیکو قدیم سنت ۾ اون، جي صورت ۾ نزاره هو، هن جو لاگابو اوسر، سان آهي، اوسر ڇم، ۽ چنم ۽ چام، سان جزیل آهي.

سند جي لوک ادب جي ایپیاس مان ائین ڏست ۾ اچی ٿوٽه ’سما چام‘ پاڻ شو جا پوچاري هئا. ان ڪري جو ’چام اُنُز‘ جا پت ’مهڙ‘ ۽ ’منائی‘ پنهنجي مامي واگھم چاؤڙي کي پسوپتي واري شو جي ڪوئيسر واري مندر ۾ ساک ڏيندي چون ٿا،

”ای ڪوئيسر ديوتا! اسان کي جيو جو سونهن مامي سان دغا ذکنداين.“ (بلوج، 2004: 188)

تاریخ جو علم پذائی تو، انسانی سماج ارتقا کئی آهي. انهيءَ اوسر ۽ ارتقا پتاندر انسان ذات جي ابتدائي توحیدي فکر ۾ بوسعت ۽ واد ويجهه آئي آهي.

اچوکي دڙو، ابتدائي انسان وارو ڻدھي ارتقا وارو تصور، پنهنجي اهمیت وڃائي چڪو آهي، جيد تحقیق ان کي رد ڪري چڌيو آهي. تمام اوائلی انسان پنهنجي بنیادي حقیدي ۾ ڪلنهن بـ مظاہر پرست، سچ پرست، چند پرست يا نانگ بلاڻ جو پوچاري ذهو. اها ڳالهه دنيا جي قیمـ ترين سماجي گروهن ۽ قبیلنـ تـی ٿـی اـھـمـ تـحـقـیـقـ مـاـنـ ثـاـبـ ٿـی آـھـیـ. ان ڏـسـ ۾ ڪـمـ مـحـقـ وـلـهـمـ شـمـتـ :

[16th Feb: 1868-10th feb: 1954] ڪتاب، The Origin and Growth of Religion (Wilhelm Schmidt)

”هـاـنـ اـهـاـ ڳـالـهـ چـتـیـ ٿـیـ چـڪـيـ آـھـيـ، اـنـسـانـ جـيـ اوـاـئـلـيـ سـماـجيـ ۽ـ سـپـيـاتـائيـ تـصـورـ جـيـ تمامـ مـثـاهـيـنـ ۽ـ اـعـلـيـ هـسـتـيـ، حـقـيقـتـ ۾ـ توـحـيـديـ عـقـيـديـ وـارـوـ وـاحـدـ خـداـ (Monotheism) ٿـيـ رـهـيوـ ۽ـ اـنـسـانـ جـيـ دـيـنـيـ عـقـيـديـ جـيـ اوـسـرـانـهـيـ ۽ـ فـكـرـتـيـ آـذـارـيلـ آـھـيـ تـوـنـ (Schmidt, 1931: 262)

کـيـرـنـ آـرـمـ سـتـرانـگـ، فـادرـولـهـلـمـ شـمـتـ، جـيـ حـوـالـيـ سـانـ لـكـيـ ٿـيـ،

”گـهـنـ خـدائـيـ بـتـنـ جـيـ پـوـچـاـ شـرـوعـ ٿـيـ کـانـ پـهـرـيـنـ بـ اـنـسـانـ هـڪـ ٿـيـ خـداـ جـيـ عـبـادـتـ کـنـدوـهـ، اـهـ خـداـ، دـنـياـ جـوـ خـالـقـ ۽ـ سـمـورـنـ اـنـسـانـيـ مـاـمـرـنـ جـوـ نـگـرـانـ هوـ، اـهـڙـيـ هـسـرـ جـيـ آـسـانـيـ خـداـ جـوـ تـصـورـاـجـ بـ گـهـنـ ٿـيـ آـفـرـيـڪـيـ قـبـلـائيـ ڦـهـبـنـ ۾ـ موجودـ آـھـيـ.“ (استرانگ، 2003: 7)

انهيءَ سـاـڳـيـ مـحـقـقـ، دـنـياـ جـيـ مـخـتـلـفـ کـتـبـنـ ۾ـ وـسـنـدـ انـهـيـ ۽ـ قـدـيمـ ۽ـ اـڳـانـ اـنـسـانـيـ سـماـجـنـ ۾ـ هـڪـ خـداـ وـارـيـ تـوحـيـديـ فـكـرـ جـيـ موجودـ هـئـنـ بـاـبـتـلـکـيـ ٿـوـ،

”اـهـاـ حـقـيقـتـ انـهـيـ ۽ـ حدـ تـائـيـ چـتـيـ ٿـيـ آـھـيـ، جـوـ هـڪـ مـتـاـچـرـيـ نـظـرـ وـارـيـ تـحـقـیـقـ سـانـ اـنـسـانـيـ نـسـلـ جـيـ قـدـيمـ نـتـيـيـ قـدـ وـارـنـ قـبـیـلـنـ جـيـ گـهـثـائـيـ بـاـبـتـ (توـحـيـديـ فـكـرـ) اـهـاـ ڳـالـهـ ڪـرـيـ سـگـھـجيـ ٿـيـ، اـهـڙـيـ ۽ـ رـيـتـ اوـاـئـلـيـ دورـ جـيـ جـهـانـگـيـ قـبـیـلـنـ جـيـ جـيـڪـاـ صـورـتـحالـ عـلـمـ جـيـ روـشـنـيـ ۽ـ هـيـثـ آـھـيـ آـھـيـ. ڪـرـنـائيـ (Kurnai)، جـوـلـينـ (Julin) ۽ـ ڏـكـنـ اوـپـرـ وـارـنـ آـسـتـرـيلـيـائـيـ ڀـائـنـ (Yuin) قـبـیـلـنـ بـاـبـتـ جـيـتـرـوـ تـارـيـخـيـ موـادـ مـلـيوـ آـھـيـ، آـرـڪـتـكـ (Arctic) تـقـافـونـ رـكـنـڙـ قـبـیـلـنـ جـيـ روـايـتـ آـثارـنـ، اـهـجـاـنـ ۽ـ اـنـ آـمـريـڪـاـ جـيـ قـبـیـلـنـ جـيـ دـيـنـيـ تـصـورـ جـيـ چـنـڊـچـاـنـ انـهـيـ ۽ـ هـيـڪـڙـائـيـ ـحقـ وـارـيـ نـتـيـجيـ ڪـيـ چـتوـكـيـوـ آـھـيـ (Schmidt, 1931: 262)

قرـرتـ پـارـانـ دـنـياـ ۾ـ هـرـهـڪـ قـوـمـ ڏـانـهـنـ ۽ـ رـهـبـرـ مـوـكـلـاـ وـيـاـهـاـ، انـ بـاـبـتـ قـرـآنـ مـجـيدـ ۾ـ صـلـفـاـلـفـنـ ۾ـ اـهـاـ ڳـالـهـ بـتـايـلـ آـھـيـ،

”إِنَّا أَرْسَلْنَاكَ بِالْحَقِّ بَشِّيرًا وَنَذِيرًا وَإِنَّ مَنْ مُأْمَنٌ لَا خَلَاقَ فِيهَا نَذِيرٌ“ (سـيـپـارـوـ: وـمـنـ يـقـنـتـ 22، سـوـرهـ فـاطـرـ، آـيـتـ نـمـبرـ 24)

[بـيـشـڪـ اـسـانـ توـكـيـ حقـ سـانـ خـوشـخـبـرـيـ ڏـيـنـدـڙـ ۽ـ بـيـچـارـيـنـدـڙـ ڪـرـيـ موـكـلـيـوـ آـھـيـ، ۽ـ هـرـهـڪـ أـمـتـ ۾ـ ڪـوـنـهـ كـوـ دـيـچـارـيـنـدـڙـ (نـبـيـ) ٿـيـ گـذـريـوـ آـھـيـ]

”لـيـكـلـ أـمـةـ ۽ـ سـوـلـ“ (سـوـرهـ يـونـسـ 10، 47)

[هـرـ قـوـمـ ڏـانـهـنـ رـسـولـ اـيـنـدـاـ رـهـيـاـ آـھـنـ.]

قرـآنـ مجـيدـ ۾ـ اـبـتدـائيـ اـنـسـانـيـ سـماـجـنـ جـيـ اوـاـئـلـ ۾ـ فـكـرـيـ اـيـكـتاـ هـئـنـ ۽ـ بـعـدـ ۾ـ اـخـتـلـافـ پـيـداـ ٿـيـنـ بـاـبـتـ آـيلـ آـھـيـ،

”وَمَا كَانَ النَّاسُ إِلَّا مُمْتَازُوا حَدَّةً فَآخْتَلَفُوا فِيهَا“ (سـيـپـارـوـ 10، سـوـرهـ يـونـسـ، آـيـتـ 19)

[سـرـوـعـاتـ ۾ـ سـمـورـاـ اـنـسـانـ هـڪـ أـمـتـ هـئـاـ، پـوـءـ اـخـتـلـافـ ۾ـ پـيـجيـ وـيـاـ.]

انـهـيـ آـيـتـ وـارـيـ مـفـهـومـ کـيـ قـرـآنـ شـرـيفـ ۾ـ هـڪـ بـيـ جـاءـ تـيـ کـلـيلـ لـفـظـنـ ۾ـ هـنـ رـيـتـ بـنـاـيوـ وـيـوـ آـھـيـ،

”كـانـ النـاسـ أـمـةـ ۽ـ حـاجـةـ قـيـعـتـ اللـهـ اللـئـيـنـ مـبـشـرـيـنـ وـمـنـذـرـيـنـ وـأـنـزـلـ مـعـهـمـ الـكـلـبـ بـالـحـقـ لـيـخـمـهـ بـيـنـ النـاسـ فـيـهـا اـخـتـلـفـوـ فـيـهـا“ (سـوـرهـ البـقـرـ، آـيـتـ 213)

[اوـاـئـلـ ۾ـ سـمـورـاـ اـنـسـانـ جـوـ هـڪـ گـروـهـ هوـ، پـوـءـ اللـهـ هـڪـ کـانـ پـوـءـ بـيـيـ نـبـيـ کـيـ موـكـلـيـوـ، اـهـ نـيـكـ کـمـنـ جـيـ خـوشـخـبـرـيـ ڏـيـنـداـ هـئـاـ، ۽ـ انـ سـانـ گـذـ لـکـتـونـ بـنـازـلـ ڪـيـونـ، جـيـشـنـ اـخـتـلـافـ ڳـالـهـيـنـ جـوـ فـيـصلـوـ ڪـرـيـ سـگـھـنـ.]

ان ریت سنتو سپیتا ب شروعاتی ۽ قدیم دور کان وئی اهڙي فطري رهنمائي کان محروم نه رهي آهي. اها تهنيب اڳ ۽ هاش ب هڪ واحد خدا واري مارڳ تي هلنڌڙ ۽ پنهنجي جوهر ۾ ويدانت، وحدانيت ۽ تصوف جا انڌي 'وحدت الوجودي' ورن رکنڌڙ رهی آهي.
شاه لطيف جي روایتي ذخيري وارو هڪ بيت اهڙوئي 'تححيدي' ۽ انساني ايڪتا' واري اعليٰ مقصد 'وحدت اديان' ۽ 'اتحاد انساني' جو فكري جوهر رکنڌڙ ۽ سبق ذينڌڙ هڪ اعليٰ انساني ادرش تي پتل آهي.

ڪٿا منجه قرار هئا ثابت سنگ ۾
ڳاهي ڳاه فراق جي، کيا ڏارو ڏار
ن ڄاتان ٻيهار ميلو ٿيندو سچڻين.
(بولج، 2012: 60)

نندیي کند جو هڪ وڌو عالم ۽ اسڪالر ابوالڪلام آزاد سوري فاتح جي تفسير، 'ترجمان القرآن' ۾ سنتو تهنيب واري دور ۾ 5000 سال اڳ موجود هيڪڙائي ۽ وحدانيت واري خدائی تصور جي موجودگيءَ بابت لکي ٿو.

"هندستان ۾ موهن جي دڙي وارا آثار اسان کي آريا لوکن جي زمانيءَ دور کان اڳتني وئي وڃن ٿا. جنهن تان جي اڀاس ۽ تحقيق جو ڪم اجا پورو ڏيو آهي، تنهن به هڪ حقيقت بالڪل چتي ٿي وئي آهي ت، هن تمام اڳاتي انساني وسندی وارن لوکن جو خدائی تصور بنديادي طرح سان 'توحيد الاهي' وارو هو، وتن بت پرسٽي جو تصور نه هو. هو هڪ يگاني خدا کي 'ون' (Oun) جي نالي سان پڪاريenda هئا. جنهن جي پيٽ سنسڪرت جي لفظ اندوان(Undwan) ۾ ملي ٿي، هن يگانه هستي جي حڪومت سڀني تي چانيل آهي، طاقت جون تمام هستيون هن جي جوزيل قانون هيٺ ڪم ڪري رهيوں آهن. هن جي صفت ويدوکن (Vedukun) آهي، يعني اهڙي هستي جنهن جو اکيون ڪنهن به نند ۽ غفلت ذئيون ڪري سگهن. "لاتاخنه سنڌ ولا نوم". (آزاد، 1989: 245)

سنتومائري، روز اول کان قدرت مهربان رهي آهي، انهيءَ فطري پاجه جي ڪري، هتي جي انسانن ۾ محبت ۽ آخوت، پيار ۽ محبت، امن ۽ اهنسا وارا ڳئن تمام اعليٰ ۽ اتم درجي وارا رهيا آهن، هنن فطرت جي مهربان روبي سبب اعليٰ انساني قدرن کي جنم ڏو ۽ هڪ قديم انساني تهنيب جو بنيدا پڻ وڌو. اوميل موجب،

"سنتومائري جي ثقافت، انساني تاریخ ۾ نهایت قدیم، ترقی یافت ۽ پرامن تهنيب طور ڄاتي ۽ سُڃاتي وئي آهي، هنن جو شو ديوتا اهڙو ديوتا هو، جنهن مٿان ڪاوڙ ۽ خوشيءَ وارو جذبو حاوي ڪونه ٿيندو هو، جو هو ڪا سزا ڏي يا نوازش ڪري، هن جا پوئڳ قوت برداشت ۽ رواداري جا صاحب ۽ تھعصب کان پري، منظم ترمي برهمني طرفيٽي کان ۽ منهبي ڪامورا شاهي کان آزاد هئا، اهي مزاج ۾ ڏاڍانڪ ۽ شريف، منظم برادرin واري شڪل ۾ رهندڙ ۽ منظم پوکي راهي يا ڌزارڪي ڪرت ڪنڌڙ دنيا جا پهريان انسان هئا جن وٽ شهر جوڙڻ جي رتابندی هئي." (Aoumiel, 1994: 181)

اوميل شو جي صفاتي نالن بابت لکي ٿي ت،
"هن کي، پان، جهنگ جا ديوتا' (Pan)، هرنی (Herne)، 'شكاري' (Hunter)، 'ساون ٻيان جو ديوتا' هئن سان گڏ 'وتن جو ديوتا'، پسوپتي ۽ سُڪر ستائي جو ديوتا پڻ تصور ڪپو ويندو." (Aoumiel, 1994: 178)

اهي سمورا نالا اوائلی انساني سماج وارا ۽ تمام اعليٰ ۽ اتن انساني فڪر ۽ نظر تي آذاريل آهن. انهيءَ ابتدائي انساني سماج (Primitive Society) واري واحد خدا (Primitive Monotheism) جانا لا، 'ون'، 'وم'، 'شو' ۽ 'سائين' سان گڏ بيا به انڌانڪ نالا آهن، جيڪي هن جي ڳئن ۽ صفتون جي ڪري آهن. رام ڪرن شرما هڪ كتاب 'Eight Collections of Hymns Containing One Thousands and Eight Names of Siva' ۾ شو جا اهي صفاتي نالا هڪ هزار آٺ کان به متى ڄاتا ٿيا آهن.

شو جي هزارين صفاتي نالن ۾ هڪ نالو 'يگوان' به آهي، ابتدائي آهڙي سماجي دور (Hunter Society Period) ۾ اها هستي۔ يگوان پنهنجي 'اهڙي قبيلي' (Hunter tribe) جو پڳدار پريو مڙس هو، جيڪو پنهنجي آهڙي راج جي ماڻهن پاران ڪيل سمورا ڪار جا ڀاڳا ڪري راج جي سڀني ڪرڙمن ۾ سندن آڪمه جي ڀاڻين واري انگ جي حساب سان انصاف واري ورهاست ڪندو هو، جيئن ڪولنگهن تي ذ رهجي وجي. انهيءَ ڀاڳا ڪري ڏينڌڙ ڀاڳيون، مان مُند وارولفظ 'ڀاڳو' ڦري پهرين 'ڀاڳ' (حصو پتي) اڳتني هلي نصيوب جي مفهوم واري لفظ سان هتي جي عام لوکن جي واھپي ۾ آيو. ان ریت شكاري دور جو چڱو مڙس "يگوان" رزق ڏينڌڙ ۽ هڪ 'ان داتا' هو. جيڪو پوءِ اوسر ڪندو غير مرئي خدا 'الڪ' جي صورت ۾ نروار ٿيو. شاه جي تر ۾ مرتب ڪيل گنج وارن رسالن ۾ يگوان جو نالو مهيسي۔ 'مها شو' جي پوئڳن جي نالي واري طرز ۾ ڪتب آندو ويو آهي. هي بيت محمد قاسم راهمون سان گڏ مهمند هارون مجیدائي جي قلمي شاه جي رسالن ۾ پڻ موجود ڏنا ويا آهن.*

ڀراڳي يگوان جو سدا ڪن سلام،
ورائي وجود ۾، هر ڪن هونام،
اوچو عبداللطيف چئي، ڪُچن ڪونه ڪلهڻ،
مهيسى مَدام، ٿيا رسيل رحمان سين.
(راهمون، 2011: 487)

* هي نڪتو سڀ طحسن جي كتاب 'ماشي کے مزار' (جيڪن منجه جهاتي) جي باب پنجين: 'انسان جيڪي يگوان بنجي ويا' ۽ هن سان ڪيل هڪ ڪچهري، مان نروار ٿيو
شاه عبداللطيف جي ڪلام جو سماجي - تحقيقي اڀاس

بیراگی یکوان جو هوکو آه هشيو
گر ریه پساه گودزین، خالي کوند کنیو
وچان ورد وئیو گر کی گذیا کاپزی.
(راهنون, 2011: 487)

بیراگی یکوان جو کن سدائین ثناء،
رانول ریجهائی رام کی، لکائی لوکاء،
الک جا اهاء، ویراگین وجود ھ.
(راهنون, 2011: 487)

بیراگی یکوان کی، کن سدائین سجود،
لاھوتی لال ٿیا، وجائي وجود،
مدامي موجود، لکا پشن لوک ھ.
(راهنون, 2011: 487)

بیراگی یکوان کی، ذهائی دسن،
مشادو محبوب جو، اندر آديسن،
خالي کوند کتن، گر ریه پساه گودزیا.
(راهنون, 2011: 487)

سوا (Siva)، جي بین هزارين نالن جيان یکوان بهڪ صفاتي نالو آهي، اھڙو صفاتي گٺ انسان ۾ ب ذات جي مظهر جي حيشت ۾ اچي سگهي تو، صفت (Exoteric) اوس ذات (Esoteric) ڏانهن موئي ويندي. سارا صفاتي مظهر عارضي وجود آهن، اڳ پوءِ اهي اصل سان وصل ڪري هيڪائي هيڪ تي ويندا.

اوميل پنهنجي كتاب "لکيو آهي ت: شو لا چيو ويندو آهي ت،" هو سجي ذرتنيه تي پڪڙجي ويل ۽ هر هند حاضر ناظر آهي ۽ هر ندي وڌي شي ۽ اندر موجود آهي، هو ذرتنيه جي هر پتر، پوئي ۽ جانور اندر ويند آهي، هو هر شيء جو خالق ۽ مالک آهي ۽ ڪائنات جو ذٿي آهي، هو پنهنجي بندن تي نوازشون ڪندو آهي ۽ سندن دلين ۾ هن جو دبرو آهي، هو هر شڪل ۽ صورت ۾ پنهنجو اظهار ڪري تو انسان ذات سان بي انتها پيار ڪندڙ آهي." (Aoumiel, 1994, 63)

شاه لطيف، انهن ساڳين صفاتي گٿن بابت سر پرياتي ۾ چيو آهي ت، "سڀ باجهارو سياڻن سان گڏ ميرن ۽ گلن تي مهريان آهي."
ميرا پسي مگنا، سڀ سڏ ڪئ،
سڀو جهن سباء، اڳو جهن کي آسرو.
(بلوچ، 2009: 149)

شاه لطيف سُر پرياتي ۾ گھونڻز (انسان) کي ميار ڏيندي چوي توت، "ذاتار اهو ڏڪ تو ڪري ته منهنجو در ڇڏي بین درن تي چو تو گھرن وجين، ان ڪري ٿي توت ڏڪيا ڏينهن آيا."

ذاتار ڏڪ ڪئ، پاڻا متى مگئي،
”مون در ڇڻيو مگنا، منگين ڪوه ٻئا،
تيلاهين پئا، تو وجئان ولها ڏينهڙا.“
(بلوچ، 2009: 148)

شاه لطيف، پاڻ هڪ وڏو اڪابر ۽ عزت نفس رکنڙ ۽ خوددار انسان هو، هو ڪنهن فرد، ويندي محبوب آڊوبه هت ڳهيرڻ جي ڳالهه کي پسند نٿو ڪري، هو پنهنجين پانهن جي ٻل تي ڪناري تي رسڻ ۽ بهچڻ جي ڳالهه ڪري تو، هن پاڻ سرسهڻي ۾ چيو آهي ت:
سڀريان جي ترهي، ٻڌي هت مر لاء،
سڀان تان چنداء، اسان تو اڪارئو.
(بلوچ، 2009: 395)

شاه لطيف، جي ڪلام ۾ سڀ عالمت طور سخا جو در ۽ ان دلما، رذاق جي صورت ۾ خدا جي صفت رکنڙ بالٿار وارو ظلوري روپ آهي.
اثيو اڳو جهاء سڀ جو سڏ ٿيو،
جئن ائين ڪيرت ڪت نه سڪئ، تئن ريتو راع،
مگو مون ملاء، آئه اوهان جو آهيان.
(بلوچ، 2009: 149)

خالد احمد، پنهنجي كتاب "لنظوں کي کهان، لنظوں کي زبان" ۾ لکي توت،
"شومت ۾ لنگم هڪ روحاني استعارو آهي، ان کي مقدس منزل حاصل آهي ۽ ان کي زرخيزي سان منسوب ڪيو ويندو آهي." (احمد، 2004: 124)

"لنگ ڪيائون لانگ، موئي کن نمسحو"

شوق زندگي ۽ جو مالڪ هئن واري حيحيت ۾ حياتي ۽ جومڪ ذريuo آهي ۽ جنس جي سرهستي ڪندڙ آهي. هتي 'لڳ' لفظ جو بنيلاد لڳ (وابستگي) مان جڙيو آهي. 'لنگم' ۽ 'لنگوئيل' جو تعلق جسماني ۽ زيانني لڳاپي واري مفهوم سان آهي، 'لڳ'، 'لڳاو'، 'لڳاپو'، جهڙا سمورا لفظ جيڪي طبعي ۽ روحاني لڳاپي ۽ واسطي جي معنئي ۾ كتب اچن ٿا، سڀ انهيء لفظ 'لڳ' مان جڙيا آهن. لفظ منهب-Religion (جو به ساڳيو ڏاڌو 'لڳ' (Lg) آهي، جيڪو هاٺوکي سنتي پولي ۽ سان گذا ڪل-اڳائي سنت-يوربي پولين' Proto-Indo European Languages ۾ پنهن موجود آهي.

سنتي ڪلاسيڪل شاعري ۽ سنتي لفت جي خزانئي ۾ 'لڳ'، 'لڳي'، 'لڳاپي'، 'لانگوئيل'، 'لڳ لڳاپو'، 'لنون لڳن'، 'جي ڙون لڳن'، 'جيءَ لڳن'، جهڙا لفظ محبت ۽ پيار جي رشتئي ۾ اچن ٿا. شاه لطيف انهن کي سهئي نوموني ڪتب آندو آهي.
شاه لطيف، سُرِ بُرُوي سنتي ۽ 'لڳي' (لنؤن=محبت) واري لفظ وسيلي پيار ۽ عشق جي اتم احساس جو اظهار ڪندي چوي ٿو:

لڳي جو لطيف چئي، نه ڪو قال نه قين
لکئي لامون کوڙيون، نشيئن وھي نين
هنيئرا! ٿيءَ سُترين، ڪالهه قربين لتيو.
(آذوازي، 2014: 312)

شاه لطيف، لنون لڳن، پيار ۽ محبت ٿيئن بابت 'سرامڪلي' جي ويراڳي هفرين، جن کي متئي تي قدير سند واريون ڳاڙهيون پگون پهريل آهن، انهن جي حوالى سان چيو آهي ت.

ويراڳي وڳي، دين ڏينهائي ڏيل کي،
راول رتئن مولهين، سامي سهاجي،
لُشون جنهين لڳي، سو جوڳي پسان نه جيان.
(بلوج، 2009: 324-325)

ان ريت 'لڳ' ۽ 'لانگوئيل' جو گوئين، سامين ۽ نانگن هفرين واري ڪلام سُرپورب ۽ سر رامڪلي ۾ ڪتب آندا آهن:
لڳ ڇنڍائون لڳ، موئي ڪن نه مسوخ.

لانگوئيل لائي، وانهه ويراڳين سامهون،
ٻڌ سون جو سندرو منجهان سڪے ساهي،
أني وٽ آهي، اوچن، ڳالهه اڳاڙ جو.
(بلوج، 2009: 306)

شاه لطيف، سُرِ حسني ۾ اهو لفظ 'لڳ'، 'لڳي'، 'لڳاپي' - محبت ۽ تعلق واري مفهوم سان ڪتب آندو آهي.
لڳي لڳاپي، پوري مند پڻيئور جي،
پريون وجایو تي، ڏکي ذوري دونگرين.
(آذوازي، 2014: 172)
لڳي مُون کي لوه، ودهه واتون لائيون،
راڙ جنهن سين روح، سو ڪوھيارو ڪيچ ويو.
(آذوازي، 2014: 170)

يا

"لڳو آه لطيف چئي تن پريان سين ٿيئن."
(بلوج، 2009: 96-97)

5.1.3 شوق محبت جو خدا: برهمن ازم پنهنجي اوائي توحيدی مت وارو ڏڳ ڄڏي ڪري، دنيا جي بين ڪوڙ سارن منهبن جيان هڪ سياسي منهب بشيو، جنهن جو مقصد ريلاسي 'ناجي بيتي' (State Infrastructure) تي پنهنجي مستقل مفادن جي حاصلات لاءَ بالادستي حاصل ڪرڻ رهيو آهي، انكري اهو سناتن ڌرم، 'شوق' جهڙي غير سياسي ۽ فطري ديوتا جو کو زمانو مخالفت ڪندو رهيو. آخر هڪ زماني کان 'سناتن ڌرم' ۾ شوڪي ٿمورتي ۾ جڳهه ملي، جنهن تهويگانو ۽ هڪ آهي. برهمن مت ۾ شوچي جڳهه جڙڻ کان پوءِ هڪ متراهن ريت جڙيو.

'شوم سٽيم سُندزرم'

[شوآهي، سچوآهي، سهتوآهي]

اوميل، لکي ٿي ت، اٺڪل ٻن سؤ ورهين کان اندبيا وارن اهو چوڻ شروع ڪيو آهي ت،

"شٽئي محبت آهي"

[Shiva is Love]

(Aoumiel, 1994: 166)

"الله ئي لشون آهي"

(الله عشق آهي).

[God is Love]

هن 'ستو منهب' جو ذرگو واحد خدا 'ون' پر هن جا پوئين دوئر جا شوپتني جوگي به سراپا توحيدی ۽ محبت سان معمور رهيا آهن، هن جو وجود مکمل طور سچ ۽ حق آهي، هو گشن سان پيريا پيا آهن، هن جي اندر هر محبت جا مج بزن ٿا، اهي ملوک انسان- ڏاڍا محبتی آهن.

شاه لطيف، هن کي مکمل نموني محبت ۽ نيهن واري لباس ۾ ڏسي ۽ پسي ٿو،
ڪشي ڪاچوئي، ٺائين ٻڌي نيهه جي،
سُکُ ن سُنا ڪنُهن، لاهي لانگوئي،
جهڙا آيا جڳ ه، تهڙا وڌا موئي،
تئي جي چوئي، پورب ٿيندي پٽري.
(بلوج، 2009: 327)

وچينه ويرائين جي، متى ڪنج ڪوئي،
سازيء سك سنه ڪئا، محبتی ملوک،
تئي سندی هوک، جيڪر جو گيائي ٿيان.
(بلوج، 2009: 325)

منجه محبت مج، بهر ڏوئرا ڏوئسين،
چنڊيانون چر لهي، ڪوڙ ڪاڪن ڪچ،
جيئن سڙن ٿئن سچ، جئن سڪن ٿئن سنرا.
(بلوج، 2009: 318)

شاه لطيف، سر موهل رائي ۾ 'مها جوگي' مثان نجو ۽ نسورو نيهن جو جڙاءه ڏسي ٿو ۽ هن جو ورن سچ جهڙو آهي، ڪاك ڪناري پهچن تي، هن کي ڪنوارين ڪڪوري، رتو ڳاڙا هو ڪيو آهي.

جوگي ٿي جڙاءه، نسوروي نيهه جو،
پئنگ جئن پيدا ٿئو، سامي سچ وڌاءه،
آيو ڪاك تراءه، ڪنوارين ڪڪوري.
(بلوج، 2009: 254)

انهن جوگين جو مقصد 'ڪل' سان آهي، انهيء 'ڪل' جي معني ۽ مفهوم، حق حقيقی هيڪڙو 'الله' آهي، اهي ڀوگي پنهنجو وجود ويائي 'جز' جي حيشت ۾ 'ڪل' جو حصو بشجي ابديت حاصل ڪن ٿا. شاه لطيف، سُر لطيف، سُر امام، سُر امالي ۾ چوي ٿو،
جز وجليو جوگين، 'ڪل' سين آهن ڪم،
آسڻ جن عدم، آئه نه جيندي ان رئي.
(بلوج، 2013: 312)

اهما ڳالهه به رهمو سماج جي مذهبی مهندارن جو هڪ وڌو ڪارناموليڪي ته،
”هن شو جي ڪل روپ، اومر ۽ اما، شو ۽ شكتي کي الڳ ڪري اما، امبا، مبا ۽ شكتي کي شو جي زال پاروتيه، جو روپ
ذنو، چاڪانه اهو سماج ۽ منهب، مرد جي بالادستي ۽ وار ورهيو آهي.“ (Aoumiel, 1994: 166)

او ملي جي ڳالهه پنهنجي جڳهه تي ان ريت صحیح ليڪي ته،
”شو ازمر کي مڃن واري سندوماڻر جا لوک ماڻشي نظام جا قائل هئا ۽ آريا مرداتي بالادستي وارو نظام رکنڌا لوک هئا.
جي ايهم سيد، كتاب سندو ڇي ساچا هه، پشو جي تارڪ دنما پيرو ڪارن بابت لکي ٿو:
”ان جا پوچاري خاڪ (قلوپير) سان ڀيوت ٿي هلن ٿا ۽ ڪي سخت تپيسائون ڪن ٿا، ان مان سندن راءه اها آهي ته اهڙيء طرح هو شو‘
جي طاقت کي تسخير / راضي ڪري ڪرامت جهڙا ڪريشا ڦيڪاري سگهن ٿا.“ (سيد، 2009: 155)

شاه لطيف، سُر ڪاهوڙيء ۾ اهو منظر هن ريت بيان ڪيو آهي:
دَلَقْ گَنْتِيُو ڏُوْرَ ۾، يَكُلِيَا يَنْ،
ڳَالَبِيُونَ ڳَاهِيَ لُوكَ سَيْنَ، پَتَرَ پَهِيَ نَكَنَ،
ڪَاهِيَ تَنَ، مُونَ پَرِيَانَ جِي ڳَالَبِرِيَ.
(فاسي، 1993: 211)

جي ايهم سيد به شو کي غير آريائي ديوتا فرار ذي ٿو ۽ ان بابت لکي ٿو:
”شواصل ۾ دراويدين جو خدا هو، جو ڀو ۽ آرين پنهنجي منهب جي تمورتي ۾ داخل ڪري چڻيو.“ (سيد، 2009: 156)
سند جي اصولوکن دراوز لوکن جي اصليل بابت هڪ دليل اهو ذنو وڃي تو دراوز لوک (Draavidian People) ڀونچ سمت
(Mediterranean Sea) وارن علاقئن ۾ سمند زمين ڏاھن وڌن سبب، نندی کند سود وچ اوير ۽ آفريكي ملڪن ۾ پکڙجي ويا، پر پنهنجي منهب کي
ساندینداء سپياريندا آيا، وڌن پنهنجا قدیم عقیداء ۾ مت بهئا، انھن جا اهیجان دنیا جي مختلف حصن ۾ نظر اچن ٿا، جي ايهم سيد لکي ٿو،
”لفظ سامي به سامي، جو بگريل فارم آهي.“ (سيد، 2009: 157)

جي.ايم.سيد دگي جي پورتتا ئ پرستش بابت جواز چاتائيندي جوي توت: "هو (شو) دگي تي سواري ڪندو هو، ان ڪري دراويدي قوم و اه پوتري بثيو. مصر سمير، بابل ئ سند جي قدیم آثارن مان ان (دگي) جا نشان ملن ٿا." (سيد، 2009، 158)

"حضرت ابراهيم، جا وذا 'سامي' ڀونوج ابراضي، جا ئ سائين جي ويجهو ئ 'سامي' جي بدليل اسم واري شكل آهي، اهي جنهن هك واحد خدا کي مجيئندڙ هئا، اهو پنهنجي ابتدائي صورت ۾ شوئي هو، ان جا انيک اهيان سامي الاصل مذهبن ۾ يسوع (Jesus) ۽ يشوا (Yeswa) جي نالن واري صورت ۾ عيسائين ۽ ڀودين جي مسلڪ ۾ موجود آهن.

سچي نندي کتب ۾ ابتدا کان وئي واحد خدا طور رڳو شوئي پکڙيل رهيو آهي، برهمنن جي قدیم ڏندڪتائي اساطير (Mythologisal Stories) ۾ هو هنج جي صورت ۾ ڪئلاش پربت تي رهيو توه ڪلنهن ڪلنهن 'مهان سر' (مانسرور) ۾ لهي اچي ترندو آهي، سواليك جابلو سلسليون جي نالي سان آهي، سويي، شال ۽ سيوهڻ کان وئي سواليك پهاڙن تائين هن جا انيک نشان هرجاءٰ تي موجود ۽ پکڙيل آهن.

جي.ايم.سيد دراويدي تهنيب ۽ شو جي اهچائين بابت لکي توت: "سند ۾ دراويدي تهنيب جا آثار ملن ٿا. سيوهڻ [شو + واهن] ۽ 'سيو آستان' [شو + آستان]، شو جي نالي جا يادگار آهن." (سيد، 2009، 158)

جي.ايم.سيد ڪتاب 'سنڌو جي ساجاه' ۾ لکي توت: "ڪاجي شاه، لکي، امير پير، جهمپير کي شو جي ميلن جا قدیم آستان ڪري چاتايا آهن ۽ ڪلندر جي درگاه تي شو مندرن وانگر چڙن جي موجودگي، نفارن، گمنبن، نفرين ۽ سگڙين جي وجت ۽ تصال کي شو جون رسمون ڪري چاتايو آهي. ان کان سواء سند جي مختلف شولان (شو مندرن) ۾، ۽ ڪلندر جي درگاه تي اندر الہندی طرف رکيل ماکي ۽ مکن، وارا پتر شوئنگ، ۽ ڀوني جا اهيان آهن، جيڪي تخليق جو اهيان بئ آهن." (سيد، 2009، 158-159)

تاج صحرائي ڪتاب، 'دادو ضلعو- جاگرا فيء ۽ تاریخ جي آئيني' ۾ لکي توت، "سند ۾ تيرت ڪنڀ ۽ شو جي بین ميان جا سروان سامي سنڌائي هئا، جي اهنسا ۽ جيوردیا جا پیروڪار ۽ پرچارک هئا." (صحرائي، 1997، 39)

شاه لطيف اهڙي شو آستاني- ڪلندری رقص بابت چوي توت، "نُورا پائي نيه جا، در پيلي جي نجي."

هيگ، ڪتاب "Indus Delta Country" ۾ شو جي تيرت ڀاترائين بابت لکي توت، "پسو پتي- شو جا اهيان سڀوون شريف ۽ ڪوئيشور ۾ لين ٿا، ڪوئيشور، ڪلنهن سند ۾ شامل هو ۽ هان ڪچ ۾ شامل آهي، هتي مهابيو جو مندر آهي، جتي هنگلاج جا ڀاتري اچي ترسندا آهن." (Haig, 1894: 37)

ڪوئيشور جو ذكر شاه لطيف جي ڪلام جي برئش ميوزم واري چاپي جي هڪ بيت ۾ هن ريت آيل آهي. اهڙو احوال گنگارام سمرات پنهنجي ڪتاب 'شاه لطيف جو هندو ڪاوائي' ۾ هي بيت لکي توت،

گنگا بيت گومتي، پُرج پورب ڏاه،
ڪاسي ۽ ڪروت جي، رمي پچع راه،
ناني ۽ ڙارائڻ سر ساندي منجه ساه،
اوڏو آه الله، ڪوئيشر جي ڪنڊ ۾.

سمرات، 1998: 20-19)

ان ۾ ڪوبشك ناهي تمام قدیم دور کان وئي شو (سائين) پريم ۽ موج مesti، سُڪر- سٺائي ۽ تخليق جو خدا آهي، هو ڏadio ٻاجهارو شفیق ۽ مهربان آهي. جيئن پيئائي چيو آهي ته:

"ذمريوت ذي، پرچي تپاڻ پوري"
هتي شو، اومر، ۽ الله، واري اعلي هستي ۽ ذات آهي، شكتي، اما ۽ ايني صفات- مخلوق آهي، پشي 'ڪل' آهن. جيئن پنهون، سُسُسيء جي پورائي واري ٻيل آهي. شاه لطيف سُرسُسيء آبري ۾ چوي توت،

وهم ووساڪايس، نَّهَّ پُنهون آئون پائَّ هُئي.

(شيخ، 2012، 37)

اوميل انهيءَ مالك ۽ مخلوق واري فلاسفه تي 'وحدت الوجودي' نكتي نظر سان لکي تي ته:

"Nevertheless, Shiva is Shakti, and Shakti is Shiva, and They are both united in neither name by the 'All' which is Shiva and Shakti as androgynous." (Aoumil, 1994, 163, 164)

[حقیقت اها آهي ته شو شكتي آهي ۽ شكتي شو آهي ۽ پنهيءَ کي "ڪل" (All) سُدیو ویندو آهي، جنهن جي معنی هڪ گذيل ارتناري (Androgynous) وجود آهي جنهن ۾ شو به آهي ته شكتي به موجود آهي.]

انهيءَ ڪل ۾ جڙ جي صورت ۾ سماڻج بابت مهيسى (مها+سوائي) لاءَ شاه لطيف چوي توت: "هنن پنهنجا ڪشتا، پيلا ۽ جمن پت تي چڏي ڏناءَ ڏنبو ڪتي پري اچلايائون، اهي وذا مثيردار مها سوائي 'ڪل' سان ملي 'الک' تي ويا."

پَتْ چَدِيَائُونَ پَتْ ۾، ذَنْبَ چَدِيَائُونَ ذَنْبٌ
مَهِيَّسِيَ مَعْمُورٌ وَجِيَ كَالَّهُ كُلُّ ثَنَاءً

(بلوچ، 2009: 327)

شاه لطیف انهن جوگین 'جز' مان 'کل' ٿئی بابت چوی ٿو:

"هن مها جوگین پنهنجي بیت قوت وارا ٿانء ٿپا پت تي چڏي ڏنا، ۽ لکڻ. ڏندي بـ ڪنهن پاسي چڏي ڏني، اهي نجاست کان اڳي ئي پاك هئا ۽ لڳاپن کان به ڏور هئا. هن هن دنيا جي احساس ۽ مزي کي چڏي وجي ڪالهه 'کل' (الله) سان مليا."

پَتْ چَدِيَائُونَ پَتْ ۾، ذَنْبَ چَدِيَائُونَ ذَنْبٌ،
أَلَاشَانَ أَكِيَ ثَنَاءً، مَوْتَيَ ثَنَاءً نَمِسُ،
هِيَ چَدِيَائُونَ حِسُّ، وَجِيَ كَالَّهُ كُلُّ ثَنَاءً.

(بلوچ، 2009: 327)

دنيا جي سمورن مذهبن ۾ خاص لفظن ۽ اسمن جي معنى، تشریح ۽ تفسیر، هر دور جا عالم پنهنجي فكري مكتب موجب ڪندار هيا آهن، ان بابت محققه اوپيل لکي ٿي تي:

"وَيَدِكَ رَوَابِتُنَ ۾ هن دراوزي لفظ 'اوم' (Aum) جي اصل معنى ۽ مفهوم کي لڪائڻ خاطر ان جو مطلب قيرابيو ويو

آهي، هن جي معنى پتلاندر 'اوم' جي پرجهه 'سجاڳي' (Wakefulness) آهي. اهڙي گهري غفلت مان سجاڳي جنهن سان 'کل' روشن ٿي وجي ٿو." (Aoumiel, 1994: 165)

وَيَدِكَ رَوَابِتُنَ واري إها معنی بـ ڪسي ناهي، 'اوم' جو هڪ نالو 'مهایوگي' (Mahayogi) بـ آهي. 'يوگي ۽ جوگي' هڪ ئي معنى ۽ مفهوم وارا لفظ آهن ۽ سنت-ڀوري بيولين (Indo-European Languages) مـ اهڙي ي ۽ ج واري مـ تـ سـ تـ جـ كـوـ مـ تـ آـ هـنـ. جـهـزـوـڪـ: يـاـسـمـيـنـ ۽ جـسـمـيـنـ، يـوـسـفـ ۽ جـوـزـفـ ۽ يـعـقـوبـ ۽ جـيـڪـبـ سـاـڳـيـاـ اسمـ آـهـنـ، پـرـ مـخـتـلـفـ جـاـگـراـفـاـيـائيـ خـطـنـ ۾ لـسـانـيـ اـكـريـ قـيـرـ گـهـرـ ۾ يـ ۽ جـ وـجـ ۾ مـتـيلـ، پـرـ سـاـڳـيـ آـهـنـ. قـاضـيـ قـادـنـ اـهـڙـيـ وـذـيـ 'جوـگـيـ' (Youghi) پـارـانـ آـنـدلـ سـجاـڳـيـ سـبـ پـرـينـ جـيـ رـنـدـ تـيـ پـنـدـ ڪـرـنـ جـيـ ڪـالـهـ ڪـئـيـ آـهـيـ.

جوـگـيـ جـاـڳـاـيوـسـ، سـنـوـ هوـسـ نـنـبـ ۾،
تهـانـ پـوءـ ٿـيوـسـ، سـنـدـيـ پـرـيـانـ پـيـچـريـ.
(قادن، 1999: 155)

انـهـيـ ۽ جـوـگـيـ ۽ تـيـ نـسـورـيـ نـيـنـهـنـ جـيـ جـُـزاـوتـ ٿـيلـ آـهـيـ،
جوـگـيـ ۽ تـيـ جـُـزاـءـ نـسـورـوـ ئـيـ نـيـهـ جـوـ

(بلوچ، 2009: 254)

'ستـوـمـتـ جـوـبـوـرـپـ وـارـنـ مـذـهـبـنـ تـيـ اـثـرـ' بـاـبـتـ تـحـقـيقـ ڪـنـدـرـ اوـمـيلـ لـكـيوـ آـهـيـ تـ،

"شـوـ ڪـامـلـ اـنسـانـ جـوـزـنـ چـاهـيـنـدوـهـوـ." (Aoumiel, 1994: 78)

شاه لطیف به ڪامل انسان جو ساراهون ڪيون آهن، سـرـاـٿـيـ ۾ اـهـوـ اـنـسـانـ ڪـامـلـ ذـيـ ڪـاـڪـ جـوـ آـهـيـ، جـنهـنـ 'لاـڙـيـ لـكـ' (اجرـڪـ) اوـدـائـيـ ڪـريـ عـيـبـ هـاـثـيـنـ جـاـ عـيـبـ دـيـكـيـ آـهـنـ." شـاهـ لـطـيـفـ انـ بـاـبـتـ چـوـيـ ٿـوـ،

يوـليـ دـيـكـيـ آـهـيـانـ هـيـسـ ڪـهـاـڙـيـ،
ذـيـئـيـ لـكـ لـاـڙـيـ، ڪـرـ ڪـهـائـيمـ ڪـاـڪـ جـوـ.

(بلوچ، 2009: 268)

يوـليـ دـيـكـيـ آـهـيـانـ هـيـسـ ڪـهـاـڙـيـ اـڳـ،
جوـڙـيـ وـچـانـ جـڳـ، ڪـرـ ڪـهـائـيمـ ڪـاـڪـ جـوـ.

(بلوچ، 2009: 268)

هـوـ ڪـامـلـ ئـيـ عـيـبـ هـاـثـيـنـ جـوـ ڪـچـاـيـونـ ۽ مـدـاـيـونـ لـيـپـيـ ۽ مـيـتـيـ سـگـهيـ ٿـوـ.
رـسـ مـ رـسـ گـهـرـئـ، ڇـڏـ رـاتـاـ اـيـذـائـيـ،
مـهـنـجـيـ مـيـتـ مـيـنـدـراـ، عـاقـلـ اـگـلـائـيـ،
لـبـيـحـ لـطـيـفـ جـيـ، ڪـامـلـ ڪـچـائـيـ،
ڪـجـ معـافـيـ مـدـائـيـ، تـ سـودـاـ سـكـيـاـتـيـ ٿـيانـ.

(بلوچ، 2009: 259)

اهـوـ ڪـامـلـ اـنسـانـ، سـخـيـ ۽ ڏـاـتـارـ آـهـيـ، سـوـينـ سـخـيـ اـنسـانـ کـانـ مـتـيـ آـهـيـ اـهـوـ ڪـامـلـ جـيـ ڪـوـ جـوـ جـوـنـ جـاـ ڪـمـ ڪـريـ ٿـوـ، هـوـ سـمـورـنـ مرـسـلـينـ جـوـ مـهـنـدارـ محمدـ عـلـيـ آـهـيـ، انـ رـيـتـ شـاهـ لـطـيـفـ سـتـ جـيـ قـدـيمـ سـماـجـيـ دورـ جـيـ ڪـرـدارـنـ کـانـ وـڦـيـ جـدـيدـ اـنـهـاـسـ کـيـ پـاـڻـ ۾ گـذـائـيـ هـكـ وـذـيـ تـسـاـسـلـ کـيـ بـنـاـ ڪـنهـنـ وـٿـيـ ۽ جـيـ جـوـڙـيـ ٿـوـ.

جـكـروـ جـوـڙـيـ، پـاـڻـ ذـئـيـ پـيـداـ ڪـئـوـ،
ڪـهـمـ جـشنـ ڪـرـ ڪـنـثـ، مـلـ مـُـجـونـ موـئـيـ،
گـهـوـ چـڙـهـوـ گـهـوـڙـيـ، پـيـچـينـ لـاـيـاـ پـيـچـراـ.

(بلوچ، 2009: 143)

جکرا جیین شال، تنهنجو کنین مندو م سُبان،
چن تو اچی کاله، آزارتا آجا کتا.
(بلوچ، 2009: 143)

جھڑ تنهنجي جھپٹا، هزارين حاتم،
کوجھن سندما کم، کامل ری کیر کري.
(بلوچ، 2009: 143)

جکري جھو جوان، نسان کون دسین ۾،
مھڙ مڻي مُسلين، سرس سندس شان،
ایه آکي جو احسان، چنه هادي ميئيم هڙو.
(بلوچ، 2009: 143)

5.1.4 واحد خدا تمورتي:

نڌي پسي ني، هو تان آهي هيڪتو.
(بلوچ، 2009: 345)

سمورا ويد، ندي كند جي هڪ قديم دُر جواهرو اٺاهو آهن، جن ۾ تمام گھنٽي تبديلی اچي چکي آهي. آريائي مذهبی اثر جتي جتي پهتو، اُتی توحيد بدران تمورتي واري فکر جي اوسري ٿي آهي.

”آريائن جو مقدس ڪتاب ”رگويد“ سنت-بوروي قومن جو وڏو ڏندڪتائي خزانو آهي، انهن ڏندڪتائن جي پيت رڳو يوناني ڏندڪتائن سان ئي کري سگهجي ٿي.“ (Apte, 1957: 361)

برهمڻن جي ڏندڪتائي اساطير (Myth Stories) ۾ مُند کان وئي گھوشي قيرقار ٿيندي آئي آهي، برهمڻن مذهب پنهنجي سماج اندر بالغي ۽ مخالف مت کي ويدن واري بنيادي اساطير (Myth Stories) ۾ قيرقار کري، پنهنجي ئي فكري نظام جو حصو بنايندو رهيو آهي، جيئن شو جيڪو قديم دراڙي سنتو سڀتا وارن لوڪن جو ’اون‘ نالي سان واحد خدا هو، تنهن کي پنهنجي تمورتي [برهما، وشنو ۽ اندر] ۾ اندر کي هئائي شو لا جڳم جوڙيائون بر اهو ٿين دُر ۾ رجي ممڪن ٿيو.

رشيد ملڪ، پنهنجي ڪتاب، ’انبلاجي‘ ۾ لکي ٿو، ”پهرين دُر ماهي ڏندڪتائي ڀانيو ڪيل ٿيبلا (آريا الوك) اجا ترڪي، شام، عراق ۽ مصر جا رهواسي هئا. ان زماني جي ديوتائن ۾ ورون، متر، اندر ۽ نساتي جا نالا نظر اچن ٿا.“

* پيو دُر رڳ ويد ۽ ان سان لاڳاپيل برهمڻن جو دُر اچي ٿو، ان دُر ۾ رڳ ويد جون ڪھاتيون ان جو موضوع آهن.

* ٿئين دُر ۾ براثن، مهاياارت ۽ رامائڻ سان گذ اسان ڏندڪتائي اساطير ۾ داخل ٿيون ٿا. ان دُر ۾ نوان ديوتا رام، ڪرشن، وشنو، مهيش، شو ۽ هنومان نظر اچن ٿا.“ (ملڪ، 2002: 187)

سميري تهذيب ۾ بـ اها مقدس تمورتي نظر اچي ٿي، جيڪا دنيا جي هر تهذيب ۾ مختلف نالن سان موجود رهي آهي، ابن حنيف لکي ٿو

ٿـ

”قديم سميري مذهب ۾ انهيء تڪنڊي ۾ ”انو، ”ان لـ“ ۽ ”ان کي‘ شامل آهن، ”انو‘ آسمان، ”ان لـ“ ۽ ”ان کي‘ زمين ۽ پاٿي‘ جا ديوتا آهن.“ (ابن حنيف، 1998: 49)

هو وڌيڪ ان بابت لکي ٿو،

”انهن ۾ ”ان‘ سڀ کان مٿاھون آهي ۽ اهو ‘رب الارباب‘ آهي.“ (ابن حنيف، 1998: 49)

اهوئي شو جي اعليٰ روپ آهي، جو هوسڀ کان مٿاھين ۽ اعليٰ هستي آهي.

”مُند مُند ۾ سميري لوڪ بار آوري ۽ زرخيزي واري خدائی تصوّر کي مجيئندا هئا، گھن خدائی ۽ تمورتي وارو تصور پوءِ واري زماني جي پيداوار آهي.“ (ابن حنيف، 1998: 49)

”ميسوبوتيمائي ڏندڪتائن ۾ بيون بـ طلاقت جو تمورتيون آهن. جهڙوڪ: ٿي ديوتا: ‘اپسو‘ (مثو دريائي پاٿي)، هن جي زال ’تيمات‘ (كارو سامونبي پاٿي)، ۽ مو (ڪاٿ ڪاچر) ظاهر ٿيا، هنن ٿئي جو نالو: اونده، عدم ۽ عميق ڪاڙي طور ڪيو وڃي ٿو.“ (سترانگ، 2003: 9-8)

”عيسائيت ۽ هندو درم جي تمورتي (Trinity) واري ساڳيائپ ويدن سان هڪجهڙائي رکي ٿي، ”خدا‘ بـ رهاما ديوتا پـ ۽ وانگر آهي، جـدنـتـهـ ’شـنوـ‘، سورـجـ دـيوـتاـ آـهيـ ۽ ’شـوـ‘ دـيوـتاـ مـقـدـسـ رـوحـ آـهيـ.“ (Aoumiel, 1994: 25)

”اوـسـيرـسـ، پـيدـاـ ڪـنـدـڙـ ۽ هـرـشـيـ جـوـ بـنـيـادـ وـجـهـنـدـڙـ ’سورـجـ دـيوـتاـ‘ آـهيـ. ’راـ‘ جـمـالـ جـوـ مجـسمـوـ، چـندـ ڪـريـ پـيشـ ڪـيوـ وـيوـ آـهيـ ۽ ’تاـ‘ کـيـ علمـ جـوـ دـيوـتاـ تـارـاـ ڪـريـ تصـورـ ڪـيوـ وـيوـ ٿـيـ.“ (سيـ، 2009: 141)

شاه لطيف دنيا جي موجود عالمي مذهبن کان اڳ ۽ پوءِ جـڙـنـدـڙـ انهـيءـ سـمـورـينـ تـمـورـتـينـ وـاريـ ’تـلـيـثـ جـيـ نـظـرـئـيـ‘ کـيـ صـافـ لـفـظـنـ ۾ رد ڪـيوـ آـهيـ چـيوـ آـهيـ تـهـ:

سُجْ وَسَنْدِيْ تَنْ كِيْ، جوشْ جَلَايَا جِيْ، طَالِبْ جِيْ تَحْقِيقْ جَا، نِيْهَ تَنْيِي وَتْ نِيْ، تَانْ آهِيْ هِيْكُرُو، پَسِيْ نِيْ، هُوْ (باوج، 2009: 345)

‘هُوتان آهي هيڪڙو’ وارو ‘هيڪڙو هوت’ - توحيد جي اعلانی مجتا آهي، جيڪو ڏارين - آرين، سند جي فطري ڦنارکي دُور کان وئي عظيم سنتو سڀاڻائي دُور جي واحد رب العزت اون ‘شُو’، ‘سائين’، ‘الك’، ‘الا’، ‘الله’ جي پرجه، سايجاهه ڏي ٿو. شاه لطيف هرئين پين سنت جي لوک ۽ ڪلاسيڪل ادب جي نمورتین هن انهن کي نيث هڪ ٿيندي ڏيڪاريyo آهي ۽ ان کي راز جي گالهه قرار ڏنو آهي.
شاه عبد اللطيف، نموريٰ کي مجي ٿي نتو ۽ هُو سُر رامڪليٰ هُو وحدت واري وائي (گالهه) ٻڌائيندي گهڻ خدائی تصور کي رد ڪندي چوي ٿو،

سوئی سُجایاچ، هیءُ هو آهي هیکرو۔ (شیخ، 2012ء: 94)

شاه لطیف، سُرسورٗ پن شین تند، کنڈ کی زندھ وجود چالائیںدی کنڈ سان پرچاء، دوئی ختم کری هک ٹیندی
ذیکاریو آهي. ان ریت تن ۾ ب هک ئی آهي.
تئی پرچئا پان ۾ تند، کٹلرو کنڈ،
(باقو، 2009ء: 292)

سو ساهڙ سو سُنهٽي، ساٿر پن سُنهٽي، آهي نجوئي، گچه گچهاندر ڳالهڙي.
 (باوج: 402، 2009ء)

5.15 ڪلامي جي چتائي: سمورا مذهب، ڪتي نه ڪتي ڪنهن نه ڪنهن منزل جڳهه تي 'هيڪڙائي حق' کي تسليم ڪن ٿا. اوميل ينهنجي، ڪتاب 'Dancing Shadows' مر او مر عشو جي حققت ٻاليات لکي، ٿي ته:

او، شو جونالو آهي، ان کي اسلام جي کامي هر وڌيک جتو ڪيل آهي.

جذهن ته اسلام وارو کلمو. پنهنجي جو ز جك پر تن نُكتن نفي، اثبات ۽ رسول ﷺ جي رسالت واري حقیقت تي پنڈل آهي.

[كے کوئی سعادت لائے، سماں ہک اللہ ح، ع محمد ﷺ ان جو سما، آہ۔]

5.1.5 اسم 'اہ' حوبیٹ سماں:

ابوالکلام آزاد، قرآن شریف جي سوره فاتحه جي تفسیر 'ترجمان القرآن' هه اسم 'الله' جي بنیاد واري اپتار ڪندي لکي ٿو ته، انساني قبيلن جي اوسر بن بريبن: هڪ 'گوبي رن پٽ' (Desert of Gobi) ۽ بيو 'عربي صحراء' (Desert of Arab) هه ٿي آهي. گوبي واري صحرا مان سند- يوري (Indo-European) سند- آريائي (Indo-Arain) مختلف قبيلاً اسريا جنهن ته عربي صحرا مان سامي الاصل لوک نڪتا، جيڪي اوله ايشيا ۽ ويجهي آفريكا جي توارنهن علاقهن کان ويتندي، فاسطين، شام، مصر، نوبيا، عراق ۽ ايراني نار تائين پکتيا. لهي مختلف نلان، عاد، ثمود، عمائة، مكسوس، موابي، آشوري، عكادي، سوميري، عيلامي، آرامي ۽ عبراني سنجن ۾ آهي، انهن سمورين فومن هر ان ڏئي هستي جو تصور موجود هو، جنهن کي هو 'ال'، 'اَلاه'، 'يا الله' جي نالي سان ڪونيندا هئا. اهوي 'اَلاه' آهي، جنهن کي 'ايل' جي صورت اختيار ڪئي ۽ ڪتي 'الوه' جي ۽ ڪتي 'الاهيا' جي شڪل ور تائين.' (آزاد، 1989: 247)

اج سامي، نسل عقل کي دنگ ڪندڙ ۽ حيرت ۽ درماندگي ۽ وارو لفظ ٻڌا! يا 'الله' ۽ شو گنجي "الله جي اسامي صورت ۾ نروار آهي، شاه لطيف پنهنجي ڪلامه ۾ جي 'سر آسا' ۾ هڪ وائي ۾ 'الله سائين' وارو پتو توحيدي اسم ڪتب آئڻ کان سوء سچي رسالي ۾ 'سائين' وارو الاهي اسم واحد خدا ڳلے ڪتب آندو آهي. سنتيءَ ۾ 'الک' جو مطلب اهرڙي هستي جنهن کي انساني پنجن ٿي احسان وسيلي لکي ۽ محسوس نه ڪري سگهجي.

٦١

الله سائين سائين! پُڪان مَ پريئُون پاهين،
هِنْتِي آسَر اوذاهين، وَدِي آسَر اوذاهين،
(بلوغ، 2009ء: 345)

مولانا ابوالکلام آزاد سورہ فاتحہ جی تفسیر "ام الکتاب" ملکی ثوٹے

”جيڪر الله وارو اسم ‘الله’ منجهان آهي ته پوءِ ‘الله’ جي معني چا آهي، لفت ۽ اشتئاق چون ان بابت مختلف چوٿيون آهن، پر انن مان سڀني کان پختي ۽ مضبوط چوٿي اها ٿي لڳي ته ان جي اصل ‘الله’ آهي ۽ ‘الله’ جي معني حيرت ۽ درماندگي آهي۔“
 آزاد، 1968ء: (27)

سمیرین سیپیتا (Sumerian Civilization) تی سنتو سیپیتا جو اثر اووس تیو آهي. اهو ب ممکن آهي سنتو تهذیب جي انهی، اوائلی دور هر اهو لفظ 'الا'، 'الاه' یعنی عقل جو دنگ رهجي وچن آهي. سنت کان ئی 'ار' ۽ پوءِ 'سمیر' کان ٿیندو سچي عربستان ۾ پکڑيو هجي، چو تهذیب جو اثر سمیري تهذیب تي آيو، جيڪا ڪنهن به صورت پر سامي تهذیب ذهئي. سامي تهذیب جي اوسر به اڪادي پناھگيرن جي صورت ۾ سمیري تهذیب جي اثرهیٺ تي هئي. ان ڪري سنتو ثقافي اثر، سمیرين تي ۽ سمیري سیپیتائي اثر سامي تهذیبن تي آيو. ابن حنيف لکي ٿو، "اهي سموريون قومون سمیري تهذیب جي باني لوکن جي ابتر سامي الاصل هيون." (ابن حنيف، 1987: 293)

داڪٽ نبی بخش خان بلوچ، سندی پولیٰ جي اصل نسل جي کو جنا ڪندي لکي ٿو،
 ”ڪن لکندرن جي خيال مطابق موهن جي دڙي جي مهرن تي مليل مسخ شده ”نشان، ‘من، ’ڪنجهو، ‘هنجه‘ بابلي زيان
 حافظ آهن.“ (بلوغ، 1999ء: 4)

اهي لفظ لازمي طرح سان سميري بوليء مان اسکاديء بابلي پولين ڏانهن ويا آهن، چو ته هندييون سميري بوليء کان متاثر هيون، سميري هنديبوري سنتوسبيتا کان متاثر هئي، انکري سميري بوليء هم ڪيترايني لفظ هم سمير سنتو بوليء جا موجود آهن، جهڙوک: ”قديم سميري ادب جو نظر بيمگ هم ڪطاني (Cotton) ڪتيل ڏاڳي مان جو ڦيل ڪپڙو، ان ريت قديم سميري ادب هم انيڪ سنتي لفظ هڪ وڌي سماجيء واپاري لاڳاپي جو ثبوت آهن. ويندي باخء بنيء جي پوننء ڪلن جا نالا وغيره ان هم اچي وجن تا. جهڙوک: ”ڪر (گر= جبل)، اگولا (آگو= اڳوان)، اُتو (سج= آتوار)، نپور (نئون شهر)، گونون (گنديون)، من (من)، ڪاكا، اُنو (شُو جو هڪ قديم موهن جي ذري واري دور جو نانء)، پلا (پارا= پهران)، رىگهاريون (ريگاڙيون)، دورو (دھري)، گلا، (گويو= ڳائتو)، ڪتان (سوئي ڪتيل ڪپڙو) موجود آهن.“ (ابن حنيف، 1987: ص من 511، 537، 568، 581، 572، 691، 652، 752، 753، 731، 727، 724، 652)

ابوالكلام آزاد ؛ باکتر نبی بخش خان بلوچ پنهانی کی اهو مغالطو آهي ته سميري لوک سامي الاصل هئا، جذهن ته سميري لوک نسلي طرح سان غير سامي ۽ سندتوسيپتا جي لوکن جي ثقافتني ۽ لسانی اثر هيٺ هئا.
ان اسم الله جي معنیا هاه ٿيندي ته ”اهري عظيم الشان هستي، جنهن بابت ويچار ڪندي انساني عقل حيران ڪري درماندگي ۾ ونجي ويچي“

ستي پولي جي عام محاوري هر آلا، وارو لفظ حيرت هقدرتبهبي لا كتب آندويو آهي. شاه لطيف چوي توه،
آلا ذاهي مر تيان، ذاهون ذك دسن

(آذواني، 2013 ع 197)

فِي الْأَنْوَارِ

اویی ایں، جبی بیپ لیں:
(آدماء ۲۰۱۳ء ۲۲۲)

ادویه ۲۰۱۵ (۲۲۲)

١٦ آدم، شه، حاده، آتمع الله:

شو، قدیم زمانی کان وئی هک حیثیت ۾ انسانن توئی حیوانن لاءِ، رحم کندر عظیم ۽ پاجهاری هستی ٿی رهيو ۽ ان دئر جي نندی کتب سودو دنیا جي انيڪ ڏورانهنن سماجن ۾ بهن جو اهو هک مهربان ۽ پاجهارو روپ وڌي سڪ ۽ ساراهه وارو رهيو آهي، هو برهمن واري ٿمورتي ۽ پايدا ۾ شامل ڏهو. شاه اطیف سُرپورب ۽ سُررامکلي ۾ شومت جي پیروڪارن جو ذكر سهشي نموني ڪيو آهي ته، گاهي شو جا پوجاري، آسٽ پوري ڪنهن پئي تيرث ڏانهن تڪڙانكري ويا، اهي جو گي ڪنهن پرانهنن ۽ ڏورانهنن ملک ڏانهن روانا ٿيا آهن. انهن جي من مرا گئي ٿي ڪنهن برندھه وجتن جو ڪوارڊو هو. انهن جي ادب، مجلس عسلام (آدیس) کي سيد ڏاؤيد ڪري ٿو.“

پوری مؤہم مہیں، کئے تیرت وئا تکڑا،
جوگی جنی ھلٹا، کئے ذرا ہین دیں،
ان اگبین قی کئا، په مئی پردیں،
اُن جی آدیں، ساریاں گھٹو سیدھیں،
(بلوج: 319-2009)

میین شاه عنات، انهن شو جی پیروکارن لاءِ جیو آهي ته:

”مئیسری مخلوق جی ایں دور درا۔“

(بلوچ: 2010ء: 126)

تاریخ پ، شو ذات جو ذکر ملي ٿو، جیڪا سنتو جي ڪناري سان رهندی هئي. اچ اها ذات سنت پ 'شورا' آهي جيڪا پنهنجي پڻ پ دراوڙي نسل سان تعلق رکنڌ آهي*. سنت پ مسلمانن جي هڪ ذات مهيسر آهي، اها ذات به انهيءَ آڳاني شو جي بوتلگن جو آخری اهڃان طور باقي رهي آهي، جنهن ته سنت پ هندو ذات پ اهي ساڳيا شو پنچي لوڪ 'مهيشوري سنجن ٿا. اچ پ سنت پ شو پنچي لوڪ گھڻي انگ پ رهن ٿا. جن کي هندو ڪوئيو وڃي ٿو، انهيءَ هندو کي سنتو سمجھيو وڃي چو ته زند اوستائي پوليءَ پر س ن پ ه وارا اکر پاڻ پ متجن ٿا ۽ سنت تي زند اوستائي لسانی اثر گھٺو رهيو آهي.

آمريڪا جي قدیم نسلن ڳاڙهن سنتين تي تحقیق ڪنڌ 'جان ڪوليئر' سنت بابت وڌيڪ چتو نظرپر رکنڌ آهي، هن لکيو آهي ت،

"انڊيا جي معني پارت ڏ پ سنت آهي، ان ڪري اهو لفظ 'سنتونديءَ' (Indus River) تان ڪنيو ويو آهي. ان جو مطلب اهو ملڪ جنهن مان سنتوندي وهندی هجي، پويئين دؤر پ 'تالمي' ۽ 'أُرُبِين' سجي هندستان ۽ پاڪستان کي انڊيا جي نالي سان سٽيو آهي. ان ريت انڊين جي معني پارت ڏ پ سنتي آهي ۽ ريد انڊين جو مطلب ڳاڙها هندستاني ڏ پر ڳاڙها سنتي آهن."

(ڪوليئر، 2014: 19)

تاریخ جي اپیاس پ عرب دور کان ڪلهوڙا دور تائين سنت پ شوازم جا اهڃان تمام چتا ۽ نروار آهن، عطا محمد پنيري ڪتاب 'Script' پ لکيو آهي ت،

"نانا' جي معني 'ماڻ جي ماڻ' (Mother of Mother) آهي." (Bhambhro, 2012: 185)

هن جو چوڻ آهي تو ڌيڪ تاهو 'نانا' ۾ + = ڦ شو جوا هڃان ۽ 'ساڪيو' آهي.

هيءَ 'سواسيتكا' وارو نشان (ڦ) ننڍي ڪند جي سمورن قدیم منهبن پ موجود نظر اچي ٿو ۽ سمجھه هءَ ائين اچي ٿو اهو 'سواسيتكا' جو نشان ۾ 'گا' Ga 'مان جڙيو آهي، جنهن جو مطلب 'ذو تخليق حڪار' هئن سان گڏ 'ذرتي ۽ مال جو مالڪ' آهي ۽ 'Lord of Land and Cattle' شاه اطیف جي بولي ۽ ڪلام پ ان جو مطلب ذرتی ۽ جي ساري تخليق جو مالڪ ٻاڪتر بلوج جي ڪيل معني موجب "جيڪي ذرتی اپائي ساروسپ اوڀ، آن وغيره." (بلوج، 2009: 262)

آئُ راتا راحٿ، ڏاچ ذرتی ۽ جا ڌتی.

(بلوج، 2009: 262)

ان ريت چوڏسائين جا 'گا' (ڦ) وارا نشان ملي ڪي سواسطيڪا ۾ + + + = ڦ جوشان ناهن ٿا، جنهن جو مطلب 'ڪل ڪائينات ۽ ڪل ذرتی' جي سمورن تخليق جومالڪ ۽ مختار، آهي.

"عربين جي تاریخ پ سنت جي صوبی پنڌي جي راجدانوي جو نالو 'نانا راج' آهي. ان جوءِ جي رهاڪن کي 'سويس' (Sawis) سڏيو ويندو هو." (اليت، 2000: 466)

هڪ چيني سياح هيون تسانگ (Huien Tusang) جنهن سجي سنت گھمي ڦري ڏئي، هن جو سنت جي عبادت گاهن بابت هن ريت چوڻ آهي ت،

"ملتان تائين واري عظيم سنت پ 642 مذهبی عبادتگاهن مان 273 هندو مت جا مندر آهن، جن پ هڪڙو مشهور 'سج ديوتا' وارو ملتان جو مندر پڻ آهي. 37 مختلف منهبن جون عبادتگاهون آهن، جنهن ته باقي 235 شو ۽ پسوبتي ۽ جا مندر آهن."

(Boivin, 2008:23)

پروفيسر برنارد ليوس 'The Arabs in History' پ لکي ٿو،

"عرب ۽ سندس زبان ۽ سندس عقيدي جون اهي صلاححيون تمام اوائلی دور کان وئي خارجي اثر هيٺ رهيوون. اسلام کان اڳ

واري دور واري شاعري ۽ قرآن پ بالهرين ٻولين جا لفظ موجود آهن." (ليوس، 2013: 147)

سامي الاصل لوڪن، اڪاڏين ۽ بابلين جيڪو مذهبی ادب تخليق ڪيو، جهڙوڪ: گلگامش جو داستان، انوما إنش (زمزم تکوين)، وڌي ۽ عظيم سيلاب ۽ عظيم طوفان واريون ڪهاڻيون اصل پ سميري ادب جو حصو هيون ۽ انهن اهي ڪهاڻيون پڪ سان سنتوسييتا جي لوڪن جي روایتن مان ڪنيون هونديون، جن سان سندن گھرو سماجي ناتورهيو.

ان ريت 'آدم' لفظ بـ ڪنهن بـ ريت عربي ناهي ۽ ساڳيءَ ريت 'جادم' نجو هاثوڪو سنتي اسم چئي سگهجي ٿو. ان اسم 'آدم' بابت غيات الدين 'غيث اللغات' پ لکي ٿو،

'آدم' جو لفظ انسانن جي اي حضرت آدم جو نالو آهي، جنهن جو اشتراق 'اديم' يا 'آدمت' مان ڪرڻ درست ڏ ٿيندو چاكاڻ تلفظ 'آدم' عجمي لفظ آهي ۽ 'اديم' ۽ 'آدمت' پئي عربي لفظ آهن. ان صورت پ عجمي لفظ جو اشتراق عربي ۽ مان

نڌوئي سگهي." (غيث الدين، 1928: 6)

'آلهه' جي منهبن جون جزون 'گوليندڙ محقق اوميد لکي ٿي ت،

"آدم' اصل پ 'آتم' (Atum) آهي. " مصر پ 'آتم' ديوتا موجود آهي، جنهن جي مورتي عورت ۽ مرد جي گنڍيل مورتي آهي." (Aoumiel, 1994: 179)

ان ڏس پ اوميد وڌيڪ لکي ٿي ت،

* جي. ايمر. سيد جي تحقیق موجب 'شورا' دراوڙ آهن.

”اها هندو-زرم جي آتما آهي، جيکو مهد نامه عتیق جو ‘آدم’ آهي.“ (Aoumiel, 1994: 179)
شاه لطیف جو ‘آدم’ هاری آهي. هو چوی توت.

اجهو آدم آثیو ڪلھی تی کو ڏار.
(شخ، 2012: 124)

شُو جي ارڈناري وارو تصور (Concept) تمام اوائلی انساني تصور سان تعلق رکي ٿو. اهو تصور دراوري آهي. غير سامي ۽ سامي الاصل پنهي عقدين ۾ هڪجهڙو موجود رهيو آهي. اهو تصور حضرت آدم عليه السلام (Adam) جي پاسراتيءَ مان حوا (Eve) جو بيدا ٿين، منع تيل وڌ ويچونه ويچن واري هدایت وساري ڪٹڪ کائڻ ۽ جنت مان ترجمي ترتيءَ تي رسن ۽ انساني نسل جي واد ويچه واريون منھبي ڪٿائون، اچ به سجي دنيا ۾ رائق آهن. شايد انهيءَ اثر هبٽ ارسٽوفنس (Aristo Phanes) وضاحت ڪري توت،
”پھرئين انسان ۾ مرد ۽ عورت واريون ٻئي جنسون موجود هيون، معنی ته اهوارد-ناري (Androgynous) هو.“

(Aoumiel, 1997:12)
ذات ۽ صفاتي مظھري جي منھبي تشریح تي آذاريل اهو تصور انساني نسل جي واد ويچه واري فلسفی تي جزيل آهي، ان بابت اوپيل جو چوڻ آهي ت،

”اهوبتوه روبي انساني تصور، مرد ۽ عورت، متى ۽ روح، خاموشيءَ تحرير ڪجو مظھر آهي.“ (Aoumiel, 1994: 180)
جادم، سند جي سمران (Sametics) جو مکي ابو آهي، هو سند واسي سمران جو جد هو، ان ڪري هو ‘جادم’ آهي، اهو نالو سند جي سمات- سما حاڪمن ۾، ۽ ان کان پوءِ گھوٽتو نظر اچي ٿو، سند جي هڪ سخي ۽ ڏاتار جادم جكري کي شاه لطیف سُر بلاول ۾ هن ريت ساراهيو آهي:

ڏئي جادم جڪري، چت نه بيا چڙهن،
ٿه کي کوه کچن، ڄم سُر لپي سڀرو؟
(آذوائي، 2013: 379)
هئان جادم جڪري، وتي وج مر پوءِ،
بي بي سو پُر ٿيو جو حاتم پاسي هوءِ،
ڪيف ڏاران ڪوءِ، جئي ڪو مر جهان ۾.
(آذوائي، 2013: 378)

5.0.1.7 اوم ۽ اما_آدم ۽ حوا:

(جوڙئون جوڙ جهان جي)

اسم، جادم، اصل ۾ ‘جَد آدم’ آهي، اچوکي آدم جو وڌو ابورهيو آهي. جيکو شو جي پتي ‘اوم ۽ اما’ واري صورت ۾ شڪاري دُور کان وٺي نروا ر آهي، هو ٿيبٽ کان لداخ جي جابلو سلسلي کان وٺي قديم سندو مت (Ancient Indus Religion) جي إڳاتي ۽ ويجهڙ جي مئر واري صنم گري ۾، اذ عورت ۽ اذ مرد جي صورت واري گنديل روپ ۾ تخليق جي سرچشمي جي اهيجاڻ طور موجود رهيو آهي. اهو پٽوروپ لکين ورهين کان سندو درياه جي مختلف ماقرئين ۾ نظر اچي ٿو، ڪٿي اهو پتو انساني روپ جبلن ۾ چتيل نظر اچي ٿو.
شاه لطیف جي ڪلام ۾ سُر رامڪليءَ ۾ جاتايل مهيس (مهاشوءَ) ۽ ناني بـ انهيءَ قيمم شو جي پتي تصورتی آذاريل آهي. مومن جي دڙي جي مهرن واري ‘امان جي امان’ ناني جو تعليق به ڪلهيءَ اما، امبا ۽ ممباسان رهيو آهي.
”پوري مڙهه مهيس، ڪنهه تيرث وٺا تڪرا.“

[مهاشوائي مڙهيون پوري ڪنهن ياترا تي تڪرا روانا تيا.]
(بلوچ، 2009: 319)

* نانگا ناني هلڻا، ويراڳي وٺا،

* نانگا ناني هلڻا، سامي سڀشي،

* نانگا ناني هلڻا، چيلا چيله پتن،

* نانگا ناني هلڻا، هئي منهنجي خيل،

* نانگا ناني هلڻا، لوڪان ڪري لڪ. (بلوچ، 2009: 309)

”ستونديع جي ڪيٽيائى ماڳ کان وٺي هن جي مُند تائين ابتو سفر ڪندڙ الائيس الينا پنهنجي ڪتاب ‘ستدوه جون سلطنتون’ ۾ ارڊ ناري، روپ وارين تراشيل تصويرن بابت چاٿايو آهي ت،
اهڙيون جلن تي چتيل تصويرون ستونديع جي مٿين لام واري جابلو جوءِ جي ڪثارسان ‘اوله لداخ’ ۽ ‘چيلاس’ ۾ اهڙن
ديون جون اٺڪل پنجاه کن تصويرون لتيون ويون آهن، جن کي لڳ سان گڏ ٻچيدانيءَ ۾ ابتو پار به نشانبر ڪيل آهي.“
(الينا، 2013: 294-296)
اهڙا ارڊ-ناري (Androgyne) روپ وارا چتر (Pictures) اچ واري دُور هندو مت ۾ شو جي اذ مرد ۽ عورت واري بت ۽ تصوير جون قديم شبيءون آهن. جيکي آدم جي وجود منجه حوا جي صورت ۾ تخليق ڏانهن شارو ڪن ٿيون، اهائي ‘اوم ۽ اما’ جي قيمم انساني تصوراتي صورت آهي.
جوڙن (Pairs) واري جوڙ جو اهو تصور فطري آهي، قرآن ۾ لکيل آهي ت:

وَمِنْ كُلِّ شَيْءٍ خَلَقْنَا رُوْجَبِنْ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ (٢٠)

[ء هرشيء ۾ اسان جوڙا پيدا ڪري چنديا يعني بهء مقابل شيون پيدا ڪيون.]

سُبْخَنَ الَّذِي خَلَقَ الْأَرْضَ وَجَعَلَهَا بَاتِئَتِ الْأَرْضُ وَمِنْ أَنْفُسِهِمْ وَمَا لَا يَعْلَمُونَ (٢١)

[پاڪائيء بزرگي آهي انهيء ذات لاء، جنهن زمين جي پيداوارء انسان ۾ سمورى مخلوق ۾ جنهن جو انسان کي علم ڪوني بهء مقابل شيون پيدا ڪيون.]

شاه عبداللطيف، پئ سُر ڪليان ۾ 'جوڙئون جوڙ' معني "جوڙئون جوڙ" جهڙا لفظ ڪتب آندا آهن، انهيء سُرود ۾ اول- آخر 'الله' جو ذكر ڪندي هن جي قدرت هن جو وجود قديم، اهڙي قدامت جنهن جو مني نه هجي، هو هڪوي هڪ آهي، رزق ذيندڙء ٻاچهارو آهي، هوئي ساراه جو گو سچو ڏتي آهي، جنهن جوڙا- جوڙا پيدا ڪري دنيا جي جوڙ جڪ ڪئي. شاه لطيف پئ اهڙي جوڙن واري جوڙ ڏانهن اشارو ڪري ٿو. آغا سليم پنهنجي هڪ مقالي 'لات جا لطيف جي ۾ لکي ٿو.

"تصوف جي بوليء ۾ قديم لفظ جي معني آهي، اهو جيڪو خلقيو نيو هجي." (سليم، 2008ع: 10)

اول اللہ علیم، اعلي عالم جو ڏتي،
 قادر پنهنجيء قدرت سين، قائم آه قديم،
 والي واحد وحده، رازق رب رحيم،
 سو ساراه سچو ڏتي، چئي حمد حكيم،
 ڪري پاڻ ڪريم، جوڙئون جوڙ جهان جي.
(بلوج، 209ع: 47)

مولانا ابوالكلام آزاد، 'مردء عورت'، جي جوڙي جي صورت ۾ تخليق بابت لکي ٿو،

"اهوئي فطرت جو قانون آهي جو انسان کي پئ مختلف جنسن ۾ يعني مردء عورت ۾ ونبيوء پوء بنھي کي اهڙا وجданى احساس عطا ڪيا ويا، جو هڪ جنس کي پئي سان ملڻ جي قدرت چڪ ۽ گهرج رهيو ٿيء پنهني جي ملڻ سان هڪ اهڙي گھروڙندگي جي مڪمل معيشت پيدا ٿي ويچي ٿي." (آزاد، 1989ع: 108)

شاه عبداللطيف، اها 'جوڙئون جوڙ' سچي ڪائنات ۾ ڏسي ٿوء پرڪي ٿو، ان ريت اها جوڙ گتيل صورت ۾ يا الڳ الڳ روپن ۾ فطري آهي ۽ انسان جي ازلي شعور ۾ ويل آهي، انڪري اوائلی دُر جي انسان جو خدائي تصور به ان تي آذاريل رهيوء هن 'ومرء اما'، 'شوء شكتي'، 'ونء' ايني، کي گڌيل روپ ۾ ڏنو، اهو انساندات جو اوائلی مشاهداتي تصور هو، جنهن جي گڌيل تصور مان خاندان جي صورت گري ڪندي 'قدس پيء'، مقدس ماڳء مقدس پت" واري نموريء کي جنم ورتو، ان کان پوء ئي ديوتائڻ ۽ ديوين وارو هڪ گهڻ خدائي تصور جڙي راس ٿئي ٿو، پران ۾ به ڪنهن هڪ اعلي هستي واري هيڪڙائي ضرور نظر چي ٿي.

محقق، اوميد آدمء حوا جي تخليق کي خدا جو مظهر چائيني ڪي لکي ٿي ت،

"اصلاوکو آدم، خدا جي روپ ۾ هوء ارڻاري صورت ۾ ظاهر ٿيو، اهو هڪ 'ارڻاري خدا' (Androgyn God) هو"

(Aoumiel, 1994:12)

انھيء سوا (Seeva) جي هستي سچي دنيا تي چانيل هئي ۽ پنهنجي تصوراتي وجود ۾ باجهارو محبتی ۽ سُڪر سٺائي آئيندو رهيو، ابتدائي انساني سماج مائيتى (Maternal Society) سماج وارو هو، جنهن ۾ عورت جي اهميهت مجيل هئيء عورت جي راء کي تسليم ڪيو ويندو هو انهيء عورتائي سماج، ديوين ۽ سورمين واري تصور کي وڌايوء وڃجايو، ان ريت هڪ آدم، هڪ وڌيء ايء واحد خدا، واري تصور کي اوسر ڏني، ان بابت محققه اوميد لکي ٿي ت،

"پورب جي فئير منصب جوب هڪ مشهور ديوتا، جيڪو عشق، ويرڳ، خوشحال، ڏاھپ، شڪارء زندگيء جو ديوتا ڪري مجييو

ويندو آهي، اهو اڪيلوڙ آهي، هن جي جسم جو هيٺيون حصو سنتس سلاتياتي جو آهي." (Aoumail, 1994, 8)

اهائيء اما، آهي جيڪا باجهاري ديوپي (God of Grace)، سند ۾ 'اما' مانا، ديوپ ۽ ويندي عراق ۾ به انهيء نالي سان کيس پوچيو ويندو هو، اڄ ڪلهء اها، 'اما' ديوپ هنگلاج واري نانيء جي روپ ۾ سند ۾ نروار آهي، ڏڪن انبيا جي 'مامبي' شهر جونالوب 'مامبا' تان ورتل آهي، جنهن جي معني به 'امان' ئي آهي.

شاه لطيف، جين مت جي نانگن جي 'نانيء' ڏانهن سنت ڪرن، لکي نڪرن ۽ نڪرن کان اڳ 'ڪينڙ'، وجائي روانگي جا سُر رچائڻ مان ئي پروڙي ورتو هوته هي نانيء جي زيارت لاء، پياروانا تين، هن رامڪايء وار سُرود ۾ انهن جو ذكرهن ريت ڪيو آهي:

نانگا ناني هلئا، ويرڳي وئا،

ڪينڙ ڪاپڙين جا، ڦنج تان ف سُڪا،

هُوء جي هٽ هٽا، آئه نه جيندي ان ريو.

(بلوج، 2009ع: 309)

نانگا ناني هلئا، سامي سڀئي،

وهڪ مون وئي، آئه نه جيندي ان ريو.

(بلوج، 2009ع: 309)

نانگا نانی هلائ، چيلا چيله پتن،
هئي هئي تا هلن، آئ جيندي ان رى.
(بلوچ، 2009: 309)

نانگا نانی هلائ، هئي منهنجي حال،
هُو جي كهيا کال، آئ ن جيندي ان رى.
(بلوچ، 2009: 309)

نانگا نانی هلائ، لوکان کري لک،
وئي مون وھک، آئ ن جيندي ان رى.
(بلوچ، 2009: 309)

شاه لطيف هك بيت ۾ انهيء سفر ڏانهن رواني ٿيڻ کان پهرين 'ڪينري مان خاص سُر ڪيڻ ۽ وجائڻ جو ذكر ڪيو، جن مان سمجھيوههان اهي نانگا مهيسى (شواشي) روانا ٿيڻ وارا آهن.

جيڪي مون کي ني، نانگا وان نڪري،
پهه پروزيم پٽ جا، ڪيٽ منجهان ڪي،
هائي جي هئي، آئ ن جيندي ان رى.
(بلوچ، 2009: 309)

5.1.8 سندومت شوپنت جي دنيا ۾ پکير:

اهو تاريخ کان اڳ وارو سنتوسڀتا جي لوکن جو خُدا. 'اون' جو ڪائناي خدا هئڻ وارو تصور رڳو سندو تهذيب تائين محدود ذرهيو، بلڪ شڪاري، ڏوئي، ڌنارن ۽ وڃارن وسيلي اهو پريت ۽ پريم واري باجهاري هستيء جو تصور تاريخ کان اڳ (Pre-Historic Period) ۽ پوء واري دؤر (Historic Period) ۾ دنيا جي تمام گھنن ڪدن (Continents) تائين وڃي رسيو ۽ خاص طرح سان نديي ڪند ۽ وچ اوپر کان ٿيندو وڃي اوپر ۽ اولهه يورپ تائين پهتو.

شاه لطيف جن دنيا جي ماڳن جو ذكر سُر ساموندي، سُر سريارڳ، سُر رامڪلي ۽ سُر سارنگ ۽ ويندي نديي ڪند جي سڀ کان قديم عقيدي، جين مت جي جو ڳين، سامين ۽ ڪاپدين جي پند جو جيڪو ذكر ڪيو آهي، انهن ماڳن سان سندومت (Indus Religion) جو تمام قديم رابطو رهيو آهي، نديي ڪند وارا اهي سمورا ماڳ، قديم دوري سندو سلطنت (Indus Empire) جو حصورهيا آهن. شاه لطيف انهن ماڳن جو ذكر انهيء سندومت، جين مت ۽ پتمت جي پس منظر ۾ ڪري ٿو، انهن مان ڪيترا ماڳ قديم سندو لوکن سرسوتی- هاڪڙي جي اوح وجائڻ ۽ سندوسڀتا جي ٿيٽاز واري دؤر ۾ وڃي ن رڳو سايا، پر اتي پنهنجا تيرث آستان به جي فائم ڪيا. شاه لطيف انهن ماڳن لاهوت، گنگا، گرانار، ڪابل دوارڪا جو ذكر هن ريت ڪري ٿو،

نانگا ننگا ننگا، نانگن ڪونهي ننگ،
نڪي وجائڻ سگيون، نڪي چورين چنگ،
گنگا ۽ گرنار جو، سامين پتو سگ،
سي راول پسي رنگ، تيا لاھوٽي لطيف چئي.
(راهمن، 2011: 495)

گلن رٽيون گودڙيون، دوٿيون ڏاڳا،
ڪهدا ويا ڪابول ڏي، سامين جا ساڳا،
سامي سڀن سڀاڳا، متى گنگا گڏ ٿيا.
(راهمن، 2011: 486)

پورب بينا پر ۾، گهي گنگا گنگا،
ساميرما سيد چئي، صاحب سين ستيا،
لاھوٽي ۽ لذيا، لکي وچان لوک ۾.
(راهمن، 2011: 498)

دوارڪا جي در جي، نانگا رڄج نڪاه،
رمي پُچج راه، پُورج پوري سامهون.
(راهمن، 2011: 505)

پراجن دؤر جي سند واسين جوهزارين ورهين کان ڏڪن اندبيا سان ثقافتی، تهذيب ۽ وتح ويلار وارو تعلق رهيو، سندومت- شوازم- Shivaism (Indus Religion) کان عادوه جين ازمر ۽ پتمت جي تبلیغ ۽ واد ويجهه به انهن دُورانهن علاقئن ڏانهن ان ڪري بي، جو اهي علاقئن است واسين لاء هزارين ورهين کان چائل سجالتل ماڳ هئا. سند واري شڪاري، ڏوئي ۽ زرعوي دؤر جي لوکن ۽ سندوسڀتا جي لوکن جي پست قوت ۽ گنيل گنران واري سماجي چرپر انهن ئي ماڳن ۾ اعلي درجي واري رهيو آهي.

آمریکا ۾ وڃی وسیل سنت جی شکاری دُور (4500-13000ق.م) ۽ سنتوسپیتاواری دُور (4500-18000ق.م) جی لوکن ۽ آروپون، وارن عرین وث ب ’شومت (Shivaism) موجود هو، ’شیکر’ ب ’شو’ جو هک نالو آهي، انهی شیکر مت جي کري هو ’شيخ’ سدجن ۾ آيا. ان دس ۾ پروفیسر برنارد لیوس عرین جي شیخ خاندان جي منھی کردار بابت لکی توت.

”کنهن ب قبیلی جي ایمان ۽ عقیدی جو مرکز قبیلائی دیوتا هوندو هو، جنهن جي علامت طور کو پتر ت کلنهن کا بی شیء هوندی هئی، شیخ گھرا تو انهی ۽ جي حفاظت کندو هو، جنهن کی انهی ڪری هک قسم جي منھی عزت ۽ وقار حاصل ٿي ویندو هو.“ (لیوس، 2013: 37-36)

پروفیسر چودری غلام رسول چیم پنهنجی کتاب ”ذاحبِ نام کا قابلِ مطالعہ“ ۾ حضرت موسیٰ علیہ السلام کان پھرین عربانی لوکن جي مذهب بابت لکی توت،

”سامی قومن ۾ ’حجر پرستی‘ (پتھن پوجا=Stone worship) تے شروع کان جاري هئی، هو پتمن کی تمام مقدس ۽ عزت جو ڳو تو تصور کندا هئا.“ (چیم، 2006: 160)

هو پتمن کی قربانی ڪان پھرین ايو کري بيهارڻ ۽ انهن کان سنب عورتن پاران اولاد گھرڻ واريون رسمون بالڪل ائين بيان کري تو، جيئن سنت ۾ پتوري پير (پتھر پير) کان وٺي نندی کند جي شو مندرن ۾ اهڙيون رسمون ادا ڪيون وجن ٿيون، پروفیسر غلام رسول چیم سامي نسل جي هک مکارئي جي ٻوهه ٻابت لکي توت،

”قرباني کان پھرین هک پتھر ايو بيهاريو ويندو هو، جنهن جاءه تي اهو پتھر بيهاريو ويندو هو، ان کي ’بيت ايل‘ ڪوئيو ويندو هو، اهو بيت ايل اها عبادت گاه هوندی هئی، جتي مذهبی رسمون ادا ڪيون وينديون هيون، انهن پتمن تي تيل مليو ويندو هو، انهن کان منتمن مجيون وينديون هيون ۽ سنب عورتون انهن کان اولاد گھرنديون هيون.“ (چیم، 2006: 160)

ایلن دینيلاؤ انهن شاهي پتمن جي ڀادگارن کي، جيڪي مالتا، ڀورپ ۽ برطانوي پتمن تي 3000 کان 2000ق.م ۾ جو ڙيون وينون، تن کي شومت جي پس منظر ۾ ڏسي ۽ پسي تو، استون هينج (Stonehenge) جو اسراز به انهي تخليق جي خدا واري اهيجان ۽ پتھر ۾ آهي، جيڪو زرخيزی سان گڏ اڳ، لڳائي، لڳون جوا هيجان آهي، عرب شيخ، شیکر، جي بدليل صورت آهن، ’شیکر‘ ب ’شو‘ جو هک هزار ات (1008) نالن مان هک نالو آهي، ’باب ايل‘ جي بدليل صورت ’بابل‘ ۽ ’بيا خدا جا گهر‘ آهن، ’ايل‘ مان ’ايلي‘ علي، جيڪو الله جي صفاتي نالن مان هک آهي، اهي سڀ انهي ۽ قديم کان جديد توحيدی عقيدي جا اهيجان آهن، جيڪي اج عالمي منھين جي صورت ۾ صاف نروار نظر اچن ٿا.

”آمریکا جي گاڙهن سنتين جي هک نشين مذهب اڳوان جو ديني سکو سچيت ان (Squ-sachat-un) واري فرقى جا متا ۽ اصول قديم شيكرس (Shakers) فرقى جهڙا هئا، جيڪي امن پسندي ۽ پيار محبت سان جيئن وارا هئا.“ (کوليٺ، 2014: 228-230)

اهو پيار ۽ محبت وارو هک خدا جو تصور ۽ فکر رکنڌڻ محبتي مذهب، انسان جي ابتدائي فطري وجдан تي آذاريل آهي، يا جيئن قديم آثارن جي ماهرن پيرا کنيا آهن، ان موجب آهي. قديم آثارن جي جڳ مشهور آمريڪي عالم والتر اي. فيئر سروس (Walter A. Fairservice) پنهنجي کتاب ”هڙپائي تهذيب ۽ ان جي لكت“ (Harappan Civilization and its writing) ۾ لکيو آهي ت،

”گاڙها سنتي (Red Indian) سنتي آهن، جيڪي موھن جي درزي جي عروج واري زماني ۾ سنتو تهذيب وارن علاقئن مان هجرت کري ڀورپ کان ٿيندا الاسكا رياست کان ڦري ڏکن ۽ اتر آمريڪا ۾ پکرجي ويا هئا ۽ آتي مايا، تولتنيڪ، انڪا، ازبيڪ ۽ پين تهذيبن جو بنيدار رکيو هو، انهڙي ۽ ريت آمريڪا بنيداري طور سنتي ماڻهن جو ملڪ آهي.“ (کوليٺ، 2014: 191) هڪ پانيو (Hypothesis) آهي ت ايشيا کان آمريڪا ڏانهن انهڙي لندپلان ٻه پيراتي آهي، بلڪ ماڻهن جي انهڙي لندپلان هوريان به ٿيندي رهيو آهي، جان ڪوليٺ جو خيال آهي ت،

”اهيئي نسل (Hunters Race) جا هي ماڻهو 18000ق.م کان 13000ق.م واري دُور ۾ الاسكا (Alaska) وارو ڪليل وچون ميدان لتاڙي اوپر وارن رون ۽ ڪوھن وارين لاهين (Slopes) جي ويجهو هڪ ڪليل ميدان ۾ سنتو تهذيب جا لاتا هئا.“ هُو ڏيڪ لکي توت،

”جتي هنن جا نشان اج ٻه پيٽا گونيا جي باقيات 5400 کان 3000 سال قديم آهن. هتي آباد ٿيندرن ۾، آمريڪي سنتي، ترك، منگول، جياني، برمي، مگيار، اسڪيمون، لئپس ۽ ڦنليند جا ماڻهو شامل هئا.“ (کوليٺ، 2014: 42)

”اُوهين صدي ۽ جي آخرى ٿن چئن ڏهاڪن ۾ آمريڪا جي گاڙهن سنتين ‘سپنائي‘ (The Dreamers) متى واري سردار ا Mataala (Umatilla) مُكين اصول ماڻهو ۽ ڌريئي مانا جو وصل ڪري چاتا ٿيو هو، هن جو چوڻ هو تو، ”مون وٽ هڪڙي دل آهي ۽ اها منهنجي ڌري آهي.“ (کوليٺ، 2014: 228-230)

هن مذهب جو تعلق ڌري سان اثنت ۽ امت پيار واري تعلق تي پتل هو. اهو فڪر ساڳيو شاه لطيف جي امر ڪردار مارئي جهڙوئي آهي جيڪا وطن دوستي ۽ ڌريئي سان گھري سڀند ڪي ظاهر ڪري ٿو. ڌريئي ماڻه سان انهڙو پيار فطري آهي پر دنيا جا ڪي نسل اهڙا آهن، جيڪي وطن پرستي ۽ جو تمام متأھين درجي وارو سچو ۽ اعليٰ گڻ رکنڌڻ آهن.

اًلا! ائن مَهُو، جئن آنَ مَرَنَ بَنَدَ ۾
جُسو زنجيرَنَ ۾، راتو ڏينهانَ روءَ،
پھرینَ وجانَ لوعَ، پوءَ مَرْ پُجَنمِ ڏينهَرَا!
(آذوائي، 2013: 230)

واجهائي وطن کي، آئون جي هت میاس،
گور منهنجي سومرا، کج پنهوان پاس،
ذچ داذاشي ذيه جي منجهان ولرلئن،
میائی ئي چیاس، جي وجي متھ ملیر ذي.
(آدواتي، 2013: 3)

ان ۾ کوبشكذ آهي مشرق ۽ مغرب جي سمورن اوائلی مذهبن جي اوسرتى شومت، جوازه زارين ورهين کان رهيو آهي. او ميل لکي

تي ته:

”شووارو ذرم وڌي علاقتي پر پکڙيو 6000 ق. م. سند کان وتندو ويچي پورچوگال تائين بهتو“ (Aoumiel, 1994: 8). سند جي هنري فڪر سان گذ شو ۽ شكتي وارو قديم ذرم سچي عالم ۾ پکڙيو، ان کان علاوه ميسوبونيميا جي ذند ڪتائي داستان ۾ ڪيتراي اهڙا لفظ آهن، جن جو لاڳابو سند سان آهي.

”سميريا جي اشطار ديويءَ جي پيءَ جو نالو سن (Sin) چاتايل آهي. قديم آثارن جي ماھرن ثابت ڪيو آهي ته سند قديم زمانی کان وٺي هڪ ستريل ۽ ترقى يافت ملڪ هو، جنهن جو گهت ستريل ملڪن جهڙوڪ: عربستان، عراق ۽ ايران سان 2900 ق. م. ذاري واپار هلندو هو. ان سان گذ اها چان به ملي آهي 3600 ق. م. ۾ اُر، وارا علاقنا سند جي ڪالوني هوندا هئا، ان ڪري اها فطري گاله آهي ته سند جي مذهب جو وڌواش، انهن علاقن تي به ضرور پيو هوندو.“ (Aoumiel, 1994: 169).

سميري تهنيب جي باني لوکن جي مذهب هئڻ ۽ رلي ملي رهڻ واري گن ۽ بین هڪجهڙائين جي آذاري اهو انومان جڙي ٿو ته اهي لوک موجوده سنتوسڀتا واري مکي ماڳن واري پاڳي سنتومائر مان لڌي ويا هجن. اهو پانيو نامياري آركيالجست سي ليونارد وولي (C. Leonard Woolley) جو خيال آهي ته.

”سميري لوک اتكل روء سايدا پنج هزار ورهيءَ اڳ پاهران کان مذهب لوکن جي صورت ۾ عراق ۾ بهتا ۽ اتي جي ملکي ماڻهن ۾ رلي ملي ويا ۽ ان ميل ميلاد سان سميري قوم وجود ۾ آئي، ڪن محققن انهن کي آريا قرار ڏنو پراها گاله ان ڪري رد ٿي وٺي، سميري پولي آريائي بولين کان مختلف زيان هئي.“ (ابن حنيف، 1998: 44)

ابن حنيف ان ڏس ۾ وڌيڪ لکي ٿو، ”سميري پولي جو لاڳابو ۽ ميل جول، ترڪي، هنگروي، چيني، تامل، ڪوريائي ۽ بنتو بولين سان آهي.“

(ابن حنيف، 1998: 43)

سڌي سنتين گاله آهي ته جيڪر سميري پولي متين بولين سان لاڳابو رکنڌ هئي ۽ خاص طرح سان ٽامل ٻوليءَ سان ته پوءِ سميري لوک ۽ سميري تهنيب دراوزي لوکن جي جوڙيل هئي ۽ سندو تهنيب کري ٿو، ان ڏس ۾ ڪن عالمن جو خيال آهي ته، جو ملن پڻ اهڙي اڳائي لاڳابي کي ظاهر کري ٿو،

”هي ڪنهن جابلو جوءَ کان اچي عراق ۾ آباد ٿيا، ان ڏس ۾ بلوجستان جو نالو ب ورتو ويو آهي، عين ممڪن آهي جو اهي پاڪستان خاص طرح سان بلوجستان کان ٿيندا عراق ويا هجن. اسان وٽ سُومرو، سُومرا يا سُمرا، وغيره قومن جانا لاج به موجود آهن، اهو ذات وارو اسم پنهنجي ڏالن سان لاج بلکندا آهن.“ (ابن حنيف، 1998: 44)

ان ريت سندو تهنيب جو اثر سميري تهنيب تي اوس آيو، ابن حنيف لکي ٿو،

”هنن مذهبي ۽ روحاني خيال ۽ عقيدا جنم ڏنا، جيڪي قيم اسرائييلين، یونانيين سودو وچ اوپر تي اثر انداز ٿيا، ايستائين جو عيسائين ۽ ڀووديث ۾ سميري عقيدا لاج به ملن ٿا.“ (ابن حنيف، 1998: 57-56)

خالد احمد پنهنجي ڪتاب ”انظول کي کهان، لفظون کي زبان“ ۾ لکي ٿو،

”خانءَ ڪعبي جا قدير بت اصل ۾ واپارين جا ديوتا هئا، اهي تاجر ڏکن مان لويان خريد ڪندا هئا ۽ سفر دوران حجاز ۾ رهي پوندا هئا.“ (احمد، 2004: 185)

قديم سند جو اهو واپاري ۽ ثقافتی اثر ميسوبونيميا تائين ايترو وڌي ويو جو انهن جي مندرن لاءِ ڪاٿ به سند مان ويندو هو. اهڙي لکت ميسوبونيمياي حڪمران لارسا III جي دور تائين واري لکت مان ليو ٿي. اهو به شو جي هڪ روپ جي ڪري ممڪن ٿيو هوندو. ان ڏس ۾ اوائل لکي ٿي ته،

”شوك 2000 ق. م. ذاري دراوز (ذراع لوک) وٺ ديوتا (Tree Godess) ۽ شكتيءَ کي وٺ ديويءَ (Tree Goddess) جي روپ ۾ ڏسندا هئا. انهيءَ اثر هيٺ سند تامار وڏن بيلن جو ملڪ بثجي ويو ۽ ان ريت سند جي علاقتي وارن ماڻهن ۾ ڪاٿ تي اڪر واري فن ۾ وڌا ماهر بثجي ويا.“ (Aoumiel, 1994: 170)

هن سندو مت (Indus Religion) جي خدا- شو جي عبادت جو ذكر ڪريت (Crete) جي منوان سڀتا (Minoan Civilization) ۾ پڻ چاٿايو آهي ته،

”ڪريت کي فتح ڪنڌ آچين آريا 1600 ق. م. ۾ ڪريت کي فتح ڪرڻ ۽ ان جي شاندار محلن کي تباه ڪرڻ کان پوءِ، اهي ماڻهو مينان جي شومت کي پيلوپونس (Pelo Ponnes) جي اپبيت ڏانهن ڪتى وڃي ميسينيان سڀتا (Mycenaean Civilization) جو بنيد وقو.“ (Aoumiel, 1994: 6)

پيئتي نظام (Paternal System) جا حامي سينتل ايسيائي لوکن- آرين، مائيتي نظام (Maternal System) جي سندو سڀتاي لوکن جي سائين. شو (Seeva) جي حيشت ختم جي ڏاڍي ڪوشش ڪئي، جيڪو ڙاڙن جو سگن وارو خدا، پسون پتي، موج ۽ مستي، سڪر ۽

ستائي واري پاچهاري هستي، اهو سائين سدائين سُكره ستائي آثيندر، عالم کي آباد کندر رهيو آهي. ان ريت شومت، (Shivaism) پنهنجي دوره هك تخلقي سرچشي طور آنکي ايشيانى، يوريبي سپيتائي عقیدن جوبنياد وجهندر رهيو آهي. سندومت مختلف سماجي دوئن تي آذاريل رهيو آهي، اها سندومت جي اوسر دوتى، شكارى، ذئوند، زرعى دوره سندو تهذيب جي پكتي، وتج واپار واري زمانى، هجي اوج تي پهتي هوندي. او ميل لکي تي ته، ”دنيا جي پهرن، قليم تهذيب سنت جي آهي. هي لها سپيتا آهي جنهن، مرد-عورت ديوتا پنهنجو وجود ورتو، اهو اومر، أما جو گنكيل روب هو.“ (Aoumiel, 1994: 19).

سنتو سپیتا جي مهرن تي اکریل یوگا آسٹ پر ویتل ۽ هن جي چو طرف جانورن جو موجود هئ واري شو جي پسوپتي (God of Beasts) وارو چتر، ان تهذيب جي انهيءَ اڳاني انسانن ۽ جانورن جي محبت واري لاڳائي کي به ظاهر کري ٿو جو 28000 ق.م. مير شو جواهڙو چتر، جابلو غارن ۽ ساڳي صورت هاڪرييو ويو، جيڪو سنتو مهرن (Indus Seals) هر نظر آجي ٿو.

جههن ته حقیقت اها آهي ته شو از مر بنیادي طرح سان هڪ توحیدي مت (Monotheism) رهيو آهي، جيڪو سنڌ کان ٿيندو پهرين ڏڪ عراق اُر پهتو، جتي حضرت ابراهيم عليه السلام جو جنم سال 2200ق.م. تيو. ڪتاب، ”سات درياون کي سرزين، هر اين حنيف اکي ٿو، هن شهر جي ٿئين شاهي خاندان (2112-2009ق.م) جي دور جون 12 پٽيون هزارون مليون آهن، جن مان ثابت ٿئي ٿو، هتي ملوه (ستد جا) ماڻهو اباد هئا.“ (ابن حنيف، 1997: 86)

ان کان گھتو اڳ اُر شهر ۽ ڏڪ عراق سنڌ جي ڪالوني طور رهيو آهي. لازمي طرح سان اهي ناتا رڳ و اپاري نر هيا هوندا پر سماجي به هوندا. سجي سميري تهذيب ابتدا کان وئي سنتو تهذيب کان متاثر رهي آهي.

اُر (Ur) جي هڪ نوحي ۾ ”واز“ لفظ شهر لاءِ تمثيل طور ڪتب آندو ويو آهي. حيرت جهڙي ڳالهه اها آهي ته اهو ساڳيو لفظ شاه لطيف سُر ڏهر هر ڦين ساڳي تمثيل هر ڪتب آندو آهي.

جي پاڻين وس چُران، ته سنگهاڙن سين گهار جنин سندی واڙ چوڙ نه اچي ڪنهين.
 (بولج، 2009: 167)

داکتر نبی بخش خان بلوچ پنهنجي مرتب کيل شاهه جي رسالي ۾ 'واز' لفظ گهاراً جي وزن تي کتب آثيندي ان جي معني ۾ 'واز' ئي چاثائي آهي.

دینیلاؤ جنهن شومت جي چان حاصل کرڻ په وڌي تحقيق ڪئي، تنهن ۾ لکيو آهي ته: ”تاریخ کان اڳ واري اندیما ۾ شوکی ‘ائڻ’ ب سنيو ويندو هو. اهو ساڳيو هتي (Hittite) جو ‘ائڻ’ ڪعنانيں جو ‘انات’ ڪيلاتک جو ‘ائڻا’ بتجي ويو، پر سمير وارا هن ‘ائڻ’ کي ‘ائڻ’ سٽيندا هئا. اهو ساڳيو اڻن برطاني جي راهبه ‘ائڻي’ آهي. اهو ساڳيو نالو بيري مريم جي ماڳ جوب هو. ڪنهن شوکي ‘ارقناري’ جي روپ ۾ دسجي تو. اچرج جو هزري ڳالهه اها به آهي تشه سوبایت (Aramaic) وارن جو ‘اشا’ به آهي۔ اهو آرامي اڃار آهي، جنهن جي معنی یسوع (Jesus) آهي. عيسلي ۽ شو ۾ اهو لاڳلو آهي، جنهن جي وضاحت اڳتي ڪئي وئي آهي، عيسائي روایت اها ڳالهه قبول کري تي ته حضرت مسيح ﷺ جي بين ڪيترن ٿي نالن سان گلڈ جوشواً (يشوع) (Joshua)، په ڪ نالو هو۔“ (Danielou, 1992: 38)

آرامي پولي ڪنهن وچ اوپر جي هڪ وڌي رابطائي پولي هئي، اها پولي حضرت نوح ﷺ کان وئي عيسوي ﷺ جي پڻ اباتي پولي رهي آه، ان مان سمحڻا هم احر، ته آرام، لهڪي: حم، ده گھائ، انه، سنتو سستاواري، منه هم، س و ڪار، ه، آه،

یہودیت شوء شکتی جی اثر کی کنعانی آرین جی صورت وئی ختم کيو، پرشوء شکتی جی عوامی اثر کی گھٹائی نہ سکتا، یہودیت م عسائیت وادی بخات شوء شکت، وادی سنتی، مذهب ح، حال ع، وادی بخات آہ۔

ان ریت عیسائیت جي اصولوکي ئى بىنادى تعلیم جي آذار تى، تمورتى واري تصور كى كىدي كرى، واحد خدا جي عبادتى متنقق (Aoumiel, 1994: 23-24)

”سند جو مذهب، هندو درم کان گھٹو اگاتو آهي، جنهن کي پوء ويدن واري هندو درم هر شامل کيو ويو آهي.“

(Aoumiel, 1994, 20)

سن 712 ع پر سنت اندر اسلام اچن کان بیوے بشو موت (Shivaism) جو اثر سنند ۽ سچی موجود پنجاب کان ویندی کشمیر ماٿر پر قائم ۽ دا هم رهيو، اهو مت ذڪڻ آندبيا ڏانهن وڌيو آهي ۽ اتي جا لوڪ شو جي شريف روين جا عقيدمند ۽ پپروڪار ٿي رهيا. نندی کند ۾ سنتومت (India Religion).

ذکن انديسا جا شهرب سپتپور (Seetpur) هجتگ راميشور (Jatinga Rameshwara) ميسور خلعي جي 'چتل درگ' (Chital drug) هر قيمت تيرتي آستان آهن. انهن پنهاني ماگن تي راجا شوک پاران بـت قـرم جـاماـتا (Principles) اـكـرـيلـ آـهـنـ، جـيـكـيـ اـجـانـ تـلـاثـينـ موجود آـهـنـ. لطيف سـائـئـينـ جـيـ سـيـهـوـگـيـ هـيـشـروـ شـاعـرـ مـيـنـ شـاهـ عـنـاتـ انهـنـ پـنهـانـ ماـگـنـ سـيـتـپـورـ کـيـ سـيـتـپـورـ هـجـتـگـ رـامـيشـورـ کـيـ رـامـيسـرـ جـيـ عـوـاميـ نـالـنـ سـانـ پـنهـنجـيـ كـلامـ هـيـ آـنـدوـ آـهـيـ.

شاهـ لـطـيفـ سـرـ اـمـكـليـ انهـنـ ماـگـنـ: كـابـلـ، پـورـ، گـنـگـ، گـرـنـارـ دـوارـكـاـ هـيـ بـرـيـ جـوـذـكـرـ كـنـديـ چـويـ تـوتـ، سـيـتـپـورـ، رـامـيسـرـ، جـنـ ڈـنـوـ كـرـنـالـكـ، وـتوـ لـنـ، عـنـاتـ چـئـيـ، فـلـايـ سـينـ فـرقـ، تـئـ هـ جـيـ تـركـ، سـيـ آـدـيـسـيـ اـيـنـاـ قـريـ. (بلوج، 2010: 125)

اهـيـ شـوـمـتـ، پـتـمـتـ هـجـينـ مـتـ وـارـاـ سـارـاـ پـوـءـ لـكـ هـيـ یـكـشـوـ لـهـيـ، اـكـلـاتـيـ دـورـ هـ دـنـياـ جـيـ مـخـتـلـفـ كـبـنـ (Continents) هـ پـيـاـ گـهـمـدـاـ هـ قـرنـداـ هـاـ. انـ رـيـتـ پـنهـنجـيـ سـنـتوـ مـتـ جـيـ تـبـلـيـغـ پـيـاـ كـنـداـ هـاـ. مـيـنـ شـاهـ عـنـاتـ انهـنـ کـيـ کـيـاـتـوـ کـنـبـنـ کـرـيـ کـونـيوـ آـهـيـ، انهـنـ کـنـبـنـ کـنـبـنـ هـيـ قـيـرـقـيـ قـيـرـنـدنـ لـاءـ، وـريـ وـاـپـسـ موـتـيـ اـچـوـ وـاريـ آـسـ ذـيـکـارـيـ آـهـيـ. جـهـنـ رـيـتـ شـوـازـمـ بـيـنـگـالـ پـيـهـتوـهـ، سـاـگـيـ هـرـيـتـ بـتـمـتـ سـنـتـ کـانـ مـاـلـاـبـارـ (مـلـيـ وـارـ)، ذـکـنـ انـديـساـ جـيـ کـيـرـنـ عـلـاقـنـ وـيـنـيـ کـوـکـنـ کـانـ وـيـنـيـ اوـبـرـ بـنـگـالـ جـيـ بـرـيـ شـورـ، هـاـتـوـکـيـ بـنـگـلاـدـيـشـ جـيـ چـتـاـگـانـكـ وـاريـ جـلـالـوـ اـيرـاـضـيـ وـاريـ مـرـكـزـيـ شـهـرـ رـنـگـامـتـيـ (نـگـاـ مـاتـيـ) تـلـاثـينـ وـجيـ پـهـتوـ. اـهـوـسـاـگـيـوـ رـسـتوـ قـيـمـرـ سـنـتـ جـوـ وـلـاـپـارـيـ رـسـتوـ (Ancient Indus Trade Route) بـهـ رـهـيـ آـهـيـ، سـنـتوـسـيـپـيـتـاـ جـيـ قـيـاـتـرـ وـاريـ دـورـ (Post urban phase) هـ مـسـتـ جـاـ عـامـ کـمـيـ لوـكـ هـ وـذاـ شـاهـيـ رـاـجـواـزاـ آـهـيـ دـكـ کـانـ تـيـنـداـ نـيـيـ کـنـبـنـ جـيـ بـيـنـ ماـگـنـ تـيـ اـبـادـ تـيـاـ. هـکـ چـيـنـيـ پـتـمـتـ رـكـنـدـرـ سـيـلـانـيـ هـيـونـ سـانـكـ (Huen Tsang) بـاـنـهـنـ پـنـمـتـ وـارـنـ ماـگـنـ جـوـذـكـرـ کـيـوـ آـهـيـ. مـيـنـ شـاهـ عـنـاتـ انهـنـ ماـگـنـ جـوـذـكـرـ کـنـديـ چـيـ تـوتـ:

آـدـيـسـيـ جـگـنـاتـ ڈـنـوـ، کـيـ اـنـکـاـ مـاتـيـ رـمـنـ، کـيـ کـھـيـاـ کـوـکـنـ ڈـنـوـ، کـيـ مـلـيـ وـارـ پـسـنـ، وـنـلـمـنـ مـثـتـ کـرـيـ، جـيـ جـانـ! جـوـگـيـشـنـ، کـيـاـتـوـ کـنـبـنـ، اـوـعـ اـچـنـ وـريـ عـنـاتـ چـئـيـ. (بلوج، 2010: 125)

تنـ سـامـيـنـ سـاـجـهـرـ چـنـيوـ جـوـگـيـنـ جـاـيـگـيـ لـوءـ، تنـ کـيـ لـنـگـ لـاـگـوـتـاـ جـانـ تـيـ، کـونـيـ قـبـلـوـ، جـنـ جـوـ هـتـ هـيـ حـيـلوـ، هـتـ گـرـ گـروـئـنـ گـتـيـ. (بلوج، 2010: 129)

5.0.2 جـيـنـ مـتـ: عـامـ طـرـحـ سـانـ هـنـ مـتـ کـيـ 'جـيـنـ شـيـسـنـاـ' (Jaian Shasena) يـاـ 'جـيـنـ ذـرـمـ' (Jaina Dharma) کـونـيوـ وـيـنـدوـ آـهـيـ. اـهـوـ اـنـديـساـ جـوـ هـکـ 'غـيرـ دـيـوتـاـئـيـ' (Nontheistic) هـ کـاـئـنـاتـ جـيـ هـرـ جـيـوـ لـاءـ جـيـاـپـيـ جـوـ پـيـغـامـ ذـيـنـقـ، عـدـمـ تـشـدـدـ، روـحـانـيـ آـزـادـيـ هـ بـرـاـبـرـيـ وـارـوـ مـتـ رـكـنـدـرـ مـتـ آـهـيـ.

اهـوـلـفـتـ 'جـنـ' (Jin) سـنـسـكـرـتـ بـنـيـادـ رـكـنـدـرـ هـ اـنـ جـوـ مـطـلـبـ 'سوـپـارـوـتـيـنـ' (To Conqueror) آـهـيـ. اـهـاـ سـوـپـ اـنـسـانـيـ جـذـبـنـ هـ جـسـمـانـيـ لـدـنـ سـانـ جـنـگـ جـوـتـيـ سـوـپـارـوـتـيـنـ وـاريـ آـهـيـ. عـامـ طـرـحـ سـانـ هـکـ جـيـنـيـ مـاـتـهـوـ کـيـ اـنـ سـكـيـاـ وـرـتـلـ (Layman) هـ جـوـگـيـ (Ascetic) سـمـانـ فـرـدـ سـمـجـهـيـوـ وـيـنـدوـ آـهـيـ.

"جـيـنـ مـتـ دـنـيـاـ جـوـ هـکـ قـيـمـ قـيـمـ تـرـيـنـ مـتـ آـهـيـ." (Flugel, 2012: 975)

مهـاوـيـرـ سـوـامـيـ هـنـ مـتـ جـوـ چـوـوـيـهـوـ پـرـچـارـکـ رـهـيـ آـهـيـ. هـنـ کـانـ اـگـ تـيـوـهـ بـيـاـ پـرـچـارـکـ اـگـ هـ گـنـرـيـ چـڪـاـ آـهـنـ. هـنـ مـتـ وـارـنـ جـوـ چـوـنـ آـهـيـ تـمـاـتـماـ مـهـاوـيـرـ (Vardhamana Mahavira) سـنـدـنـ آـغـرـيـ پـيـامـبرـ (Awatar) آـهـيـ. دـنـبـسـ پـاـوـيلـ (Dundas Paul) لـکـيـ تـوتـ،

"هـنـ ذـرـمـ وـارـنـ جـيـ قـلـمـيـ مـخـطـوـطـنـ (Manuscript) جـوـنـ لـاـثـبـرـيـروـنـ اـنـبـيـاـ هـ تمامـ قـيـمـ آـهـنـ." (Dundas, 2002: 83)

هـنـ مـتـ جـوـ پـهـرـيـوـنـ مـبـلـعـ نـاـتـ نـالـيـ سـانـ هـوـ هـيـ آـخـرـيـ مـصـلـحـ پـرـسـوـنـاتـ هـوـ، مـهـاوـيـرـ جـوـ جـنـمـ 'تـرـسـوـنـاتـ' کـانـ اـيـادـيـ سـوـرـهـيـ پـوـءـ 540 قـ.ـمـ پـرـقـيـوـ. مـهـاوـيـرـ بـهـ مـهـاتـمـاـ بـدـ جـيـانـ کـشـتـرـيـ خـانـدانـ مـاـنـ هـوـ سـنـدـسـ اـصـلـ نـالـوـ 'وـرـقـمـانـ' هـوـ، سـنـسـ پـتـاـ جـوـ نـانـ 'سـرـهـاـوـتـ' هـوـ، سـنـسـ نـتـيـجـنـ وـدـنـ نـازـنـ هـ آـنـدـ هـ گـنـرـيـوـ، هـنـ تـيـهـنـ وـرـهـيـنـ هـ هـنـدـوـمـتـ چـڏـيـ رـاـهـبـاـيـ چـنـدـگـيـ اـخـتـيـارـ کـيـ.

هـنـ هـکـ نـانـگـيـ قـيـرـيـ جـيـ حـيـشـتـ هـ سـجـاـسـارـاـ پـاـرـهـنـ وـرـهـيـ گـذـارـيـ چـڏـيـاـ هـوـ آـجـيـ جـيـ گـولـهاـ هـ چـرـنـدـوـرـهـيـوـ. آـنـهـيـ صـورـتـ هـ هـکـ پـيـروـهـوـ کـنـهـنـ وـتـ هـيـنـانـ گـيـانـ تـيـانـ هـ وـيـنـوـهـوـ تـكـيـسـ نـرـوـانـ نـصـيـبـ تـيـوـ. اـنـ وـقـتـ مـهـاوـيـرـ بـاـئـيـتـالـيـهـ وـرـهـيـنـ جـيـ وـهـيـ هـرـ هـوـ. هـوـ نـرـوـانـ حـاـصـلـ تـيـنـ کـانـ پـوـءـ عـامـ مـاـتـهـنـ هـ نـجـاتـ جـيـ رـاـهـ جـيـ تـبـلـيـغـ هـ تـقـلـيـنـ کـرـنـگـوـ.

5.0.2.1 جـيـنـ مـتـ جـيـ تـعـلـيمـ: جـيـنـ مـتـ جـيـ مـكـيـ تـعـلـيمـ هـ دـلـ جـيـ آـنـدـ هـ نـرـوـانـ جـاـ بـهـ طـرـيـقاـ ٻـداـيـاـ وـيـاـ آـهـنـ، جـنـ مـانـ هـکـ طـرـيـقـوـ سـلـبيـ هـ بـيـوـ آـهـيـ.

5.0.2.2 سـلـبـيـ طـرـيقـوـ: "هـنـ طـرـيـقـيـ هـيـثـ اـنـسـانـ کـيـ پـنـهـنجـيـ دـلـ هـ دـمـاغـ منـجـهـاـنـ هـرـ قـسـمـ جـيـ سـتـنـ هـ خـواـهـشـ کـيـ خـتـمـ کـرـتـوـ آـهـيـ، جـتـهـنـ دـلـ هـ کـابـسـتـنـ هـوـنـدـيـ تـهـ اـنـسـانـيـ رـوـحـ کـيـ حـقـيقـيـ خـوشـيـ حـاـصـلـ تـيـنـدـيـ وـيـنـيـ اـهـوـئـيـ 'نـرـوـانـ' آـهـيـ." (يوسف، 2014: 114)

Shahـ لـطـيفـ اـنـهـيـ سـتـنـ کـيـ مـارـنـ هـ توـکـلـ اـخـتـيـارـ کـرـنـگـيـ چـيوـ آـهـيـ تـهـ.

تی ٿون تشو تُوٽ ڪا، ڌُرئان ڏ ڏارين،
ڏڪنا سُڪنا ڏيٺئا، گهٽ اندر گهارين،
ٽوکل ڪٿائون تُرھو، بي وائي ڏ ڏارين،
”قل هُو الرحمن آمنا به“ اتي اختيارين،
پر چجي پارين، گر کي گننا ڪاپي.

(بلوچ، 2009: 330)

5.2.3 ايجابي طريقو: ”من طريقي مر انسان جا خيال ۽ عقيدا، علم ۽ عمل نيك هئن ۽ ٿيڻ سان روح کي حقيقي خوشی ٿيندي ۽ اهويي نروان آهي.“ (يوسف، 2014: 114)

شاه لطيف اهڙي منزل مائڻ لاءِ ’سُر رامڪلي‘ جي تيه اكري ۾ چيو آهي،
الُفَ أَكْرَمْ مَنْ هُمْ كُوٰ ڪاپي،
سي حرف ڏاران هيڪڙي، بئو ڪيئ ٻُجھن،
فرض هـنا فـي اللهـ جـو عـيـن عـبـادـتـ آـنـ،
”قل هُو اللهُ أَحَدُ“ تـا منـجهـان پـرت پـرهـنـ،
سعـادـت سـپـرـيـنـ، گـرـ کـي گـنـنا ڪـاـپـيـ.

(بلوچ، 2009: 330)

5.2.4 عمل کي درست رکڻ جو طريقو: ”جيـنـ متـ جـيـ نـيمـ موـجـبـ اـنسـانـيـ عملـ جـيـ نـيـكـ ٿـيـنـ جـوـ دـارـوـمـدارـ پـنـجـنـ ڳـالـهـيـنـ تـيـ آـهـيـ：“

1. ”اهـمـسـ: اـنـ پـهـرـينـ متـيـ مـطـابـقـ ڪـنـهـنـ بـسـاهـوـاريـ جـيـوـ ڪـتـكـلـيـ ڦـهـچـائـنـ گـهـرجـيـ.“ (يوسف، 2014: 114)

شاه لطيف جـوـ ’سـرـ ڪـارـايـلـ‘ ۾ اـهـڙـوـ باـجهـ پـيـورـوـيوـ هـرـ جـيـوـ پـرـ خـاصـ ڦـكـيـنـ لـاءـ آـهـيـ،
هـنـجـهـ ڏـ بـنـدـ ڪـجـنـ، پـکـيـ ڏـ وـجـھـ جـنـ پـجـريـ،
مـيـجـنـ مـريـ رـهـنـ، سـارـيـنـدـيـ ڪـيـ سـجـشـينـ.
(بلوچ، 2009: 154)

2. ”ستـيـاـمـ: اـنـ بـئـيـ متـيـ پـتـانـدـ هـمـيـشـ سـجـ ڳـالـهـائـجيـ ۽ـ سـجـ کـيـ زـنـدـگـيـ جـوـ اـصـولـ بـنـائـيـ وـنـشـاـمـلـ آـهـيـ.“ (يوسف، 2014: 114)

شاه لطيف سـُرـ وـرـاـڳـ ۾ سـجـ لـاءـ چـوـيـ ٿـوـ،
جـيـ سـوـدـيـ سـجـ سـينـ، وـکـرـ وـهـابـ،
بـخـروـ ”لـهـمـ الـبـشـرـيـ“، جـوـ اـنـيـ لـثـيـ آـيوـ،
تـنـ کـيـ لـائـ لـنـگـاـيوـ، سـانـدارـوـ سـمـونـدـ جـوـ.
(بلوچ، 2009: 114)

3. ”استـيـاـمـ: پـنهـنجـيـ پـورـهـيـ ۽ـ محـنـتـ سـانـ حـالـ رـوزـيـ حـاـصـلـ ڪـرـڻـ ۽ـ رـزـقـ حـاـصـلـ ڪـرـڻـ لـاءـ ڪـوـبـ غـلـطـ طـرـيـقـوـ اـخـتـيـارـ ڏـ ڪـرـڻـ.“ (يوسف، 2014: 114)

شاه لطيف جـيـ پـورـهـيتـ. ڪـاـپـاـئـيـ ڪـيـ محـنـتـ ۾ـ ئـيـ سـُـڪـوـنـ مليـ ٿـوـ.
ڪـتـيـ مـتـيـ آـئـيـونـ، ڪـرـيـ تـنـ ٽـيـانـ
اـنـلـ اوـذاـهـينـ ٿـيـ، جـيـدانـهـ بـرـينـ ڦـاـنـ
ڪـاـپـاـئـيـ ڦـقـارـ، پـورـهـيـ مـانـ پـرـائـيوـ.
(بلوچ، 2009: 138)

4. ”برـهـمـچـاريـ: پـارـسـائيـ ۽ـ پـاـڪـادـامـنيـ سـانـ مـكـمـلـ زـنـدـگـيـ گـذـارـ.“ (يوسف، 2014: 114)
ڪـشـيـ ڪـاـچـوـتـيـ، نـانـگـنـ بـڏـيـ نـيـهـ جـيـ،
سـُـڪـ نـ سـُـتاـ ڪـنـهـينـ، لـاهـيـ لـانـگـوـتـيـ،
جـهـرـاـ آـياـ جـڳـ ۾ـ، تـهـرـاـ وـئـاـ موـئـيـ،
تـنـيـ جـيـ چـوـتـيـ، پـورـبـ ٿـيـندـيـ پـتـريـ.
(بلوچ، 2009: 327)

5. ”آـپـريـ گـراـهـ: پـنهـنجـنـ ٻـنـجـنـ ئـيـ اـحسـاسـنـ تـيـ هـمـيـشـ حـاوـيـ ۽ـ غـالـبـ رـهـنـ.“ (يوسف، 2014: 114)

شاه لطيف اـهـڙـنـ اـنسـانـيـ اـحسـاسـنـ تـيـ حـاوـيـ ۽ـ عـالـبـ رـهـنـ وـارـيـ شـڪـتـيـ حـاـصـلـ ڪـرـڻـ لـاءـ تـلـقـيـنـ ڪـنـديـ چـوـيـ ٿـوـ،
جوـگـيـ تـهـنـجـيـ جـوـگـ ۾ـ، ڳـالـهـ گـهـرجـيـ ڳـجيـ،
سـڳـاـ سـيلـيونـ چـمـڑـاـ، اـيـءـ پـڻـ ڪـوـڙـوـ ڪـجـ،
وـئـيـوـ چـيرـيوـ، چـرـيوـ، پـرـ ۾ـ آـيوـ پـيـ،
سوـئـيـ پـاـڙـ مـجـ، جـشـ پـاـهـرـ ٻـاقـ ڏـ نـكـريـ.
(بلوچ، 2009: 314)

ڪـتابـ ’ـعـالـميـ مـذـهـبـنـ جـوـ تـقـابـلـيـ جـائزـوـ‘ ۾ـ پـروـفـيـسـرـ يـوسـفـ لـكـيـ ٿـوـ،

”جين مت پر داخل ٿيندڙ هر فرد کي ڪنهن بسا هواري جيُوكى اهنج ڏرسائڻ ئهڙي عمل جي مذمت ڪرڻ، ڪنوارورهڻ ئهڙي زندگي گدارڻ جو قسم ڪٿلو پوندو آهي. جين مت جا پيروکار ڪاسائڪي ۽ ڪڙمت وارو ڪم نه ڪندا آهن ۽ رڳو واپار واري ڪرت اختيار ڪندا آهن.“ (يوسف، 2014: 115)

جهن ته اندبٰجا جي 2001ع جي مذهبی لوکن جي آدم شماري وارن انگن اکرن جي چاڻ موجب، ”جيٽي سچي اندبٰجا ۾ اعلائي سطح وارو پڙهيل لکيل مذهبی گروهه آهي.“

جي. ايمر. سيد پنهنجي ڪتاب ”سنڌو جي ساچاه“ ۾ لکي ٿو، ”هن مهاتما جي پيدائش واروزمانو ڳيل گوتمن پت وارو دون، يعني 540 سال ق.م جو زمانو هو. هيُوكه پاننا (بهار) كان 37 ميل اُتر طرف ”ڪٻت اڳرام“ ۾ چانو هو. مهاتما گوتمن پت وانگري هيُوكه راجا جو پت هو. هيُوكه جنهين تنهين ورهين جو ٿيو. هن جاماُ ڳنڍاري ويا. هن يارهنه سال زهد ۽ تپسيا ڳنڍاري. ڪجهه وقت تارڪ دنيا ٿي نانگو گهمندو هيو. ان بعد غور ۽ فڪر بعد هن کي لدنی علم حاصل ٿيو. جنهن بعد 42 سال زنهه رهيو 72 سالن جي عمر ۾ گذر ڪري وي. هن ”پارا“ جي گوڻه ڦروان پد حاصل ڪيو ۽ مهاتما گوتمن پت کان اڳ وفات ڪئي. هن جو زمانو اٺڪ 480 ق.م جو چيو وي ٿو. هن جا پوئِل ٻن مکي فرقن، سويتامبراس ۽ ديجامبراس ۾ درهائجي ويا.“ (سيد، 2009: 175)

شاه لطيف سوئيتا ڪاپزئين جو ذكر هن ريت ڪيو آهي، ت،

مَتا مُوَهَّ تَقَان، سَدا سُوئَتَا كَابِرِي،
كَوْثِي كَنَهَ نَدَّ بِچَاع، تَ كَ أَنَدَرَ أَنَدَوْهَيَان،
جِيَكَا جَمَارَان، سَا مَنْجَهَهَ كَونَدَرَ گَنْدَرِي.
(بلوچ، 2009: 320)

هيُوكه نديي ڪتب جو هڪ تمام قديم ۽ غير اهنسڪ منهٻ آهي. تشدد جو رواج وج ايشائي لوکن- آرين جي اچن سان شروع ٿيو. ان ڪري اهو منهٻ 500 ق.م. كان 1500 ق.م. ڏاري جاري ٿيو هوندو. انهي مت جا پيروکار تپسيا ڪرڻ وارا جو گي هئا. ان ڪري سندن ڪري ۽ فلاسفه وارا مخطوط ساڻن سڀاً جي ڏسگهيا، پر نئي ٻو هن جين ڏرم جي پيروکارن بچيل ڪتاب، ڏڪ اندبٰجا جي ٻولين ۾ ترجمو ڪراچي چڱو ڪري خزانو ڪنو ڪري ورتو آهي. جين مت جي فصين سان شاه لطيف رلن ملن ۽ ڪانئن گهڻو ڪجهه پر اي وو. ان بابت جي. ايمر. سيد ڪتاب، ”سنڌو جي ساچاه“ ۾ لکي ٿو،

”ان ڏرم جي مختلف سلسله طریقت وارن جو ذكر ب پنهنجي ڪلام ۾ ڪري، سندن نالا ڏنا آهن، جهڙوک: جو گي، سناسي، گودڙيا، نانگا، ڪن ڪٿ، ڪاپزئي، ڪاهوڙي، آڏوقي، جُنگ، آديسي، لاهوتى، اوسي، ويرآجي، سامي، بيڪاري، لانگوتيا، ڪاپت وغيره.“ (سيد، 2009: 174)

مثال طور شاه لطيف جي ڪلام جي سُرُن: راٿو ڪاهوڙي، پورب، رامڪليءَ مان سٽون هيٺ ڏجن ٿيون:

جو گي ۽ تي جڙاڳ،	نسورو نيه جو،
سناسي سڀئي،	جي آدمان اڳي هئا،
گُل گل پسي گودڙيا،	گهڻا م ڀانچ،
نانگا نانيءَ هلئا،	ويرآجي وئا،
ڪن پت- ڪاپت،	ڪاپزئي ڪن جي ڪنائين،
ڪاهوڙين اهڃان انگ	انگ ن سچي اڳڙي،
لاهوتي لطيف چئي،	ڏوحان اندر روء.
لڳم لاهوتين جو،	منجهان ڪينز ڪات،
ويرآجي واڳي،	ويـاـجيـ وـاـڳـيـ،
بابو بيڪاري ٿيا،	تسـاـڏـئـنـ وـتـ نـ اـڄـ،
سامي چائين،	سـڪـ ڦـلـلـينـ،
ڪـئـ، ڦـئـ ڪـاـپـ ڪـاـپـزـئـيـ،	تسـاـڏـئـنـ نـ ڏـئـ،
ڪـئـ، ڦـئـ ڪـاـپـ ڪـاـپـزـئـيـ،	لـنـگـ لـانـگـوـتـياـ لـلـ،
ڪـئـ، ڦـئـ ڪـاـپـ ڪـاـپـزـئـيـ،	ڪـوـنـتـياـ ڪـئـ چـيرـ،
ڦـهـياـ آـٿـئـ رـاتـ،	ڦـهـياـ آـٿـئـ رـاتـ،
پـورـبـياـ پـوريـ وـياـ،	ڪـوـنـتـياـ ڪـئـ ڦـاـڙـ،
آـديـسيـ اـدبـ،	ڪـوـنـتـياـ ڪـئـ ڦـاـڙـ،
شـيخـ 2012: 78	جيـ ـاـيـمـ سـيدـ بـهـنـ جـينـ متـ بـاـبـتـ سـاـڳـ ڳـالـهـ ڪـريـ ٿـوـ،

”سندن رشين جو زيناده توجهه ترڪ دنيا ۽ تپسيا تي هئن جي ڪري مهاوير جا ڪيتراي ڪتاب ٻچي ڏسگهيا. باقي جيڪي بچيا، سڀا ۾ ڦيگي ڙيان، ۾ لکيل هئا. جن جو ٻو هن جين مهاراشtri ڙيان، ۾ ترجمو ڪرايو وي. هن وقت هن

مذهب جي باري ۾ ڪتابين جو چڱو ڏخپرو ڪتو ٿي ويل آهي. هنن جا متا، بن گروهن ۾ ورهائي ويا. هڪ جو توجهه زندگي جي مکيء مستان کي خيال ۽ فڪر جي ذريعي سمجھن لاءِ فلاسفائي طرف مائل ٿيو ۽ پئي جو تعلق ڪرم جي زندگي سان رهيو.“ (سيد، 2009: 175)

شاه اطيف، ڪين بن فرقن ۾ ورهائي ٿو، جن کي هو نوري ۽ ناري چوڻي ٿو.

جو ڳيڙا جهان ۾، نوري ۽ ناري،
ٻري جن ٻاري، آئُ نه ڄيئندڻي ان رى.
(بلوج، 2009: 308)

هتي شاه اطيف جو نوري ۽ ناري مان مراد جين مت جي بن فرقن ٻڳا ميراس ۽ سوئيتا ميراس ڏانهن اشارو ڪيو آهي.
متا موه ٿشان، سدا سوئيتا ڪاري
(بلوج، 2009: 320)

هيءَ مذهب، بهار جي هڪ ماڳ پاننا كان شروع ٿيو. موجوده سند کان باهر هنن جا تيرتني آستان، ڪچ، گرنار ڏتي ۽ هنگلاج وارا ماڳ رهيا آهن. سنتو تهذيب جي ڦئڻ ۽ وکڻ کان پوءِ سند جي ان دؤر جي لوڪن، هيءَ ڏورانهان ماڳ، ڏوارڪار، رنگ پور، گرنار، ڪچ، گنجو ٽڪر ۽ مکلي وجي وسايا هئا.

سنتو سڀتا جي ڦيئاز واري دڏر، آڳانو سنتومت واري تهذيب فڪري مت واري روپ ۾ نوار ٿيو ۽ لازمي طرح سان جين مت جا اوائلی اوئار ۽ مبلغ سنتو سڀتائی ماڳن ۽ علاقئن ۾ پنهنجي فڪري پر چار ڪندا رهيا هوندا ۽ هنن جو ابتدائي متو جو ڳ ۽ خدمت رهيو. هي سڀتائي ۽ نهانائي وارو مذهب هو ۽ آهي. هن مت ۾ گرو پرستي اچوکي پير پرستي وانگر ڏهئي. هن ۾ جو ڳ پچائڻي سڀ ڪجهه آهي. هنن وٽ آئُ، اسين ۽ مان ڏهوندي آهي. شاه اطيف چوائي ته:

پُوجا ڪارِ مَ پائَ کي، جو ڳيِ رَكْجُ جو ڳ،
خُلَق خادِم جئن ڪريں، ايُّ راول وڏو روگ،
يَيَّنَ كونهي ڀوڳ، نانگا وَجَنَ نَنَگَا.
(بلوج، 2009: 315)

پُوجا ڪارِ مَ پائَ کي، پُلُّ پُوجا کان پائَ،
لاهُوتِي لطِيفُ چئي، سَدَ نَ كَنَ سَانَ،
چَنَّ تَلَعَقَ تَكِيَا، ايُّ آيَسِينَ اهِيَانَ،
چَاتِي ڇَنَّيِ چانَ، پُرِئَا، پُورَبَ پَارَ ڏيَ.
(بلوج، 2009: 315)

پُوجا ڪارِ مَ پائَ کي، کوءِ راولِ بن رُجَاتُ،
لباسان لطِيفُ چئي، پُلُّ وِيرَڳِي وَاتُ
مَنُّ ماري ڪِرِ مَاتُ، تِ تِيرَثُ پَسِينَ تَكِيَا.
(بلوج، 2009: 315)

شاه اطيف، سُر پورب ۾، جو ڳين، گودڙين کي دنيا جي گلن واري سونهن تي هرڪن بدران اصل ”حق“ (خالق کي سڃائڻ) جي تاكيد ڪري ٿو.
گلِ گلِ پَسِي گودِڙا، گهٽا مَ پانشِيج،
سوئي سڃائڃ، هيءَ هو آهي هيڪڙو.
(بلوج، 2009: 306)

اپنشندن کي گھن عالمن تصوف قرار ڏنو آهي. اها ويدن جي وضاحت ۽ تشریح آهي. جيڪا گھٺو پوءِ عالمن ڪئي.

وجود بابت جين مت جي هڪ پنهنجي راءِ آهي. جي، ايم. سيد چيو آهي:

”جيءَ مذهب، سندن پوئڳن جي چوڻ مطلب وجود-ابدي ۽ ازلي هو. اپنشن جو چوڻ هو وجود ڪل‘ ازلي ۽ ابدي هو، يعني بنا شروعات، پچائي ۽ تبديلي ۽ جي هو. ان جي مخالفت ۾ هنن جو چوڻ هو، وجود دائمي ۽ ان تبديل ٿيندڙن هو، بلڪه روح پڻ پيدا ٿئي بعد هلي، جو ٿيون مٿائي، نيت‘ ڪل‘ ۾ فنا ٿئي وارو هو.“ (سيد، 2009: 178)

”جز“ وجايو جو ڳين، ”ڪل“ سين آهن ڪم،
آسٽ جن عَدم، آئُ نه ڄيئندڻي ان رى.
(بلوج، 2009: 312)

شاه اطيف سُر پورب ۾ دنيا جي بي ثباتيَّتِي چيو آهي ته: ”جو ڳي هي ماڳ مڪان ڇڌي ڪري پورب پار روانا تيا، لاھوتِي قافلي سان هلي پيا. اللہ سلامتي واري گھر ڏانهن سڏي ٿو. پرهن دنيا جي طمع هر ڪنهن کي حيران پريشان ڪيو آهي.“

جو ڳيِ جڳ ڇڌي، پُرِئَا پُورَبَ پَارَ ڏي،
لاهُوتِي لطِيفُ چئي، هَلِيا لَلَّا لَدَيِ،
والله يَدَعُوا إِلَي دارالسلام، صاحِب سَيِّنَ سَدَيِ،
هَئِي هَئِي هَئِي هَئِي، هَمَهَ کي حيران ڪئو.
(بلوج، 2009: 304)

جین منهبا پر 'کل سچ' (Absolute Truth) کی انهی نظرئی واری کھاثی وسیلی ظاہر کیو وو آهي ت، اندا ماٹھو و جي هاتھی کی چھی کري آيا، پوءِ هر اندوھاتی جا مختلف حصا بت، تنگون، کن ۽ پیا حصا محسوس کري، هن جي حقيري صورت پنهنجي محدود ادراک ذريعي بیان کري، تاها مکمل سچائي ذئبندی.

[Jains contrast all attempts to proclaim absolute truth with this theory which can be illustrated through the parable of the blind man and an elephant. In this story, each blind man feels a different part of an elephant. Its trunk, leg, ear and so on. All of them claim to understand and explain the true appearance of the elephant, due to their limited perspective, can only partly succeed (Sethia, 2004, PP 400-407)]

خدا بابت گوتم پُت ب کاب ڳالهه چتی آهي ریت نتو کري، هو سندس چیلن (شاگردن) پاران اهڙن سوان جي جواب ۾ هیثين کھاثي بیان ڪندي چوي ٿو،

"جیستانین انسان پاڻ مشاهدو ڏ تو ماثي، تیستانین اهو اندن او رو تکرار آهي." (کوهیار، 2017: 19)

شاه لطيف بساڳي اندن ۽ مُتل هاتھي واري تمثيل سر آسا جي هن بيت پن آندی آهي.
مُهي هاتھي سین مامرو اجي پيو اندن،
مناڙين هئن سين، اکين ڪين پسن،
في الحقيقه فيل کي، سجا سجلان،
سندي سردار، بصيرت بينا کري.
(بلوج، 2009: 333)

ستيا چوي ٿو،

"عام اصول اهو پنائي ٿو، شين جي مختلف گتن ۽ صورتن واري وجود کي رڳو صحیح سڌ رکنڌ ۽ ڄاڻک ئي بیان کري سگهن ٿا." (Sethia, 1998: 91)

"ڪوب اڪيلو ۽ خاص ماڻهو کل سچ پيش ڪرڻ جي هام نتوهڻي سگهي." (Guy, 2012: 37)
ساڳي تمثيل، مولانا جلال الدین رومي پنهنجي جڳ مشهور مثنوي ۾ پن آندی آهي ته
"چئن (اندن) چئن گنه اونداهي هاتھي کي هت لاتا؛ جنهن ننگن کي هت لاتو تنهن چيوهه "تنپ" آهي. جنهن کنن کي هت لاتو تنهن چيوهه تو جھتو آهي، جنهن سوندي کي هت لاتو تنهن چيوهه تل ۽ آهي ۽ جنهن پچ کي هت لاتو تنهن چيوهه رسو آهي." (صراتي، 2001: 224)

اها تمثيل، جين ازمه ڦجاٽايل کھاثي کان متاثر ٿي مولانا رومي پنهنجي مثنوي ۾ 'جز' وسيلي 'کل' کي کامل صورت ۾ سڃائي ڏ سگهن واري مثال طور آندی آهي. دنيا ۾ اهڙا انيڪ کھاثيون ۽ قصا هڪ طرح جي سمجھائي طور هاڪارائي مختلف منهبي فكري مكتبن اندر، پنهنجي لکثين ۾ هن کي معمولي ڦيرقارسان گڏ پنهنجو (Own) کيا ويا آهن.

داڪنر بي بخش خان بلوج، شاه لطيف جي هن بيت جي لفظي تshireخ ڪندي لکي ٿو،

"هن آخری سٽ ۾، شاه صاحب وک وذائي هڪ وڏو معنوی نڪتو سمجھايوه تو جيڪي روحاني طور اعليٰ مرتبی وارا (سردار) آهن ۽ جن جي تببير چن تقدير آهي ۽ جن جي رضا جن الاهي رضا آهي، سڀ اندن کي بسچو (بيتا) کري سگهن ٿا." (بلوج، 2009: 333)

دنيا جا سمورا منهبا، ويندي 'لوک ادب' ۽ بيو سمورو 'ادب' کنهن نهون نموني هڪ پئي کان متاثر رهيو آهي. ان جو هڪ کارن هڪ 'ابي آدم' وانگر هن جو فكري مكتب بهزارين ورههه اڳ کان هڪ ئي رهيو هو.

جي. اي. م. سيد ڪتاب سنتوسا ڄاڻاهه ۾ جين مت بابت لکيو آهي ته،

"هن جو بيو فرقو "ڊيڪامبراس" اڳاڙو ۽ نانگو ٿي گهمندو هو. جن جا مکيء متاهينيان هئا:

- 1 اهنساء ۽ عدم تشدد (جييو-هتيما کان پري رهن) جا حامي هئا.
- 2 دنيا جي هرشيء جي بي ثباتي هم اعتقاد رکن سكري ان سان دل لڳائڻ جي خلاف هئا.
- 3 هڪ هند رهڻ بدران پكين وانگر سدائين سيلاني ٿي گذارن هن جو اصول هو، ڇوٽ سندن چوٽ موجب، هڪ هند رهڻ سان لڳاڻا ۾ موه پيدا ٿيو پوي.
- 4 سفر دوران تيرت- ياترائون سكري مکيء ويراڳين کان تعليم ۽ تربیت حاصل ڪرڻ به ضروري جاٿندا هئا.
- 5 دنياوي ڪاروبار ۽ ان سان واسطيارون شين سان دل لڳائڻ سندن متی موجب موه ۽ لڳاڻا ڪنڌ هئا."

(سد، 2009: 176-177)

جین منهبا جي باني مهاوير سوامي وانگر هن جا پوءِ اڳ به نانگا تي پيا هلتدا هندا هئا ۽ سندن مقدس ماڳن واريون تيرت ياترائون پيا ڀيٽيندا هئا. شاه لطيف سُرامڪلي ۽ پورب ۾ انهن کي وڌي سڪ ۽ اڪير سان ڳاليو آهي ۽ سلاهيو آهي.

شاه لطيف چوي ٿو، "هن نانگن جي ڪيو لباس ۽ ڪچو پانو آهي سو محبت جو ويس آهي، هي جهڙا هن دنيا ۾ گناهن کان اچت، پاڪ ۽ صاف آيا، اهڙائي وپس هليا ويا، هن جو قد پورب ۾ پهچي ظاہر ٿيندو، اهي نانگا ۽ ويراڳي روانا ٿي ويا. ان ریت شاه لطيف هن بناد جي ۽ سگهن جي ڳالهه کري ٿو."

ڪشي ڪچوئي، نانگن ٻڌي نيه جي
 سُكُ نه سُتا ڪَدھين، لاهي لانگوئي.
 جَهْرَا آيا جَبَ ه، تَهْرَا وَنَا موئي،
 تِنِي جي چوئي، پورب ٿيئندِي پٽري.
 (بلوج، 2009: 327)

نانگا ناني هلائ، ويراڳي وئا،
 ڪيئز ڪاپئين جا، صُيُح تان نه سُتا،
 هُوَه جي هٽ هٽ، آءَ نه جيئندِي اُن رٽي.
 (بلوج، 2009: 309)

نانگا ناني هلائ، سامي سڀئي،
 وهَه مُون ويشي، آءَ نه جيئندِي اُن رٽي.
 (بلوج، 2009: 309)

نانگا ناني هلائ، چيلا چيله پٽن،
 هئي هئي تا هلن، آءَ نه جيئندِي اُن رٽي.
 (بلوج، 2009: 309)

نانگا ناني هلائ، هئي منهنجي حال،
 هُوَه جي ڪها کال، آءَ نه جيئندِي اُن رٽي.
 (بلوج، 2009: 309)

شاه لطيف، انهن جيني هقيرن سان چگو وقت گهاري هو، هو هنن جي هر تفاصي انداز کان واقت هو، جنهن هو ڪينر کي چيئندا هئات
 انهن مان نکرندڙ هر آواز جو الڳ مطلب هوندو هو، شاه لطيف جين مت جي هنن نانگن جي ساز-ڪينر جي ڪنهن روانگي واري آواز مان ئي
 پروڙي ورتوت هان هي هتي ڪوند رهندما. هي هان هلن وارا سُرپا ڪين! ”شاه جوي ٿوٽه،“ يات مون کي سان وئي هلو، ذه نانگا! وجونا! او هان جي
 توليءَ جا ارادا ڪينر جي سُر مان سمجھي ويو آهييان. هان جي اهو الداعي سُر هنيو ته آءَ هُن نانگي- لاطمع جو گي- کان سوء زنده ذ رهي
 سگهندس.“

جيڪي مون کي نيءَ، نا ته نانگا وانه م نڪري،
 په پروڙيمَ پٽ جا، ڪينر منجهان ڪي،
 هائي جي هئي، آءَ نه جيئندِي اُن رٽي.
 (بلوج، 2009: 309)

شاه لطيف، ”سُر کاهوڙيءَ“ هـ انهن بابت هن بيت هـ بيان ڪيو آهي تـ، ”انون کاهوڙين، ڳجهي ڏموني سبحان کي ڳولي ڪري ‘لامكان‘
 کي بلنگوي ويا هـ هُوَه واري انهيءَ عظيم طاقت هـ گنجي ”هـ“ تـ، کين هـ طرف سـبحان ئـي نظر آيو.“
 کاهوڙين ”خـيءَ“ سـين، سـوجهي لـتو سـبحان،
 عـاشـق اـهـڙـي اـكـرـئـين، لـنـگـهـيـا لـامـڪـانـ،
 ”هـ“ هـ گـنجـي ”هـ“ تـ، باـيوـ جـيـ بـريـانـ،
 سـيـوـئـيـ سـبحـانـ، آـيوـ نـظرـ اـنـ جـيـ!
 (بلوج، 2009: 128)

شاه لطيف چوي ٿوٽه، ”مون انهن کي ڏنو، جن الله کي ڏنو، انهن جنگن جي ماڳ تـ رات گـنـاري اـچـجيـ، انهن جـيـ سـاـجاـهـ گـهـريـ پـاـئـينـ“ هـ
 ڪـنهـنـ ”ناـءـ، مـثـلـ آـهـيـ.“
 مـونـ سـيـ ڏـنـاـ مـاءـ، جـنـيـ ڏـنـوـ پـرـينـ کـيـ،
 رـهـيـ اـچـجيـ رـاـتـريـ، تـنـ جـنـگـنـ سـنـديـ جـاءـ،
 جـنـيـ جـيـ سـاـيـاءـ، تـرـهـوـ تـشـيـ تـارـ هـ.
 (بلوج، 2009: 128)

شاه لطيف، هن جو گين، سامين، ويراڳين، آديسين هـ لاھوئين هـ اهي سـمـورـاـ طـرـيقـاـ ڏـنـاـ جـيـيـ تصـوـفـ جـيـ وـحدـتـ الـوـجـودـ جـيـ مـارـڳـتـيـ رسـنـ
 لاـعـضـرـوريـ آـهـيـ. بـهـ وـانـگـرـ جـيـيـ بـهـ ڪـجيـ حـقـيقـتـ ڏـلـهـنـ تـيـانـ قـرـيـنـاـ آـهـنـ، شـاهـ لـطـيـفـ سـُرـپـورـبـ، چـويـ ٿـوـٽـهـ، ”هـنـ ڏـکـنـ سـانـ دـلـ ڏـوـتـائـونـ، ڏـاـڳـاـهـرـگـزـ ڏـنـتـاـ ڏـوـئـينـ،
 اـهـيـ لـاـھـوـتـيـ اـنـدرـيـ لـنـدـرـ رـوـئـينـ تـاـ، هـوـوـتـيـكـ چـويـ ٿـوـٽـهـ، ”مـونـ ڪـوـبـسـتـاسـيـ سـُرـکـانـ سـوـاءـ ڪـونـ ڏـتـوـسـپـ ڏـکـنـ هـ وـرـئـ آـهـ.“
 دـلـ ڏـوـتـائـنـ دـڪـ سـينـ، ڏـاـڳـاـ هـ دـهـ نـ توـءـ،
 لـاـھـوـتـيـ لـطـافـ چـئـيـ، رـوـحانـ اـنـدرـ روـءـ،
 ڪـونـ ڏـنـوـ سـُونـ ڪـوـ، سـَنـاسـيـ هـ سـُرـ رـيـ
 (بلوج، 2009: 307)

جین مت پر شو (Shiva) - هک خالق جا پوئے لک، 'مهیسي'، 'وذا جوگي' آهن. جن سڀ کچھ هت ڇڏي وجي ڪُل سان ملي هيڪائي هيڪ تيا.

پٽ ڇڏيائون پٽ ه، ڏنب ڇڏيائون ڏور.
مهیسي معمور، وجي ڪاله ڪل ٿئا.
(بلوج، 2009: ع 327)

شاه اطيف چوي ٿوت، "اهي وذا جوگي - آديسي" پهري جو وينا آهن، سچ اٿي سميمورهن. آڌي رات جوائي ڪري رت رون ٿا. صبح جورستي تي پاسو ڪوري وين ٿا. اهي مهیسي پنهنجو منهن ذوق ڪان سوا ڪون ڏوئن ۽ ڪنهن کي بـ ڪون ٻڌائڻ تهوكى وذا جوگي آهن.

وچينَ ويئا هون، سانجهيَ رهَن سُمهِي،
آڌيَ رات اُتيَ ڪاري، ڙاولَ رَتو رُون،
وهاتيَ واتن تي، پاسا ڪوڙيو بُون،
مهیسي مُنه پنهنجو ڦاران ذوقَ نَ دون،
ڪنه کي اينَ نَ چون، تِ اسِين آديسي آهيُون.
(بلوج، 2009: ع 324)

جین مت آدو شو - سائين جا مهيشوري - مهیسي وذا آديسي آهن. ان مان انومان ڪري سگهجي ٿو. شو پنث ئي جين مت جو اصل بنيد آهي.

جي ايم سيد جين مت جي هڪ فرقى "سوئيتامبردارس" جو ذكر هن ريت ڪيو آهي.

"هن جي فرقى "سوئيتامبردارس" جاساڻو آجو ويں پايشندا هئا. اهي سنگا، يوگا ۽ پٽ ڏور جي فلاسفى تي بحث ڪري، پنهنجو نكتء نگاه پيش ڪنداهئا. سندن تعليم موجب انساني روح دنيا ۾ مسلسل جو ٿن پر جنم وٺن سبب دك پر هن ٿا. ان ڪري جو ٿ جي چڪر مان آزاد ٿي، نجات حاصل ڪرڻ، هن جي فلاسفى جي نقطي نگاه هو. سندن چو ٿن موجب اها نجات صحيح عام ذريعي حاصل ٿي سگهي ٿي. انهن ڳالهين ۾ هي تقريرين سنکيا، يوگا ۽ پٽ ڏور جي ويچارن جا هم خيال هئا، پرسنسر جي جو ٿن واري چڪر ڪان مكتبي حاصل ڪرڻ جي طريقة ڪار پر جدا راء رکندا هئا." (سيد، 2000: ع 172)

هي فرقو غم ڏنگ رکنڌن ڦرقو آهي ۽ اصل سنتي لفظ "سوء" جنهن جي معني ڏنگ ڪرڻ، انهي لفظ "سوء" مان "سوئيتا" جڙيو آهي. اطيف سائين جين مت جي هن فرقى بابت چيو آهي ته، "هنن ڏکوبل - سوئيتا ڪاپٽين" جا وار، اسن پر سرزي پورا ٿي ويا آهن، ڪين ڪنهن ب، ڪنهن سڏي ڪري سندن ڏنگ معلوم ڏنگ ڪيو، هن جي سچي زندگي ڏنگ ۾ گنري وئي."

مَتا مُههَّ تَشَان، سَدا سُوئيتا ڪاپٽي،
ڪوئي ڪنه نَ پُچَئ، تَ ڪَ اَنَّسَ اَندُوهِيَان،
جيڪا ڄَمارَان، سَا مَنْجَه گُونَرَ گُنَرِي.
(بلوج، 2009: ع 320)

شاه اطيف، هن 'سوئيتا ڪاپٽين' جي جو گيائى گودڙي - گبريء ۾ ڏنگ ٿي تک ڏنا آهن. اهي سامي سورن کي سيبا ڏيو پيا ٿا تانكيو پاڻ سان ڪلن، هُونهن محبت واري مقصد ۾ ڦماريل آهن ۽ انهيء پريم جي اثر هيٺ پيا ٽانڪا ڏين ۽ ڪن هئن، انهن ساناسين کي ڳئتي رڳو بُوب واري پنڌ جي آهي. سُور سائين، ڏكن سان گدارو ڪندي اصل (ڪل) سان وَصل جي حاكوٽ ڪرڻ هنن جو مکي مقصد آهي. شاه اطيف، هن جو گين جي گودڙيء ڪبريء چوندي، هن پر سُور سبٽ جي ڳالهه ڪري ٿو، جيڪو سوئيتا ڪاپٽين جو مکي گئ آهي...

گونَرَ گُنَرِي، سامي سُورَ سِين،
ڪنِه ڄَنه ڪَفَ ڪَعوَرَ، ڪجيُونَ ڪَنَ هَئَن،
سُونَكَو سَنَسِين، آهي پُورَ پَنَدَ جَو.
(بلوج، 2009: ع 320)

اطيف سائين سودو گهڻن ئي صوفين وٽ سوئي جي ڏي اهميت آهي. سُر مارئي ۾ سنهيء سُئي جي سنهيء ٽانڪي سان مارن مارئي جي سچي بت تي "حلم" (نهائيء) جانه چاڙهي چنديا آهن. هان هونهنجا ڪن ڪنهن ڦاري سُئي سان توپائڻ لاء تيار نه آهي.

سُنهيء سُئي سُبيو، مُون مارُوَ سِين مَن،
هَئَي ڪَنَ حِلَمَ جَأ، نَهَه وَذَائُونَ تَن،
ڪِيَنْ توپايان ڪَن، أَبَاتِيَءِ اَبِرَ رِي.
(بلوج، 2009: ع 363)

سُنهيء سُئي سُبيو، مون مارُوَ سِين سَاهَ
(بلوج، 2009: ع 363)

پنجاب جو هڪ صوفي حسين نقير 'نمائي' وري هن ريت سُئي سان پريم جي گودڙيء سڀ جو ذكر ڪيو آهي،

جيئون بيتى، تىئون بيتى سختا،
سرت دى سُئى، پريم دا ذاگا، نال گلۇرى سىرتى،
جيئون بيتى...
پريم صراحي عرشون اُتري، نال سجىن دى بيتى،
جيئون بيتى...
كەي حسین فقير نماڭا، نظر شاهان جى كېتى،
جيئون بيتى...
شەھ لطيف، انەن سامىن با بت چوي توت، "سامى كەنەن اھرى فكىرى كات جا كىل آهن، جىئن هو خوش نە آهن. سجو دىنەن جىمنى
طرح ذكىيا رات جو سۇرن ھەر قىلىن، اها جوگىن جى ذات جىدارىنىن جى آهي."
كەنەن جىنە كىنا كات، جىئن سامى مۇر نە سىرا،
ذىنەن ذكىي ذىل ھە سۇر سەجىئى رات،
سەندي جوگىان ذات، جانكىيان جىدارىنىن.
(بىلوج، 2009: 320)

شەھ لطيف هن جوگىن پەنچىن با بت چوي توت، "هنن جوگىن جا جىسىم ھە چەرالىكن ھە جەولان ساڭىي وذا آهن، اھى ودى ادب وارا
آهن. هن دەخدا جى خاطر پەنھىجا جىءە جلايا آهن. جىئن خادا سان جلد كان جلد وصال حاصل كەرى سگەن."
أھى. هن دەخدا جى خاطر پەنھىجا جىءە جلايا آهن. جىئن خادا سان جلد كان جلد وصال حاصل كەرى سگەن.

جەر جەراتىن جەندىز، صورت ساڭىن سىيە،
اپىن كەھىي ادەپ ھە، عادەت سەندىن اىيە،
جوگىن پەنھىجا جىءە، الله كارەن لۇپىشا.
(بىلوج، 2009: 320)

شەھ لطيف گرمى ھە سەرىيە گزارو كىنەن جوگىن با بت چوي توت، "هنن جوگىن كى پەنھىجي سامى جو لەكۈنلەي، پوه جى يارىن ھە با تۇر
وارى اوتنىڭ جۆزىن ھە سخت سىيە ھە سەرىتىون (تىسبىحون) پىاسورىن، اهوان كەرى بىاكان مەتان خادا سان ماڭ ھە كاۋاتىي ھە وقۇنۇ اچى ويچى."
سانگو كەن نە ساھ جو، اتىر اوڭ نە دىن،
جىئن پارو پوازا كەرى، تىشىن سەرىتىون سورىن،
جەھوپا نە جۆزىن، مەچىن پوئىن وڭ وصال ھە.
(بىلوج، 2009: 321)

شەھ لطيف هنن جوگىن جى 'الك' ھە مەحوتى رەن بت چوي توت، "جوگىءە كى مىرى مەتى سان جىڭ-زمانو گىزىي ويو، هۇن الله جى
سامەنون جۆزىل پەنھىجيون اكىيون قىرىائى زەمىن ڈانەن نە كىيۇن، هنن جا كەلەن تى لېزىل وار اس ھە كەڭتەتىي ويا آهن، هۇن كەندى گاڭتە-رت هاتا
گۆزەن تامائىن تا. هۇ مەحبەت كى پاسىرۇن تاشاكىن، جىئن جىئن سۆر كائىن تا، تىش تىش خوش نظر اچن تا."

جوگىءە كى جىڭ تىتا، مەتى سىن مىرى،
اكىيون الک سامەپىون، يۇنۇ ذى نە پىرىي،
كەڭتەتىي واز كەلەن تى، جەراتىن چىرىي،
لۇرەن لەل، لەطىف چەئى، كەنېنى ھە كىرىي،
نېيە نە نېپەرىي، سۇر چەرى تىش سەپرو.
(بىلوج، 2009: 320)

"جوگى تمام مەتاهىن تى، پەچىي وچىي الک (الله) كى روپىرو تىي ھە بقاة جى باغ جى بۇ چەئىي آيو آھى." شەھ لطيف جى جوگىءە جو اھىزىو بىان رەگو
انسانى فكر ئالاھى ذكر جى معراج نە آھى، بلەك جۇر جو كەل سان ملى هيڪ تىي ھە دوام حاصل كەرەت جى وارتا آھى.
مەتى كان مەتى وچىي، جوگىءە ذىلى جۇء،
اوذو تتو الک كى، وچىي رۇء بېرىء،
باپۇء چەئى بۇء، مەنچەن باغ بقاة جى.
(بىلوج، 2009: 320)

5.2.5 جىنىي سەنياسىي سەنە جى اتهاس جى روشنىيە

پېنمەت جى بى ودى مجلس كلاسەك كاڭورىتى (384-354ق.م) سەنائىي هەئى، هن مجلس ھە سنسکرت بىران پراکرتىي پولىن
(پېچارىكىن پاشائىن) كى مەنھېي حىثىت ھە مىجتا ذىي وئى هەئى. انھى كلاسەك كاڭورىتى جى وفات 354ق.م ھە تىيەن كان پوە تىپارو سال پوە
324ق.م ھە سكىندر مەسېبۇنىء ودىي فوج سان سەندىقى قىضو كىبو. هەتى پەچىي هۇن كى سەنە جى ذاھن جىنىي سەنياسىن جى هاك بېنڭ ھە آئى، هۇن سىپ
كان پەرين ھە نانگى قىقىر- سوامى داندۇي ئاسان مەلاقات كىئى، انھى مەلاقات جو ذكىر مەختلف يۈناتىي تارىخدا نە كىو آھى جىن مان ھەلىكە جارچ
وودىكاك، كەتاب Greek in India ھەن رىتلىكىو آھىت،
”ھۇن رەگو سكىندر مەسېبۇنىء كان هيترو پېچىوت، هەتى چو آيو آھىن؟“

بین کجهه و ذیکه لکیو آهي ت، ”جهن سکندر کیس اچی سلامی ٿيو ۽ ندرانو آچیائين تهن سیاسی لاپرواھي ۽ سان و راثیوت، مون وسته اگیئی سپیکجه آهي، کو و ذیکه ب ذیئی سکندرین چا؟“ سکندر هن کی سان هلن ۽ چیو تو سوامي کانشس آذی پچا کرن لڳو، ای سکندر! ایدوپری بچن جو پلاکیشن سوچی سکھیو آهین!“ (Woodcock, 1966: 33)

سکندر مقدونی هن کان مايوس ٿی روanon ٿيو، کیس و ذی سد هئی ته وسته جي کنهن اهزی ڏاهی کی پاڻ سان کثی یونان و جي، هن جي اها سد اروز کان هيٺ سوامي ڪلیان(Calanus) جي صورت ۾ پوري ٿي. هُواشنس گڏ جنهن سوس پهتو، ”سوامي ڪلیان بیمار ٿي پيو، هن سکندر واري فوج جي طبین جي ’کري ڪرڻ‘ واري راء کي ڦکرائي چنیو. هُن کين چيو ت، باه جواڙاه پاريو وڃي، پوءِ هوان ۾ پنهنجي خدا جا گيت ڳائيندي گهڙڻ ۽ هلن لڳو ٻاهه ۾ گهڙڻ کان پهرين اتي هُن سکندر کي سڌي چيو، هان پاڻ بابل ۾ ملنداسين.“

سکندر سوڌو سندس سجي فوج کیس سلامي ڏني. سکندر بابل بچي گداري ويو. ان ریت سنت ڪلیان جي اها ڳالهه به سچي ثابت ٿي ت، پاڻ هان بابل ۾ ملنداسين.“ (Woodcock, 1966: 34)

ڏکن سند ۾ جیني لوک وڏو اثر رکنڙ هئا، هڪ قديم تهنيب هئن جي هيٺ ۾ ۽ انساني فطرتي تقاضائين کان هتي ڪري ۽ سخت تپسا واري ڪن زندگي ۽ جي ڪارڻ، هي مت محدود سماجي منھي گروهن تائين محدود رهيو.

جي. اي.م. سيد لکيوي آهي.

”جهن پٽ ڦرم وارن جو برهمن جي مقابل ۾ اثر گهنجن لڳو هو، ته سند ۾ جين جو اثر نه گهنيو. آن جا هيٺيان سبب هئا.“ (سي، 2009: 178)

هن منھب جا پوئِلک اج سجي دنيا جي مختلف ملڪن ۾ موجود آهن ۽ انهن جو تعداد اذ ڪروڙ کان مٿي انگ ۾ آهي. هن منھب جي جناءه ڪرڻ بابت جي. اي.م. سيد لکيوي آهي ته :

1. جين ڦرم مخصوص حدن ۽ ماڻهن تائين محدود هو. جنهن ڪري بین منھن سان چتا پيٽي ۽ کان بچيو هيو تي.
2. هن ڦرم جا پوئِلک هڪ هند يا هڪ شهربند تي ٿي سگھيو. ان ڪري هن ۾ پٽ ڦرم ۽ برهمن ۽ وانگر مستقل مفاد (لاڳاپا) پيدا نه ٿي سگھيا. هن عيسائين راهين وانگر تارڪ الٰي زندگي گذاري ڦکري ۾ لکي پئي وقت گذاريyo. سند ۾ عربن جي اچن ۽ مسلمانن جي اثر پيدا ٿين بعد پٽ ڦرم سواء پنهنجي اثر ۽ قديم آثار چنڻ جي دين منظم جي هيٺ وڃائي چڪو هو، پر جين ڦرم، وارا هن طرف دين منظم جي صورت ۾ نه آيا هئا، ان ڪري چتا پيٽي ۽ کان بچيا رهيا. ايترپرجر جو صوفي شاه عنایت (شهید)، شاه لطيف، روح فقير ۽ سچل سرمست واري زمانی ۾ بهن جو سند جي صوفين تي ڪافي اثر هو.“ (سي، 2009: 179)

5.3 پٽ هست: مهاتما پٽ جو اصل نالو ’ستارث‘ هو. هو بنارس کان هڪ سئو ميل اتر-اويز ۾ روهشي ۽ درياه جي ڪناري آباد هڪ شهربن ڪپل وستو، کان پندرهن ميل پري لمبني ۽ واري باع 558 ڦرم، ڦاري چائو هو، جنهن کي هاتي واري دوز ۾ لمبني ديو، سڌيديندا آهن. هُوشاكيا جي شاهي گهرا تو جو هيڪلو شهزادو ۽ تخت جو وارث هو، سندس وڏن جي بادشاھت جو نالو مڪ سلطنت هو. ايس ذميڪا، ڪتاب ”پٽ هست“ ۾ لکي تو ت،

پٽ هست جو نالو هڪ اکر ”پٽي‘ مان نکتل آهي، جنهن جي معنی آهي ”جاڳائڻ“ سو پٽ هست کي جاڳرتا = (Awakening) جو فلسفو چئي سگھيو ٿو.“ (تميڪا، 2017: 21)

پٽ هست جاڳرتا جو اهڙو پيغام آهي، جنهن ۾ انسان سُونسائي سوچ مان نڪري حقیقت جي عملی دنيا ۾ اچي ٿو. محمد مظہر الدین صديقي، ڪتاب، دنيا جا وذا منھب ۾ لکي ٿو،

”پٽ هست انسان کان خود اعت�ادي جي گھر تو ڪري، سندس دعوي آهي ته انسان پنهنجي ڪوشش ۽ جدوجهد سان زندگي ۽ جي تمام متأهين منزلن تي پهچي سگھي ٿو.“ (صديقي، 2010: 35)

شاه عبد اللطيف، ان بابت چوي ٿو،

جن اجييو تئن ڏ ٻجهيو وين گنديو وين
ڏوري ڏٿائون ڏڪ سين، پاڻ منجهائين پٽ
لٿو تن لطيف چئي، جسبي جو زندجي
ڪين ڏڻو هو، ڪاپڻين، ڪابل ۽ ڪمشين
سچ جئي جو سين ٿئي گرو ويني ئي گنديو.
(راهمن، 2011: 496)

منظور ڪوھيار ڪتاب ”پٽ هست“ جي سندی ترجمي جي مهاڳ ۾ لکي ٿو،

”پٽ نه ديوتا جو تصور ڏنو، نه خدا جو، نه هرشتن جو، نه جهنم جو، نه جنت جو، نه جزا جو، نه سزا جو. هن سمجھايو ته سڀ ڪجهه انسان جي اندر آهي.“ (ڪوھيار، 2017: 10)

شاه عبد اللطیف به کاپرین ۾ سائی گالهه ذسی تو رکو فرق اهوتاهی 'کاپری' پرین ۽ جو وصال گھرن ٿا ۽ وحدت الوجودی آهن. پُنمت جي 'نفي' ۾ اهو 'اثباتی' عنصر ب سہس پچان انچتوئی هو. اهو ستومت ۽ اسلام پنهی ۽ جي گذيل اثر جي ڪري ممکن ٿيو، چوتاهي پئي مذهب ڀنهنجي جوهره توحيدی فکر رکن ٿا. شاه لطیف جوی ٿو،

كىيەي كام كاپرى، ايمىع روش رون، نكا دل دوزخ ذى، نكين بېشىت گھەن، نكىو كەم كفاز سين، نكا مۇسلمانى مەن، اپا إيشن چۈن، تە پىرين كجاھون پانھنجو، (بىلوج، 2009ء: 319)

‘پُد’ جيڪو سمجھايو ته سڀ ڪجهه انسان جي اندر هر آهي ان بابت شاه لطيف چوي ٿو ته،
 ‘مُون’ مُون هين ۾ سڀجي، مُون کي مُون جڳاء،
 مُون- هين جي ساڳاء، مُون- هين منجھان مون ٿي.
 (پلوچ، 2009ء: 53)

اکیالئی پسند، جھر جھنگ جی فطری حسن کی پسند کرڻ واری ستارث کی فطرت سان پیار کرڻ وارو فرد بُثجي ويو هو. هرجيؤتی ڪھل ۽ ڪھاءه هن جي فطرت م شامل هو. هڪ پيرو باڍاشه شتوند ”هر هلاتئ واري ڏن“ تي جلهن هر هلاتئي پت وٽ پهتو تنهن ستارت پي ڳوئي چيوت،

“بابا! پنیں ۾ ان اندازان کم کر ڻ سب کیترائی جاندار مري وڃن ٿا، تنهن کري تو هان اهڙا کم چڏي ڏيو!!”

(ڪمار، 2006ء: 19)

پارت هن لفظن مکری تو
هر ساه واري سان اهڙي پاجهه ئ پيار شاه اطيف جي کلام به متأهين درجي تي موجود نظر اچي تو هُسر ڏهر هم ڪونج پکي ئ جي

ڪوڊجٽ کی ڪِيمَ چُو، جی پاچهارو ٻولن،
ساريو سانڀئڻ کي، رَڙيون ڪُفو رُئن،
ساڻين سَدَا تَن، بِچا مِيرَيin پاچه سِين.
(بلوچ، 2009: 169)

انهن ذینهن په شهزادو سدارت پنهنجي په راجا شتوند سان سنياس وئن جون گالهبون کرن لڳو ۽ نیٹ هک ذینهن هو پنهنجي 'ونی گوپا' ۽ نديزې پت 'راہل' ۽ اباتو محل چڏي 'انما ندي' ڪناري انبن جي باع ۽ اتان پوءِ هو مختلف شهرن ۽ واهشن ۾ جوهنگ ۽ غارن ۾ تپسيا ڪيتندو ۽ بن تي پيت گنر ڪندو رهيو. ان ريت هن جوگ، وارو ڪنن مارگ اختيار ڪيو. جيئن بت سمورا دنيا جا لڳا ختم ڪري، محل کان تڪري سنياس ورتو هو. تيئن شاهن طليف جيو آهي ته جوگ ڪنن لاءِ ضروري کري جوگي بتجي بن تي بيت گنران ڪجي.

جی پانئن جوگی ٿیان ت، سگ سیئی چن، متی در دوستن جی، نانگا ڪیم ن، پٺ تني جي پڻ، جئي پُھي ن پھو، (بلوچ، 2009ء: 312)

منظور کوہیار کتاب 'بُدْمَت' جی مہاگ ہر لکی تو،

لَاشک ت، سائین جي، ايم. سيد پهريون محقق هو، جنهن مثالان سان سندي صوفين جي کلام ۾ 'بتمت' جي اثر کي ظاهر ڪيو. (زميڪا، 2017ء: 18)

جي. ايم. سيد، کتاب "سنڌو جي ساچاھ" مِ پُدّمت لاءِ لکي ٿو،

هـن عالمگـير منـهـب بـسـتـينـ جـي زـنـدـگـيـ تـي پـنهـنـجاـ اـنـرـ چـتـياـ آـهـ، جـيـتوـثـيـكـ سـتـدنـ اـكـشـريـتـ مـسلمـانـ تـيـ چـكـيـ آـهـ، غـورـ کـريـ ڈـسـبوـتـ سـنتـ جـيـ کـنـ مـخـصـوصـ درـوـشـ جـهـرـوـکـ: شـاهـ عنـاتـ، شـاهـ اـطـيفـ، سـچـلـ سـرـمـسـتـ ئـ پـيـنـ بـكـ قـرـمـ جـيـ روـشـ بـھـاـلوـئـ مـانـ گـھـوـپـارـيوـ آـهـ. شـاهـ اـطـيفـ جـيـ کـلامـ وـارـنـ سـرـنـ: ”رـبـ، کـاهـوـزـيـ، بـروـيـ سـنـتـيـ، رـامـکـالـيـ ۽ـ دـيـاتـيـ“ ۾ـ آـنـ تعـليمـ جـاـ آـثارـ مـلـنـ ٿـاـ، مـثـلاـ:

سُرپ (مقصد ۽ پرین ۽ جي يادگيري ۽ هر):

گوندر مار! ماریاس، گیاس، نیم سچتین، صحت قورائی پرینع جی.

سُر کا ہوڑی (سچن فقیرن جو احوال):

ذوقی سا ذورین، جا جوء سئی ف بڈی، پاسا مئی پاهئین، کاہوزی کوڑین،

وچا اُت ووڈین، جت نہایت ناہ کا۔

سُر برو و سندی (محبوب جی یاد پر):

جنهن پوي ياد، صحبت سپيرن جي،
فریادون فریاد، ناگهه وین گئيو.

سرامکلی (جوگین جو حال):

نوري ۽ ناري، جوگیترا جهان ۾،
پري جن پاري، آئون ذ جئندی ان ری.

سرپورب (مشرق جي محبت):

مٿي راه روان تا، پُوب پُوريائون،
هي گھر گھوريائون، اڳانديائون اڳان.

سرپرياتي (صباح جوسهاڳ):

صوح جو سهاڳ، مگھارن ماڻيو،
ڏنائون ذاتار کي، وڌيءَ وير وهاڳ،
وَسِ منهنجي ناه ڪا، سڀن هٿ سهاڳ،
پرينَ سين پهاڳ، مان نماڻي نسيب تئي.“
(سند، 2000ء: 166-169)

شاه اطيف تي پُد مُذهب جي صوفياتي روبي جواهر هو، هن اهو بيت سُر رامکلي انهيءَ مهل لاءَ چيو آهي، جنهن پُننهنجو راج محل چڏي، دنيا تياڳي نكري ٿو:

چر چراتن اڳل، کوڙي کائين ڪل،
ماءَ ماريندم ان جا، اذيا ماڳ محل،
ڪيائون ڪان ڪهل، اديون عبداللطيف چئي.
(نيپاني، 2016ء: 467)

‘پُد، هڪ پير و پتايو هو ته،

”مون ۾ ويراڳ ڪيئن جاڳيو، سو پتو! مون ماڻهن کي وحشی درندن وانگر وڙهندو ڏنو، منهنجي دل تي سخت چوت اڳي.“
(ڪوٽجي، 1956ء: 103)

شاه اطيف پن اهڙن ذاتي جهيزن تي ذکارو تي ڪري ‘پُد’ واري ڳالهه ڪري ٿو،
پائي ڪان ڪمان ۾، ميان! مار م مون.
(بلوج، 2009ء: 69)

”ان ريت، ‘پُد’ حق جي ڳولها ڪندي، ڪيترن ٿي ڦرمي پتنن سان بخت مباحثا ڪندو رهيو ۽ نيث ارويلا، جاسيا جهنگ
وچي وسايلائين. اتي هن شهزادي ستارت، ڏوچي لوڪن وانگر پن ۽ پتا کائي سانده ست سال سخت رياضت ۾ ڪاتيائين، هو هڪ
پير کائي ڪري ويلو ڪتي ويندو هو، اهڙي سخت تپسيا ۾ هو ايترو ڏبرو تي ويو جو پيت پئي سان وڃي لڳو، كل گهنججي
وئي، گودا ڪنهن ول جي گئين جيان پيا ڏسبا هئا.“ (ڪوٽجي، 1956ء: 145، 152)

شاه اطيف اهڙي سخت ۽ ڪنڊر جوگين بايت چوي ٿو،

ڪسي چيله ڪسا، ڏيل، ڪيائون ڏيرا،
لاموتي لطيف چئي، تئي کي ڏين شا،
گروه جي ڪسا، پاسي ڪن ڏ پان کي.
(بلوج، 2009ء: 323)

پك وذائون بگريين، جوگي ڪندا جي،
طلب ڏ زكن طعام جي، اوتيو پين اچ،
لاموتيين لطيف چئي، من ماري ڪتو مج،
سامي جهاڳي سچ، وسونَه کي وڃها ٿيا.
(بلوج، 2009ء: 322)

”هڪ ڏينهن ڪنهن شاهوڪار پاڳئي جي نياتي سُجاتا جيڪا وٺ ديوتا جي پوچارن هئي، کيس وٺ ديوتا جو روپ سمجھي
ڪري ماڻو پيتا ڪري ڏنائين. هو ماڻو ڪائي ڪري، پيهر پختي اعتماد سان تپسيا ۾ لڳي ويو، ماز (شيطان) سان مقابلو
ڪندي رات جو گهٺو حصو گنريو هوندو، کيس اندر ۾ الامي اهاءٰ تيو. اها ويساڪ جو چوڏهين رات هئي، جو هو پوڏسيتو
مان اتهاهن ٿي ڪري ‘پُد’ (عارف) ٿيو.“ (ڪوٽجي، 1956ء: 77، 146)

شاه اطيف سُر رامکلي ۾ اهڙن عارفن لاءَ چيو آهي ته،
”ترڪ الدُّنيا واحد، اي عادت عارفن،
پيون ڏيئي ٻن، گر کي گئيا ڪاڳي.
(بلوج، 2009ء: 330-ب)

ان ریت ہو شاہ اطیف جی بیت جی هن سٹ موجب:

”سامی جھاگی سُچ، وَسونَ کی ویجھا تیا۔“

5.3.1 ذمت حاڻ نڪتا:

مهاتما پت، جهنگ ئ ویرانا چڏي وسندين ڏانهن ورندي، آڪار جي مهيني ۾ اچي 'سار ڏاٿ' پهتو. اهو سن 522ق.م جو ورهيء وارو هو، جو هن اٺ نڪتن: صحيح خيال، صحيح مقصود، صحيح گفتگو، صحيح عمل، صحيح گذران، صحيح ڪوشش، صحيح الدماغي، صحيح تقويا/پرهيز جي اڀاري ٿي ڪيائين. جي، ايم، سيد ڪتاب سندو جي سامه ه اي اٺ نڪتا هن ريت بيان ڪيا آهن:

5.3.2 صحیح خیال (سمیک درشتی):

”صحيح خیال آن کی چون تا، جو و هم ۽ گمراهی؛ کان پاهر هجي، اُن جو محرڪ جذبو عشق ٿي سکهي تو عشق هڪ لامتناهي ڳولا جذبو آهي، جنهن وسيلي تي صحيح راهه تي پهچي سگهجي ٿو.“ (سيده، 2000: 160)

شاه لطيف، انهي، ”آئون‘ واري ‘خودي‘، بابت چيو آهي ته“ دنيا آئون پڻي ۾ پير حمي پيرون پيو ڏي، هنن کي انهي، مند جي پکتچو جي ڪابه سندن آهي.“

عالَم آنُون سانْ پِريو تو پِير كَري،
پاَن ند آهي چانْ مانديَه مَند پِكَريو.
(آلوايي 2013ع:32)

ايَكُ پِيلاو بِه جَثا، عِشَق ند كَري اَتِ،
مائِن كَين ميَاث هِه بِه تَراريون تَتِ،
پَر آهي اَتِ جَتي ناتو ناه كَو.
(بلوج 2009ع:75)

شاه اطیف، ان بابت سُر رامکلیءَ، ۾ چيو آهي ته:

سپیریان جی ڳالهه کي، سامي ڪين سمجھو،
نانگا تون نانيه ذي، ڪيم آديسي اڄه،
وهي تون وجود مان، ڳولي لهج پڇه،
بي ڏانه هٿ م پڇه، الڪ اني ئي ڪاٻڙي.
(بلوچ. 2009ء: 316)

5.3.3 اعلیٰ مقصد (سمیک سنکلپ):

”صحیح خیال عشق حقیقی“ جی آذار تی مقرر کری سگھون ٹا۔ بهتر زندگی گدارن لاءُ انہن کی ئی راه جو رہبر کری کم آئتو آهي؛ ان کی ئی ”اعلیٰ مقصد“ سڈی سگھوو۔ (سید، 2000ع: 160)

عچوی توتو،
جیئن تا پیچن اُن کي، تیئن جي پیچن پند،
رڈھی لداون وند، لشین لک لطیف چئی.
(بلوچ 2009ء: 323)

جا بُراد بُتن جي، سا اُج بُک آدیسین،
روزا رند رکن، عید نہ اوذا کاپزی.
(بلوچ 2009ء: 323)

٥.٣.٤ صحيح گفتگو (سمیک واک): "صحیح گفتگو، اهاتی سگوی ٿی، جا سچائی ٿئی مبني هوندی آهي، اها کلیل ۽ خلوص واري هئن گھر جي. اُن موجب پنهنجي راء سان گڏ پئي جي راء جو احترام کرن لازمي آهي، هڪ طرفی گفتگو يا ڳالهه معاملن کي سلجهائي نه سگهندی." (سند ٢٠٠٤: ١٦٠)

لکین کیا لسان سین، لاهوتین لوڑا،
گھوڑا! زی، گھوڑا! آئون د چئندی اُن ری.
(آؤانے، 2013ء: 318)

5.3.5 صحیح عمل (سمیک گرمانتا):

”عمل صلاح، صحیح عمل جو پبو نالو آهي. اهي صلاح ئامن پیدا کن تا. جنهنکري تقاق ئنفرت متجي اتحاد انساني پیدا ٿئي تو. ان جو مدار پُرپکاري (پاڻ آپرين) تي هوندو آهي، ئان خود مطلبي ڪانه هوندي آهي، اهي عمل مفاد عامر لاء ڪيا ٽين تا.“ (سڀ، 2000: 160)

ان مان شخصي فائدي جي عيوض ملکي ۽ قومي فائڊو حاصل ٿئي تو، جو انساني نجات جو باعث بشجي تو،
شاه اطيف صحیح عمل بابت چوي ٿو،

پوجاڪار مَ پاڻ کي، جوگي! رڄج جوگ،
خُلُق خادِم جئن ڪَرين، اي روُل! وڌو روگ،
پِڪن ڪونهي ڀوگ، نانگا وجن نُگيا.
(آڏاوي، 2013: 336)

پوجاڪار مَ پاڻ، پُل پوجا کان پاڻ،
چائي ڇڏ چان، بُرُج پورب پند ڏي.
(آڏاوي، 2013: 336)

5.3.6 صحیح گذران (سمیک اجيوا):

”صحیح گذران ان طریقه معاش کي چئي سگھجي ٿو، جو بشي ڪنهن جي استھصال تي مبني نه هوندو آهي. ان جو حصول ۽ زور زبردستي ڪم آندر هجي، اهو بشي ڪنهن جي ڪمائيه مان چوريه يا زوريه حاصل نه ڪيو ويو هجي؛ اهو ڪنهن ساهه واري جي ماس ۽ مجيئه تي نه هجي، اهو گذران زمين مان پيدا ٿيل اناج، ميون، کير ۽ مکن تي مبني هجي، اهو گذر ٿئي ۽ بيجا ۽ ناجائز طریق سن هٿڻه ڪيو ويو هجي.“ (سڀ، 2000: 160)

شاه اطيف، اهڙي صحیح گذران بابت پنهنجي ڪلام جي سُر رامڪلي ۾ چوي ٿو،
وچينه وينا رهن. سانجهيءَ رهن سُمهي،
بک مرندی بکيا، ڪنهن کان ڪين گهون،
پيئ نه هيريانون پانهنجا، چوريه سان چسن،
فُکي فقيرن، مڳيان پني ماڻ جي.
(آڏاوي، 2013: 234)

قوٽ ڪڙايا ڪاپڙي، طعام نه طماعو،
سيئ هنڀاون سُج ۾، پهڙ نه پينائو،
اوسر جي آذار، اٿي گوندر گنديا.
(آڏاوي، 2013: 234)

قوٽ ڪڙايا ڪاپڙي، طعام نه طمعدان،
سيئ هنڀاون سُج ۾، جوگي ڪنهن نه يار،
اوسر جي آذار، اٿي گوندر گنديا.
(آڏاوي، 2013: 234)

5.3.7 صحیح ڪوشش: صحیح ڪوشش ڪرڻ ۽ صحیح رستو وٺڻ بابت ڪمار لکي ٿو،

”سمیک ويام مان مراد ۽ مطلب لها ڪوت آهي، جنهن ۾ وٺندڙ خيال ۽ جذبا جيارڻ توزي ڪين واپرائڻ سميت ان وٺندڙ جذبا ۽ خيال آپرين ڪان روکڻ ۽ باطن مان باهر ڪين بابت، سچي پُتمت پيروڪارن ۽ ٻوءِ لڳن کي گهرج هجي ٿي.“
(ڪمار، 2006: 219)

شاه اطيف، ان بابت چوي ٿو،

پُوري پُوري ويا، آسَن آج صُبور،
خُستوري خوشبو، آهي آديسين ۾.
(آڏاوي، 2013: 353)

انهيءَ چهين نقطي بابت سائين جي. ايـمـ. سـيدـ لـكـيـ ٿـوـ،

”زندگيءَ جو مدار جدوجهد ۽ ڪوشش تي رهي ٿيو، پر ڏستو امو آهي ته اهي جدوجهدون ۽ ڪوششون ڪهڙن مقصدن جي حصولي لاء ڪيون وڃن ٿيون. پر آپڪاري، خدمت خلق، عوامي نفعي، ملکي بهتريءَ ۽ عوامي خوشحاليءَ جي راهه ۾ جا به ڪوشش ڪئي ويندي، سا صحیح شمار ٿي سگهي ٿي. ليڪن خود مطلبيه، ذاتي مفاد، طبقاتي مفاد، گروهي يا طبقي جي بهتريءَ ۾ محدود قبيلن يا مائهن جي خوشحاليءَ کي صحیح ڪوشش ۾ داخل ڪري نه سگهيو.“ (سڀ، 2000: 160)

5.3.8 صحيح الدماغي (سميك سمرتى):

”صحیح الدمامعی ان کی چئبو جا مائھوئے کی بقائی باھمی ۽ گذل سهکار(باھمی تعاون) جی اصولان کان واقف کري، زندگي ۽ کي سجايو وکتب آئن لاء راهه جي رهبر بنجي، حياتي ۽ جي هر لمحي کي قيمتي چائي، ان کي نفسانی خواهشن کان آزاد کري، انساندات جي ڀلي لاء کمر آئي. مائھو پاڻ کي جز سمجھي، قوم، ملڪ ۽ انساندات کي ڪل تصور کري، خوديء ۽ خودمطلوبيء کان پري رهي، ڪل ۾ سمائچن جي ڪوشش کري.“ (سپٽ، 2000: 161)

الفَ اكْرُ مِنْ مِهِ كَوْ كَاپْرِين،
سِي حَوْفَ ذاران هِيكَتْرِي، بِئْو كِينَ بِجُونَ،
فَرَضَ فَنَا فِي اللَّهِ جَوَ عَيْنَ عِيَادَتَ آنَ،
”قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ“، تَا منجهان بِرت بِعَهَنَ،
سَعادَتَ سَرِين، كَرْ كِي گَنْتَا كَاپْرِي.
(بِلَوْج، 2009: 330-ب)

5.3.9 صحیح مراقبو (سمیک سماڑی):

”صحیح ترک، تنهین حاصل ٿي سگهندو، جنهن نفساني خواهشن کي ماري طمع کي قتو ڪري، گولن جو غلام ٿي گناڻ لاءِ آماده ٿيو. صبر جي توارسان ڪيني ۽ بعض کي ختم ڪري، وجود وجائڻ جي رمز کان واقف ٿيو.“
 (سید، 2000: 161)

سمیک سماذی بابت کرشن کمار لکی تو،
اشتانگ مارگ جو اون عمل اصل پنتمت جي اهم عبادت آهي، چو ته گوتم نروان واري منزل ذیان (مراقبی) وسیلی ئی
ماٹی هئی. انهیه کري هن جي مریدن ۽ پوءِ لگن لاءِ پن مناسب ذیان، کان سواه نروان جي سلطنت ۾ داخل ٿيڻ ممکن
ناهی. ” (کمار، 2006ع: 220)

انهی صحیح مراقبی کی جی. ایم. سید صحیح ترک قرار ذیندی کتاب 'ستوء جی ساجاھ' م، انهیءَ انین نکتی بابت لکی توڑ.

”شاھ لطیف جی ھیئین بیت مان سمجھه ۾ اچی ٹوٹے متش مذکور پوڈی نکتن جو اثر ویتل هو:
 جي یانشیں جوگی ٿیاں، ته طمع چند تمام،
 گولا جي گوان جا، تن جو ٿی گا،
 صبر جي شمشیر سین، ڪر ڪینی کي فتلام،
 ته نانگا! تنهنجو نام، لکھی لاهوت ۾!
 (الیموج، 2009ء: 312-313)

نَكْلَةٍ، نَكِينَ كَيِّ، نَكِيِّ الْمُهَاجِرَاتِ،
كَنْتَهُنَّ جَنَّهُنَّ هُنَّ آهِينَ، سَأَبْرُقُ ذَاقْرُو،
آتَوَاتِي، 2009: 512-513).

ذوئن ناه فدو

جني عرس د آپ کو رمیں نہ درو
نکو چارھائو چند جو نکو سیح سرو
اُتی آدیسین جو لگ دنگ درو
پری پُن پرو ناٹ دنائون ناہ ہے
(آتوایی، 2013ء: 342)

جي. ايم. سيد، ڪتاب ”سنڌو ۽ جي ساچاهه“ ۾ لکي ٿو،

جي چاٿوئن، مذڪور اُن مكٰيِ أصولون کي پنهنجي ذرمه جا مكٰي، رکن تصور ڪري، اُنهن جي سمجھائيه لاءِ زندگي جي مختلف پهالوئن تي غور ڪرڻ جي پنهنجي پوئاگن کي تلقين ۽ تربیت پئي ڏني آهي. سندن تعليم جو نچوڙ هئين ڳالهين ۾ ڏيڪاريل آهي؛ جيڪي پوئاگن کي ذهن شينن ڪرايوں وڃن ٿيون.

-1- جسم چا آهي؟ اون جي شروعات آهي ته پراثي (انت) بضرور تيئي آهي اون سكري، حدن جي حقن جي چان غائب جي واقفيت لاء ضروري آهي.

غور کري حواسن جي خواهشن جي ماهيهت معلوم کرڻ ضروري آهي، حواسن جي اندى پوئاگي، اٺ کٿ خواهشن جي پيدائش جو کارڻ بنجي ٿي.

-3 حواسن تي قابض ثين لاء خيلان جي درستي لازمي آهي، زندگي هر غلط راه رويءَ كان بچن لاء پاڻ هر تميز جو مادو پيدا ڪرڻ ضروري آهي.

غاط ئ صحیح جي تمیز، صحیح عقل (عقل سلیم) ذریعی حاصل تی سگوی ٿی.

هن منھب جي پپروڪارن، زندگیَ سان واسطیدار هر مسئلي تي غور ئ فکر کرن بعد، هڪ تارڪ الدنيا مخلص ئ صحیح دماغ درویشن جو گروه پيدا ڪري، ماڻهن ۾ اخلاق جي درستيَ، عمل صالح، محبت ئ امن جو پیغام پهچایو. اهي پرچارڪ در روچي پنهنجو پیغام پهچائيندا هئا. شاه اطیف اهڙن درویشن جي ترجماني هيٺين بيتن ۾ ڪري ٿو۔” (سند، 2009: 161)

سُرِامِکلی

وهي ويرڳين جو بشي ڏينهن ٻئم حال،
ان جا ڏاڪا ڏوڙ ڀڪلما، جاڳوتا زوال،
ئن ڄاتي جٽائون ڇٽيون، چوتا چگيَ چال،
وڃارا وجود جي، ڪنهن سان ڪن ڏ بگال،
نانگا ٿيا نهال، لڪا ڀڻ لوڪ هما
(آڻوائي، 2013: 322)

پا ڪنهن پريان ۾، چهين ڏينهن ڇشي،
اندر آديسين کي، ترين ئي ٿئي،
پري پاچهارا ڪيا، ڪاشي خاك ڪئي،
پنيو پنج- ڪئي، لڪا ڀڻ لوڪ هما
(آڻوائي، 2013: 323)

نڪر ناه ڪولي ڪري، هوندان جڻ م هو،
توكى ويس وجائيو، ويس وجایو تو،
سامي آهي سو جنهن پاڻ وجائي پوءِ ڪيو!
(آڻوائي، 2013: 324)

هن هڪ طرف اخلاق جي درستيَ، عمل صالح، محبت ئ امن جو پیغام پهچایو ٿي ته پئي طرف ويدانت جي صحیح تعليم ئ مقصد سمجھائڻ جي ڪوشش ٿي ڪئي.

نيٺ کيس انهيءَ وڌي ئ ڪعن تپسيا ڪارڻ نروان حاصل ٿيو. پنهنجو پهريون واعظ پنجون سادوئن کي ڏنو، اهو مهاتما گوتم پڏ جو پهريون واعظ هو، جنهن کي منھب چرخي جو جرن چيو ويو آهي. انهيءَ جگه تي جتي پڏ اهو واعظ ڏو هان اتي سارناث ڀونوريستي قائم ٿيل آهي.

ٿوري وقت ۾ هن جي سات ۾ سڀ ڀڪشو شامل ٿي ويا. هن جا اپديش ٻڌي ڪٿان جو ڪٿان کان لوڪ اچي شامل ٿي لڳا.
ٿورن ئي سالن ۾ پنج سؤي ڀڪشوئن جو سنگه مختلف ملڪن ۾ پرچار ڪندي پٽڪرجي ويو. انون ۾ مگهه جو مهاراجا بمسار ۽ ڪوشل جورا جا پسیند پڻ شامل هو۔” (ڪوڊجي، 1956: 182)

اهڙي تبلیغ ڪندي مهاتما پڏ پنهنجي راج محل اڳيان اچي، بيك جي سين هئشي.
”هن جو آواز سجائي سندس وني گويا ديو پنهنجي پڻ راهل ڪumar کي چيو، هي تنهنجو أبو اٿئي’. راهل کيس مخاطب ٿيندي چيو ت، ڀيُونت! اوهان جي چانوئه سُك ۽ آند واري آهي! اهو پڏي تٺاكت کي پويان پير ڪيا. راهل ڪي هلندو آيو.
آستاني تي رسی اول هن (ٻڌ) شهزادي راهل کان وچن ورتائين ته، پاڻ کي پيغمبرزادو سمجھي ڀگشوئن جي بي ادبی ته ڪندين؟“
اهما ڪوئي کيس سنگه ۾ داخل ڪري سارڊي پت جي حوالي ڪيائين.” (ڪوڊجي، 1956: 195؛ 2008: 208)

ستي سيج هياس، مون کي آهن اٿارئو،
جئي جاڳايس، آءَ نه جيندي آن ري.
(بلوج، 2009: 309)

سندس ماتا گوتمي پڻ محل ڇڏي اچي سنگه ۾ شامل ٿي، هن کيس نظرانداز ڪري وشالي (بهار) ڏانهن هليو ويو. ماتا گوتمي متومائي گيڙو ويس ڪري سندس پڻ ورتني.

شاه اطیف اهڙي سنگه جي هڪ حيٺيت رکنڌ ڀڪشوئن وارن اصولن بابت چيو آهي ته،
”آديسين ادب، آهي اڪڙن ۾،
تن جو حسب نسب ناهن، امان ڏاب.“

جڏهن عورتن جو جهجهو انگ ٻڏ ڌرم جي چتيَ هئيث آيو، تنهن گوتم پڻ باضابط عورت ئ مرد جي برابريَ واري مساوات ئ حقن جو اعلان ڪيو. دنيا جو اهو پهريون مت آهي، جنهن ۾ عورتن کي ان دئر ۾ برابريَ وارا حق مليا، جڏهن عورتون پنهنجي مڙسن پچاڻا ڏاڱه چڙهي مرنديون هيون.

مهاتما چاليه ورهين تائين خدا جي بندن جي خدمت ۾ لڳو رهيو. ان عرصي ۾ ’پاڪيزه ئ اتم نسل‘ ڪوئرائيندڙ، برهمن جي دونگ جو پردوڪلي پيو.

”مهاتما ڪمزور ٿيندو پئي ويو، سن 478ق.م جي آخر ۾ شاهي طبيب ’جيوڪ‘ کيس ’ڪري‘ (پرهيز) واري ڪاڌي
لاءِ چيو، پر ٻڌ جي نيم ۾ هر ڪاڌو ڪاٿو هو. ان ڪري ڪري (پرهيز) ڪرڻ مشڪل ٿي پيو هو. هڪ ڏينهن ڇند لهار،

کیس کنین چو پور کارایو. جنهن سبب هن جي طبیعت خراب ٿي وئي. آخری په ره هن سچ کي ڏيئو بنائڻ ۽ چڱ جي لاءِ حق
جا روشن ڏيئا بتجڻ جو پاشن ڏنو، انهيءَ رات هو گذاري ويو. ”ڪؤسجي، 1956ء: 382-384“
ست اها سرزمين رهي آهي، جيڪا قدير زمانی کان وٺي توحيد الاهي، الله جي هيڪائي، انسان ذات جي اتحاد، عالمي امن جو سبق
ڏيندر ۽ ذات پات جي اونج نيج واري غير انساني اصولون کان پاڪ صاف ۽ وانجهيل رهي آهي. هزارين ورهين کان سنت جي واحد خدا ”اون، شُو ۽
”سائينءَ“ جي پنديل پيغام کي وساري ذڪوري آهي. ان جو ثبوت اهو آهي جيتوثيڪ پندت ۾ ”خدا“ جو ڪو چتو اهڃائڪ اشارو به ڏنڍل آهي.
تنهن برڳو ذات جي هيٺائين ۽ مٿانهين کي رد ڪندر ڏنڍن کون چو انت آئڻ جو پيغام ڏيندر، هن انسان دوست منھب کي هزارين ورهين تائين سنت
۾ پنديرائي ملي ۽ اج بـ انهيءَ فڪر جا پڪا بختا عڪس سنت جي صوفياتي فڪر ۾ شامل نظر اچن ٿا.
علماء آءُ قاضي پنهنجي 26- جسمير 1945ء واري آل انڊيا مسلم لڳ جي ساليانی اجلاس ۾ خطاب ڪندي چوي ٿو،
”ست ۾ پندت جي ترقى ۽ اوسر بابت ٻڌ ترمه جيتوثيڪ وچ هندستان ۾ پيدا ٿيو. ليڪن اهو وڌيو ۽ ويجهيو هن سرزمين ۾.
هتي جي رهاڪن مهاتما گوٽم جي نفي ۽ اورو سبق اڃا نه وساريو آهي. جنهن اسلام هن سرزمين ۾ پيرياتو تـ ترمه اڃا
مروج هو. اسلام صرف اڳينهـ تعليم ۾ اثبات جو اضافو ڪيو.“ (قاضي، 2007ء: 147)
هتي علام آءُ قاضي ٻڌت جي نفي ڏانهن جيڪو اشارو ڪيو آهي. اهو ٻڌت ۾ خدا جو ڪو چتو تصور نهئن بابت آهي. هن جي
سجي تعليم خواهش جي روک ڏنڍن جي انت آئڻ بابت آهي.

خواج محمد زمان لنواري واري اهاساي گالهه ”لا“ (كين) واري هن ريت كئي آهي ت،
”كين آهين، كين ٿيدين، وحي وحي كين ڪماء.“
پڻ اوونروان وڌي ڪنن تپسيا ۽ مراقبن کان پوءِ حاصل ڪيو.

”سدارت جنهن وئىھينيان نروان ماثيو، اهو سياكچوون ”بٰتىي ورم“ جي نالىي سان مشهور تىيو آهي.“ (كمال، 2006ع:81)
 قاضىي قادن جي رسالى ۾ هك بيت اھزى ئى وئى بابت آهي ت، ”پاڙي ۾ وئى هڪڙوئي، جيڪو مون کي سُهائى ٿو، اهو وئى سڄن کي ٿئي
 چانءَ ۾ وهارى توءَ اهو هڪ ئى وئى وڌي وڌكار مثل آهي.
 پاڙي ۾ وئى هيڪڻو سو مُون گھٺو سُهاءَ،
 نار وهاري سڄن، چڙي بي وڌراه.
 (بلوج، 1999: 156)

”پُد وارو ساگيو اهو ون اجا ب موجود آهي. ان ون جي هك ناري 300 ق.م پ سنگلديپ جي انورا آپور شهر ۾ پوکي وئي هئي.“ (ڪamar, 2006: 756)

پُك ذات پات جو قائل ذ رهيو آهي. ان سكري انببيا جي ذات پات واري سماج جي گچ پانچي هر اج هن جي پنديرائي هم پوءِ لڳ وڌي رهيا آهن.
پٽمت بات وڌيڪ جي، ايم سيد سيد لکي توٽه:

”پندرمه جو صحیح چاٹو شخصی نجات جو قائل نه هوندو آهي. بلکه کیس عالمی نجات لاء کم کرتو بوي تو. بت درم وارن زندگي کي صحیح نموني گذارن لاء کي اصول مقرر کري ان موجب عمل کردن جي تلقين کئي تي. هن جو چون هوت عمل صالح کردن کري ماته و نروان بد يعني جسماني اڳ-لاڳاپن ۽ خواهشن کان آزادي حاصل کري سگهندو. سندن تعليم جو نچوڙ او هي ته انسان دك (جدائي) جي نجات، نروان پدسان حاصل تي سگهي تي.“ (سيده، 2009:ع: 163)

جز“ وجایو جوگین، ”کُل“ سین آهن کم، آش جن عدم آئون نه جیندی ان دی.
 آذوایی، 321: ع، 2013

ان ریت 'جز' فرد (Person) آهي ئے 'کل' (All) سجي کائنات- الاک آهي، انهن جوگین جو آسٹ 'عدم' هر آهي، جتي هنن جو تکيو آهي.

”هن (پُرمت وارن) هك طرف اخلاق جي درستي، عمل صالح ؛ امن جو پيغام پهچاوي ٿي ته پئي طرف ويدانت جي صحيح تعليم ء مقصود سمجھائڻ جي ڪوشش ٿي ڪئي. (سيد، 2000ع: 162) پُرمت جي اخلاقيات بات ڪرشن ڪمار لکي ٿو،

”پٽمت جي اخلاقي تعليم گهشي اتّر سطح جي آهي. اث پهلوئي وات، جيڪا هن هڪڻي پاسي نروان مائش جي سهڪاري آهي، ته پئي طرف عقidi ۽ علم جي حدن کان اڳتي وڌي، سندس وات اثرائي گهيردار ڪدار جي جوڙجي ۽ واد وڃه تائين وڃي پهچي ٿي.“ (ڪمار، 2006: 236)

5.3.11. محبت:

مهاتما ٻڌ جي تعليم ۾ محبت سڀ کان اُتمري ۽ آهي، هو ڏكار کي ناپسند ڪندو هو ۽ پنهنجي هر واعظ ۾ پريم جي پچار ڪندو هو. هو جو گي ۽ تي جزاً نسور و نينهن جو، جي مثال هو. هو پنهنجي هڪ واعظ ۾ چوي ٿو، ”نفس جي ضبط ۽ محبت وسيلي عورت توڙي مرد، برابري ۽ جي بنiad تي هڪڙو سهتو ۽ محفوظ ناتيو ماڻي سگهن ٿا، هي اهڙو خزانو آهي، جيڪو ٻين کي نتوڻي سگنجي ۽ ان کي ڏاڙيل بد قري نٿا سگهن. سياڻن کي محبت واري ۽ وات وسيلي نيكى ٿائين پهچن گهرجي. چونه اهوئي اهو خزانو آهي، جيڪو سدائين سان رهندو.“ (ڪمار، 2006: 236)

شاه لطيف انهن بابت چوي ٿو ”ظاهري طرح سان اهي متى هاڻا آهن، پر اهي وذا محبت انسان آهن. هنن جي من اندر محبت جا مج ٻرن ٿا، هنن پنهنجي وجود هسان ڇهٻڙو ڪوڙ ۽ ڪچ (غلط رويو ۽ دوكو) ڪڍي ۽ لاهي چڻيو آهي، گلا ۽ غبيت، بُراي ۽ خرابي ۽ کي ويجهونتا وڃن، هنن پنهنجي وجود ۾ گهٺائي ڳڻ ۽ خوبيون پيدا ڪري ڇڻيا آهن. اهي جيئن جيئن سڙي پچي پختا ٿين ٿا، تيئن سچا-ڪرا ٿين ٿا ۽ جيئن سڪن ٿا تيئن پهڪندا هن ٿا.“

منجم محبت مج، پهڙ ڏوندا ڏوڙ سين،
چڻياڻون چر لهي، ڪوڙ ڪلڪن ڪچ،
اوگن اوذا نه ٿيا، ڳڻ ڪٹاڻون ٻچ،
جئن سڙن ٿئن سچ، جئن سڪن ٿئن سترا.
(بلوچ، 2009: 318)

”هنن ساميں سور ساندي ۽ سنياري رکيا آهن، هنن جي جھولين ۽ گبرين ۾ ڏك ئي ڏك آهن ۽ هنن جي جي ۾ الامي هدایت جا پور ۽ خيال جزيل آهن. اهي آديسي پنهنجو آدي جگادي فڪر ڏئي ڪري رستو ٿئي رمندارهيا.“

سامين سمر سون، گونڊن گبرين ۾،
جو گين جڙنا جيء ۾، پيغامن جا پور
آديسي آسون وجائي وات ٿئا.
(بلوچ، 2009: 320)

”پٽمت ۾ پهريون پيو ڏك جي حقيت، خودي ۽ ’انا‘ تي ڳالهابيو ويو آهي. جتي ٻڌ محبت، خلوص، صالح عمل تي ڳالهابيو ٿي اتي هن خودي تي ٻڳالهابيو. لطيف سائين با ان نكتي کي پنهنجي شاعري ۾ ندوار نموني ڪيو آهي. هو پنهنجي وجود مان پاڻ (پائڻ=پاڻ کي سمجھن) جون پهريون گڏ ڪيو، سازي رک ڪري ڇڻين ٿا. سامي سگڻيون ويچائي، خود کي ساڻين ٿا. اهي جيڪي تار مان پار ڏڪندا آهن منهنجو انهن کان سوء جيابو ممڪن ناهي.“

ميڙيون پاڻ پهريون، ڪئو جو گي جلائين،
سامي سگڻين سين، خوديء کي کانشين،
هُو جي تار ن تگائين، آئو ن جيئنديء ان ريو.
(بلوچ، 2009: 310)

سور يائي نانه جي، دل ۾ دونهين پا۽،
آئي آڳ عشق جي، لاھوتي تون لاء،
جند ٿئن جاڳاء، جئن سا آتش آب ٿئي.
(بلوچ، 2009: 316)

شاه لطيف بـ سكتي ۽ ظاهري خدا پرستي ڪرڻ وارن بابت چيو آهي ت،
الله الله ڪن جي، اسين مور نه مڃيو تئن،
نكى چون ڪلمون، نكى پانگ ٻئن،
لاتي کي لakan، آڌوئي، عدم ٿئا.
(شيخ، 2012: 118)

يوگي اهي صوفي، ڪنهن متأهين هستي جي مدد ۽ سهڪار جي اوسيئري ۾ رهندي پنهنجي خودا ٽمادي کي متأثر نتا ڪرڻ گهڻن. ان سان سندن انفرادي صلاحيت ۽ عمل متأثر ٿيندو آهي. اهي سنتي صوفي شاه لطيف کان وٺي صوفي صادق فقير تائين ڪنهن تمام اڳوئي خدائی نظر يور ڪندڙ هئا. جنهن ۾ خالق جونالو وئن به ڏوھ ۽ گناه سمجھيو ويندو هو.

”الله“ اوراهون ڇڏي، پري پند پيا،
بنا نالي سپرين، اجا ڪي پيا،
واڪيندا ويا، صادق، پٽيو سندرا.
(مانجي، 2010: 470)

سنت جي صوفين پر انيکه اهرا برها آهن، جيكي هن حظيره هستي خدا - الله. الک جونالو وئن پسند نتاكن. هك روایتي بيت صوفي صادق ڏانهن هن ريت منسوب آهي:

جيكي الله! الله! کن، اسان نه مجئون تَن،
اسان منجهان تَن، نان وتنون ڪنهن.

اوائي دور جي ڀهودين هر خدا جونالو وئن کي وڌو گناه سمجھيو ويندو هو. ڪتاب، "ماهابالکاتابي مطالعه" پروفيسر غلام رسول چيم لکي ٿوت.

"ڀهودين کي 'يهوا' جونالو وئن جي اجازت ذ هي. ان ڳالهه کي هو گستاخي هي اديبي سمجھندا هئا ها هر اهري عمل تي سخت تاديبی ڪاروائي ڪئي ويندي هي. هو ايوالد (Ewald) جي حوالوي سان لکي ٿوت، سجي بايبل هر چهه هزار اس سوٽيوبه پيرا آيل هن لفظ 'يهوا' جي معني ٿيندي، اي هو جو آهي، اهو لفظ 'يهوا' ياهو واري اسم الهي جي تصفيري صورت آهي." (چيم، 2012: 362-363)

ڀهودين جو به هك صوفي فرقو (الله) کي 'چار اکرن' وارو چئي پکاريندو آهي. هونئن به الله جا سمورا نالا صفاتي (Exoteric) آهن هر انساني پولين مان آهن، کوبه صفاتي نان هن جي مکمل روبيت کي بيان نتو ڪري سگمي، پر بد ازرم هر ائين ڪونهي، بد ازرم (Budhism) سنتو تهذيب (Indus Civilization) جي زوالجندڙ زمانی جو مذهب آهي. جيئن سنتو تهذيب پويت واري دفور (Post Urban Phase) هر پنهنجا اصولوکا گئ ويچائي چکي هي. هن جي وکر هر جو ڦيل وتن هر عيار هر خوبي هر رهي هئي جيڪا هن جي سامائيل هر اوج واري شهری دفور (Mature Urban Phase) هر موجود رهي. ان ڪري ئي بد ازرم هر بد اهو مکمل ربط هر ترتيب نظر نه ٿي اچي. اهي تارک دنيا لوکن جو مذهب رهيو. جن مايا لوپ مان آجي ويچائي وارو گنس ڳوڻ هر ئي آنڊت ٿي ڏڻو ۽ حقيقت باها آهي ته انسان مايا جي موه هر ڏک پرائي پاڻ کي ڪيو آهي.

شاه لطيف وڌ ڏڪ جو اهڙوئي فلسفو موجود آهي، جهڙوڪ: جين مت هر پدمت وارن گهٺو ڏيڪارييو آهي.

سامين سمر سُور، ڳوندر گبرين هر
جوگين جڙئا جيء هر، پيغامن جا پُور.
آديسي آسور، وجائي واث ٿئا.
(بلوچ: 2009: 320)

5.3.12 آئون:

"مهاتما بد 'انا'، 'آئون' واري خوديء جي خلاف هو، هن سمتوي، دنيا جي سمورن هساندن جي جزاهايي 'انا' آهي. ان ڪري هن چيو، سجي دنيا 'انا' هر قيد آهي، پر جيڪو پنهنجي هستي جي اصليل هر حواسن جي تحريري پويان عمل ڪنڌ اصولن هر ضابطن کي سمجھي ٿو. اهو پنهنجي اندر منجه 'انا' يا 'خوديء' کي ڪنهن بد داخل ٿئي ٿو، جيڪو ان مقصد کي مائي 'مان' کان نجات مائي وٺي ٿو، سوئي لامحدود هر حقيقتي خوشيء کي مائي ٿو." (ڪمل، 2006: 103)

هونکي پاڻ يعني خوديء کي ڪنهن تا، نکي ڪو خودي (پاڻ هن سن گڏ آهي. يعني هر مکمل پنهنجي هستي جي نفي ڪري هلن ٿا).

نكين ڪئن پاڻ سين، نه کو سائن پاڻ،
اهڙو جن اهچائ، آئه نه ڄيئنديء ان رئي.
(بلوچ: 2009: 311)
ڪن ڦئ ڪاپت ڪاپڑي، جن چليون ڄائي ڄئائون،
خوديء کانائيون، هلو ته تکيا پسون تَن جا.
(بلوچ، 2009: 326)

5.3.13 نسلي برترى:

مهاتما بد نسلی مت پيد هر برتر نسل جي واري فڪر جي برخلاف هو، هو هك عالمگير انساني برادريء جو حامي هو. گوتم بد جيڪر ڪنهن برهمن جي عزت ڪئي ان جو ڪارڻ نسل هر نسبه نه پر هن جي چان هر علمئي هو. بد چيو، نسب هر فرق هجن ڪاڳالهه نه آهي، انسان جا گئن آن جي عمل سان آهن. دنيا جا سمورا جيو، پنهنجي گئن جي ڪري ڏار ڏار رتبى سان سڃاتا وڃن تا.

شاه لطيف بـ انهيء نسبي آڪڙء ڦونڊ جي برخلاف هو.

جو سگ پسي سرهيء ٿيئن، سو جي هوت نه ڪن،
ڪامئن ڪئيون ڪيتريون، پانهيون پاروچن،
ان در مئي دادليون، رئنديون رئ وڃن،
سندي ذات جتن، آهي اڳاچهي گهٺو.
(جهنجي، 2008: 217)

هو ذات- علم هر وديا جو قائل هو، جيڪا انسان کي چڱو بثائي ٿي. شاه لطيف بـ ذات کي ڳايو آهي.

* هيء بيت صوفي لعل محمد چاندبي کان پتو وي، پاڻ مهدى شاه جهانيان جي مریدن مان هو.

ذات نه آهي ذات تي، جو و هي سو لهي،
آريون ابوجهن جون، سپر چام سمي،
جو راه وت رات رهي، تنهن کي جي تان نه تشي.
(آذواني، 2013: 361)

5.3.14 ٻڌمت م خدا جو تصور:

گوتم پت بابت اها ڳالهه عام آهي ته هو ڀکوان جي هئن جو منڪر هو. اهو انڪري جو ٻودي منهبي تعليم ۾ عقيدي ۽ عبادت جو کو پيچيدو نظام موجود ناهي. پت کشي به خدا جي وجود جو منڪر ناهي، پر ان متأهين هستي ۽ جو مجيئندڙ به نه آهي، انڪري هوند پيو گوري ته هن جا پوئلگ هن کي منڪر خدا سمجھن. هن کي خدا جو منڪر هرگز نتوچئي سکوچئي.
هڪ پيري مهاتما پت پنهنجي يڪشوپت راهل، کي سڌائيں ساقوئن سان گڏ رهڻ بابت پيچائين،
”اهو پٽاءٽ انسان ذات جي باطن جي اوينه دور ڪندڙ نروان واري مشعل هت ۾ جهلي، عمل ۾ رتل ماڻهن لاء، تنهنجي دل ۾ سا عزت ۽ احترام آهي بياڻ؟“
راهل وراتيو: ”آء ساقوئن کان نفترت نتو ڪريان ۽ علم جي روشنی ۽ جا امين ماڻهو ته پوچن لائق آهن، تنهن ڪري آء سندن دل سان احترام ڪيان ٿو.“ (ڪمار، 2006: 158)
اطيف سائين ته سُر آسا ۾ هڪ علم ۽ هڪ رهبر، کي ڌيئو قرار ڌيندي چيو آهي ته، جيسين يار(گرو) زنده هجي، تيسين حورو(مكتب) چٽونامي!

دوڙن گهتو ڏاڪڙو ڏورج مر رعه ڏئي،
تائن تائن هُونچ حجرى، جان جان پاڙ جئي،
جنهن پاسي پاڻ تشي، تکهين چڏج تڪيو.
(بلوچ، 2009: 341)
جوتو ذيو پانشيو سو سُورج سهانو
(بلوچ، 2009: 341)
ڏورج ذيو هئ ڪري، ڏور مر ذيٺان ڏاڙ
(بلوچ، 2009: 341)

جي. اي.م. سيد 'جين مت' ۽ 'پٽمت' کي هڪ ٿئي دور ڪوئيندي، هنن پنهني منهبن کي هندوازم جي ڪتبتي ۾ ڏي ۽ بنادي ستاري وارو "مت" سمجھي ٿو ۽ پنهني ۾ هڪ جهڙاين جوبيان ڪري ٿو.
”مهاتما مهابير ۽ مهاتما گوتم پت هڪ ٿئي زماني جا هئا ۽ سندن تعليم ۾ گهڻي قدر هڪ جهڙائي بهئي، ان ڪري پنهني جي تعليم کي سمجھن لاء سندن مکي متا هيٺ ڏجن ٿا.“ (سيد، 2009: 176)

5.3.15 مهاتما ٻڌي تعليم جا مکيء ڻڪتا:

- .1 ”هن انسان ذات جي گذيل اتحاد لاء محبت جو پيغام آندو هو.
- .2 هن محبت ۽ اتحاد جي حصول لاء هنسا (تشدد) کان بري رهڻ کي سچي مسئلي جي ڪنجي تصور ڪيو ٿي.
- .3 هن برهمن ڪلاس جي پيدا ڪيل جاتين، وهمن يا ڪريا ڪرمن ڏريعي نجات حاصل ڪرڻ واري تصور ڪري ڏڪيو ٿي.
- .4 هن محبت، آمن، خدمت خلق ۽ حسن اخلاق ڏريعي نروان پد حاصل ڪرڻ جو رستو ڏسيو ٿي.
- .5 هن منهبن جي صحيح تعليم، تبلیغ ۽ تربیت لاء ڀڪشو (تارڪ الدنيا) درويش پيدا ڪري، خانقاھون ٺهرائي ڏرمي پرچار جو انتظام ڪرايو ٿي.
- .6 هي ۽ ڦرم جي ٿو ڦرم هندو ڦرم جي ويدن ۽ اپندين جي بنجاد تي بري ڪيل ۽ ان منهبن جي ستارڪ سمجھائي ۽ جي شاخ هو. ليڪن ان جا پوئلگ ويدن جي انتي تقليد جي خلاف هئا ۽ هر ڳالهه ۽ مسئلي تي غور بعد فيصلري ڪرڻ جا حامي هئا.
”خدماء صفادع ما ڪدر.“

[صحيح ڳالهه اختيار ڪريو ۽ غلط ڇڏي ڏيو.]

هنن کي برهمن وانگر ويدن جي انداي (ازي) هئن ۽ انسان ذات جي جملي لائح حيات لاء مكمل ڪوڊ هئن ۾ ويساه ڪوند هو. جيئن مسلمان قرآن کي الاهي ڪلام ۽ مكمل لائح حيات جو ڪوڊ تصور ڪن ٿا، تيئن نشي ڪيو.“ (سيد، 2009: 176-177)

شاه اطيف محبت کان سوء زندگي ٿئي حرف (الزامر) پتايو آهي. ڇوٽ سڀ ڪجهه محبت آهي.....

منزل ڏور مر مت، ڇڏ مر سير لکن جو
لنئو جي وات مر لٽ، لنؤه ري حرف هئن ڪي.
(سرائي، 1985: 01)

مُونا طورسينا سَدَا سَناسين،
پُورِبِ كنيو نه پاڻ سين بُغضُ بيراڳين،

ردا قُرب آهي راڙ جي اوچن آديسين،
ڪاپڙين، نه چوئيءَ سين ڏيكيو.
(بلوچ: 2009، 317)

تشد کنهن ب صورت ۾ فائو ڏيندر ڙ آهي. اهو جٽ ته تشدد ڪندڙ پاڻ کي مارڻ جو سامان جوڙي ٿو...
 پائي ڪان ڪمان ۾، ميان! مار ۾ مُون،
 مُون ۾ آهين ٿون، مَتَان ٿنهنجو ئي توکي لڳي.
 (بولج، 2009ء، 69)

شاه لطیف، سُر دیسی ۽ پانی ٻیتی آهیان، پریتن پالیاس، واری حقیقت بیان کندر ڪسی ۽ جی سات ۾ ریگو پورهیت ۽ کمی طبقي جا ماههو شامل آهن. ان ریت هو طبقاتي تفریق کي رد ڪري ٿو.

چوري ندوری، نه کو مائٹ مُنت جو
سوين هلن ساٹ ۾، کمی ۽ کوري،
آئے پڻ آهيان ان ۾، لکھي ۽ لو دي،
لکھائين اطياف چئي، ثرن جي ثوري،
آهيان أجوري، تنهنجي جوريں جيل لکھيان
(بلوچ، 2009ء 213)

شام لطیف 'ذات ذ آهی ذات تی' جو قائل هو، ان کری هو سند جی تمام لوک؛ هارین، نارین، ڪڙمین ۽ ڪاسین جو شاعر آهي. هن سر پریاتی ۾ چيو آهي ته:

ذات نه آهي ذات تي، جو و هي سو لمي،
آريون ابوجهن جون، سپر چام سوي،
جو راء و ت، رات رهی، تنهن کي جکي جان کي تان لمي.
(فاضي؛ 1993ع، 142)

شاه لطیف جی تصووف ۾ به طمع کان پری رہن وارا یکشوئن وارا هیجان صاف نظر تا اچن. هو سُر کلیان ٿم ان بابت چوی ٿوئه؛
صُوفی چائین سَد کرین، صُوفیءَ ایَّ ذ صَلَاحَ.

کاتی و جہ کلاہ، هن اچلی ابک یہ۔
(باوج، 2009ء، 50)

ڈنی ڈکویا، اُن ڈنی راضی رھیا،
صوفی تی تیا، جن کین کیاٹون پان سین۔
(باوج، 2009ء، 50)

صوفی لا کوفی“ کونہ یائشیں کیئے
منجوہ ورگی، پتھر ناہیں پیپر
جنی ساٹس وین رئی تنبی جو واہرو.
(بلوج: 50, 2009)

شاه لطیف سندھ جی هن قدیم پُد۔ جین۔ ویدانتی مت وارن کی آسمانی صحیفن واری پولی ۽ جی شبیهن ۽ استعارن سان ڳائی ۽ ساراهی امر ڪری ڇڏیو آهي. شاه لطیف هڪ سچوانسان آهي، هن اننی ۽ امر ۽ سچائی کی محتا ذئی آهي. جیڪا انسان ذات جي روحاني ترقی ۽ ستاري لاء ضروري ۽ اهم آهي. هن سر رامکلی ۾ چيو آهي ته:

مُونَا طُور سِينَا سَنَا سَنَايِسِينْ
 سَجَدِي هِيدِ سِيدِ چَئِي گُوذا گُودِرِیِنْ
 فَكَانَ قَابَ قُوسِنْ أوَ اَدْنِي، نانِگَا اِئِنْ نَمَنْ
 كَلْ مَنْ عَلَيْهَا فَانْ، باقِي كِينْ بِجنْ
 اللَّهُ وَلِيَ الَّذِينَ آمَنُوا يُخْرِجُهُمْ مِنَ الظُّلُمَتِ إِلَيَ النُّورِ اللَّهُ هُنَّا لِهَرِيَءَ پِرَپَرَنْ
 وَخَرَ مُوسِي صَعْقاً جَوَگِي جُنَگَ جَلَنْ
 مَا رَاغَ الْبَصَرُ وَمَا طَلَبَيْ، اَهْرِيَةَ رَوْشَ رَوْنَ،
 مُشاھِدو مَحَبُوبَ جَوَيْ اَتِي آيِسِيَنْ
 بِي يُبَصِرُ بِي يَسْمَعُ بِي وَصَالَ وَهَنْ،
 بِي يَمْشِي بِي يَنْطَلُقُ تَا اَهْرَنْ چَالَ چَلَنْ،
 سِيدِ چَئِي سَنَدِينْ، كَلْ بُچِينْ تُونْ كَهْرِي؟
 (بولج، 2009: 317)

هنن آيتن جومطلب هن ریت آهي:-
1 فکاڻ قاب ڦوسيئن او ڏئيٽه (سوره ”النجم“ آيت 9)

[بن کمانن جي فاصلتي تي اجا ب ويجهو]
2- گل من علليها فانه (سورة "الرحمن" آيت: 62)
[سيشي و فنا آهي]

3- اللہ ولی الذین امئوا بیحر جھم من الظالمت الی التور (سوره "البقره" آيت: 257)

[جن ايمان آندو الله سندن دوست آهي ئ كين اونداهي مان كيبي روشنیه ذي آثي تو.]

3- وَحْرَ مُوسِي صَعْقَاه (سوره "الاعراف" آيت: 143)

[ء پوء موسى غش قي كري پيو]

5- بی يیصر بی يسمع بی وصال وهن بی يمشي بی ينطقو

[منهنجو بيارو بندومون کي ذسي تو، مون کي بدی تو، مون سان سندس وصال آهي.]

5.4 بذمت اتهاس جي روشنیه:

سند ملک مهان موريا سمرات اشوک اعظم (424ق.م ۋفات) كان پوءىتمەرت ركتىز ملک هو، باخترى يوناني حاكمىن سودۇشىن، پارچىن، بذمت اخبار كىيەن کيتنى ئ حاكمىت چىي يكشىۋىچىن پىند كىو.

ايچ پنهور پنهنجي هك مقالىي ھلکى توت.

"كشان راج سند تي ذري گەت ھك سۇرەتى (78-101ع) رهيو. كىنىش بەرين (78-101ع) اتىر سند تي راج كىو، اهو

ئىشۇن بۇدىي تېيىو. انهىي دور پەدمەت پە ماھابان (ذى گاذىي) فرقۇ جىزىي، انهىي دور پە بەتكە دېوتا جى صورت پە عرض اگەنئى

ئ آندۇ باذاڭىن وارىي صورت ورتى، اهو اتىر سند ھ موجودە ذكىن پەنچاب تائىن آيو. اچو كىي پېرپەستى انهىي مستقل مفاد مەنھېي

(Panhwar, 2011: 133). "قوتن پاران بىت جي ھك فلاسفەر مان، اميدۇن ئ آسون پەچائىن وارىي دېوتا بىتجىن جو تسلسل آهي."

شاھ لطيف جا پوجا ئ پېرپەستى خلاف سۇرەتاملىكى ئ چىل بىت انهىي ساسلىي تي ھك كليل مەدمەت طور آهن.

پوجا كار م پان كى، سەمچەم كىن سامي،

تىي سۇرن سىن سىز وېھ م وسامىي،

خطرا چى خامى، تە نانگا رسىن ناڭ كى.

(بىلوج، 2009: 315)

پوجا كار م پان كى، پل پوجا كان پان،

لاھوتى لطيف چىي، سەن دە كەن سان،

چىن تىلەت تكىيا، ايء آدىسىن اھىجان،

چاشى چى چان، پۈزۈ پۈزۈ پار ذى.

(بىلوج، 2009: 315)

پوجا كار م پان كى، جوگى رەكچ جوگ،

خالق خادىم چىن كەرىن اىي زاول وۇ دۇ روگ،

يېڭىن كونھىي پوگ، نانگا وجىن نەڭتا.

(بىلوج، 2009: 315)

پوجا كار م پان كى، كوو راول پن رۇجال،

لباسان لطيف چىي، پل ويراجى وات،

مەن ماري كەر مات، تە تىرىڭ پەسين تكىي.

(بىلوج، 2009: 315)

"هن دور پە بىرھەمن، بذمت جا كىجه متا اختيار كىيا، كىجه جانورن جو ماس كائىن مىجيائىن ئ پنهنجي تەرم جو روب مەتائى

aho كىيائىن، جىيكو هان ھندو مت كىري چاتو وڃى تو. هن ستارى ايتروتە زور پەكىزىو جو كشان راجا واسديو (146-

176ع) پنهنجي راض خوشىي سان 145ع ھندو تەرم قبoliyo. تەنھن ھوندى بەھنھو مت وارن بذمت كى ذكىن ايشىا كان پاھر

دىكىن پوئىن كشانن ذىر گپتن (270-500ع) جي دور پە شروع كىي. اھى ئى ذىمياوارھەئا پەرائىي اپنېشىد تەرم كى بېھر جىارى

اھوروب ذىت جا، جىئەن تى هن كان پوءىھندو مت نالو پوٹو هو، جىكولفظ اتكىل انھن ئى ذىمەن ئارى گەزىي وبو." (Panhwar,

2011: 135)

ايچ پنهور بذمت جي ئاظھار ئىش كان اېگ وارىي سماجىي صورت حال بابت لکى توت.

"بذمت جي اچىن كان گەھتو اېگ جىن مت- وردىماند جەنئا پەترا جى مەندارىيە ھ اسىرىو، بىرھەمن مت جى مخالفت وارىيون حالتون

سند سودۇپىن ئەندىي كەن جى رىاستن ھ راس ئى چكىيون ھيون. ان دور پە كۇچىر كەنچىن جى كىري ماس جى كوت پىدا ئى

ھىي." (Panhwar, 2011: 105)

5.5 ويدانت:

”ويدانت‘ جي فلسفી જો બન્યાદ વિદેન તી રીકિલ આહી, વિદાન્ત બાબત સમૂરા મન્દેબ એહા દુઓફી કન તા તા જો બન્યાદ અંશન્દ તી આહી,

”ડ્રાચલ વિદાન્ત માન ફલ્સેફી જી તશ્રીય તી, જનેન જી તલીમ વિદેન મેંડ્ની વેની આહી.“ (માટે 1988: 238)

પ્રોવિઝ, ઓષ્ઠ ઓજ્ગ્યુડી ચોવીયાની નથરી, હન્ડી તચોવ જો ઓષ્ટનાદ તી રહ્યો આહી, હુન પિનેંજ્યી ક્યાબ ‘તચોવ જી હ્યુક્યુન્ટ’ માન વિદાન્ત બાબત લકી તોતે,

”હન્ડી તચોવ- વિદાન્ત જો સ્પીકાન ઓષ્ટ પ્રજારક મેંબ્લે શન્કર આચારી આહી. હન જી ફ્કર મોજ્બ, એચલ ઉલ્મ ‘મર્ફત નફ્સ’ (આત્મ વેની) આહી, હોર્જ કી એલ્ઝી એ ખિર ફાની મ્જિ તો એ ખારજી સિસ્ટર (Universe) કી ફાની, હન જી તલીમ મોજ્બ ‘બ્રહ્મા’ (અલ્હ) એદાક કાન મથાન્યુન આહી એ એન જી હ્યુક્યુન્ટ મલૂમ કર્ણ જો ઓષ્ટિયો, જ્વદાન (મર્ફત) આહી, સિસ્ટર જુન સમૂર્યુન શિયુન ‘સ્રાબ’ (માલા) આહી. એંઝે બ્રહ્મા આહી, સ્ટેન જી એન્ટ સાન એન્સાન માલા જી દોકી માન નકર્યુન સ્ક્યુન્ટ તો.“ (બ્રોવિઝ 1981: 36)

”શન્કર આચારી, જનેન જો જન્મ 788 મે ડ્કન હેન એ ત્યો હો, હુન જી વિદાન્ત મ્કટ્બ જેઝ્ન કાન એક ‘પિન્ગલી’ હે ઓષ્ટ ઓષ્ટ ઓષ્ટ ઓજ્ગ્યુડી, ન્સેટ તી રહ્યો આહી.

ક્યાબ, બંડી ફ્લેફ કે મામ સ્લો, મેં શિયુન મુહેન લુલ માટે લકી તોતે,

”પિન્ગલી જો યોગ દ્રશ્ય બાબત લકી હે મસ્ટન્ડ મન યોગ સ્વોર‘ આહી, જિક્યુ પંજિન ચદ્ય ઇસ્સ્યુયે જી આખ્રી ઢ્હાકન જો લકી ફરાર ડન્નો વિબો આહી.“ (માટે 2000: 206)

ગ્રન્ડિયો આહી, જનેન કી શાહ લાયિફ તોહિદી યોગી ફરાર ડિન્ડી તેમાર ગ્હેટોસાર આહી. પ્રોવિઝ, પિન્ગલી બાબત લકી તોતે,

”શન્કર આચારી કાન સ્વાએ વિદાન્ત જો ઓષ્ટ ઓષ્ટ પ્રજારક ‘પિન્ગલી’ હો એ ઓષ્ટ ઓજ્ગ્યુડી જો કાલી હો, હુન જો મશ્હોર કોલ એમ બ્રહ્મ એસ્પી - [એંઝે બ્રહ્મ] આહીયા આહી.“ (બ્રોવિઝ 1981: 36)

શાહ લાયિફ સુર આબ્રીયે મેસ્સીયે જી વાતાન આહ્રીયે ઓષ્ટ ઓજ્ગ્યુડી ક્યાફિટ મેર ઓલ્હેટ, જો કુલ્યો ઓથેર કર્યુન તો.

* સીટ આહીન તુન, ફ્ચા કન્દનિન કન સ્નેન,
 * લ્યે મુન તાન લ્ક, પુન્નુન ત્યેસ પાઠેનિ,
 * પુન્નુન ત્યેસ પાઠેનિ, વેન્ન સ્સેસી જો શર્મ,
 * પુન્નુન ત્યેસ પાઠેનિ, વેન્ન સ્સેસી જી સુન્નેન,
 * વેન્ન સુન્ને સ્સેસી જી, પુન્નુન ત્યેસ પાન.
 (બ્લોગ, 2009: 182-181)

શાહ લાયિફ સુર પુર્બ જી હે એની મેર ગ્રુ ગુર્કનાન્થ બાબત હેન રીત વાકાન્દિય ચિયો આહી તે,
 જન કી મેન મેર માલા, જોગ્યી સ્સીશી,
 જન કી મેન મેર મન્બ્રા, સામી સ્સીશી,
 કન્ના ગુર્કનાન્થ કી, સેટ ગ્રો જી સ્ન્ગા,
 પ્રિના સી મેર્હી મેર ક્રી એલાલ્લા.
 (બ્લોગ, 2009: 307)

પિંબત આય્ડિયા સંગે એન્નાયા પિનેંજ્યી ક્યાબ “ક્બિર ર્જનાલી” માન વિદાન્ત કન્દિ લકી તો:

”અંશન્દન જી જ્યાની મેર જેન્ગ મેર રહેંદ્ર પ્રોવેન્ટન વિદાન્ત તી ગુર કર્ણ શરૂ ક્યો એન્હન માન ફલ્સેફિયાના નિયું આંદ્ર કીયા. એન્ન તી દ્યુતાન્ન જી કથ્રન્ટ મેર ઓષ્ટ જો તચોર પ્રિના આન્હી એ તચોર કી વિદાન્ત યુની માબુદ વિદ જો નાલો ડન્નો વિબો.“
 (એન્નાયા, 1990: 6-10)

શાહ લાયિફ સુર કાહોર્ઝી મેર એન્હી એ જેન્ગ વારી ‘વાત’ કી ‘સ્વાત’, સ્નેન એ એન ફરાર ડિન્ડી, જોગ્યિન પારાન ગ્લેટ રસ્ટી કાન પ્રી ત્યેન એ
 ’ક્બિરી‘ મંજેન્નેરસ્ટી કી ટ્રેક કર્ણ, એન્ન ગાલ્લીન કી બ્યાન્ધ જી ગાલ્લી કર્યુન તો:

ક્બિરિયાન પ્રી ત્યા, એન્દ્યી પ્ન્યાન્થીન,
 એન્દ્યી કી આન્થી, હિર ન્સી આન્થી.
 (બ્લોગ, 2009: 133)

જેન્ગન્લ હ્યાના સી ન યીલા, રાહ હ્યા ક્ર્રણ,
 એન્જેરી સી ન પ્યાન, જ્યાની પ્યાન ચ્યાન્થીન.
 (બ્લોગ, 2009: 133)

દાક્ટર હોટચન્ડ મોલ્ચન્દ ક્રિયાની પિનેંજ્યી મર્ટ્બ ક્યાબ ‘શાહ જી રસાલી‘ જી મુદ્રાની એ લકી તોતે:

”ویدانت جي مکي اصولن کي، ‘بادرائين’ نالي هك مشهور رشي پنهنجي کتاب‘ ویدانت سوتر‘ ۾ جمع کيو ۽ ان کان پوءِ هندستان جي مشهور فلسفی شنکر آچاريه(7820-820ع) ویدانت سوترن ۽ ‘پکود گيتا‘ تي پنهنجيون لاثاني نیڪائون لکي، ویدانت‘ جي مت کي پوري‘ کمالیت تي آندو.“ (گریخاشائي، 1977: 84)

رسول بخش پليجو ڪتاب‘ تنين ماڻڪ، ميري‘ جي هڪ مضمون ۾ شنکر آچاريه بابت لکي ٿو، ”هن‘ پيائي ڪانهي‘ (ا- دويت - واد) جو نظريو ڏنو، چيائين ته جهان ۽ خُدا جو الڳ وجود ئي ڪونهي، حقیقت هڪ آهي، گھٺائي دوکو آهي، مايا ڪوڙ آهي.“ (پليجو، 2015: 72)

داسڪٽر هوٽچند مولچند گريخاشائي‘ مقدمه اطيفي‘، ویدانتي مڪتب مان تعليم پرائينداري رمز بابت لکي ٿو: ”کنهن لائق انسان جي خواهش ڏيڪارڻ تي ان کي‘ گرو‘ (مرشد) ‘برهم‘ (حق) کي سڃائڻ جي راهه بتائيندو هو.“ (گریخاشائي، 1977: 84)

سمورن ويدن جي پچائي‘ اپشندن‘ تي ٿئي ٿي. انڪري ان کي‘ ويد + انت = ’ویدانت‘ چيو وڃي ٿو. رشيد ملڪ لکي ٿو: ”اپنشد‘ نن لفظن مان جڙيو آهي. اپ‘ جي معني ويجهو، ني‘ جي معني هيٺ ۽ شد، سد‘ جي معني‘ ويٺ، مریدن جو پنهنجي‘ گروء‘ جي ويجهو ٿي‘ ويٺ‘ علم پرائين.“ (ملڪ، 2002: 130)

ان ريت اپنشد جي معني آهي ته چيلو، گروء جي سامهون ادب سان ويٺي، علم حاصل ڪري. ساڳيءَ ريت ادب سان ويٺ ۽ ڪي پرائين جو ذكر شاه لطيف سُرسسي آبريءَ ۾ هن ريت پيش ڪيو آهي:

ڪُنْ تِيُّ ڪِيچِينْ ڪُچِيو، ڪُجْ مَ، تا ڪُچِن،
اشارتونْ أُنْ جِيُون، سُكُوتانْ سُجِن،
وَتَانْ وَبِهِيْ تَنْ، سُنْ نَ سُورْ پِرائين.
(بلوچ، 2009: 192)

ڪُنْ تِيُّ ڪِيچِينْ ڪُچِيو، ڪُجْ مَ ڪُچِيائون،
رَهِيْ نَ رَتِيَّ جِيٽِري، أُنِيْ وَتِيْ أُنُون،
وَيِيْ وَذَلُون، هُوْ جِوْ وَنَ هُنْ جِو.
(بلوچ، 2009: 192)

رشيد ملڪ ڪتاب“اندالاجي“ ۾ اهڙي ویدانتي علم پرائين بابت لکي ٿو: ”اهڙين مجلسن ۾ راز جون ڳالايوون ٿينديون آهن، جن کي ڳجههه ورکڻ ضروري هوندو آهي.“ (ملڪ، 2002: 131)

شيو موهن اعل ماڻر، ڪتاب“هندى ڦلنے کے عام اصول“ ۾ لکي ٿو: ”اپنشد ۾ لفظ اپنشد ڪتب آندو وي ويو آهي، ۽ عام طرح سان ان کي‘ راز‘ يا‘ رهسي‘ جي معني ۾ استعمال کيو وي ويو آهي. اشتقاقي طور اهو لفظ“ اپنشد‘ خلوص سان ويجهو ويٺ جي برابر آهي. تمام گهڻن اپشن ۾ چتي نموني واضح ڪيو آهي، انهن لکيتن جي تعليم راز واري ۽ آپري ۾ آهي ۽ انهيءَ بابت اها خاص توجه ڏنڍي ويندي آهي ته اها تعليم ڪنهن غير حقدار کي‘ نڏنڍي وڃي.“ (ماڻ، 2000: 34)

ڳالهه پرييان جي ڳڄمه جي، ڳالهه مِريائِي ڳڄمه،
ههنياً اڄهه مَ منجهه، ت پريئشون پري نه ٿشين.
(بلوچ، 2009: 333)

اهڙي ڳالهه جنهن ۾ اپنشد جي اهر صداقت جو ت موجود هجي، اهڙو علم خاص شاگردن کي سندن ذهنی بلوغت کي پرکي ۽ پروڙي ڏنو ويندو هو، جهڙوڪ:

”ئُثْ تَوَامْ أَسَى، (أُهُو تون آهين) جنهن وسيلي اهو علم حاصل ٿئي ٿو ته انفرادي روح ۽ ڪائناي رو بنيادي طرح سان بلڪل هڪ ھڪجهڙا آهن.“ (ماڻ، 2000: 35)

شاه لطيف سُرسا ۾ انهيءَ واحد جي اسرار بابت صاف لفظن ۾ چوي ٿو:

أَحَدَ جِيِ إِسْرَارِ كِيِ، جُنْبِيِ دِنْوِ جِنِ،
سِيِّ مُوتِيِ كِيِنِ پَسِنِ، ذَارَانِ هَادِيَّهِ هِيَكِرِي.
(بلوچ، 2000: 339)

اپنشد هندی فلاسفی جي‘ ویدانتي مڪتب‘ جي اساسي عنصرن مان هڪ اهر فڪري ۽ منهبي هيٺيت رکنڌ علم آهي ۽ ننديي کند جي صوفياڻي فڪري اوسر ۾ هن جي وڌي اهميٽ آهي، شيو موهن اعل ماڻر لکي ٿو،

”اپنشد ڪائنات جي فلسفياڻي تشريح ڪرڻ ۾ انسان جي اوائلی جاڪوڙ جي نمائندگي ڪن ٿا ۽ انهيءَ لحاظ سان فڪر جي تاریخ ۾ ڏاڍا امُلهه آهن.“ (ماڻ، 2000: 37)

هو ویدانت جي انهن لکتن بابت‘ مقدمه اطيفي‘ ۾ وڌيڪ چوي ٿو،

”برهم وديا، يعني معرفت تي گرو ۽ چيلي جون رهاثيون، اپنشندن ۾ گذا كري ان کي ’ويدانت‘ يعني ويدن جو آخرى حد كري ڪوئيو ويو.“ (گربخاشاني، 1977: 84)

أپنشد اصل ۾ ويدن جي تshireج آهي. نياز همايوني صوفياشي شاعريه جي هك كتاب، ”آءَ كانگا كر ڳالهه“ ۾ ويدانت جي مقصد بابت لکي ٿو:

”ويدانت ۾ اپنشندن جي غير مربوط تعليم کي مرتب كري ان کي هك ترتيب ڏني ويئي آهي.“ (همايوني، 1992: 10)

نياز همايوني كتاب ”آءَ كانگا كر ڳالهه“ ۾ ويدانت، جو فلسفو ٻڌائيندي وڌيڪ لکي ٿو:

”برهم، حقیقت ذات آهي، ان کان سواءِ جيڪي کجهه هن ڪائنات ۾ ڏسجي بيو، سا مايا (نظر جو نيرنگ) آهي ۽ اوديا (جهالت) آهي، انساني روح (آتما) ۽ آفافي روح (برهم) اصل ۾ هڪ ٿي آهن.“ (همايوني، 1992: 40)

شاه لطيف ساڳي حقیقت سُر ڪليان ۾ هن ريت بيان ڪٿي آهي ته،

صورٰت سوجھه مَ نَتَهُ جِي، جَاتِي بُجْهِين جو
اَيَهُ سُخُنُ اَهِي سو، جو مَنَهُ مَقَابِلُ نَشِي.
(بلوچ، 2009: 49)

بِرَادُو سُو سَدَ، وَرُ وَائِيَ جو جِي لَهِين،
هَنَا اَكْهِينَ كَنَ، بَكْثَنَ ۾ بَهَّنَا.
(بلوچ، 2009: 49)

اهاساڳي ڳالهه، وحدت الوجود، واري فلسفی ۾ آهي ته حقیقي ذات هك آهي، اهويي ڪل، آهي، باقي سب ان جا مظہر آهن، اج يا صباح سڀئي مظہر، ويچي ڪل، سان ملندا. شومومن اعل ماقر، كتاب، ٻهڙي ٺڻڪ کے عام اصول، ۾ هم اوست، جي نڪته، نظر، سان لکي ٿو،

”اپنند جو خدا لافاني باطنی حڪمران آهي، هو هڪ پوئيل جنساري لڙهي مثل آهي، هو پنهني: روح وارن، ۽ بي روح وجودن، جي مرڪزی سچائي آهي، انهيءَ لحاظ سان کو متاهون، ماورائي اصول نه آهي، بلکه هر شيءٍ تي ڪلی طرح سان محيط، قادر آهي، هو ڪائنات جو خالق آهي ۽ پنهنجي ذات سان ان کي وجود عطا ڪندو آهي ۽ پوءِ پنهنجي ذات جي اندر چكي وندو آهي. هتي تخليق چن، ته ارتقا جو بيو نالو آهي.“ (ماڻ، 2000: 61)

شاه لطيف اها ساڳي صوفياشي رمز سُر آبرى ۾ سسائي جي صورت ۾ پنهونه جي ڳولا ڪندي، انهيءَ نتيجي تي پهچي ٿي ۽ کيس عرفان ٿئي ٿو،

وَرَقِيمَ سَيَّهَ وَتَائِنَ، يَازَ كَارَثَ جَتَ جِي،
”وَاللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ مُحِيطٌ، اي اَرِيَاتِيَ اَهِيَان،
سَيَّهَ ۾ پَنهُونَ پَائَ، كِيَنَهِي بُئَو بِرَوْجَ رِي،
(شيش، 2012: 39)

شاه لطيف انهيءَ ساڳي ڳالهه کي پنهنجي ڪالم جي سُر ڪليان، ۾ ”أَجَلُ، ۽ اللَّهُ، پَرِينِ پَسَاهُ، وَبِرِيٰ، وَاهِرُو،“ جي سههي صورت ۽ ستاءَ ۾ بيان ڪيو آهي ته،

سو ‘هي’، سو ‘هو’، سو ‘أَجَلُ’، سو ‘الله’،
سو پِرين سو ‘پَسَاهُ’، سو ‘وَبِرِيٰ’، سو ‘واهِرُو’.
(بلوچ، 2009: 49)

قرآن شريف جي ”سورة القصص“ آيت: 70 ۾ آهي ته:

”وَلَهُ الْحَمْدُ وَاللَّهُ تُرْجُمُونَ ②“

[سڀ حڪم سندس آهي ۽ ڏانهن مونايو ويندو].

سُر آسام شاه لطيف انهيءَ حقیقت ڏانهن اشارو ڪندي چوي ٿو:

حقِيقَتَ هَشِي، مُنْهَنْجِي جان جُدَا كَعِي،
هَكَ پَسَاهُ پَرِينَهُ رِي، سَكْهَانَ تَانَ نَكَّي،
ذَنَّيِ ۽ ذَنَّيِ رَهِيَو آهِمَ رُوحُ ۾.
(بلوچ، 2009: 338)

مشعل بوئيون، كتاب 'Sindh Through History and Representations'، ايس. ايضوي ۽ پين جي حوالن سان صوفين، نات پنڌ جي لاڳاپن بابت لکي ٿو،

”سنڌ جي صوفين ۽ شوازم، جا لاڳاپا ان ڳالهه مان ثابت آهن ته، صوفياشي مكتبن جا ڪجهه مرڪز قديم شوالائي آهي.“

(Boivin, 2008: 22)

اهويي هُن جو بنجاد آهي، ان ڪري تصوف جي وحدت الوجودي صوفي مرڪز جي اڳوتن 'شوان' (Shivaite Shrine) هئن جي تصدقى ڪري ٿو،

ويدانت جو بنجاد ڪنهن نه ڪنهن ريت وڃي قديم مذهب- سنڌومت سان وڃي ملي ٿو. 'لين دينيلاڻ' جو شو بابت چوڻ آهي ته،

”شوجو تاريخ کان اڳ وارونالو 'اون' آهي.“ (Aoumel, 1997: 22)

ابوالكلام آزاد بهن کي 'ستوسپيتا' جو واحد خدا قرار ڏيندي چيو آهي ته، هن واحد خدا جونالو اون آهي، جنهن جو تعلق موهن جي دڙي واري سنتو ٽنهنڀ واري زمانی سان آهي." (آزاد، 2008: 171)

سرسوٽي سرن ڪيف، ڪتاب، 'بهگت ڪبير- فلسف و شاعري' ه سنتو ٽنهنڀ جي واحد خدا هم 'شو' بابت لکي ٿو، "اني زمانی ه هڪ انقلاب ڦلاهر ٿيو، آرين، دراوڙن کي فتح ڪرڻ سان گڏ هن جا ڪجه، عقيدا ۽ فلسه اختيار ڪرڻ شروع ڪيا، دراوڙن جي ديوتا شو ۽ شڪتي ۽ پنهنجي ديوتائن ه شامل ڪرڻ ڳڳا ۽ ان كان پوءِ ديوتا، شو ۽ شڪتي ۽ بابت مستقبل فلسفي جو ظهور ٿيو." (ڪيف، 2013: 5)

پنبد آيوڊيا سنگه اپاڻائي، پنهنجي ڪتاب 'ڪبير رجنولي' ه لکي ٿو: "شومت کي مجٽ وارا وجود اعليٰ کي 'شو' جو نالو ڏيندا هئا ۽ ان جي تخلقي قوت کي شڪتي ۽ جو، انهيءَ قوت وسيلي شو، ڪٿيف کان ڪٿيف تر حالت هر جامد دنيا هر ڦلاهر ٿئي ٿو ۽ پاڻ کي مخلوق جي شڪل هر آثيدو آهي ۽ انسان جي ڪنهن ڪٿيف حالت کان لطيف تر حالت ڏانهن وتندو وجي ته اصلی شو واري روپ کي بيهر حاصل ڪري سگهي ٿو." (اپاڻائي، 1990: 12) شاه عبداللطيف، 'يوگ تصوف' جي سلسلي ه انهيءَ ڪثرت واري ڪٺافت کي وحدت سان ويچائڻ جي تلقين ڪري ٿو،

تاز ڇڏي ٿون ڄاڻ سِڪ، مَتِئُون سَيْ مُنْجَاء،
پهرين پاڻ قِتو ڪري، پرين پوءِ پُجاء،
وحَدَت سَان وجاء، ڪَنَافت ڪَثَرَت جَي.

(شيخ، 2012: 350)

شاه لطيف، 'سر رائي' هر مومن جي واتان چورائي ٿو، "مون هر جيڪا ڪٺافت ڪاك محل، جي هئي، سا رائي مينتری، مِتائي چڏي، ان ريت منهنجي دول منهنجا عيب ۽ اوگن ڏيکي ڇڏيا."

ڪَنَافت جَا ڪَاكِي جَي، سَا مِيَنْتَرِي مِيَتِيَامِ،
أُوگُنْ عِيَب سَدَامِ، سَيْ دَولِي دَكِي ڇِدِيَا.
(بلوج، 2009: 270)

عثمان علي انصاري، 'سچل سرمست جي ڪلام' ه 'ڪٿيف' کان لطيف، 'ٿيڻ واري صوفياتي سفر بابت لکي ٿو، "جَنْ أَقْرَبَ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدَ" جا هستي شه رڳ جي ويجهو آهي، سائي انسان جي هستي ۽ جو مرڪز به آهي، اهائي قوت، انسان جي رڳ هر سمایل آهي، تنهنڪري جيئن انسان جو روح، عارضي ڪٺافت کان پاڪ ٿيڻ و تو وڃي، تيئن تيئن ڦلاهر ۾ حجابات به هتندما تا وجن، تجليات چو طرف ٿيون نظر اچن، هي ۽ هو جو فرق نٿوري، دُوئي ختم ٿي وڃي ٿي، انهيءَ منزل تي عارف دعويٰ ٿو ڪري ته 'سبُخَانِي مَالْعَظَمَ شَانِي'، (النصاري، 1982: 40-41) هتي شڪتي ۽ اما هڪ اهڙو وجود آهي، جيڪو پنهنجي اصل سان ملن لاءِ تربٽي ۽ واجهائي ٿو، جيئن شاه جي رسالي گنج ه پهريون بيت آهي ته:

"وَيَلِّيٰ وَابِونَ كَرِي، كُنْلَ كَوْكَارِي،"

پاروتي خلقهار واري مظهر جي صورت هم، پنهنجي ذات، شو سان ملن لاءِ تربٽي ٿي، ٻاڪلاري ٿي ۽ واجهه وجوهه ٿي. پوءِ ئي کيس 'هنيات' يا 'نروان'، نصيبي ٿئي ٿو جيئن سَسْتَئِي ۽ جي روپ هر صفت جا ذات حقيري پنهونه سان ملن وارا درلاپ گھوٽ پٽائي هجي ڪل ڪلام جي 25 سٽڪرتو (25%) ڀاڳي واري پنجن سُرن: ابروي، معنوون، ديس، ڪوھاري ۽ حسيئي هر اهڙي ٿي 'ميڙائي' واري اظهار طور شامل آهن.

شاه لطيف 'سر آبريءَ' ه اهاساڳي 'الوهيت' ماڻ واري سَسْتَئِي ۽ جي ڪيفيت بيان ڪري ٿو:

پَيْهِي جان پَانِ ه، كِيمَ رُوح رِهَان،
تَنَكُو دُونَگَرَ ذِيَهِ ه، نَكَا كِيجِينَ كَان،
پَنهُونَ قَيْسَ پَانِ، سَسْتَئِي تان سُورَ هُنَا.

(بلوج، 2009: 178)

'ويدانت' ۽ 'وحدت الوجودي' نظريي ه ساڳي توحيدي تنوار موجود آهي، نياز همايوني پنهنجي سهيريل ڪتاب 'آءَ ڪانگا ڪر ڳالهه' ه لکي ٿو:

"وحدت الوجود جو نظرييو، ويدانت جي فلسفي سان مشابهت رکڻ جي ڪري هتان جي ماڻهن جي مزاج سان گهڻي ڦرنهڪي ٿي آيو." (همايوني، 1994: 11)

شو موهن لعل ماڻ، ڪتاب 'هندى فانسے کے عام اصول میں، 'وحدت الوجود' جي نظرئي جي قدامت ۽ ان جون خاص ڳالهيون بيان ڪندي چوي ٿو،

"وحدت الوجود" (ادويت) جي تعليم جيڪا شنڪر ڏني آهي، تمام قيمم آهي، نظريلاتي پاسي جي لاحاظ سان هن جون اهم ۽ امتيازي خاصيتون هي آهن:

1. اساسي ۽ آخرى حقيقت طور نرگن برهما جو تصور.

2. ان جي نتيجي پر مایا جي نظرئي پر اعتقاد.
 3. جيوهه برهما جوهکروهئن.
 4. نجات جو تصور، جو برهما پر جيو جي جذب هئن تي آزاريل آهي ئ عملی رُخ جي حساب سان هو محکمل ترك جي حمایت
 کري ٿو، انهيء مفهوم تگيان پر گوگيان ئي نجات جي وات آهي.“ (ماڻ، 2000ع: 260)

ويدانت واري مكتب پر اهو صاف پتايل ئ چاثايل آهي ته:

”ايڪم ايڊ اوڊيئم“

[برهم هڪ آهي ئ ڏٻه]

ان جو مطلب اهو سمجھائڻ آهي ته:
 ”جي ۽ آتما، پرماتما، هڪئي شي، آهن
 هُنا اڳهين گڏ، پڻهه پڻتا“

محى الدين ابن عربي كان گھٹو اڳ وحدت الوجود جو صوفياٺو نظريو سند پر ذرگو اڳائي دور كان ترقى ڪندو آيو، نيث استادي پر
 معلمي واري رهبري واري پد تي وجي پهتو هو.

پيرولم مهرچند آڏوائي پنهنجي تقيدي مقالي، ”گريخاشائي“ واروشاه جو رسالو منهنجي نظر پر آريا لوکن جو ميسوبوتيميا كان
 مصر پر ايران تائين پکڙجن ۽ اتي پنهنجيون حکومتون قائم کرڻ جي حوالي سان لکي ٿو،

”آريه لوک انهيء سموري ايراضيء پر هئا، جنهنجكري ويدانت مت اوڏهين ڦهليو، جنهن جو پيو نالو هان ‘تصوف’ يعني
 صوفي متو آهي،“ (آڻاڻ، 1995ع: 25)

حقiqet اها آهي ته ڏنڌڪائي آرين كان گھٹو اڳ شوازرم، وارو اهو سنتومت (Indus Religian) انهن ماڳن پر ملڪن پر ٻڪڙجي چڪو هو، اهو
 هڪ توحidi مت (Monotheism) هو، انهيء قديم سنتومت جون پاڙون گوانشان معلوم ٿيندو، اهوئي وحدت الوجود ۽ تصوف جو بنيدارهيو آهي.

او ملي، ڪتاب ’Dancing Shadows‘ پر لکي ٿي ته،
 ”سند پر ماڻهو چار لک ستر هزار ورهين كان رهندو پيو اچي، ۽ 28000ق.م كان وئي ماڻهو شو ديوتا جي پوجا ڪندا پيا
 اچن.“ (Aoumiel, 1994: 173)

هو شو جي فطرت ۽ بي مخلوق، پسوئن ۽ جانورن جي خدا هئن بابت وڌيڪ لکي ٿي ته،

”شو جي فطرت جي ديوتا طور پسوپتي (Lord of Beasts) واري اها مورتي ٿي، هزار سالان كان سند پر موجود آهي، ان كان پوء
 اهو مذهب ويجهو اوپر ۽ يورپ تائين پکڙجي ويو.“ (Aoumiel, 1994: 171)

”شدر (Shrader)“ انسائي ڪاوي پيبيا آف رلينجن ايڊ ايڪس“ پر ”آريائي مذهب“ جي حوالي سان لکي ٿو،

”قديم آريا، مذهب كان بنهه اٿ چاٿ هئا، هنن جون ڪھاتيون ۽ عبادت جي طريقن پر هڪجهڙائي مصر پر اوله، ايшиائي قبيلان كان اخذ
 ڪيل هئي، پوء هنن انهن طريقن کي هن، ٻونان، اتر ۽ وج يورپ پر ٻڪيري ڇڻيو.“ (Shrader, 1930: 12)

مولانا غلام مصطفوي قاسمي، هڪ مقالي سند جا اوليا ۽ صوفياء ڪرام، پر چاثايو آهي، حضرت بايزيد بسطامي (874/877ع) جو
 استاد ابو على سنتوي دibili هو، هوان بابت لکي ٿو:

”هو مون کي توحيد ۽ خاص حقiqتن جي تعليم ڏيندو هو.“ (قاسمي، 1971ع: 33)

”مشل بوئيون، ڪتاب ‘Sindh Through History and Representation‘ پر كليل نموني چاثائي ٿو،

”ابويزيد بسطامي جو تصوف پر اُستاد، ابو على السنتي هو، جنهن هن کي ڪجهه هندن جي تصورن كان واقف ڪرايو، ان ريت
 ”نروان“ جو تصور اسلامي صوفياٺو هئا، واري تصور طور هن تي آشڪار ٿيو.“ (Boivin, 2008: 29)

سند، اڳائي زمانپي كان وئي تصوف جي قديم صورتون رکنڌ رهي آهي. سند جا جيني فقير: جوگي، سامي، سنياسي، ڪاپڑي ۽ پيا
 پوڏي ڀڪشو-فقير اصل پر وحدت الوجودي، لوک هئا، شاه لطيف جي زمانپي تائين انهن جي ڀوگي تصوف کي ٻڪيون پختيون پاڙون هئندی،
 پيريا پنج سورهي گنري چڪا هئا، ۽ پتنجي ۽ واري پنٿ کي پارهن سو ورهيء گنري چڪا هئا. اهي ڀوگي صوفي هڪ ”الک“ نالي واري هستيء
 کي مڃيندڙ هئا.

سدائين سفر پر زمَنِ متى راه،

جنِ جي لَكَ سينِ آڪاه، هلو تکيا پسون تن جا.

(بلوج، 2009ع: 326)

شاه لطيف، انهن سناسين کي حضرت آدم“ کان پاڳ جو گوري چاثايو آهي.

”سناسي سيء، جي آدمان اڳي هئا.“

(شيخ، 2012ع: 117)

شاه لطيف جي ڪلام پر ڪيترائي بيت يا بيتن پر آندل ستون الحافي آهن، کن گهٽ چاڻ سگهڙن جوڙي شامل ڪيون آهن. جنهن ته

شاه لطيف پيو سچو ڪلام ان جي پاٿم رادو تردید ڪندي نظر اچي ٿو، جوڙوڪ: هي بيت آهي.

”ایه ڏئی ڏوھ، جیئن رام کوئلین رحملن کي.“
(شیخ، 2012ع: 117)

اسلام جي نديي کنڊ ۾ اچن کان پوءِ وحدانيت، ويدانت، جو پاڻ ۾ پختو جوڙ ٿيو.
غلام احمد پرويز پنهنجي اردو ۾ لکيل ڪتاب تصوف کي حقیقت ۾ دارا شکوه جي تصوف بابت اکي ٿو ته:
”دارا شکوه جي قادری صوفي عقیدي ۽ نظربي جو بنیاد، ويدانت تي آذاریل هو، اهو هندستان خاص طرح سان پنجاب ۾
عام ٿيو، هن پنهنجي لکثين ۾ زور ڏئي ڪري لکيو. مسلمانن جو وحدت الوجودي تصوف ۽ ويدانت هڪ ئي آهن ۽ رام ۽
رحيم بهڪئي آهي.“ (پرويز، 1981ع: 88)
مولانا غلام مصطفوي قاسميَّه کي به ان حقیقت جي چڱيَّه ريت پُرجمه هئي، انکريئي هن پنهنجي مقالی ”سنڌ ۾ تصوف ۽ طریقت جا
سلسلا“ ۾ لکيو آهي ته:

”تصوف هن سرزمين لاءِ کو اجنبى ڪونه هو، رگوان ويس بدلايو هو ۽ پوشاك بي اودي هئي.“ (قاسمي، 1971ع: 29)
داسڪٽر دیال آشا پنهنجي هڪ مقالی صوفي شاعر شاه عبداللطيف پٽائی ۾ لکي ٿو ته:
”شاه اطیف جي شعر ۾ تصوف ۽ ويدانت جو سهتو ميلاپ آهي، ويدانت جو سوترا آهي.
ایکو اهم بھوسام،

مان هڪ آهيان، اُن مان ڪئي روپ ذاريا اٿم، يعني هڪ برهمن مان ئي سجي سرشتيَّه جي اُنڀتي تي آهي ۽ اهو برهمن ئي
ساري سرشتيَّه موجود آهي. سچو پسارو اُن هڪ ۽ حق جو آهي.“ (آشا، 2015ع: 143)
شاه اطیف ان هيڪڙائي واري حقیقت بابت ساڳي گلهه بیان کري ٿو ته:
وَحَدَتْنَ كَثُرَتْ تِي، كَثُرَتْ وَحَدَتْ كُلُّ،
حَقُّ حَقِيقِي هِيَكُرُونَ بُولِي بِيَعَ مَ يُلُّ،
هُوَ هَلَاجُو هَلُّ، بِاللَّهِ سَنَدُو سَجَّيْنَ.
(آذواني، 1995ع: 43)

داسڪٽر دیال آشا پنهنجي مقالی ۾ وڌيڪ لکي ٿو ته:
”هڪ ويدانتي سوترا هن ريت ب آهي،

”کُثْ تُوا فَرَأَيْ“

[”أُهُوتُونَ آهِينَ.“] (آشا، 2015ع: 143)
پاٿئين جل جَلَهُ، پاٿئين جان جَمَالُ،
پاٿئين صُورت پَرِينَ جي، پاٿئين حُسْنُ كَمَالُ،
پاٿئين پَيْرُ مُرِيدُ تِئي، پاٿئين پَانَ خِيَالُ،
سَيْ سَيَوَئِي حَالُ، منجهان ئي مَعْلُومُ تِئي.
(بلوچ، 2009ع: 48)

هو ويدانت جي اپٽار ڪندي لکي ٿو ته:
”هڪ ويدانتي سوترا هن ريت آهي.

”ایکو برهمن دوٽي ڏاستي.“

ساڳي ڪري ٿو:
سُو هِيَ، سُو هُو، سُو أَجْلُ، سُو اللَّهُ،
سُو پِرِينَ، سُو پَسَاهُ، سُو وِيرِي، سُو وَاهُوَ.
(بلوچ، 2009ع: 49)

هڪ ٻيو ويدانت سوترا هن ريت آهي:

”آهَم بِرَهْمَمْ آسَمِيْ“

[”آءَهَم بِرَهْمَمْ آهِيَانَ.“]

جنهن جو چتو عڪس شاه اطیف جي ڪلام ۾ ملي ٿو.
اسين سکون جن کي، سي تان اسين پاڻ،
هائُ وج گمان، صحیح سُجاتا سُپرین.
(آذواني، 1995ع: 43)

حضرت باليزيد بسطاميَّه جو استاد ابو علي دبليو هو، جنهن هن کي توحیدي راز سیکاريا ۽ سمجهایا هئا. غلام احمد پرويز لکي ٿو ته:

* انهن بيتن تي وڌيڪ تحقیق جي ضرورت آهي چو ته اهڙا ڪيتراي بي شاه اطیف جي ڪلام ۾ پوءِ وارن سگهڙن ۽ فقيرن جوڙي شامل ڪيا آهن.

”صوفین ۾ هڪ ملامتی فرقو ب آهي، جنهن جو سلسلو بايزيد سسطامي سان وجي ملي ٿو، هن فرقی جو هڪ اهم رکن شيخ عبدالله شطاري هندستان آيو، هن قادری فرقی سان ميلاپ ڪيو، ۽ پنهي جي ميلاپ سان هڪ نئون مسلڪ وجود ۾ آيو، هن جو مهندار شيخ محمد غوث گوالياري هو، هن هندو سنیاسین، يوگین کان تمام طور طریقا سکيا ۽ انهن پتاندر هلندي چلا ڪيبيا ۽ مراقبا ڪيا، ان ريت ويدانت، قادری ۽ شطاري مسلڪ کي گھتو متاثر ڪيو انهيء زمانی ۾ پنجاب ۾ قادری فرقی جو مشهور صوفي ميان مير هو.“ (پروين، 1981ع: 88)

حضرت ميان مير، جيڪو اصل سڀوڻ جورهاڪو هو ۽ اڌ صدي اڳ تائين ميان مير سنتيء جي نالي سان ڄاتو ويو ٿي، سوهان هن دور ۾ ميان مير لاهوري، تو سڏجي، ان بابت غلام احمد پروين لکي ٿوت: ”دارا شکوه پاڻ کي قادری صوفي ڪري لکندو هو ۽ ملا شاه بدخشي جو مرید هو ۽ جنهن جو مرشد وري ميان مير لاهوري) هو.“ (پروين، 1981ع: 88)

غلام احمد پروين، ننڍي ڪند جي سجي ويدانت ۽ وحدانيت واري فڪري آذاريل ڀڳتي تحريڪ کي مسلمانن ۽ هندوئن کي ويجهو آئڻ واري تحريڪ بدران ان کي اسلام جي برخلاف هڪ وڌي سازش ڪوئيندي لکي ٿوت: ”ڀڳتي تحريڪ حقیقت ۾ اسلام جي خلاف وڌي گھري سازش هئي.“ (پروين 1981ع: 88) حقیقت ۾ يوگ تصوف واري نظرئي تي آذاريل ڀڳتي تحريڪ خدا جي عشق ۽ وصل جي خواهش تي پتل فڪري دارا آهي، جنهن ۾ پرين سان ملڻ واري سَ غالب آهي، اها ڳالهه عام منهي انسان جي سوج ۽ فڪر کان گھشي متاهين آهي، جيڪي دين ۽ دنيا پئي گڏ رکڻ چاهين ٿا. شاه لطيف انهن ڪاپڙي- صوفين لاء چوي ٿوت.

ڪيهي ڪام ڪاپڙي، ايهيءَ رُوسِ رُون،
نڪا دل دوزخ ذي، نڪين بهشت گھرن،
نڪو ڪم ڪفارسِين، نڪا مُسلماني من،
اڀا ايشن چون، پرين ڪجاھون پانهنجو.
(بلوچ، 2009ع: 319)

پروين پنهنجي ڪتاب ”تصوف جي حقیقت“ ۾ لکي ٿوت،

”هندو پنهنجي ذرم کي اسلام جي مقابلي ۾ نڊيو آئي سگهي، انڪري هن ‘وحدت الوجود’، ويدانت(واري صوفي فڪري اثرائي نموني استعمال ڪيو، جئن رام ۽ رحيم هڪ ٿي وجن تهندو ذرم ۽ اسلام ۾ مفرقئي ختم ٿي ويندو، انهيء تحريڪ جا پرچارڪ ڀڳت سوردادس، يڳت گووند داس، يڳت ڪيدين، ميران پائي ۽ گروناڻڪ هئا، جيڪي واهن وستي گھمي ڦري ڪري ڪري پاڻ به عوامي پولي ۽ شاعري ڪنداهئا، نچدا ۽ نچائيندا هئا.“ (پروين 1981ع: 88-89)

شاه لطيف، تصوف جي اهڙين نفيس ۽ نزاڪت وارين رمزن کي ذسمجهندڻ، اهڙن فتوبي باز عالمن لاء چوي ٿوت، ”قاضي! تون ’الف‘ ئي ڪون، اجهئو ۽ توکي هن ڪتاب جي ڪھڙي خبر آهي؟“

پئي ۾ پئي، تان تو ’الف‘ نه اجهئو
ڳالهه پريان جي ڳجهه جي، جيئي نه نئي،
خبر تو ڪيهي، قاضي، هن ڪتاب جي.
(بلوچ، 2009ع: 73)

سچل سرمست پنهنجي ڪلام جي هڪ ڪافي ۾ هن ريت بيان ڪري ٿوت،

قاضيا! ڪيهي مسئلي ڪريندئين، عشق شرع ڪيا لڳي لڳي
دوزخ بهشت دي ذي نا ڏرڪي، ڀوءَ اسان ڪونون ڀڳي ڀڳي
باب بره دا ڪوئي نه پڙهندئين، ڪاغذ لکيندئين بگي بگي
مئين رانجهي دي رانجهن ميدا، ازل ڪونون اڳي اڳي
سچو هي مسکين نمائا، توه تيدي نال تڳي تڳي
(بيگ، 2008ع: 455)

هتي پروين انهيء وحدت الوجودي صوفياتي تحريڪ ۾ انسان دوستي واري مقصود کي وساري ويهيء توءِ الڳ هستي، الڳ مقصود ۽ الڳ متي واري وحدت الشهودي فرقى جو هڪ ذريو وکيل نظر اچي ٿو، ان ريت هوندو ڀگن سان گڏ پنجابي ۽ سنتيء صوفي شاعرن تي جلؤون ڪندي نظر اچي ٿو، هولکي ٿوت:

”هوندانهن پنجابي ۽ صوفي شاعرن واري شطاري ۽ قادری صوفين جو ڳڻ جوڙ ت بهرين ئي ٿي ويو هو، مٿان وري چشتئي خانقاھ، هڪ بيو چهٻڪ وهائي ڪييو، ان ريت جو وحدت الوجودي فڪر هن جي رڳ ۾ سمائجي ويو، پنجابي شاعري ۽ ۾ بلهي شاه، شاه حسين، خواجه غلام فريد، سلطان باهو، شاه علي حيدر ۽ سنتيء شاعرن ۾ شاه عبد اللطيف ڀتائي، شهباڙ ڦلندر ۽ بين سنتيء صوفين اهڙي ڪتي ڌمال وڌي جو انهيء تماڻي ٿو، ۾ اسلام جو نالو نيشان تائين گمر ٿي ويو.“

(پروين، 1981ع: 90)

اسلامي تصور کي ريج، يوناني، ايراني، سنسکرت واري فکر ۽ فلسفی مان مليو، اهو سچو فکري مواد ترجمي جي صورت ۾ عربي ٻولي ۽ پهتو ۽ سچي اسلامي دنيا ۾ نيون فکري ڏارائون جوڙي ورتائين. ان بابت شاه لطيف جي کلام ۽ فکرتی وڌي دسترس رکنڌا ايج. ٻي سورلي لکي ٿو:

”صوفی مت ۾ چار مکیہ ذاریا عنصر آهن، جی بیشک هی آهن،

“پهريون عيسائيت، بيو افلاطون جو روحاني عشق ۽ اوير وارو تصوف مليل نئون فلاطوني نظريو، تيون روحاني ادراكي فرقو ۽ چتون هندستان جي منهبي فلاسفائيه مرتپسيا ۽ تياڳ جو اصول۔” (سورا، 2005: 358)

ان ریت انهیءُ هم اوست، وارین فکری ڏارائين تصوف جو هڪ وڏو جهان جوزي ورنو، جنهن ۾ اولههٗ اوپر وارا سمورا صوفیاتا نظریا شامل رهيا آهن.

پرویز جي گوهر افشاراني انهيءَ کائناتي (انسانيءَ خدائيني) محبت واري صوفيءَ مسلك خلاف سندن شاعريهَ جي حوالي سان سندس سچي کتاب "تسوف کي حقيت" هر نظر ايندي، هو قرآن جي سخت موحدانا تعليم هر صوفياتي مفهوم رکندر آيتن جي مقصد هر معنوي کان به واقف نه آهي. جھڙوڪ:

وَفِي آنْفِسِكُمْ أَفَلَا تَبْصِرُونَ (٦)

[الله] او هان جي جانيں ۾ آهي پوءِ چونتا ڏسو۔

وَهُوَ مَعْكُمْ إِبْنَ مَا كُنْتُمْ (ط)

[٤] اهو (الله) توهان سان گذ آهي، جتى به توهين ويندا.]

تصوف جیکو سمورن مذهبن جو عرق کيدي، انهيءَ 'مند' کي ريءَ 'ناثي' و ريءَ 'لوب' رڳو انسانذات جي بتدي هه ايکتا لاءِ پئي ورهايو، سو مذهبی کترپتو روکندرن کي راسن ذ آيو هه اج بآهو وحدت الوجودي مئ خانو، سچي سند سودو نتني کتب هه دنيا پم جاري په ساري آهي. اهڙي اتحاد انساني هه امن عالم واري مقصد حاصل کرڻ لاءِ بزم صوفياست، پاران چهين ڪل تضافي ڪانفرنس هه جي. ايم. سيد جو پنهنجي افتتاحي خطبوي هه چيو هو،

”کثرت مذاہب پویان بپیادی وحدت جي چا، جنهن مطابق جملي منهبن جي بوئگن کي بلهمي سمجھوتی، رواداري ۽ بلهمي تعاون ذريعي اتحاد، امن ۽ انساني ترقی ۽ لاعٰے گنجي کمر کرڻ واسطي آماده ڪرتو آهي.“ (سند، 2000ء: 70)

شہزادیف سُرکلیان، مہاری صوفیائی حقیقت کی سون جہڑی سچی گالہ چوی تو جیکا عام مائہن کی سمجھہ مرنشی اچی۔

لِكَيْ عِيَان نَّتِي، كَيْ بُرُوْيِ كَون، سَچِي جَهْرِي سُون، مُنْهِ نَّبِيَيِ مَلْهُوْئِين.
(باوج، 2009: 51)

ءاڻا ڪو خلیفی نمونی جو آهي، جيڪو فقیر نظامائي

اللهُمَّ لِلَّهِ عَوْنَوْ آهِي. اهْرَوْئِي وَتِيكَ سُنواريل خِيال وَيَجْهَرْ آهِي وَارِي دَقْرِيرْ صَوْفِي جَانِشْ چَنْ پَنْ پِيشْ كَيِو آهِي تِه.

نی ن مان، ہم بورن ہار،
کبیرا مکسن کھاؤ، چھاں پے سنسار۔
(فہریں 2016ء: 57)

صوھي جانش چن انهيءُ اعليٌ خيال کي هن ریت پیش کيو اهي ته:

سارو عرق فران جو، صوفین پیتو سُنّه،

مکن تری ویا ماکتی، ملن پیتو دد،
جانش حُنْ نَهْ لَهْ مسْلَهْ مُلْنَهْ حَا

جاءَنْ چنْ نه ٻڌ، اهي مسٽلا ملن جا.
(جن، 2009ء: 299)

۱۳۱

٥٠٦ تصوف جي محصر تاريخ: تصوف جو فکر ئے فاسفو هك كائناتي حقیقت اهي، ان جو لاڳاپو تمام اڳائي دور سان اهي ئه هن فكري مكتب تصوف جا بنیاد دنیا جي هر مذهب ئے عقیدي پر صاف ئے چتا نظر ايندا، دنیا جي تمام مذهبین جي وج پر 'اتحاد اديان'، جو بنیاد 'تصوف' تي وڃي جڙندو. تصوف كائنات هر خدا جو جلوو میئن ئے ان جي رضاقي راضي رهش، ان سان پُر شوق وصال جي تمنا سَد جو نالو آهي.

داستان اس. ام. حمانگاه، نیویورک، مقاله، 'شاه لطف حومنه، فلاسفه'، متصوی حومه شاد بدانستی لکه آهن، ت.

”فاظ تصوف (Mysticism) راز یا گھم (Mysteries)“ مان ورتل آهي، جنهن جو یه بشاد یه یونانی لفظ Myein آهي، جنهن جو مطلب

مفهوم آهن، دنیا کان 'اکمونیند' کوٹ، 'اکل'، 'کے' کے، اند، ولد، 'اکسان نسٹ'۔ (جانکار، 2005: 100)

اهنگ اند وادی اک سان برین سپت وادی نکتی، که نداد کردن لاعطف سائین فرمائی، تو:

دیک مَ تُون سین تِن، جي مجازیاتيون مُنهن ۾
ڪین سُڃانو سُپرین، نهاري نیشن،
پرین سی پَسِن، پیشی جِنی پوئون.
(شخ، 2012ء: 327)

پروفیسر سلیم چشتی پنهنجی کتاب ”تصوف جي تاریخ“ ۾ تصوف جي حقیقت بابت لکی ٿو،

”دنيا جي قومن جي صوفیائی ادب ۽ صوفین جي قولن جي مطالعی مان اها ڳالهه واضح آهي ت، پنهنجی ماہیت (حقیقت) جي لاحاظ کان تصوف ان شوق جو نالو آهي، جیکو هڪ صوفی ۽ جي دل ۽ دماغ پر خدا سان ملن جي لاءِ انهی ۽ شدت سان موجزن هوندو آهي، جو ان جي پوري عقلی ۽ جذباتی زندگی ۽ حاوی تي ويندو آهي، جنهن جو لازمي نتيجو اهو نکرندو آهي ت صوفي انهی ۽ (خدا) کي پنهنجو حیاتي ۽ جو مقصود بنائي ڇڏي ٿو، گفتگو کري ٿو، انهی ۽ بابت، خیال ڪري ٿو، انهی ۽ جو، ياد ڪري ٿو، هن (الله) کي، ڪلمو پڙھي ٿو، انهی ۽ جو شفق جي گاڑھا ۾، دریاء جي روانی ۾، گلن جي خوشبو ۾، بلبل جي آواز ۾، تارن جي ڄمکڻ ۾، صحراء جي وسعت ۾، باغ جي شادابي ۾، مطلب ته فطرت جي سورون مظہرن ۽ قدرتني نظارن ۾ هن کي خدا جوئي جلوو نظر اچي ٿو.“ (بشتی، 2009ء: 11)

شاه لطیف انهی ساڳی صوفیائی الہی حسناتکی ۽ غرق کیفیت بابت ’سُر کلیان‘ ۾ فرمائی ٿو،
توکی رسی تو ڏئی، جُملوئی جمال،
کونھی پئو خیال، جي شارکے شکے وجایین.
(بلوچ، 2009ء: 53)

هن دنيا ۾ هڪ کائنات ۽ ان جي مانداث تي غور فکر کندڙ ۽ سنساري مادي تي تحقیق کندڙ سائنسدان جا ٻـ گروه آهن. هڪڙا هن دنيا کي هڪ حادثو قرار ڏين ٿا، ان ريت هن سنسار جي سموری جنسار کي به حادثاتي وجود سمجھن ٿا ۽ بيا سائنسدان هن کائنات کي جوڙڻ واري هڪ متاهين هستي ۽ جا قائل آهن.

داڪټر سلیم چشتی ان بابت لکي ٿو،

”جيڪي سائنسدان خدا جي هستي جا قائل آهن، اهي ان کي کائنات جو صانع (جوڙيندڙ) قرار ڏين ٿا ۽ اهو به چون ٿا ته خدا، هن کائنات کي بنائڻ ۽ منجھس فطرت جا قانون نافذ ڪرڻ کان پوءِ ان کان لتعلق ٿي چڪو آهي. انڪري انسان ۽ خدا ۾ نه ڪورابطو ۽ تعلق آهي ۽ ذئي سگهي ٿو.“ (بشتی، 2009ء: 11-12)

شاه لطیف سُر کيڏارو ۾ شهادت امام حسین ”جي حوالی سان الله جي بي نيازي جو ذكرهن ريت ڪيو آهي،

”الله الصمد“ بي نيان ساڪري جا چاهي.“

(بلوچ، 2009ء: 415)

ساڳي ۽ ريت فلاسفر به بن گروهن ۾ ورچيل آهن. هڪڙا وجود باري تعاليٰ کي د مڃيندڙ ۽ بيا وجود الاهي کي مڃيندڙ آهن، پر هو به هن کائنات جي متاهين هستي جو اهڙوي تصور رکن ٿا، جهڙا پوئين گروهه وارا سائنسدان رکن ٿا.
هو بي نياز هستي آهي، هڪ سنتي پهاڪي موجب، ”الله، بي پرواوه بادشاهه آهي“، ”الله صمد“ آهي. شاه لطیف به ’سُر آسا‘ ۾ إهائي ڳالهه ڪري ٿو،
”آءُهن کائنات جي لامڪانيت ۾ لوچان پئي، هن جي ڪاٻه حد ناهي، محبوب جي حُسن جو انت حساب نتو ڪري سگهجي، ۽ هو پرین بي پرواوه آهي.“

لوچان ٿي لاحَدَه، هادِيَه لَهَانَ نَهَدَه،
سُپِيرِيان جي سُونَه جو، نَكُو قَدُّه مَدَه،
هَتَ سِكُنَ بِي عَدَدَه، هُتِ پِرِينَ پَرَواهَ نَاهَهَ كَاهَهَ
(آذواني، 2013ء: 286)

مولانا ابوالكلام ”آزاد‘ پنهنجي کتاب ’فلسفو‘ (اصول، حدون، تاريخ ۽ ارتقا) ۾ لکي ٿو،

”دنيا ۾ وحدت الوجود (Pantheism) جي عقيدي جو سڀ کان پراؤ سرچشموم هندستان آهي، غالباً یونان ۽ اسڪندریا ۾ پٺ هتان کان ئي اهو عقيدو پهتو ۽ جيد افلاطوني فڪر (Neo-Platonism)، جنهن کي عربن غلطی ۽ سان افلاطون جو منصب سمجھيو هو، انهی ۽ تي پنهنجن خيالن جي عمارت ڪري ڪئي.“ (آزاد، 2015ء: 117)

شاه لطیف انهی ۽ قدیم وحدت الوجودي فڪر بابت هڪ سٺ ۾ چوي ٿو،
”سلامان اڳي هئي، سا سُٺائون ٻانگ.“

قدیم اتهاس ۾ هندستان مان هتي مراد ”قدیم ست‘ ئي آهي، جتان ۽ ویدانت جي ابتدائي ٿي، پر هن دور جي تصوف جو ”جامد‘ (جد آدم) حقیقت ۾ افلاطون (Plato) ئي آهي، جیتو شیڪ عقلیت پسندی ۽ جي شروعات دیما قریطس (348-427ق.م) ۽ ابیقورس (341-370ق.م) جهڙن فلسفین کان، باطنیت جي ابتدافي ثاغورث (582-500ق.م) کان ٿي آهي، ان کان پوءِ افلاطون وٺ عقلیت ۽ باطنیت وارا پئي فڪر گڏ ٿي ويا، پر هن کي فڪري اهمیت عقلیت کان وڌيڪ باطنیت جي ذريعي ملي جو هن سینی کان پهرين اهو تصور پيش ڪيو ته:

”هن محسوسات واري جهان (عالماً محسوس) كان متى به هك مثالاً جهان (عالماً امثال) موجود آهي، جي كو حتىقي جهان جو وجود ركي ٿو ۽ هي جهان ان جو پاچو آهي ۽ هن جهان ۾ جي ڪجهه ٿئي ٿو سو هڪ سراب (دوكو آهي).“ (پرويز، 1981ع: 27)
شاه لطيف انهيءَ اعليٰ مقصد بايت رات ۽ ڏينهن جي مثال سان سمجھائيتني چوي ٿو، ”نور جي صفتني ۾ ڪاري رات ۽ اچو ڏينهن ٻئي اچي وجن ٿا، پر جتي پرين موجود آهي، اتي ڪو دنگ ۽ روپ ناهي.“

ڪاري رات، اچو ڏينهن اي صفتان نور،
جي پرين ۽ حضور، اتي رنگ نه روپ ڪو.
(بلوج، 2009ع: 49)

افلاطون جي هن فلسفه کي اوچ هڪ جماعت هئان مليو، جنهن جو سروان فلاتينيس (Plotinus) هو. هن جو جنم مصر جي هڪ شهر لاثيكابولس (Lycopolis) ۾ 204ع ۾ تيو هو ايمونيس سڪس (Ammonius Saccas) جوشاغرد ٿيو ڀارهن سال هن جي خدمت ۾ رهيو. هن ئي جماعت جي هڪ چشي اپولونيس آف تائنا (Apollonius of Tyana) هندستان جي ياترا ڪندي، اتان جي برهمنش کان هندی تصوف جا سبق ورتائين، ۽ پئي پاسي وري فلاتينيس وري هڪ رومي لشڪر سان گذ ايران ويو ۽ اتي جي مفن، کان مجوسي تصوف، جي تعليم حاصل ڪيائين. ان کان پوءِ انهيءَ جماعت فلاتينيس جي رهبريءَ ۾ رقميم افلاطوفي، هنديءَ ايران فاسفن کي ملائي ڪري جديد روپ ڏنو، جنهن کي نو فلسطيني فاسفو (Neo-Platonism) چيو ويندو آهي، ان جو مرڪز مصر جو ماڳ اسڪندره هو.

رسول بخش پليجو جي ٿئي، گيرت جي كتاب، هندستان جو وروٺو، جي حوالي سان لکي ٿو،
”مصر جي شهر سڪندره ۾ پدن جو هڪ يکو پاڙو آباد هو، اهي هندستان مان پرچار ڪرڻ آيا هئا، يوناني فلسفه فلاتينيس جا خيل ٻتمت کان متاثر ٿيا هئا.“ (بلوج، 2015ع: 69)

فلاتينيس جو مشهور كتاب روحاني دنيا جو دروازو، آهي، هن جو مشهور شاگرد فرفريونس نالي ڏاهو هو، جنهن جو جنم 223ع ۾ تائز (Tyre) جي مقام تي ٿيو، هو 263ع ۾ فلاتينيس جو شاگرد ٿيو، هو عيسائيت جو وڌو نقاد هو، هن چيو عيسائيت جا عقيدا ۽ رسمون مڙني منبهن تان ورتل آهن. اتان ئي فيلو (Philo) جو ڀيودي تصوف هن مكتب کان متاثر ٿيو، انهيءَ تصوف جي اثر هيٺ توريت جي شريعه، معرفت ۽ حقيقه ۾ بلجي وئي، ان ريت ڀيودي تصوف جو اولين كتاب ازهار وجود ۾ آيو.

پروفيسر يوسف سليم چشتني تصوف جي تاريخ ۾ ٽلكي ٿو،
فالوطيني فلسفه جوهڪ عام مختصر خاڪو هن ريت آهي:
”فالوطين جي فلسفه جو بنيدا وحدت الوجود تي آهي.“

1. هن چي راءِ ۾ وجود، حقيقي جو جزو آهي ۽ الواحد تي آداريل آهي.
2.

3. اهو الواحد بلڪل اكيلو آهي، وسبيع ۽ غير محدود آهي، جسم ۽ صورت کان پاك آهي ۽ سمورين صفتني ۽ تعريفن کان متاثنوں آهي، جذهن اسان کان سمورين صفتني ڪريون ته اهو ڪنهن حد تائين عقل ونان ٿي سگهي ٿو، سچي ڳالهه اها آهي ته اسين وحدت ۽ خير جا تصوّر بان سان منسوب نئا ڪري سگهون، ڇاڪاٿا ته انهن سان بان جي ذات جي حد بندی لازم ٿئي ٿي.“ (پشندي، 2009ع: 84-83)

سر ڪليان ۾ شاه لطيف چوي ٿو، ”الله ته جاء تي موجود آهي، ڪابه جڳهه هن کان سوء ناهي، سوال پيڻ چڏي ڏي ۽ رضامندي واري وات محبت جو اصل رستو آهي.“

سڀڪنهين ڏانهه سامُون، کو هئُ خالي ناه،
احدان جي اڳ ٿئا، سڀ ڪانهه ڪبا ڪانه،
محبُّ منجھين مئ مانه، مون اڄانندی اڄهڻو.
(بلوج، 2009ع: 49)

داسڪر هو تچند مولچند گريخائي تصوف جي هڪ اوائلی صورت بابت لکي ٿو:

”عيسائي مذهب جي شروعات ۾ هڪڙو ڪوفو پئا ٿيو، جنهن ظاهري عبادت جو دستور قتو ڪري، اندر اڃارڻ تي گھتو زور ڏنو، انهيءَ ڪوفي جا معتقد پاڻ کي ناستڪ يعني عارف سدائڻ لڳا، وري چو ڏنهينهه صدي عيسويه ۾، جرماني ۾ مستر ايڪهرت ۽ فرانس ۾ سندس مشهور جيليءَ، مادم گيئان انهن معنو اصولن جي نئين سر پرچار ڪئي ۽ انهن کي پائنسه يعني زاهد جي نالي سان سڌيو ويچي ٿو، پر اهو معنو مذهب جهڙو هندستان ۽ ايران ۾ اوچ تي رسيو تهڙو پئي ڪنهن بهندڙ.“ (گريخائي، 1977ع: 84-83)

انبيا ۾ تصوف جي وحدت الوجودي شڪل ’وبدانت‘ آهي، ان جي تعليم رڳو خاص مائهن لاءِ ئي هئي، جي ڪي انهيءَ حق جي ڳولا ۾ هئا. ان بابت گريخائي لکي ٿو:

”هندستان ۾ آڪاني سمي کان وني اهي اصول موجود هئا، مگر عام طرح انهن جو پرچار نه ڪيو ويندو هو، پرجو ماڻهو لائق سمجھيو ويندو هو ۽ پاڻ خواهش ڏيڪاريندو هو، تنهن کي سندس گرو انهن (أصولن) کان آگاهه ڪري، برههُ يعني حق کي سڀاڻ جي راه بتائيندو هو، برههُ وديا، يعني معرفت تي گرو ۽ چيلي جون رهائيون اپشندين، ۾ گذ ڪيون وينو ۽ انهيءَ مت کي ويدانت، چيو ويندو آهي.“ (گريخائي، 1977ع: 84)

فتح الله گيلان اسلامي تصوف جي دنيا جو هڪ وڌنالو آهي، هن تصوف تي ڪيتائي كتاب لکيا آهن، هولکي ٿو،

”اسلامي تاریخ ۾ اهو پهريون صوفي شخص جنهن کي صوفي جي نالي سان سنيو سو ”ابو هاشم الکوفي“ هو جيکو پنهنجي دُر جوهڪ عظيم بزرگ هو، هن 150هـ/767ع ۾ لادا توکيو.“ (گيلون، 2010: 24)

پهريون مسلمان دانشور ابوريحان البيروني (32-972هـ/1048-1659ع) هو، جنهن جي تصوف جي فديم صورت ’يدانت‘ تي لکيل كتاب فارسي ۾ ترجمو کيا. ان ريت هند سند سودو سچو ايران ۽ افغانستان انهيءَ قديم صوفيائي مكتب کان واقف ٿيو. ان بابت پرويز لکي ٿوت، ”ابوريحان البيروني، غزنوي حکومتي دور ۾ هندستان آيو ۽ پنجاب جي هاثوکي ضلعي جهلم جي هندو پنبدن کان سنسکرت پولي سکي ڪري هندن جا گھٹائي كتاب عربي ۽ فارسي ۾ ترجمو کيائين. ان ريت پهريون پيرو مسلمان اپشند ۽ ڀوگ جي تعليم کان واقف ٿيا.“ (پرويز، 1981: 87)

ان کان پوءِ امام غزاليءَ جو ذكر ايندو جنهن تصوف جي حوالي سان وڏو ڪم اهو ڪيو آهي، ان بابت ايجٽي سورلي لکي ٿوت، ”غزاليءَ جي ڪاميابين مان هڪ تصوف کي اسلام جي دائريءَ ۾ پكي پختي هيٺيت ڏيارث آهي.“ (سورلي، 2005: 301)

داراشڪوہ (20 مارچ 1615ء-30 آگسٽ 1659ء) تصوف جي وحدت الوجودي ڪكري صورت گري ڪرڻ لاءِ ’يدانت‘ ۽ ڀوگ تصوف، کي عام ڪرڻ لاءِ وسان گھٽايو. پرويز لکي ٿوت، ”داراشڪوہ بنارس جي پنبدن جي سهڪار سان اپشندين جو فارسي ۾ ترجمو ’سراڪبر‘ جي نالي سان ڪرايائين ۽ ڀوگ پشت، جو ترجمو منهاج السالكين‘ جي نالي سان ڪرايو.“ (پرويز، 1981: 87)

”صوفي مت پنهنجي پاڪيزگي، اخلاق ۽ پاڻ اربن وارن پهلوئن جي ڪري هڪ طرح سان روحاني اصلاح آهي.“ (Nicholson، 1907: 388)

شاه لطيف انهيءَ پاڪيزگي ۽ پاڻ اربن واري ڳالهه کي ’سر ڪليان‘ ۾ دنيا جون ’وئون وجائڻ‘ سان تشبيهه ڏيندي، صحيف صوفي هئٺ لاءِ لازم قرار ڏئي ٿو:

وئون جن وجائڻيون، صوفي سالم سيءَ،
هاتي تني کي، ذوريان ذوري نه لهان.
(بلوج، 2009: 51)

شاه لطيف ’سر ڪليان‘ ۾ چوي ٿوت: ”ملڪ جا جلوا جاذي ڪاڏي آهن، جيئن هڪ محل جا لکين در هجن ۽ ان کي ڪروڙين ڪرڙکيون هجن ۽ جيڏانهن کئي نهارجي تاوڏانهن صاحب جو جلوونظر اچي.“

ايڪ ڦڪرُ دڙ لڪ، ڪوڙين ڪش ڳڙکيون،
جيڏانهن ڪريان پُرك، تيڏانهن صاحب سامهون.
(آڏواني، 2013: 15)
کيڏانهن ڪري نيتيان، مٿيئي مسيٽ،
هليو وڃين حجٽي، راول ايءَ نه ريت،
پٽي ڪڻ پريت، نه ڪل ۾ ڪعبو ٿئي.
(شيخ، 2012: 76)

علام آء. آء قاضي 26 بسمبر 1943ء ۾ ”آل انڊيا مسلم ليلگ“ جي سالاني جلسي کي صدارتي خطاب ڪندي چيو، ”مسلم صوفيت، هن ملڪ ۾ شاه لطيف جي سرڪردي ۾ هيٺ، منهن جي بنيادي اتحاد جو پرچار ڪري، مختلف مذهبين جي پوءِ لڳن ۾ محبت ۽ رواداري پيدا ڪئي، جنهن جو ثبوت هتي جي هندو-مسلم خوشگوار تعلقات مان ملي سگهندو.“ (قاضي، 2007: 148)

ڪيي ڪام ڪاٻڙي، ايهي روس رون،
نڪا دل دروزخ ڏي، نڪين بهشت گھُمن،
نڪو ڪم ڪفار سين، نڪا مسلماني من،
ايا ايئن چون، ته برين ڪجا هون پانهن جو.
(بلوج، 2009: 319)

5.6.1 صوفي لفظ جي قدامت:

لفظ صوفي هڪ تمام ڳاڪتو لفظ آهي، جيکو اسلام کان به اڳ جو آهي، اهو لفظ گڌڙي پوش فقراء لاءِ کتب آندو ويندو هو. اهو لفظ اسلام کان پوءِ به ساڳيو قائم رهيو. ساجد امجد پنهنجي كتاب ”اردو شاعري پر صيرڪر تهڙي اثرات“ ۾ اخبار ’مڪ‘ جي حوالي سان لکي ٿوت، ”اسم صوفي اسلام کان اڳ رائق رهيو آهي.“ (امجد، 1989: 101)

”صوف لفظ يوناني آهي، جنهن جي معني فلسفو آهي.“ (البيروني، 1993: 21)

آغا سليم، شاه لطيف جي فڪر کي يوناني فاسفي جي روشنيءَ ۾ نزوار ڪندي، كتاب ”لات جا لطيف جي“ ۾ خانقاهن، درگاهن، پيري مريدي، چپڙين، يڪتارن ۽ اوતارن واري روش کي غلط قرار ڏيندي لکي ٿوت، ”تصوف باقاعدہ فلسفو آهي.“ (سليم، 2008: 10)

شاه لطیف اهڙن جوگین ۽ صوفین کی ڪوٽو قرار ڏیندی چوی ٿو:

گولا جي گراه جا، جونا سی جوگی.
قلل سی ڦوگی، جئی شکم ساندگا.
(بلوچ، 2009: 323)

شاه لطیف 'سُر رام کلی'، ۾ اهڙن جوگین، سنایسین ۽ صوفین تی سخت تقدیم کئی آهي ۽ انهن بابت چيو اتس:

گندی کاڻ گراه، جن سانسین سانبيو
أني کان اللہ، اڃان آڳاهون ٿيو.
(بلوچ، 2009: 323)

جئن ٿا پُچن آن کي، تئن جي پُچن اللہ،
ٿه رڙهي لدانون راه، لئين لک لطیف چئي.
(بلوچ، 2009: 323)

ڪريو تڪر تڪيا، حيلا ڪٺو هلن،
مُوزها تان نه لهن، لمي راه لطیف چئي.
(بلوچ، 2009: 316)

شاه عبداللطیف 'سُر ڪيدارو'، ۾ اهڙي جهاد جو ذکر کيو آهي، جنهن پرنسپس کي نھوڙڻ سانئي راز پشن جو ذکر آيل آهي:

سُوره مَرِين سُوپِي کي، تَجَنَّكَ جامي سين جوڙ
وَهُمْ، حِيلَاء خطرا، منجهان مَنْ وادِوٌون
أَرْتَ جا عِشَقَ جي، تَهَ كَانَ مُهَنْ مَوْقَعَهُ
نَاجِي نَفْسُ نِھوٽَ تَه رَأْزَ پَسِين هَنْ رَنْ جو.
(بلوچ، 2009: 420)

5.7 تصوف جا اسلامي سلسلا: تصوف جا مکي چار سلسلا آهن ۽وري هنن جون بهي شاخون آهن، جيڪي سڄي هند ۽ سند ۾ موجود نظر اچن ٿا.

'سراج السالكين'، ۾ مؤلف لکي ٿو:

"تصوف ۾ سوين بلڪ هزارين سلسلا آهن، اهي چارائي طريقا به بنادي طرحوري هڪ ٿيء جاو، کان حضرت محمد ﷺ جي ذات گرامي، کان شروع ٿيا. اهي چار طريقا هن ريت آهن:

1. سلسلا نقشبندی حضرت ابو بکر صديق رضه ڏانهن منسوب آهي.
2. سلسلا سہروردی حضرت عمر فاروق رضه ڏانهن منسوب آهي.
3. سلسلا چشتی حضرت عثمان رضه ڏانهن منسوب آهي.
4. سلسلا قادریه حضرت علي مرتضیي رضه ڏانهن منسوب آهي." (تميمي، 2009: 29)

5.7.1 نقشبندی سلسلا: تصوف جي هن سلسلي جو باني خواج بهاؤالدين محمد نقشبندی بخاري (718هـ/1318ع- 791هـ/1389ع) هو. هن بخارا شهر

ويجوهه 'قصر عارفان'، ۾ جنم ورتو، پاڻ خواج سيد امير ڪلان جو خاص خلیفو هو. هو پنهنجي ڪارخاني ۾ قالين ۾ سهتا جٽ ناهن جي ڪري نقشبند، نالي سان ناميارو ٿيو. هن جي تعليم ۾ شريعت جي پابندی تي گھوٽوزر ڏنو وي ٿيو." (ميمن، 1994: 458) تصوف جي هن سلسلي ۾ تعليم جا هيٺيان خاص نڪتا آهن:

- 1 مخفی ذکر ۽ مراقبو ڪرن.
 - 2 احکام مذهبی کي رائج ڪرائڻ لاءِ منظمه طريقي سان ڪوشش ڪرن.
- ميمن عبدالمجيد سندی، پنهنجي مقالي سند ۾ "تصوف جي ابتداء ۽ ارتقا"، ۾ لکي ٿو:
- "نقشبندی سلسلاو سنت ۾ گھوٽ پوءِ پهتو." (ميمن، 1989: 80)

نقشبندی صوفين وٽ سُر ۽ ساز پڻ جي منع ٿيل هي، ان ڪري صوفين وارو ۽ هر قسم جوسماع وٽن حرام قرار ڏنل هو.
"اهي بزرگ (نقشبندی) سماع کان پري رهنداهما ۽ پنهنجي مریدن کي به سماع کان پري رهن لاءِ سختي، سان تاڪيد ڪندا هئا." (ميمن، 1994: 455)

سند ۾ نقشبندی سلسلي جا صوفي بزرگ، شاه بيگ ارغون جي وقت ۾ پاھران جهڙوڪ: وج ايшиا ۽ خراسان وغيره کان گھر ايها ويا هئا ۽ اهو خاص طرح سان ان ڪري ڪيو ويو هو، جو ارغون حڪمرانن کي بلاولي صوفياتي اثر کي ختم ڪرڻ هو، جيڪو ظلم ۽ ظالم سان ٺاه نٿو ڪري. ان بابت انصار زاھد خان پنهنجي ڪتاب "History and Culture of Sindh"، ۾ لکي ٿو،

"شاه بيگ ارغون، جنهن سند جي عالم ۽ صوفي بزرگ مخدوم بلاول کي شهيد ڪرایو ته ان اثر کي ختم ڪرڻ لاءِ هن نقشبندی طريقي جا صوفي ايران ۽ خراسان کان گھرائي سند ۾ آباد ڪيا." (Ansar، 1998: 290)

5.7.2 سہروردی سلسلا: تصوف جي هن سلسلي جو باني عبدالقادر صديقي هو، جنهن جو شبی سلسلا حضرت ابو بکر صديق سان وجي ٿي مليو، هو پنهنجي ڪنڀت ابوالجبيب ۽ اقب ضياء الدين - نجيب الدين سان هاڪارو ٿيو. سندس جنم شهر سہرورد ۾ سن 491هـ/1097ع ۾ ٿيو. ۽ سندس وصال بغداد ۾ 563هـ/1168ع ۾ ٿيو. هن صوفي سلسلي کي گھي شهاب الدين سہرورد (539هـ/1145ع- 633هـ/1235ع) ذريعي ملي.

انهی ۽ صوفی سلسلی جو خاص ڳالهیون هن ریت آهن:
 ذکر، سماع، رقص، راڳ، وجود، توکل، صدق، اخلاق، محبت، طمانت، انس، خوف ۽ باطنی علم.
 نظر اکبر آبادی پنهنجی کتاب ”گلستان اولیاء“ ۾ لکی ٿو،
 ”هن طریقی ۾ ریاضت ۽ مجاہدات و سیلی مراج تائین پھچن جی وات ڏسیل آهي.“ (نظر 1988ء: 84)
 هن سہروردی صوفی سلسلی جی بزرگن صالح ۽ صحتمند سماع جوڙڻ لاءُ، ڀائیچاری، برابری، رواداری، امن امان قائم کرڻ لاءُ
 کوششون کیون ۽ ظالم حکمرانن جی زیادتین جی روک تام لاءُ اپا ورتا ۽ انهی ڏس ۾ کین کی قدر کامیابیون پئن پلئے پیون.
5.0.7.3 چشتی سلسلو: هي ۽ سلسلو حضرت ابواسحاق شامي چشتی کان شروع ٿئي ٿو، پاڻ شام جو رهندڙ هو، جنهن جو نسبی سلسلو
 حضرت عثمان غني رضه سان وڃي ملي ٿو، هو پاڻ خواجہ منشاد دینوری ۽ جو مرید ۽ خلیفو هو، سندس وصال 329هـ/940ع ۾ ٿيو، نندی کتب ۾
 انهی ۽ سلسلی جو وڈوبزرگ خواجہ معین الدین چشتی رح، چشت مان اچي ڪري اجمير ۾ رهيو ۽ سندس مقبرو اچ ب راجستان اجمير ۾ عام خلق
 لاءُ هڪ وڌي روحاني مرڪز طور موجود ۽ متحرڪ آهي.
 انهی ۽ سلسلی جو نندی کند وارو بزرگ حضرت اسحاق چشتی، سماع جو شوقين هو، هن ڀگتي تحریڪ کان متاثر ٿي ڪري، سماع کي
 باقاعدہ چشتی تصوف جو جُ بٽايو، هن سلسلی جا بزرگ سماع ۽ موسيقي ۽ جا چاهيندڙ ۽ اچ ڏينهن تائين سماع کي جائز قرار ڏيندي جاري رکيو
 اچن، هن سلسلی جا بزرگ عبادت مثان خدمت خلق، ترجيح رکندڙ ۽ پيئن ڪندڙ رهيا آهن.
 جيتوٿيڪ هن صوفی مسلڪ جو خدمت خلق کرڻ ۽ سماع بٽڻ ۽ سندس کرڻ وارو اثر شاه اطيف جي ڪلام ۾ چتونظر اچي ٿو، هن گنج رسالي
 ۾ سر آسا ۾ چيو آهي ته،

روزا ۽ نمازوں، اي ۽ پن چڱو ڪڻ،
 او کو بيو هئم، جنهن مان پسن پرين ڪي.
 (اخوند، 1995ء: 750)
 شاه لطيف 'سر آسا' ۾ صاف لفظن ۾، 'خدمت ڪر خلق سين' جي ڳالهه ڪئي آهي.
 کين اني ۾ آهي،
 هُوءِ جي جهوننا پسجن جهُوپڙا،
 ان در سڀئي اڳهئا، جن کي ڪوئه چنائي،

 خدمت ڪر خلق سين، پاند ڳچيءَ ۾ پائي.
 (بلوج، 2009ء: 346)

5.0.7.4 قادری سلسلو: هن مسلڪ جو باني شيخ محي الدين ابو محمد قادر هو، سندس جنم 470هـ/1077ع ۾ ايران جي علانئي گيلان جي
 هڪ ڳوٽ 'نيف' ۾ ٿيو، سندس وصال سن 561هـ/1166ع ۾ ٿيو ببغداد جي هڪ مدرسی 'باب الارج' ۾ ابدي آرامي آهي.
 هن پنهنجي تعليم: قرآن جو حفظ کرڻ، فقه، حدیث ۽ تفسیر بغداد مان حاصل ڪئي ۽ گنوگڙ عربی ادب، علم ڪلام، تاريخ، علم
 اللسان، علم لافت، علم صرف ۽ نحو ۽ عروضي علم تي پن دسترس حاصل ڪئي.
 هن حضرت شيخ ابوسعید مبارڪ نخزموي جي هٿي بيعت کرڻ ۽ ولايت جو خرقو ۽ خلافت حاصل کرڻ کان پوءِ شاگردن کي ديني ۽
 روحاني تعليم ڏيڻ جو سلسلو مشهور صوفی بزرگ حضرت جنيد بغدادي (وفات: 910هـ) جي تعليمي طرز تي شروع ڪيو ۽ گنوگڙ پنهنجي انهن
 شاگردن و سيلي ڏيئه پرديئه تصوف جي قادری سلسلی کي پکيڙيندو رهيو، هن جي مشهور تصنيفن ۾ 'غنية الطالبين'، 'فتح الفيپ' ۽ 'مجالس'
 شامل آهن.

داڪټر ميرعن عبدالمجيد سنتي کتاب ”پاڪستان ميل صونيانه تحرٽکين“ ۾ نندی کند ۾ قادری سلسلی جي بزرگن جي هلچل بابت لکيو آهي ته:
 ” قادری خاندان جي صوفی بزرگ مخوم سيد ابو عبد الله محمد غوث گيلاني (803هـ/1401ء- 885هـ/1480ء) بن شمس
 الدين محمد اعظم جوانيءَ ۾ ڪيترن ئي ملڪن جي سير ۽ سياحت ڪندو لاھور آيو، پوءِ واپس حلب هليو ويو، والد جي
 وصال کان پوءِ متعلقين ۽ ملازم من سان گڏ خراسان کان ٿيندو ملتان آيو ۽ پوءِ اچ ۾ اچي مستقل سکونت اختيار ڪئي. هن
 نندی کند ۾ قادری سلسلی کي اعليٰ نموني قائم ڪيو.“ (ستي، 1994ء: 85)

داڪټر انصار زاحد خان پنهنجي هڪ مضمون سنت جي ديني حياتي ۾ قادری صوفین جو حصو ۾ لکي ٿو،
 ”هن سلسلی جا بزرگ ڏکن سند ۾ سرگرم رهيا آهن.“ (انصار، 1982ء: 205)
 تصوف جي هن سلسلی ۾ ڪنهن به قسم جي انتها پسنديءَ جي گنجائش ناهي. هن وڌ ذكر جو طریقو جنيد بغدادي وارو چار
 تسبیحون آهن، هن طریقی ۾ ذكر سان گڏ طنبوري تي هڪ گيت به گائيندا آهن، ان جي ڳائڻ سان هو وجود ۾ اچي ويندا آهن.“
 داڪټر عبداللطيف ڪتاب، ”شاه عبداللطيف ڀتايني ۽ جي دور ۾ تصوف جا سلسلاءَ ۾ قادری طریقی ۾ ذكر جي طریقی ۾
 تسبیحون ڄاتاين آهن.“

1. لا إله إلا الله
2. إله الله
3. الله
4. هو هو

شاه كريم بلاري واري ان هر تبديلي كري تي تسبیحون مقرر کيون:

1. الله هو
2. الله الله!
3. هو هو

(عليه، 2012: 217)

پرویز پنهنجي کتاب تصوف جي حقیقت هر، امام مسلم جي حدیثن جي مشهور کتاب 'صحیح مسلم' جي مقدمي جي حوالی سان لکي

ٿو،

"خیر وارا (صوفي) حدیث جي معاملي هر مبالغو کندا هئا." (بروین، 1981: 71)

جذهن ت محقق پڑھي ڏنوت، صحیح مسلم جي مقدمي هر کتي به صوفي لفظ چاتایل د آهي، رڳو امام مسلم جي حوالی سان لکيل آهي ته هو چوندوهوت،

"هو لاشعوري طور مبالغو کندا هئا، هو چالني وائي ائين نه کندا هئا." (البيضاوي، 1989: 45)

تصوف هڪ حقیقت آهي ۽ مسلمان صوفي ان جو سلسلا اصل کان جوڙي ثابت کن ٿا، تصوف عین اسلام جو روح آهي، هو چون ٿا،

"انيء اسلامي تسلسل هر حضرت علي همّي کي اهو باطنی علم رسول همّي کان حاصل ڪيو. حضرت علي همّي کان خواجہ حسن

بصری، هن کان حبیب عجمی، هن کان داود طائی، هن کان معروف کرخی، هن کان سری سقطی ۽ هن کان حضرت جنید

بغدادی کي اهو علم مليو." (بروین، 1981: 73)

شاه عبداللطیف جي سُرِامکلی، واري کلام جي 'یوگ تصوف' هر حضرت علي همّي جو ذکر تي پيرا اچي ٿو، ان جو مطلب تسد جا، یوگي صوفي، انهيء ساڳئي صوفيانی لاڳائي، تعلق وارا هئا، ان بait شاه لطیف جو چوي ٿو،

گنر گئي گُدران، کين قبولج ڪاٻڙي،

عليء جو ميدان، سکر سناسين کي.

(شيخ، 2012: 82)

عليء جي ميدان هم، وينا ذوق ذئي،

ترڪ ڪناؤن تڪيا، پريون پند سُسي،

ڪنڌي ڪو هم دئي، طهنا ذئي تَن کي.

(شيخ، 2012: 82)

نانگا نانيء هئا، هنگلاچان هلي،

ديکي تَن د دکارڪا، مهيسين ملي،

آڄه جن علي، آئون نه جئندی ان رئي.

(شيخ، 2012: 38)

شاه لطیف سُرِامکلی، جي تيئه ذينهن هر جو ڳين جي هڪ پنچ جونالو حسینين پتايو آهي، جيکو اصل هر حسینين،

آهي، جذهن ت ٻانهون خان شيخ، شاه جي رسالي جي سُرِامکلی، جي حاشيي هر حسینين کي جو ڳي فقيرن جوهڪ

قسم چائائي ٿو، (شيخ، 2012: 49)

اوٿريهين آئيا، سناسي سرتاج،

حاصل حسین جي، هي سڀ ٿيندي حاج،

پئن ڪارڻ پرين ج، وينا وجهن واجهه،

ساڻو اوء سڪاج، لڪا پوئن لوڪ هر،

(بولج، 2009: 330-هـ)

ڪئ، ڪئ ڪايت ڪاٻڙي، ج جن جي ڪرئ هر ڪرول،

اٿي آڌيء رات جو، ڪن حسیني هول،

ڳوئ ڪجا ان ڳول، گڏجِن مان گدائ هر،

(شيخ، 2012: 54)

ڪتاب، امپيئريل گزيتېر آف انڊياء، جي صفحى 289 تي لکيل آهي، ت،

"حسيني برهمتن جو هڪ فرقو شيعن کان تمام گھتو متاثر هو"

هن مختصر حوالن وارن بحث مان سُد ملي تي ت، هر حوالی سان شريعت وارا صاحب وحدت الوجودي صوفين جي برخلاف رهيا آهن، ان ريت تصوف ۽ اسلام جي تعلق متعلق هر اسلامي مكتب جو رايو الڳ الڳ آهي، چو ته تصوف پنهنجي بنيد هر تمام ڪئنو ۽ بنیادي عقیدو رهيو آهي، ۽ ان جي قدامت ۽ حقیقت دنیا جي سمورن الہامي مكتبن ۽ فلسفائي فکر مان ثابت ٿيل آهي.

5.7.5 وحدت الوجود:

وحدت الوجود جو تعلق 'علم اليقين' سان آهي، هن جو بنية محي الدين ابن عربىءَ (1164هـ/560م-1241هـ/638م) رکيو هو، ان كان اپک هر حضرت بايزيد بسطامي (188هـ/804ع-263هـ/876ع) وث 'وحدت الوجود' جو نظريو ملي تو، ان کري کيترن ئى عالمن پاران پھريون وحدت الوجودي مسلم صوفي، حضرت بايزيد بسطامي آهي. سندس چوڭ هو ته:

"هيءَ كائنات پنهنجي سمورين رنگينهن ئان جي هر قيرسان خالق اعظم كان كوالپك وجودنىي رکي." (عبد، 2012: 249-250)
ابن عربىءَ 'وحدت الوجود' يا هم اوست جو باني مبانىءَ روح روان هو، دنيا جا گهتا صوفي بزرگ انهيءَ مارپك تي هليا آهن، ابن عربى جوهار كاروكتاب 'خصوص الحكمر' آهي، هن انهيءَ كتاب لكى جن په هن اهو تابت كرڭ جي كوشش كئي آهي ته:
"سيكجهه اھۋئي آهي."

جي. اي.م. سيد 'بيغام لطيف' هر محي الدين ابن عربىءَ لائىكى توت،

"انساندات ئ صفات جي جداڭان حىيىت قبول كرڭ جي باوجود هو كن حالتن هيىت ان كي گىدى ته. سندس نظرئى موجب،
صفات، پان كى ذاتسىي سگەھى تى." (سد، 2012: 51)

جي. اي.م. سيد ابن عربىءَ بابت وذىكى لكى توت،
"هو منصور جي نعري ئان الحق بابت چوي توت،
أناس الحق ما الحق أنا،"

[آئى حق جو گجه آھيان، پر خود حق ن آھيان]

پچەم مان سندس مطلب ذات جو مظھرى جلوو آهي، جنهن ھر حق چېيل رھي توه." (سد، 2012: 51)
هن جا پيش رو بايزيد بسطامي (804-876ع) ئ منصور حلاج (922-858ع) هئا، جن جا نعرا "اني سبحانى ما اعظم شانى" ئ ئان الحق
هاكاراتىا.

شاه لطيف پنهنجي سلام ھر انهيءَ منصورى رمز كى سُرسھئي ھر هن ريت بىان كىي آهي:

سېت پچاڭ بىرين ئىجي، سېت هوت حُسُنْ
مُلَكَ مِرْئِيَ مَنْصُورُ كِيمِي كېبىا كېزرا.

(شيخ، 2000: 289)

جر تِرْ تِكَ توان وَنْ دَنْ وَائِي هيڭىزى،
سَيِّئِيَ شِيَّهَ ثَلَاثَةَ سُورِيَّهَ سَزا وَارَ
هَمَّهَ مَنْصُورُ هَزَارَ كِهْرَازَهُو چاڭرەئىن.

(بلوج، 2009: 401)

خواج محمد زمان لوارى وارو منصورى رمز كى چىگىءَ ريت سمجھندو هو، هو چوي توت، "سرتىون سُتْ بِ كِپَاھَ آهي، منصور كىي نه
ماريو، چوتا تركىب جو انت ب توحيد ھر قىندو."

سرتىون! سُتْ كِپَاھَ، مَارِھُو مَ مَنْصُورُ كِي،

ئى تَرَكِيَبَ تَبَاهُ، وَحدَتَ وَائِي وَاتَ ھِ.

(سومرو، 2016: 115)

علام اقبال جورايىو آهي ته،

"وحدت الوجود مسلمانن ھر گھتو كري بىتمت جي اثر جونتىجو آهي." (اقبال، 1976: 78-79)

علام اقبال يورپ جي سجىي فاسفي كى بىاكىنەن تجزئىءَ ئ ترقىق جي 'وحدت الوجودي' فكرقرار دېنىي، هك خط ھر لكى توت،

"يورپ جو فلسفو مجموعى حىيىت ھر وحدت الوجود طرف رخ كري توه." (پروين، 1981: 276)

شاه لطيف انهيءَ 'وحدت الوجودي' تصوف بابت صاف ئ چىن لفظن ھر چوي توت:

پِزْدَوْ سُوْ سَنْ، وَرْ وَائِيَ جَوْ جَيْ لَهِينَ،

هَذَا اِكْهِيْنَ كَذَ، بَذَنْ ھِ بِئْتَكَا.

(بلوج، 2009: 49)

قرآن شريف ھر آهي ته،

فَأَيْنَمَا تُولِّوا فَمَمَّ⑤

[جيـانـهـنـ بـ منـهـنـ قـيـائـيـداـ اوـذـانـهـنـ اللـهـ ئـيـ آـهـيـ.]

شاه لطيف بـ سـاـكـيـوـ قـرـآنـيـ فـكـرـ دـېـنـيـ چـويـ تـهـ،

"هو هر كىنەن جي سامەون آهي، كاب جىگە هۇن كان سواء ن آهي، نياز ئ نىرت اختيار كر ئ اجايىسا سوال ن دكرا!"

سَيِّكَهِينْ ذَانَه سَامُهُون، كُو هَنْدُ خَالِي نَاهِ،
كَيْجَنْ كَبِي لَاهِ، پَاهُت ئَي بِرِينْ سِينَ.
(بِلُوق، 2009: 50)

شَاه لطِيف هَن وَحدَت الْوَجُود وَارِي فَكَرْكِي عَام كَرْنَجِي كَوشُش كَئِي. هَن پَنْهَنْجِي كَلام پِر صَافْ چِيوَت،
”هَر جَيْجَه تِي هُؤَي آهِي ئِيجِي أَحَد، كَانِ الْأَكْتِيَا سِي بَزْدَل آهِنْ ڦَهْنَ كَي چَا كَبُو؟ مَحْبُوبَه اندَرِه وَسي تُو.“
سَيِّكَهِينْ ذَانَه سَامُهُون، كُو هَنْدُ خَالِي نَاهِ،
اَهَدَان جِي اَرِيَتَه، سِي كَانِهِر كَبَا كَانِهِ،
مُحِبُّ مَنْجِهِينْ مَنْ مَاهِه، مُون اَجَانِدِي اُجَهُو. (بِلُوق، 2009: 49)

مَحِي الدِّين اَبِن عَرَبِي رَحِي هِيكَرَائِي. وَحدَانِيَتِي زُورْذِي تُو صَافْ اَفْضَن پِر هَن جَوْ چُونْ هَوَت،
”اسْلَامِي عَقِيدَن جَو اوَلِين بَنِيَاد تَوحِيد آهِي، پِر جِيكَلَهِنْ وَجُود جِي مَرْتَبِي پِر دَوَيِي كِي دَاخِل كَيِو وَيُو، يَعْنِي پِر وجود قَبُول
كِيَا وَيَا تَوْحِيد جَوْن پَازُون كَبِجي وَيِنِيُون.“ (عَابِد، 2012: 99)
شَنِكَرْ آچَارِي هَم اوَسْت وَارِي فَكَرْپِه هِيكَرَائِي بَابِتِلَكِي تُوتَه:
بَرِهمَه كَي جُونْ هِنْتُورَاهِي سَكَهُجِي چَوَه بَرِهمَه هَك آهِي:
”ايَّكَمَا ايَّهَ آدِيَوْتِيم“

[برِهمَه هَك آهِي نَهْپ] (گربخاشاتي، 1977: 88)

شَاه لطِيف وَت اَنْهِيَه هِيكَرَائِي حَق: وَحدَانِيَتِي وَيدَانِت وَارِي تَوْحِيدِي تَنَوَهْنِ رِيت آهِي:
تُون چَنْهُ اللَّه هِيكَرَو وَائِي بِي وَسَارِن
تَنْ هَهْ تَنْدُ تَوار سَدا سَيِّرِين جِي.
(بِلُوق، 2009: 48)
تُون چَنْهُ اللَّه هِيكَرَو بِي وَارِجَ مَه وَائِي،
جيِكَا مُكِي سَجَّهِين سَكِحْ تُون سَائِي،
اوْرَكَ اَهَاتِي، گُولِي لَوْجْ گَالَهُزِي.
(بِلُوق، 2009: 48)
تُون چَنْهُ اللَّه هِيكَرَو بِي وَائِي وَسَارِي چَنْه،
تَنْ هِنِيَنِ سِين گَنْه، سَجَحْ سَاهِ پَسَاهِ هَه.
(بِلُوق، 2009: 48)

شَاه لطِيف دَوَيِي ئِيبِائي كِي دَور كَرْنَجِي تَلقِين كَنْدَرِ صَوْفِين جَوْ چُونْ هَوَت،
بنِيَّ بِيَائِي سَيِّرِين، پَاثَانْ اُتِي پَلَ،
اَئُونْ اُورِي جَهَلِ، تَهْ توْكِي رسِي تَوْ تَنِي.
(بِلُوق، 2009: 53)

وَحدَت الْوَجُود جِي فَلَسْفِي تِي عمل كَنْدَرِ صَوْفِين جَوْ چُونْ هَوَت،
”الله تَعَالَى هَر كَكِ پِنْ ئِ سَاهِ وَارِي پِر موجود آهِي، هَر اَنسَان پِر ربِّ پَاكِ جَوْن صَفَتوْن موجود آهِن، فَرقَ صَرَفَ اَهُو آهِي تَه
اَنسَان ربِّ پَاكِ جِي تَخْلِيقَ آهِي.“ (عَابِد، 2012: 102)

شَاه لطِيف سُرْ كَليَان جِي هَك بَيْت هَم اوَسْت جَوْ نَظَارَو هَن رِيت بَيَان كَري تُوت: ”ايِّ پِرِين! اَتَهْنَجا كَروْزِين روْپ آهِن. دَسْنَهِر تَهْنَجُون
وَصَفُون لَكِين ئِ هَزارِين آهِن. هَر كَنهِن سَاهِ وَارِي كِي تَهْنَجا درِشِن الْأَكْتِيَا نَظَارَهِن تَهْنَجا درِشِن روْپ آهِن. دَسْنَهِر تَهْنَجُون
كَوْزِينِ كَيَاٌنُون تَهْنَجِيُون، لَكَنْ لَكْ هَرَان
جيَعَ سَيِّكَنِه جِي سِين، درَسُنْ ذَارُو ذَار.
پِرِيمَ تَهْنَجا پَان، كِهْرَانْ چَهِي كَهِيَنْ چُنان. (بِلُوق، 2009: 49)
عاشقَ چَنْهَ مَه اَنْ كِي، مَه كِين چَنْهَ مَعْشُوقَ،
خَالِقَ چَنْهَ مَه خَامَ تُون، مَه كِين چَنْهَ مَخْلُوقَ،
سَلِيجَ تَهْ سَلُوكِ، جَو نَاقِصِيَان نَقِيَو. (بِلُوق، 2009: 48)

جي. اي.م. سَيد پَنْهَنْجِي كَتَاب ”جيِئِنْ دَثُوا مَون“ پِر ’ذَاتِ ئِ صَفَات‘ جِي اُپَتَار كَنْدِي لَكِي تُوت:
1. وجود صَرَف ذاتِ حَقِيقِي هُئِي، بِي سَيِّان جِي صَفَات هُئِي
2. اَنْهِيَه نَظَرِي پِر اَعْتَقاد رَكْن كَري، خَالِق پِر مَخْلُوق جَا تَقاوَلَت نَكَري تِي وَيَا.
3. ان تَعْلِيم كَري اَنسَان ذاتِ كِي بَنَا تمِيز مَنْهَب، رِنْگ، نَسْل، هَجُوم جِي هَك بَدِن جَا عَصْوا كَري سَمْجَهِيَو وَيُو.
4. ان كَري مَائِنْهَن مَان نَفَاق، نَفَرَت ئِيبِائي جَا تَقاوَلَت نَكَريَو تِي وَيَا.“ (سَيد، 1998: 65)

لَهُرِيَنْ لَكَ لِيَاسَ، پَاتِيَّةَ پَسْنُ هِيَكَرُو
أُونِي هَنْ عَمِيقَ جِي، وَارِي چَنْ وَمَاسَ،
جَتِ نَاهِ نَهَايَتِ نِيَهِ جِي، اتِ كَوَهِ پِنهنجِي خَاصَ،
تَنْ جِي تَلَاسَ، لَاهِ، تَهَ لَالَّهُ لَكَ تَيَّنَ.
(بلوج، 2009: 403)

ندی کنڈ جوهک 'وحدتالشہودی'، 'وحدتالوجودی' پئی فکر نظریا گنگو رکنڑ صوفی شاعر اصغر گونبھوی چوی ٿوت.
کثرت سے دیکھتا جا، تکرار خُنید وحدت،
محصور یک نظر آ، مختار صد نظر آ۔

جو نقش ہے ہستی کا دھوکا نظر آتا ہے،
پردے پر مصور ہی تہا نظر آیا ہے۔
(فاروقی، 1987: 144)

5.7.6 وحدت الشہود:

محی الدین ابن عربیَّ جی صوفیائی نظری وحدت الوجود جی سامھون، شیخ علاؤ الدین صمنانی (وفات 736ھ) وحدت الشہود جو صوفیا ٿو نظریو پیش کیو. نندی کنڈ ۾ هن کی مشہوری امام سرهندي مجدد الف ثانی وسیلی ملي، ان ریت هم اوست (وحدت الوجود)، هم از اوست (وحدت الشہود) واری صوفیائی نظری جو نندی کنڈ ۾ بانی شیخ احمد مجدد الف ثانی (1624ھ/1034ع) ٿو. هن جو نظریو ہوتا ہے:

"جیتو تھیک جملی هستی جو بینیاد وجود کُلِ اللہ آهي، پر پیدا ٿیں بعد هي مادي دنيا عالم ناسوت، پنهنجو وجود رکی ٿي."
(سراج، 2016: 18)

طائوس الفقراء ابوالنصر سراج پنهنجی کتاب 'اللمع في التصوف' ۾ 'وحدت الوجود' کی سپ کان هینائين منزل قرار ڏيئتي. لکيو آهي

ٿا:

"فرد جي روحاني ارتقا ٿن مرحلن مان گنري ٿي، 'وحدت الوجود' جو تجربو پهرين منزل تي ٿيندو آهي، جيڪا سپ کان هینائين منزل آهي، هن منزل تي سالڪ، عالم کي حق سڀهانه جو ظل قرار ڏيڻ وارو تجربو پهرين منزل تي ٿيندو آهي، جيڪا سپ کان هینائين منزل هئن باوجود هي ۽ دعويٰ ڪري ٿوتا هن وجود جو فقط مرتبت حس ۾ آهي. (سراج، 2016: 18)
ان ریت نقشبندیں 'وحدت الشہود' جو سلسلا جوڙیو، هن طریقی ۾ ڳجهو ڏکر (فکر خنی) ڪرڻ جي تاکید ڪيل آهي. شاه لطیف

'ذكر خنی، ۽ ذكر جلي' پنهجي جو قائل نظر اچي ٿو، شاه لطیف 'ذكر جلي لاءِ چوی ٿوتا':
چرخو ايڻ چور جيڻ پونه ڀکو ڏ ٿئي،
اٿي آڌيءَ رات جو، الفان اڪر اور
تهان ترازيءَ تون، تون سون برابر سُت لهين.
(راهمن، 2011: 575)

عاشقنَ اللَّهُ جِي، وَائِي نَقَدْ وَقِي،
سَائِي ڳَالَّهُ سُتِي، سوگِي رَكِيائُون سَاهِ سِين.
(بلوج، 2009: 55)

عاشقنَ اللَّهُ جِي، سَدا وَائِي وَاتِ،
فَاذْكُرْنِي أَذْكُرْكُمْ، تَنْ ۾ اها تاتِ،
أُنِي کي ڪنه سات، سَجَنْ ويل ڏ وَسَري.
(بلوج، 2009: 55)

'وحدت الوجود'، 'وحدت الشہود'، وارا پئی صوفیائنا نظریا گھٹي زمانی تائين صوفین ۾ تصاد ۽ بحث جو ڪارڻ رهيا آهن، انهن پنهجي مکتبن ۾ ڪن عالمن ناه ڪرائڻ جي ڪوشش ڪئي، کين پنهجي نظرین ۾ ڪو گھٹو فرق نظر ڏي آيو، تصاد فروعي مسئلن جھڙوک: سماع، وجڊ ۽ وحدائي رقص کان هتي ڪري شريعت تي ڪامل عمل ڪرڻ تي هو. پرويز لکي ٿوتا:

"اهي پئی صوفیائنا نظریا هڪ پئی جي مخالف ۽ ضد ليکيا ويندا آهن، شاه ولی اللہ ۽ انهن پنهجي تصوف جي مكتبي فکر ۾ ناه ڪرائڻ جي ڪوشش ڪئي ۽ فيصلو ڏيندي چيو،"

"پهرين منھب جو نالو وحدت الوجود آهي ۽ پئي جو نالو وحدت الشہود آهي ۽ اسان جي ويجهو پئي مکاشف صحيح آهن."

(پرويز، 1981: 100)

نگاہِ عاشق کی دیکھ لیتی ہے پر وہ میم اٹھا کر،
وہ بزمِ شرب میں آکے بیٹھیں ہزار منہ چپا چھپا کر
بابا بلہی شاہ جوی توت:

"احد، احمد و چہ فرق نہ بلپا، اک رتی بھر مرؤٹی دا"

بلهی شاه و دیک چوی ٿو :

جو رنگ رنگیا، گوڑھا رنگیا،	مرشد والی لالی او یار،
احمد وچوں میم نکالی او یار،	وچوں میم نکالی او یار،
میم دا گھونگھٹ مکھ پر آیا،	احمد نے 'احمد' نام دھرایا،
سر چھتر بھلے لولائی دا،	کیوں اوحلے به جھائیدا،
احمد دے وچے میم رلایا،	تان کینتا ایڈ پسارا۔

گنگارام سمرات پنهنجي ڪتاب 'شاه لطيف جو هندو ڪاويه' هر وري انهيءَ 'الف' ۽ 'مييم' وارن اکرن جي اپئار هندو منھب موجب ڪندي، 'الف' کي 'اوم' فرار ڏيندي لکي ٿو،

* محقق پاران هک سوال پیچید تری اهو جراب پلئے بیو هو:

”گر بخشاتي‘ ميم‘ جي معنی مُحمد عَلِيٌّ ء الف جي معنی ‘الله‘ کئی آهي، جنهن ته هر مسلمان مُحمد عَلِيٌّ جو نالو ‘الله‘ سان جوڙي
كلمو پڙهي توتے پوءِ ان نالي جو من ۾ رکش جو مطلب چا آهي؟“

پڙهيyo پڙهيجان، سبق انهيءِ سور جو
مير ركجاءِ من ۾، الف تهن اڳيان،
چنان چوريجان، اها لات اطيف چئي.

اکر پڙهه ‘الف‘ جو ورق سڀ وسان،
اندر تون اجلان پنا پڙهندین ڪيترا.

هتي مير جو ذكرئي ڪونه تو ڪري، وري پئي بيٽ ۾ چوي توتے:
”ستِ نهارين، پنا پيا پڙهين ڪيترا.“
(سران، 1998: 30-32)

‘وحدت الوجودي’ فکر جي تقاضائي اها آهي ته ‘کثرت’ کي ‘وحدت’ جي صورت ۾ ڏسجي، ائين جيئن شاه لطيف چيو آهي ته:
”نيڏي پانه ۾ ٿي، هوتان آهي هيڪڙو.“

شاه لطيف گلن جي ڪثرت ۾ هيڪڙائي (وحدت) حق کي سڃائڻ جي ڳالهه ‘سُرپورب’ ۾ هن ريت ڪري توتے،
گل گل پسي گونڊيا، گهتا م ڀانشيج،
سوئي سُڃائيج، هيءُ هو آهي هيڪڙو.
(بلوج، 2009: 306)

انهن صوفين لاءِ شاه لطيف ‘سُرپامڪلي‘ ۾ وڌيڪ چوي توتے:
”انهن جا مونا ئي محراب آهن، جسم جامع مسجد آهي، دل قلبو آهي، هادي ريليو ملبوپيو آهي.“
چڏيو آهي، هان انهن تي ڪوبه ڏوھ حساب ڪونهي چوٽ سندن هانه ۾ هادي ريليو ملبوپيو آهي.“

مُونا جَنِ محرابُ، جُسُو جامعَ تَنِ جو
قبَلَه كَاهَ قَلْبَ كَرِي، تَنِ ۾ كَنِ تَوابُ،
تحقيقَ جِي تَكَبِيرَ چَئي، جِسْمَانَ تَثَا جوابُ،
تَنِ كِهَوْ ڏوھُ ثَوابُ، جِنِ هِنَّيِ هادِي حلَّ ٿَوُ.
(بلوج، 2009: 318)

5.7.8 وحدت الوجود جي نظرئي ۾ جُزءِ ڪل:

هن ڪائنات جوسارو جنسار، جُزءِ آهي ۽ هن ڪائنات جو ‘ڪل’ الله آهي، ‘جز’ کي نيت ‘ڪل’ جو حصو ٿيتو آهي. انهيءِ جُز ۾ سمورا
انساني ارواح (روح) شامل آهن، شاه لطيف وحدت الوجودي فکر هيٺ چوي توتے:
”اهي جو گي پنهنجي ‘جز’ جهڙي هستي‘ وڃائي ڪري ‘ڪل’ سان الله سان ملث جي آس رکن ٿا، انهن جو آس ‘عدم‘ واري جڳهه
‘نيستي‘ آهي.“

‘جز’ ويابو جو ڳئين، ‘ڪل’ سين آهن ڪم،
آسُن جِنِ عَدَم، آئُ نه ڄيئندي ان رى.
(بلوج، 2009: 312)

علام محمد اقبال پنهنجي فلسفائي ليڪچرن جي مجموعي ”اسلامي فکر جي جديد تشڪيل“ ۾ وري ‘ڪل’ کي ’لوح محفوظ‘ ڪري
ڄاڻائي تو ۽ ور وڪڙڻئي ڪري ساڳي وحدت الوجودي فکر واري ڳالهه ڪري توتے:
”انهيءِ ‘ڪل’ کي قرآن جي زيان ۾ ’لوح محفوظ‘ ڪوئيو ويو آهي، جنهن ۾ وري علم جي مڙني اٿجاٽ امڪانن کي هڪ
موجود حقيقت جي حيٺيت سان ڏيڪاري ويو آهي.“ (اقبال، 1997: 34)

علام محمد اقبال وڌيڪ لکي توتے:
”البت سلسلي وار وقت جي لاحظ کان انهيءِ ‘ڪل’ جو اظهار متناهي تصورات جي هڪ اهڙي سلسلي جي شڪل ۾ ٿئي توتے، جن
کي ڏسي لڳي توتے، اهي سڀ تصور هڪ اهڙي وحدت ۾ گم ٿي ويندا جيڪا اڳي ئي منجهن موجود آهي.“ (اقبال، 1997: 34)

5.7.9 وحدت الشهود جي نظرئي ۾ جُزءِ ڪل:

علام محمد اقبال وحدت الشهود واري مكتب جو صوفي هو، جنهن وٽ ‘جز’ جي وڌي اهميت آهي ۽ هو ‘جز’ جي حيٺيت ۾ ‘ڪل’ وارا
‘ڪن’ حاصل ڪرڻ جي تمناري توتے.
أَنَّاَنَّ فِيْ خُودِيْ وَارِوْ فَلَسْفِنُو نِرَوارِيَّ تُوْ جِيْ كِوْ فَرَدِ جِيْ هَسْتِيْ ۽ خُودِ اخْتِيَارِيْ جِوْ تَاجِيْ بِيْتُو جَوَزِيْ تُوْ. عَلَمِ اَقْبَلِ جِيْ اَرْدُو كَلَامِ جِيْ
‘ڪلِياتِ’ ۾ ‘خُودِيَّةِ’ جَوَافِظ 95 پِيرَا كَتَبَ آنَدو آهي. هڪ شعرِي مجموعي ‘بَالِ جَبَرِيلِ’ ۾ هڪ شعر هن ريت آهي ته:

خودی کو کر بلند اتنا کر ہر تقدیر سے پہلے،
خدا بندے سے خود پوچھے بتا تیری رضا کیا ہے
(اتبال: 1988ء: 21)

شاه لطیف وحدت الوجودی صوفی ہو، ہن جو کلام 'خودی'، واری نظری جی برخلاف 'نانہ'، 'کین'، واری فکر سان پریور آہی، شاہ لطیف صاف لفظن ۾ چوی ٿوت، "هن هڪتری دل پریا، خودی ایندی یا خدا، رہندو جیئن، پڑارون ھک میاڻ ۾ نتیون ماپجي سگھجن۔"
کیئن مائیندا من ۾ 'خودی'، خدا،
بن تارین جا، کا آهي هک میاڻ ۾.
(بلوج، 2009ء: 53)

شاه لطیف جا 'جوگی صوفی' 'خودی' کی 'نانہ' (Nothingness) جو لفظ ذیندی خودی، جی خلاف تعليم ذیندی چون ٿا؛
جی پانشن جوگی ٿیان، ته کین بیالو بیو،
نانہ نهاری هٹ کری، آئون ات نه ٿی،
تہ سندو وحدت وی، طالب توڙا مائین.
(بلوج، 2009ء: 313)

شاه عبداللطیف وہ 'خودی' لاءِ بیا ب کیترا لفظ آهن، 'هئُن'، 'آئون'، 'اسین' وغیرہ جن کی هو خودی، جا هم معنی لفظ قرار ذیندی چوی ٿوت؛

عالِم 'آئون' سائ، پرئو تو پیر ڪری،
پاڻ نه آهي ڄاڻ، مانبیه مند پکيڙو.
(بلوج، 2009ء: 53)

شاه لطیف ہن بیت ۾ ھک حدیث کی شامل ڪندي پدائی ٿوت،

"آئون" (خودی) سان ہن طرف۔ خدا ڈانهن ڪیر ب کوند وبو، 'تحقیق ہو ھک آهي'، 'ھیڪرائی کی پسند کری ٿو، (حدیث)، دوئی کی سازی جلاٽی ڇڏ، پنهنجی خودی، 'ھئُن'، واری حیثیت تی گوژها ویبی وہاء، (تفہول بوین).
آئون سین ان پار، ڪنھین تان کوند پئو،
ان اللہ وتر ویحُبُ الوٰتِن نیئی بیانی پار،
ھیڪرائی وَتْ هار، هنگون جی هئُن جوں.
(شيء، 2012ء: 313)

سنڌ جی نقشبندی صوفین وہ تصوف جو رنگ ٹئی نرالو آهي، ہن وہ 'خودی'، جو مطلب ۽ مفہوم ٹئی او ر آهي، داڪتر عبدالغفار سومري جي کتاب "چوراسي عارفانہ بیت" ۾ چاثايل اها خودی، خواج محمد زمان اواری وارن وہ وجوہی رنگ ۾ رنگیل آهي، خواج محمد زمان چوی ٿوت،
خودی کتھی پائ سین، هتان جی هئلا،
سی لوک ڇنديندي لهر جیئن، مری محو ٿئا،
جي اڳهم آب هئلا، ته لمريون تئ لباس ٿيون.
(سومرو، 2016ء: 114)

مذکورہ بیت ھک روایت موجب، خواج محمد زمان، شاه عبداللطیف جی خودی، بایل سوال جي جواب ۾ چيو هو، ہن ۾ تصوف جو ھک اصطلاح 'محو'، مرٺ سان گذائي 'مری محو ٿئا'، ڪري سکتب آندو وبو، اهو 'وصل' جي مفہوم ۾ آهي، 'انھی' جي رمز ۽ راز وحدت الوجودي، فکر ۽ مفہوم موجب ھیڪائی ھیڪئي وارو آهي.
نديي کند ۽ خاص طرح سان سنت ۾ 'صوفیاتا مرڪز'، بنا ڪنهن متپید واری تفریق جي گذيل نموني متحرڪ نظر اچن ٿا، ان جي ابترت هي علام اقبال اسلامي ۽ غير اسلامي، عجمي ۽ عربي، تصوف جو فرق ڪندي نظر اچي ٿو،
"وروسيه واری قوت، حرڪت ۽ حرارت واری تعليم ذيندڙ تصوف کي، عين اسلامي تصوف ۽ عاجزي، انڪساری جي تعليم ذيندڙ تصوف کي عجمي ۽ غير اسلامي تصوف قرار ڏي ٿو،" (پرويز، 1981ء: 322)

شاه لطیف جو تصوف عاجزي ۽ انڪساری، هوش ۽ همت پنهني جو سنگم آهي.
"واڳ ڏئي تنهنجي وس، آء کا پاڻ وهيشي."

"آؤ تکر تئ متنان روہ رتیون ٿئن."

علام اقبال نديي کند جو ھک وڌو وحدت الشهودي صوفی رهيو آهي، ہن مغرب ۾ 'وحدت الوجودي'، تصوف واری فکر کي پرجھي ڪري، رڳو مغرب جي مخالفت ۾ وحدت الوجودي تصوف مان پاڻ کي آجو ڪيو، اها گله سنتو ماڻ ۽ پنجاب جي مکيءِ زميني فکر ۽ صوفیاءِ ڪرام جي تعليم ۽ فکر جي برخلاف هئي، پرهو پنهنجي فکري مکتب ۾ صاف لفظن ۾ اها گله ڪندي نظر اچي ٿو، محمد موسى پتو ھک رسالی طریقت ۾ مولانا عبدالمadj دريا آبادي سان ہن جي ڪيل ڳالهه ٻولهه کي ڪتاب 'تصوف دايل تصوف' ۾ ہن ريت چاٿائي ٿوت،

”اسلامي تصوف جي اهائي تعليم آهي ته دين سان گذ دنيا کي به پا شان گذ رکي، اسلام رهبانیت جي خلاف آهي، پنهنجو گھر ئ پار، اهل ئ عيال کي چڏي ڪري جهنگلن ۽ ويرانن ۾ زندگي گذارڻ کي ناپسند ڪري ٿو. اسلامي تصوف اهڙي ڀوگ (جوگ) جيڪو روگو پنهنجي ذات لاءِ هجي. هڪ بي فيض ۽ خشك تلاڻ سان تشبّه ڏي ٿو. ان ۾ ڪوڊ شڪ ناهي ته گيان ڏيان ۽ اڪيلائي جي به ضرورت هوندي آهي، پران لاءِ سمورا انسان لائق ناهن هوندا. اهل دنيا وٺ زندگي تياڳڻ هڪ خراب مثال ليکي وڃي ٿي ۽ اها فطرى قانون جي بنه خلاف آهي، جيڪو انساني نسل جي واد ويجهه گھوري ٿو.“ (اقبال، 2009: 114)

دنيا جي سمورن سياسي عقيدي تي آذارييل منهن ۾ تصوف جو انسان ذات جي چڱيلائي ۽ صوفي اخلاقي درستي ۽ واروتصور انهيءَ ريت گڏ وچڙ نموني واري رهيو آهي، تصوف جو تعلاق شخصي اخلاق جي ترقى ۽ تعمير سان آهي، ان جو دنيا داري سان پري پري تائين ڪوڊ لاڳاپو ناهي. تصوف ۽ اسلام ۾ به انفرادي آجي ۽ چوٽڪاري جي تعليم ڏني وئي آهي، فرق روگو اهو آهي تصوف ۾ اهانجات ۽ آچو ڪعنْ تپسياً ۽ دنيا تياڳڻ سان ممڪن آهي. ان جي پيٽ ۾ اسلام ۾ دنياداري جي چڱي تعليم موجود آهي.

شاه اطيف جي ڀوگ تصوف واري تعليم ۾ دنيا جا سمورا لاڳاپا ترڪ ڪرڻ جي تلقين ڪيل آهي، هر طرح جي ’طمع‘ کي چڏي ڪري، صبر ۽ شڪر جي وات کي اختيار ڪندي، ڪيني ۽ بغض کي ختم ڪرڻو آهي. ان کان پو ’لاطمع‘ (نانگي) جي صورت ۾ سالڪائي پهرين منزل ناسوت (مايا) کان اڳتي وڌي سالڪائي چوٽين منزل ’لاهوٽ‘ تي رسٽ گهبو.

جی پانئن جوگی ٿیا، ت سگ سیئی چه، اوڏو ٿي الٰف کي، من ميم، سين گناه، هتان لاهوتی لد، ت گر کي گلچين ڪاپري.

جي یانئین جوگي ٿيان، ت سگ سڀئي چن،
مئي در دوستن جي، ڙانگا ڪيم نن،
پيٽ ڙيني جي پئ، جئي پُجي نه پھتو.
(بلوچ، 2009: 312)

جي پانشين جوگي ثيان، ت طمع چد تمام،
كولا جي كولن جا، تن جو تي غلام،
صبر جي مشير سين، كر كيني كي قتلام،
ت نالگا تنهنجو نام، لکجي لاھوت پر.
(بلوغ، 2009ء: 312-313)

علماء اقبال جو تعريف کيل تصوف، تصوف جي اصل صورت ناهي بلک اهو 'مستتصوف' واري صورت آهي، جنهن په 'ذیکاء' ته تصوف وارو آهي پر حقیقت په ائین ذ آهي. سلوک جي چوئین منزل 'لاهوت' تي پهتل 'لاهوتي' سالک صوفیه وخت خواهشون ناهن هونديون، اهي نالي ماتر صوفي سدائي پنهنجي پوجا نتا کرائين. شاه طليف ان بابت سخت تاکيد کندي چوي تو،
"پنهنجي پوجا ذ کراء، پان کي پوجا کرائئن کان بچاء، لاهوتی، صوفي سالک وخت سَدُون، خواهشون ناهن هونديون، اهي پنهنجا ماڳ
مکان جڏي پورب کان به پيري وڃن ٿا۔"

پُوچا کار م پائی کی، پل پُوچا کان پائی، لاهوتی لطیف چئی، سد ن کھن سان، چن دن تعلق تکھیا، ایم آدیسین اهیجان، چانی چندی جان، پرنا پورب پار ذی، (بلج، 2009ء: 315)

پُوجا خالق خادِم جن حَرَى، ای یوگی رکھ جوگ،
کونہی یوگ، نانگا وجن تکتا۔

شاه اطیف هن منزل تی و ذیک تاکید کنڈی چوی ٿو، ”پنهنجی یوچاند کراء، کوه ۾ وجی پوی، شہزادن جھڙو لباس، جنهن ذريعي
لوک کی برغلائڻ کان ویراگی طبقو پهتن آهي، ینهنچی مَن کي دنیا حی سَدَن کان صاف ڪرین تکھئي تي ئي ماگ ڀيچي وڃين.“

پُوجا کار م پائ کی، کوئِ راول بن رجات،
لباسان لطیف چئی، پل ویراپی وات،
من ماری کر ماث، تہ تیرٹ پسین تکیو.
(بلوچ، 2009: 315)

5.8 شاہ لطیف ۽ صوفی یوگ:

شاه لطیف انهن کاپرین، کنلاقچ جوگین، ویراگین، آدیسین جا احوال پهرين دینهن کان وئي ڏنا آهن.

کیمِ کاپرین جی، پھری ذیلمہ پڑوں، سکھا ساعت نہ ہیکری، چارئی پھر چوں، جوگی سان ضرور، لکا پوش لوکے ہی۔
 (باقی، 2009: 330-ہ)

وَيَهِي وَبِرَأْكِينْ جُو، بِئِي ذِيْنِه بَدْمَ حَلْ،
انْ جَا ذَآكَا ذُور- يَكْلَا، جُوكَانَانْ زَوَالْ،
تَنْ جَاتِي جَهَائِونْ چَيْلُونْ، چَوْنَا چَكْيَعْ
وَبِجَارَا وَجُودْ جَيْ، كَهْنَنْ سَانْ كَنْ نَهْ گَالْ،
نَانِگَا تِيَا نِهَالْ، لِكَا يُوتَنْ لوَكْ ھَ.

(بِلَوْج، 2009ع: 330-334ھ)

اهي جوگي وذا محبتی، ادب وارا ئېجاھارا آهن. شاه لطیف چوپی ٿو،

پیاں، آدیسین کی، ذرماً ئی ذرماً، پاجهارا ڪئا، کانشی خاکے کئی، پنج ڪشی، لِکا یوٽن لوک ۾.
 (بلوج: 2009ء: 330-)

جي پانين جوگي تيان، هوندن جيئن مه هو،
توكى ويس وجايرو ويس وجايرو تو،
سامي آهي سو، جنهن پاڻ مڙه پوري ماريو.
(شيخ، 2012: 65)

شیخ ایاں شاه، سچل ۽ سامیءَ تی گالاھیندی یوگ تصوف کی پریم مارگ تحریکَ قرار ڏنو آهي، هو چوی تو،
”اها محبت اوہان کي پریم مارگ تحریک جي بانی ۽ گورکنات، رامانند، رامانج، کبیر، نانک ۽ میران تائين ملندي، پر اپتري رچي
ریتوئیل ڏ ملندي، جیتری شاه، سچل ۽ سامیءَ ۾ ملي تی۔“ (ایاں، 1991: 189)

شیخ ایا ز انوی پریم مارگ تحریک جو بنیاد سنتوسپیتا پر پذائی تو،
”در اصل اها هک پئی سان محبت ۽ امن جی کیفیت هن (شاہ، سچل ۽ سامی) کی سند جی ورثی مان ملي هئی، صدین جی ورثی مان سایا نی هزار سال قبل مسیح کان اناویه سوق. م اسان وٹ جنگو جمل جو کوئی نشان نه آهي.“ (ایا، 1991: 189)
شاہ لطیف انوی مهابیوگی گورکناث کی سُرامکلی ۾ واکانیو آهي ۽ پنهنجی کلام جی هک وائی ۾ هن کی توحیدی صوفی جوگی، قرار ڏو آهي، جیکی شاہ لطیف پاڻ فرمائیں ٿا:

الفُ كَبُرُ مَنْ مِنْ كَثُرٍ سَيِّدِ حَرْفِ ذَارَنْ هِيَكُرْتِي، بَئُو كَيْنَ بِجُونَ، فَرْضُنْ، قُنَا فِي اللَّهِ جَوَ عَيْنَ عِبَادَتْ أَنْ، قُلْ هُوَ اللَّهُ أَكْلُنْ تَأْ منْجَهَانْ بَرْتْ بِرْهَنَ، سَعَادَتْ سَرِينَ، كُرْ كِيْ كَنْدَنَا كَاپَتِي، (بلج. 330ء: 2009)

داکتر نی، بخش خان هن جوگ، بنت ج، اصولن بایت لک، تو ته:

هئيويگي عقيتاً موحد هئا، هندا کي انساني صفات سان موصوف کيو ۽ صوفين ۽ هئيويگين ترک ۽ تجرييد جا اصول قدری مشترک هئا۔” (ایلوچ، 2014ء: 31)

جوگ پنت هر 'توحیدی هندو'، 'توحیدی مسلمان' پئی شامل رهیا آهن. شاه عبداللطیف انهن جوگین کی پن یاگن 'نوری'، 'ناری'، 'ہر و رہائیندی چوی ٹوٹے،

جوگيئرا جهان ه، نوري ه ناري،
پري جن پري، آئه نه چيندي آن رى،
”نوري مان مراد مسلمان فقير آهي، جنهن ته ناري، هندستان سان تعلق رکندڙ، هندو جين ه پُنمت وارا سنڌاسي ۽ پڪشو آهن.“ (بلوچ، 2009: 308)

بدر اڳڻو پنهنجي ڪتاب ‘ست جوشاه’ ۾ لکي ٿو، ”نوري مان مراد مسلمان فقير آهي، جنهن ته ناري، هندستان سان تعلق رکندڙ، هندو جين ه پُنمت وارا سنڌاسي ۽ پڪشو آهن.“ (بلوچ، 2014: 201-200)
جوگين جو ذكر سنت جي معلوم ادبی شعری خزانی ه سڀ کان اول قاضي قادن (1445-1551) جي ڪلام ه چتی نموني ملي ٿو.
داسڪٽر نبي بخش خان بلوج جي تحقيق ۽ ترتيب ڏڻل، ’قاضي قادن جي رساله‘ ۾ به بيت جاڳائڻ بايت هن ريت آهن:
”مون کي جوگي (مرشد) جاڳايو ۽ پوءِ آءِ محبوب جي رستي تي هن لڳوں.“

جوگي جاڳايوں، ستو هوس نند ه،
تهان پوءِ ٿيوس، سندی پريان پيچري.
(بلوچ، 1999: 165)
جان جان سو نه پَسَ، جنهن ڪارڻ جوگي ٿيا،
تان تان سَناسِين، وره وهامي راتزي.
(بلوچ، 1999: 164)

ميدين شاه عنات جي ڪلام ه وري هڪ ناليري جوگي ’سامي ستنات‘ جو ذكر ڪيو آهي، جيڪو سيوهڻ ه چائو ۽ ڪاسائڪي ڪري ڪندڙ هڪ مسلمان هو، هو گرونانڪ (1469-1538) کان به اڳي ٿي گذريو آهي. هُن جوگين جي نات پُنٽ ه شامل ٿي ڪري دنيا ترڪ ڪئي ۽ وجي جوگين سان گنديو ۽ هُن جو گرو بشيو. ميدين شاه عنات هن لاءِ چوي ٿو:
سامي ٿين ته ستنات ٿي، نه ته دور م هونهين ڏيئه،
اونهون مُلڪ، عنات چئي، ڪنهن چُلٰي ڏلتلو چيئه،
حرصن هَڪلي پانهجو، تُون وهم وساري ويه،
مڙهيءَ ماث جي پيه، ته ويٺي ئي وير ٿئين.
(خان، 2007: 160-161)

داسڪٽر نبي بخش خان بلوج جي مرتب ڪيل رسالي، ’ميدين شاه عنات جو ڪلام ه هڪ پئي جوگي ’ويرناٺ‘ جو ذكر اچي ٿو ۽ ان جهڙو ٿئي جي تلقين پڻ ڪري ٿو، لڳي ائين توه ستنات وانگر ’ويرناٺ‘ به سندومائري جو هڪ صوفي جوگي هو. انهيءَ بابت ميدين شاه عنات چوي ٿو:

جي پايسين جوگي ٿيان، وئي وحدت ويه،
أونهون مُلڪ الله جو، ڪنهن چُلٰي ڏنو ته چيئه،
مات مڙهيءَ ه پيه، ته ويٺي ئي وير ناٺ ٿئين.
(شيخ، 2012: 64)
جوگي ٿئين ته ’ويرناٺ‘ ٿي، نا ته نالو گنهه م جوگ،
آدب ڪ، عنات چئي، چڏي ريانون روگ،
اندر عظمت اوڳ، ته ناث نظاري سين ٿئين.
(بلوچ، 2010: 130)

هڪ پئي بيت ه ميدين شاه عنات ’ويرناٺ‘ جي ويجهو ٿئي لاءِ ضروري انساني گئي ۽ خوبيون اختيار ڪرڻ لاءِ چوي ٿو: ”ويرناٺ“ جي ويجهو ٿئي لاءِ ضروري آهي ته جوگي، جوگي پر پارين، آدب، اخلاص، صبر، شکر، اختيار ڪر ڏي ۽ ذمر کي وساري ۽ مڙه پوري ڪري اهڙيءَ ريت زندگي گدارين ته هُن جوگي مرشد گروءَ جي ويجهو ٿي سگهند.“

جي پايشن جوگي ٿيان، ته پر جوگي ڪي پار
آدب، اخلاص، صبن سُڪرانو، ڏمن ڏيک وسان
آڻوپهه ”عنات“ چئي، ”مهربڻي“ ه گهار
جي سکين اي ڪار، ته ويرناٺ ويجهو ٿئين.“
(بلوچ، 2010: 130)

داسڪٽر بلوج پنهنجي هڪ مقالي ”سنڌي هندى شاعري جو لاڳاپو“ ۾ لکي ٿو:
”آسام جي جوگي پنٽ جي باني ۽ جهوني جوگي بابا مڃندر نات، قيمىي فلاسفى پتنجلي جي تعليم ۽ اصولن ه نئين تبديلي آئي هٿيوگين واري نئين جماعت جوبنياد وڏو.“ (بلوچ، 2014: 30)
ست جا صوفي جوگي موحد هئا ۽ آهن، داسڪٽر نبي بخش بلوج لکي ٿو:
”هي ۽ يوگ جي تحرير ڪبر همئن جي قيمىي بت پرسشي جور دعمل هئي.“ (بلوچ، 2014: 31)

حقیقت ان جي بالکل برعکس آهي، 'جوگي پنچ' اصل پر 'ستنو مت' ڈانهن پھر رجوع ٿيڻ هو 'ستنو مت' جو واحد خدا 'شو' آهي، جنهن جو تاریخ کان اڳ وارومو هن جي دڙي واري دور جو نالو 'اون' آهي. اين دینئنالو پنهنجي ڪتاب "The God of Love and Ecstasy" ۾ لکي ٿو،

”اندبيا ۾ تاریخ کان اڳ واري دور ۾ شو جو نالو (Ann) آن، آهي.“ (Danielou, 1992: 38)

‘گنگارام سمرات، پنهنجی کتاب ’شاہ لطیف جو هندو کاوید’ ملکی ٹوٹے،

”شوپیگوان، جو گین جو گرو آهي. ان کري ان کي مهيشور (مهيسر) جي ناليء سلبياون.“ (سمرات، 1998: 36)

داڪٽ نبی بخش بلوج، مهیسر، مهیسي، جي معني، مهاشو، کئي آهي. شاه لطيف چوي تو

* پُوري مڙهِ مهيس، ڪنههٗ تيرت وئا تکڙا.

* مهیسی منه پانهنجو ذاران ذوّر نه دون.

گنگار سمرات شاه لطیف جی کلام ۾ مہیشور، ان جی مڈ، بابت لکپی ٿو،

”مديه(شراب) هي پاهريون شراب نه آهي، بلک اندر جيڪو امرت وهي تو، ان کي پيئندڙ شخص شرابي سُنجي ٿو.“

(سمرات، 1998: 36)

شاه لطیف انھیءَ مَنْدُ جو ذکر سُرین کلیاں ۾ هن ریت کری تو،
 اُنھی سَت سَرک جی، تَ وَنَّ کلائِن کُوءَ،
 مهیسُر جی مَنْدَ جی، هُت هَنَن وَهی هُوءَ،
 جان رَمَز پُرُوقِم، رُوع، تان سِر وَت سَرگی سُبگتی.
 (باوج، 2009ء: 76)

ان ریت پارهین صدی عیسویءَ پر یوگ پنٹ کی پیہر جیاریندڙ آسام جي بابا مچندر نات کان وٺي سترهين صديءَ جي آخری ڏهاکي شاه اطيف جي حمن 1689 واري سال تائين ۽ پتنجليءَ جي لکيل پنجين صديءَ هي آخری ڏهاکن جي لکيل یوگ درشن واري مستند متن کي پيريا پارهنه سوروهه ۽ جوگ پنٹ کي جڙندي پيريا پنج سو سال گذر ي طرح سان پوريءَ ریت تو حيدري فلسفوي واري اوح عروج تي رسی چڪو هو، اپکند سان گڏ سند په هنن جا ڪيترائي تيرت ماڳ موجود هئا ۽ اج به آهن، جن مان هڪ لاهوت لامڪان پڻ آهي. صوفين جوهيءَ پنث (فرقو) نديي کند مان ئي اسريو ۽ هو واحد خدا کي مڃيندڙ ۽ روحاني تپسيا سان گڏ جسماني تپسيا تي زور ڏيندو هو. شاه اطيف به سند جي عام ماٿئن وانگر انهيءَ جوگ پنث واري هرقى کان درڳو متاثر تيو پر زندگيءَ جا ڪيترائي ورهيءَ جوگ پنثي لوکن سان گڏ سير ۽ سفر په گذاريائين.

ڈاکٹر نبی بخش بلاوچ شاہ لطیف جی انهی سیر ۽ سفر بابت لکی تو ته:

”سنت کان باہر کچھ جیسا میر طرف ہن دور وارین مسافرین میں شاہ صاحب کن حال ہے جاٹ وارن نات۔ پنٹی جو گین ہے پئیں۔

کن هتن تی ساڏن ستن سان مليو ۽ سائڻن توحید ۽ وحدانيت جي روشنی ۽ خيالن جي ذي وٺ کيائين. ”(بولج، 2009: 34)

حقيقه اها آهي ته سنت هر موهرن جي درزي واري تهذيب کان گھتو اڳ ٿئي 'ابتدائي سماجي' موجود هو، شاه لطيف انهيءَ قديرم هيڪڙائي واري خدائી تصور بابت سُر رامڪلٽي '۾ چيو آهي ته:

”اسلامان اگي هي، سا سئائون پانگ۔“

شاه عبداللطیف پیائی، جی شاعری، فکرتی اوائلی تحقیق کندز ایچ، نی سوولی لکی ٹو: تو:

”شاه عبداللطیف جی شاعری هندستان جی پوئین دور واري صوفی مَتْ جو اظهار آهي، خادم

صدیع یا ان کان پوے جي اتر هندستان جي اسلامي قدرن جو گھٹو اثرهو.» (سوري، 2005: 358) حقیقت ہواں، وحدانیت ہو تصوف جی رنگن سان پرپور ہ فکری ہ کجھاں وارو رهیو آهي، سُر رامکلیّ جي تیه اکریء، وارن بیتن ہ ویہ آیتون، ست عربی قبل ہ تی حدیثون اها گاله ثابت کن ٿيون، تصوف پنهنجی هر صورت ہ تصوف ٿئی آهي، تصوف جو ممنون ایشان ہو، هندا ہستے اسلاملاان، ایسا محدث الوحدہ، موسیٰ فیض ک، گنڈائی، ناصر منکر

رانی، عربی، هندی ۽ سندي اصطلاح ان جي اصل وحدت الوجودي جوهر ۽ فکر کي هرڪ متانزه تنيون ۾ شامل ٿا۔

جو ورد سبحان سور کن تا یه مرسد کی یاد کن پری جی

کرو کن خودزیا، پر بازد بیتا، باد بیتا، سُخان سُخان

زهـن سور سـبحـان جـي، پـيز تـهـن پـيـا،
حـلاـهـن مـهـنـهـن مـيـاـنـهـن تـيـلـاهـن نـشـا حـادـهـهـاـمـهـن دـهـنـهـن حـاـلـهـن

جاں نیہن کاون (شخ-2012:96)

داکتنے، بخشنده شاہ لطیف چو، سوانح حاتم لک، ٹھہری

بُلْهَرْ مِنْ - حسَانِي طرفِ مسافِرِین مَشَاهِ لطفِ غَالِبِ بُلْهَرْ کَانِ اِنْتَرْ عَهِکَرْ اَئِيْ حقِ مُحِبْتَرْ هُثِیْوَگَنْ کَيْ نُدوْ جِیْکِیْ تَنْ کَيْ تَسَا

دشّ، حقّ، تلاش، هلتّ ها عجزّ، حوگء کشل، جو بنلادی عقدو توحدّ هو. (بلوچ 2009: 34)

شاه طلیف پنهنجی کلام سُرِ امکلیه ۾ یوگ پشت وارن صوفی - جو گین کی جنهن ریت سُر پورب ۽ سُر امکلیه، هر گایو آهي ئے انهن جون
تیه اکریون ۽ جہڑیه ریت قرآنی آیتن ۽ عربی مقولان جی حوالی سان معور کری چيون آهن، ان مان صاف ظاهر تئي تو شاه طلیف انھیه یوگی
پشت وارن اوکن جو گین، سامین، سناسین، باوئن، کنوئن، کن ڦاڙ - جو گین بابت پپور چاڻ رکندر هڪ صوفی هو ۽ کانشن گھٹو متاثر برھيو. هنن
یوگ پشت وارن جو گین، ساقوئن، ساقوئن سان سُنیون، دهائون د کائين، داڪتر ٻلوچ لکی تو ته:

”شاه لطیف کچ ۾ ڪنٹاڙ ڪاپڙین جي مڙھین ۽ ڪوئی سرمندرين جي سنتن کان سندن وساهن ۽ پوجائن بابت پچيو ۽ پڻ توحید ۽ وحدانيت جي روشنی ۾ ساتن پيلار ۽ محبت سان ويهي ورونه ڪئي.“ (بلوچ، 2009: 34)

ستين ۽ اثنين صدي عيسويه جي وچ واري زمانی جوهک عرب جهازان، بزرگ بن شهريار لکيو آهي ت، ”هن کي پيکشو سري لنڪا ۾ ڏڌا هئا، جيڪي مسلمانان سان محبت ڪندا هئا.“ (ميقي، 1989: 13)

ان جو مڪ ڪارڻ پنهني منهن جو مڪي عقيدو توحيد، وارو آهي.

ڪتاب ’عرب و هند کے تعلقات‘ ۾ سيد سليمان ندوی لکي ٿو:

”بيرونی انهيءَ قسم جي فقيرن کي مهاديو جو پوجاري چيو آهي.“ (ندوي، 1976: 226)

انصار زاحد خان انهن جو ڳين جا بابت لکي ٿو، ”ڪن پئٽ ڪاپٽ ڪاپڙي“ جيڪي گورڪنات جا مدبر هئا، اهي پاڻ کي مسلمان سدائيندا هئا.“ (Ansar، 1980: 165)

شاه عبداللطيف انهن ڪنٹاڙ ڪاپڙين لاءِ ڪيتراي بيٽ چيا آهن، جن ۾ سندن وڌي ساراه تيل آهي.

ڪئ ڦت ڪاپٽ ڪاپڙي، ڪئ جي ڪنائين،
لاهُوتی لطیف چئي، ماڳ ڏ مئائين،
هوءِ جي خودیه کي کاين، هلو تکيا پسون ٿئ جا.
(بلوچ، 2009: 325)

ڪئ ڦت ڪاپٽ ڪاپڙي، ڪوئٽيا ڪئ چير،
ستا ويهن سامهان، عاشق اُتر هير،
ئسا ذيئي ٿئ کي، ساڙيائون سرین،
هوءِ جي هنا ٿئا ٿئير، هلو تکيا پسون ٿئ جا.
(بلوچ، 2009: 325)

ڪئ ڦت ڪاپٽ ڪاپڙي، ڳل ڦت ڪاپڙي، رُوءِ،
پئن جئي جو بُورب ذي، مشڪ ڪنُوري بُوءِ،
هند جئي جا هوءِ، ڪينين ڪالهه کئي وئا.
(بلوچ، 2009: 325)

انهن ئي صوفياتي ماڳ ۽ منزل واري سفر ۾ شاه لطيف داڪتر بلوج موجب:
”باھڙ مير جي پريان- والوتي ۾ ڪنهن ماڳ تي شاه عبداللطيف جي ‘ ملي- نات’ نالي هڪ موحد سادو سندس معتقد ٿي
ويوءِ پوءِ ان تکئي تي مسلمان ۽ هندن جو گذيل مليئن اڳو.“ (بلوچ، 2009: 34)

5.8.1 صوفي م طور سينا ۽ الڪ:

”حضرت موسىٰ سان گفتگو ڪرڻ وقت الله پنهنجو نالو هن ريت پتاي ٿو:
‘I AM THAT I AM’ انهيءَ ڪالهه جو لا ڳايو تصوف جي پس منظر وارو آهي.“
هن جي عامر معنی ٿيٽي ”جوئي آهيان، سوئي آهيان.“ (Aoumiel، 1994: 52)

شاه لطيف جي ڪلام ۾ سُسٰيءَ وارو پنهون، هڪ منزل تي ’الاهي‘ استعارو بثجي ويچي ٿو. اهڙين پرين پسڻ کان پوءِ دين ڌرم دور ٿي
وڃن ٿا. چوٽاها ٽيڪائي هيڪ ٿئن واري اونجي ۽ ٽاٿاين منزل آهي.

پچيو ئي جان دوست، تان پاسي ڪر پرهيز کي،
جنين ڏٺو هوٽ، تن دين سڀئي دور ڪيا.
(شيٽ، 2012: 53)

شاه لطيف جا آهي ‘صوفي جوگي‘ دنيا ٽياڳي ڪاري تصوف جي اعليٰ منزل تي وڃن رسن ٿا. سُرامڪليه ۾ اهو سُرود، سُرسارنگ جي
هڪ وڌي سرود و انگر ڊگهي ۾ ڏکھو سرود آهي. جنهن جو مطلب هن ريت آهي:
”طور سينا وارين ٽڪرين مثل هنن جا گوذا آيا ۽ ڪدرت جي تجلی سان معمور آهن. هنن گوڊڙي پوش صوفي سدائين مراقبي ۽ عبادت ۾
آهن. اهي درويش هقير حقيقت ازل- الله جي ويجهو بن ڪمانن جي زه واري فاصللي کان به گهٽ مفاصللي تي وڃي پهچن ٿا، هنن کي سُد آهي ته
شي فنا آهي. ان ريت اهي جوگي، جن ايمان آندو الله سندن دوست آهي ۽ ڪين اونداهه مان ڪڍي روشنیه ڏي آٿي ٿو. هو اهڙيءَ پر ۾ پورا رهن ٿا.“
(قرآن) هو جنگ جوگي حضرت موسىٰ و انگر نور تجلی جي جلوی سان جلن ٿا،

فَلَمَّا تَجَلَّ رَبُّهُ لِلْجَبَلِ جَعَلَهُ دَكَّاؤَ خَرَّ مُوسَى صَرِيقًا (الاعراف: 7-143)

[پوءِ جنهن رب ان جبل تي پنهنجي (نور جي) تجلی وڌي تنهن جبل خاڪ ڪري چٽيائين ۽ حضرت موسىٰ بيهوش ٿي ڪري پيو.]
ان ريت محبوب جو مشاهدو ماڻين ٿا. هو قرآن جي آيت موجب: منهنجو پيارو بندو مون کي ڏسي ۽ پسي ٿو، مون کي ٻڌي ٿو، مون سان
سندس وصال، ۽ ميرائي آهي. اهي جوگي انهيءَ ريت هلن ٿا ۽ شاه لطيف هيڪ روري چوي ٿو تون هنن جي ڪهڙي ڪهڙي خبر پيچندين، اهي ته
ڪل سان وصال واري عشق جا پڪا مسافر آهن.

مَوْنَا طَلَوْر سِينَا سَنَدَا سَنَسِينَ،
 سَهْدَيِي هِ سَيْدُ قَابَ قَوْسِينَ، أَوْ أَدْنَى نَانِكَا إِيشَ نَمَنَ،
 كُلَّ مِنْ عَلَيْهَا فَانَّ، بَاقِي كَيْيَن بَجَنَّ،
 اللَّهُ وَلِي الَّذِينَ آمَنُوا يَخْرُجُهُم مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ، اهْتَرِي پَرْ پَرِنَ،
 وَحَرَ مُوسِي صَعْقاً، تَا جَوْكِي جَنْكِ جَلِنَ،
 مازَاعَ الْبَصَرُ وَمَا طَفَيِ، اهْتَرِي رَوْشَ رَوْنَ،
 مُشَاهِدو مَحَبُوبُ جَوَ، أَتِي آديسِينَ،
 بِي بِي يُبَصِّرُ بِي يَمْشِي بِي يَنْطَلُقُ، تَا اهْتَرِي چَالَ چَلِنَ،
 سَيدَ چَيِّ چَيِّ سَدِينَ، كَلَ پُوحِينَ تون كَهْرِي،
 (بِلُوج، 2009ء: 317)

شاه لطیف جی سُرامکلی په جوگي - صوفین جي طور طریقی ۽ منزان جواہر تو تصیل اپکنڊ جي کنهن بې کلاسیکل شاعریَّه جي
ڪتاب ۾ موجود ناهي. شاه لطیف تصوف جي وحدت الوجودي سلسلي جو نديي کدب جو هڪ وڏو صوفي آهي، جنهن جو
هم گير فڪر، تصوف جي سمورن سلسلن جو احاطو ڪري ٿو، هو افلاطون ۽ فلاطينش فڪر کان وئي پوڻي ۽ جيني فڪر سان گذ سنتي تصوف
جي سمورن و هڪرن کي هڪ ذارا ۾ آئي هڪ سدا و هنڌ فڪري مهران جو و هڪرو جو زيري ٿو، جنهن لاءِ پاڻ چوي ٿو:ـ
”سم، سرو حڪايو، بي، شاه گدا۔“

خواجہ محمد زمان ان ڏس پر تصوف کی روحانی سکے عشق فرارِ ذیندی، انهیءُ جی اصل حقیقت کی ہن ریت واضح کری بتابیٰ تو، ”سامی، روحانی سکے رکن ٹا ۽ جاہل جسمانی میلاپ گھرن ٿا، اها ڳالهه ائین آهي جیئن پارس ائی ئی پاٹیءُ ه پیو هجي بر پکھن جي من هر رکو مھی ئی هجي.“

سکے پگھن روحانی سامین، جسمی جاہل، مچی مئ، پارس پس کینکی۔
 (داٹوڈپتو 1994ء: 73)

تصوف حقيقی معنی پارس سان سیچ جونلو آهي، جنهن سان سجی لوه بسون بتجیو ویچی، او پارس جیکوندگی واری روان دوان دریاھ جي لورن جي وچ هر موجود آهي. شاه لطیف سُرپریاتیه هر اتفاق پارس واري استعاری کي لوه جي ضد هر خدا ه بندی، خالق ه مخلوق جي هك انتناتیه هن جي باجهه واري چھاؤسان لوه مان سون بتجھن واري مثال سان پیش ڪندی چيو آهي ته.

شاه لطیف سُر پریاتیَّه، پر ویک چوی تو، لھی کیرتیاۓ سماع کنتر سُد پتیَّه وات دسی کری، کلھی تی کیئر رکی ڈاتار کی دسٹ، هـ سان ملے اون حشائے دمانات، وحـنـتا۔

تۇن سېڭىز ئەم سېڭىز تۇن داتاڭ ئەم دىد، سۇي تەنھنجو سىّىھى پاتىم كېيىرۇ.
 تۇن سېڭىز ئەم سېڭىز تۇن صاحب، ئەم سېڭىز تەنھنجو پەك، كەلەپى كېيىرۇ.
 (بىلوج، 2009ج: 151)

دنیا جاسمورا منهبو چون ٿاتا، اللہ هن ستسار جو خلقتھار آهي، خالق سان رابطو ۽ لاڳاپو جوڙن ممکن آهي. هو سڏ جي وراثي ذي تو، هو پتندر آهي، هو پان پنهنجي کلام 'قرآن پاك' ۾ چوي ٿو، "تون مون کي یاد کر آگ توکي یاد ڪندس."

* * *

عائشَنَ اللَّهُ جِيْ سَدَا وَائِي وَاتِّ،
”فَاذْكُرُونِي أَذْكُرْكُمْ“ تَنْ هِيْ اهَا تَاتِ،
أُنِي كِيْ كَنْهِ سَاتِ، سَجْنَ وَيلْ نِهِ وَسَرِيْ.
(بِالْوَجْهِ، 2009: 55)

شاه لطیف جهزاً وحدت الوجودی صوفی 'خالق' ۽ مخلوق بابت وری هیئن چون تا، "ٻئی هک آهن بلک ائین جيئن سڏ ۽ پڙاؤ هک ئی آهي."

پڑاو سو سُنْ وَأَيْهَ جو لَهِين،
هُنَا أَكْهِينْ كَنْ، بَدْنَ هِ بَنْتَنَ.

(باقج، 2009: 49)

هو سیکجه پاڻ ئی آهي، پاڻ اندر پاڻ پاهر آهي، جلال ۽ جمال، پرینَه جي صورت ۾ حُسن جو ڪمال، پير ۽ مرید، وجود ۽ خیال، ماریندڙ ۽ جياريندڙ هوئي آهي. شاه لطيف ان بابت چوي ٿو،

پائهن جل جَلَّهُ، پائهن جان جَمَّالُ،
پائهن صورت پرِينَه جي، پائهن حُسْنُ كَمَالُ،
پائهن پير مُرِيدُ ثَنَيٰ، پائهن پاڻ خِيَالُ،
سيِّ سَيِّئَيِ حَالُ، مَنْجَهَانَ ئَيِ مَعْلُومُ ثَنَيٰ.
(باقج، 2009: 48)

پائهن پسي پاڻ کي، پائهن ئي محبوب،
پائهن خلقي حُوبُ، پائهن طالب تنه جو.
(باقج، 2009: 48)

شاه لطيف سُر آسا هُ حق (الله) کي سمجھن لاؤ چوي ٿو: ”هر شِي کي بَدْنَ لَاؤ جِيكَابِ گَالَهُ هجي ساکن تي آثَنَ گَهْرجِي ۽ آن کي سوچ ۽ فکرسان قيرائن گهرجي تپوه هرشِي ڪي حق چئي سگھندين.“

كَنْ گَهْرجِي كَلَمُو سَيِّيِ سُنْ لَاءُ،
فَكَرْ سِينْ قَيْراءُ، تَهْمَهَ كَيْ حَقْ چَشَينَ.
(باقج، 2009: 345)

شاه لطيف وارو صوفي لاكوفي آهي، انکري کوبه کيس پانئي کونه ٿو. هن جي ويڙه پنهنجي اندر سان به آهي ته پاهرين دنيا سان به آهي، پراها ساري جنگ ڳجهي آهي، جيڪي هن جي وجود جاويڙي آهن، هي حقبيت ۾ آنهن جو مددگار آهي.

صَوْفِي لَا كَوْفِيْ، كَوْنَ پَانِيسْ كَيْرُ،
مَنْجَهَائِينَ مَنْجَهَهَ وَزَهِيْ، پَكَرْ نَاهِسَ بَيْنُ
جَنِيْ سَاثَسَ وَيْرَ، تَبِيْ تَبِيْ جَوَ وَاهِرُو.
(باقج، 2009: 50)

سچي دنيا جي منهب جي چاٿوئن تحقيقاتي وسيلي اهو چاٿو آهي، ابتدائي انسان تخليق جي خدا جي عبادت ڪندو هو. سند ۾ هندن ۽ مسلمانن جا ڪيتراي گذيل تيرث آستان موجود آهن، جن جا تعلق ماضي ۽ جي ڪنهني پر توحيدی عقيدي سان وحى ملي ٿو، هنگلاج ۽ لاهوت واريون تيرث ياتراون انهن جو مثال آهن، سند ۾ پتورو پير اهڙي اڳاني تو حيدري عقيدي جي خدا شو ۽ ساموندرا جي پوچا ڪئي ويندي آهي، ساموندرا به شو جو نالو آهي. اهويٽي سند ۾ پانئي وارو پير آهي. مسلمان هن کي خواج خضر کري مجین ٿا. ان جو مُك ڪارڻ پانئي انسان جو مُك جيابو ٿي رهيو آهي. لكن ورهيء اڳ منچر ڏنڌي جو پيراسي ۾ ابتدائي انسان اوسر ڪئي. منچر ڏنڌي جي اندر هڪ پيٽازي تي اتي جي مير بحرن جو ميٽو شيخ ڏمن پير تي اج به ٿيندو آهي. اتي به تخليق جي خدا شو جون اوائل نشانيون لاتيون ويون آهن.

5.9 صوفي ۽ سماع:

شاه عبداللطيف پانائي سند جي انهن صوفين مان هڪ يگانو انسان آهي، جنهن شعوري طرح سان راڳداري ڪي پنهنجي صوفيانى مكتب ۾ شامل ڪيو، آن کي وذايو ۽ ويجهایو. ان ريت هن سند جي قديم راڳثين کي نئين فڪري ويس سان پيهر ڏڪ آئي ويهاريو. شاه لطيف جو رسالو اوائل ۾ ئي راڳنامي جي صورت ۾ جزري راس ٿي چکو هو. جيئن ته شاه جا اوائلی رسالا سُرسَئِي سان شروع ٿيندا ها، انکري باڪتر نبي بخش خان بلوج جو انومان هو ته:

”سن 1207هـ تائين شاه جوراڳ پڻ غالباً سُرسَئِي جي سُرسان شروع ٿيندو هو.“ (باقج، 2012: 128)

دڪتر بلوج جوائين سمجھن درست آهي، جو شاه لطيف جي ڪلام جو پنجويه سڀڪڙو حصو سُرسَئِي جي پنجن سُرن: آبرى، معنووي، ديسى، ڪوهياري ۽ حُسيني ۽ تي آثاريل آهي، ان جو ڀت ولري ٿالمي رسالا گنج جو پهريون بيٿي شاه لطيف جي ڪلام جي سچي راڳ سنسار جو ت آهي:
وَيْلَ ثَيْ وَايُونَ كَرِيْ، كَثُلَ كُوكَارِيْ،
هُنَ پَنْ پنهنجا سَارِئَا، هيَهُ هَنْجُونَ هوتن لَئِيْ هارِيَ.
(باقج، 196: 2009)

”پروفيسر محرم خان وائي ڪي سنتي شاعري جي قديم ۽ سُرائٽي صنف قرار ڏنو آهي.“ (خان، 2007: 236)
ان ريت شاه جورسالو وديل جي وابن ۽ ڪتل جي ڪوڪار سان شروع ٿئي ٿو. شاه لطيف، سُر مدنوري ۾ عشق جي آواز ڪي بريت ۾ ڪوئل جي ڪوڪار، ُلولو ۽ ُووڪَ سارنگي ۽ جي ساز، واري آواز سان تشبيه ڏئي ٿو. اهي سمورا ورلاب ۽ آlap عشق ۽ موسيقى ۽ جا آهن.

* اها ڳالهه محقق کي محمد عثمان ميمڻ اکين ڏندين شاهدين جي آذار تي پانائي هئي.

رُجِن مِ رَدْ تِي، كَرْ كُوئِلْ جِي كُوكِي،
وَأَلَوْلَوْ أَلْ وُوكِي، أَيَّهْ تَانْ آهْ عَشَقْ جِي.
(بِالْوَجْهِ، 2009: 205)

رُجِنْ ۾ رَّزْ تِي، ڪَرْ سارِنگِيَّ جو ساڻ،
ایَّ عِشَقْ جو آواڻ مازهُو رَكِنْ مَنَدْ تِي.
(بلوچ، 2009: 205)

وحدت الوجودي صوفين وسماع تصوف جوهك اهم جزاً هي كريم بخش خالد، فقير غلام علي مسروور بشوي جي كتاب "سماع" راگ شرعی حیثیت" جي تعارف پر لکي تو،

”سماع جي معني آهي ٻڌن، هي لفظ قرآن مجید ۾ ڪوڻد آيو آهي، پر قلیم عربی ۾ ”ڪائش وجاڻ“ جي معني ۾ اچي تو، ديني اصطلاح ۾ ”سماع“ ۽ سمع ٻئي، هڪ ٿئي معني ۾ عقل جي مقابلي ۾ استعمال ٿئن ٿا، پر حقیقت هيءَ آهي ته سڀ کان زیاده اصطلاحي معني ۾ ان جو استعمال تصوف ۾ ٿئي تو ۽ ان جي معني موسیقی ۾ انهاڪ، ڪائش، جونگارڻ، منھبي جوش ۽ وجود پيدا ڪرڻ لاءِ ستارا ۾ ڪائش آهي، ياوري آواز ساز جي ذريعي ڪائش وجاڻ.“ (بدوي، 2012: 9)

سند مان لذی برهانپور ویل پات شریف جی هک بزرگ، حضرت شیخ عیسیٰ جنده اللہ ابن شیخ قاسم سنتی (962-1031ھ) جن تے سماع جی حمایت پر گھٹوئی کجھ لکیو آهي، هولکن تا ته۔

السباع الصلوة

هُو سماع جي حمایت مِ دلیل ڈیندی لکي ٿو ته

”الست بربكم“ کان وئي ”سلام قولامن رحيم“ تائين جي سفر مەر هر نيك نفس خوبصورت آواز کان متاثر ئىش کان سواع
نثروري سگۈي.“ (برهانپورى، 2006ء: 152)

اچ ب سندج جي هم اوست فکر وارن صوفين جي درگاهن تي سماع کن مخصوص ڏينهن تي هر هفتی کيو ويندو آهي، سماع پندن واريءَ حالت پر، صوفي فڪير په درویش فڪري پرواز په اعليٰ خيالي اذام واري کيفيت په اچن ٿا. کن درگاهن تي نغارا وجایا ويندا آهن، په ڌمال کئي ويندي آهي. شاه لطيف په مخدوم معين ٿنوءَ جو وصال سماع پندن واريءَ حالت په ٿيو. داڪتر نبي بخش بلوج پنهنجي هڪ تحقيقي كتاب شاه عبداللطيف حياتي، جواحالو رسالى جي تاریخ ملکي ٿو:

”شاه لطیف پت کی وسائل اُتی سکونت اختیار کرڻ سان، اُتی سماع جو سلسلو شروع کرایو ۽ ان کان پوءِ راڳ جو ادارو پڻ قائم کيو.“ (بلوچ، 2012: 54)

داڪٽ بلاج لطيفي سماع جي روایت بابت وڌيڪ اکي ٿو:

”پٽ تي ٿيندر سماع جي نوعيت ۽ فقيرن جي سيني به سيني روایات مان معلوم ٿئي تو ميں شاه ڪريمر جي درگاه تي ٿيندر سماع ۽ ذكر واري سلسلی کي ئي شاه عبداللطيف پٽ تي قائم کيو.“ (بلوچ، 2012: 54)

شاه لطیف جی فقیرن ۽ راوین جی سینی بسینی هلندر روایتن موجب:

”سماع جو شغل رات جو تیندو هو. ماھ پھرئين سومار جي رات ئے حج جي رات خاص سماع لاء مقرر ٿيو. جمعي جي ڏينهن ۽ عيد جي موقع تي پڻ نماز بعد سماع جو شغل تیندو هو.“ (باوج، 2013: 49)

روئندي ڏيکاري ۽ پڏائي ٿو: شاه اطياف، سُر رام ڪلي ۽ جي ٽيه اکري ۽ صوفين کي شريعت سان گڏ طريقت جي وات ۾ 'سماع' ٻڌن وقت طاري ٿيل هڪ ڪيفيت ۾

ظيئون ظاهر ذوق سين، پنجائي كن پورا،
هلن وات سماع هم، گاري گل پکورها،
سناسي سيد چشي، پورب هم پورا،
”هؤ الله الواحد الهاز“، سامي منجه سورا،
قي چاكن سين چورا، گر كي گئنا ڪاپوري.
(باوج 2010ء: 330-ج)

شاه لطیف، پاڻ سماع کي پسند ڪندو هو، ۽ هڪ جڳههٗ تي ساميں جي صحبت کي سماع، توحیدي راڳ برابر فرار ڏي ٿو، گنج رسالي، جي رامکلائي ۾ هو چوي ٿو ته.

ساميَ كُنْتُ كِياء، كَنْ كَيَائِشُ حَيْرٌ كِينْ،
يُهَدِي اللَّهُ لِنورِهِ مَنْ يَشَاءُ، إِيَّاهُ أَنِينَ لَثِي آهِ،
صَحِبَتْ تُنْهِنجِي سَبَدْ چَئِي، سَامِينَ وَتْ سَمَاعَ،
هي تَنِينَ جِي جَاءِ، جِنْ پَئِي جَهْنَكْ چَلِيلَا،
(مرزا، 1995: 587-588)

‘سُرِامکلی’، پر ہے چکھے تی شاہ لطیف چوی ٹو،

”جوگین کی ہن دنیا میر الاہی ذکر‘ (سماع) کرن جو وڈو درد ہو۔“

”ہئن سور سماع جو جگت ہے جوئی۔“
(شیخ، 2012ء: 46)

شاه لطیف جی زمانی ۾ ئی 'سماع' جو سلسلو وذی ویو هو، ان جو مک ڪارڻ شاه عبد اللطیف پاڻ ئی هو، هن جي سماع ۽ راگداری ۽ سان تمام گھوٽی دلچسپی ہوندی هي. شاه عبد اللطیف هڪ پیری ملا ۽ مولوین سودو مخدوم محمد هاشم نتوی ۽ کی راڳ جي حمایت ۾ دلیل ڏیندی ٿي ٿو.

”منهنجي دل هر الاهي محبت جو وٺ آهي، جو جيستائين راڳ نتو چوان ۽ ٻڌ نتو ڪريان، تيستائين سُڪندو وڃي، ان کان سوءامون کي آرام نتو اچيءَ ان جي وسيلي منهنجو سجو ڦيان وڃيو پنهنجي خالق سان ڳي.“

(78-77:2012ع) قلچ

شاه طیف 'سماع' جي رسم کي جاري کري، چن قدimer سنتدي راگداريءَ واري جهان کي جياريو آهي. هو پنهنجي کلام جي سُرُ
پرياتيءَ، جي ان بيت جي پان مثال هو!

بولي سٹائي جي سُنَّ کري، پاسي يير پئو،
جاتي کين پئو سر سکيوئي هيڪرو.
(پلع: 2009: 151)

شاه عبداللطیف نرگو 'سماع' واری رمز جو ذوق رکندو هو پر هن میان نور محمد کلهویزی پاران کیس دهليه کان آیل ب راگائي 'اٽل'، چنجل' کي ب پنهنجو چوند کلام ياد کرايو هو، مرزا فلیچ بیگ کتاب 'حوال شاه عبداللطیف یائی' ملکي قوت، پان شاه عبداللطیف کین گائشتو هو، پر بندو گهتو سمجھندو هو، هو (اٽل چنجل) گائیدا هاشا هاشن جاننه، ننهن تي هي تال وندو هو ۽ راڳ بٽڻ مرحومي ويندو هو." (فلیچ، 2012: 78)

ڪتاب 'مخدور محمد معين نئوي ۽ سنڌ فاسفو' ۾ سماع بابت 'رایو' واري عنوان هيٺ محمد انس راچپر لکي ٿو: 'مخدور محمد معين 'السماع مراج الاولیاء' جي مقولي مطابق 'سماع' پسند هو. سماع سان کين خاص محبت ۽ عشق هو. اهئي سبب هو جو سدن وفات په موسيقي ۽ جي سماع دوران ٿي۔' (راجپور، 1963: 193)

شاه عبداللطیف جو سچو سُرسوْرث، اهتی اعلیٰ راگداری واری نمونی سمعاً جی نفیس رمزن ۽ رازن تی آذاریل آهي:

تىپىچى پەجىنا پاش، تەندىكىارو كەنت،
”تىھى جوھىي نامه كىن، جو تو چارتى كەن،
اي شۇكىر الحمد، جىئن مەتو كەھرىۋە مەكتا.

شام لطیف ۽ صوفی یوگین جي اهتری صح واري راڳداريءَ جو منظر، داڪٽ نبي بخش خان جي مخطف شاعرن جي ڪلام تي آذاريل
ڪتاب سندنگ، م هن دٻيان ڪيءَ ته.

نانگن وذا ناه ۾ آتی آسٹ اُت اوپر
سامین ساز شروع کیا، سید چوع، سوپر
کا جا چوری کاپڑن، سندی تند تنبیر
سی ڪندا ڪیدانهن پئر، جن کی نظر مزیٰ ناث تیو.
(بلہ، 2012: 111)

‘سماع’ نديي کتب جي صوفين جي چڻ ته روحاني غذا آهي، سماع وارو اوج به سنت جي ڪيترین ئي درگاهن تي جاري آهي، پٽ شاه تي شاه عبد اللطيف جي عرس تي سماع جون خاص محفوظون ٿيندينion آهن ۽ هر خميس جي رات ’شاه جو ڪلام‘ خاص انداز مِڳايو ويندو آهي.

”مخدوم موصوف کی ملیل سماع ۽ راک جو وند ب شاه عبداللطیف جی ذریعی، شاه عبدالکریم جی سرچشم فیض مان مليو ۾.“ (انس، 2013: 193)

شاه عنات شهید جهوک واري جي درگاه تي اوائل دوره ٿيندر 'سماع' شاه لطيف جي ڪلام مان 'سر ذهر' کان شروع ڪيو ويندو هو. ان ريت صوفي صديق عرف 'صادق فقير' جي گھوش پوءِ واري جو ڙيل 'راڳنامي' جي صورت به شاه لطيف جي ڪلام جهڙي آهي. سُر به ساڳيا آهن. سند ۾ مختلف درگاهن تي شاه لطيف جي ئي پيريوي ۽ ۾ ٿي راڳداري نظامر ۽ سماع جو سلسالو شروع ڪيو ويو. داڪتر نبي بخش بلوج پنهنجي ڪتاب "راڳ رامو، جي مقدمي ۾ لکي ٿوئه:

(7) 1243هـ) پر شروع تیو۔ ” (بلوج، 1981ع: 7)

5.9.1 سمعاڻ ساز جي تاريخ: دنيا جي تمام گھڻن سماجن ۽ ثقافتن ۾ 'سمعا' جو لفظ موجود آهي، ۽ ان جي مفهوم ۾ ڪو گھٺو فرق ناهي، داڪتر ايم. آر گوتمن

(Pslam) آهي، ان کري پين قدير بولين هر 'سام' ه 'سمع' وارا لفظ منهبي موسيقى ه جي معنی ه مطلب ه استعمال کيا ويندا آهن." (1: 1980: Gautam)

ان ريت دنيا جي کيترين ئي بولين هر موسيقى ه جي علم سان لاگلپيل لفظي هكجهرايون ملن ٿيون، جن جوبن بشياد اچ بـ سنتي بولي ه ملي ٿو. جمروڪ: 'تال اصل هر تازي مان نڪتو آهي، اوائي انسان گائڻ مهل تازي وجائيندو هو. اهورواج اچ بـ آهي.

اسد علی سيد، ڪتاب، 'هنڌي ادب کي گلڪي کال پـ مسلم ثافت کـ اثرات' هر لکي ٿو:

"عربـ هـ نـداـ آـواـزـ آـهـيـ، سـنـسـكـرـتـ هـ نـادـ آـهـيـ، عـربـ هـ غـنـاـ، گـائـڻـ آـهـيـ، سـنـسـكـرـتـ هـ 'ـكـانـ'، 'ـكـاـيـنـ' هـ 'ـكـانـ' آـهـيـ، تـالـ عـربـ هـ آـهـيـ، تـارـسـنـسـكـرـتـ هـ آـهـيـ، عـربـ هـ رـاغـ هـ رـاغـيـ، آـهـيـ، سـنـسـكـرـتـ هـ 'ـرـاـڳـ' هـ رـاـڳـيـ وـارـاـ لـفـظـ آـهـنـ."

(اسد علی، 1991: 228-229)

'سامـ وـيدـ' کـيـ هـكـ آـرـيـائـيـ ڪـتـابـ مـجـيوـ وـينـدو~ آـهـيـ، جـنهـنـ جـوـ سـجـوـ تـاجـيـ بـيـتو~ غـيرـ آـرـيـائـيـ هـ اـصـلوـکـونـ لـوـکـونـ وـارـو~ درـاوـزـيـ بـيـنـادـ رـكـنـدـ آـهـيـ. انـ لـكـيلـ سـمـورـاـ گـيـتـ گـاـيـاـ وـينـدا~ آـهـنـ، هـ اـهـيـ گـيـتـ مـقـتـنـ مـوجـبـ، بـنـيـاديـ طـرـحـ سـانـ بـرـادـرـينـ وـارـنـ گـيـتـنـ کـانـ وـئـيـ، گـوـنـاـنـ گـيـتـنـ هـ اـنـ کـانـ پـوـءـ مـيـزـيـ سـهـيـزـيـ مـنـهـبـيـ هـ رـسـمـيـ گـيـتـنـ تـائـيـنـ وـجيـ بـهـتـاـ، جـنـ کـيـ آـرـيـاـ وـرـتـ وـرـنـ وـارـنـ لـوـکـيـ، جـونـالـوـ ڏـنوـ، جـنهـنـ مـعـنـيـ هـ لـوـکـونـ جـاـ وـجيـ بـيـهـيـ ٿـوـ.

رشـيدـ مـلـڪـ ڪـتـابـ "ـانـدـالـاجـيـ" هـرـ لـكـيـ ٿـوـ:

"ـماـهـرـنـ وـتـ 'ـسـامـ وـيدـ' وـارـينـ نـظـمـنـ جـيـ اـدـبـ حـيـثـتـ کـانـ اـنـ جـيـ گـهـيـ اـهـمـتـ مـوـسـيـقـيـ هـ گـائـڪـيـ وـارـيـ آـهـيـ."

(ملـڪـ، 2002: 121)

اهـيـ گـيـتـ جـيـكـيـ صـبـحـ سـوـيـرـ کـانـ وـئـيـ رـاتـ هـ رـاتـ جـيـ مـخـتـلـفـ پـهـرـنـ هـ رـاـڳـارـيـ جـيـ حـسـابـ هـ گـاـيـاـ وـينـدا~ آـهـنـ. شـاهـ لـطـيفـ صـبـحـ سـوـيـرـ وـاريـ اـهـرـيـ پـلـارـيـ سـمـيـ جـيـ گـائـڪـيـ لـاءـ سـرـپـرـيـاتـيـ هـ پـيـانـ کـيـ تـاكـيدـ کـنـدـيـ چـوـيـ ٿـوـ:

ایـ هـ نـ پـائـنـ پـیـڻـ، چـنـ کـبـرـیـ هـ ئـنـگـیـوـ کـیـئـرـوـ
سـوـنـهـارـيـ صـبـوـحـ سـینـ، وـجـهـيـ وـيـشـينـ وـيـرـ
تـوـکـيـ چـوـنـدـوـ کـیـئـ، کـیـرـتـ ڏـارـانـ مـکـنـ.
(بلـوقـ، 2010: 147)

'ـسـمـاعـ' جـونـ صـوـفـيـاـتـيـونـ فـكـرـيـ نـزاـكـتـونـ آـهـنـ، جـنهـنـ هـ هـمـ اوـسـتـ' جـونـ رـمـزـونـ شـاملـ آـهـنـ، هـكـ جـڳـهـ تـيـ شـاهـ لـطـيفـ کـيـرـتـ (راـڳـ)
شـاهـ لـطـيفـ کـيـرـتـ هـ 'ـآـئـونـ' يـاـ 'ـخـودـيـ' اـجـيـ وـجـئـنـ کـيـ حـقـيـقـيـ رـاهـ کـيـ کـمـ کـرـثـ بـرـاـبـرـ سـمـجـهـيـ ٿـوـ:
کـيـرـتـ رـاهـ کـمـ کـيـ، چـانـ وـجاـيوـ ڏـانـ،
جيـ سـجـائـيـ پـاـنـ، تـ سـيـوـئـيـ سـبـحـانـ ٿـيـشـينـ.
(بلـوقـ، 2010: 149)

'ـسوـاميـ پـرـجـانـدـاـ' پـنـهـنـجـيـ ڪـتـابـ "ـهـ اـسـتـوـئـرـتـ پـگـتـ" (Stuart piggot) جـيـ ڪـتابـ 'ـPrehistoric India to 1000 B.Cـ' جـيـ حـوـالـيـ سـانـ مـوـسـيـقـيـ جـيـ قـدـمـتـ بـنـائـيـندـيـ 'ـمـوهـنـ جـوـ ڏـوـ' هـ هـرـيـ پـاـ (هـڙـپـاـ) مـانـ لـتـلـ مـوـسـيـقـيـ جـيـ هـكـ سـازـ طـنـبـورـ هـ اـهـڙـنـ پـيـنـ سـازـنـ بـاـبـلـكـيـ ٿـوـ:

"ـهـتـانـ باـنـسـرـيـونـ بـهـ مـلـيونـ آـهـنـ، ڪـنـبـوـ جـيـ قـسـمـ جـوـ هـكـ سـازـ بـرـيطـ، جـنهـنـ هـ سـتـ سـُرـنـ جـيـ گـنجـائـشـ آـهـيـ... رـقصـ هـ کـڙـتـالـ جـوـ اـسـتـعمالـ کـيـوـ وـينـدوـ هوـ." (40-41: Prajnananda, 1960)

شـاهـ لـطـيفـ طـنـبـورـ جـوـ ذـكـرـ 'ـسـرـڪـامـوـدـ' هـ کـيـوـ آـهـيـ،

"ـتمـاـجـيـهـ" طـنـبـورـ رـاتـ وـجـالـياـ دـيلـ هـ

(بلـوقـ، 2009: 282)

رـاءـ بـهـادرـ کـيـ. اـينـ. بـڪـشتـ، ڪـتابـ، 'ـسـنـدـوـسـيـيـتاـ' جـيـ عـرـوجـ وـاريـ دورـ هـ ڪـتبـ اـيـنـدـزـ سـازـنـ بـلـكـيـوـ آـهـيـ تـ،

"ـکـيـتـرـنـ ئـيـ چـتـرـنـ (Pictures) هـ تـارـنـ وـارـاـ سـاـلـ ڏـيـكارـيلـ آـهـنـ، جـيـکـيـ هـنـ دـؤـرـ جـيـ جـديـدـ سـازـنـ جـوـ اوـاـئـليـ نـمـونـوـ آـهـنـ، کـڙـتـالـ جـوـ هـكـ جـوـ ڙـوـ اـجـوـکـيـ زـمانـيـ جـيـ کـڙـتـالـ جـهـڙـوـ بـ ڏـيـكارـيلـ آـهـيـ." (Dikshit, 1939: 30)

ڪـتابـ 'ـCـ' Prehistoric India to 1000 B.Cـ' هـ پـگـتـ لـكـيـ ٿـوـ:

"ـسـتـوـ مـاـئـرـ هـ پـنـ چـارـ هـزارـ سـالـ اـڳـ جـيـ وـيـتاـ" (واـجوـ) سـانـ گـذـ چـنـگـ هـ بـياـ سـالـ: باـنـسـرـيـونـ، کـڙـتـالـ، جـهـانـجـهـ هـ مـرـتنـگـ مـلـياـ آـهـنـ.

پـروفـيـسـرـ اـسـتـوـئـرـتـ پـگـتـ اـنـهـيـهـ 'ـسـازـ' جـيـ تـارـنـ جـوـ تـعدـادـ 'ـسـتـ' تـائـيـنـ چـئـيـ چـڪـوـ آـهـيـ." (Piggot, 1950: 270-271)

آـغاـسـلـيمـ، ڪـتابـ 'ـلاـتـ جـاـ لـطـيفـ جـيـ' جـيـ هـكـ مـقـتـالـيـ، 'ـرـنـدـ پـروـڙـيـنـ رـاـزـ' هـ، سـتـ جـيـ قـدـيـمـ رـاـڳـارـيـهـ بـاـبـلـكـيـ ٿـوـ،

"ـشـوـ دـيـوـتـاـ، بـنـيـاديـ طـرـحـ سـانـ مـهـنـ جـيـ ڏـيـزـيـ جـوـ درـاوـزـيـ دـيـوـتـاـ آـهـيـ. انـ کـريـ چـئـيـ سـگـهـجيـ ٿـوـ، شـوـ سـانـ مـنـسـوبـ سـيـيـئـيـ

ڪـلاـسيـيـ رـاـڳـ اـصـلـ هـ سـتـيـ رـاـڳـ آـهـنـ." (Sleim, 2008: 140)

رـاـڳـ جـوـ آـلـابـ، آـرـوـهـيـ بـ سـتـ سـُرـنـ: 'ـسـارـيـ گـاـ ماـ پـاـ ڏـاـنـ' تـيـ پـتـلـ آـهـيـ. شـاهـ لـطـيفـ، هـكـ ڪـونـجـ جـيـ ڪـيـفـيـتـ آـلـابـ جـيـ اـحسـاسـاتـيـ صـورـتـ هـ بـيـانـ کـئـيـ آـهـيـ تـ، "ـاـتـرـپـاـسـيـ ڪـاـ ڪـونـجـ آـلـابـ پـئـيـ" کـريـ. هـنـ پـنـهـنـجـوـ مـحـبـوبـ خـوابـ هـ ڏـنـوـ آـهـيـ هـ هـاـنـ صـبـحـ جـوـ پـرـينـ ۽ـ جـاـ سـرـيـلـاـگـيـتـ پـئـيـ ڳـائـيـ."

اُتر ذي آلاپ، كالهونکر كُونج ڪري،
پرين پسي منجه خواب، وهائيه وائون ڪري.
(بلوچ، 2009: 171)

سنڌ ۾ قدیم دور کان وٺي، راڳداريءَ کي هڪ خاص تقدس حاصل رهيو آهي. موهن جي دڙي ۽ آن جي بین سڀوڳي شوري ماڳن مان، انيڪ 'سرتار' وارا ساز مليا آهن، جنهن مان انهيءَ قدیم سماج ۾ راڳ جي اهميت ظاهر آهي. موجوده دور جي راڳ ۾ 'آروهي' واري آلاپ جا هم معنلي، موهن جي دڙي وارا 'اڪر' هڪ خاص معنيءَ مطلب ڏيڪارين تا، جن مان پئ راڳ ۽ راڳيءَ جو تقدس ظاهر ٿئي ٿو، جيڪو شاه لطيف جي دور تائين ساڳئي ۽ مقدس مفهوم سان سُرسورث ٻپرياتيءَ موجود آهي.

معنيءَ	موهن جي دڙي وارا اڪر	آروهي
Powerful	سگهارو	ا
Creator	تخليقڪار	ر
Singer	راڳي	ڪ
Great	وڏو	ما
Protector	محافظ	پا
Giver	ڏيندر	دا
Auspicious	سڳورو	ني

هئ آروهيءَ جي موهن جي دڙي وارا اڪرن جي پاچ موجب معنيءَ هن ريت ٿيندي:

"سگهارو تخليقڪار، راڳي وڏو تحفظ ڏيندر سڳورو". (Bhanbhro, 2012: p.p 26, 31, 34, 37, 38 and 39)

ان کان پوءِ واري زمانيءَ ۾ ويد ملن تا، جيڪي گايا ويندا هئا. مورس ونترنتر پنهنجي ڪتاب "History of Indian Literature" ۾ 'سام' ويد، جي نظمن جي قدامت ٻپريونو لکندي لکي ٿو:

"سام ويد جا نظم، ڪنهن به، صورت ۾ پوچارين ۽ منهبي لوڪن جا جو ڙيل ذ آهن، ان مر تمام ڪهنا گيت هڪ اندازي مطابق عوامي ڳيج آهن، جيڪي 'راس سرطان' ۽ 'راس جدي' جي سميٰ تي منهبي ۽ اوگابرا منهبي گيت گايا ويندا آهن."

(Winternitz, 1991: 165-166)

جيڪر 'سام' ويد، جا کي ڳيج تمام آڪاتا ۽ عوامي طرز جا آهن ته اهي پڪ سان آرين کان اڳ وارن قدیم سنتو لوڪن جا جو ڙيل هوندا، ۽ اهي پنهنجي رنگ ۽ دنگ ۾ دراوڙي گيتن جو ترجمو ٿيل هوندا. اچ بسته ۾ کڙتال تي صوفى ڪلام گايا ويندا آهن، بانسرين، ويندا ۽ جهانجه کي، راڳداريءَ ۾ ڪتب آندو ويندو آهي. ڪتاب، "The Natyashastra" ۾ من موهن گھوش لکي ٿو:

"هندو ناتڪ ۽ شاعريءَ جو لاڳاپو منهبه ۽ شو ديوتا سان آهي." (Muni, 1951: LV)

شهباز قلندر جي مزار واري ڏمال ۽ بین مزارن ۽ درگاهن تي وجد ۾ اچي ناج ڪرڻ 'شو' جي رسم سنڌ ۾ تاريخ واري شعور اچن کان به آڳاني آهي.

سيد طاهر محمد نسياني جي ڪتاب "تاريخ طاهري" جي حوالي سان ايچ. تي سورلي لکي ٿو، "شيخ المشائخ، شيخ پير پئي جي مزار کان سواء، ذه پارهن مزارون پيون به آهن، جتي درويش پنهنجو ناج ڪندا آهن." (سورلي، 2005: 380)

شاه لطيف زندگي ۽ فطرت جو شاعر آهي ۽ شو به فطرت جو 'خدا' آهي. هُن جو هڪ نالو 'سچو' به آهي. جنهن فطرت ساون جيان مهربان ٿئي ٿي، تنهن سارنگ جي رنگن سان گڏ نورا پائي نچن ٿي روح ڪري ٿو.

ڪر مڙ کامي پچي، آئ ويندي در دوست جي،
جئائين ڏڻ تکيو، سچن تئائين آجي،
وَسْئو مينه وَذَقُو ڪي سَلَائِي سَجَي،
نُورا پايو نيه جا، در پايو جي نجي.
(بلوچ، 2009: 406)

شاه لطيف 'سُرسورث' ۽ 'سُرپرياتيءَ' ۾، راڳ ڳائيندر ۽ سماج ڪنڌن جا ڪيتراي ڏالا ڄاتايا آهن. جهڙوڪ: پيجل، چارن، مگڻو، تُنبير، ڪيرتيو، مٿهار، سورٺيو، جاجڪ، پاڻ، راڳائي، لنگوو، پان وغيره.

ان ریت، شاه لطیف، سُرپریاتی، سُرسورث، پُرمعدنوری، انهن سازن جا به کیترائی پیرا نالا ورتا آهن، جیکی قدم زمانی کان وئی سنت هر موجودهایا آهن. جهزوک: ساز، سرندو، چنگ، کماج، کینرو تنبیر، دنبورو طنبور سارنگی وغیره جاذلا ورتا آهن.

- * سیراندی، ساز کئو، سمهین ساری رات،
 - * ای، ذیانن پیش چن کیری، تکیو کینرو
 - * آقی ورد ورناء، دانهون دنبورن جیون.
- (بلوچ، 147، 2009: 150)
- * محلین آیو مگتو، ساز کتی سرندو.
 - * چارن چنگ بېنگ لەھی، وجایو ودان.
 - * رات منهنجو ری، کاتیو تو کماج سین.
 - * کنجهی کیرت کینرو واچو ولاشي.
 - * کا جا تند تنبیر جي، سُتی سُئائين،
- (بلوچ، 287، 2009: 289)
- * ریجن هر رۆ، کر سارنگی، جو ساز
- (بلوچ، 205، 2009: 205)

شو جو تعلق سنتوماٿر سان آهي. شو تمام گھشی زمانی کان پوءِ آريائي ديوٿائن، برهما، وشنو ۽ اندر واري ٿمورٿي، هر اندر کي ڪي ڪري داخل ٿيو ۽ پنهنجي، مهاديو، اوسي حيسيت هر متاهين جاء والا ريو سگيو.

ڪتاب 'اندلاجي'، رشيد ملڪ لکي ٿوت:

"راڳ جو لفظ نه رڳ ويد، ۽ ذئي سام ويد، هر موجود آهي، نت شاستر، هر راڳ لاءِ لفظ 'جاتي' ڪتب آندو ويو آهي، ان جي ورهاست وري 'گرام'، هر ڪيل آهي." (ملڪ، 2002: 267)

ان جو صاف مطلب اهو آهي ته، آرين کي سچوگيتن واروسريمايو 'جاتي گيتن'، هر 'گرام ڳين' مان مليو هو، ان بابت پروفيسير محمر خان پنهنجي مقالي، 'شعري' جي شروعات هر قديم سنت هر لکي ٿوت،

"سام ويد جيڪو ويدك ادب جو ڦيون مکي ڀاڳو آهي، هر رڳ ويد، هر چورويد مان سريلي گيتن کي چانتي تيار ڪيو ويو. پهرين بن ويدن جولتريچر سان واسطه آهي، پر سام ويد خالص موسيقى (سنگيت) جو ڪتاب آهي، اهي گيت سنگيت سام ويد کان اڳ هر ئي سنت هر هلنڌر هئا." (خان، 2007: 47)

سوامي پراجنا نندا پنهنجي ڪتاب "The Historical Development of Indian Music" هر 'جاتي ڳين، 'گرامي گين'، 'لوکي' جي حوالی سان لکي ٿوت:

"ڳين جو ستارو، واذرلو سلسليوارو درجي بدريجي ٿيو آهي، پهريائين پراتا هر اصل 'جاتي ڳينا' هوندا هئا. انهن جي ميل ميلاد سان گنڍيل جاتي ڳينا، پيدا ٿيا، انهن پنهي شنده گاڻڻ جاتي ڳين جي سنجوگ سان، 'گرام ڳينا' يعني علاقائي، ڳوناٿان گيت آسريا. آخر انهن ڳوناٿن ۽ ديهاتي ڳين، هر مركب جاتي ڳين، جي گھشی استعمال سان روائي راڳ جو ساروئي ڪچڪول ڪٺوئي ويو. انهي، سچي گڏٿيل گنج تي آرين اچي ديسپي، (لوکي) نالور ڪيو." (Prajnananda 1960: 86)

ان ریت ذرڳو سماع پر راڳداريءَ جو س Morrow نظام ندي ڪتب جي سچي سماج جي اصولوکي بنيد، سنتوماٿر جي سنتوسڀتا مان اُسريو، سموريءَ سونهن ۽ سوپيا سان جڙي راس ٿيو. شاه لطيف جي ڪلام جا سمورا سُ، سُر ڪاليان کان وئي سُر بلاول، سُرپرياتي، هر سُرسورث تائين سماع، راڳداريءَ جوهه ونو منظم فكري اٿا، هر چوي ٿوت:

"ها تند جي تان ذ آهي پر اها رون رون جو آواز ڪنڌر هڪ راز آهي؛ اهو هتن جو ڪمال آهي، جنهن کي هر ڪو ساز چوي ٿو. هتان شهباز وانگر طاقت سان سٽ ذئي ڪري، هر چوي ٿوت."

اي تان ذ آهي تند جو، تو رون رون ڪري رائ،
هندڙ سندما هئرا، سُيڪو چوي سان،
سٽ ذئي شهبان، ٿي، ته توکه پراشين.

(بلوچ، 2009: 289)

شاه لطيف 'سرپرياتي'، جي هڪ وائي هم 'سباجهي ستار' جي هڪ لنگهي، جي پياتار مٿان مهربانيں جو تذڪرو ڪندي چوي ٿوت:

وائي

ڏٻلي سين ذات، ٿي موجاري مگني،
آچي چارن چوري، کا جا تند توار،
سا سڀائي راجي، سڀاجهي سان،
ڦڀاڱن نواز ٿي، تان ٿا ذات،
آيو حاتم هت هم، لنگهي، جو پياتار.

(بلوچ، 2009: 152)

10.5 اطیفی تصوف وارو مارگ:

شاه لطیف وٽ، تصوف جی ساری میراث، نج سنت واری- ایاثی هئی ۽ آهي، هن جا صوفیاتا اصطلاح ۽ طریقا دنیا جی صوفین سان ملندر جلندر ضرور آهن، پرپنهنجی جوڙچکه ۾ بهه انوکا ۽ هتی جی سمورن لوکن لاءِ بنا کنهن متیپد جی پوري ۽ ریت چڪ ۽ موہ رکندر رهيا آهن.

سوری شاه عبداللطیف جی تصوف کی فلسفیاتو تصوف نتو سمجھی، هو لکی ٿو:

”شاه عبداللطیف جی سچی شامری ۾ جیکو تصوف پریو پیو آهي، سو عشقیه تصوف آهي، جنهن جی مذهبی اهمیت به آهي. اهو فلسفیاتو تصوف نه آهي.“ (سوری، 2005: 285)

جنهن ت، شاه لطیف جی کلام پر تصوف، پنهنجی سموری قدامت ۽ جدت، واری سونهن ۽ سوپیا، منزل ۽ درجی، سالک ۽ سلوک جی فکر سان پرپور ۽ هر سُر پر موجود آهي. شاه لطیف جا سمورا عورتاً توڑی مرداً کردار: ویندي، سُسی، سهشی، ماروی، موول، لیلان، سورث، پنهون، میهار، راثو، کنگهار، جادم جکرو ویندي جوگی، سامي، سنياسي، کنوتیا، کن جیر کاپتی، کاهوڙی، پوربیا ۽ بیا انیک عام ۽ خاص سماجي کردارن جي صورت ۾ هڪ منزل تی ۽ هڪ درجی تی پچی، تصوف جي وحدت الوجودي، فکر جونه رگو اظهار کن ٿا، ورتصوف جو سموريون منزلون طئي کري صفا صوفي ٻوگ ۽ مكتب جو استعارو ۽ مثال بتجي وڃن ٿا، اهي مخلوق جي جاکوڙی کردار واري صفاتي صورت مان ”نابودي“ حاصل کري خالق جي بود، واري هستي ماڻين ٿا. جيئن شاه لطیف سُر کلیان ۾ پاڻ چوي ٿو:

”جيلاهه ٿيا نابود، تيلاهه رسيا بود کي.“

(بلوج، 2009: 54)

نابودي نئي، عبد کي اعلي ڪئو
مورت ۽ مخفی ٿئا، صورت پن سيء.
ڪي ات ڪيهي، ڳالهه پريان جي گجهه جي.
(بلوج، 2009: 55)

آغا سليم کتاب، ’لات جا لطیف جي‘ ۾ انهي ٻود، ”نابود“ جي اپنار کندی لکي ٿو،
”تصوف جي دنیا به سُرپاره“ (Surrealism) جي دنیا آهي، جنهن ۾ منطق کان متلعون منطق هوندو آهي ۽ اهي بيت، جيکي اسان کي غير منطقی ۽ منقاد ٿالڳن، اهي منطق کان ماوارا، منطق سانئي سمجھه ۾ اچي سگهن ٿا.“ (سليم، 2008: 54)

شاه لطیف، سُرسورث ۾ ”بود ۽ نابود“ تي چوپي ٿو،
پئي پاڻ پُر ٿئو سندو جادم جُود،
مڻ وهاڻي مڪنا، مٿو هيئر موجود،
بلڪ آهي بُود، ناقصي نابود ۾.
(شيخ، 2012: 374)

سُر کاهوڙي ۾ شاه لطیف امهي ۽ هيڪ سان ملي هڪ ٿين بلبت چوي ٿو:
کاهوڙين ”خفي“ کان سوجهي لتو سبحان،
عاشق اهڙين اکرين، لنهئا لامكان،
”هو“ ۾ گنجي هو ٿئا، بايو سڀ بريان،
سيوئي سبحان، آيو نظر ان جي.
(بلوج، 2009: 128)

تصوف پر ادب بابت حضرت ابو حفص فرمائي ٿو:

”تصوف، سرپا ادب جو مجموعو آهي، ان ۾ هر وقت ۽ گهڙيءَ جي لاءِ هڪ ادب وارو سهتو طریقو ڏسیل آهي ۽ هر حال ۽ مقام جي لاءِ ادب مقدم آهن. انکري جنهن مختلف وقفن جي ادب جي پابندی ڪئي، اهو مانهبي جي درجی تي وجي پهتو ۽ جنهن ادب کي وجایو، اهو قرب جي، مقام کان پري ۽ قبولیت جي توقع ۾ ناڪام رهيو.“ (سہروردی، 1998: 87)

شاه لطیف وٽ تصوف جا انیک اصطلاح موجود آهن. انهن ۾ هڪ اصطلاح ”آيس، آهي. اهو آدمي ئي اصل ادب آهي، جيکو صوفيءَ جي اکين ۾ رهي ٿو. داڪتر نبی بخش خان بلوج جي تحقیق کيل سُرسئي سان شروع کيل ‘شاه جي رسالي‘ ۾ شاه لطیف جو هڪ بيت هن ریت آهي ت،

آهي اکڙين ۾، آديسين ادب،
تن جو حڪُم نسب ناه ڪين، نه امان نه اٻ،
سامي کي سڀن پرين، روح ۾ رهيو رٻ،
ريءَ لانگوئيَه لٻ، پاچي نه ڪن پاڻ کي.
(بلوج، 2014: 152)

ڪتاب ”ڪشف المحبوب“ ۾ لکيل آهي ت،

”حضرت محمد بن علي بن الحسين بن علي بن ابي طالب“ فرمائين ٿا،
التصوف حَلْقُهُمْ زَادَ عَلَيْكَ فِي الْخُلُقِ زَادَ عَلَيْكَ فِي التَّصُوفِ.

[تصوف خوش خلق هئن آهي ۽ جيڪو مانهو خوش خلقی ۾ توکان گھتو آهي اهو تصوف ۾ به توکان وڌيڪ آهي.]

ان مان صاف ظاهر آهي ته تصوف نئيڪ طبع هئن آهي ۽ جيڪو نئيڪ مزاج آهي سو گھتو صوفي آهي، خوش خلقی وري پن
قمن جي آهي. هڪ خدا سان ۽ بي مخلوق سان. خدا سان خوش خلقی هن جي رضا تي راضي رهن ۽ مخلوق سان خوش
خلقی، خدا لاءِ انهن جي صحبت جو بار ڪٿڻ ۽ هنن جا حق ادا ڪرڻ، اهي پئي صفتون طالب جون آهن، جيڪي وحدانيت جي
پيش نظر ۽ ان سان لاڳاپور رکنڌ آهن.“ (هجوري، 1999: 41)

شاه لطيف، چوي ٿوت، ”اهي ڀوگي صوفي‘ سراپا محبت آهن. هنن جي اندر ۾ محبت جا مج پيا پرن، بُرائي جي ويجهوئي نه آهن، متن
ٻڪن جي بهار آيل آهي. مڪمل ۽ مجسم سچ آهن.“

ڪشي ڪاچوني، نالگن پٽي نيه جي.

منجه محبت مج، پهڙ تؤرا ذؤر سين،
چٽيائون چر لهي، ڪوئٽ ڪلڪن ڪچ،
اوڳڻ اوذا نه ٿيا، ڳڻ ڪئائون بچ،
جئن سِرِن تيئن سچ، جئن سِڪن تئن سرا.
(بلوج، 2009: 318)

تصوف مائيبي جونالو آهي، اهڙن انساني گُشٽ سان پريپور محبتي انسان رڳو صوفي ئي هوندو آهي، حضرت ابوالحسن نوري فرمائين ٿا:

”الصُّوفِيَّةُ هُمُ الَّذِينَ صَفَّتْ أَرَاوَاحَهُمْ فَصَارُوا إِنَّ الصَّفَّ الْأَوَّلِ بَيْنَ يَدِيِ الْحَقِّ“

”صوفي اهي لوڪ آهن، جن جا روح بشر هئن واري حيٺيت ۾ اونداهين ۽ ننساني خواهشن کان پاڪ صاف ٿيل هجن. دنيا
جي حرص ۽ هوا کان آجوئي ڪري حق جي حضور ۾ اول صف ۾ بيهٽ جي سعادت حاصل ڪري چڪا هجن.“
(هجوري، 1999: 40)

شاه لطيف سُرِامڪلي ۽ اهڙن ڀوگي صوفين‘ جي سُرِيِي صورت گري هن ريت ڪشي آهي:
بن وڏائون بگريين، جوگي ڪندما جچ،
طلبه نه رکن طعامه جي، اوٽو پين اچ،
لاهُوٽن لطيف چئي، من ماري ڪٺو مج،
سامي جهاڳي سچ، وسونه کي ويجهما ٿيا.
(بلوج 2009: 322)

حضرت ابوالحسن نوري وڌيڪ فرمائين ٿا:

”الصُّوفِيُّ الذُّمِّيُّ لَا يَمْلِكُ وَلَا يُغْلِكُ“

”صوفي، اهو آهي جو ڪاشي ۽ سندس ملڪ ۾ نه هجي، ذئي هو ڪنهن غير الله جي هت وس هجي.“

(هجوري، 1999: 40)

شاه لطيف، ڀوگي صوفين وٽ اهڙي غربت ڏسي ۽ پسي ٿو، هو خدا جي خوف کان پورب کي اندر ۾ ڳولين ٿا. هoram کان سوء بيو ڪنهن
کي نتا سڃائن، هنن کي خبر آهي ته هُوئي رزاق آهي. ان ريت اهي جو گي ويچي گر سان ملن ٿا.

غين ٿون غُربَت جنڌي، سدا سناسين،
دچئو داءِ الله جي، پُورب منجه پُيچن،
ره رُخَسَت رام جي، بُئو ڪين پُجهن،
”إِنَّ اللَّهَ هُوَ الرَّزَّاقُ“؛ ساميں سَدَ سُجَن،
جوگي جُنگ جلن، گُر کي گَلِيَا ڪاپري.
(بلوج 2009: 5-330)

محمد فتح الله گيون، حضرت جنيد البغدادي جي حوالي سان فرد جي فرد سان، شخصي غلامي ۽ خلاف ڳالهائيندي چوي ٿوت:
”جيستائين ڪو شخص پاڻ کي پين جي غلامي ۽ مان آزاد نتو ڪرائي، تيسائين هُو خدا جو سچو ٻانهو نتو ٿي سگهي.“
(گيون، 2010: 79)

شاه عبداللطيف جي هڪ سورمي، ’مارئي‘ آزاديءِ لاءِ واجهائي ٿو، هو سچي سون جهڙي جماعت جي ساراه ڪندي، پنهوارن جو ستو
رسٽو پٽائي ٿي ۽ قيد مان الله کان آزادي گھر ڀندي چوي ٿي ته.

”زَمَرْ، زُخْرِفْ، سُورَة، حَمَدْ“ جِنِي جو هَنْتُ،
”اهِدَنَا الصَّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ“، اِيَّهُ پِنْهَوَارَن پِنْتُ،
بَارِي لَاهِي بَنْدُ، تَه مَلَان مَاروئِنْ كِي.
(بِلُوج 2009: 372)

ان ریت صوفی، ذ کنهن جو خادم هوندو آهي ذ ئی کنهن لاے مخدوم هوندو آهي، جیکو به پاڭ کی مالک ئە مخدوم سەدائی، سو
صوفی نتوئی سگھی، داڪټرولي الدین پنهنجي ڪتاب تصوف ۽ قرآن پر لکي ٿو:
”تصوص قرآنیه مان اهو ثابت ٿئي ٿو، حق تعالیٰ اسان جو مولیٰ آهي ئے اسان هُن جا عبد‘ آهیون. هو ‘حاڪم‘ آهي ئے اسان
’محڪوم‘ آهیون. هو ‘رب‘ آهي ئے اسان ’مربوب‘ آهیون، هو ‘مالک‘ آهي ئے اسان ’ملوک‘ آهیون. هو ‘الله‘ آهي ئے اسان ’ملوه‘ ئے
اهو پندایل آهي ته هو ‘علم‘ آهي ئے اسان ’علوم‘ آهیون، هو ‘خالق‘ آهي ئے ان کري اهو ڪيئن ممکن آهي ته ذات حق‘ جي ’خلق
ٿي وڃي ئے ذات خلق جي حق بتجي ويچي. لان ڦلب الحقائق محل.“ (ولي الدين، 2012: 56)
محی الدین ابن عربی انهيء سچائي کي ’فتوات مكية‘ باب 28 هن طرح پيش ڪري ٿو:
”انه ليس للعبد في العبودية نهاية حتى يصل اليها مر يرجع ريا كما انه ليس للرب حديتها اليه ثم يعود عبداً فالرب رب غير
نهاية والعبد عبد غير نهايته.“ (ولي الدين، 2012: 56)

[عبد لاے عبوديت جي ڪائي انتها ذ آهي، جيڪر هو حاصل ڪري ئے پوءِ رب بتجي ويچي، جنهن ریت رب لاے ڪاپه حد ناهي ته هو ختم
ٿي وڃي، هو عبد بتجي ويچي ئے انهيء ڪري رب. رب آهي بنا کنهن نهايت جي عبد. عبد آهي لانهايت.]
شاه لطيف ساڳي محی الدین ابن عربی واري ڳالهه عبد جي ابتدا کان وئي انتها تائين ڪري ٿو، ان بابت داڪټر نبي بخش بلوج تشریح
ڪندی لکي ٿو:
”عبد جي نڪا ابتدا آهي، نڪا انتها: عبد ‘وقت‘ جي قيد کان بالاتر آهي. عبديت بندگي جو وڏوشان آهي ئے جن سپرين (الله) کي
سيجاتوسي ويچي پهتا.“

نڪا ابتدا عبد جي، نڪا انتها،
جن سُجاتو سُپرين، سي وجتن کي وئا.
(بِلُوج 2009: 55)

شاه لطيف جي ڪلام ۾ تصوف جو ’وحدت الوجودي‘ تصور ۽ رنگ غالب آهي ئے تصوف جي تحقیقي اپیاس مان اهو صاف پرجھي
سگھجي ٿو، هُن محی الدین ابن عربی جي فلسفی کي چڱي ۽ ریت پرجھيو ۽ پروڙيو هو. هو انهيء هُم اوست واري فڪر کي پنهنجي ڪلام جي
سُر ڪلیاڻ ۾ اپتاريندي چجو آهي ته:

انَا عَبْدٌ مُّعْبُدٌ تُون، إِتْ شِرَكَ نَكُو شَكَ.
(بِلُوج 2009: 54)
جِنْ وِجَاهِيْو وُجُودُ، فَانِيْ تِثَا فِي اللَّهِ سَانِ،
ذَنَنْ قِيَامُ، ذَرَقَدُو نَكُو كَنْ سُجُودُ،
جِيلَهُ تِثَا نَابُودُ، تِيلَهُ رَسِئَا بُودُ کِي.
(بِلُوج 2009: 54)
نَابُودِيَّ نَيَيِّ، عَبَدَ کِي اَعْلَى كَئُو
مُورَت ۾ مَخْفِي تِثَا، صُورَت پُيُّ سِيَيِّ،
كَيِّي اِتِ كَيِّي، ڳَالَهُ پِرِيان جِي ڳِجهَه جِي.
(بِلُوج 2009: 55)

هڪ صوفياتي قول موجب، ”من عَرَفْ نَفْسَهُ فَقُدْ عَرَفَ رَبَّهُ.“ ”جنهن پنهنجي پاڭ کي سيجاتو، تنهن پنهنجي رب کي سُجاتو“. سُسُئي هڪ وڌي جاڪوڙ ۽ ڪشالي کان پوءِ الوهيت جي منزل تي پهچي ڪري، پاڭ سَسُيَّ واري صفاتي روپ مان پنهون (ذات) بتجي
وچي ٿي. سُسُئي ٿي پنهنجي پنهون هئن جو عرفان ٿئي، اتي جز، ڪُل، سان ملن جي سُد ملي ٿي. اها، وحدت الوجود جي مٿاهين منزل آهي.
”من عَرَفْ نَفْسَهُ فَقُدْ عَرَفَ رَبَّهُ“ اهوي آچار،
جو وَنْدَرْ ۾ واپاڻ سو سُدو سَرِئِس هتهين.
(بِلُوج، 2009: 181)

تصوف ۾ هڪ عربی قول آهي ته،
”خلق آدم علي صورته“
[الله] آدم کي پنهنجي صورت موافق خلقيو.
شاه عبد اللطيف سُر آبريء ساڳي ’وحدت الوجودي‘ تنوار ۾ چوي ٿو،

”پنهون تیس پالئین، ویشی سسٹیه جو سونه،
”خَلَقَ آدَمَ عَلَى صُورَتِهِ وَتَنَزَّلَ مَنْجِهِ وَرُونَهُ،
چَرِيَّ منجهان چونه، کتني هوت هنجهه کي.
(بلوچ، 2009: 181)

صوفين جوهك عربي بولي ۾ قول آهي تـ

”انسان منهنجو (الله جو) ڳجهه آهي ۽ آتون ان جوراز آهيان.“

شاه عبداللطيف پانهي خان شيخ جي ترتيب ڏتل رسالي جي ”سر آسا“ ۾ چوي ٿو.

”جذهن عالمن مثان علم جو ڀرپور اپار راس ٿئي، تنهن ئي متن انسان جي الهي ڳجهه جي نيشن وارو اسرار ڪلندو آهي، ۽ اها ڳالهه عام ماتهو سمجھي ڏسگهندو محبت ڪرڻ وارن جي روح اندر (هن) جي دائم رهائش آهي.“

مُحيطًا مَوْجٌ لَّيْ، تَوْجِيدٌ لَّيْ تَمَارِ
”الإِنْسَانُ سِرِّيْ وَ أَكَا سِرَّةَ، تَانَ نَ پَرْوَيْ عَامَرُ
مَحَبَّتِينَ مُدَامَ، أَچِي رَهْنُو رُوحَ ۾
شیخ، 2012: 349)

شاه عبداللطيف جي سُرن ۽ داستان جي ڪلام وارا ڪردار ڏاڪي به ڏاڪي سفر ڪندا ويندا آهن ۽ هڪ منزل تي پهچي ۽ رسي ڪري، وحدت الوجودي فكر، جو اظهار ڪندا آهن، اهون اطييفي فلسفي جو مرڪزي نڪتو آهي، ڊاڪتر غفور ميمن ان کي ڪتاب، جديديت پچاتا هـ ساختيات (Structuralism) واري ادبی اصطلاح جي حوالي سان لکي ٿو.

”عملی طور شاه عبداللطيف هر نئين ساخت ۽ پراشي ساخت کي عالمت بنائي شاعري ۾ اظهاري ٿو. ان كان علاوه صوفي مت، مرڪز مائل نظريو آهي، جيڪو دائمي صداقت جو متلاشي آهي.“ (ميمن، 2015: 90)
ان ريت شاه عبداللطيف جي ڪلام جي مرڪز مائل قوٽ، وحدت الوجودي، فكر کي چي سگهجي ٿو. هـ جي ڪلام واري انهيء صوفياتي حصي ۾ هـ اوست، جو فڪر ڏنڪر عامر آهي هوچوي ٿو.

سَجَنْ سَاهَرَ پَسَاهَ ۾، پَرِينَ پَاثَ پَسَاهَ،
جي ٿي هيڪاند حبيب سين، وَحدَتَ تَهِينَ وَاهَ،
”وَفِي الْأَنْفِسِكُمْ أَفَلَا تُبَصِّرُونَ“، سَچَوَ إِيَّهُ گَواهَ.
(شیخ، 2012: 348)

”تصوف‘ سراپا محبت آهي ۽ صوفي، مجسم محبت ۽ سچائي جو پيڪر هوندا آهن، هـ دنياوي خواهشن ۽ سـدنـ کـانـ بنـهـ آـجاـ ۽ آـزادـ هـونـداـ آـهنـ. ان رـيـتـ هـڪـ صـوـفيـ فـنـاـيـتـ جـيـ مـنـزـلـ تـيـ پـهـنـلـ هـونـدوـ آـهـيـ، چـوتـ اـهـاـفـنـاـيـتـ ئـيـ آـهـيـ جـيـڪـاـ خـادـمـيـ ۽ـ مـخـومـيـ وـارـيـ تـصـورـ کـانـ آـجـوـ ڪـريـتـيـ.“

وِيرَاكِينَ وَرَنَ، فَسْنُ كَهْشُو ڏـهـلـاـهـ،
هـ ٻـولـنـ ٻـوـڙـنـ سـينـ، بـنـاـ سـنـداـ فـانـنـ هـ،
ڪـينـ گـهـرـجـنـ ڪـئـ، آـءـهـ ڏـهـيـنـدـيـ آـنـ رـيـ.
(بلوچ، 2009: 311)

مـيمـ ئـونـ مـلـنـ حـقـ جـوـ أـصـلـ آـديـسـينـ،
جوـگـيـزاـ جـهـانـ ۾ـ، إـهـرـيـ چـالـ چـلنـ،
لاـهـوـتـيـ لـطـيـفـ چـئـيـ، منـجهـانـ حـبـ هـلـنـ،
”اـنـ اللـهـ يـحـبـ الـمـحسـنـينـ“ خـوشـيـانـ خـوـابـ نـ ڪـيـ،
وـرـدـ وـيرـاـكـينـ، گـرـ کـيـ گـنـيـاـ ڪـاـپـيـ.ـ
(بلوچ، 2009: 330ــ331)

مـونـاـ طـورـسـيـناـ، سـنـداـ سـنـاسـيـنـ،
پـورـبـ ڪـنـيوـ نـ پـانـ سـينـ، بـعـضـ بـيرـاـكـينـ،
رـداـ آـهـيـ رـاـزـ جـيـ، اوـچـئـ آـديـسـينـ،
قـربـ ڪـاـپـيـنـ، نـهـ چـوـتـيـ سـينـ دـيـکـيوـ.
(بلوچ، 2009: 317ــ318)

شاه لطيف جي صوفياتي طريقي ۾ قاضي قادن ۽ شاه ڪريم ”جـورـاـيـتـيـ طـرـيقـوـبـ شـاملـ رـهـيـوـ آـهـيـ.“ خـليـفوـ مـحـمـودـ فـقـيرـ نـظـامـاـيـ ڪـرـئـيـ وـارـوـ ڪـتابـ، مـحـبـوـبـيـةـ المـحـمـودـيـهـ ۾ـ تـنـ حـدـيـثـ جـيـ حـوـالـيـ سـانـ صـوـفـيـاتـيـ وـاـثـ جـيـ قـاعـدـنـ ۽ـ قـانـونـ جـيـ ڳـالـهـ سـمـجـهـائـيـ ٿـوـ.

”سـالـڪـ كـيـ، گـهـرـجيـ تـهـ هـنـ تـيـ اـسـارـ ۽ـ عـرـفـانـ وـارـيـنـ مـعـرـفـتـنـ جـيـ ڪـمـالـيـتـ کـيـ زـيـانـ تـيـ آـئـيـ پـتـروـنـ ڪـريـ ۽ـ هـنـ حـدـيـثـ تـيـ عملـ ڪـريـ：“

تَكَلُّمُ النَّاسَ عَلَى قَدْرِ عُقُولِهِمْ.

[ماهن سان سندن عقل جي مقدار موجب گفتگو ڪريو.]

إِظْهَارُ الْأُسْرَارِ كُفَّرٌ.

[كجه پترو ڪرڻ ڪفر آهي.]

هن هند تي شاه عبداللطيف قدس سره فرمadio آهي ته، ”صوفيءَ جو سير سپيني جاين تي اهڙو آهي جهڙو ساه رگين ۾، تيئن صوفيءَ بزيان سان اهڙي ڳالهه نتو ڪري، جو سندس پساهه بانهن سگورون جون ڪماليون پروڙي سگهي، تنهن ڪري انهن وٽ راز جي اهڙي ڳالهه پتري ڪرڻ گناه آهي.“ (فقير، 2016: 123)

صوفيءَ سَيْرُ سَيْنَ هُـ جَنْ دَجِـنْ هـ سـاـهـ
سـاـهـ نـهـ ڪـريـ ڳـالـهـ ڙـيـ جـاـ پـرـوـڙـيـ، پـسـاهـ،
آـهـسـ اـيـهـ گـنـاهـ، جـنـ ڪـاـ ڪـريـ پـتـريـ.
(بلوج، 2009: 50)

خليفو محمد فقير نظامائي وڌيڪ لکي ٿو،

”الصوفي مأهوماً كائِنُ وَ باِنِ“

[صوفيءَ باطن ۾ اللہ تعالیٰ سان آهي ۽ ظاهر ۾ خلق سان آهي.] (فقير، 2016: 123)

شاه عبدالكريم بلاڙي واري ساڳئي مفسون واري ڳالهه، جنهن ۾ دل محبوب کي ذجي جسم دنيا وارن سان ملائي واري ڳالهه ڪندي هڪ بيت ۾ چيو آهي ته:

هـنـيوـ ذـجيـ حـبـبـ کـيـ، لـڳـ گـذـجنـ لـوـکـ
کـتـبـيونـ ۽ـ کـوـ تـونـ، اـيـ پـنـ سـگـرـ تـوـکـ.
(ستدي، 2007: 78)

شاه کريم هڪ ٻئي بيت ۾ پاٿياريءَ جو مثال ڏيندي چيو آهي ته.

”جيئن پائي ڀرڻ واريءَ جي مٿي تي ۾ دلا هوندا آهن، اسان جي اندر ۾ ان ريت سجن رهيو بيو آهي.“

پـاـٿـيـارـيـ سـرـ بـهـڙـوـ جـرـ تـيـ پـکـيـ جـنـ،
اسـانـ سـجـنـ تـنـ، رـهـيوـ آـهـيـ رـوـحـ هـ.
(ستدي، 2007: 188)

وـرـ سـاـ سـُـجـيـ وـيـقـ، جـتـيـ سـجـنـ هـيـكـلوـ.
سوـ ماـڳـ ئـيـ قـيرـ، جـتـيـ کـوـچـ کـُـمـاـڙـئـينـ.
(ستدي، 2007: 189)

شاه لطيف بُـرـ مـارـئـيـ هـمـ اـهـائيـ ڳـالـهـ ڪـيـ آـهـيـ.

هـنـيـوـنـ هـكـ هـنـوـمـ، جـوـ مـونـ ڏـنـوـ پـرـيـنـ کـيـ،
پـئـوـ تـانـ کـوـنـ کـثـومـ، جـوـ آـءـ آـچـيانـ عامـ کـيـ.
(بلوج، 2009: 354)

داڪـتـرـ نـبـيـ بـخـشـ بلـوجـ، شـاهـ لـطـيـفـ جـيـ تصـوـفـ وـارـيـ طـرـيـقـيـ بـاـتـ لـكـيـ ٿـوـ:

”شاه لطيف زندگيءَ جي سفر ۽ ڪشالي واري ٻئي دور ۾ گهشي ۾ گهشا گهمرا مين شاه کريم جي درگاهه تي ڪيائين،

جي ذڪر ۽ سماع ۾ شريڪ تي ان سلسلي كان واقفيت حاصل ڪيائين.“ (بلوج، 2009: 15)

شاه لطيف روایت ۾ اويسی هو ۽ هڪ امي هئڻ جي حیثیت ۾ بـنـدـيـ کـنـدـيـ جـيـ تصـوـفـ تـيـ گـهـرـ وـاـثرـ جـوـهـنـدـڙـ مـوـلـانـاـ رـومـيـ جـيـ مـشـويـ ۽ـ بـياـ

كتاب پاڻ سان گـدـ رـكـنـدوـهـوـ. مـوـلـانـاـ دـيـنـ مـحـمـدـ وـفـائـيـ ڪـتـابـ ”لـطـفـ اللـطـيـفـ“ ۾ـ لـكـيـ ٿـوـ،

”شاه لطيف پاڻ سان گـنـ تـيـ قـلـمـيـ ڪـتـابـ، قـرـآنـ شـرـيفـ، مـشـنـوـيـ مـوـلـانـاـ رـومـ ۽ـ مـيـنـ شـاهـ کـرـيمـ جـوـ سـالـورـ ڪـنـدوـهـوـ.“ (وفائي،

(27: 2012)

شاه لطيف، هنن ٿنهي اهم مقدس ڪتابين جو لازمي طرح سان ڳـوـڙـهـوـ ايـپـاـسـ ۾ـ ڪـيـوـهـونـدوـ، دـاـڪـتـرـ بلـوجـ لـكـيـ ٿـوـ،

”مـيـنـ شـاهـ کـرـيمـ جـيـ تـواـضـعـ ۽ـ نـهـائـيـ، تـجـريـدـيـ زـنـدـگـيـ کـيـ تـرـجـيجـ، فـطـريـ مشـاهـدـنـ ۽ـ رـوزـمـرـهـ جـيـ ڦـتنـ ۽ـ مشـفـلـنـ جـيـ مـطـالـعـيـ مـانـ،

حقـيقـتـ تـائـيـنـ پـهـچـنـ وـارـنـ سـلـسلـنـ شـاهـ لـطـيـفـ جـيـ ذـهـنـ ۽ـ فـكـرـيـ گـهـثـوـ مـتـاثـرـ ڪـيوـ.“ (بلوج، 2009: 15)

5.10.1 تـجـريـدـ ۽ـ تـفـريـدـ

محمد فـتـحـ اللـهـ گـولـ ”تصـوـفـ جـوـ تـجـليـونـ“ ۾ـ لـكـيـ ٿـوـ،

”تجـريـدـ جـيـ لـفـظـيـ معـنـيـ، ڏـارـ ڪـرـنـ، ڪـوريـ ڦـنـوـ ڪـرـنـ، كانـ سـوـاءـ فـرـدـ پـاـنـ نفسـانـيـ خـواـهـشـنـ ۽ـ دـنـيـاوـيـ شـينـ كانـ الـڳـ ڪـبوـ،

آـهـيـ ۽ـ رـيـگـوـ اللـهـ سـانـ دـلـ لـڳـائـيـ آـهـيـ.“ (گـولـ، 2015: 46)

”تَفْرِيدٌ“ جي معني اكيلاني پر تمام وقت خدا جي عبادت کرن آهي، شاه کريم جو هي بيت بهانيه ”تَفْرِيدٌ“ تجرید واري صورتحال کي بيان کري ٿو:

جي تَجَرِيداً نَكَلَ، بِينَا هُ تَفْرِيدٌ،
كَنِّيْنَ كَتَهِينَ قَيْنَ، هِنِينَ ذِيَّارِيْ عِيدَ.
(سندي، 2007ع: 82)

سچل سمرست، ساڳين صوفياڻي اصطلاحن ۾ چوي ٿو:

جي تو ه، تَجَرِيدٌ، تا آئين ه تَفْرِيدٌ پر
ڪاتِيْ قَيْ، تَوْحِيدٌ، كَاتِيْ بَيْهَنَ تَاهِنِجُو.
(انصاري، 1982ع: 56)

شاه لطيف جي ڪلام مان وسهن ۾ اچي ٿو ت، پاڻ کي ”اويسين‘ وارو غابائڻ محبت ۽ صداقت وارو طريقو ڏadio پسند هو، جو هُ سُر کاهوزي ۾ چوي ٿو:

وِيَهُو وَانَّهُ مَوَأَتْ كَيْ، كَمَجْ دُونَهُ كُوَّاٹ،
أَجَيْ مَنْجَهَانَ آَتَ، أَوِيْسِيْ قَيْ آَءَ تُونَ.
(بلوج، 2009ع: 132)

شاه عبداللطيف، وت انهيء ”تَفْرِيدٌ“ ۽ ”تَجَرِيدٌ“ واري اصطلاحن کان بنهه الڳ ۽ جُدا پر ساڳي مفهوم وارا سندي صوفياڻا اصطلاح ”سر رامڪلي“ ۾ ونس موجود آهن.

جهڙوڪ: ”جُڪَذُوُڪُ“
[ڏدنيا ڏ دولت]
* ”جوگي جُڪَذُوُڪُ، جُڪَذُوُڪُ جو گيئين“
جهڙوڪ: ”لاهي چُرئا ڳِـ“
[ڏدنيا سان لاڳاپا ختمه ڪرڻ]
* ”آديسي عالم کان، لاهي چُرئا ڳِـ“
(بلوج، 2009ع: 326)

شاه لطيف تصوف جي طريقي ۾ پنهنجي وڌي ڏاڌي شاه عبدکريم بلوري کان متاثر ٿي پٽ شاه تي اهو ساڳيو سلسلي قائم ڪيائين. داڪتر نبي بخش خان بلوج ’شاه جي رسالي جي مُندي ۾ ڏنل سوانح هـ لکي ٿو:

”شاه لطيف نوجواني کان وئي پختي عمر وارا ويه سال هيئين مشغلن ۽ مرحلن وارا دور هئا.

(الف) پٽ کي وسائل ۽ اتي دائمي سکونت اختيار ڪرڻ.
(ب) شاه حبيب جي وفات ۽ ان بعد مرشديء جو مسند سينگارن.
(ج) پٽ تي فاقير و نظام ۽ انظام قائم ڪرڻ.
(د) سماع ۽ ذكر جو سلسلي ۽ راڳ جو ادارو قائم ڪرڻ.
(هـ) وڏن جي درگاه جي سنت ۽ تعمير ڪرڻ.
(و) معتقدن مریدن وت پيرا ڪري، سندن حال معلوم ڪرڻ ۽ چاڻ وارن فقيرن دروشن سان ملن.
(ز) سند جي عالمن عارفن سان صحبتون ڪرڻ.“ (بلوج، 2009ع: 17)

شاه لطيف جي زندگي ۽ جو هـ چڱو دور جو گيئين، ساميں ۽ سناسين سان سفر هـ گذريو. مير عبدالحسن سانگي ”لطائف لطيفي“ هـ سناسين جي هـ طريقي بابت لکي ٿو،

”هـ جو گي پنهنجي بيمار هـ هلن کان هلاڪ ساٿي ۽ کي اٽي چڏي ڪري اڳتي سفر جاري رکندا آهن. شاه لطيف اهڙي هـ بيمار سناسي جي خدمت ۽ علاج ڪيو، هـ جي چاق ٿيڻ تي سان وئي سناسين واري لذي کان پنج ڏينهن اڳ منزل تي پهنو. ان تي سناسين شاه لطيف کي ”گروء“ جو لقب ڏنو ۽ ان ڏينهن کان پوءِ سناسين بيمار ساٿي ۽ کي وات تي چڏي اڳتي روانو ٿيڻ وارو طريقو چڏي ڏنو.“ (سانگي، 1986ع: 128)

اهو ممکن آهي ته ڪو وقت جو گين پنهنجي ساٿي ۽ جي بيماري ۽ واري حالت هـ سار لهن وارو طريقو اختيار ڪيو هجي، پـ لاهوت لامڪان، واري ياترا هـ اچ بـ اهو پـ راٿو طريقو تغيير هـ لاهيندا پـ اچنـ تـ، ”بـيمار ساٿي ۽ کـي وـات تـي چـڙـيو وـجنـ.“ شاه جـي سـرـ رـامـڪـليـ هـ جـوـ گـيـ

ميـيونـ پـاـنـ ڀـريـونـ ڪـلوـ جـوـ گـيـ جـلـائـينـ،
ساـمـيـ سـگـزـينـ سـينـ، خـودـيـ ڪـيـ کـانـئـينـ،
هـوـ جـيـ تـارـ نـڪـائـينـ، آـءـ نـ جـيـنـديـ آـنـ رـيـ.
(بلوج، 2009ع: 310)

داڪـتـرـ نـبيـ بـخشـ خـانـ بلـوجـ جـيـ تـرتـيـبـ ڏـنـلـ ”شـاهـ جـيـ رسـالـيـ“ جـيـ سـرـ رـامـڪـليـ جـوـ سـجـوـ پـهـريـونـ دـاستـانـ انهـيءـ چـڙـيـ وجـڻـ وـاريـ جـوـ گـيـاـڻـيـ رـيـتـ ۽ـ چـڙـيـ وـينـدرـنـ جـيـ ڏـكـنـ وـارـنـ وـرـلـاـپـنـ سـانـ پـيرـيلـ آـهـيـ، شـاهـ لـطـيـفـ چـوـيـ ٿـوـ،

مِثْ نَهْ مَعْذُورِينَ جَا، جَوِيْكِيْ جَاتَ نَهْ نِينَ،
أَنْهِينَ هَ آهِينَ، أَءَ نَهْ جِينِدِيْ أَنْ رِيْ.
(بلوج، 2009ء: 309)

هَيْ هَيْ كِئُو هَثْ هَثَان، جُوْكِيْ وِنْتَرَا جَات،
بِيْهِيْ وِنْتَرَا پَات، آءَ ذْ جِينْدِيْ ان رِي.
(بِلْوَج، 2009ء: 309)

شاه لطیف جو هک وڈو یورپی پارکو عالم ایچ ڈی سورلی کتاب پٹ جو شامہ ہر لکی تو تھے: ”صوفین وٹ عشق ھک روشنی آهي ۽ هي دوکو دیندڙ دنیاوي شین تان پردو هئائیندڙ آهي.“ (سورلی، 2005: 366)

شاه لطیف وт 'الف' (الله) جي اونهی اسرار مئی حقيقی چئایی 'سھائی'، روشنی آهي. هو چوی توت،
آهي اونداهیءَ جو شرک سھائی،

چتی، چنائی، الف جی، عمیق جی، (بلوچ، 2009: 339)

ایچ.نی سورلی، صوفی مارگ، جی متی تی هلن لاءهینیان نکتا بیان کری تو:
”صوفین جا اصول هن ریت آهن:

1. خدا واحد، اکیلو هک دائم، قائم، قادر، پتندر، رحم وارو پالیندز سخی ۽ خالق آهي.
 2. خدا بابت علمي اصول موجب، (Gnosis) خدا پاڻ ڏانهن وئي ويندر خود آهي ۽ عقل جو ڪردار رهبريَه وارو آهي.
 3. روح سان جسم زنده آهي، اهو روشنی، سِگند ۽ ساهه آهي، نفس هک گرم هوا آهي، جنهن سان تحرڪ ۽ خواهشون زنده آهن.
 4. صوفین وٽ وصل جو اشتُو مطلب اهو آهي ته اندروني طرح هُو خدا کان سواء هر شيء کان جدا آهي.
 5. صوفي انساني عشق ۽ خدا سان عشق ۾ وڌو فرق رکي ٿو، هنن وٽ عشق هک روشنی آهي، جا دوکو ڏيندرڙ دنيا جي شين تان پردو هئائي ٿي.
 6. فراق ۾ صوفين هک اخلاقي ۽ مقدس روبي جو بنیاد رکيو آهي، هنن جسماني خواهش ۽ خوشيه جي سِڪ کان پاڻ کي ڏار ۽ پري رکيو آهي.” (سورلي، 2005: 365-366)

شاه عبداللطيف جي سچي سکلام ۾ مثنين نكتن تي هلڻ جي باقاعدهه تعليم ذني وئي آهي، جيئن شاه لطيف چوي ٿو ته.

 - * ولی واحد وحده راڙُ رب رَحِيم.
 - * سو پرین سُو پساه سو وپري سو واهرو.
 - * ڦتو ڦوڙائو، ورئو ورَق وصال جو.

(بلوچ، 2009: 47، 49، 344)

موهيندء مجاڻ، تورين گهئين ڏينهن،
هئان چڏ م باڻ هاريما حقیقت جو.
(بلوچ، 2009: 337)

ت چوی تو،
فی ټون فکر فراق ه، آدیسی آهین،
سگا سیلیون گبریون، جوگی جلادین،
ان الذین فتوّل المؤمنین“ سناسی ساهین،
سنگ سنوارین گر کی گذٹا کاپڑی.
(بلج، 2009ء: 330-330)

شاه لطیف، انهیءَ منزل تی فرمائی ٿو: **ل** **ل** **ل** **ل** **ل**

حي ثون حال پرائيو، تِن اديسيين احوال،
نانهه ڪٿاڻون نفَس کي، منجهان زُهد زوال،
”لن تَنَالُ الْبَرَحَتِي تُنْفَقُ“ پاڻ ڪٿاڻون پيمال،
نانگا ٽئا نهال، گُر کي گٽيا ڪلپوري.
(بلوج، 2009: 330-ب)

ایچ.قی سوری، کتاب، پت جو شاہ، پت شاہ جی رسالی ۾ ڈل، سنت جی لوک کھاثین ۾ اعلیٰ انسانی فکر جی اُتم تشکیل کی شاہ عبداللطیف جی کلام وارن مختلف سُرن ۾ پُر جو ۽ پُر ڙو ٿو، ان بابت ہولکی ٿو:

”اهي سڀ خيال شاه عبداللطيف جي شاعريه م ملتنا، جيکو جال الدين رومي واري فلسفی جي هندستانی اسلامي شکل جي نمائندگي کن تا، هي سنتي شاعر پنهنجو خاص طریقی سان و دو سبق سیکارن لاء سنت جون ساديون لوک کھاتيون استعمال کري ٿو.“ (سورلي، 2005: 366)

شاه اطيف جي کلام من مولانا جال الدين رومي جي بنیادي تعليمي نکتن بابت پتايو آهي ته:

طالب قصر سونه سر، اي رومي جي رهان،

پهرين وجائ پاڻ، پسن پوء پرين کي.

(بلوچ، 2009: 52)

طالب قصر سونه سر، اي رومي جي رومي،

جنی ذڻي جو، تئي ڪچو ڪينکين.

(بلوچ، 2009: 52)

طالب قصر سونه سر، آندر رومي راء،

جنی ذڻي جاء، تئي ڪچو ڪينکين.

(بلوچ، 2009: 52)

طالب قصر سونه سر رومي جو آهي،

ناڙي جي لاهي، ته منجهين مشاهدو ٿئي.

(بلوچ، 2009: 52)

طالب قصر سونه سر اي رومي جي راحت،

جنی ذڻي سئ، تئي ڪچو ڪينکين.

(بلوچ، 2009: 52)

طالب قصر سونه سر اي رومي جي اوطلاق،

پچين در فراق، ته منجهين مشاهدو ماڻين.

(بلوچ، 2009: 52)

تصوف بابت هڪ صوفي جو قول هن ريت ڌتل آهي ته:

”تصوف سراسري چيني آهي، جيڪنهن هن پ سکون ۽ بيهي رهن اچي وڃي ته اهو تصوف نه رهندو.“

(سوروسي، 1998: 64)

اهڙي اضطراب بابت ’سر آسا‘ پ ’سرامکلي‘ پ شاه اطيف چيو آهي ته:

لچان ٿي لاحه ه، هادي لهان نه حه.

(بلوچ، 2009: 331)

لاهُوي لطيف چئي، آديه ذين اڳاڳ.

(شيخ، 2012: 79)

كتاب ’كشف المحبوب‘ پ لکيل آهي ته:

”الصفاء ولاية ولها آية ورواية والتصوف حكاية للصفاء بلا شكایة“

[پوء قلب جي صفائی ولايت آهي، جنهن جي هڪ علامت ۽ روایت آهي ۽ تصوف بلاشك باطنی صفائی جي حکایت آهي.]

(هجويري، 1999: 38)

صوفي صاف ڪئو، ذؤئي وڌق وجُود جو،

تهان پوء ٿئو، جيئري پسن پرين جو.

(نيپالني، 2016: 54)

5.10.2 ڏينهن ميشاق: اسلامي تصوف جي روایت اها آهي ته، ”ميشاق واري ڏينهن“ وڌي روح (الله) ۽ بين سمورن روحن کان پچيو:

”الست بر بكم“

[چا آئون اوهان جورب ناهيان؟]

سمورن روحن گنجي ورثيو!

”قالو بل!“

[هائو!]

ايج.ني سورلي انهيء عهندامي بابت چوي ٿو:

”صوفي، جيکي سڀئي اسلام کي الله جي طرفان قائم کيل مجن ٿا، سڀ مجھون ٿا ته دنيا جي تخليق کان گھتو وقت اڳير هڪ تملروڏي روح ۽ گذتيل روحن جي وچ ۾ هڪ عهدا موطيٽي ٿيوه، جيڪي سنسن ڦي حضاها!“ (سوللي، 2005: 365)

اهما تصوف جي بنديادي ڳالهه آهي، جيڪورومي ڪان وٺي شاه لطيف ڪتب آندی آهي، ان جو مفهوم به وحدت الوجودي آهي، وڌي روح ۽ نديري روح جو تعلق ۽ لاڳابو سُر مارئي ۽ سُرسنهٽي، هر لطيف سائين انهيءَ ميشاق جو ذكر ڪري ٿو:

”الست ٻِرْبُگُمْ“ جنهن ڪن پيوم،
”فالو بالي“ قلب سين تنهن ته چيوم،
نهين ويئر كيوم، وچن ويئرچن سين.
(بلوج، 2009: 350)

چئي ”ڪن فيگون“، جند خلقيا روح خدا،
گند جت گذران هو جز لکي تنجه جاء،
مون ماروء سين ساجاء، سائي آهي سومرا.
(بلوج، 2009: 350)

”الست“ أرواحن کي، جنهن چيائون،
ميڪافان ميهار سين، لتيون مون لائون،
سي موتن ڪيئن پاهون، جي محفوظان محو ٿيون.
(بلوج، 2009: 396)

ان ريت شاه لطيف جو صوفيا تو فكر ڪائينات جڙن کان به اڳ واري زمانی جو ذكر ڪري ٿو، جنهن هر طرف هڪ ئي وجود هو، شاه لطيف چوي ٿو.

نڪا ”ڪن فيگون“ هئي، نڪا مورٽ ماه،
نڪا سُدٰ ٿواب جي، نڪو غرصن گناه،
هيڪائي هيڪ هئي، وحدانيٽ واه،
لكيائين لطيف چئي، ات گچهاندر ڳاه،
اڪين ۽ ارواح، سائي ساجاء سومرا.
(بلوج، 2009: 350)

5.10.3 تصوف جا مقام: مسلمان صوفين - سالکن جو اهو ايمان رهيو آهي ته اسلام سجي دنيا جي انسانن لاءِ آيو آهي، ان تي ڪنهن هڪ عقيدي وارن جي مالکي ڏآهي ۽ اهوبتا اسلام سمورن عقiden جو سُت ۽ تُت آهي. الله سجي جهان جو بالٿئار آهي. انهيءَ ڪري اسلامي تصوف، هر سالک جو درجي وار چارصورتون مقام سان تسليم ڪيون ويومن آهن. اهي متزلون شريعت، طريقت، معرفت ۽ حقائق جون آهن. جن کي پار ڪري ئي هڪ سالک حقائق جي متزل تي پهچي سگهي ٿو. هُن جي اکين تان هڪ ڪري سمورا حجاب جا پرداهي وڃن ٿا ۽ هو هوريان ڳجي اسرارن ۽ رمزن کان واقف ٿيندو ويندو آهي.

5.10.4 توحيد ۽ رسالت: تصوف جي انهن چئن مرحلن کان اڳ ۾ سڀ کان پهرين توحيد ۽ رسالت جو مرحلواچي ٿو، رسالت هر محمد ڪي ڪائينات جي تخليق جو سبب ۽ ڪارڻ مجبو آهي. ان کان پوءِ شريعت، طريقت معرفت ۽ حقائق وارا سالکن جا سفر اچن ٿا.

شاه لطيف هتي محمد ﷺ کي ڪارڻي، چئي هن ڪائينات جو مسبب، قرار ڏيندي چوي ٿو:

وحدة لاشريك له، جن اتوسين ايمان،
تن مجيyo محمد ڪارڻي، قلب سان لسان،
اوء فائق هر فرمان، اوئر ڪنهن ذ اوليا.
(ڏپيلاڻي، 2016: 10)

ان کان پوءِ صوفيءَ کي سالكىءَ جو سفر پيش اچي ٿو، هاو سفر مڪمل ڪري وجي حق سان ملي هڪ ٿي وڃي ٿو.

وحدة جي وديا، إله سين اوريين،
هنيون حقيقه گتيو طريقت توريين،
معرفت جي ماث سين، ڏيساندر ڏوريين،
سک ذ سنا ڪنهين، وبي ذ ووريين،
ڪلهينون ڪوريين، عاشق عبداللطيف چئي.
(ڏپيلاڻي، 2016: 11)

وحدة لاشريك له، اي هيكائي حئي،
پيائيءَ کي ٻڪ، جن وڌو سڀ ورسيا.
(ڏپيلاڻي، 2016: 11)

مخدوم عاري، كتاب 'مقصود العارفين' پر لکيو آهي ته.

"شريعت موجب کئين پرهيزگار نمازي بتجي، روزي، نماز، حج، زکواه امرنهيءَ جي ادائگي کئي وجي، ان لاء پان سگوري عاليه جو ارشاد آهي: شريعت كير وانگي، طريقت ذهيه جهان، حقيقت مكت مثال معرفت سچي گيئه سمان سمجھن کپي." (عاري، 1989: 111)

ان بابت مخدوم عاري جو وتيك فرمان هن ريت آهي ته.

"شريعت وٺ، طريقت تاري، حقيقت پن معرفت ميو وانگرليكي وجي." (عاري، 1989: 111)

شاه اطيف جي کلام پر اهي چارئي منزلون شريعت، طريقت، معرفت حقيقت جي نالن سان چاتايل هن ترتيب پر آهن، داڪتر سيد اسد علي كتاب، "هنري ادب کے بحثت کال پر مسلم ثافت کے اثرات" موجب، ان جي اپتار هن ريت آهي:

10.5 شريعت:

"شريعت ان حالت کي چوندا آهن، جن پر سالک منھي کتاب جي امر موجب عمل کري، اسلام جي شرع ئي شريعت آهي، جيستائين انجي ڳاليه پر رهي ته، ان وقت تائين شرع موجب نماز، روز، قرآن ۽ حدیث جي بتايل بین راهن تي هلندي ۽ هر کم شريعت جي حکمر موجب کندو آهي. هنستاني فاسفي پر ان کي 'کرم کاند' چوندا آهن، صوفي، شريعت کي سڌي وات چون ٿا شريعت جي ڏاڪن کان سواءِ صوفي جو سفر نامڪمل آهي."

(اسد علي، 1991: 157)

شاه اطيف سُرهشيءَ پرنھنجي کلام جي هڪ کردار 'سُرهشيءَ' کي پُدائي ۽ سمجھائي توت، "تون شريعت کي سُک، چو ته طريقت کان وڌيک تيز حقيقت، وارو حق آهي ۽ اصل عاشقن جو مرڪ معرفت مائن آهي."

ساری سُک سُبُق، شريعت سندو سُوهشي!
طربتنان تکو وھي، حقيقت جو حق،
معرفت مَركَ، اصل عاشقن جي.
(شيخ، 2000: 240)

10.6 طريقت: الا هي راه تي هلن 'طريقت' جو علم آهي، ان جو عمل خدا پاڪ جو ذكر ڪرڻ، پرنھنجي نفس کي سجائڻ، فنا في الله ثيڻ، هر قسم جي ناپاڪين کان پاڪ ۽ پري رهڻ، ان پر شامل آهن. داڪتر سيد اسد علي لکي توت،

"شريعت جي حکمن تي هلي کري سالک پاڻ ايتري تربیت حاصل کري وٺنسو آهي، ان سان گڏ هر چلائي ۽ بُرائي کي سجائڻ ۽ پرنھنجي نفس تي قابورکن جي عادت ٿي ويندي آهي ۽ ان کان پوءِ هو طريقت جي، ميدان پر داخل ٿي ويندو آهي، جتي تزکي نفس تي گھتو زور ڏنو ويندو آهي، صوفي ان کي طريقت چوندا آهن. هنديءَم ان کي 'اپسانا کاند' چيو ويندو آهي، صوفي انجي مقام تي رسی کري پرنھنجي روح جو مڪمل تزکيو ڪرڻ جي کوشش ڪندا آهن، بین لفظن پر سالک هان جسماني عمل مان گنري کري روحاني عمل اختيار ڪندو آهي." (اسد علي، 1991: 158)

شاه اطيف، سُر آسا، پر دنيا جي الودگيءَ بچن ۽ پاڪ صاف رهڻ بابت چوي توت:
ڪچ طربت تکيو شريعت سُڪان،
هنيون حقيقت هير تون، ماڳ معرفت ڄان،
ھوئچ ثابوٽيءَ سان، ت پُسٽ کان پالهو رهين.
(شيخ، 2012: 354-353)

10.7 معرفت: معرفت جي معني سجائڻ آهي، مخدوم ابوالحسن ڏاهري جي كتاب 'ينابيع الحياة الابدية في طريقت طلاب النقبنديه' پر لکي توت،

"صوفين جي اصطلاح پر الله تعالى جي ذات ۽ صفتون کي سجائڻ جو نالو معرفت آهي." (ڏاهري، 2012: 171)

داڪتر سيد اسد علي سلوک جي معرفت واري منزل بابت لکي توت،

"شريعت ۽ طريقت کان پوءِ سالک معرفت، ولري مقام تي رسی ته هتي لتكل روءِ حجاب دور ٿي وجي ته. کشف ۽ کرامات پر هن کي دخل حاصل ٿي ويندو آهي، معرفت کي حق جي مشاهدي جو کمپل چيو ويندو آهي." (اسد علي، 1991: 159)

شاه اطيف سُر آسا، پر چوي توت، "تون شريعت کي سجائڻ کري طريقت جو تکيو وٺ، دل کي حقيقت جي هير وجهه معرفت جي ماڳ ۽ منزل جي ڄان حاصل کر، ان ريت جيڪر تون زندگي گناريندين ت پُسٽ کان بچيل رهندين."
"ھوئچ ثابوٽيءَ سان، ت پُسٽ کان پالهو رهين."

ڪچ ٻي جڳهه تي شاه اطيف چوي توت:
جاڙو هنيون ڪارو ڪري، لئُ کان تي لاش،
معرفت جو من ۾، سُدو پڙه سُبُق،
ھنج پُر فوج حق، ت مائين ڪوئن ڪلاڻ جا.
(شيخ، 2012: 550)

داڪتر سيد اسد علي 'حقيقت' بابت لکي توت،

5.10.8 حقیقت:

”خدا جو وجود ئي ’حقیقت‘ آهي، صوفی انهیه حقيقی هستي جي فضل کرم ۽ معرفت جي حاصلات کي حقیقت تسلیم کيو آهي، معرفت جي منزل اکرن کان پوءِ سالڪ حقیقت جي بحر (بی ڪنار) تائين وڃي پهچي تو، اهائي ان جي حقیقي ۽ آخری منزل آهي. انهیه مقام تي رسی مسافر سموری محنت ۽ ریاضت کري تو، اتي ئي سالڪ کي اصل حق جو شور ۽ ادراڪ حاصل ٿيندو آهي. هجويري عظیم هستي جي حاصلات کي ئي حقیقت تسلیم کري تو ۽ ان جو دیدار ئي صوفیه جي آخری منزل پتايل آهي.“ (اسد علی، 1991ع: 60)

ڪسن ۾ کوھُ ڦرين، گسن ۾ مَ گدار،
وچي وحدت ويءِ ۾، گونون چڌي گدار،
شريفت جو سُر لهي، تُ تثائين تار،
حقیقت هنجن سین، طریقت توان،
منجهان معرفت سین، اندر کي اجار،
هدايت جي هوءِ ۾، چُٺهو تُون چانگار،
ت پاریئي ان پار، کون ڏسین ڪڏهين.
(شيخ، 2012ع: 554-553)

سلوک جون بنیادي طرح سان چار منزاون:

5.10.9 ناسوت:

مرزاقلیج بیگ جي ’لغات اطیفی‘ موجب، ”شريعت مطابق سلوک جي پھرئین منزل کي ’ناسوت‘ چھبو آهي.“

(قلیج، 1994ع: 265)

مخدوم عاري، ’مقصود العارفين‘ ۾ لکي ٿو،

”پھریون مقام ناسوت لیکجي ٿو، جنهن جو علم شريعت، عمل امر معروف ۽ نهي منکر آهي.“ (عاري، 1989ع: 111)

5.10.10 ملکوت:

”طریقت واري سلوک جي بي منزل کي چھبو آهي.“ (قلیج، 1994ع: 264)

’مقصود العارفين‘ موجب، سلوک جو پيو مقام ملکوت، جنهن جو علم طریقت ۽ عمل، الله تعالى جو ذكر ۽ هنا في الشیخ آهي.“ (عاري، 1989ع: 111-112)

5.10.11 جبروت:

سلوک جي حقیقت واري تین منزل کي ’جبروت‘ چھبو آهي.“ (قلیج، 1994ع: 248)

’مقصود العارفين‘ موجب، ”سلوک جو تيون مقام جبروت آهي، جنهن جو علم حقیقت، عمل توحید بابت فکر کرن ۽ هنا في الرسول ٿيڻ آهي.“ (عاري، 1989ع: 112)

5.10.12 لاہوت:

”پانهي خان شيخ جي مرتب کيل ’شاه جي رسالي‘ جي حاشئي هيٺ ڏنل تقصیل موجب،

”صوفی طریقي جي چوئین منزل، عالم ذات الاهي جنهن ۾ سالڪ کي ’فنا في الله‘ جو مقام حاصل ٿيندو آهي.“

”لاڪمانُن لاہوت ۾ وجايو وجود.“ (شيخ، 2012ع: 50)

كتاب ’مقصود العارفين‘ موجب، ”سلوک جو چوئون مقام لاہوت آهي، جنهن جو علم معرفت، عمل هنا في الله تعالى، يعني

خدا جي وحدانيت ۾ استfrac اختيار کرن آهي.“ (عاري، 1989ع: 112)

5.10.13 هاهوت:

مرزاقلیج بیگ جي جو ڙيل لغات اطیفي موجب، ”لاہوت کان متی سلوک جي پنجين منزل هاهوت آهي.“ (قلیج، 1994ع: 268)

شاه لطیف حقیقت واري منزل کي تسلیم ڪندي به اڳتی جي تانگه رکي ٿو، ان کري هن جو تصوف وارو عشق ’عهد میثاق‘ کان به گھتو اڳي کان شروع ٿئي ٿو ۽ لاہوت واري حقیقت، کان به اجا گھتو اڳتی تائين جي جاڪوڙ ڪندي نظر اچي ٿو، جيئن هن جا ’يوگي صوفی‘ هڪ سنساسي جي ۾ روپ آدم“ کان به اڳي جا آهن. هو چوي ٿو، ”سناسي سڀئي، جي آدمان اڳي هئا.“ ان ریت شاه لطیف وٽ سلوک جون پنج منزاون آهن، هو ’گنج ۾ چوي ٿو،

راه شريعت هليا، تڪر طریق ٿيون،
حال حقیقت رسیا، معرفت مُاڳون،
ناسوت ملکوت جَبروت، ايءِ انعام لدون،
پُس لاہوت لنگھيون، مَتی هاہوت هليا.
(مرزا، 1995ع: 537)

مخدوم عاري ’مقصود العارفين‘ ۾ قادری سلسلي جي چئين تسبیهن بابت اکي ٿو،

”لا الله- زيانى، إلا الله- قلبي، الله الله- روحى ۽ هو هو- سري ذكر ۾ شامل آهن.“ (عاري، 1989ع: 121)

اهي چار تسبیحون چئن سلوک جي منزل تائين رسائين جو وسیلو آهن، ان بابت قاضي فتح الرسول نظامائي ”محمد فقیر جي تصوف تي لکيل، كتاب محبوبية المحمودي“ جي ترجمي جي حاشین ۾ لکي ٿو،

* 'لَا إِلَهَ إِلاْ هُوَ' جو اشارو 'عالمر ناسوت' جي باطل معبدون جي نفي كرڻ ڏانهن آهي. ان کان پوءِ سالڪ 'عالمر ملکوت' ڏانهن رخ ڪري ٿو.

* 'اَللّٰهُ، کان پوءے سالک 'عالِم جبروت' ڏانهن رُخ رکی ٿو ئَللّٰهُ جي ذات هُ فنا وئي، مڙنی صفتن جي نسبت ان ذات پاک ڏانهن چاٿي ٿو.

* اللهُ جي ذكر سان سالاك تان جلّهن صفتن وارا حجاب ۽ پردا لهن ٿا، تنهن جبروتي مکان کان عروج کري وحدت هر عالم لاهوت ڏانهن اچي تو.

* ”هو، چوڻواري صورت ۾ سالڪ کي الله جي ذات کان سواءِ بي ڪابڊي نظر نشي اچي.“ (فھير 2016: 48-51)

”حق جي طالبن لاءهٚ هي چار مقام، چار علم ۽ چار عمل آهن، انهن کان متی وري ٻے مقام پيا اچن تا، جيکي کامل مرشد وٽان حاصل ٿي سگھندا، اهي مقام باهوٽ ۽ هاهوٽ جا آهن.
باھوٽ واري منزل هاهوٽ کان اوريٽي آهي، انهي ۾ منزل تي رست لاءه شاه اويس جي ماڳ ۽ منزل تائين رستو پوندو آهي. ان بابت مخدوم عاري لکي ٿوٽ،

”جیکو شخص علوی درجا: ناسوت، ملکوت ۽ جبروت واریون منزلون اکری لاهوت ۾ داخل ٿئي ٿو، ان کي اوسي چشمی مان غسل ڪرائي، لاهوت جي مقام کان آگاهي ڏئي ڪري، روحی ۽ سري ذكر بتائي، خفي ۽ اخفي ذكر کان آشنا ڪري باهوت، واري مقام تي رسائي اُنکان کيس هاهوت پهچایو ويندو آهي، جتي سالڪ کي ذات پاڪ جي تجلی نصیب شتیندي آهي.“ (عاري، 1989: 94)

شاه لطیف جوگی- صوفین کی هن دنیاوی مائگ کان اگتی جبرائل واری منزل کان ب اگتی ویندی ذیکاریو آهي. ”اهی جوگی- صوفی ناسوتی، مائگ، هن دنیا مان نکری اگتی ویدی ویا ئ اتان هو ملکوتی مائگ ’الک’ جی سنسار سنپارٹ واری تدبیری سگھ کی ویجی رسیا۔ جتان هو جبروت واری سالکن کان ستو سفر شروع کيو۔“

نڪڻا جو گي ناسوتان، مٿائون ملڪوٽ کي، جُبروتان، وجائي وات تنا.
 (بلوچ، 2009ء: 318-319ء)

شاه لطیف فرمائی توٰت، ”انهن جوگین جا مونا- گودا ئی مراقبی ۾ سندن لاءُ طورسینا‘ وارا جبل آهن، جتان هُرب سان ڳالهائين ٿا، جيئن حضرت موسیٰ عليه السلام طورسینا جبل تي الله سان ڪلام ڪيو هوءَ الف‘ هنن جي اندر ۾ متحرڪ آهي۔“

مُونا طُور سِيَّا، سَنْدَا سَنَاسِين،
الْفُ طَلَب المُولِي مَذْكُور، اِيْعَ كَلَامَ كَثَانُونَ كَن،
سُكَنَ كَي سِيَّنَ پَرِين، بُجَهِي دَنَانُونَ بَن،
آدِيسِين، رَكِيو چُوري چَتَه،
(بِلُوق، 2009: 318)

مخدوم عاری 'مقصود العارفین' کتاب ہر لکی تو،

”هن رسالی هر جيکي آهي، سو ‘علم اليقين’ تصور کري ان مان عين اليقين تائين رسائي ڪجي، پچاري پنهنجي دل کي حق اليقين جي حوالي ڪيو وڃي. اهونئي مقصود ماڻ جورستو آهي.“ (عاري، 1989ع: 111)

5.11 مقام حيرت: بنادي طرح سان اهو تصووف جو عربي، اصطلاح آهي، 'كتاب اللام في التصووف' موجب،

وڌيڪ غوريءَ فڪر کان عاجز تي ٻون تا. (قادري، 2009: 309)

“كما لا يرى أحد قبله

لائحة جرائم و مخالفات امنية - حرب تكميلية

ای خیرت م ورس جاریب؛ منہجی خیرت ہی وداع۔

الدعاية والتجارة

[معرفت دائمی حیرت جو نالو آهي.]
 (قادري، 2009: 309-310)

ڪتاب 'عوارف المعارف' م۾ ووري هن ريت چاٿايو ويو آهي ته.

”اعرف الخلق اشد هم تحير افيه“

[جیترو وڈو عارف هوندو اوترو گھٹی حیرت پر هوندو۔] (قادري، 2009: 310)

‘حیرت’ صوفین و سلوک جی هک منزل آهي، ‘منهاج المعرفت’ جي تshireحي حوالن موجب، ‘فارسي’ جي صوفي شاعر عطار پنهنجي مشهور مثنوين: ‘منطق الطير’ هر مقام حیرت کي سلوک جي آخری وادي منزل قرار ندو آهي.“

(فادری، 2009: 310)

شاه لطيف، ‘سُر آسا’ جي داستان پهرين چه اهتي صوفياتي حیرت جو اپنار پش کيو انس، هن چه رڳو صوفي حیرت هر نتو ونجي وجي پر کا حقیقت پُرجهي هر بروزی بدتو، جنهن جو ذكر هو نتو کري سگهي. هو حیرت جي وادي هر حوصلو وجائي ويهي تو چه جيکر کا حقیقت پتری کري به وئي تپو هر شيء جلي ه خاکشي ويندي. شاه لطيف، ‘سُر آسا’ جي داستان پهرين چه اهتي حیرت جو ذكر کندي چوي توت،

حوصلو حیرت هر، کري کين درک،
حسن سندو حق، کور پروزی کينکين.

(بلوج، 2009: 331)

حوصلو حیرت هر، ويچون چي وئو،
حسن حق سندو کور پروزی کينکين.

(بلوج، 2009: 331)

حوصلو حیرت هر، وجي تتو ويچون،
محبت جيون ميچون، کور پروزی کينکين.

(بلوج، 2009: 331)

حوصلو حیرت هر، آهه نه متى عام،
محبت سندی مام، کور پروزی کينکين.

(بلوج، 2009: 332)

وچن وئه بري، اوپر ايري کونه کو.
(بلوج، 2009: 332)

شاه لطيف ‘سُر کارايل’ هر حیرت واري ماگ تي رسی کري، پريشان تيں کان منع کندي، اتي به ‘آء’ (خودي) وجائڻ جي گالهه کري ٿو، هو ڪنارن سان ڏورڻ کان منع کندي، اونهه ه اچي، واري گھرائي هر وچن جي گالهه کري ٿو. ان ريت هن هن ه جهڙي تهڙي جي ڪان نه کيڻ جي کري وڃي محب سان ملن جي نويد ڏي ٿو.

وينو جئن وماسين، حیرت پئه هه،
لاتيون جي لباس چيون، سي چپائي چه،
‘آء’ آسين کن جي، پاسي تن هه اه،
تن طالبَن گه، ته وجهو ٿئين وصال کي.
(بلوج، 2009: 156)

وينو جئن وماسين، حیرت پئه هه،
اونهون جو آچو وه، گھوئي تائين گهور،
ذيون هه هه ذور، گھوئو کپ ڪسین جو.
(بلوج، 2009: 156)

وينو جئن وماسين، حیرت پئه هه،
للن کي لطيف چئي، اچي سان آران،
ڪنگن لئي کا، گئو هنجه حبيب کي.
(بلوج، 2009: 156)

12. ذات ه صفات:

جيڪين منجو جهان، سو سڀ صفت تنهنجي،
 قادر تنهنجي ه قدرت جا، مزئي مکان،
 پيمان ئي پري تشا، آگي جا احسان،
 ظاهر سان زيان، گئي گشيان ڪيترا.
(بلوج، 2009: 49)

شاه لطيف ذات ه صفت جي منديل ماندان هر صفتن جي ساراه بابت چوي توت: “هي سجي ڪائنات ه سمورا جهان، هن جي اظهار وارو ه گئ آهن، قادر جي قدرت هر جگه تي حاوي آهي. هن مالک جا احسان، هزارين، لکين، ڪروزين، پيمين ه نيلين کان با انگ ه گھتو اڳتي آهن. هن ظاهري زيان سان ڪهڙا ڪهڙا گئ ه صفتون ساراهجن!”

ان ريت سجي ڪائنات جي ذري ذري ها رحم ه ڪرم ڪنڌ هستي: ”ون، الله، الله، الک، الک، الک، الک، رحمن ه رحيم، پنهنجي سمورين حسنـاـكـين سـانـ قـائـمـ آـهيـ قـيـمـ“ . آـغاـ سـليمـ پـنهـنجـيـ مـقـالـيـ لـاتـ جـاـ لـطـيفـ جـيـ هـ لـكـيـ تـوتـ،

”تصوف جي بوليّه قدیم اهو آهي جنهن کي ذخلقیو و یوهجی.“ (سلیم، 2008: 10)
شاه لطیف، انهیهُ احد، صفت بابت چوی توت، ”احد کان اپکی جیکا صاف ۽ ستی ۽ برابر صحیح صفت هئی، اها تمام اعلیٰ متأهین راز جی گالهه هئی جنهن کی چاثن ایترو آسان ۽ سولوناهی، ان لاؤ اشاروئی کافی آهي.“

اَخَانِ اَكْيِ جَا هُئِي، سُوْدِي سَا صفت،
اَبَرِ اِشَارَة، پَرِ سِتَنِ کِي سُتِّرِي.
(بلوچ، 2009: 49)

ابوالکلام آزاد خدا جي ارتقائي تصویر بدران اُن جي وجوداني تصویر جو بیان کندي لکي توت،
”خدا جي هستيّه وارو عقيدو انساندات جي ذهن جي پيداوار نه هو، جيکو ذهنی اوسر سان گذ تبديل تيتدو رهي ها، اهو هن جي فطرتي مزاج جوهک وجوداني احساس هو ۽ وجوداني احساسن تي ذهن ۽ فکر جا اثر ۽ مداخلت ممکن ناهي ۽ نکو کو پاھريان اثران ۾ کاقيقيرکھير آهي سگهي تو.“ (آزاد، 1989: 251)
هڪ مطلق هستيّه جو وجوداني احساس پنهنجي جڳهه تي آهي پران جو ’مطلق تصویر‘ (Total Concept) کرڻ انسان ذات کان ممکن کونهي، ان کري هن ذات کي صفتند وسيلي پروژيو آهي.

مولانا ابوالکلام آزاد ذات کي صفات وسيلي سمجھئن بابت لکي توت،
”انسان جي عقلی ذات جي ڪل تصور کان عاجز آهي هوزات جو تصور کرن گھوري تان ۾ صفتني تصویر ۽ خدوخال (عوارض) ٿي ليندا آهن، صفتن ۽ گتن جي جو ڙے ڪاتوسان هرشيءُ جي تصور کي ٺاهن ٿا۔ ان کري فطرت جي اندرین جنبن ۾ هڪ متأهين تمر هستيّه جي محتاج جواز هو. ان کري ذات جو هر تصور ذات جو نپر هن جي صفتن ۽ گتن جو تصور هوندو آهي، ۽ صفتن ۾ بانهن گتن سان جيکي انسان ذات جي وچاري چي سگهي ٿا.“ (آزاد، 1989: 252-251)

دنيا جاسمورا اوپر ۽ اولهه وارا منذهب، خدا بابت شخصي ۽ تصوراتي پئي فکري پاسارکنڌ آهن. شخصي تصور ان کري جو انساندات الله جي ذات جو تصور جسمي ٿي کري سگهي پئي ۽ ان کري خدا جو صفاتي وجود جي راس ٿيو اهو سچو صفاتي روپ هن جي انيڪ نالن سان نروار آهي.

مولانا ابوالکلام آزاد كتاب، فلسفو ۾ خدا جي شخصي تصور بابت لکي توت،
”انسان خدا جي عقل کان ماورا ۽ غير شخصي تصور تي قانع رهي ذ سگھيو ۽ ڪنهن ذ ڪنهن شڪل پر پنهنجي فکر ۽ احساس مطابق هڪڙو شخصي تصور پيدا ڪندو رهيو؟ مون شخصي تصور جو اصطلاح پرسنل گاډ (Personal God) طور ڪتب آندو آهي.“ (آزاد، 2015: 116)

مولانا ابوالکلام آزاد كتاب، فلسفو ۾ لکي توت،
”انسان جي فطرت کي بلندی واري هڪڙي نصب العين جي ضرورت آهي ۽ ان ضرورت جي اڄ هڪ مجسم کايا ۽ صفاتي تصور ڏاران لهي ذشي سگهي.“ (آزاد، 2015: 116)

جي. اي.م. سيد خدا جي پن صفتني يعني خطرناڪ ۽ رحمدل ۽ ڌن صفتني: 1. پيدا ڪندڙ، 2. پاليندڙ ۽ 3. متأنڌڙ جي پيت ۾ وري هڪ خدا واري شخصي تصور کي انساندات جو اعليٰ تصور قرار ڏيديندي لکي توت،
”هڪ خدا جي شخصي تصور جو دور: خدا جي غير شخصي تصور جي تخيل غير جسمي، روحاني، منقوع يا مجرد بنیاد تي ٻتل آهي. اهو خيال عالمگير يا ثانوي مذهبين جي ابتداء ۾ چند راسخ العلم متأهين تائين محدود هو.“ (سيت، 1998: 35)
خدا جي شخصي تصور جا گڏ وچڙ تصور رکن وارن هن کي پنهنجو کرن ڦاءِ شريعت تي زور ڏنو، سندن مقصد جنت جو حصول رهيو ۽ پئي طرف زاهد صوفين رب جي ذات سان وصل ۽ ميلاب ڪرن وارن عشق تي زور ڏنو. پوريان شريعت جا صاحب تيما ۽ پيا طریقت جا پيرو ڪار رهيا. ان بابت خواج محمد زمان لواري واري چيو آهي ت، ”چاثو ۽ عاشق محبوب جو ديدار گھرن ٿا ۽ جنت جا شوقين اورتی رهجي ويا آهن ۽ ان منزل کي رسی ڪون سگھيا آهن.“

عارف ۽ عُشَاق، پَسْنُ گھُرَنَ پَرِينَ جو
جَنَّتَ جا مُشَاقَ، اِجا اُورَاهَانَ تَتَّا.
(دائوديونو، 1994: 62)

”سُر سُوئيٰ،“ ۾ شاه لطیف میهار جي بي انت هئن بابت چوی توت:
عَدَدِ نَاهِ عِشَقَ جَوِ سُكَّيِ تَيِّهِ سِيَّاشِي،
ڪانهِي پُجَاثِي، مَهَنَدانِ مُنْدَ مِيهَارِ جِي.
(بلوچ، 2009: 403)

نکو سَنَتو سُورَ جَوِ نکو سَنَتو سَكَّ
عَدَدِ نَاهِ عِشَقَ، پُجَاثِيَّهِ پَانِ لَهِي.
(بلوچ، 2009: 403)

12.1.5. الک جو جمالیاتي تصور: قدیم سنتی سماج کان وئي جدید صوفیاتي سنت واري انيڪ ورن ۾ هن متأهین هستيّه جور ڳو جمالیاتي تصور جت ڪث نظر اچي تو. قدیم سنت جي شکاري دُور ۾ به ان سماج جي انهن اڳان لوکن وٽ خدا جو پاچهارو تصور- سموری جمالیاتي صفتني سان معمور ملي تو. قهاريٽ، جباريت، وارو جلال ڪٿي به موجود ڏسڻ ۾ نتوچي.

شاه لطیف جو سمورو کلام انهیه متأھین هستیه جي جمالیات جو مظہر آهي. اهائی حقیقت مجاز ۽ حقیقت واری پریت ۽ پرمدھ عیان ۽ چتی نظر اچی تی.

داکتر نبی بخش خان بلوج، سُرنپات کی شاه لطیف جی تخلیقی شاعریه جو شاھکار قرار ڏیندي چيو آهي ت،
”محبوب جي سنگل ۽ ستمگر هئڻ واري عام مشهور خیال جي برعکس، اهو نازک نکتو نروار کیل آهي ت، محبوب پنهنجی پلائیه
واری ذاتی فطرت طور پلا آهن.“

پلا پلائیه پنهنجی، پلا ئی آهين،
سَباجها سِر چَرْهِي، دُوراپو نَ دِين،
مان ذِي مَدِيُونْ ثِين، سَجَنْ سَجَایِنْ ۾.
(بلوج، 2009: 80)

”هو محبوب ۽ مالک همیش پلائیه ڏانهن ماڻل آهن ۽ سندن اها عالي ڦلفی ۽ اخلاقی بلندی سندن مرکندر منهن ۽ مهر پری نظر مان
ظاهر آهي.“

پیشانیه ۾ پرینه جي، پلائیه جا پیئ،
اگن اکندين جي، ذئی پاپوهی پیئ،
قمر پاڙی ڪیئ شمس سپرین سین.
(بلوج، 2009: 80)

”کُل کائنات ۾ پن اکین ۽ ٿئن تک‘ وارو انساني حُسن بيمثال آهي. تارا ۽ چند حسین آهن پر محبوب جو حُسن جو متذ
آهن. اهي محبوب جي حُسن ۽ جمال تي شاهد آهن، جو محبوب واري ماڳ جي متان آهن ۽ سهٽي سچن جي سونهن جو جلوو
ڏسن پسن ٿا۔“ (بلوج، 2012: 356)

مولانا ابوالکلام آزاد پنهنجي كتاب 'فلسفو' ۾ لکي ٿو،
”هن جونا ڻهڪ آهي، هن جا ڪيتراي نلا آهن.“

ubar-tanasheti وحسنک واحد

وکل على ڏاک الجھاں يشير.

[هن جا جيڪي بنالا ۽ وصفون آهن، انهن سيني مان سونهن ۽ حُسن ۽ خوبی جا جهڪا تا اُن]. [آزاد، 2015: 178]

ابوالکلام آزاد سوره فاتح، جي تفسير ڪندي لکي ٿو،

”انسانی عقل جو درک ۽ احساس واريون حدون محدود آهن، هو انهيء حدن جي دائري کان باهر قدم نتو ڪي ڪو، هو
جڏهن ڪنهن انساني احسانن جي دائري کان باهر واري شيء بابت سوچيندو لازمي طرح سان هن جي تصور ۾ اهي صفتون
۽ گُن ايندا جن تائين انساني احساس، فكر ۽ ذهن کي رسائي حاصل آهي.“ (آزاد، 1989: 252)

ان ریت انساني ذهنی ۽ فڪري اوسر واري واڌ ويجه سانئي خدا جو تصور بـ وڌيڪ بلند ۽ اعليٰ ٿيندو ويو، ابوالکلام آزاد وڌيڪ لکي ٿو:
”انسانی تصور جي ارتقا ۽ اوسر تن مرحلن تي آذاريل رهي آهي.

1. جسمی کان خیالی اوسر.

2. گھن خدائين (Polytheism) کان هيڪڙائي (Monotheism) ڏانهن اوسر.

3. جلاي کان جمالي-پاچه ۽ حُسنڪين واري صفتی وحدانيت (Monotheism) ڏانهن اوسر.“ (آزاد، 1989: 254)

شاه لطیف جي سُر آسا واري کلام ۾ هو انهيء عظيم خلثهار جي حُسنڪين جو ذكر ڪري ٿو،

”کُل حُسن ھوء آهي، حيڪر شڪ ڪندڙ پنهنجو شڪ وجائي ته رڳو هڪ ئي هستيء جو وڃي خيال رهندو. هن خاڪي انسان جو
خيال، جانب ۽ محبوب جي جمال ۽ حُسن کي ڏسي نتو سگهي. انساني سُرت ۽ ساچاه اها ڳالهه محسوس ئي نشي ڪري سگهي، اهو حق، جو دائري ۾
اچڻ محال آهي.“

توكی رُسي ٿو، ڏتني! جُملو ئي جمال،
ڪونهي پٺو خيال، جي شارڪا! شڪ ويچائين.
(بلوج، 2009: 53)

پروفيسر داڪټر تهمينه مفتی پنهنجي هڪ مقالی، ”شاه جي کلام ۾ جمالیات جو فلسفو“ ۾ لکيو آهي ت،

”شاه صاحب پنهنجن بيتن جي سنت ۾ جمالیات کي منفرد انداز ۾ ورجايو آهي، سندس کلام ۾ ڪلاسڪ ۽ جديڊ
جمالیاتي نظرین ۽ تصورن کي ڏسي سگهجي ٿو.“ (مفتي، 2011: 35)

پروفيسر داڪټر تهمينه مفتی جمال کي حُسن، خير، علم ۽ حکمت جي علامت قرار ڏيندي لکيو آهي ت،

”جمالیات جو لفظ ان علم کي ظاهر ڪري ٿو، جيڪو ادراك ۽ احساس سان بحث ڪري ٿو، سونهن مڪمل وحدت جي
نمائندگي ڪري ٿي، جيڪا هم گير هجن سان گڏ موضوعي ۽ معروضي به آهي، منطق جي بدران جمالیاتي قدرن کي اهميت
 ملي، سونهن جو فلسفو جنهن کي ڪروسي روح جو فلسفو سٽيو. هيڪل تصور جو، ڪانٽ قائم بالذات شيء جي هم معنی

سندیو ۽ ان مان مراد ذات خداوند جي آهي. ان مان چاڻ پئي ته ڪروسي، هيگل ۽ ڪانت وٽ هڪ اهڙي وجود جو 'concept' ملي ٿو، جيڪا خدا جي ذات آهي.“ (مفتي، 2011ء: 35) شاه لطيف سُر آسا ۾ چيو آهي ته:

اَحَدٌ جِي اِسْرَارٍ كِي، جُنْبِي ڏُنُو جَنِ،
سِي مُوْتِي ڪِينْ پَسَنْ، ذَارَانْ هَادِيَهُ هِيكُزِي.
(بلوج، 2009ء: 333)

سندي سماج پر اهزو باجهارو توحيدی تصور قيمم ايمان کان موجود رهيو آهي، جنهن کي ارزهين صدي ۽ جي سندي پولي ۽ سرجندڙ اساسی ادب جي فكري مكتب ۾ درگو پرجهيو ۽ پروژو ويو هو. شاه لطيف انهيءَ فڪر کي پنهنجي ڪلام ۾ پرپور نموني پيش کيو آهي.

قرآن شريف ۾ آيو آهي ته:

وَلِلَّهِ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى قَاتِدُعُوهُ هَبَا وَذَرُوا الَّذِينَ يُلْجَدُونَ فِي أَسْمَاءِهِنَّ (سورة الاعراف، 7: 180)

[إِنَّ اللَّهَ جِي لَا وَ حُسْنٌ ۽ خوبی ۽ جو صفتون آهن، سو کيس انهن صفتون سان پڪارڻ گھرجي ۽ جن ماڻهن جوشيو وهی آهي ته سندي صفتون ۾ گمان ڪن ٿا، انهن کي حال تي چڏي ڏنو.]

شاه لطيف اهو سارو فڪر هن ريت ڪوزي ۾ آندو آهي:

جِتْ أَهْمَ نَاهْ ڪَاهْ، إِيَهُ خَاكِيَهُ جَوْ خِيَالُ،
جَانِبَ جَوْ جَمَالُ، پَسْتَانْ ئَيْ پَرِي ٿَيُو.
(آذواني، 2014ء: 291)
جِتْ آهْ نَاهْ ڪَاهْ، إِيَهُ خَيَالُ خَاكِيَهُ،
پَرِينَهُ جِي پَاكِيَهُ، پَسْتَانْ ئَيْ پَرِي ٿَيُو.
(آذواني، 2014ء: 291)
صُورَتْ سُوْجَهَهُ مَ تَنْهَجِي، بَيْ پُجِيَنْ تَوْ جَوْ،
سُخْنَهُ آهي سَوْ، جَوْ مُنْهَنْ مُقَابِلَهُ نَهْ ٿَيُو.
(آذواني، 2014ء: 287)

شاه لطيف سُر آبريءَ ۾ انهيءَ جمال جي گهائائي ۽ مان هڪ سُرڪي پرڻ تي سُڪ جو وڌيکي ٿيڻ ۽ اها سِڪ دُسٽ کان سوا ۽ پوري ته ٿيڻ جو اظهار کيو آهي.

سَيِّي جَاهِجَهَ جَمَالَ جَيِ، جَنِي بَيْتِي بَكَهُ،
اَلْبَرُ اَكَانِجَهُو تَشُو، سُورُ تَنِي کَيِ سِكَهُ،
هَذَهُ نَ ڀِيجِينْ هِكَهُ، پَسَنْ ذَارَانْ پَرِينَهُ جِي.
(بلوج، 2009ء: 173)

سندي سماج جيڪو شڪاري دور کان وٺي هن ملڪ جي سُڪر ۽ ستائي جي ڪري هڪ مهربان شقيق خدا جو تصور رکندو آيو. ان ڪري وٽن نبيين، رسولن ۽ ولين جوب اهزو باجهارو تصور موجود رهيو آهي. شاه لطيف چوي ٿو ته:

أَكَيِ كَيَا اِكَيِينَ، نَسُورُوئِي نُورُ،
لَخَوْفُ عَلَيْهِمْ وَلَأَهْمَرْ يَحْزُنُونَ، سَجَنْ كَوْنِي سُورُ.
مَوْلَيِ ڪِئَوَ مَامُورُ، أَنْكُ، أَزَلَ ۾ آن جَوْ.
(بلوج، 2009ء: 48)

شاه لطيف، چوي ٿو ته، ”هن جا ڪروڙين روب آهن، دُسٽ ۾ هن جون وصفون لکين ۽ هزارين آهن، هر ڪنهن جي ۽، ساهواري کي ان جا درشن ۽ ديدار الڳ اڳ نظر تا اچن. هن جون ڪھڙيون صفتون بيان ڪجن.“

كَوْزِيَنِنْ كَايَاُونْ تَنْهَجِيُونِنْ، لَكَهُ لَكَ هَزارِ،
جِيَهُ سَيَكِنَهُ جِي سِينِ، دَرَسُنْ ذَارُو ذَارِ،
پَرِيمَ تَنْهَجَا پَارِ، كِهِترَا چَيِ ڪِيئَنْ چُهَانِ.
(بلوج 2009ء: 49)

ذات جنهن صفات پر اچي مظہر ٿئي ته ان جي صفاتي نروارت جو ڪو ڪاٺو ئي نتو ڪري سگهجي. هن ڌريتيءَ تي 'ڪُل جِنسَار' (مخاولو) هن 'ڪُل سنسار' (ڪائنات) مان جُڙي راس تي آهي. ان ريت 'ڪُل مخلوق، ذات کان صفاتي روب ڪتي وجود ۾ آئي آهي ۽ صفات جو انت ذات ڏانهن واپس موئڻ وارو فطري دڳ آهي. جُڙکي نيه ڪُل سان ملي هيڪائي هيڪ ٿيو آهي. شاه لطيف چوي ٿو ته،

”جن پنهنجي وجود کي وجایو، فنا في الله، ٿيا، هن لاءِ نماز ۾ بيٺ، قاعده ۾ وين ۽ سجدا ڪرڻ ڪاب معني نئارکن، جيئن ٿي هستي ويچائي نئيست‘ ٿيا، تيئن ۾ هست‘ جو حصوٽي ويا.“

جَنْ وَجَاهِيُّ وُجُودُ كَيْ، فَكَانَيْ تَثَا فِي اللَّهِ سَانْ،
نَّ تَنْ قِيَامْ، نَّ قَعْدُو نَّ كَوْ كَنْ سُجُودُ،
جِيلَاهَ تَثَا نَابُودُ، تِيلَاهَ رِسَّا بُودُ كَيْ.
(بِلُوق، 2009: 54)

شَاه لطِيف، اَنْهِيَّ سَلْسَلِيِّ ۾ وَذِيَّ چَوَيْ تَوَتَّ،

”جَوَگِينْ ذَرِيْ جِيتِريِّ جُزْ وَارِي هَسْتِي خَمْرِي وَجيِّ كُلْ سَانْ مَلِيا، هَنْ جَوَآسْنُ عَدَمْ آهي. آعَهَنْ كَانْ سَوَاعِزَنَدِهِ رَهِي نَتوَسَگَهَانَ.“
جُزْ وَجَاهِيُّ جَوَگِينْ، كُلْ سَينْ آهِينْ كَمْ،
آسْنَ جَنْ عَدَمْ، آئُونْ نَ جِيتِنْدِي انْ دِي.
(شِنْغ، 2012: 18)

شَاه لطِيف وَاضْحَ لَفْظَنْ ۾ چَوَيْ تَوَتَّ، ”صَفتَ اَحَدَ سَانْ گَذْ پَخْتِي جَوَزْ ۾ آهي. صَفتَ ۽ اَحَدَ جَوْ هَكَّيِّ وَجَودُ آهي. هو انْ منْجَهَانَ ئِي
آهي، ۽ بِيِّ هَر صَورَتَ، اَكَّءَ اَسِينْ وَارِي گَالَهِ بِيَائِيِّ ۾ شَاملَ آهي.“
صَفتَ سَنْكُ اَحَدَ سَينْ، اَحَدَ صَفتَ رِي نَاهِ،
أَوْ اَنْ هيِ ٿُونْ آهِ، بِرِ بِيَّ بِيَائِيِّ ٿِيَا.
(بِلُوق، 2009: 49)

5.12.2 ذات ۽ صفات جو ميراؤ: ذات ۽ صفات جو ميراؤ بلکل ائين آهي، جيئن سسيئي جو پنهونون سان، مومن جو راثي سان، مارويي جو ماروؤ سان، ليلا جو چنيسر سان، سهٽي جو ميهار سان، ملن ۽ هَكَّيِّ ويچ لاء بيتاب رهَنْ مان ثابت آهي. بلکل ائين جيئن فنا ٿي بقا ماڻش ۽ ان اصل ۽ حقيقى وَذِي رَاثِيِّ، مهان مارو ۽ چوْذُس نظر ايندر پنهونَ ۾ سماجي هيكَّيِّ تي ويچ آهي، ”جيالهنْ ٿيَا نابُود، تِيلَاهَنْ رسِيَا بُودَ كَيْ“

ساڳي حقيقى وارِي ڪيفيت شَاه لطِيف سُرِ رَاثِو ۾ هَنْ دِيَتِ پِيشَ كَئِي آهي.

كَيَدانَهَ كَاهِيَانَ كَرَهُو، چَوَسْ چَترَاتُو
مَنْجَهَهِ هِينَ كَاكَ كَكُورَئِي، مَنْجَهَهِ هِينَ لُبَاثُو،
رَاثِو ۽ رَاثِو رَعَ رَاثِي كِينَ نَاهِ بِئُو،
(بِلُوق، 2009: 263)

كَيَدانَهَ كَاهِيَانَ كَرَهُو، چَترَاتُو چَفَذَانَ
مَنْجَهَهِ هِينَ كَاكَ كَكُورَئِي، مَنْجَهَهِ هِينَ باَغَ بَهَارَ،
كَانَهِي بِيِّ تَواَرَ، تِشوَ مِزْوَئِي مَيَنَتَرو.
(بِلُوق، 2009: 263)

رَوَءَ رَاثِي جِي نَاهِ كَو، سُودُو سِينَ سُونَهَ،
لَاتَائِينَ لَطِيفُ چَشِي، مَتَانَ دِلينَ دُونَهَ،
كَانَهِي بِيِّ وَرُونَهَ، تِشوَ مِزْوَئِي مَيَنَتَرو.
(بِلُوق، 2009: 270)

شَاه لطِيف جي كلام جي مرڪز ماڻل نَكَتو وَحدَتِ الوجُودِيِّ آهي. هَنْيِ سسيئي پنهونون ڪندِي پاڻ پنهونَ جي الاهي صورَت اختيار ڪري وَجيِّ تِي ۽ وَتَكَارِ ۾ رَدَّ ۽ پاڪَارِ پَنجِي وَجيِّ تِي تَسَسيئي پاڻ پنهونَ آهي. هوت-پنهون هَنْ سان ملن لاء بيتاب ۽ عشق ۾ ديوانيَّهِي ڪي ڪَذَ مان كَئِي پنهنجي هَنْج ۾ سدائِينَ لاء سماجي چَلِيو.“

”پنهونَ تِيسَ پاَهِينَ، وَيِئِي سَسَسَيِّهِ جِي سُونَهَ،
”خَلَقَ آدَمَ عَلَيِّ صُورَتَهِ، وَتَنَ مَنْجَهَهِ وَرُونَهَ،
چَريِ منْجَهَانَ چُونَهَ، كَئِي هوَ هَنَجَهَهِ كَيِّ.
(بِلُوق، 2009: 181)

سَسَسَيِّهِ كَيِ پنهونَ جِي ڳوَلَا ڪندِي، جبلَنَ ۾ جاَكُورَيِندِي عَرفَانَ-نَروَانَ حَاصِلَ تَيِّ تَوَتَّ، ”هوُ جُزْ جِي حِيثِيتَ ۾ پاَنَ وَذِي پنهونَ“
وارِي الاهي ذات وارِي صورَت آهي.“ شَاه لطِيف جي بِيتَنَ ۾ سَسَسَيِّهِ جِي پنهنجي عَرفَانِي ڪيفيت ۽ انهِيَّ مَنَزَلَ كَي حَاصِلَ كَرَنَ لاء ذَنَلَ سِبَقَ سُرَّ
آبرِيَّهِ هَنْ دِيَت آهي:

هوُ تَهْنِجِي هَنَجَهَهِ ۾، پِيجِينَ كَوَهُ پَرِيَانَ،
”وَنَحْنَ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَيَّلَ الْوَرِيدُ“ تَهْنِجِي توَهِي سَانَ،
پنهنجِي آهِينَ پاَنَ، آدوَ عَجِيَّنَ كَيِّ.
(بِلُوق، 2009: 177)

جو تون ڏوريين ڏون سو سدا آهي سان تو
لاڻ لئي لطيف چئي، منجهين ٿي معنؤون
منجهان په پرُون تو منجه آهين تکيو.
(آڻائي، 2009:178)

ووقيم سڀ وئان، جاڙ ڪارڻ جت جي،
”والله بڪل شيءٍ محيطٌ“، ايء ارياثيء اهجان،
سڀ ۾ پنهون پاڻ، بُش نامه پروج رو.
(آڻائي، 2009:178)

پر گهران پاسو ڪري، پُچ پريان ڪر پاڻ،
سو تان توهين سان، جنه لئي جھاؤن ڪرين،
(بلوچ، 2009:178)

سوئي ڪتو سان، سوئي ڏوريين سُسُشي،
ڪلنهن ڪني نه ٿيو، چڻ منجهان چان،
پُچ پريان ڪر پاڻ، تون تٺائين لهين.
(بلوچ، 2009:178)

وڃين ڇو وڌڪان، هت ذ ڳولين هوت کي،
لكو ڪين لطيف چئي، پاروچو ٻئي پاڻ
ٿيء ستي په سندرو پرت پنهون سين پاڻ
ٺائي نين ههار، تو ه دورو دوست جو.
(بلوچ، 2009:178)

”پنهون ٿيس پاٿين، وئو سُسُشي جو سينگار،
”من عرف نفسه فقد عرف ريه“، اهوي آچان،
جو وندر ۾ واپاڻ، سو سُدو سرئس هتهين.
(بلوچ، 2009:181)

ڀجي جان پڻيور كان، ڏونگر ڏوريو مون،
ڪاهي رسيس ڪيچ کي، جتي پاڻ پنهون،
سڀت آهين تون، قضا ڪندين ڪن سين.
(بلوچ، 2009:181)

”پنهون ٿيس پاٿين، وئو سُسُشي جو شرم،
 هيڪلپون هلن جي، يجي ٿن ڀرم،
جو وندر منجه ورم، سو سُدو سرئس هتهين
(بلوچ، 2009:181)

5.13 صوفياڻي سفر جو سامان: ندي ڪند جي سمورن صوفياڻي مكتب جي وات لاو ڪجهه ضروري شيون آهن، جيڪي تصوف جي رستي جي سمر طور هر صوفيء وترهن ٿيون. اهي مادي به آهن تروhani گن طور به آهن. جن جو تفصيل هن ريت آهي:

5.13.1 گدڙي پهڻ: صوفي گدڙي پائڻ تا، اهائي گدڙي هن لاءِ مرڪه ۽ ذي وٺ هوندي آهي، گدڙي مرشد يا گرو مريد يا چيلي کي اوڊائيندو آهي.

ڪتاب ’ڪشف المحبوب‘ ۾ هڪ قول گدڙي بابت هن ريت آهي:

آلبرقعة قمیض الوفاء لاءِ الصفا و سرپاُل السدُور لاءِ الغرور.

[گدڙي اندر کي صفا ڪرڻ لاءِ وفا جي قميص ۽ غرور ڪرڻ وارن لاءِ خوشيه جو پهراڻ آهي.] (هجويري، 1999:51)

جنهن صوفي- مرشد پنهنجي مريد کي گدڙي اوڊائي ٿو تا ان سان هڪاً مرید اڳي کان وڌيک نماڻا فرمانبردار بتجي وجن تا. جنهن تا چيلاوري غرور ۾ اچي وڃين تا، ان طرح شيخ مخدوم علي هجويري گدڙيء بابت فرمائين ٿا:

”هو انڪري جو صوفي هن کي اوڊي ڪري پنهنجي جهانن کان الڳ ۽ دنيا جي لندت کان پري ٿي ويندا آهن ۽ مفروزان کي پائڻ
سان حق سان بي حجاب ٿي ڪري حال جي اصلاح کان پري رهن ٿا.“ (هجويري، 1999:51)

شاه لطيف، جيئن ته هڪ صوفي شاعر هو ۽ هن جو تصوف وارو فڪر ۽ طريقو ويندانت سان وڃي ملي ٿو، ان ريت شاه لطيف وٽ قديم
تو حيدي عقدين ۽ جيد مذهبن جي اصطلاحن جو گهرو سڀت ملي ٿو، هن جي ڪلام ۾ جوگي- صوفين وٽ به گڙو جي ڏنل گودڙي جو مذكور
موجود آهي، انهيء گودڙيء تي چيلو- مريد هخر ڪري ٿو، چو ته اها گودڙي کيس منزل (الله وٽ) تي رسائي ٿي. شاه لطيف انهيء مرشد جي ڏنل
گودڙيء تي مريد کي وڏو فخر ڪندي ۽ ان جي ادب سان اوڏن جي ساراه سُرپورب جي هن بٽن ۾ ڪري ٿو:

جا گُر تَنِي گودَرِي، سا مون کي تَنِي مَرَكَعَ.
چيلا ماري چَرَكَ، اودي ويه ادب سين.
(بُلوچ، 2009: 305)

گُر جا ذَنِي گودَرِي، سا تَنِي لاهِيندي لَجَ.
سَنَا تَنِه سَوْجَ، چيلو چوندو ڪيترا.
(بُلوچ، 2009: 305)

گُر جا ذَنِي گودَرِي، سا مُون گھتو سُهاءَ.
نيشِي رَسَاثي ماءَ، اوبيين جي ادب سين.
(بُلوچ، 2009: 305)

5.13.2 صوفياٽي ڪلاه: نديي کتب جا مسلمان صوفي اها دگهي چهندار توپي پائيندا آهن. شاه عبداللطيف، سچي صوفيءَ هئن لاءَ اها ڪلاه پائش جي صلاح ذي ٿو. شاه لطيف پاڻ به اهڙي ڪلاه پائيندو هو، سنتي شعبي جي رسيرج جرنل ”کينجهر“ جي هڪ مقالاً ’شاه عبداللطيف پٽائي‘ جي حقيقي تصوير جوڙڻ موجب:
”اهڙي لطيفي ڪلاه ڪع واري غوش لکپت جي سيدن کان داڪتر نبي بخش خان بلوچ هت ڪري، پٽ شاه ميوزيم تي محفوظ ڪرڻ لاءَ ذني هي.“ (فريشي، 2010: 167)

ڪلاه رَكِين ڪنَتْ تِي، تِه صُوفِي سَالِمُ تِي،
وَهَ وَقِي هَتْ ڪري، پُر پِيلو پِي،
هَنْ تَنِي جو هِي، جَنِي حاصل ڪنُو حَالَ ڪي.
(بُلوچ، 2009: 50)

شاه لطيف بي جڳهه، تي ستون رکندر صوفيءَ کي صلاح ذي ٿوت:
صُوفِي چائين سَدَ كِرين، صُوفِيءَ ايءَ ذ صَلاح،
ڪانِي وِجهه ڪلاه، هَنْ آچِيلِي آڳِ هِي.
(بُلوچ، 2009: 50)

5.13.3 حق: الله جي صفت ‘الحق’ آهي. صوفي ”حق موجود!“ کيڪار لاءَ استعمال ڪندا آهن. شاه عبداللطيف به ”حق“ جو لفظ پنهنجي کلامِ الله جل جلاله لاءَ ڪتب آندو آهي.

* ”حق“ حقيقي هيڪڙو ٻولي بي مر ڀيل.
* هُئي جنه هِي حق، تَنِه ڦفي جهڙو ناه ڪين.

مولانا ابوالكلام آزاد لکي ٿوت:

الله جي صفت به الحق، آهي، انکري هو الله جي نسبت به الحق، جي صفت استعمال ڪري ٿو، چو ٿه انهيءَ هستيءَ کان وَدَ بي ڪهڙي حقیقت آهي جا ثابت ۽ ائل ٿي سگکوي ٿي؟

”فِي الْكُمَّ الْأَكْمَ الْرَّبِّكُمُ الْحَقُّ“ (32:10)

[بُوهُئي اوهان جو پروبرڊڪار ‘الحق’ آهي.]

”فَتَعْلَمَ اللَّهُ الْعِلْمُ الْحَقُّ“

[بُوهُئي اوهان جو درجِ الله المَلِك (فرمانروا) ‘الحق’ جو]. (آزاد، 2008: 111-112)

5.13.4 الوهيت: الوهيت خدا جوروح آهي، جنهن سان ويجي سمورن روحن کي ملتو آهي، سُر رامڪليءَ هِر شاه لطيف جوڳي صوفين جي اهڙي الوهيت واري منزل تي رسن جو ذكر ڪندي چوي ٿوت: ”اهي صوفي جوڳي مونن هِر مُنهن وجهمي خوش ٿين ٿا، الوهيت واري منزل تي بهجي حق جو ديدار ڪن ٿا.“

وينا ٿي وھسن، پايو منه مُونن هِي.
جوڳي جاترا ڪن، جهه آيا الوهيت هِي.
(بُلوچ، 2009: 318)

آيا الوهيت هِي، لاهُوت لنههو جَنِ،
منجهان تَن جَسَن، حرف ذ سُجِي هيڪڙو.
(بُلوچ، 2009: 318)

پرويز پنهنجي ڪتاب ”تصوف کي حقیقت“ هِر لکي ٿوت،

”الوهيت‘ اسان وٽ هڪ قيم اصطلاح آهي، هن جي معنى الله‘ (خدا) ڏانهن منسوب تيل آهي.“ (پرويز، 1981: 41)

ان ريت روح خدا‘ کي الوهياتي توانائي (Divine Energy) واري اصطلاح سان واضح ڪيو ويو آهي.

”ان توانائي کي خدا پاڻ ڏانهن منسوب ڪيو آهي، ان کي روحنا، خدا جوروح چئي ڪري سنديو آهي.“

(پرويز، 1981: 41)

داسڪتر محمد طاهر القادي پنهنجي ڪتاب ”التوحيد الوهيت“ بابت تفصيل سان لکي ٿوت:

”أها صفت جيڪا رڳو الله پر موجود هجيءُ الله کان سواءً ڪنهن پر به ڪنهن به صورت پر موجود نه هجي، اُن کي ’خاصه الوهيت‘ چيو ويندو آهي ء اها صفت جيڪا الله پر ’شان الوهيت‘ جي اعتبار سان ۽ بندی پر شان عبديت جي اعتبار سان موجود هجي، اُن کي رڳو صفت چيو ويندو آهي ’خاصه الوهيت‘ نه چئبو.“ (قادري، 2009: 111)

13.5 کامل انسان: شاه لطيف پر كامل انسان جو ساراهون ڪيون آهن، سُر راتي پر اهو انسان كامل ذاتي ڪاكے جو آهي، جنهن لڳي لک، اودائي ڪري عيب هائين جا عيب دكيا آهن.

شاه لطيف چوي توه، ”aho كامل ٿي ڪچایون ۽ مدایون پيٽي ۾ ميٽي سگمي تو.“

رس م رُسٹ گورويو، چڏ راتا ريدائي،
منهنجي ميت ميٽ ميٽرا، عاقل اکلاي،
لپيچ لطيف چئي، كامل ڪچائي،
ڪچ معافي مدائي، ت سودا سکيائي ثيان.
(بلوج، 2009: 259)

اهو كامل انسان سخي آهي، ذاتار آهي، سوين ۽ هزارين، سخي ۽ حاتمن کان متى آهي ء اهو ’ڪامل‘ ڪو جهن جا ڪمر تُرت ڪري تو، ان ريت شاه لطيف قدير تاريخ کان وئي جديد اتهاس کي پاڻ پر جوڙي تو.

جهڙ تنهنجي جهڻا، هزارين حاتم،
ڪو جهن سدا ڪم، كامل ريم ڪير ڪري.
(بلوج، 2009: 143)

13.6 نفس:

”صوفي، انسان کي چئن جُن پر وندین ٿا، انهن مان هڪ نفس به آهي، بالقي تي جزا: روح، قلب ۽ عقل به آهي، صوفياتي تعليم موجب، سالڪ جو پهريون مرحلو نفس سان جهاد کرڻ آهي. تصوف جو بنويادي نڪتو، نفس تي ضابطاو حاصل ڪرڻ ئي تصوف جو بنوياد آهي.“ (اسد علي، 1991: 162)

نفس جون ڪيٽريون ٿي معناڻو آهن، نفس فرد هئن سان گذ ’خودي‘ به آهي. قرآن پر آيو آهي ته:

”وَلَا أُقْسِمُ بِالثَّفَّالُوَامَةِ“ (القيامة، 2)

[إِنَّ مِلَامَتَ كُرْثَ وَارِي نَفْسَنِي شَاهِدٌ بِثَبَانِ تَوَهِ.]

هتي نفس مان مراد قرآن پر چاتايل، نفس لواهم [ملامت کرڻ وارو نفس] آهي. اهو نفس غلط ڪم کرڻ تي شرمسار ڪندو آهي. صوفين وٽ نفس ڪشي جي تعليم انهيءُ نفس لواهم، بابت آهي.

شاه لطيف جي ڪلام پر اٺ هڪ استعارو آهي، جيڪو مختلف مهلان تي جدا جدا معني پر نموني ڪتب آنڍل آهي، سُر ڪنيات تي تحقيق ڪندڙ عالمن جو چوڻ آهي ته اٺ جو هڪ استعارو نفسي به آهي. ان بابت ھو چوي توه:

آئي پٽم وٽ جاء، مان چري، ڪي مگريون،
ڪتا ٿورو ڪرھو، لڪتو لاتي ڪاء،
إن مي سندين ماء، مون ڪي ڳالهڙين ڳوڙها ڪھا.
(بلوج، 2009: 88)

آئي آڙائينس، چئلو ته چيك ٿئو،
ڪاريان ڪٿو وڃي، پلاي پائينس،
ڏاونه ڏاينس، جئن چري ۽ چنگهي پيو.
(بلوج، 2009: 87)

شاه لطيف، سُر ڪليان پر هڪ صوفي ڪي شريعت جو صاحب ٿئن جي تلقين ڪندي، کيس توحيدي سبق ڏيندي، فرض، توبه، نفس جي سڌي راه تي هلن جي تلقين ڪري تو.

وحَدُ لاشريڪِ الله، چُو چوندو آع،
فرض واجب سُنتون، تنهن ترڪ م پا،
توبه سندي تسبيح، پڙهي سا بچاء،
نانگا پنهنجي نفس کي، ڪا سنتين راه سونهاء،
سڀريان جي ڳالهڙي، هي هنئين سين لاء،
ته سندی دونځ باه، تو اوڻيائی نه وجي.
(ڌڀائي، 2016: 10)

هتي شريعت سالڪيءَ جي سفر پر هڪ اهڙو رستو آهي، جنهن ’رند‘ تي جنهن سالڪ پند ڪري تو تنهن فرد جي وجود مان سموريون رنڊ ڪون نڪري وجن ٿيون. شاه لطيف انهيءُ نفسی منزل ڏڙي ۽ ڪو چو ڪطرت قرار ڏي تو ۽ ’سُر ڪاهڙيءَ‘ پر چوي توه، ”ويني وُجُودان نڪري، جي ڪا ڏڙي دٽه“ (بلوج، 2009: 133)

"جهن انسان قانون جي پوءِ واري کري ٿو، ايکو ۽ ذات جي چڪتاش ختم ٿي وجي، ذات پست جاذبيتن تي غالب اچي وجي ٿي. ان کي قرآن کريم 'نفس مطمع، چاتايو آهي' (89/27)، جنهن جي زندگي جنت آهي (89/29). علم النفس جي زيان ۾ ان کي کامل شخصيت (Intergreated Personality) ۽ ان جي اپئر غير مكمل شخصيت (Disintegrated Personality) چاتايو آهي. قرآن کريم نفس جي انهن پنهني ڪيفيتن کي 'فجورها و تقوها' (91/8-9) سان تعبير کيو آهي ۽ ذات جي واد و ڀجه (Development) کي انساني زندگي ۽ جو مقصود ڪاميابي ۽ ڪامرانی ٻڌايو آهي." (پروين، 1981: 47)

٥.١٣٠ عشق: شاه لطیف جی کلام هر عشق جی اهمیت، عشق کان سواء زندگی تی حرف جو هئن، عشق جی دریاھ ۾ ترش لاے کنهن به تُرهی ۽ وسیلی جی کابه ضرورت ناهی هوندی جہزو ذکر کیو آهي، عشق کان سواء تصوف اذورو آهي، اهو عشق اللہ جو آهي. عشق لاۓ شاه لطیف بیبا ٻکیرائی لفظ کتب آندا آهن، جنهن ۾ هڪ لفظ لئون آهي، جیڪو سنت- یورپی بولین ۾ ‘Love’ جی صورت ۾ نزاو آهي. شاه لطیف سُر کوهاری م جوی تو:

**مَنْزِل دُور مَ مَت، چَدَ مَ، سِيرُ سَكَّنْ جَو،
لَقُونْ جَي وَاثَ مَ لَت، لَقُونْ رَه حَيْفَ هُؤُنْ كَي.**
(بلوج، 2009ء: 230)

شاه اطیف، ان کان سواء عشق، محبت، پریت، پریم جہڑا الفظ بِ عشق لاءُ کتب آند ویا آهن، جیکی محبت جی مختلف متنزان کی پاٹ ظاهر کن ٿا۔

اهي آرياثي بئو سرتیون! سُجی کینکین.
 الْعَشْقُ نَارٌ إِذَا وَقَعَ فِي الْقَلُوبِ يُحْرِقُ مَاسُوي
 الْمَحِبُوبُ ”كُورِي إِنْ كَاثِي،
 أَنَّدَرْ أَكْ عَشْقُ جِي، أَبْرَ اُدَاثِي،
 جَاثِي سُجَاتِي، وَهَانْ كِيَنْ مَاثْ كَرِي،

دُوْذا تون نه ڏڻشين، اڳ اوڏوئي نه وڃين،
اُلا جي عِشق جا، سڀ تان تون نه سهين!
آجا ٿو چڻشين، نه آڳريو آهيائنا!

**رُجِن مِ رَّذْ تِي، كِر كُوول جِي كُوك
وَلَوْلُو ئِ وُوكِ، اِيَّه تان آه عُشْق جِي.**
(شیخ 2012ء: 76-77)

محبَّتْ پائِي مَنْ هِ، رَنْدا روْزِيا جَنْ،
تَنْ جو صَرَافِنْ، أَنْ تورْئُو أَكْهَايِيو.
(137-2009)

تُرُهُو آچ مَ تَنْ کي، جن عِشَق سِينْ آکاہ،
پُيچي مَسَ مَلاح، ساھَرْ مَئِي سُوهَتِي.
(ش. خ. 2000ء، 228)

پاں م کچ، پاٹ سین، ریو وسیلی وڈ۔
لان تینیں لٹ، عشق جن جی اک ہ۔

(شیخ، 2000ء: 225)

پُچن جي ميهار کي، پُچي سي ميهار
”اذکروني اذکرُكُم“ اي پروج پاڻ
تُرهو تئن بائِن عشق جنهين کي آڪرو.
(شيغ، 2000ء: 227)

عشق جنین کی آکرو تُرھو مُشیٰ تُن،
جي ساهڙ کي سِڪَن، تَنِين جَرْ جَنْدُ ٿئي.
(شيخ، 2004: 227-228)

پاڻ مَكْتَحِي پاَنَ سِينَ، وَسِيلَا وَجَاءَ،
عُشْقَ سائِنَ اُنَاءَ، پِيرُ بِرِيانَ جي پاَرِ دَي.
(شيخ، 2000: 226)

5.13.8 عارف: صوفیءَ جو عارف هئن عین حق آهي، هن کي حق ۽ سچ جي سجاتپ هوندي آهي، عارف کي هن ڪائنس جي سمورن اسراون جي سُد هوندي آهي، اهڙن عالمن لاءِ شاه لطيف چيو آهي ته:

هيءَ ناهي هُن رِي، هُو نه هُنهان ذاڻ
ڪندا ويا تنوار، عالِم عارف اهڙي.
(شيغ، 2012: 314)

شاه لطيف، سُر رامڪلٰيَّه جي تيه اکريءَ م عارفن جا گُنْ هن ريت بيان ڪري ته:
عین ٿون عارفن جي، آهي ڳالهه عجيب،
پاٿئين گھائِن گھُڪ ۾، پاٿئين تَن طبیب،
وُنِن واٽ وچاري، ڪٺو نرت نجیب،
”الایمان بین الْخُوفِ وَ الرَّجَاءِ“ هلن اٽ حبيب،
ٿئا قادر سین فریب، گر کي گنڌا ڪاپري.
(بلوچ، 2009: 330-د)

خواجہ محمد زمان لنواری واری وری چيو آهي ته:

عارف ۽ عُشاق، پُسٰن گھُرن پرینَ جو
جَنَّت جا مُشتاق، اجا اوراهان تیا.
(گربخشاني، 2011: 59)

شاه لطيف، سُر رامڪلٰيَّه جي تيه اکريءَ م انهن عارف۔ صوفی جو گین جي دنيا ترڪ ڪرڻ بابت ٻڌائيندی چوي توه:
هي ٿون برئَن نام ڪو ڪدا تان نه ڪن،
ڳلويند نه گودري، نه ڏاڳا ڏرگين،
چَڪر چمتو چيله تي، بهگُن ڪين ٻڏن،
”ترڪ الدُّنْيَا وَاجْب“ ايءَ عادت عارفن،
ٻيون ڏيئي پن، گر کي گنڌا ڪاپري.
(بلوچ، 2009: 330-ب)

5.13.9 عجز: صوفين کي، نقير، دروش، جو گي ۽ چيو ويندو آهي، اهي مجسم محبت، سراپا عجز ۽ انكسار جو اعليٰ انساني روپ هوندا آهن، هن وٽ نمائائي ۽ نوقت، ميث ۽ محبت، پيار ۽ سچائي عام خاق کان تهائين سرس ۽ گھوشي هوندي آهي.

قرآن شريف په آيل آهي ته:

وَعِبَادُ الرَّحْمَنِ الَّذِينَ يَمْسُونَ عَلَى الْأَرْضِ هُوَّآ إِذَا حَاطَبُهُمُ الْجَهَنُونَ قَالُوا سَلَّمَا ② وَالَّذِينَ يَمْنَعُونَ لِرَبِّهِمْ سُجَّدًا
وَقَيَّاماً ④ (سورة فرقان، 25، آيت 63-64)

[باچهاري (الله) جا بندما جيڪي ذرتيءَ تي عجز ۽ انكساريءَ سان هلنا آهن ۽ جنهن هنن سان جاھل ڳالهائيندا آهن ته هو چوندا آهن سلامت هجو (شال).]

مهند محتاجي ڪري، حُجَّ ويجائِ هُل،
عُذر خواهي عاجزي، سُسُئي! ڪنهه مَ سُل،
دونگر ڏوڻ ذاڪرو لئون رَه ڪونهه لَل،
اي ڀلاٽيءَ جو ڀل، جشن پاسي ٿيڻ پان کان.
(بلوچ، 2009: 174)

شاه لطيف سُر راٿو ۾ مومن کي ’راتو، ريجهائڻ لاو‘ عاجزيون، ڪرڻ جي تلقين ڪري ته.
نون داٽي ڊئَ ڏئي، تون راتو، تون راء،
مومن محتاجيون ڪري، عاجزيون اڳياء،
هُوء جي قول ڪياء، سڀ گها پاڙچ سڀرينا
(بلوچ، 2009: 265)

شاه لطيف سُر آبري، جي هڪ وائيءَ م پنهون ڏانهن سفر ڪرڻ تي، سرتين پاران روڪ ڪرڻ تي چيو آهي ته:
مُون کي جهَل مَ پايو، جيٽيون! آئَه لُندِي هوٽ ذي،
اهي عاجزِين تي، سُپريان جو سايو.
(بلوچ، 2009: 175)

شاه لطيف جي ڪلام ۾ هڪ سورميءَ جو ڪردار سراپا عجز ۽ انكساريءَ تي آذاريل آهي، شاه لطيف نوريءَ نمائيءَ جي انهيءَ نهائني بابت چوي توه:

”مهائيءَ جي من ۾، نه گيرب نه گاء.“
[مهائيءَ جي دل ۾ ڪوبه هٿ ۽ غرور ڪونهي.] (بلوچ، 2009: 278)

5.13.10 ترڪ: صوفین وٽ ترڪ، يا تیاگن، جي وڏي اهميت پڌايل آهي، جي دل ۾ دنيا جي تنتن ۾ اتكى بيهى رهن لئتن کان بيزاري کيئي ترڪ، چيو ويندو آهي.

آغا سليم كتاب لات جالطيف جي ۾ لکيو آهي تـ.

”صوفين وٽ ترڪ جي معني آهي، خواهش کي روڪن، وڏي دل ڏارڻ ۽ چگاڪم کرن.“ (سليم، 2008: 21)

شاه لطيف، سُر آسا، سُر رامڪلي، ان جي نيه اكريء ترڪ بابت ۾ چوي ٿو تـ:
”ترڪُ الدِّنَيَا وَاجْبٌ إِيَّهُ عَادَتْ عَارِفٌ.“

(شيخ، 2012: 128)

ترڪُ كَرْ تَرَكَ كـ، وجـنـ ڪـنـانـ وجـ،
آـهـيـ اـيـهـ اـهـجـ، سـُـيـهـ سـُـثـائـيـجـ تـونـ.

(بلوج، 2009: 340)

جي ڀانين جوگي ٿيان، ترڪ طمع کـيـ كـنـ
وـديـ وـهـمـ وـجـودـ جـاـ، خـاصـيـ ٿـيـانـ ٿـنـ.
ڪـنهـنـ پـرـ پـهـجـينـ پـنـ لـكـجـينـ لـاهـوتـ سـينـ.

(شيخ، 2012: 62-63)

جي ڀانين جوگي ٿيان، تـ تـرـكـ طـمـعـ کـيـ ذـيـ،
نانـگـاـ وـجيـ نـاـنـ جـيـ، نـائـبـ قـيـهـ نـدـيـ،
وـيرـاـڳـيـ وـجـودـ کـيـ، لـاشـڪـ چـنـ لـذـيـ،
جوـ اـجهـاـنـونـ اـذـيـ، پـريـ پـوـرـبـ اـنـ کـانـ.

(بلوج، 2009: 313)

تعظـيمـاـ تـرـكـ تـتـاـ، وـاجـهـاتـاـ وـئـاـ،
وـجيـ تـتـ پـئـ، جـتـ نـهـايـتـ نـاهـ ڪـاـ.

(شيخ، 2012: 329)

5.13.11 توڪل: تصوف ۾ توڪل، جو تمام اهم مقام آهي. توڪل، جي معني ڪامل ٿي ويهـنـ نـاهـيـ، توڪل، جـاكـوـزـ ڪـرـ ۽ نـتيـجوـ قـدرـتـ تـيـ چـذـيـ ڏـيـنـ جـوـنـالـوـ آـهـيـ.

شاه لطيف اهـڙـنـ صـوـفـينـ لـاءـ سـُـرـ رـامـڪـليـ ۾ چـيوـ آـهـيـ تـ: ”هـوـجـينـ وـقـتـ وـيـنـاـ هـونـداـ آـهـنـ ۽ سـانـجـهـيـ ٿـيـنـ تـيـ سـُـمـهـيـوـرـهـنـ، هـوـاـيـاـ توـكـلـ وـارـاـ آـهـنـ جـوـبـ هـونـدـيـ ڪـنهـنـ کـانـ بـڪـجـهـ ڪـوـنـ ڪـوـنـ، هـنـ صـوـفـيـ فـقـيرـ مـاـثـ جـيـ ڦـيـکـيـ“ (توڪل) حـاـصـلـ ڪـيلـ آـهـيـ.“

وـچـينـ ۽ وـيـنـاـ هـنـ، سـانـجـهـيـ ۾ رـهـنـ سـُـمـهـيـ،
بـڪـ مـرـنـديـ بـڪـيـ، ڪـنهـ کـانـ ڪـيـنـ گـهـرـ،
ڦـيـ ڦـقـيرـ، مـاـڳـهـانـ بـنـيـ مـاـثـ جـيـ.
(بلوج، 2009: 324)

داـڪـتـرـ نـبـيـ بـخـشـ خـانـ بـلـوـجـ شـاهـ لـطـيـفـ جـيـ ڪـلامـ مـاـنـ سـُـرـ رـامـڪـليـ جـيـ هـڪـ بـيـتـ جـيـ معـنـيـ ڪـنـديـ لـكـيـ ٿـوـتـ: ”لـكـيـ هـنـ ڪـاـپـڙـيـنـ جـيـ تـبـيـنـ ۾ مـطـعـامـ آـهـنـ، نـهـنـ جـيـ گـبـرـيـنـ ۾، هـوـتـوـكـلـ تـيـ آـهـنـ ۽ پـاـنـ سـانـ کـاـذـوـ ڪـثـنـ ئـيـ ڪـيـنـ.“

نـكـيـنـ طـعـامـ تـبـيـنـ ۾، نـكـيـنـ گـبـرـيـنـ،
مـوـنـ پـنـ مـلاـنـ، حـاـصـلـ ڪـيـنـ حـالـ ڪـثـوـ.
(بلوج، 2009: 323)

5.13.12 مـلـامـتـ: صـوـفـينـ جـيـ هـڪـ گـروـهـ طـرـيـقـتـ ۾ مـلـامـتـيـ طـرـيـقـاـ وـاخـتـيـارـ ڪـيوـ ۽ مـلـامـتـ کـيـ الـهـيـ مـحـبـتـ جـيـ نـجـ ۽ نـبـارـهـئـ ۾ وـڏـوـ دـخـلـ ۽ اـثرـ حـاـصـلـ رـهـيـ آـهـيـ، تـامـامـ حـقـ وـارـاـ، هـنـ جـوانـ ۾ خـلـقـتـ جـيـ مـلـامـتـ لـاءـ مـخـصـوصـ رـهـيـ آـهـنـ، آـنـ جـيـ ثـابـتـيـ ۽ جـوـ دـلـيلـ ڪـتابـ ڪـشـفـ المـحـجـوبـ ۾ مـخـدـومـ عـلـيـ هـجـويـريـ مشـائـخـ طـرـيـقـتـ بـاـيـتـ هـنـ رـيـتـ ڏـيـنـ ٿـاـتـ: ”

”جـذـهـنـ حـضـرـتـ مـحـمـدـ عـلـيـلـهـ تـيـ اـجاـ حـقـ جـيـ بـرـهـانـ جـوـ ظـهـورـ ذـيـوـتـيـهـ وـتـ اللـهـ پـاـنـ اـيجـانـ وـحـيـ ڪـوـنـ آـئـيـ هـئـيـ تـهـ پـاـنـ سـڳـوـرـاـ صـدـيقـ ۽ اـمـيـنـ“ قـرارـ ذـناـ وـيـاـ ۽ جـنـهـنـ اللـهـ نـبـوتـ سـانـ نـوـازـيـوـ تـهـ خـلـقـ اوـهـانـ تـيـ مـلـامـتـيـ زـيـانـ درـازـيـ شـرـوعـ ڪـيـ، ڪـنهـنـ پـاـنـ سـڳـوـرـنـ کـيـ، نـجـومـيـ جـوـتـشـيـ، ڪـنهـنـ جـادـوـگـرـ ڪـنهـنـ شـاعـرـ ۽ ڪـنهـنـ وـرـيـ ڪـوـرـقـارـ ذـنـوـتـ، ”اـهـڙـيـ صـورـتـ ۾ اللـهـ ربـ العـزـتـ اـيمـانـدارـ وـارـيـ صـفتـ ۾ فـرمـاـيوـتـ: ”وـلـأـيـقـونـ أـوـمـةـ لـأـيـمـ ذـلـكـ فـصـلـ اللـهـيـوـتـيـهـ مـنـ يـشـأـمـ وـالـلـهـ وـأـسـعـ عـلـيـمـ“ (سورـهـ المـاـئـهـ 5، آـيـتـ 54)

[۽ مـلـامـتـ ڪـرـ ۽ وـارـنـ جـيـ مـلـامـتـ کـانـ ڇـنـ، اـهـوـ اللـهـ جـوـ فـصـلـ آـهـيـ، ڪـنهـنـ کـيـ وـثـيـسـ ڪـنـدوـ آـهـيـ، ۽ اللـهـ وـڏـوـ ڪـشـاديـ فـصـلـ وـارـوـ]
۽ سـڀـ ڪـجـهـ ڇـاـڻـ وـارـوـ آـهـيـ.“ [موـبـيـريـ، 1999: 64]

شاه لطيف جـيـ هـنـ جـوـگـينـ پـاـنـ ڪـيـنـ هـيـنـاـئـونـ ڪـيـوـ آـهـيـ، اـنـ جـوـ رـوـپـ پـيـشـ ڪـنـديـ ٻـدائـيـ ٿـوـتـ:

چرچاتین جندا، صورت سائین سی،
ایین کھی ادب ہے عادت سندین ای،
جو گین پنهنجا جی، اللہ کارن لوتا۔
(بلو، 2009ء: 320)

13.13.5 شفت: شفت، پاجهه جو بیو نالو آهي، صوفی هک پاجهارو انسان هوندي آهي، هو خلق ئ خالق پنهي ئ جي مرضي ئ جو تائب هوندو آهي.

کتاب "عوارف المعارف" جولیکه عمر بن محمد شهاب الدین سهورودی (لکی تو، صوفیا کرام کی جیگانهن کنهن کم سان سدیو و جی ته وچون چران دنکندا آهن،" (سهورودی، 1998: 978) شاه اطیف هک صوفی فکر واری انسان جي حیثیت یه اهتری کیفیت من گذربو آهي، تنهن ته سُر آسا' پر چیو آهي: حَبِيبِينْ هِيكَارْ، مَنْجَهَانْ مَهْرَ سَدْ كَثُو، سُوْ مُونْ سَيْ چَمَانْ، اورَنْ اهُوئِي تَقَوْ. (بولج، 2009: 342)

پریان سندی پار جی، مُرتَبِیٰ مُنَائِی، کانهی ڪرائي، چکین جي چیت ڪري. (بولج، 2009: 342)

هڪ عربی شاعر چوی توتة: ”جڏهن هنن جو ڀاءُ مصيبنٽ هن کي سڏي تهو ان جو سبب نه پچندا آهن.“ (سهروردی، 1998: 679) انهيءَ دُسْ ۾ ڪنهن عالم جو چون آهي ته: ”جڏهن ڪو شخص پنهنجي سائچي ڪي چئي اسان سان هلوءُ هو چوي ته ڪاڌي؟ ته اهڙي ماٿهُو سان نه رهو.“ (سهروردی، 1998: 678-679) شاه لطيف انڌي ساڳي مفهوم تي ’سريمن ڪلياڻ‘ ۾ چوي توتة: ”طبيبن سان تڪرار ڪيلون، جي هنن جي نصيحت وٺن هات جلد نئيکي وڃن ها.“

وېجەن سین وائىء پئا، كىرى ذ كەلۇن،
جي پىندى پارڭۇن، تە سكەھا ئى سكەھا ئىلا.
(بىلوج، 2009: 67)

كتاب ”كشف المحبوب“ مِن صوفين تي محمد عَلِيٌّ جواشاد آهي تى:
”مَنْ سَمِيعُ صَوْتَ أَهْلِ التَّصُوفِ فَلَا يُؤْمِنُ عَلَى دُعَاهُمْ كَتَبَ عِنْدَ اللَّهِ مِنَ الْغَافِلِينَ
[جي كىو تصوف وارن جو آواز بىتى ئى هەنن جى سىن تى يقىن نى كىرى، اهو الله وەت غافلەن مەل
انھىء سان ملندر جلندر مفهوم وارو ھك بىت سند جى ھك سماع واري مەحفل مەك
ئى مخدوم احمد يىتى وصال كىي. بىت هن رىت آهي:
سَنْ سُتْيٰ پېرىن جو، واكى جى ذ
كُورى دعوي دوست جى، كچازى كى
(ستى، 2006)

5.14 تصوف حاکم اصطلاح:

شاه لطیف جی کلام ۾ تصوف جا قدیم ۽ جدید- انیک صوفیاتا اصطلاح موجود آهن، هُو سنت جی قدمیم توحیدی عقیدی 'ستو مذهب' ۽ آن مان اُسریل ۽ نسربیل 'ویدانیت' ۽ 'یوگ تصوف' ۽ جدید اسلامی تصوف جو وڏو میلاد رکندر 'صوفی' آهي. انهن مان کی سنتی سماج جا اصولوکا اصطلاح آهن ۽ کی وری فارسی ۽ عربی ۽ پولی ۽ واری صوفیاتی مکتب تان ورتل آهن.

جهروک: جوچی ۽ سامي، بايو ٻيڪاري، آديسي وغيري، بود ڻابود وغيري، عبد ۽ معبد ۽ طلب وغيري.
ان ريت شاه اطيف جي ڪلام ۾ تصوف جي اصطلاحن جو ڏڻو اهر خزانو جمع ٿيل آهي، جيڪو سنتي تصوف جي فكري جهان کي
بين مكتبن سان ملائيندي به پاڻ کي منفرد رکي ڪري ٿو، هتي محقڪ ڪجهه، اصطلاحن جو ذكر رڳو مثال طور ڪري ٿو، شاه اطيف جي
تصهيفت، تحقيقه جو اجان وڌه جهان سه آهي.

5.14.1

اهزو صوфи جنهن تپسیا وسیلی پاڻ کي معرفت جي منزل تائين رش جهزو بنليوهجي، هُن خداجي وصل لاءِ دنيا جاسمورا لاڳالا ختم ڪري چڻيا هه، شله اطليف جوه، ته:

نگنا ناسوتان، مئاثون ملکوت کي،
جوگي جبروتان، وجائي وات نئتا.
(بلج، 318-319: 2009)

5.14.2 طالب:

تصوف جوهک اصطلاح جنهن جي معني سلوک جو طالب آهي، شاه لطيف جي کلام 'سُرِامکلي'، 'سُرِکليان'، 'سُر آسا'، هاهي صوفياتا اصطلاح استعمال قيل آهن. جهزوک:

- * طالب جي تحقيق جا نيهه تني وتنى.
- * تسند وحدت وي، طالب توڑا مائين.
- * طالب قصر، سونهه سر، اندر رومي راء.
- * مليون طالبين کي، کو جويه بئو.

(بلج، 313، 330: 52، 2009)

5.14.3 صفت:

صفت، اهو تصوف جواصطلاح آهي، شاه لطيف کيتراي پيرا اهو صوفياتو اصطلاح کتب آندو آهي، جهزوک:

- * صفت سنگ احد، سين، أحد، صفت، ريناه.
- * کاري رات، آچو دينه اي، صفتان نور.
- * أحدان اڳي جا هئي، سودي سا صفت.

(بلج، 49: 2009)

5.14.4 صدا:

شاه لطيف جي صوفياتي اصطلاحن هر 'صدا' عاجزي وارو سند آهي، شاه لطيف مختلف سرن هر ان لفظ 'صدا' سان گذ اڳيازيون هي وڌيک وسیع معنی ذئي اش، شاه لطيف سر آبری، سر ليلا، سر سورث هر انهن صدق صدائون جو ذكر کيو آهي، جهزوک:

- * صدق صدائون، کهزوون کريان تن سين.
- * جاحڪ ايو جت، سر جيون صدائون هئي.
- * سرجي صداسرن، گورهئي گھرندو.

(بلج، 275، 286، 288: 2009)

5.14.5 اشاره:

تصوف هر کيتريون ئي ڳالاهيون گليل لفظن هر نڇيون وينديون آهن، انهن هر اشارا، اشارتون به شامل آهن.

ابونصر سراج ابو علي روباري "جي حوالی سان لکي ٿو،"

"سان جو هي علم تصوف صرف اشاروي ته آهي، جنهن لکت هر اچي و جي تغائب ٿيو و جي." (ابونصر، 27: 2016)

شاه لطيف اهڙي اشاري بابت چوي ٿو:

اَحَدَانِ اَكْيَ جَاهُئِي، سُودِي سَا صَفَتَ،
اَبِرِ اِشَارَتَ، پَرِ سِتَّنِ کِي سُتَّرِي.
(بلج، 49: 2009)

5.14.6 رمز:

ظاهري کلام هر ڳجهي ڳالهه کي رمز چيو آهي، پران تي اهل صوفياه کي دسترس حاصل آهي.

إذا نطقوا العجز كِير من رموزهم، وَان سَكوا هِيَاتٍ مِنْكَ اتصاله.

[جنهن هو ڳالاهائيندا ته توتي هن جي رمزن جو مطلب هر مقصود کولي پوندو جي ڪنهن هو ماڻ رهيا ته توکان هن جي رمزن جو مقصد جو سلسلاو پري ٿي ويندو.] (بلج، 28: 2009)

اَقْتَيِ سَتَ سُرَّكَ جِي، تَهْ وَنَّهْ كَلَائِنَ كُوَّهْ،
مَهِيسَرَ جِي مَنَدَ جِي، هُتْ هَدَهَنَ وَهِيَ هُوَهْ،
جان رَمَزْ پُرُوزِيَهْ رُوَهْ، تَان سِرَ وَتِ سُرِكِي سُكُنِي.
(بلج، 76: 2009)

5.14.7 لسان:

تصوف هر انيک صوفياتا اصطلاح آهن، جن جي پنهنجي مقام تي پنهنجي معني آهي، تصوف جوهک اصطلاح 'لسان' آهي. شيخ ابونصر سراج موجب،

"ان جو مطلب علم حقائق جي ترجماني ڪرڻ آهي." (سراج، 59: 2016)

ابوبكر شibli "لكي ٿو علم لسان، هر حقيقه لسان جي وچ هر فرق واضح ڪرڻ لاءِ چيو ويوهه و راٽيائين ته،

”علم لسان اسان تائين ڪنهن وسيلي سان پهچندو آهي.“ (سراج، 2016: 59)
جيئن ٻوليءَهاري اباتي ميراث متن ماڻهن وسيلي وڏن کان نندين تائين پهچندي آهي ۽ ماڻهو پنهنجي اباتي ٻوليءَهان واقف ٿيندو آهي.

شليءَهان پڃيو ويوه

”سان الحق چا کي چوندا آهن؟“

جواب ڏنائين ته،

”جهنن تائين خلق جي پُهج نه هجي.“ (سراج، 2016: 59)

شاه لطيف، مخدوم معين ثنوی جي اهڙي علمي حيشيت بابت چيو آهي ته:

لكين ڪئا لسان سين، لاھوتين لوڙا،

گھوڙا زي گھوڙا، آئه نه جيئندی ان دي.

(بلوج، 2009: 311)

باب چهون :

قدیم سندوسیپیتا جی وکرڻ ۽ پیهر اُسرڻ جا سماجي - تحقیقی پهلو: (شاه عبداللطیف جی کلام جی روشنیء ۾)

6.1 قدیم سندوسیپیتا:

سندوسیپیتا حقیقت ۾ سند جی پن، ایرندی ۽ الہمندی وارن دریاهن: سنتو- سرسوتی جی جو ڙیل تبنیب هئی. اها سندوسیپیتا پنهنجی مرکزن: مهرگزه، آمری ۽ مومن جو ڏڻو مان ڏاکی ب ڏاکی اسرندی ۽ وڌندی ويجهندی رهی ۽ هڪ وڌی سلطنت جی صورت ۾ 2500ق.م ۾ پنهنجی اوج کي وڃي بهتي. اوج تي رست وارو اهو زمانو، منظم پوکي راهي واري سماج کان پئي (واباري) سماج جڙڻ تائين 1000 کان 1200 ورهيء. قائم رهيو هوندو.

”هن جي ڪل پکيڙ 10 لک چورس ڪلومیتر ۽ هن جو ڪل ضابطي وارو ساموندي ڪنارو 1200 ڪلومیتر دڳو هو.“
(Samad, 2000: 1)

هن کي ڪراجي- ’گوري‘، کان وٺي ’کنيات نار‘ تائين انیک قدرتی بندرو موجود هئا. ان هڪ هزار ورهين واري ترقی واري دُور ۾ سند جي هاڪار سچي جوان ۾ بهتي. سنتولو ڪنار ڳوپنهنجو واباري وکر ڪتی ملڪان ملڪ ۽ کتب کتب وڃي پهتا. هو پان سان گئ پنهنجيون چڱايون ۽ خوبيون، سماجي عقيدا ۽ هڪ توحیدي فكري مكتب ب ڪتني ڪري ڏيساون ۾ وڃي پهتا، سند جي تاريخ جو اهو تسلسل گھٹ وڌائي سان ڪلهوڙا حڪومتي دُور تائين قائم رهيو.*

ڪيڙي ڪيڙي کتب، ماء ساموندي آئيا.
(آڊوائي، 1993: 74)

هن سندو تهنيب کي وڌيک پکيڙن ۽ نکيرڻ لاءِ قدرت هڪ لوڏي ۽ هاجي سبب تهائين پکيڙيو ۽ پختو ڪيو. سندوسیپیتا کي اهو لوڏو هاڪتري جي سُڪڻ ۽ سندوندي ۾ وڌين بُون جي صورت ۾ آيو. جنهن جي ڪارڻ شهيри مرڪ ختم ٿي ويا ۽ ماڻهو ڪک پن ٿي جيڻا هن کيڙي ڪيڙي کتب، ماء ساموندي آئيا.

6.2 سندوسیپیتا کي قدرتی لوڏو:

سندوسیپیتا کي هڪ وڏو هاڪتري جي سُڪن جي ڪري آيو. ان سان سندو سلطنت (Indus Empire) جو سچو انتظام هیث متی ٿي ويو. انهيء هاجي جي ڏک مان سند واسی اچ ڏينهن تائين ڏنکتا آهن. سند جي لوڪ اساسي شاعرن جي کلام ۾ به ان هاجي جو ذكر موجود آهي.

- * هاڪ وڌدو هاڪتو ڀجندي بند اروڙ.
- (ميٺ، 2005: 37)
- * سُڪي ڊوڻ بهيون ٿئو ڪنڌي ڏنو ڪاؤ.
- (آڊوائي، 2013: 456)
- * جنهن ڍاڳي ڊوڻ، پئي وهن ٻليار ۾.
- (بلوچ، 2009: 163)
- * سُڪنے ڪهڙي سور، پيء واري وج ۾.
- (بلوچ، 2009: 163)

هڪ تحقيق موجب، سندو تهنيب جا سمورا ننڍا وڌا شهيри ماڳ 2500 کان 1650ق.م تائين پنهنجي مان شان سان موجود رهيا. پوءِ ڪنهن باهرين هلان، زلزلوي وڌي ٻوڏ، سو ڪهڙي، يا ڪنهن وبا (Epidemic) يا ڪنهن ارضياني تبديلي، يا ڪنهن پئي سبب ڪري اهي مرڪزي شهر خالي ٿي وبا ۽ دنیا سان سندن رابطو ختم ٿي ويو. داڪتر ايس. ڪلیا نارمن جي كتاب، ”سرسوتی دریاه، جي مطالعي موجب: سرسوتی ندي، سندوسیپیتا جي سامائيش شهيри دور (3000ق.م) مه مالائي جابلو سلسلي جي هر-ڪي-دن-بارفي‘، مان گهڻو پائي ڪٿي ڪري هڪ دائم دریاه جي حيشت ۾ وڌندو وڃي لُوئل، ويجهو ڪنيات نار ۾ چوڙ ڪندو هو..“

(Kalyanaraman, 1997: 9-10)

* هن مقالي ۾ سندوسیپیتا ۽ سندومت لاءِ مڪمل حوالن سان باب تيون ۽ پنجون موجود آهن.

سېپ کان پهرين سرسوتي (هاڪڙو+گهاگھرو) 'ٺئين جوڙ واد' (Neo-Teotonism) ۾ ارولي جابلو سلسلي جي پريتي چُرپُر ۽ سمند پاسي کان زمين جومئي ٿئن جي ڪري ان جو لاڳاپوکيس پائي ۽ جي ججهي ۽ وڌي اوٽ ڏيندر هرڪي دن بارفي' (Har Ki-dun) سان چجيو ترسرسوتي ۾ جو پائي جمنا ۾ وهن ڳو ۽ هاڪڙو ڏائم دريا' ذرهي سگميو. ان کان پوءِ ڏئن صدين اندر سنتونديه ۾ وڌيون پوڏون آيون، موهن جو ڏڙو ۽ لakin جو ڏڙو پيتاڙن جي صورت ۾ ڪجهه وقت تڳيا ٻڌي شهرب خالي ٿي ويا. ان کان پهرين سميري تهنيب تي هڪ وڌي هلان ٿي. تاريخ موجب: شاهنشاه حمورابي (2123 ق.م) سمير تي حملو ڪيو ۽ جي خودمختار شهري رياست کي ختم ڪري چڻيو. ان هلان کان پوءِ به ڪئين سو ورهيءَ ارجي شهرى رياست جي موجودگي ثابت آهي. موهن جي ڏڙي جي تباھي ۾ دريهائي وهڪرن جي تبديلي ۽ سان گڏ، باقي رهيل حال سارو تڳندر سنتوسڀتا کي ختم ڪرڻ ۾ سينتر ايسيائي تناوار لوڪن- آرين جو بهت رهيو آهي. "آريائي برهمنئي ڏندڪائين (Mythologist) واري ڪنهن ٿين مناجات ۾ اندر پاران 99 قلعن جي فتح جو ذكر اچي ٿو."

(O'Flaherty, 1973: 56)

"اهڙوئي ذكر ويدن ۾ سمارا جي هڪ سو مال جي واڙن تي هلان ڪري مال ڪاھن جو پن اچي ٿو. آرين جي اچن ۽ ويدن جڙن کان اٺ سو ورهيءَ اڳ ٿڙيا ۽ موهن جو ڏڙو ختم ٿي چکوهو." (Renfrew, 1988: 183)

سنڌ جي قديم آثارن جو ايپاس پڌائي ٿو سنتونديه سان لڳ نوانوي شهر سنتوتهنيب جا جوزيل هئا. ان جو مطلب ت فطري حادثن ۽ هلائن بسنتوسڀتا کي هاچو رسمايو هو، شاه لطيف انن گھوڙن واري لشڪرن جي ڪاھن بابت چيو آهي ته:

گھوڙا هئيون گھيون، اڻن هئي آڻ،
جا ٺينهن ڳئند ڙان، سامون ڄئن پوندي مامري.
(آڻوائي، 2013: 188)

سنڌ تي گھوڙن جي لشڪر سان ڏندڪائين آريا، يوناني، عرب، نادر شاهء مدد خان پيشان ڪاهي آيا هئا.

باڪترايس. ڪلينارمن جي تحقيق موجب:

"هاڪڙي تي 3000ق.م. مکان 1500ق.م. تائين 1200 کان 1600 وسنتيون هيون." (Kalyanarman, 1997: 4)

آريائي لوڪن جي برهمنئي ڏندڪائين مان وسنه ۾ اهي لوڪ هاڪڙي جي سُڪن کان پوءِ هلان ڪري آيا هوندا، ذتسندين ويدن ۾ ايرندي دريهائي ڪنڌي ۽ سان ۽ اوبارپراز بارنهن سوكان وڌيڪ شهرب واههن جن ۾ 'راڪي گڙهي' ۽ 'گونثرى والا' جهڙا وذا شهرب شامل هئا، تن جو بدڪراچي هاياته اهي لوڪ سنت جي ايرندي پاسي ويائي نهئا.

اهڙين هلائن وارن لقاڻن ڪارڻ ٿيل انئي ۽ لٿيلان ۾ گھتو ڪري مئيون طبقوئي شامل رهيو آهي، جنهن ته ڪاريڪر ۽ پورهه طبقو جيڪو سنڌ جي فطري ماحول ۾ شڪاري دئر کان وئي سنتوسڀتا ئي دئر تائين جي لکين- هزارين ورهين جي جيئن واري جاڪوڙ مان اسريو هو. هو فطرت جي مهريان ۽ نامهريان روبن کان چڱي ۽ ريت واقف هو. تنهن ڪري هنن تبديل ٿيل معروضي صورتحال ۾ بـ پنهنجي ڪرت ۽ ڪار، ڪلا ۽ ڪلاونت واري پورهشي کي 'جيئن جا جتن وارن اصول هيٺ جاري رکيو.

"جيئن ڪارڻ جيڻيون، مون وڌاوس ڪيا."

عطا محمد پئيري راوتي جي ڪتاب "سنڌ جو مهريان" (Mehran of Indus) جي مهاڳ ۾ لکي ٿو ته:

"سال 341هـ/952ع واري پهرين دريهائي تبديلي ۽ جي ڪري سنت جي ايرندي حصي وارا سكيا ستاپا علاقتا پينگ ٿي ويا هئا. جيڪا ڳالهه سنتين لاءِ قيامت کان گهٽ ڪانهءَ، هن سان سنت جو وچيون علاقتو جيڪو اروڙ ڪوٽنجي ۽ واري وهڪري سان آباد ٿيندو هو، سوب غيرآباد ٿي ويو. تنهن سنتي شاعر واتان اهو شعر نڪتو ٿو ڀانججي:

"هاڪ ۽ هندو هاڪڙو ڀند ڦروٽ."

(پينرو، 1995: 16)

هي بيت يا ماموئي فقيرن جا بيا بيت اتكل روءِ پارهين صدي جي آخرى ڏهاڪي جا آهن، جو مندائتو دريهائي هاڪڙو پوئين پساهن ۾ هو. اهڙا بيت ڏرڳو سنت پرسائڪي پولي ۾ پن موجود آهن. اهڙا بيت ممکن آهن ته اوپر پنجاب- انبيا ۾ پن موجود هجن، ڇوٽهه اهي ماڳ وڌيڪ مهڙ وارا هئن جي ڪري، فطرت جي ڦي نامهريان- جالاي روبي کان وڌيڪ متاثر ٿيا آهن.

"هاڪڙا ڦر به وھسي، نديان وھسن سڀ."

(سنڌي، 2006: 65)

ڪتاب 'پٽاليني، ڦاڙ ۽ ٻالي' ۾ محمد صلاح الدين هڪ بيت 'ٻهاولي گزيرئ مان هن ريت ڏنو آهي، جنهن ۾ ڏرڳو 'سهي ۽ ميهار' جي ماڳ جي سند پوي ٿي پر ناري جو تاروتار وھن جو بهت ذڪر آيل آهي ته،

اڳي تر تافوت هو، تنهن کوه کجي کارو

ڏيتاري جو ڪوت هو، پيو شهر پينگهارو

جوٽو جوکيو ناريچو تڪڙ جوٽون کونهارو

پٽر هئا ڏاتار دا، هن جو پيئو هو پاهارو

خان سمي آجا ڪيا، وڳو جو نفارو

گوزيلو گوڙ وھي، جنهن هئن وهي نارو

سهي ۽ ميهار جو تنهين هو وارو.

(صلاح الدين، 2010: 156)

6.3 هاڪڙو درياهه ۽ آن جون ڀارتونديون:

هاڪڙي بابت ڪوبه شڪ ناهي ته اهو درياه سنتونديه کان ڪيترا ئي پيرا وڌو ۽ پُرشکوه درياه هو، جيڪو اوپر پنجاب، انبيا ۽ موجوده پاڪستان- سند جي اوپر- اوپر ماڳن کي پيرپور نموني آباد ڪندو هو.

عطامحمد پينپرو ڪتاب 'Mehran of Indus'، جي مؤلف راوري بابت لکي ٿو،

"سندس هي ۽ بخیال آهي ته مهران يا هاڪڙو سنتو ڪان به وڌو درياه هو، جنهن جي لٽ پون ڪري ڪچ واري ڏرتني نهي پئي، جتي اڳي سمنڊ هوندو هو، هوهن درياه جو هماليه ۽ ان جي پاسي سواليءِ مان نڪرندي نين ۽ ندين جي پائيه جو پيرپور ڪشي، نون ۽ پراڻ و هڪرن جاڏس پتا ٻائيندو، رٿن پتن، پون، پتن ۽ لانگهن و تان لانگهن دو اچي ڪنڍارا، ماڳ و پهچي ٿو جتان موج پيريو مهران موجوده سند جي حدن اندر اچي داخل ٿيندو هو، سندس بيان مان پتو پوي ٿو ته مهران "ڪنڍارا" و تان ۽ سندو ڪشمور و تان وهندو هو ۽ پوئين دو ۾ درياه ڪشمور کان گهڻي وقت کان وئي منهنهن ڪوند متيو آهي." (پنپرو، 1995: 8)

هاڪڙي درياه کي تمام گھڻيون ندين ۽ نئيون پنهنجو پائي ڏئي پيرپور ٻائيندو هيوون، هن وڌي درياه جو ذكر سند جي ادبی اتهاس پر ائين ته ڪوند آيو آهي، اهو هڪ شان پيريو درياه هو، جنهن جي ڪنڍين سان قيمير سنتي سماج جي اعليٰ ۽ اتم درجي واري اوسر ٿي، هزارين ورهين تائين انهي درياه جي ڪناري سان سنتي سماج جو انيڪ نياتون پنهنجي پنهنجي نيمن سان اوسر ڪنڍيون، نيث هڪ سنتوسڀتا جوڙن ۾ ڪامياب ويون.

"جنهن کي اچڪله انبيا وارا 'سندو- سرسوتی سڀتا' (Indus- Saraswati Civilization) ڪوئين ٿا."

(Kalyanarman, 1997: 12)

شاه اطيف انهيءِ درياه جي دهشت ۽ حشمت جو ذكر 'سر سهٺي'، هن ريت ڪيو آهي،

دهشت دم درياه ۾، جت سَّاتا سَّنسار
بيحد باڳو بحر ۾، هَيَّبتناڪ هزار
ساريان ڪانه سَّرِير ۾، طاقت توهان ذات
ساهر ڄام سَّتار سگهو رَسْج سَّير ۾.
(بلوچ، 2009: 383)

دهشت دم درياه ۾، جت ڪَرڪا ڪن ڪرين،
پيڪل پاندي پل ۾، لَهريون لوذا ڏين،
سنَّاَرَ اُت سَهْميَا، سِيَّاهِيا ن سَبَّدين،
جت ويريون وات ن ڏين، تِ ساهِر سَير لگنهائيين.
(بلوچ، 2009: 393)

دهشت دم درياه جت ڪَرڪو ڪن ڪري،
اُت توڏي تاڪن وج ۾، مَثان وير ووري،
سَاهِر منهنجا سَيرين! آئ پرتان پير يري،
هادي هَتْ ذري، اوئهين مان اڪاريين.
(بلوچ، 2009: 383)

دهشت دم درياه ۾، جت ڪن جا ڪَرڪا،
سَهِي ڪِيئ سَمُوند جا، ماندي دل دَرڪا،
ساهر ڪا سُنج ڪا، فريادي فَهِير جي.
(بلوچ، 2009: 383)

عطامحمد پينپرو ڪتاب 'سند جو مهران'، جي ماڳ ۾ لکي ٿو،

"پائيه جي تعداد جي لحاظ سان هاڪڙو سنتو ڪان گهڻو وڌو درياه هو، جنهن جي مكيءِ پيرتي ڪنڍر شاخ ستلچ هوندي هي، هن درياه جي بي مكيءِ پيرتي ڪنڍر شاخ سرسوتی هوندي هي، جيڪا ناهون ۽ ساڌو راءِ جي وج واري سواليءِ ڪري ۽ واري جو ۽ مان وهي هلندي هي. وچ تي سندس سارو پائي واري لاسي علاقتي پر گم ٿي ويندو هو ۽ پو گهڻي فاصلني طئي ڪرڻ بعد برهه كيرا (Barah Khera) و تان اچي ظاهر ٿيندو هو، اتان هي ڏندي او لهه ڏڪن وارو خ اختيار ڪري، پيهوئا، فورس، ماجهرا، تهوانا، پنهون، چني ۽ چتنگ کان اترويون پاسو ڏئي، پئير کان ڏڪن اوپر ويه ميل هيٺ گهڻه سان وڃي سنگم ڪندي هي." (پنپرو، 1995: 11-1)

إها ڏندي ب پنهنجين پين سيءوگي ندين جيان اچ پنهنجو وجود قائم ذركي سگهي، اچ ان جي پيٽ مان سنتونديه جي پائيه وسيلي يکو 200 ميلان ۾ ايرندونارو وهي رهيو آهي ۽ لکها ايكڙ زمين کي آباد ڪري ٿو. شاه اطيف انهيءِ ايرندني ناري جو ذكرهن ريت ڪيو آهي:

نهي نهاريم ناك تان پرت پرائي نه ٿئي.

(بلوچ، 2009: 169)

"سرسوتی کان سوا چتنگ ڏندي به هاڪڙي جي پيرتي ڪنڍر شاخ هي، جيڪو ساڌو راءِ جي اُتر کان 'سواليڪ' جي جابلو

عالانقی مان و هي کرناں کان نو میل او لهه ذئی او لهه - ذکن جورخ کندی هئی. اتان کان چند، رامراء جو او لهه ئے او لهه ذکن ذئی بعد ۾ هانسی جو اویر پوء ذکن ذئی بیکانیر جي راچدانی پادرما کان متی روت سر، جو پاسو ذئی گھٹو اپکنی وجی هاڪڑی يا واهندا جي پرتی کندڙ شاخ گھکھر سان ملندو هئی.” (پینرو، 1995: 11)

اچوکا انديبا جا سرسوتی ندي ۽ تي تحقيق کندڙ عالمن جو چوڻ آهي ت، سرسوتی ندي ۽ جي مثنين اوپارين لام چنانگ يا چتنگ ۽ اولاهين لام گھکھر هئي ۽ پئي کالي بشنگن کان متی گنجي هاڪڙو جو ڙينديون هيون. انهن جو گذيل وهکرو سرسوتی ندي آهي، هر صورت ۾ اهي سموريون نديون سنتوماٿري ۽ جي اپرندندي پاڳي ۽ قديم سنتو سلطنت جي اوپارئين ۽ ڈاكتي صوبي کي اباد کندڙ اهي مك نديون هيون، جيڪي فطري لائقان (Natural phenamemon) جي کري پنهنجي جيون سان پرپور جوت هوريان هوريان وجائي ويسيون، پر سند ۽ هند جي لوک ادب ۽ اساسي ۽ مذهبی لکثين ۾ هنن جو ذكر قائم ۽ دائم آهي ۽ رهندو. هڪ محقق جو چوڻ آهي ت، ”ڪنسن پکي“ جي نئين نسل جي جنم جيان هاندى پيهر ضرور وهندى. اها ساڳي اميد سند جي ماموئي فيقيرن ووت هاڪ سان هاڪڙي وهن واري سند جي لوڪ ادب ۾ موجود آهي.

”هاڪ وهندو هاڪڙو، بختى، بند ادوار.“

اندیخا جا سائنسدان و هاکمیتی حی پیغمبر و هنر و قدر حی بوریت ساگر کالله مکن تا ت.

"The Sacred 'Sarasvati River' will come alive and start flowing again." (Kalyanarman, 1997: 12)

گھوگھر ندی ب هاکڑی جی پرتی کندر ھک شاخ هئی، جیکا کھلور جی جابلو علاقئی جو پائی کٹندی هئی۔ کڈهن اها ب ھک دائمی ندی ھوندی هئی، منجھس تمام گھتو پائی ھوندو هو۔ پر هاثی اها ب موسمی وھکرو بثجي وئی آهي. هي ئے

هندی ان علاقئي جي اتر-اوله کان وهندي هي، جتان سرسوتی ۽ چتنگ جا وهکرا پاتی کندا هن. اهو وهکرو اتان نکري بنههور کان ٿيندو او له- او له- ڏکن منهن ڪري آنيلا پهچندو هو. بعد ۾ فتح پور پُنيري ۽ ڪهرام کان اڳنئي ٿيندو هو هن ان سان ڪوشيلائے پتيل نديون اچي ملنديون هيون، اگوند ۽ سمانا کان پوءِ ڪيتريون ئي نئون هن وهکري سان ملي وينديون هيون. تهوانا کان هيٺ هن کي گاجي واه ۽ پنج ند پڻ سڌيو ويندو هو. ان کان پوءِ وڌيکي او له- ڏکن ڏانهن لزي، ڪٿيل ۽ هونگ. آلا اچي، دنيل ۽ سيرسا کان ٿيندو پيراج- ڪي- ٿيءَ وٽ پهچندو هو، ته کيس چوا، نشن جو پاتي اچي ملندو هو، پوءِ پيٽنير جو اتر ڏئي ۽ فتح پور پرسان ويحي هاڪڙي سان ملندو هو ۽ مختلف جاين تي مارڪنبا، تلوهي، سويتي، گهملا، کانب، ڀاپاگ نهر، چوا ۽ موھڙ ندين جو پاتي پڻ اچي هن وهکري ۾ چوڙ ڪندو هو. ان کان سواء جيسيلمير کان پوهه ڪرن ندي به اچي

اهي سوريون نديون مختلف جابلوسالن مان برساتي- موسمي ۽ مستقل ندين جي صورت ۾ وهنديون هيون اچي کتي هاڪڙي، کتي گهاڱر ک، بروءو ٻائيندڻيون هيون ۽ دوش، آب، وڌ هڪ دند حوزه ٽندجيون همون.

هڪڙو، سنج، سرسوٽي، چتنگ ۽ گھنگر جو پاڻي کئي هيٺ هلنڊو اچي، بهاولپور جي موجوده علاقئي ۾ دوش- آب جي
ماڳ و پڇندو هو، جتي سٽونديه اچي هن درياه سان سنگم ڪندي هئي جنهن ۾ ڪابل، جهمام، چناب، راوی جو پاڻي
پ شامل هوندو هو۔ (پيشرو، 1995ء: 12)

انهی ماگتی جتي دوش آب دنی جری شي، اتي سنتوتهنيب وذی انداز په اسری هي. اج به انهی علاقئي هر سنتوسيتا جا ايدائي سؤکن پڑا
ء ماگ موجود اهن.

”دوش- آب واری و ذیه دینی مان سنتوہ نالی هک نئیو و هکرو نکرندو هو، جیکو کنٹکوت ۽ شکارپور جو پاسو ڏئی موہن جي ڌڙی کان ٿیندو و جي منچر ۾ چوڙ ڪندو هو. ان جو ڪجهه ٿورو پاڻي ڪشمور کان مثان سنتوہ مان چھي اروڙ ويچي هاڪڙي جي اولامهين شاخ سان ملندو هو.“ (پئريو، 1995: 12)

هئي اهو ماڳ آهي جتي نوپهڻي (Neolithic) صنعت جي اوسر ٿي ئ انهي ۽ جي ڪڪ مان سند جوززعري سماج اسريو.
انهي ۽ دوش - آب واري مها يندى منجهان هاڪڙي نالى سان هڪ دڏو وهڪرو جوڙي اڳتني وجي ونجھڙوت (وحثوث) وٽ به درياهي ۽ جي شڪل اختيار ڪندو هو، ننديو ڦاٿ ونجھڙوت جو اولهه ڏئي اروز پچندو هو ۽ اتي سنتو ۽ جي ننديي وهڪري سان وڃي ملنندو هو۔ ”بنپرو 1995ء: 12

هاكڙي جي انوي وهکري تي هڪ پاسي سندت جي زراعت جي اوسر ٿي، سنتولوک نوبهٽي دُور کان اڳتي نکري آيا ئے زرعی سماج جڙيوءِ قدیم سنتولوک وڌي اندازِ پوکي راهي ڪرڻ لگا.

“اروز و تان ب وهکرا گفتند هنار، جن مان هك سنتو نالي هوندو هو جيکو ناروه جي دوری، کوتزي کبیر ۽ هالاتني کان ٿيندو سند جو وج ڏئي برهمن آباد ڏانهن رُخ ڪندو هو. پيو وهکرو ڏکن. ڏکن اوپر ڏئي وهندو هو، جنهن کي هاڪڙو سٽيو ويندو هو. ونجھڙوت جي اوپارين درياهي شاخ جو پاٿي سائني ڳوٽ وٽ اچي هن سان گڏبو هو. اهو گذيل وهکرو ڪاري ونان وري ب درياهي ۾ ورهائجي ويندو هو، جن مان او لاهيون وهکرو سنتو جي برهمن آباد واري وهکري سان وجي ملندو هو ۽ اوپاريون وجي پُران واري دوری سان ملنندو هو.”

(پنرو 1995ء: 12)

”هن احوال مان معلوم ٿيندو ته سندت جي موجوده حدن ۾ اُتر پاسي سنتوٽه جا په هڪرا هئا، هڪ ڪشمور کان هيٺيان ته ڪڏهن مٿان ڪنڌکوٽ ۽ شڪارپور وارو هڪرو هو، جنهن کي هائي سندت ڊورو سٽيو ويندو آهي، جنهن ڄڻوک، موهن جي دڙي ۽ امريءه جون ٿئافون ڏئيون. اهو اڳتي ويچ ڇوڙ ڪندو هو، جتي پڻ هن دنيا جي قدیمه ترین ٿئنگيکي سرجيو هو.“ (پنپرو، 1995: 12-13)

عطا محمد نیپرو سنتوہ مان نکرند شاخن، سانگن، قاتن ۽ قرتی واهن بابت وڌيک لکي تو،
 ”سنتوہ جو پيو ڦاڪشمور کان مٿان نکرندو هو ۽ ستو ڏکن ويچي اروز وٽ پهچندو هو ۽ اتان نکري هُن ناروئه جي
 دڙي ۽ ڪونڊجي حي تهنيبن کي جنر ڏنو. پوءِ ڪونڌي ڪبير ۽ هالاتي ۽ وٽان لڳوي چانهوهه جي دڙي جو پاسو ڏئي، ور
 وڪر ڪندو اچي برهمن ٻآباد پهچندو هو. 262ق.م ۾ سڪندر حي حملوي وقت سنتوہ جا اهي پئي وهڪرا فائئم هئا.
 چاكاڻ ته جڏهن هن اروز پهچي ماھونن تي ڪاهيو هو ته هو خشكيءَ رستي اوڏانهن وڌيو هو ۽ جنگي پيڙن جي ڪمانڊرن
 کي حڪم ڪيو هئائين، ته اڳتي هلي، سندس انتظار ڪن. اها هڪ پکي ٿابتي آهي ته سنتوہ جو اروز وارو وهڪرو مومن
 جي دڙي ۽ ماھونن ڏانهن ڪوڏ وهندو هو، جهڙيءَ ريت هائي نظر اچي رهيو آهي. (پيشرو، 1995: 13)
 الٽ 'History of India- As Told by Its own Historion'، هاڪڙي جي تمام آڳائي چوڙواري ماڳ بابت لکي تو،
 ”سرسوت‘ (سرسوت) ندي سومنات کان اوبر پاسي کان وهي ويچي سمند ۾ چوڙ ڪندى آهي.“ (Elliot, 1976: 49)

قیم زمانی په هاکڑو دریاہ پران دوري وسیلی وجو کچ جو کوری نار و تان وجو سندی سمند - عربی سمند په وجو چوڑ کندا هو. شاه لطیف انھی پران دوري په ان جي مک - دریاہ جي عمر چتھے جگ چاتائی تو جیکر سراسری طور هک جگ پارهن، لک ورهی جو هجي ته اھری کت موجب سرسوتی یا هاکڑو چار کروز پتھے لک ورهی پرانو آهي، انسائیکلوپیڈیا سنتیانا (جلد-2) موجب: "اهری دوار درتی جي کنبدانتی نوڑ ۽ لوزهه واري نظرئی" (Theory of Continental Drift) (Ward، 1965) سند تاسر (Indian plate) ۽ یوروپشن تاسر (Eurasian Plate) (جي تکرااء Collision) واري سادا چار کروز سال اڳ ۽ پوءِ واري زمانی سان ٺوکی اچي ٿو. ان کان پوءِ ٿي سمورا دریاھي وهکرا جڙيا هوندا". (قریشي، 2010: 513)

جهواني تو پُرا، جگ چتيه سنپرين،
تو کي دنا هان، لاکي جھزا پھيزا.
(بلج، 2009: 163)

6.4 هاڪڙيءِ ان جي چارن وارن ماڳن جو اتهاسي_ اساسي وستار:

شاه عبداللطیف مدائثی دریا - هاکڑی جی 1226ع کان پھرین واری صورتحال بابت چوی تو، "اُن وقت دورو پراٹ (دورو) یپور وہندو هو، اُتی اوطلقتون ۽ جسون ۽ آگئی جو وڏو ڪوٽ، 'دُراڻا ڪوٽ' به موجود هو. هاڻ نپاتی پرڻ واریون آهن، نهنجو هُل آهي، اديون! اهي آگئیا ڪنھن پاسی لذی ویا آهن."

دَوْرٌ تِرَاعَةٌ، بِيَثِيُونَ كَوْتَ دَهْرَازَةٌ،
ذَنْ سِيْ پَاثِيَّهُ وَارِيُونَ، ذَهْ سُوْ هُلْ هَجَاءُ،
أَكْزِيَا، كَتِيْ كَتِنَهُ كُونُ وَهَلْ.
(شيخ، 2012: 230)

هاكرو هك شاهي درياه هو، جنهن جي اورا ۽ پرار پارهن سٺو كان مٿي موهن جي دڙي واري دور جا سڀوچي شهرن، واهن ۽ وسندين جا قديم يڙا ۽ دڙالا آهن. اتان لتل مهرون، سندولكت ۽ نڪرانو ساڳيو موهن جي دڙي وارو آهي. ان ۾ ڪوبه شڪن آهي، سميري تهذيب وانگر هي سڀتا به پ درياهي سرشتي هاكڙي ۽ سندوچ جي مكه ڏارائين تي اُسرئي ۽ نسري هئي ۽ اٽي في اوچ ماڻائيئن.

هاكزري جي پارتوندين جي ايپيسا ۾ سڀني، ايلد هام 1874ء واري سروي آف انبيا ۾ لکي ٿو،
”ستلاح ندي پنهنجو پانچ سرسوتی ۾ وجهندي هئي، جيڪو اپرندى ناري جي نالي سان سڃاتو وڃي ٿو، ۽ اين اتڪل تيرهين
صديءَ جي چوٽين ڏهاڪي تائين ٿيندو رهيو.“ (پنهن، 2013ء: 293)

”انومن آهي ته هڪ سگهارو درياه هوندو هو، جيڪو جهلم، چناب، راوی ۽ بياس جي گنجيل پاڻي سان نهندو هو ۽ سمورا درياه ان ۾ چوڙ ڪندا هئا. سنتو پڻ انهيءَ درياه جو سوڪاري ٿي چوڙ ڪندو هو. ان سگهاري درياه جي گنجيل ڙارا، مهران، سندبٰ هي.“ (پنهو، 2013ء: 293)

سند جو اپرندو دریاہ- هاکڑو، قبیم سنتو سلطنت جی اپرندي صوبی جو مکی دریاہ هو. جنهن کی نندی کتب جا ماٹھو سرسوتی ندی ب چوندا آهن، اها ندی ماحولیاتی تبدیلی، ارضیاتی چریر ۽ پالٹی ۽ جی اٹونوند جی کری سوکھڑی جی ور چزھی وئی. هک محقق کی ایس والدیا هک سائنسی مضمون ۾ سرسوتی ندی همالیائی جبلن جی هک جنمیل ندی، 'The River Saraswati Was a Himalayan-Born River' ۾ لکی ٿو.

”سرسوتی ندی نئین جوڑ واد واری تحرک‘ (Neo-tectonic Movements) ۽ ’جزیل تاسرین‘ (Tectonic plates) جي چرپر

سبب هوریان هوریان پنهنجواج وجائی ویئی. ”(Validiya, 2013: 43)

ان ریت هن ندیء بابت سند ئندی کند جي تاریخ پستوپیتا جي کم شیل ندی (The Lost River of Indus Civilization) واري حیثیت ہم لوک گٹائیں ہے خاص طرح سان سند جی کلاسیکل ادب اناہاس ہن جو تذکرو موجود رہيو آهي.

هاڪري جي دهشت دياريندڙ ڏڪار جو ختم ٿيڻ بابت شاه لطيف هاڪري جي دائم درياه جي صورت ۾ محڪم حشمٽ، شوڪت ۽ شان سان وهن واري دور کان پوءِ ان جي پائيه ۾ کوت اچن ۽ هركي ون بارفي (Har-Ki-Din Glacier) سان هن جو ناتو چجن ڪان پوءِ گھٽپائيه جي آوت سبب ڏيرج سان وهن بابت چيو آهي ته، ”اي سائر! اي هاڪري! ڪنهن دور پر تنهنجي ڏڪار ۽ ڪرڪا پيا ٻتباهائيه توں تمام وڌي عاليٽي ۾ پوري ٻوزان ڪري ان کي آباد ڪندو هئين. هان هيٺاهين تي سحکون ۽ سانت سان پيو وهين. اهي ڏينهن بتنهنجا هئا ۽ هي ڏينهن به پيو ڏسین.“ هو وڌيچ چوي ٿو، ”اي سائر! اڳي توں اورار پرار واريون ٻئي ڪنتيون ٻوري ڏيندو هئين. هان سکون سان پيو وهين. اڳي تنهنجي ڪناري سان ڦسمين ڦسمين جا ٻپر ۽ پيڙيون ڏسيون هيون، هان اهي نظر نٿيون اچن.“

دَوْرٌ دِرِيَاهُ، جَلَهِينَ كَرْكَاً كُنْ كَيَاءُ
سَأَوْنَ هَاثِيَهُ، سَيْدُ مَلِكَ مَثِيَاءُ
هَيَّاهِينَ وَهِينَ، جَمِيَّتَ كَرِيو جَاءُ
بَهُ ذِيَّهِنَ ذِنَاعَ، هَيِّ بَهُ سَائِرَ سَبَرِينَ.
(شِيخُ 2000: 246)

هو پڻ نیهن دڻاء، هي پڻ سائڻ سڀرين، اڳ ٿي پوري ٻـڪنڊون، هـاڻ جميـع وـهـين جـاء، (شيخ، 2000: 246)

هُوَ تِرْ كَهْرَنْدِي دَنْنَيِّي سَنَرِينْ، هِيَ بَنْ سَائِرَ دَنْيَنْ، بَتْوَنْ إِيْمَهْ، بَيْتَنْ مَكْرِنْ. (شِيخ، 2000ع: 246)

رئيسيه هك ماهر هينري ڪزنڊ جي حوالى سان لکي ٿو،

”سنڌو دریا ۾ جي وڌي چاڻ لوهاتي دوري جو وهڪرو عربن پاران 712ع هه سنت فتح ڪرڻ وقت، هاتوکي وهڪري ۽ اپرندي ناري بابت خيال هو تارو سنتو ۽ جوقات هو، جيڪو سنتو ۽ جي اُتل تي وهنڌواه هو۔“
(Panhwar, 2011, 294)

”منهنجي من هر محبوب ميهار جو دونهيوں پيون دکن، دریاچه جو وہ کروپنهنجي تيزی ۽ تک سان سیني شين کي ستيندو اونهي اوڙاهه هر بُوزيندو تو وڃي. جن جو رهبر ۽ سونهون ساهڙ ڄام آهي، انهن لاءِ اها دریاچه جي تکي وهندڙ سر هڪ تيز جوڙ جي برابر آهي.“

محبٰتی میهار جیون، دُونھیون، آئیون وجی آر دل نیئی، لوهاتو لوہیون، سِرازو تَن کی۔ ساہر جیون سُونھیون، (بلوچ، 2009: 387)

محقق ايم. ايچ. پنهور ستسوسيتا جي هڪ مکيء ندي۔ سرسوتی ۽ جي پونئي پونچاڪارڻ پتايندي لکي ٿو، ”سرسوتی ۽ جي ماڳن سان ائين ٿيو ت انهيء درياه جو پاڻي پين هزارين ق. مر جي مندي ۾ پوري چرپير ۽ 2,000. م. کان پوءِ مينهن ۾ گھمنائي اچ ڪري گھڻجي ويو.“ (Panhwar, 2011: 101)

ان سان سنتوسيتا جو هزارين ورهي اگ قائم کيل ريجائي نظام سخت متاثر ٿيو.

‘والديا پنهنجي مقالی’ Neotectonic Implication of Collision of Indian and Asian Plates، اندیا جي ارضیات موجب: لکی ٹو، اپرندی ندی۔ سرسوتی سان گذالہندي ندی۔ سندھ پڑتی چرپر جي کري گھٹو الہندي ڈانهن 160 کلومیتر لئي وئي جي

المهندسي واراجيل آذانهجن هاتاهجا بـگهـتوـاـكـتـيـرـزـهـيـوـجـيـهـاـ.ـ (Valdiya, 2013: 44) اـنـهـيـءـقـرـتـيـهـاـجـيـبـاـبـتـاـيمـاـيـجـ.ـ اـيـجـپـتـهـوـرـلـكـيـتـوـتـ،ـ

هن فيرن پايو جي نظام ۽ سندوچ جي پن هر سيلالي پوچ واري سرستي هي بلڪل فاني ڇڌيو ۽ الهي سري نهيب
ڀرڪي ۽ تلهٿي وئي. (Panhwar, 2011: 101)

- ”هي شهري هتان جا گوئي هك هزار ورهين كان آباد هئا، تن جي تباهاي جو ڪارڻ پنجاب ۾ پنجاب كان وهى ايندڙ ٿن
نانل واري درياه (ناري) هاڪڙي، واهند ۽ واهن جي وهڪرن جو بند ٿيڻ آهي، اهو درياه بكر كان هيٺ پنجاب وارو درياه
کوئجي ٿو.“ (نساني، 1988: 32-35)
- درڪ اصل ۾ ڏيرڪ آهي. جنهن جي معني اهڙو علاڻتو جيڪو ڏير، ڏي ۽ انساني احساسن کي ’ستير‘ ڪري. ان جي معني سک ۽ آدم
ڏيندڙ علاقئو آهي.
- سومرا حڪومتي دُؤر (1011-1351ع) ۾ چار پيرا سنتوندي ۽ پنهنجو رُخ تبديل ڪيو ۽ سومرا راج ۾ ئي 1226ع ۾ هاڪڙي پنهنجي مندائٽي
درياه (Seasonal River) واري حيشت به وجائي وينو ۽ نيث سکي سند جي اتهاس خاص طرح سان ڪلاسيڪل ادبی اتهاس ۾ هك ندي ۽ جو نوحو
بُشجي وجي باقي رهيو آهي.
- ”پهريون سنتوندي ۽ جو ڦير 1040ع جي وج ڏاري آيو، سنتوندي سومرن جي گادي واري شهر ثري كان آث
ميل ڏكڻ ڏانهن رُخ ڪيو.
 - ”پيو سنتوندي ۽ جو ڦير 1257ع ۽ 1257ع جي ڏاري آيو، سنتوندي جي ثري كان الٽندي نشين چاڙهه تي جون شهر كان
منهن متيو.
 - ”نيون سنتوندي جو ڦير 1257ع كان 1300ع تائين سنتو جي گونگري ڦالي چاڙهه تي آليل محمد تور ڪلن رُخ ڦير ايرويو.
 - ”چوتون پيرو سنتوندي ۽ جو ڦير 1300ع كان ست پوءِ محمد طور كان نشي ڏانهن ٿيو.“

(Panhwar, 2011: 167)

انهن ڏن درياهي وهڪرن جي بند ٿيڻ جي ڪري سجي سنت خاص طرح سان ڏكشن سند وارو ڀاڳو سجو لاز ڏندي ويو. لاز جي انيڪ ذاتين
۽ ڪرٽ وارن لوڪن اتر- الٽندي سند جي ماڳن ڏانهن لٽپلان ڪئي. جنهن ۾ گهٽائي سما راج جي هئي. جن جا ڪيتراي راج اڳي ٿي الٽندي سند وارن
اهمر ماڳن تي هزارين ورهين كان رهيا پيا هئا. لڳي ائين ٿو هعن اها لٽپلان ماموئي هفرين جي هدایت تي ڪئي هجي، جن چيو هو:
”پران آن پار، نوان آڏجو نجهرا.“

”سنتو ٿنهٽي، ۽ سنت- ڀورپي پولين، جي قديم آثارن جي هاٿو ڪي تحقيق ڪنڊڙ ڪوان رينفرو“ (Colin Renfrew) جي اڀايس موجب:
”سنتوندي ۽ سان لڳ اتكل روءِ نوانوي شهر ۽ واهن سنتو ٿنهٽي جا جو ڦيل هئا.“ هُو انهن ڏتوند وج ايشيائى
آرين لوڪن بابت وڌيڪ لکي ٿو ته، ”هُنن (آرين) اصولوڪن رهواسين جي اڳوان ‘سمبارا‘ جا هڪ سو قلعاً واڙا تباھ
ڪيا.“ (Renfrew, 1988: 187)

ان جو مطلب ته فطري حادثن ۽ هلان بـ الٽندي واري رهيل ڪوئيل سنتو سڀتا جي شهرن کي هاچو رسایو هو، جن بابت شاهه الطيف سُر
سسيئه ۾ اهڙو تارخي اشارو ڏيندي چيو آهي ته:

گهٽون هنئون گهٽيون، اُنن هنئي آن،
جا نينهن گـنـهـنـيـ نـانـ، سـاـ مـونـ جـنـ پـونـديـ مـامـريـ.
(آنوائي، 2013: 188)

ڪولن رينفرو، ”گهٽون جي لشڪر سان هلان ڪري آيل ڏندڪتائي آريا لوڪن جا ويد 1000ق. م جا ڪري چاٿائي ٿو.“
(Renfrew, 1988: 189)

سومروا ويد گهٽو پوءِ جا لکيل آهن، جنهن اهي آريا لوڪ ٿانڪا ٿي ڪري پنجند جي دوا آبن ۾ وينا ۽ سمورو دراوڙي ٿنهٽي ورثو
پنهنجي اصل روح سان هتن جذب ڪري ورتو. انهن آريائي لوڪن جي برهمشن واري ڏندڪتائين مان وسهن ۾ اچي ٿو، اهي لوڪ هاڪڙي جي دائم
درياه واري حيشت وجائڻ ۽ ان جي ڪندين تي اسرين ڦيل شهرن جي وجود ختم ٿيڻ کان گهٽو پوءِ هلان ڪري آيا، يا هي ڀانيو ڪيل، آريا لوڪ عرين
۽ ان کان اڳ وارن حمله ڪنڊڙن وانگر سند جي ايرندي پاسي ويائي ڪونه هئا.

ويند وارن دُور 1000ق. م تائين ايرندي وارا سنتو سڀتا جا، چنانگ، گهٽون سرسوتـيـ هـاـڪـڙـيـ نـدـينـ جـيـ ماـٿـرينـ وـارـاـ ڀـاـ ڪـهـ هـڪـ وـڌـيـ
چـرـاـگـاهـيـ ماـڳـ جـيـ صـورـتـ اختيارـ ڪـريـ چـڪـاـ هـئـاـ، سـنـتـ ۽ـ پـريـاـسيـ جـيـ مـالـونـدـ لوـڪـنـ جـيـ سـرـهـيـ سـيمـ بـشـجيـ تـڳـيـ رـهـيـ هـئـاـ. ان ڪـريـ رـگـ وـيدـ ۾ـ
سـرسـوتـيـ جـوـ ذـڪـرـ مـختـصـرـ آـهيـ.

”هـڪـ چـڳـهـ تـيـ سـنتـونـديـ ۽ـ كـيـ سـارـاهـينـديـ ’سـسـرـتوـ‘ جـوـ ذـڪـرـ آـيلـ جـيـ ڪـريـ 7.95.2ـ مـهنـ
كـيـ كـيرـ ۽ـ گـيـهـ اوـتـينـدـ ڏـنـديـ ڪـوـئـيوـ وـيوـ آـهيـ.“ (فـهـيمـهـ، 2013: 222)

هـنـ سـرسـوتـيـ نـدـيـ ۽ـ لـاءـ وـڌـيـ اـهـوـ گـوـيدـ ۾ـ جـاتـاـيلـ آـهيـ.

”هاـندـيـ نـهـوسـاـ رـاجـاـ ۽ـ سـمـوريـ خـلـقـ لـاءـ شـاهـوـڪـاريـ، كـيـ ۽ـ سـگـهـ مـهـيـاـ ڪـريـ ٿـيـ.“ (فـهـيمـهـ، 2013: 223)

ان مان صاف ظاهر ٿي رهيو آهي ته، اها ندي انهيءَ ويد ڪ دُور ۾ مالوند لوڪن جي سُرهي سيم وارو وڌو اعليٰ ماڳ ٿي رهيو.
ايرندي درياه هاڪڙي جي هيٺين لام واري اها گهٽر ندي به پنهنجي سيهو ڳي ندين حيان اچ پنهنجو وجود قائم ذركي سگهي، ۽ پنجاب
كان ايندڙ ”نارو“ بُشجي مند آهر تڳدي رهيو. اچ ان جي بيت مان سنتوندي ۽ جي پاثيءَ وسيلي يکو 200 ميلن ۾ ايرندو نارو وهي رهيو آهي ۽ لکما
ايڪڙ زمين کي آباد ڪري ٿو.

سنگهار مالوند لوکن ۾ سڀ کان وذا پاگیا آهن، جيڪي هر قسم جي مال کي سڀاريتدا آهن، وتن اٺ، مينهون، ڳئون، بڪريون ۽ ردون سڀ کي هوندو آهي. شاه لطيف انهيءَ هاڪڙي درياه جي ايرندي ناري واري سُڪل پيت مان اُڪري ويل سنگهارن جا پيرا ڏستڻه هڪ منڌ-

سنگهار جي احساسن جو لفظي عڪس هن ريت چنيو آهي:

نهي نهاريم نار تان پرت پراشي ذ تئي،
ويچارا سنگهار کنه سائي جي سانگ ويد.
(بلوچ، 169: 209)

سيٽ سليمان ندوٽي قديم دئر واري ايرندي ناري بابت لکي توت.

”ان علاقئي جو اترويون پاگو سنتو درياه جي هڪ شاخ ايرندي ناري جي ڪري ڪجهه زرخيز هو، باقي سجو ريجستان هو، جنهن جي هڪ طرف ڪچ، بهي طرف بيڪانيز، جيسلمير ۽ جوٽپور جي سرزمين هئي.“

(ندوي، 2005: 242)

انهيءَ دئر واري سنت ۾ اهڙن فطري هاجي، سوکھڙي وارن لقائين ڪارڻ ٿيل. اهڙي لڻپاڻ ۾ گهڻو مٿيون طبقوئي شامل رهيو هوندو. عامرهن مان ڪيٽراته اتي ئي ڏكين حالتن ۾ مينهوجي هجي آسري تي رهيا پيا هوندا. شاه لطيف جي ٻوليءَ هجي سڀ ۽ سچن ڀوري ڏئي هئا، جيئن هن چيوهه:

ڪنبا تو وٽاء، سج ڪ سڀن لٿئي
مَجْرُ تو مَثَاء، چِنْتُو پُوءِ چُنْجَا ڪُعُو.
(بلوچ، 162: 209)

مهراتي وَذَاهُ، روُوو راج رضا گوري.
(بلوچ، 163: 209)

”ماڙهن ميٽانُو، ڪَنِي ڪَنِي پِيشَينِ“
(بلوچ، 163: 209)

انهن ۾ هنرمند، ڪاريگر ۽ پورههٽ طبقو، جيڪي وست جي فطري ماحول ۾ ڪاريدي دئر کان وئي سڀتائي دئر جڙڻ جي لکين ورهين واري جيئن جي جاڪوڙ مان اسريهو. هوانيڪ پيرا فطرت جي مهريان ۽ نامهريان روين کان چڱي ٿريت واقف ۽ مکاميل ٿي چڪو هو، تنهن تبديل ٿيل صورت ۾ پنهنجي ڪرت ۽ کار، ڪلاڻ ڪلاونت جي پورههٽ کي جيئن جا جتن، واري اصول هيٺ جاري رکيو.

”جيئن ڪارڻ جيئن، مون وذا وس ڪيا.“

جنرل هيگ انهيءَ ايرندي درياه، هاڪڙي جي سڪڻ جي سماجي اثر بابت لکي توت.

”سنت جي لاز جي پاگي وارو هاڪڙو هڪ آجي ۽ نجي درياه جو حصو هو، جنهن جي سڪي وجٽ جي ڪري ڏايو هاجو ٿيو، هزارين همچورس ميلن تي پٽل سكيو ستابو ۽ سُڪر ستائي وارو ڏو علاقئو، جنهن ۾ لکن ماڻهن کي پنهنجو چوٽو پاڻي ملندهو، سو سُڪي بُٺ ٿي ويو.“ (ميٽ، 2014: 9-10)

عطاء محمد پٽپري راوري جي ڪتاب سنت جو مهران (Mehran of Indus) جي سنتي ترجمي واري مهاڳ ۾ هاڪڙي درياه جا گس گهڙيءَ ان جي پارتوندين جو تذكره ڪندي لکي توت.

”سال 1341هـ/ 1952ع واري پهرين درياهي تبديل ڪري سنت جي ايرندي حصي وارا سكيا ستاپا علاقئا پينگ ٿي ويا هئا. جيڪا ڳالهه سنتين لاؤ قيامت کان گهٽ ڪانهه، هن سان سنت جو وچون علاقئو جيڪو اروڙ، ڪوٽنجي واري وهڪري سان آباد ٿيندو هو، سوب غيرآباد ٿي ويو، پر پوءِ ڪجهه پاڻي 1398ع تائين يا ڪجهه اڳ پوءِ واري عرصي تائين هلندو آيو، جنهن اهو بند ٿي ويو، تنهن سنتي شاعر واتان اهو شعر نڪتو ٿو پائنجي.“ (راوري، 1995: 16)

هڪ وهندو هاڪڙو ڀچندي ٻند اروڙ
به، مچي ۽ لوڙه، سمي ويندا سوکڙي.
(ميٽ، 2005: 37)

اهو بيت، کنهن سنتي شاعر نه پر ماموئي فقيرن مان کنهن جو چيل آهي، ان جو سال 1398ع هرگز ناهي، اهو بيت 1226ع کان اڳ واري هڪ بن ڏهاڪن جو چيل آهي. اهو بيت سنت جي وجاييل درياه، هاڪڙي جي هُب سان پيرپور احساسن تي آذاريل آهي ته فطرت جو محرك قوتون هڪ پيرو ضرور، هن سند ۽ سنت واسين جي حق ۾ تحرڪ وندنديون.

شاه لطيف ڪي هنن ماموئي فقيرن جي پوريءَ ريت سُڻ هئي. تنهن ته هُن سر راتي ۾ ماموئي فقيرن جي تشبيهه ڏئي آهي ته ”جيڪي موٽ مائي ڏسگهيا، سي چڻ ديوان- ماموئي فقيرن وانگر غيب جون عجيب گالهين پياڪن.“

”پرينءَ کان پاسي ٿتا ماموئين مثل.“
(بلوچ، 2009: 255)

هوراوري جي ڪتاب مان ان بابت وڌيڪ حوالا ڏيندي لکي توت:

”سندس بيان مان وڌيڪ هي پتو پوي توت مهران ڪندارا، ونان ۽ سنتو ڪشمور وثان وهندو هو ۽ پوشين درياه ڪشمور کان گهڙي وقت کان وئي منهن ڪونه متيو آهي.“ (پٽپري، 1995: 8)

رشید ملک، کتاب ”اندلاجی“ ۾ لکي ٿو: ”هي درياه، اڳوئي رياست بهاولپور جي علاقئي منجهان لنگندو هو، جتي هن کي ’هاڪڙا‘ ۽ ’وهند‘ ڪوني ويندو هو. هتان كان هي سند جي ايرندي ناري سان وجي ملندو هو ۽ ڪچ جي رن تائين هليو ويندو. اهو گس اچ ب موجود آهي.“ (ملڪ، 2002: 102)

انهيءَ اڳوئي بهاولپور رياست واري واهشن ۽ وسندين ۾ هيءَ بيت اڪثر پتو ويو آهي، جنهن ۾ هاڪڙي جي پيهر وهن جي ساڳي ماموئي فقيرنواري تمناءَ اميد ڏيڪاريل آهي:

هاڪڙا- واهن ڀي وھسي، نديان وھسن نيز
نه چايا نه ڄمسي، سودا راءَ امير.
(ستي، 2002: 110)

هاڪڙا ڦير به وھسي، نديان وھسن سڀّ
نه چايا نه ڄمسي، سودا راءَ امير.
(ستي، 2002: 110)

سرسوٽي نديءَ تي تحقيق ڪندڙ موجوده پارتني عالمن ۽ سائنسدانن مان، پروفيسري يش پال (Prof. Yash Pal) جي حوالى سان ايس. آر. راءَ جو چوڻ آهي ت،

”سرسوٽي- گهگهر ندي آهي، جيڪا ناري وسيلي وجي ’رن ڪچ‘ ۾ چوڙ ڪندي هئي. گهگهر- هاڪڙي جون ڀارتونديون هر صورت ۾ سند جي ايرندي ڀاڳي ۽ قديم سنتو سلطنت جي اوپارئين صوبوي کي آباد ڪندڙ مك نديون هيون، جيڪي فطري لقائين جي ڪري پنهنجي جيون سان پرپور جوت وجائي ويشيون. (Rao, 1991: 77-78)

ان هوندي ب هن نديءَ سرسوٽي- هاڪڙي جو محبت پريو ذكر سند ۽ هند جي اساسي ۽ منهبي لکثين ۾ قائم ۽ دائم رهندو، ‘انسائي ڪاويبيا سنتيانا’ جي جلد ستين موجب: هڪ محقق جو چوڻ آهي ت،

”ڪڪنس پكي“ جي نئين نسل جي جنم جيان اها ندي پيهر ضرور وهندی. اها ساڳي اميد سند جي ماموئي فقيرن وٽ، ’هاڪ سان هاڪڙي وھن واري‘ آهي.“ (فهيمه، 2013: 323)

مولانا سيد ابوظفرندوي تاریخ سند ۾ لکي ٿو:

”بيڪاني، بهاولپور سرحد وٽ، هاڪڙي جي ڪناري، مروت جو قلعو به سومرن جو مرڪز هو. ان جي مرمت سومري حاڪمر نسبت 1548 بكمري 1491 ۾ ڪراي جو انهيءَ سال جو هندی ڪتبوقلعي جي درتي لڳل آهي.“ (ندوي، 1938: 324)

انهيءَ مان وسنهن ۾ اچي ٿو: هاڪڙي جي ڪنتين سان 1226ع كان پوءِ به کي سومرا خاندان، هن باراني ماڳن ۾ پنهنجي جائگرين تي رهيا پيا هئا. ان ريت ان کي سومرن جي حڪومت ن، پر جاڳداري چئبو جنهن جا هيجان ايرندي پاسي جتي ڪٿي موجود رهيا، پر سندن کو منظم سياسي حڪومتي سرشتونتو ملي. ان علاقئي ۾ اچ ب اھوبيت هن وشال درياه جي شاهي هئن جوساكي آهي ت:

اچا ڪوت امروت دا، تاي وھي درياه،
مين مچلي آن درياه دي، تون بگلا بن کي آ.

ايم. ايج پنهور هاڪڙي درياه جي انهيءَ پوئين دُور ۾ وهن بابت لکي ٿو: ”سڪندر جي سند فتح ڪرڻ وقت 325ق.م“ تي سگهي ٿو، هي سرشتو سجو سال نه وھن واري حال تي رسيو هجي، گهئي ڀاڳي.

سانوٺي مُند ۾ وهندو هجي، تنهن به انهيءَ مُند ۾ جمزاً نو کان هيٺ ڪافي پائي بهچائي، خريف جون گهئ بيهندڙ پوکون ڪرڻ ۾ مدد ڪندو هجي. ان مُند دُوان تي سگهي ٿو ته منجھس بીڙن جي اچ وچ به تي سگهندي هجي. وقت گذر ڦسان منجھس پائي وڌيك گهشبو ويو ۽ تيرهين صديءَ جي مُند تائين بالڪل سكـي ويو.“ (Panhwar, 2011: 45)

جيئن شاه عبداللطيف ان درياه تي وڏن جهازن جي موجودگي جو ذكر ڪيو آهي، ۽ اٽي سونگ (Tax) پن اوڳاڙيو ويندو هو.

”جنگن ڇڙيو زور، سُر سکو سونگي گيا.“

سال 2000ق.م ۾ انهيءَ درياه پنهنجي دائم درياه واري حيٺت وجائي مندائني درياه (Seasonal River) جي حيٺت اختيار ڪئي ۽ نيت 1226ع ۾ پراڻ ۽ ڊوري جو سـكـي وڃن ثابت آهي، پر سترهين ۽ ارزهين صديءَ جي وچ ڏاري تائين انهيءَ سـكـل ڊوري ۾ سانوڻ رت ڏاري پائيءَ جي ڪجهه آوت واري موجودگي، لطيف جي شعر مان ثابت آهي، چوٽه انهيءَ درياه ۽ ان جي شاخن جا پيٽ ان دُور تائين پوريءَ ريت واريءَ ۾ لئيا نه هوندا ۽ چڱي چوماسي جي ڪري، اهي ڊورا، پراڻ ۽ نارو (ايرنڊو) پيهر تار ٿي وهن لڳندا هئا. ان ڪري لطيف سائينءَ ڪٿي ڪٿي، انهن شاخن سان گن، ماڻهن جون وسنديون ڏئيون هيون، جو پاڻ چوي ٿو:

سـكـي ڊوري ڊيون ٿيو ڪنتيءَ ڏنو ڪائو
سو پائي پئيهل ۾، اڳيون نه آيو
ماڻهن ميرڙائون ڪنهن ڪنهن پيڻين.
(آدواٽي، 1993: 456)

شاه اطيف اهڙي وسڪاري سان ٿر بر سوٽو ڪچ جو پاسو وسنهن ۽ ناري جي وهن جو ذكر ڪندي چوي ٿو، ”يڪ ڏيڪينڙ ٻاجهاري-

رب ستار سچي ذكاريل ذيه مان ذرت ختم كري چنديو آهي.

بَرْ وُنا ثُرْ وُني كَجْ كَنَّا
پُوجِّارِيَّه جو پَتْنَ تِي، ذُسْ نَايَائِينَ نَاكَ
سِاجِّهِي سَتَارْ لَاقَوْ ذَرْتُ ذَيَهْ تَانَ.
(شيء، 2000: 327)

قديم سند جي وذى آبادىء واري ايرندي ماگ ئ انهىء ندىء جي كنارن سان رهندى لوكن جي قديم وستدين آثارن جي كوجنا كندىز ماهرن (Archeologists) موجب اتكل روه 1200 كان 1600 وستديون ئ واهن انهن كندين سان هئا.

توشكىي اواسادا (Toshiki Osada) جي اييت كيل ذهن جلد واري 'ستوسبيتا' جي ماگن بابت اكيل، كتابي سلسلي، 'Current Studies on the Indus Civilization'

"قديم سندوسلطنت جي اوپرائين ئ ذاكتين صوبى جي رېگوھاتوکن پن ضلعن: هريانا ئ گجرات مان سندوسبيتا جي مختلف

دورن جا 1586 ماگ لانا آهن." (Osada, 2010-2012: 28-74, 195-254)

شاه لطيف انهىء ايرندي دريابه هاڪرڙي جي پنهي كندين وارن ماگن پر رهندى ماڻهن جي گولا لاء اتساهيندي سُر ذهر پچي ٿو:
كَيَلَهَان وَنَا سَكَهَارَ، جِي هَنَا هَنِي پِيشَنَ.
ذَورَ تَهْ دُورِيُونَ يَارَ بِيلَي! پِنهَيِ كَنَدَيَنَ.
(بلوچ، 2009: 169)

لطيف سائين جلنن كنهن ڳالهه تي زور ڏيندو آهي، اتي ساڳي معنى وارا پتا لفظاً اسم كتب آثيندو آهي. جيئن سُر کوهياري جي هڪ بيت پر شاه لطيف چوي ٿو:

ماَءِ! مِتهنِجو جِندَرُو كَنِيو خِيَالَنَ.
كُوَّنَ، كَدَابَنَ، دَأْكَنَ ذَنِي آهَيَنَ.
(آواتاري، 2013: 159)

متين بيتن پر 'يار بيلى' ئ 'كُوَّن' ئ 'كَذَابَن' وارا ساڳي معنى وارا پتا لفظ ڳالهه جي اهميت ظاهر ڪرڻ لاء چيا ويا آهن.
محقق معمور يوسفائي پنهنجي هڪ مقالى "سر ذهر جو مطالعو" پر لکي ٿو،
"هن (دريابه) جي كنارن تي پراڻن شهرن جا تمام گهڻا ڪنبر آهن، جن پر ڪاهوءه جي ذڙي ڪان پوءِ "پورائي"، "آبهارو"،
"دريلو"، "منترا"، "پرژائي ڪوٽ"، "سامويي قديم"، "جهنو قديم"، "پالائي ڪوٽ"، "بنگار"، "پتارو"، "يودارو"،
"ونگو"، "ڪيٽي"، "پاتار"، "علي بندر"، "ڪيلاري"، "پانيزا"، "وگه ڪوٽ"، "ڪانجي ڪوٽ"، "ستوزي" ئ "لڪٽ"
مشهور آهن." (يوسفائي، 2005: 55)

شاه لطيف جي ڪلام مان انهن ماگن جو ذكر اهو ظاهر ڪري ٿو انهن دريابه تي وجايل ماگن ئ ماڻهن جي خوشحاليء سك جو
کيس وذو اونورهندو ئ اتي ٿيندڙ وسڪارن تي شاه لطيف جو روح بهڪي اٿندو هو. شاه لطيف جي زمانى تائين مينهونگي واري ساونُرٽ پر
پُران- ڊورو تارئي وهندو هو ئ ڪچ جي وٺن کي ريج ڏئي ساوڪي سرهان ڏيندو هو. شاه لطيف سُر سارنگ پر چوي ٿو:
اچي اُچُ اكتيون، ڪِئاُنون پُر پُرانَ.
وسي وجڙين ڪاڻ، لَاتِي كَجْ وَنَ تَانَ.
(بلوچ، 2009: 412)

سند جي ايرندي دريابه- هاڪرڙي کي واهند ساگر به چوندا آهن، شاه لطيف ايرندي پاسي ٿيندڙ ساون جي وسڪاري بابت چوي ٿو،
"واهند پاسي کان وچ چمڪات ڪي آهي، گوڙيون گنبات ڏانهن ٿيون آهن. ڪُنديين- مينهن کي ڪس تي آثيو. وچُن کي وات تي وٺي اچو سگهارن
جي اُچ لئي آهي ئ اهي سکيا تيا آهن. جهڙ مينهن جا اوھيرا ڪري واهند وارن پتن کي اچي پسایو آهي."

واهندان وَجَ تِي، گُرْيو ڏونه گَنَبَهَ،
كُندييون ڪاهي ڪس ڪريو، وَيُون ڪريو وَكَهَ.
سَكَهَارَن سُكَ تَهَا، لَتِي اُچُ اسَكَ،
جهڙ ڦُرْ ذَيَيِ جهَاتَ، پِسَائِينَدو پِتَيَونَ.
(بلوچ، 2009: 410)

اچ به پران ئ واهند ساگر وارا ماگ، اڳوئي ئ هاتوکي سند وارا سارا پت، سند جي سگهارن جي مال پهڻ واري سائي سيمن واري وذى
جُوءِ تي رهيا آهن. هزارين ورهين کان سند جي مختلف هسم واري مال جي پالنا ئ ٿات انهن ماگن تي ٿيندي رهيا آهي.
شاه لطيف سارنگ جا گهڻا رنگ انون ئ ماگن جا ڏنا آهن. جيڪي سندوسبيتا جن اوپرائين پاسي وارا قديم ماگ تي رهيا آهن. شاه
لطيف انهن ماگن تي سارنگ جي سان ئ سنتون، وس ئ وسڪارن جو ذكر ڪندي عڪس چتيا آهن:

دَيْتُ دُوريَّ بَتَّ پِيشِيون، آيوُنَ كاهيَ كاماريَ،
وَنَا بَتَّ بُرَانَ جا، وَثِيونَ ساماريَ،
كَحَرَّ هَ كاريَ، بَسُو وَجَزِينَ وَيسَ كَهَا.
(بلوچ، 2009: 411)

شاه لطیف پرانج جی پن کی ریچ ذیش واری سُر سارنگ واری سُرود ۾ کچ جی هبی جبل^۱ (Mount Abu) کی عوامی نالی 'ابوجهل' سان کونہندي 'پارکر' واری جبلن ۽ بین مڳن تي ٿيل وسُ جو ذکر کري ٿو، جن مان گهتا هاڪڙي دریاه وارين دنinin، ۽ تراين وسيلي آباد ٿيندا هئا. هُوچوي ٿو،

دیت دری پت، پیئون، آیون، ابوه جھل، پیئون پارکر تی، کری آب اچل، تراپون ۽ ٿل، سڀ پرایاون سڪ سین، (بلوچ، 2009: 411)

معمور یوسفائي هن دریاکه اکرندی هاکڑی جو نالو ڈی تو ے سنتوندی کان هک الگ ندی قرار ڈیندي، هن جو گس پنجاب، بھاولپور، جیسلمیر، تربارکر، چوڑ استيشن جي اوپر۔ ڈکٹ عمر کوت ے چاچري، ننگر پارکر، پاري ننگر لگ سامونبدي کوريء نار ۾ چوڑ ڈیکاريندي لکي ٿو،

”هن دریاچه جي کنارن تي ڪئين شهر آباد هئا، جيڪي سڀئي هيٺواريءَ هيٺ اچي ويا آهن.“ (يوسفاتي، 2005: 53)

معمور یوسفانی دیگر لکی نوت،
”هک اندازی موجب، پانهیاری، ساکی جو ٿر، پانیزیاتی، یوٹیو‘ (بانی) ۽ ویرا واه واری وڈی وہکری تي ۽ ڪافي
شهر سننس چاڙن تي هئا.“ (یوسفانی، 2005: 53)

درياه- هاڪڙي، ڀنهنجي قيمم ڪيئائي مڳاگ' (Peleo- Indus-Delta) تي ڀنهنجا وهڪرا جوڙا ٿائا.

"يادگار قديم دور جي مشهور دريهان جنهن کي "دامن دريهان" کوئيندا هئا، جو هك وڌي شاخ جو نارو هو، جيڪو نئين کوت واري ايراضي، مان ڏکن طرف پلهيار جي ايراضي ڏانهن وهندو هو. جيڪو موجود پلهيار جي شهر جي اوپر کان وهندو،

کچ جی رن ۾ داخل تیندو هو. (یوسفاتی، 2005: 54)
ممور یوسفاتی انھیءَ هاڪرائي شاخ بابت لکي ٿو،
”هن ايد اضه، جو ٽيون ۽ وڌو درياهي دُو، جو، شهر وٽان ڏڪت اويد ڏانهن مڻي، ”نه، وٽان وه، کچ جي،

ایرانیه هم داخل شنیده و هو. کچ جا قریبی بیت هن دریاه تی آباد شیندا هئا.“ (یوسفاتی، 2005: 54) معمور یوسفاتی پنهنجی مقالیه اهترین پین هاکڑی دریاه جی چارن بابت لکی توته،

”پنهان لازم جو مشهور وهکرو اهي، جيکو بدين جي او له کان گولچي تعليق جي ايراضي مان وهندو هو. هن وقت باه جو دورو باقي آهي، جنهن جي کنانرن تي کيترن ئي قىيم شهنر جا كىدر موجود آهن. هن پەزىز خاص آهي. جيکو قدىم دۈر پەزىزلىرىن سمن وارو اوهاركۇ كم كىندر جو راج رەندىز هو، جن مان جسۋەن آگىزىو مشهور تىي، جنهن جي هەنتىن ماگىن ھوء پەتي. هن جي حكومت، رېگولاز ئەتىپ بەھى، پەرەنچىلەنەن ايراضي ئىثارانداز رەھيو.“ (يۇسفاتى، 2005ء: 55)

6.5 بیلیارڈ رائے ریاست:

شاه لطیف هاکری جی هک بی سمند ۾ چوڙ کندر چاڙ 'پلیاری' / 'پلیار' ریاست ذکر کندي ان جي طاقت جو ذکر ان ریت چائئي ٿو ته ان دو ۾ جسوڻ آگري و تازي گوون ڇو دو شکر هوندو هو.

جنهن داگي دور پئي وهن ٻليار ۾
تنهن تازين طور هئو جسون سين.
(بلوج، 2009: 163)

”پلیرا یا پليرا هک شورن دېر هک ریاست هئي، جنهن بابت المسعودي پنهنجي کتاب مروج النھب، هر ذكر کندي لکيو آهي ته، پلهرا جي مهاراجا سان گند، راهمن ۽ گجرات جي راجائين و تھاچين، گھوڙن ۽ اُن جي لشکر جو ذكر کيو آهي.“
 (Elliot, 1976: 24-25)

هاكزري جي پاچي سبب اها رياست وڌي امير ريلاست هئي، ادريسي پنهنجي كتاب "نرهت المشتاق" مه ڪيترين ئي دنيا جي راجائين جي لقبن جي اپنار ڪئي آهي، هن چاثليو آهي،

‘پهرا جي نالى جي معنی راجاچن جوراجا اهي، هتان جي راجاچن کي راج پنهنجي وڌڻ کان وڌي ۾ ملندو اهي۔’
(Elliot, 1976: 86)

تاریخ مان هن ریاست جی امیر ئ شاهو کار حیثیت ظاهر آهي.

”ابن خرد زیه هن کی راجائے جو راجا، مهاراجا قرار ڈی ٿو۔“ (ایلیت، 2000ع: 425)

سند جي قديم اتهاس مان معلوم تئي ٿو ته لاهرا رياست به آهي ته شاهي لقب به آهي.
 ”ابن حوقل هن کي ملڪ ئ راجا جو گنديل نالو قرار ڏئي ٿو.“ (ایليت، 2000ع: 425)
 جنهن ته حقیقت اها آهي پلهرا اصل ۾ ’بل راء‘ آهي، جنهن جي معنی ’پل‘ واروراء‘ ۽ ’سگهارو بادشاه‘ آهي،
 المسعودي پنهنجي کتاب ’مروج النذهب‘، پلهرا، راحيماء ڳجرات جي راجائين جو ذكر ڪندي، پلهرا جي راجا کي سڀ کان سگهارو
 قرار ڏنو آهي. هو هتي جي پولي ڪي ’لاڙي‘ ۽ عربى سمند کي ’لاڙوي سمند‘ پڌائييندي ان بابت وڌي چاڻ ڏئي ٿو.
 ”راجا پلهرا جي راجدانۍ مانکير جي پولي کيري (Kiriya) آهي، اهو نالو ڪير (Subara) واري ايراضي جي ڪري بيو، اها پولي
 سامونبي ڪناري، سمشور (Saimur)، سبارا (Tana) جي آهي ۽ پبن شهن ۽ گونن ۾ لاڙي (Lariya) پولي
 ڳالهائي ويندي هئي، هتي هن سمند کي ”لاڙوي سمند“ ڪوئيو ويندو هو.“ (Elliot, 1976: 24)
 اوائلی دُور ۾ لاڙ ۾ سڄو قديم دُور جو سنتو سلطنت وارو ڏاڪتو صوبو شامل هو.
 ”گجرات واروسارو ملڪ لاڙ آهي.“ (ایليت، 2000ع: 456)
 سند جي لاڙ واري پاڳي ۾ انيک لوک روایتون ۽ اڳكتين وارا لوک بيت موجود آهن، جيڪي گھٺو ڪري عبدالرحيم گرهوڙيءَ ڏانهن
 منسوب ٿيل آهن. انهن بيتن موجب بـ لاڙ ۽ ڪچ هڪ گنديل ۽ منظم سماجي علاقئو آهي. جهڙوڪ:
 ”لاڙ ايندو لاذ ۾، ڪڏندا ڪل ڪچي.“
 سليمان تاجر جي بيان موجب:
 ”كپيات نار جو پاٿي جيڪو ملا برکي چهندو هو سو لاڙ واري علاقئي پـ شامل آهي.“ (ایليت، 2000ع: 456)
 ان ريت سڄيءَ سند وارو لاڙ جو ڀاڳو رهڻ جو ڪچ ۽ گجرات قديم سند جو لاڙ وارو ماڳ رهيو آهي ۽ اتي جو راجا پلهرا يا پلهيار هو. ان
 ريت جنهن شاه لطيف چوي ٿو:
 ”جنهن ڊاڳي دور، پشي وهن پلداره..“
 تلهن هن جو مقصود ۽ مطلب انهيءَ قديم سنتو سلطنت جي ڏاڪتي صوبو جو ذكر ڪرڻ آهي. جنهن جو راجا وڌو سگهارو مهاراجا ٻل
 راء‘ هوندو هو ۽ ونس هائي- گھوڙن وارو وڌو ڦڪر هوندو هو.
 انهيءَ پران ڊوري (هاڪڙي) جي مُندائيني ندي ۽ واري حيشت وڃائڻ ۽ سُڪن جي ڪري راجائين جا راجا- ’ڏذا تاجر‘ (Crown Men)
 ڳكتين ۾ اچي ويا. شاه لطيف انهن تاج وارن کي پاڳن ۾ پـ، وارو لقب ڏئي سندن اڳوڻي حقيقي- تاریخي اميرائي صورتحال جو احوال ڪيو آهي.
 سُڪي ڊوڙ بهيون ٿئو ڪنڌيءَ ڏنڍي ڪـ
 جن جي پاڳن ۾ پـ، سـ پـا ۾ وـر وـاس ۾.
 (باليو، 2009: 163-164)
 شاه لطيف پاٿي جي اذاث جي چاڻڪاري اوائل ۾ ڏيندرن ملاحن بابت چوي ٿو، ”اهڙي صورتحال ۾ جنهن ڊوري ۾ پاٿي رهيو ئي
 ڪون، تـ ملاحن جـ جـو هـازـين وـهـينـ کـانـ پـاـٿـيـ سـانـ گـهـرـوـ لـاـڳـاـپـوـ رـهـيـوـ آـهـيـ، تـ اـولـ ئـ درـيـاهـيـ صـورـتحـالـ کـيـ سـجـائـيـ وـرـتوـ ۽ پـنهـنجـاـ پـيـڙـاـ اـتـانـ
 ڪـيـ ڪـنـهـنـ پـئـيـ ماـڳـ ڏـانـهنـ هـلـياـ وـيـاـ ۽ جـسـوـڏـنـ اـگـرـيـ جـهـڙـاـ ڦـاـڪـتـيـ ۾ پـيـچـيـ وـياـ.“
 ڊوڙ ڏـاـڳـينـ ڏـاـءـ، مـهـنـ مـلاـحنـ لـکـئـيـ
 موـڙـيـ چـاـڙـهـاـ مـڪـراـ، پـسـيـ پـاـٿـيـ ٻـارـ
 جـسـوـڏـنـ جـيـهاـ يـارـ، پـيـڙـاـ وـيـرـ وـاسـ ۾.
 (باليو، 2009: 135)
 هـاـڪـڙـيـ درـيـاهـ جـيـ هـڪـ چـاـڙـ پـتـيـهـلـ بـهـيـ، پـاـٿـيـ جـيـ اـنـهـوـنـ ۽ فـطـريـ سـوـڪـهـڙـيـ جـيـ سـڪـارـانـ ۾ بـ پـاـٿـيـ ڪـوـزـ رـهـيـوـ ۽ اـتـيـ وـارـيـ اـذـامـنـ
 لـڳـيـ. شـاهـ لـطـيـفـ پـتـيـهـلـ کـانـ پـاـٿـ پـيـچـيـ ٿـوـ.
 پـتـيـهـلـ توـ ۾ پـورـ، اـڳـيونـ نـاهـيـ آـبـ جـوـ
 سـُـڪـتـهـ ڪـهـڙـيـ سـورـ پـيـيـ، وـارـيـ وـجـ ۾ـ.
 (باليو، 2009: 163)

6. هـاـڪـڙـيـ جـيـ سـڪـنـ سـبـ رـاـجـنـ جـيـ لـڏـپـلـانـ:

شـاهـ لـطـيـفـ پـنهـنجـيـ ڪـلامـ جـيـ ”سـُـڏـهـرـ“ ۾ پـرـانـ ڊـوريـ کـيـ سـوـڪـهـڙـوـ وـنـڻـ جـيـ ڪـريـ، انـ جـيـ ڪـنـهـنـ اوـجـ وـارـيـ دـورـ ۾ پـاـٿـيـ جـيـ
 جـهـجهـائيـ ۽ اـتلـ سـبـ جـڙـيلـ نـتـنـ ۽ دـورـ وـارـينـ شـاخـنـ- سـانـگـنـ ۾ پـاـٿـيـ جـوـ اـچـڻـ بـندـ ٿـيـ، هـاـڪـڙـيـ جـيـ ڪـچـيـ ’مـهـرـائيـ‘، وـنـانـ رـاـچـنـ پـارـانـ لـڙـنـ
 لـاءـ اـجاـزـتـ گـهـرـتـ: ”اـسانـ کـيـ اـجاـزـتـ دـيـوـتـ پـيـتـ قـوـتـ لـاءـ ڪـنهـنـ سـائـيـ مـلـڪـ ڏـانـهنـ هـلـياـ وـيـجـونـ:“ وـارـيـ اـنهـيءَ قـدـرـتـيـ لـقاـءـ ۽ مـاـٿـنـ تـيـ آـيلـ آـپـداـ بـابتـ
 چـوـيـ ٿـوـ،

سانگن سکو گام، ڪنتين اک ڦلابا،
مهارائي ونام، رويو راج رضا گهري.
(بلوچ، 2009: 163)

هاڪڙي جي پائيءَ واري درڪ واري قدرتي هاچي ڪارڻ انسان سان گڏ سجي سنساري ۽ جيوت پان متاثر ٿي، هاڪڙي جي انون قديم دور وارن ڊورن ۽ ڀدين تي ويه لک ورهين کان، اتر واري ٿئي ڪتبـ آركٽڪ وارن علاقئن کان ايندڙ پكي پنهنجي براتي اباتي جيلت (Instint) جي ڪري، ڪنهن ڪنهن ڀالجي اچي انهن سُكى ٺوڻ ٿي ويل هاڪڙي وارين چاڙي ۽ ڊورن جي پتن تي لهندا هئا، جتي هن جا آبا ۽ ڏاڻا هزارين ۽ لکين ورهين کان سائيريا جهڙي ڏورانهين اتربيں ٿئي ملڪ مان وڏو سفر ڪري اذامي ايندا هئا. اڳوڻي دور واري پائيءَ جي پوسل تي هريل سندن ڪونثرا پير، هان انهيءَ سُڪل ۽ ٺوڻ، ڪچ واري ڪنڀڙ زمين ٿي هلن ڪري زخمي ٿي پوندا هئا. اطيف اهولقاءَ ڏسي ڏکوئجي چوي ٿو:

آيون ڊور ڊري، اصل سندی آسري،
ڪنڀڙ ڀون ڪري، پير ڏکوا پكتين.
(آواتي، 1993: 463)

شاه اطيف هاڪڙي جي اوج جو ذكر نرڳو ماڻهن کان ٻڌو هو، پر هن پان انهيءَ هاڪڙي جي پوچڙ وارين چاڙن مان ڊوري جي ڪنتيءَ سان بېتل ڪنهن ڪنڊي جي ون سان انهيءَ سو ڪهڙي واري آپتا تي ڳالهابو آهي.

عطاء محمد پئيري جي بقول

”شاه اطيف دنبوري تي دانونو ڪري راج رئاري چڇيا هئا.“ (راوري، 1995: 10)
انهيءَ آپتا تي شاه اطيف هڪ ڪنڊيءَ جي ون کان پيچي ٿو، ”اي ڪتابون ٿئن ڪينو هئين، جنهن پران ڊورو پيرجي تارشي وهندو هو، توکي جسدڻ آگري جيڻو ڪومهان وري گئيو؟“

ڪنڊا! ٿون ڪينو جنهن پرپور ڊور وهي،
جُسودن جينو، تو ڪو گنديو پهيڙو.
(آواتي، 2013: 364)

شاه اطيف جون اهي دانون تمام ڏکوئيندڙ ۽ حيرتناڪ آهن. هن ان قديم تارخي هاچي تي اهڙي سوز پيرئي انداز ۾ ڪيتراي بيٽ ان ڪري چيا آهن، جوانهيءَ فطري حادثي سبب هڪ وڌي تهبيب پنهنجي بنيادن ۽ پاڙن مان اڪڙجي ٿئي ڪري وئي هي. هاڪڙي جي هوريان هزارين ورهين ۾ هڪ دائم نديءَ مان ڦري مندائئي نديءَ جي صورت ونڻ ۽ پوءِ نسبت اها حيٺيشت به جائي سو ڪهڙي جي ور جڙهي ماضيءَ جو قصوئي وڃن جو قصو اڄ جي جديد دنيا جي تمام گهڻن محققن لاءِ ڏيان چڪائيندڙ رهيو آهي. انهيءَ وڃايل نديءَ تي ٿيل تحقيق سان گڏ انهيءَ ڏندڪائون نديي ڪنڊ ڏنيا ۾ موجود آهن.

شاه اطيف هڪ تمام حساس دل رکنڌن ڏيرن هئن جي ڪري کيس تمام اڳوڻي هاچي جو افسوس ان ڪري بر هيو جوانهيءَ سرسوتني نديءَ (هاڪڙي+گهاگهر) سان گڏ سنتو سڀا ٿي جوهڪ اونهيءَ انت واري قصي جي ڦڪله آهي. جنهن جي ڪارڻ لکين ماڻهو دريدري ڪٿان کان ڪٿي وڃي آباد تي. شاه اطيف انهيءَ ڳالهه كي: ”مهارائي ونام ويو راج رضا ڪري.“ وارن لفظن ۾ پيش ڪري ٿو.

هو علامتي ۽ تمثيلي طور هڪ ڪنڊيءَ جي ون سان ڳالهابو ڪري ٿو پر حقيقت ۾ هو سند جي ادبـ ڪلاسيڪل اتهاس ۾ انهيءَ هاچي کي امرتا بخشيندي، ان کي هميشه لاءِ محفوظ ڪري ڇڏي ٿو، درياه ۽ نديون قومي تهنيبن لاءِ امرت ڙاڻيون هونديون آهن، انهن جو انت اعليٰ ڦرڻ ۽ ڦومي سماجن جو انت هوندو آهي. شاه اطيف ان بابت ڪنڊي جي ون سان هن ريت حال اوريما آهن:

ڪر ڪي ڳالهڙيون، ڪنڊا! ڊور ڏئين جون،
ڪئن سڀ ڙائڙيون، ڪنهن پر ڏينهن گُدارئين؟
(آواتي، 2013: 364)

ڪر ڪا ويي ڳالهه، ڪنڊا! ڊور ڏئين جي،
ههڙي اڄ حال، ڏکيا ڏينهن گُدارئين!
(آواتي، 2013: 364)

جان تو هئو سُو، ڪنڊا! ڊور ڏئين جو،
مٿي لامن ٻو، موري مَجرَ نه ڪرئين.
(آواتي، 2013: 364)

7. جنگ جهازن وارو هاڪڙو درياه:

سنڌ جو اپرنو درياه هاڪڙو قديم سنڌ ۾ هڪ وڏو ساگر هو، هن ۾ وڌا جهاز هلندا هئا. شاه اطيف کي انهيءَ عظيم درياه هاڪڙي جي انهيءَ قديم شان جي سُد هي. ان بابت شاه اطيف چوي ٿو:

”اها حقيت آهي تپران ڊورو سڪي ويو، ان جي ڪنڌيءَ سان اڪڻي ۽ ڦولرجي ويا آهن. جنگ جهازن جي زور وارو زمانو گنري ويو، سر سڪڻ سبب درياهي ٽيڪس (Tax) سونگ، ونڻ وارا بهليا ويا.“

سچ کے سکو یوں کنڈیہ آکے ٹلڑا، جنگن چڑیو جوں سر سکو سونگی گیا (بلوچ، 2009: 163)

قېيمى سەتو سلطنت جي كىتەن ئى دۇر جى شەرن جا نالا مىسوبوتىمياڭى رىاستن جى نىكىر جى تختىن تى لکىل قدىم لكتن مان ثابت تىيا آهن. اھى لكتىون وابارى سامان جى تفصىل بابت آهن، هك محقق مطابق،
”سەند مان سۇن جو پورۇ ئاشو كات (ئالىي ئىشىم) سان پىريل جهاز مىلوا، ماگان ئى گۈپىن مان يېرجى دەلمۇن جى رستى مىسوبوتىما يەجىندا هىنا.“ (ئىمېرىك، 2005: 37)

قیمی زمانی هاکڑی دریاھ جی کختین سان ائیک بیلا، هُزیون، دنیون ۽ دورا هوندا هئا، جتان تمام گھوٹوکات حاصل کيو ويندو هو. اهو ڪات ڏسوارو ڏانهن، نه مکھ ویندو هو.

هڪڙي دريامه وارو هيو علانقو، اچ به ٿالهي جي وٺڻ لاءِ تمام مناسب آهي. هڪڙي جي هك مختصر پيت کي هارون آباد (اوچه پنجاب)، انڊيا جي سرحد ودان وهايو ويو آهي. پيو چوستان لڳ رحيم يارخان ضلعى ۾، هڪڙي جي پيت ويجهو، سنتو دريامه مان، نهر آب حيائ، وهائي وئي آهي، جتي ٿالين جا شاهوڙ وٺ، تمام جهوجي انداز پر نظر اچن ٿا. هوساڳيون نظارو خيرپور ميرس كان ميرپور خاص تائين نظر ايندوءهـ وـ ئـ منـظـرـ 200ـ مـلـ دـكـ، اـنـدـيـ نـارـيـ سـانـ گـنـ نـظـرـ اـينـدوـ.

قَيْمَهْ سَنْتَ وَارِهِ مَلِكَ وَثُنْ بَاغِنْ جَوْ مُلَكَ بَهْ، اهْرِيْ چَوْسِ وَتَكَارْ جَوْ بَنِيَادْ سَماْجِيْ بَهْ وَهُوَ رَوْحَانِيْ بَهْ، لَفْظُ 'وَنْ'، مَانْ ئِيْ 'وَنْ'، بَهْ، جَيْ بَانْ پَرْ لَسَانِيْ مَهْ سَتْ (Change) مَانْ 'بَنْ' وَارِهِ مَعْنِيْ جَهْنَكَلْ جَزِيَوْ.

اوپیل سند ۾ وذی و تکار هئن واری هڪ مکي کارڻ پڻايندي لکي ٿو، ”2000ق.م. ڏاري دراوز لوڪ شو ديوتا، کي وٺ ديوتا، کي شڪتني، کي وٺ ديووي، Tree Godess (Tree God)“ جي روپ ۾ پوچيندا هئا. ان جو نتيجو اهو ٿيو جو سنتوماٿري پيلان جو ملڪ بُنجي وئي. هتان جا ماڻهو ڪاڻ تي اُكير ۽ چنساليه واري فن ۾ هڪ بي مثال ڪاريگريه، جو اعليٰ مثال بُنجي ويا۔“ (Aoumiel, 1994: 170)

سنڌ جي وڌي اتهاس پ، هاڪڙي ۽ سنتو ۾ جي وهڪرن جو پاڻ په مفاصلو (70) كان 20 ميلن تائين (70) كان 20 ميلن تائين) گهٽ ۽ وڌ ٿيندو رهيو آهي. انهن پنهٽي جي وچ ۾، دوون ۽ دينين، ترائين ۽ ڏهرن ۾ ڦالهيو ۽ نم جا وٺ عام جام رهيا آهن. ان ڪري، اهو ڪاٹ ڪنهن پئي هندان ن، پرسند مان ئي ويندو رهيو آهي. پراچين دوڙ ۾، اهي جهاز ڏرڳو شيشم جي ڪاٹ سان ڀرجي، سنتوندي ۽ وسيلي، قديم سنتو شهern مليواها، ماگان ۽ گوين كان نک نداهئا.

شاه اطیف و ٹجارت جی اہری ئی سفر بابت چیو آھی ته:

**سَامُونِبِينْ سَعِيُو، سَدَائِينْ سَفَرْ جَوْ
كَهْ دَبُّهْ حَتَّاَهْ أَوْنَهْ وَحْنْ اوْهَهْ بَا.**

(بلوج، 2009: 103)

پرذیه پوریائٹون، سامونبین سڑھ سناھبا۔

(بلوج، 2009: 105)

(آذواثی، 1993: 76)

فیم زمانی پر سنتوندی هاکڑو پیشی جهاز رانی جوگا هئا. چاتایل اهي قیم شهر، سنتوڑه جي کندين سان موهن جو دڙو لakin جو دڙو چانهونه جو دڙو وغيره هوندا هئا، جنهن ت هاکڑي جي کنديه سان: اوپر پنجاب پر کالي بشنگن، اوله پنجاب پر گونشري والا، راکي گچري، نوھتو، ويندي هاکڑي جي هڪ چاڙتني ڪچ پر یول ويرا ڏکڻ گجرات پر لوئيل جهڙا اهم شهري ماڳ هئا. جنهن ت سنتوڑه جي پارتوندی راويه سان هڙيا جهڙو شهر اسريو. انون سمورن شهن جو رابطو درياهن وسيلي قائم هو. اتان پوءِ دلمُن وٽ اچي، گنجي سفر تي نکرندما هوندا. دلمُن، اس بيلى، ڪچ جي کنهن ماڳ يا لوئيل به ٿي سگهي ٿو، جتي اهي ميسوبوتيميا (عراق) پهچندا هئا، جتي انهيءَ ڪاث مان سمير واري ان دئور جا حكمران مقدس عابدگاهون نهرائيندا هئا.

شاه لطیف هاکتی جی جنگ جهازن جو ذکر کیو آهي:

”جُنگن چُدیو جوں سَر سکو سونگی گیا۔“

(بلوج، 2009: 163)

ان ریت کاری کان منی سمند کان هاکڑی ۽ سنتوندی ۽ تائین جهازن جي اچ وچ سند جي تاریخ جي وڌي دور تائین قائم رهي، اهو هاڙي وپاري وهنوار وارو دور موهن جي دڙي واري زمانی (2500-1500ق.م) کان ڪلهوڙا حکومتي دور (1783-1700ع) تائين گهٽ وڌائي ۽ سان ساڳ، ریت قائم رهيو.

6.8 مهارٗ حی حقیقت ۽ کلاسیکل استعارا:

شاه لطیف جی روایتی ذخیری واری بیتن مان هک بیت داکٹر نبی بخش خان بلوج پنهنجی کتاب 'سی رنگ'، مهراڻ جي ساراهه هر هن ریت ڏنل آهي.

تتو جئن مهران، مٹو ماھی کیر جیئن.
پائی جھلچ پیٹ پریں جو پریاں،

نیہن نیاپی نہ تئی، جان جان وجو پاٹ،
لوہی ڪین لطیف چئی، سُک سلامن ساٹ،
عشق ناه اماں، جو موزی ڪری موکلجي.
(بلج، 2012ء: 46-47)

قاضي قادن 'مهران' جي تيزى ئىتكى جو ذكر تصوف جي وحدت الوجودى رمزى هن رىت كرى تو:
 نكوا تىداۋئى وَهِي، جىتو مۇنە مەرەن،
 ذىئە سىۋىئى ھەكتۇر تىر لەتو سىن پان.
 (بلج، 1999ء: 94)

تهران یونیورسیتی جي هك داڪٽر محمد معین جنهن زرتشت ۽ سننس ڪتاب "زند اوستا" تي وڌي تحقيق ڪئي آهي، هن جي چوڻ موجب:

”زرتشت 1100ق.م، اوپر ایران پیدا شیو هو.“ (جاوید، 2010: 163)

پیروم مهرچند آذوای پنهنجي ڪتاب 'قديم سنت' هر 'زند اوستا' تي لکيل 'بندهش'، واري ڪتاب مان کنيل حوالن جي آذاري جوزيل ڊاڪٽ مارتن هيوگ جي هڪ مقالي "Essay on the Sacred Language Writing and Religion of the Parsia" هر لکي ٿو، 'زند اوستا' هر 'ه' درياه ايراني پاسي کان وهي ٿو ۽ سنت جي زمين مان لنگهي ڪري هندی سمندبوي پوي ٿو، اتي هن کي 'مهراء' بچيو وڃي ٿو۔ (آذوائي، 2004ء: 141)

”هو وه کی سنتو جو هک صفاتی نالو قرار دی تو.“ (آدواتی، 2004: 141)
 اصل پر زند اوستائی نالو وه ، واهن آهي ئ ”مهران“ مهران آهي. اهي بئی هاکزی جانا لاؤ آهن، مهران کی چذی کري باقی ساگیا نالا فارسي
 کتاب ”تاریخ طاهري“ پر به آهن.
 شاه لطیف جي سُرهشی پر اهي بئی نالا: ”وه ئ ”مهران“ جا به جا نظر ایندا، انهن بیتن جو اپیاس سُرهشی ئ میهار واري داستان جا نوان رُخ
 کولیندي اون کی هاکزی دریا جي کندين جو قصوثابت کري تو، هن بیت پر ”مهران“ ئ ”وه“ جونالوب موجود آهي.
 وئا جي وه گذ، ته ذوريون سُپرين!
 (بلوج، 2009: 390)

کیترائی بیت پنهنجی شاعر ای تختیل ھ چن ھو بذائن تا، مهران سُکوئی سہی جی کری ھو، شاھ اطیف چوی ٿو: سہسین سائز ٻوئیون، مُند ٻوڙو مهران، وہ وجایو پا، هئی کنڈ کپن سن. (بلوچ، 2009: 402)

ایشیانک سواسائی آف بامبی، جی جنرل ہر لکیل آهي ته،
”مهران هک ذاريولفظ آهي ۽ بايو سنتي لفظ ناهي. اهو سنتي ۽ فارسي پنهي پولين ۾ موجود آهي ۽ ”موج هشي مهران“ وارن
لفظن سان اهو نالو شاه جي رسالی ۾ پڻ مسالس موجود آهي.“ (Burns, 1845-1846: 87)
ایيلت، History of India-As Told by its own Historian ۾ لکي ٿو،

”سند جي دریاھ کي مهراڻ سٺيو ويندو آهي، اهو دریاھ جنهن جبل مان نکري ٿو، اتان جيھون جون پيرتى ڪندڙ شاخون پڻ نکرن ٿيون.“ (Elliot, 1976: 30) داڪتر ايس. ڪاليانارمن لکي ٿو، عرين جي ڏينهن ۾ سند ۾ بُ عظيم ۽ وڏا دریاھ وهنڌ ٿئا، اولهه ڏانهن سنتو ۽ اوپر ڏانهن عظيم مهراڻ، جن کي هاڪڙا ۽ واھنده جي نالن سان پڻ سٺيو ويندو هو.“ (Kalyanarman, 1995: 15) ايم. ايج پنهور انفي ۽ قدرتى لقاء بابت لکي ٿو:

”اپرنو نارو تیستانیں سکی چکو ہو گھن نالن جھڑوک هاکڑو، واهنڈ ۽ واهن وغیرہ سان سڈبو ہو، جیئن تاریخ طاہری بنائی ٿي۔“ (Panhwar, 2011: 185)

مهران اصل په هاڪڙي جوئي پيو نالو آهي، هزارين سلان پچاتا هي اصولو ڪو سندنی نالو آهي. جي ڪو اپرئندي ياسي هن ندي ۽ جي هئن کري مهر، يا مهراء، ايرانيين جونالورکيل تو لڳي، هن ندي ۽ کي بدين سندن سندنوبه پاتي ۽ جي اوٽ ديندي رهی آهي، ان ڏنس په زند اوستا، سند جي اساسی شاعري ۽ کي تحقيق په نظرانداز ڪيو ويو آهي.

لوٿي ۽ روٿي ساڳيا لفظ آهن، سند په جل، کي جر، ۽ ٿل، کي ٿر، چيو ويندو آهي. ان ريت ل ۽ ر، پان ۾ متجن ٿا، جبلن مان وهي ايئندر، وهکرن ۽ نئن، کي روٿيون، يا لوٿيون، ڪوئيو ويندو آهي. ان ريت هك پانئي موجب مهران، به (مها = وڌي + روٿ = وهکري) هڪ وڌي لوٿي آهي، ساڳي، ريت پراڻ، جي معني به قديم لوٿي، آهي. سند په لوٿي ڪوٽ، وارو ماڳ اصل په روٿي ڪوٽ، آهي، جي ڪو فطري سماجي سانائي، ل ۽ ر، واري اکري مث سست جي عمل سبب هان، روٿي ڪوٽ، مان ڦري، روٿي ڪوٽ، بشجي ويو آهي. شاه اطياف جابلو نئن بابت هڪ بيت، ۾ چووي ٿو،

نیون ٿيون نئي، سندو پاثي سُمُوندَ ذي،
لالائي جو لطيف چئي، دايلَ کي ٿيون ڏئي،
پئي کي لپ نه ڏين، سُرکي ڪا سيد چئي.
(جنجمي، 2005: 557)

ميجر هنري جارج راوري پنهنجي كتاب ۾ سرسوتني ندي ٻابت لکي ٿو،
”سند جو مهران، هاڪڙو، واهندا، باهند، واهند ساگر، سند ساگر، سانکرو درياه اهو آهي، جيڪو پنهنجي مُنهن کان وئي
سمند ۾ چوڙ ڪرڻ تائين وهندو هو.“ (راوري، 1995: 221)

شاه اطيف ب او ساڳيو ڙالو واهند، وهن، واهن درياه هاڪڙي لاءِ چلاتئي ٿو، شاه اطيف اهڙي حالت ۾ هڪ بيت جي صورت ۾ چوي ٿو،
”جهن وهن ۾ پاتي ذاچن جي ڪري سجو پوكى راهيءَ جو نظام بگري وي واهي ۽ زمين پوك لاقن ذرهي، پاتي آيوئي ڪون، جو وهي اچي، ڪو وقت
يندين، ڀورن ۽ تراین ۾ بيٺو هجي، زمين ريج وئي ۽ فصل اپائڻ جهڙي ٿئي، اهڙي زمين کي هُو ڪيون (زمين جو ٻڪاڻ) چوي ٿو.
ڪيون ۽ منجه ڪساب، جي وهن اچي ويلو ڪري،
آچيس ڏ اوصاف، رٽي ريج ڏ سنجري.
(شيخ، 2000: 304)

سند جي لوڪ ۽ اساسي ادب جي، ادائى سؤ ورهين ۾ اهي سڀ قديم اپرندى درياه جا ’انهاس‘، وارا نالا سندس حشمت ۽
دهشت، جوانى ۽ جولاني واري تشبيهن ۽ استعارن ۾ اڄ ج به جيئن جو تيئن پنهنجي قدامت سان موجود آهن. ان ڏس ۾ سندتي ٻولي ۽ جي پهرين
اساسي شاعر قاضي قادر چيو آهي ته:

جي مهران ميا ڪري، ته ساگر سهي نه سست،
سو پريان سندى ڳالڙي، رهي نه اندر گهت.
(قادن، 1995: 205)

شاه اطيف وري مهران وارو اسم، وڌي ڏيند ۽ سند جي دهشت لاءِ ڪتب آندا آهن. شاه اطيف کي اصل ’مهران‘ - هاڪڙي
۽ ان جي ڪچي واري زمين مهرائي جي چڱي ۽ ريت چان هئي جوهن چيو آهي ته:
”مهرائي ونان، رويو راج رضا ڪري.“
(بلوچ، 2009: 163)

اهو مهراتو، مهرائي درياه جي ڪچي واري زمين جو ڙالو آهي، ان قديم دؤر ۾ هاڪڙي تي ’مهران‘، وارو ڙالو سعج واري پاسي
’اپرندى‘، ۽ سندس تيزي واري تڪ ڪري جي ڪري پيو ٿو ڀائنجي. هڪ بي معني اها به ٿي سگهي ٿي ته، ’ماه‘ جي معني وڌو ۽ ’آر‘ يا ’آران‘ معني
درياه جو تکو وهڪرو آهي.

سُرساموندي، سُرسيراڳ، ۽ سُرگهاٽو ۾ شاه اطيف مهران جو لفظ سند لاءِ ڪتب آندو آهي.

- * ”ڳي واءَ وڏاندرو منجهائي مهران.“
- * ”موتي جي مهران جا، تن ۾ طامائو.“
- * ”ملاحظو مهران جو، مور مَ لاهِ مَناءَ.“
- * ”ويا گنجي وير ۾، پيا مُنهن مهران.“

(بلوچ، 2009: 99، 103، 118، 125)

سُركاموڏ ۾، شاه اطيف ’مهران‘ کي هڪ وشال ڏيند ڪري ڪونيو آهي ۽ چيو اٿنس:
”پايو مُنه مهران ۾، ڪين ڪالوازا.“
(بلوچ، 2009: 281)

سُر آسا ۾ شاه اطيف جي ’مهران‘ جو استعارو انسان جي اندر واري وڌي ڳهري احساس جي صورت ۾ بيان ڪري ٿو.
لكين سُعين مهران، آئي سڀ اڌمياء،
سڙان منجھين مان، پهَر ٻاق نه نكري.
(بلوچ، 2009: 345)

ان ريت ’شاه جي رسالي‘ ۾ مهران جي حقيقت هڪ وڌي پرشکوه ۽ پُر جلال درياه واري آهي، شاه اطيف کي انهيءَ شان ۽ شوڪت
واري پرپور سدا ۽ دائم درياه جي حشمت ۽ دهشت جي چڱي ۽ ريت سُد هئي. شاه اطيف وڌي درياه لاءِ هڪ بيو افظ سائزِ استعمال ڪيو آهي.

شاه اطيف هڪ جاءتى چوي ٿو، ”سهيءَ کي وڌي درياه بوزيو آهي، ڪمن ’دوري‘ يا ’ڏين‘ ڪوند بوزيو آهي.“

”سائزِ بوزي سُنهٽي، نه ڪنه دوري ڏيند.“
(بلوچ، 2009: 381)

”سائزِ سهٽن گجن، توءَ سهچ نه مٽي سُنهٽي.“
(بلوچ، 2009: 391)

سچان ۽ سجاڳ سماجن ۾ چڱا ماڻهو ۽ چڱيون شيون سندن انت اچن بعد ب وساريون ناهن وينديون، جيئن چڱن انسان جا نالا نئين نسل

شاه لطیف جی تاریخ اندر پیهی و جی ماضی ۽ جی واپسی ۽ جی پرکش وارو نفسیاتی گئ، اُتم درجی جو هئو. هو پان کان گھٹو اڳ وارن ڪردارن سان ڳالهائی بٽو، کین صلاحون بٽی تو همئائی بٽو. هُن کی اتساهی بٽو، هن لاءِ سگهارین ڏرين سان ڳالهائی جی تمبا بٽیکاری تو ۽ هیئن جی حملیت ۽ رهبری بٽکری تو.

شاه لطیف هاڪڙي جي دائم ۽ مندائني دریاھ وارين پنهني صورتن ۾، ختم ٿيڻ تي ڏاڍو ڏکارو ٿيو آهي، چڻ اهي قدرتی هاجا سندس دُور ۽ زمانی ۾ سندس اکين آڏو ٿي گذریا هجن ۽ هن چئي ڏنو: جھڙوک:

* جسوون جھڙا ڀار پيا وبرو ماس ۾.

* تنهن تازڙين طور هو جسوون سين.

(بلوچ، 2009: 163)

جذهن ت هاڪڙي جي سدا بهار دریاھ واري حیثیت کي پھریون وڏواودو شاه لطیف جي جنم وٺن کان پريما تي هزار چه سو اٺانوي ورهي اڳ 2000ق.م ۾ آيل آهي ۽ مندائني هاڪڙي دریاھ جو پوئين پساهن ۾ پون وارو قصو بـ کانش چار سوئيھت ورهي اڳ جي ڳالهه آهي. ان آخری هاجي واري سال 1226ع کان پوءِ سندت تي چار حاڪم خاندان: سمن، ارغون، ترخان ۽ مغلن جي صورت ۾ سانده چار سو ورهي راج ڪندا هيا.

مندائني ندي، هاڪڙي جي منهن متٽ ويچ سبب زمينون برياد ٿي ويون ۽ سجو درڪ پرڳو ويران ٿي ويو. نسياني لکي ٿو،

”ان جي ويران ٿيڻ کان پوءِ هتان جا رهاڪو لڌي پلاٿي وڃي ساڪري پرڳي ۾ اڄاها اڌي وينا، جيڪو سمن ڄامن جو آباد

ڪيل هو، ان کي بـ ساڳئي نالي محمد طور سان سٽيو ويچ ٿو.“ (سياني، 1988: 33)

اهڙي صورت حال ۾ ماموني فقيرن جوانهئي هاجي بابت هڪ بيت هن ريت آهي ت، ”اي لوکو! ننگر- شهر جي آذاري ماڪري نه وينا هجو ۽ پران جي پريان وڃي نوان جھوپا (شهر) اڌي آباد ٿيو.“

ڄمَّ ويهجو مائھوئا، ننگر جي آذار

پران آن پار، نوان آڏجو نجهرا.

(ستدي، 2006: 65)

محمور يوسفائي ان بابت پنهنجي مقالی ”سُر ڏاھر جو مطالعو“ ۾ لکي ٿو،

”هتي ننگر مان مراد سماننگر (ساموي) جيڪو هاڪڙي جي ڪپ تي مشهور درياهي بندر هو، جنهن جا ڪنبر نشن ڪوت جي اوپروان اڄ بـ موجود آهن، اهو شهربـ لاڪي ڳوراهـي، ٻتابو ۾ هو ۽ سندس پونـ چامـ سميـ جـي دـورـ ۾ پـاـٿـيـ ۽ جـيـ اـٿـاـٿـيـ ۽ مـامـونـ

فقـيرـنـ، جـيـڪـيـ نـاـڪـٿـاـ بـ هـاـٿـاـ، انـهـنـ اـهيـ بـيـتـ مـاـهـيـنـ کـيـ دـسـ ڏـيـنـيـ ڦـنـاـ.“ (يوسـافـيـ، 1989: 60)

ڪـتـابـ ٻـتـالـيـ، پـاـليـ ۽ رـاوـڙـ جـيـ لـيـڪـ محمدـ صـلاحـ الدـينـ مـوجـبـ:

”ڪـرـنـلـ اـسـڪـاتـ پـرـانـ کـيـ بـهـاـولـپـورـ کـانـ اـيـنـدـرـ وـهـڪـريـ کـيـ هـاـڪـڙـ وـ جـاـٿـائـينـيـ لـكـيـ ٿـوـ،

”سـنـتـينـ جـيـ چـوـنـ مـوجـبـ جـيـ ڪـيـنـهـنـ منـدائـتوـ پـاـٿـيـ نـاـريـ ۽ رـاـڻـ ۾ وـهـيـ اـچـيـ تـسـرـڪـارـ کـيـ چـهـ اـكـيـ رـيـنـ تـائـيـنـ دـلـ مـلـنـدـيـ. انـهـيـ ۽

زـمانـيـ ۾ اـنـگـرـيزـنـ جـيـ هـڪـ پـائـونـدـ جـيـ قـيمـتـ هـڪـ تـولـوـ سـونـ جـيـ بـرابـرـهـيـ ۽ سـتـ ۾ سـونـ جـوـ اـڳـهـ سـتـنـ کـانـ نـوـرـيـاـ فيـ تـولـوـهـ.“

(صلاح الدین، 2010: 88)

شاه لطیف هاڪڙي دریاھ واري اڀرندی پاسي واري زمين جي زرخيزي ۽ سئي ٻپت لاءِ منار ڪندي ساڳي ڀلي فصل ٿيڻ جي ڳالهه ڪندي چوي ٿو، ”جيڪر هن زرخيز جو ۽ ٿوري وقت لاءِ وهڻ جو مندائتو پائي ناري ۽ پران جو ڪانو طاقت گھت ذڪندو.“

پونـ ۽ تـيـ پـوروـ سـينـ، جـيـ وـهـڻـ اـچـيـ وـيلـوـ ڪـريـ

سـنـگـ ٻـچـنـديـ سـينـ، کـانـوـ ڪـاياـ نـ ڇـتـيـ.

(شيخ، 2000: 304)

داڪـتـرـ شـاهـنـواـزـ سـوـدـرـ پـنهـنجـيـ هـڪـ مـقـالـيـ ”سـرـ ڏـهـرـ جـوـ تـارـيـخـيـ پـسـ منـظـرـ شـاهـ لـطـيـفـ جـيـ پـنهـنجـيـ سـماـجـ، پـنهـنجـيـ ٿـرـتـيـ، پـنهـنجـيـ نـدـينـ

۽ تـارـيـخـ باـبـ سـُـدـ ۽ سـاـجـاهـ تـيـ هـڪـ تـحـقـيقـيـ مـقـالـيـ ۾ هـاـڪـڙـيـ درـيـاـهـ بـاـبـلـ لـكـيـ ٿـوـ:

”شاه سـنـتـ جـيـ انـ وقتـ ۾ مـرـوجـ زـنـدـگـيـ جـيـ دـسـتـورـ، مـعاـشـيـاتـ جـيـ ذـرـيعـنـ، انـ تـارـيـخـيـ ڏـارـاـ ۾ ڦـيـنـدـڙـ ڏـاـڍـ ۽ جـبـ، رـحـمـ ۽ ڪـرمـ،

عدـلـ ۽ اـنـصـافـ کـانـ مـكـمـلـ وـاقـفـ هوـ، هـنـ عـارـفـ اـنـسـانـ پـنهـنجـيـ مـلـڪـ جـوـ هـرـ حـصـوـ گـهـمـيـ ڏـنـوـ هوـ، مـلـڪـ جـيـ مـفـلـوحـ مـاعـشـيـ

حالـتـنـ ۽ سـيـاسـيـ بـدـحـالـيـ، قـوـمـ جـيـ بـيوـسـيـ ۽ اـقتـدارـ اـعلـيـ جـوـ فـقـدانـ هـنـ اـكـيـنـ سـانـ ڏـنـوـ هوـ، هـيـ بـصـيرـتـ اـفـرـوزـ اـنسـانـ جـذـهـنـ ٿـرـ جـيـ

انـهـيـ ۽ حـصـيـ ۾ پـهـتوـ، جـتـيـ کـيـسـ ڏـنـهـرـ ڏـسـتـ جـوـ مـوقـعـ مـلـيوـ، تـاـنـ وقتـ هـنـ صـوـفيـ بـزـرـگـ کـيـ ڏـهـرـ جـيـ آـثارـنـ مـانـ مـلـڪـ جـيـ

ڪـمـالـ ۽ زـوـالـ جـوـ اـحسـاسـ اـجاـگـرـ ٿـيوـ.“ (سويد، 1989: 91)

داڪـتـرـ شـاهـنـواـزـ سـوـدـرـ الـائيـ ڪـهـڙـيـ تـارـيـخـيـ حـوـالـنـ جـيـ آـذـارـتـيـ چـويـ ٿـوـ،

”هاـڪـڙـوـ سـوـمـرنـ جـيـ آـخـريـ دـؤـرـ 1471عـ تـائـيـنـ پـنهـنجـيـ جـوـينـ ۽ جـسـارـ سـانـ روـانـ دـوـانـ هوـ.“ (سويد، 1989: 93)

هوـ انـ ڏـسـ ۾ رـڳـوـ ڏـنـدـڪـتـائـيـ دـاستـانـ جـيـ پـيـرـتـيـ وـتـيـڪـ لـكـيـ ٿـوـ،

”سـمـ حـاـڪـمـ جـيـ آـخـريـ اـيـامـڪـارـيـ ۾ اـسانـ کـيـ درـوـيشـنـ جـيـ جـذـبـاتـيـ اـظـهـارـ مـانـ پـتوـ پـوـيـ ٿـوـتـهـ هـاـڪـڙـيـ درـيـاـهـ

سانـ هـتـ چـرـانـدـ ٿـيـ آـهيـ.“ (سويد، 1989: 93)

انـ کـانـ پـوءـ دـاـڪـتـرـ سـوـدـرـ مـامـوـئـيـ فـقـيرـنـ جـيـ بـيـتـنـ کـيـ 1520عـ جـاـ چـيلـ بـيـتـ قـرارـ ڏـيـ ٿـوـ، جـذـهـنـ تـحـقـيقـتـ اـهـاـ آـهيـ، هـاـڪـڙـوـ 2000قـ.مـ کـانـ

وـنـيـ مـخـتـالـ دـؤـرـ ۾ ڦـرـڪـنـدوـهـ ڪـ دـائـمـ درـيـاـهـ مـانـ منـدائـتوـ درـيـاـهـ بـشـيوـ، انـ بـاـبـ رـشـيدـ مـلـڪـ لـكـيـ ٿـوـ،

”ناب جي خیال ۾ سرسوتي ندي پيو پيرو 1044ع ۾ سوکھئي هيٺ آئي، ٽيون ۽ آخری پيو تيرهين صدي جي وچ ذاري هميشه لاءِ خشكئي وئي، ۽ هن جو آباديون پيرپاسي واري ماڳن ڏانهن لڌپلان ڪري ويوون.“ (ملڪ، 2002: 102)

دنيا جي محققن پاران ڏندڪتاڻاين واري جنهنگ جهڙي جهان مان درست ڪهاڻيون، ويندي صحيف سال ۽ سن به ڪڍيا ويا آهن. دنيا ۾ ڪٿي ڪٿي تاريخ جو ڳوڙهو اڀاس انهن کي بهه بي بنيد قرار ڏئي رد ڪري ڇڌيو آهي ۽ ڪٿي وري ان ڏندڪتاڻائي جهان مان قديم دُور جي سماج ۽ آن جي دستورن کي به ڪڍيو ويو آهي.

تيرهين صدي ۽ جي ٽئين ڏهاڪي ۾ سنتوندي ۽ جي وڌيڪ اوله ڏانهن زميني چرپير ۽ رڙهڻ سبب اروز و تان اپرندي ڦاري کي باٺي ڏيندر ڦ

سنتو جي اوپرائين چاڙ سكيءَ وئي ۽ سومرن جوزوال سمن جي اقتدار جي شروعات ٽئين ۾ انهيءَ درياهي تبديلين جا چتا اثر آهن.

سومرا 1471ع ۾ نڊپر 1350ع ۾ مكمel اقتدار و جائي چڪا هئا، ان ڪري جو سنتوندي وسيلي وهنڌ اپرندو نارو ۽ پران دورو وهنٻند ڪري ويا هئا ۽ الهندي واري، سما راج پاسي، سنتوندي پان مرادولئي آئي. تاريخ جي مختلف دوون ۾ اپرندي پاسي کان سمن سوڌو مختلف راجن ۽ لوڪن الهندي ڏانهن لڌپلان ڪٿي، جنهن سان سما راج وڌي سگه ماڻي ايتربي طاقت حاصل ڪٿي جو سنت گومندڙ هڪ سيلاني موجب، ”سمن مان 1335ع ۾ چام اڌلي جي تفاق حڪومت پاران سيوهڻ تي مقرر ٿيل نظام ملڪ رتن جي ناظمي قبول ڏ ڪٿي“ هڪ هلان ۽ ڳر ذريعي هن کي قتل ڪري سيوهڻ کان پنهنجو حڪومتي راج جي شروعات ڪٿي.“

(بطوط، 1993: 37)

ان ريت سما راج سال 1335ع ۾ ٿيل هڪ وڌي رت هائي ويزهاند کان پوءِ پندرهن سلان اندر سال 1351ع ۾ سچي ۽ سنت جا حاڪم بتجي ويا. ان دوران سنتوندي ۽ جي وهڪرائين ڦيرگه هير سومرا راج جو انت آندو ۽ سما راج جي حاڪميٽ جو سنت ۾ بنيد وڌو.

انڊيا جي قديم آثارن جي ڪاتي جي ڪو جنا موجب،

”2000ق. م هاڪڙي جي پنهي ڪندين سان اوراد ۽ پران ۾ پارنهن سو واهن، وسنديون ۽ شهر موجود هئا، جن مان گهئائيه جو پندرهن سوقيل مسيح کان اڳ ۾ ٿئي انت اچي ويو.“ (Rao, S.R, 1991: 101)

ان هوندي به هاڪڙي جي پارتو ندين ندين، چوا، چنانگ، لوٿي ۽ سان گذ سنتوندي ۽ ستلچ جو ٿورو ٿکو پاٿي تيرهين صدي عيسويه تائين ساوائيه واري پاٿي جي آوت سان گذ ايندو رهيو، جنهن جي ڪري هاڪڙو- گهاگهر ندي- اپرندو نارو گهٽ وذايي سان وهندا رهيا ۽ مهريٽي وارا پران ڀوري جا پت وسائيندا رهيا.

سنتو ۽ سميري سڀيتا، موهن جي دڙي ۽ ار’ جي تباھي ۽ درياهي وهڪرن جي تبدili ۽ سان گذ لڳي ائين ٿو ته سامي نسل وارن لوڪن ۽ وج ايشائي ڦانار- نام نهاد آرين وارين ڪاهن جو به هر رهيو آهي.

”آريائي- برهمڻ وارين ڏندڪتاڻاين (Mythologys) جي ڪنهن ٽين مناجات ۾ اندر پاران 99 قلعن جي فتح جو ذكر اچي ٿو.“ (O’Flaherty, 1978, 56)

‘ٿرجي هڪ ڳوٽ جونالو ’سوڻل به ‘آهي.“ (صلاح الدین، 2010:ع 190) اُس.
 ”وَهْ ذرگوهاڪڙي ئَنْ جي هڪ چاڙ جونالو آهي، پراهونالو ’وَهْ ئَبْ بْ جي پاڻ هم اکري متستسان گڏ ’سْ ئَهْ جي
 ب پاڻ اکري متست جو انوکو مثال. ”وَهْ مان ’وَهْ يَا ’واهن ٿيو. ’واهن’ ان ريت ’سْ مان ’وَهْ بشيو هوندو ئَوْسْ مان ’وسٺيون’ ئَوْستي ئَهْ
 ’وسندي ئَهْ ڪٿي ’بستي’ پڻ انهيءَ سلسلي جي نام مالها پر شامل آهي. تاريخي طاهري موجب هاكڙي جونالو ’واهن’ يَا ’وَهْ آهي، ان ريت
 ’هاڪڙو ئَهْ ساڪرو پڻ ’هْ ئَهْ ’سْ جي متست جو مثال آهن. ”وَهْ جي ڪنارن وارا ڳوٽ ’واهن’ آهن. ان ريت هاكڙي جي ڏڪن ست هم بي چاڙز
 ’بان’ آهي. ”هنديءَ هم ’به’ ئَهْ ب هنا، اصل هم ’وهن’ مان جڙيو آهي، انهيءَ شاخ کي مكانی طرح ’سهمي’ پڻ چيو ويندو آهي.*
شاه لطيف چيو آهي ت.

* ویاجی وه گذ ت دوریون سپرین.
 * پونو تی پورو سین جی وه اچن ویلو کری.
 * ان ریت وه ئ واهند ئ وه جی کناری واری انسانی آبادی واهن آهي.
6.12 سندولوکن جور اجستان، دوار کا عگنگا جمنا ماتروسان:
 داکتر ایس. کلیانارمن موجب:
 ”هاکری جي دائم دریا هئن واری حیثیت مر 2000ق.م. بھرین ڈر ک آئی. ان کان پو 1500ق.م. آئی بی ڈر ک سبب

* پروفیسر محمد یعقوب آریسر 'بان' جي مکانی طرح سان 'سہٹی'، واري نالی هئٹ جي تصدیق کري ٿو.

ماتهن جي لتبلاڻ اوپر ڏانهن گنگا جمنا ماڻر ۽ ڏکن اوپر ڏانهن عربی سمند جي ڪنارن سان دوارڪا کان ويندي گوداواري درياه تائين ويچي ' دائم آباد' پراورا، جهڙا مڳ وسايا." (Kalyanarman, 1997: 59)

اها سنتين جي سڀ کان وڌي لتبلاڻ هئي. ان ريت گنگا ۽ جمنا ماڻر، دوارڪا ۽ راجستان، سندو تهنيب جو تسلسل آهن. ساڳيون سنتو تهنيب جون شانيون، پانهن جي چوڙن کان ويندي رڳيل ڪپڙن ۽ مومن جي ڌڙي واري ڌڳي جي جنس باتي ليي تي. ساڳي ۽ ريت سندو تهنيب جي مرڪزي علاقئن- سند ۽ پنجاب ۾ مومن جي ڌڙي واري ڌڳي گاهڻي جي ڌڙي واري ڌڳي جي سنتو تهنيب جي سوء اهن علاقئن ۾ وسندڙ ماڻهن ۽ قبيلان جو، سندو سڀتا سان لسانی ناتو ۽ رشتوب چتو ۽ وڃهڙو نظر اچي تو. ان جو مطلب ته وڌن شهرن جي ماڻهن جي ڪن سڀن جي ڪري لڌي وجڻ کان پوءِ بهاراڙيون ۽ ڏانهن ۾ هر ضرورت جا هنرمند ۽ ڪاسي ماڻهو وڌي انگ ۾ موجود رهيا، جن ڪنهن مرڪزيت کان سوء سندو سماج کي جيئري رکڻ جا جتن جاري رکيا:

”جيئڻ ڪارڻ جينيون، مون وڌا وس ڪيا.“

2500ق.م ۾ اوميل جي چوڻ موجب:

”سندو تهنيب جو مومن جو ڌڙو هڪ وڌي شهر جي حيٺت ۾ باهرين واپار جي ڪري ڏايو شاهو ڪارڻ جي عروج جي چوٽي“ تي پهچي چڪو هو، سندن اهو عروج جو دُور پارنهن سؤسال رهيو.“ (Aoumiel, 1994: 14)

اها سندوسڀتا پنهنجو عروج وجائڻ ۽ درڪن کان پوءِ ب، بنا ڪي صديون ڪنهن صديون مطبوع مرڪزيت کان سوء، نيون وسنديون جو ڙيندي رهي. اهڙو مثال سندو تهنيب جي پوئيت واري دور (Post urban phase) ۾ چتو نظر اچي تو. انهيءَ دور ۾ هن راجستان، گنگا جمنا ماڻري ۽ عربی سمند جي ڪناري سان سفر ڪندي، ڏكڻ هندستان ۽ اتر پرديش وجي آباد ڪيا. ان ريت سندو تهنيب پنهنجي درڪن ۽ ھيتاڙ واري مرحلوي (Post & Late Urban Phase) ۾ هڪ ڦئين سماجي دور ۾ داخل ٿي چكي هئي.

سند جو آمد تاريخ جي شعور واري اک ڪلن کان اڳ واري زمانی کان سندو تهنيب جي دُور (2500ق.م) تائين دنيا جي مختلف ڪتبن ڏانهن لتبلاڻ ڪندو رهيو آهي. اهڙي هڪ طرح جي لتبلاڻ جي ڪارڻ بابت سند جي زراعت ۽ سندوسڀتا جي انيڪ رُخن تي تحقيق ڪندڙ ايم. ايچ پنهور جو خيل آهي ته سندوسڀتا واري شهري ماڳن ۾ آبادي ۽ جو دٻاءِ ڪين سندوسڀتا جي اوپرائين ماڳن ڏانهن لتبلاڻ ڪرڻ تي مجبور ڪندو هو. هولکي ٿوت:

”قييم سند جي آبادي ڪوٽ ڏيجي جڳ جي وچ ڏاري 250000 تائين پهتي هئي ۽ مومن جي ڌڙي جڳ جي مني يعني 2350 ق.م ڏاري اها آبادي ٿي سگهي ٿو ته رڳو سند جي لتياسن پئن ۾ 500000 ماڻهن تائين وڃي پهتي هجي. اڳلن 300 سالن ۾ انگ ٻڪ سان سند լاءِ پيشو ٿي ويو هوندو ته اماڻهن سان پرجي وئي هئي، جيڪي گھوٽو ڪري سَرسوٽي ماڻري ۽ گجرات ڏانهن لڻ لڳا هئا. سند واسي معاشي سوزه وارن ڏينهن ۾ سدائين ڪچ، ڪانياواڙ ۽ گجرات ڏانهن لڌي ويندا رهيا آهن.“ (Panhwar, 2011: 67)

ايم. ايچ پنهور جي تحقيق پنهنجي جڳهه تي مله لهشي، پر سند جي لوڪن قدير ايمان کان وئي ويچوڙائي واري دُور تائين دنيا جي سمورن ڪتبن ڏانهن مختلف سڀن جي ڪري لتبلاڻ ڪئي آهي، سندو لوڪن جو پراچين دور (Pre-Historic Period) کان قدير سندو لوڪن جو اهن اپرندني وارن ماڳن سان گھرو سپند ۽ لاڳاپورهيو آهي. محقق پاڻ پنهنجي مقالي ڪچ ۽ سند جا لاڳاپا ۾ لکيو آهي ته، ”پنهي پاسن جي لوڪن جا لاڳاپا ۽ وج باهڻي دُور واري شڪاري دُور کان رهيا آهن.“ (پنهور، 2004: 25-26)

نوپهشي دُور- زرعي دُور ۽ ان کان پوءِ سامائي سندوسڀتا جا انيڪ ماڳ، ڪچ ۽ گجرات ۾ دول ويرا ۽ لوئٽ جهڙي بندر جي صورت ۾ ثابت آهن. گريگوري ايل پوسل جي داڪتريت وارو مقالو ”سندوسڀتا جا سوراشتر وارا ماڳ“ (Indus Civilization in Saurashtra) ان ڳالهه کي ثابت ڪرڻ لاءِ ڪوڙ آهي.

ڪچ، گجرات ۽ ڪانياواڙ انيڪ ڏكين دُورن ۾ سند جا ڀرجهلا ۽ سند هنن լاءِ اوچڻ ۽ آچڪو ٿي رهيو آهي. ڪچ ۾ آيل ڏڪار واري دُور ۾ سند ملڪئي هنن լاءِ سُڪر ۽ سهنج جو سائيه ٿي رهيو.

جيئن ميدين شاه عنات جي ڪلام ۽ شاه جي رسالي ۾ هڪ اهڙي ئي ڪچ ۾ آيل ڪنهن ڏڪار بابت چيل بيت ۾ اٿان سند ۾ لڌي آيل ڪچين بابت چيو آهي ته:

دونگها آچ مَ أَنْ كِي، ڪاسا جِنِي نَ كَمَ،
پِنْدِي پِرْدِيَه ۾، تَن سُوْدِينْ ثَنِي شَرَمَ،
أَنْ گَهْثِي اَدَب سِينِ، ڳَالَهَائِينْ نَرَمَ،
قَادِر كَر كَرَمَ، تَسِنِن وَطَن ۾ وَسَّ ثَنِي.
(عنات، 1963: 200)

سندوسڀتا جي اوسر ۽ اوچ اپرندني ۽ الٽندي وارين ندين: سرسوٽي (هاڪڙي) ۽ سندو پنهنجي جي ڪنتين تي حاصل ٿيو. سند جا مالوند لوک وس چرن ڪچ ۽ گجرات ڏانهن ائين هليا ويندا هئا، جيڻ ڏوھتان پنهنجي ڏانهن ڏانهن ويندا هجن. سندوسڀتا جي ماڳن جي گھاثائي ۽ آبادي، هاڪڙي جي ڪنتين تي وڌي رهيو آهي. سند ۽ هند جا سندو ۽ سندو، مهر ۽ هڪڙاً لوڪ انهيءَ شاهي درياه جي ڪنتين جا اصلوڪا رهاوي هئا ۽ پنجاب جاستو ۽ جات لوڪ بـ اهڙائي سندوندي ۽ جي ڪنتين جا رهاوي آهن.

سندو تهنيب اوميل جي چوڻ موجب: عروج جو دُور هڪ هزار سال پنهنجو اوچ ماڻن کان پوءِ ب ڪي صديون بنا ڪنهن مطبوع مرڪزيت کان سوء، نيون وسنديون جو ڙيندي ۽ تڳيندي رهي، اهڙو مثال سندو تهنيب جي پوئيت واري دور (Post Urban Phase) ۾ نظر اچي تو. انهيءَ دور ۾ هن ميرث، اتر پرديش، دوارڪا، رنگ پور ۽ راجستان وارا علاقئا آباد ڪيا، انهن مان دوارڪا ۽ رنگ پور ۾ انهن جون اڳي ئي آباديون

موجود هیون، جن کی هنن جی اچن سان و تیک و سعت ئە ترقی ملي. کیترائی سنتو راج دنیا جی بین کنبن ئە ملکن ڈانهن جیئن خاطر لپلاڻ
کری ویا.

شاه لطیف انهن ماڳن ڈانهن ویندی، نندی کنڊ جی سپ کان قدیم عقیدی، جین مت جی جوگین، سامین ۽ کاپڙین جی پند جو ذکر
کیو آهي، انهن ماڳن سان سنتو مت (Indus Religion) جو تامار قبید رابطو رهيو آهي، اهي سمورا ماڳ قبید دور ۾ سنتو سلطنت
(Indus Empire) جو حصورهيا آهن. شاه لطیف انهن ماڳن جو ذکر انھي سنتو مت جی پسمنظر ۾ کري تو.

نانگا ننگا ننگا، نانگن کونھی ننگا،

نکی وجائن سگیون، نکی چورین چنگا،

گنگا ۽ گرنار جو سامین پتو سنگا،

سی راول پسی رنگ، ٿیا لاهوتی لطیف چئی.

(راهمون، 2011: 495)

گلن رتیون گودڙیون، دوتون داڳا،

کھندا ویا ڪابول ذی، سامین جا ساڳا،

سامی سین سیاڳا، مئی گنگا گز ٿیا،

(راهمون، 2011: 486)

پورُب بینا پر ۾، گجي گنگا گنگا،

سامیڙا سید چئی، صاحب سین سلیما،

lahooti لذیا، لکی وچان لوک ۾.

(راهمون، 2011: 498)

دوارکا جی در جی، نانگا رج نگاہ،

رمی پُچچ راه، پُورج پوري سامهون.

(راهمون، 2011: 505)

پراجین دور جی سنت واسین جو هزارين ورهين کان ڏکن انديبا سان ثقافتی، تهنيبي ۽ وچ و پارلارو تعليق رهيو سنتو مت- شوازم-
(Indus Religion) کان علاوه جين لزمه ٻتمت جي تبلیغ ۽ واد ويجهه به انهن دوارنهن علاقتن ڏلهن ان کري بهئي، جو لهي علاقناست واسين لاء هزارين ورهين کان
ڄائل سجالت ماڳ هئا. سنتو شكاری، دوئي ۽ زرعی دور جي لوکن ۽ سنتو سڀتا جي لوکن جي پيئت ٿو ڏکنيل گنران واري سماجي چرپر انھن ئي ماڳن ۾
اعلي درجي ولري رهئي آهي.

ڏکن انديبا جا شهربٽپور (Siddhpur) ۽ جتنگ راميشور (Jatinga Rameshwara) (ميسور ضالعي جي 'چتل درگ' (Chital drug) ۾ قدیم تيرثي آستان
آهن، انهن پنهني ماڳن تي راجا شوك پاران ٻڌرم جاماتا (Prineipels) اڪريل آهن، جيڪي اڃان تائين موجود آهن.
لطيف سائين جي سڀوگي ۽ پيشرو شاعر مبين شاه عنایت انھن پنهني ماڳن 'ستپور' کي 'ستپر' ۽ 'جتنگ راميشور' کي 'راميس' ۽ 'ڪرناٽك' جي
'عوامي ڏالان' سان پنهنجي ڪلام ۾ آندو آهي.

سيٽپيري، راميسيري، جن ٺلو ڪرناٽك،

وڌو ان، عنایت چئي، فائي سين فرق،

تن ۾ جئي ترڪ، سيءيسى ايندا ڦري،

(بلوچ، 2010: 125)

اهي شومت، ٻتمت جين مت وارا سارا پوءِ لڳ ۽ ڀکشو، انهيءَ اڳائي دور ۾ دنیا جي مختلف کنبن (Continents) ۾ پيا گھمدا ۽ ڦرنداهئا. ان ريت
پنهنجي مت جي تبلیغ پيا ڪندا هئا. مين شاه عنات انھن کي 'کيزاؤ کنبن' ڪري ڪوئيو آهي، انھن کنڊ ڪنڊ ۾ سيلاني فقير ٿي ڦرندرن لاء، وري ولپس
موئي اچن واري آس ڦيكاري آهي. جنهن ريت شوازم ٻڱال پهتو هو، ساڳئي ۽ ريت ٻتمت سنت کان مالابار (ملي وار)، ڏکن انديبا جي ڪيترن علاقن ويندي
ڪوکن کان ويندي اوپر ٻڱال جي پُري شهرين، ٻڱال-هائوکي بڪلايدش جي چتاكانگ واري جبلو ايراسي واري مرڪزي شهر رنگامتى (رنگا ماتي) تائين
وجي پهتو، اهو ساڳئي رستو "قييم سنت جو والپاري رستو" (Ancient Indus Trade Route) پر رهيو آهي، سنتو سڀتا جي چيٽا ڙاري دور (Post urban phase) ۾
سنت جا عام ڪمي لوک ۽ وذا راجوازا انهيءَ ڏگ کان ٿيئا، نندی کنڊ جي بین ماڳن تي وڃي آباد ٿيا. هڪ چيني ٻتمت رکنڌ سيلاني هيون. سانگ (Huen
(Tsang) بانهن ٻتمت وارن ماڳن جو ذکر کيو آهي، مين شاه عنایت انھن ماڳن جو ذکر ڪندي هئن چئي تو.

آيسى جڳنات ڏونه، کي ٺنگا ماتي رمئ،

کي ڪهيا ڪوگن ڏونه، کي مللي وار پسن،

ولامن مئت ڪري، جيجان! جو گيئن،

کيزاؤ کنبن، اوءِ اچن وري عنات چئي،

(بلوچ، 2010: 125)

تن سامین ساجهور چتیو جوگین جاگی اوع
تن کی لنگ لانگوتا جان تی، گونهی قبیلوه
جن جو هت هي حیاو، هت گر گروئن گنیا.
(بلوچ، 2010: 129)

قیمیر دئر کان وئی سنتو سماج، پنهنجی اندر ھک وذی فکري طرح سان زرخیز دنیا رکندر آهي. سند جي ندین کی فطري یرکے اچن یا ڪنهن هلان واري هایجي کان پوءِ تمام معمولي صورتحال بهتر ٿئي تي، ان ھر ترقی ۽ واڈارو بلکل ائين ٿئي ٿو، جيئن ٿوري وس ٿئن کان پوءِ ٿر ڪوهستان جي زمين ساوک واري اوپر سان چھچ سائي ٿي ٿو ان سان ڦولارجي ويندي آهي. لطيف سائين، پنهنجي سماج جي ان گن کان چگيَ طرح سان واقف هو، تدهن ئي چيائين ته: ”پنهنجو سجو ب شاهوڪار ملڪن کان وڌيک آهي. انهيءَ پنهنجي وطن مٿان ڏارييو- گلن سان ٽمتار وطن به گهوريو آهي.“

سجيو جي سائيه ته به ونهيائين وترو
گهوريو سو پرذيه، توئي ڦلن چانثيووا
(مرزا، 1995: 716)

تاریخ کان اڳ ۽ پوءِ وارن سنتو لوکن سٺائي واءِ گھٹان تي، پنهنجي اڳوئي اوج کي ماڻش جي وذی جاڪوڙ ڪئي آهي. شاه لطيف انهن ماڳن کي بپه آباد ٿيندي ڏنو، اهڙين جڳهين کي، ڏوكائي معني ڏکوبل يا مصبيت ھر ورقل (ڏڪار ۾ اجتيل) وٺان/ ڄڳي ڪونيدجي لطيف سائين، سُر مارئي ۽ ڇوي ٿو، ”اهي ڏکوبل ۽ ڏڪار ورقل ماڳ ورقل اهي ڏکوبل يا امير ٿي ويا، چوٽاهي جڳهين مارن بپه آباد ڪري ورتيون آهن.“

ونهايا ٿين وٺان، ڏوكاهي هُنا جي!
اوءِ پيشيون ۽ پاڻ، موئي مارن اڌيا.
(آلوچي، 1993: 300)

اهي پاڻ ۽ وٺان، (ٺان، ٺان، ٺاك، ماڳ، مكان) اهي سڀئي هڪ ئي معني وارا لفظ آهن، اهي مالوند دئر ھر جڙيل سنتي ٻوليَ جا اهم اسم آهن، جن جي اصولوکي معني ۾ مال ۽ مارن سان پيريل ۽ آباد ٿيل علاقنا، جي ڙوک: ٺانو احمد خان، ٺانو بولاخان وغيره، جيئن لطيف سائين، سُر مارئي ۽ ڇيو آهي ته:

”عمر ماروئن جا، ٿر ٿر اندر ٺاك“
(بلوچ، 2009: 353)
”عمر ماروئن جو، ٿر ٿر اندر ٺان“
(بلوچ، 2009: 352)

اهي مالوند لوک، سنگهارن جي صورت ۾ ڏکئي وقت ۾ سموروي سند جا پرجهلاڻي بيٺا، انهن منجهان ئي سند جا ’مارو‘ ’موريا‘ بٺيا، ان ريت اهي اڳتي هلي سند ۽ نديي ڪند جا هاڪارا حاڪم ٿيا.

6.13 سندو سلطنت جا سمرات حاڪم:

سند جا سمات (سمرات) قديم سنتو سلطنت جا بانيڪار هئا. اهي سورج ونسی راجپوت هئا، عظيم سنتو سلطنت جي زوال کان پوءِ سند جي لازوري علاقئي مانِ مکاني لوکن بغاوت ڪئي.
”چندر گپت موريا (321-184ق.م) اسريو. جنهن سکندر مقدوني جي سند رواني ٿيئن شرط پاتال ۾ بغاوت شروع ڪئي.“
(Cock wood, 1966: 33-44)

نيٺ انهيءَ قديم سنتو سلطنت کي بپه بحال ڪرڻ ۾ ڪامياب ويو. بروفيسر محرم خان لکي ٿو:
”چوئين صديق.م ۾ چندر گپت موريا، جنهن کي مسٽر نتمبي موهن جي ڏڙي ۽ هڙپائيَ حڪمران جو پونشier قرار ڏنو آهي. جنهن ته ڪپت ليك ڪرنل ناد وقائع راجستان ۾ سومرن کي چندر گپت موريا جا پونشier ڪري چاتايو آهي.“
(خان، 2007: 48)

سنتو سلطنت جي هن حڪمران، انهن قديم سرحدن کي قائم رکيو ۽ سموروي سنتو سماج کي مرڪزيت ڏئي سگهيا. شاه لطيف انهن ڳاهن جي طرز تي چيل بيتن ۾ ساڳئي تاريخي واقعن کي سموئئن ۽ تاريخي ڪردارون جي ساراهه واري جهار ڪئي آهي.
رائِ گهرائي جي حڪومتي دفر (500-641هـ) (كان پوءِ برهمن گهرائي 641-712هـ) سند تي حڪمراني ڪئي پر ھو سند جي ساموندي ڪنارون وارن علاقئن ۽ خاص طرح سان ڪچ تي تسلط قائم ڏركي سگهيا. ان جي نتيجي ۾ سنتو سلطنت جا اهي قديم علاقنا چڙواڳ ٿي ويا. هونئن به اتي شو مت، جين من ۽ ٻڌ مت جي سماجي اثرسان گذاهي ماڳ قديم سند جي وفتح واپار جا مرڪز پئه هئا.
عرب دئر انڪل روءِ 1011هـ پچائيَ تي پهتو، تاریخ سند ۾ لکيل آهي ته،

”انهيءَ زمانيءَ محمد غزنويَ جي فوج جي سپه سالار عبد الرزاق عرب گورنر کي سند مان جو زائي روانو ڪيو.“

ڪتاب ’سومراج گهرائي‘ ۾ داڪتر عبدالحق ۽ كتاب، ’تحفة الکرام‘ (فارسي) جي تعليقات ۾ پير حسام الدین راشدي لکي ٿو،
”سال 401هـ/1011ع سومراج گهرائي جو باني خفيف، منصوره ۾ سند جو حاڪم بشيو.“ (راشدي، 1971: 624)
بروفيسر محرم خان هڪ مقالي سند جي اوائل شاهريه ۾ لکيو آهي ته،
”رائِ گهرائي مانئي، سمن ۽ سومرن جي هڪ وڌي ڏڌي، نالي سوم راءِ جو اولادُ سومرا حاڪمن، جي نالي سان 1011ع ۾ سند جو حڪمران بشيو.“ (خان، 2007: 175)

انهی سومرا دز جي پچائيه واري زمانی 1313ع سومرن جون گجرن سان اگلیون ٿيڻ ۽ اڳي سمي پاران سامن تي سرتٺي جو ذكر شاه لطيف جي ڪلام هر آيل آهي:

سومرن سام کنهي، اڳي ڪيو اٺ پين
هو مهائين مير پر مستوران ماريون.
(راهمون، 2011: 541)

ايم. ايج پنهور جي تحقيق موجب.

”سال 1226ع ڌاري هاڪڙو سنتو ۽ ستلنج جي اُتل واري پاتي ۽ جي گهٽ اچن ڪري صفاسکي وييءِ مشش وينل ماڻهن کي لئو پيو.“ (Panhwar, 2011: 167)

”ستونديه تي هڪ سو چاليه ورهن هر آيل درياهي ڦيرگهير جي ڪارڻ سند ۾ ريجائي واهن جو نظام تي پيرا ڦوهو ۽ انهي ڪارڻ لازم اندينڙن ۾ سمن جون ڏاتيون گھڻيون هيون، انهن لوڪن سما حڪومت ڙاهڻ هر وڌي ٻل جو ڪم ڏنو.“ (Panhwar, 2011: 167)

سومرا حڪومت کان ٻو سندن ماڻت سما خاندان 1351ع سند جو حڪمران ٿيو پنهي خاندان 510 ورهي (1011-1522ع) سند تي حڪومت ڪئي، انهي دور هر سند هر وڌي صنعتي ترقى تي ۽ سند جو وڃچ واپار وارو تغلق وچ اوپر سان بېهير قائم تي ويءو.

سن 1522ع سماراج جوانت آيوءِ سند تي چنگيزي نسل جي ارغون خاندان جي حڪومت قائم تي ويءو.
ڪچ ۾ بني واري علاقئي کي آدم جي بني چوندا آهن، اهو جادم، سند جي سماڻن جو خاڻ طرح سان سمن جو وڌو أبو هو. جادم جي معني (جد = أبو + آدم = آدم) آدم جو أبو آهي، شاه لطيف انهي ڇادم سان گڏ سندس پيڙهي، مان پيدا ٿيندڙ هڪ سخيءِ ڏاتار، جڪري جي ساراهه ڪندي ڏاپي ٿي نتو، ان ڪري جو هن ڪري جوان انيڪ ڏيئن کي ڏائي ۽ ڏيو ڪرائي ڇڏيو، هن لينگهن هر لذيندڙن، آپن ۽ مسڪين ۽ ڏترييل لوڪي بهترین شalon اوڊايوون ۽ سڀني گهرجائي جا پيٽ پري ۽ انگ ڏك ڇڏيا.

داڪٽر غلام محمد لاڪي پنهنجي ڪتاب سمن جي سلطنه ۾ ڏنڍل شجري واري پتي ۽ ”جادم“ کي سمن جو وڌو أبو ڪري جاتايو آهي ت،

”اهو سند جي سمن جو وڌو ڏاڏو هو.“ (لاڪو، 2005: 2)

محمد ابراهيم جو ڪتاب، بقول زرتشت جي تعارف هـ لکي ٿو،

”اهو انساني معاشرو ۽ قوم ناهي، جنهن وٽ هڪ آدرشي انسان جو معيار ۽ مان ڪونهي، منهنجي ڄاڻ هـ، سند تي قوم وٽ به اهڙي انسان لاءِ پنهنجي ٻولي ۽ ادرش موجود آهي، اسان جي سدا حيات شاعر شاه لطيف مثال طور،“

”جان تو سامي آهين، تان وٽي ۽ وج مر ۾ وجه،
جود تنهنجو جڪرا، آهي ثاني سع،
نيه پيلو نج، خالص ذي كهين کي،“
(نشي، 2007: 12)

آغا سليم منهنجي ڪتاب ”لات جا لطيف“ سُر ڏهر ۽ سُر بلاول واري مضمون ڪوه هـ جهارين جڪرو، هـ شاه لطيف جي ڪلام هـ ساراهيل ۽ واڪاٿيل سند جي امر ڪدارن کي شاه لطيف جي شاعري ۽ جورومانوي پهلو وقار ڏيندي لکي ٿو،

”شاه لطيف جي شاعري ڇا گهٽا ڻخ آهن، هڪ تو رخ اهota آهي ته شاه رومانوي شاعر آهي.“ (سليم، 2008: 183)

آغا سليم ان ڏس هـ وڌيڪ لکي ٿو،

”ان هـ ماضي پرستي، فطرت پرستي ۽ لوڪ ڪدارن جي ڳڻن کي وڌاءِ سان پيش ڪرڻ به رومانويت آهي.“

(سليم، 2008: 183)

پروفيسير محرم خان وگهامل شاه لطيف جي سُر ڏهر هـ سُر بلاول وارن بيٽن جوبنياد، ڳاهن تي جڙيل قرار ڏيندي لکي ٿو،
”ڳاهن جي ستاءِ سادي، موضوع سادو ۽ انهن جو قلب پڻ قدر لچڪيدار ۽ وزنار آهي، سندن مضمون به واقعاتي بيٽن وانگر،
انهيءِ دور واري سند جي حدن اندر تيل تاريخي واقعن جي تذكرى تي بتل آهي، اهي ڳاهون ٿي آهن، جن هـ سومرن ۽ سمن
واري تاريخي دور جا اعتبار ڪرڻ جو ڳا ۽ مستند احوال ملن ٿا، جن کي مڃن لاءِ اسان وٽ معتبر تاريخي حوالا پڻ موجود
آهن.“ (خان، 2007: 218)

ڳاهن واري دور جي پچائي تي دعائي ڳالهيوں پٽ اچن ٿيون، جيڪي ڄام تماچي ۽ جي دهلي ڪوئي ٻڌائي بابت آهن، جهڙوڪ:
صلاح الدين، تماچي، ايندا سگه سري،
جوتا جهڙ جهپيو، پيس ڪوت ڪري،
(بليو، 1959: 106)

سند جي تاريخ هـ سند تي حڪمران جي ’ڄام‘ لقب کي هڪ مختصر بحث هـ داڪٽر غلام محمد لاڪي هن ريت سڀڙيو آهي ت،

”ڪاڻياواڙ جي راجا ڪرشن جي زال ۽ سند جي راجا سامبس جي ماڻ ڄام وٽي ۽ جي نالي پويان سند جي سم راج جي وڌ
گهرائي لقب ڄام، اختيار ڪيو يا سند جي ماڻهن ڪيس اهو لقب ڏنو.“ (لاڪو، 2005: 2)

جهڙن تر زرتشت جي ڪتاب زند اوستا هـ جاتايل آهي ت،

”اهو اسم تخليق ۽ نمو جي خدا جو آهي.“ (آزاد، 1989: 280)

ان جي پرائے ساڳي معني وارا قديم سند تي لفظ ’ڄام‘، جنم، اسان وٽ اچ ب عام آهن، سند هـ زرخيزي ۽ جي ديوتا سو، جي پوچا عام هئي،

‘چام’ به انگلیسی ‘Cham’ یا ‘Cham’ مکمل سُر آواز (الف) مان جزوی آ، اهو هک اکل آکلتو سنتو لفظ (Proto Indus word) آهي شاه لطیف اهو اسم اهو لفظ ‘چام’ بے انگلیسی ‘Cham’ یا ‘Cham’ مکمل سُر آواز (الف) مان جزوی آ، اهو هک اکل آکلتو سنتو لفظ (Proto Indus word) آهي شاه لطیف اهو اسم ‘چام’ خلقهار لاء کتب آندو آهي.

نَكْنِهْنَ چَانُو چَامَ كِي، نَكُو چَامَ وَيَا،
نَنْدِي وَذِي گَنْدِرِي، سَيْنَ آهَ سِيَا،
كَبْرَ يَلِدَ وَلَمَ يُولَدُ“ اَيَّةَ نَجَابَتَ نِيَا،
كَبْرَ كَبِيرِيَا، تَحْتَ تَمَلِّصِي چَامَ جَو،
(باوج، 2009ء: 283)

سند جي اهي حاكم پنهنجي گتن ۽ خوبين ۽ عوام جي اعليٰ نموني واري پرگور ۽ سهائتا کرڻ جي ڪري هن ڌرتيءَ تي ”ظل الله“ هئا، الله جي پاجه پرئي پاچي مثل هئا، انهيءَ ڪري شاهزاديفي کي انهن اڳان امله موتي ۽ ماڻڪ مثل انسان لاءِ چيوهه: ”کوهن جوارئين جکرو جهنون ذيهه دئيا ذيشي.“

سنت جا سما لوک وڈی سمجھے ۽ پرجمہ رکنڈڙ لوکن مان تمام مهان ۽ وڏا ڏاما لوک هئا، هنن اپرندی پران کان الهندي ڏانهن ويچي ساکري سان گڏ سچوستت جو الهندو پاسو ويچي آباد کيو. هنن لاءٰ تاريخدان طاهر نسياني لکي ٿو،
”سما پاڻ بزميندار هئا ت پوره هيوباڻ ئي ٿي ڪيائون، انکري چڱي ۽ طرح ملڪ آباد کري ورتائون.“

(فیضانی، ۱۹۸۸: ۵۹)

سند جا سما وذا داها، سخی ۽ پورهیت پرور هئا، هو اقتدار ۾ اچن کان گھوٹو اڳ کان سنت جي عام لوکن جا وذا ساڳاً لو سچ، راجن جا
هڏ ڏوکي، سخی ۽ سردار بتجي سامهون آيا هئا. شاه طيف هنن جي حاڪميٽ، چڱاين ۽ سخا واري گٿن جي واکان ۽ ساراه ڪندي ڊاپي ئي نتو.
هو سُر بِلَوْل مرجويٽو:

سما! تو سر چٹ، نات پاگلارا بُرس گھٹا،
گھوڑ تنهنجي گنج تي، اچي جال جگت،
جن جھتو ئي پچ، تن تهزي ئي بکيا.
(جنهوي، 2005: 391)

سما، سچي عرب دور 711-754ع) جي پچائي هباري دور جي بهتر زرعی مال جي سارسيپاواري بهترین ماحول جتن واري دور 854-1011ع) سنت جا سگهارا زميندا پاڳيا بشيا سومرا دور جي پچائي تائين زراعت حاكميت هلائڻ جي اعليٰ چان گئن حاصل ڪري چڪا هئا.

سما ۱۳۵۱ء سنت حا حاکم تبا ان قب و ب مفہیس محمد خان اک تھے۔
”سمن اہڑیہ روت ملک ناہیو، جو هر ہند کچ ٹی ویا، کتھی ب کا غیر آباد زمین کاند رھی۔“ (نسیانی، ۱۹۸۸ء: ۵۹)

”ڄامء ۽ عوام پاڻ ۾ هڪ ٿي ويا، سمن جي سارી سرس ٿي ۽ سند جي صاحبي سندن حوالી ٿي.“ (خان، 2007: 225) سند جي ايرندي مندائني درياه، هاڪڙي جي سُڪن کان پوءِ انونههٗ فطري للكار کي سما راج هن ريت منهنهن ڏئي، ماموئي فقيرن جي ڏنل امله صلاح جي عملی صورت حوئي ڏيڪاري، جيڪا هن بست مرڏنئ وئي هئي ته:

جم ویہجو مائھوئا، ننگر جی آذار پران آن پران نوان آذجو نجھرا۔ (ستی، 2006ء)

سمن جي راج، سکندر مقدوني (326ق.م) جي کاه کان گھٹوا ڳ ذکڻ سند پير اچي پختا کيا هئا. رحيمداد خان مولائي شيدائي كتاب 'تاریخ تمدن سند' ملکي ٿو.

”کانپاواز جي دوارکا شهر پر يادون جي نئين حڪومت کڙي ڪندڙ، ’ڪرشن‘ جي ستيں راتي ’ڄام وتيءَ‘ مان چاول پٽ ’راجا سامبا‘، مينانگر‘ تي سما ننگر، نالورکي ڪري ان کي پنهنجو تختگاه بٿايو.“ (شيدائي، 1995: 135)

ان ریت سنتو تهذیب جي پنهی دریاہن هاکڑی ۽ سنتو جي ڪختین تي اسریل شہرن پر 2500 ق.م. کان 1650ق.م. تائین فطري ڏرڪے ۽ زوال اچ کان وني چندر گپت موریا واري موریا راج حي اسریت وارو دؤر(184-321ق.م)، راء گھواراتي جي راج واري دؤر(500-641ع) ۽ سومرن جي دؤر(101-1351ع) ۽ پوءی سمن جي حکومتی دؤر(1351-1522ع) تائین اصل ۾ اهو سنتو جي انهن سمراتن جو دؤر هو، جن تمام قدیم دؤرن پر

دوتی شکاري، مالوڈ ۽ زرعی سماج کان وئي ارتقا ڪندي هڪ مک ۽ اهر مرحلي پر سندوسييتا جو بنياد وجوهي سندو سلطنت فائمن ڪئي هي. سند جا سمات حاڪم جن سندت تي موريا ۽ راء گهراٽن کان پوءِ سومرن ۽ سمن حاڪمن جي صورت پر ساندھ پنجن صدien کان وڌيڪ عرصو سندت تي حڪومت ڪئي. اهي سند جا گٽن سان پيرپور انسان ۽ پهڳاٽا حاڪم ثابت تي. شاه طيف سندت جي انهن سمات راجن جي سخا ۽ عطا، عوام لاءِ غريب پور هئُ جون سارا هون ڪندي تعريفن جا دريام ۽ واهز وهائي ڇئيا آهن. اهو ان ڪري جو شاه طيف پاٺ پنهنجي فڪر ۽ سوج پورهيت ۽ غريب طبقي جو ساتي ۽ ساتي هو. هتي سمون سورج جي مثال اپوري اچي ٿو، چئ رڳو سمي کي سونهين ٿي، هو وڌي پيرپور دريام وانگر اڌي ٿو، مائهن کي جام پاٿي پياري ٿو. هن سمي جي سارا هه تعريف ضرور تين گهرجي، ان ڪري جو هن گهراجائون جي گهرجن کي پورو گيو آهي.

أپريو آش کري، سمون سوچ جيئن
جىگ سامائي جکري، قرض کتىن تو کيئن
وچ گنگا جر سىئن، اوري کوه اذارئن.
(رامون، 2011: 540)

سما! تو سر چئ، نه ت پاکارا پرس پيا،
كېھر تنهنجي گېچىزى، اچى جال جكت
جن جيها پك، تن تيهانى لكتئ.
(شيخ، 2012: 167-168)

أذيميو اوژاه، لكين وهن واھرا،
سمى سرو چكايو پىئى شاهه گدائ،
راھوھ جي رهان، نكوبپ ن داھ،
ھوتىياتىھ هتاھ، وۇ پىن وجن واسنا.
(شيخ، 201: 184)

داڪترنى بخش خان بلوج لوک ادب جي ڪتاب گاهن سان گالاھيون، ملکى ٿوت،
”وينجو، وکيو چکرواهي تي ڏاتار آهن جيڪي قلعي جيدا ٻڳ ڪپزا ورهائين ٿا.“ (بلوج، 2004: 130)
شاه لطيف جکري جي ساراھم کرڻ لاءِ اتساهى تي جيكو ڪپزا ڏيندر ٽعالون دڪائيندڙ آهن.

كُوه، نه جهارين جکرو جنهن ذيه ييا ذيه،
جي لُٺا تي لينگهن پ، شالن پ سىئى،
سمى سىئى، طاماعو تار ڪئ.
(شيخ، 2012: 178-179)

ان ريت شاه لطيف سمن جي هڪ پئي سخى راھوھ جي بساراھ چهارڪري ٿو، ان کي جادم جکرو ڪري ڪونى ٿو.

راھو تنهنجي ريت، پرکندين ٿي پتري،
گهڻا گھورى چاڙھئا تو مسافر مسيت،
پچين ڪا نه وڌيت، جي آيا سى اڳيا.
(بلوج، 2009: 141)

سَيِّها سَرِير پ، راھوھ جا رهيم،
ٻئا در وسريم، ذئي جادم جکري.
(بلوج، 2009: 141)

ميين شاه عنات ڦ شاه لطيف اهو پنهنجي سماج جي عظيم انسان: سخى سپر چوئائي، راءِ ڏيماج چاوڙو، ڄام اوڊو
جکراتي، لاڪو ڦلاتي، وينجو، وکيو ڏاتار، جاڙي جو جکرو هشتند ٿياتي، سخى ڄام ڪرن ڦ سخى ساھڙ ڄام رونجو جي ساراھه وارو سجو
فكري سرمایو سُمنگ چارن واري مكتب کان سُث ڦ هجُو، واري پاڭي کي چڏي گنهي ورنو، ان کي پنهنجي اعليٰ فڪر ذريعي وذايو ۽
ويجهابو. ان بابت پروفيسر محمر خان جي مقالى ”سُمنگ چارن“ ۾ چاتايل هڪ ئي سٽ کوڙ آهي، جيڪا هوٽي ڄام جي ماتم طور منکور
آهي ت:

”پينگهي پائي لوڏ، سر سمى ڄام جو.“
(خان، 2007: 226)

ان کان علاوه سنت جي سٽ سورهه ڪردارن: پنرو بدامائي، لاڪو ڦلاتي، ڪاراٽرو سمو، ڄام اٽ وير، اٻتو اڙبنگ، پونشرو پاونگ، هوٽي
وريام بهن چارن جا ساراھيل آهن.
سائچکاويبيبا انبیا، مطابق: ”سمن کي نوح جي بٽ سامراج اوولاد چاٿائيندي هنن جا 200 پاڙا چاٿائي ٿو، جن هـ سمیجن جي راج مان،
ڏيراسما، اوناسما، صاحب سما، سنت سما شامل آهن.“ (Balfour, 1871: 59)

شاه لطيف جي مقابلی ۾ مييون شاه عنات، سمن جي اوڙکن جي حساب سان گالهه ڪري ٿو، چوٽ سما راج، سنت ڦ ڪچ، پنهي پاسي آهن،
سنت واراسما ”سنت سما“ سڏجن ٿا، جنهن ته انبیا واراسما چوٽاسما ڪونجن ٿا. مييون شاه عنات چوٽي ٿوت:

سمون سنت سمن هـ، جکري جھو نه ڪوء،
انو په، عنات چئي، ايو ائين هي چووء،
الا! اچى ڪوء، ڏڏ وڏو ڏان گھوري.
(بلوج، 2010: 233)

مييون شاه عنات، جکري کي بـ سمیجن جي نڪ مان چاٿائيندي چوٽي ٿوت:
سمون سمیجن هـ، جکري جھو نه هوء،
سيٽ چئي، سوالين کي، عاقل ائين هي چووء،

جن، گھر جي جن کي، تن کي ديان تو،
سام سمي جي هو، جيکي تئي جهان ۾.
(بلوچ، 2010: 236)

داسکرني بخش خان بلوچ ان بابت لکي ٿو:

”سرود بلاول ۾ ميدين شاه عنات سنت جي سخني ۽ سورهي سردارون کي ڳايو آهي ۽ پن سندن نسبت کي اهیان ڏنا آهن، جهڙوک: جكري کي هوئائي، ڄام هوئي جو اولاد ۽ ڪرن کي همئائي سٽيو ائس. ميدين شاه عنات جكري جي تعريف ۾ ”گھر گنگا جر راء، واري انوکي تشبیه جو وجود ۽ جكري جي سخاوت کي الاهي صفات سان تعبير ڪرڻ واري نكتي جواباني مبانی آهي.“ (بلوچ، 2010: 350)

سند جي سما راج جي انيڪ ڏاهن جنهن ريت ڏکين ڏيئهن ۾ سند جي ايمه لوکن ڏاء ولهـ. ڍڪ ٿي سامهون آيا ۽ هر طرح سان عامر لوکن ۽ مسکين ماڻهن جا پرجهلاتي بینا، وتن ملکي مهنداري توئي سخا وارو گن اتم ۽ اعليٰ درجي جو هو. هنن گھرندڙ طاماعو تار ۽ پُڪري ڇنڊيا، جن وٽ ڪائڻ ڏاء مُند جي توڻ جيئرو آن ٻڏ هوندو هو، سڀ ڀائجي پرياش ٿي خوش زندگي گذارن لڳا. هوسمنگ چارڻ سمن جي حڪومت نهن وقت سن 1351ع ۾ هڪ سُورهي ڄمار جو هو.

سمنگ چارڻ جو جنم شاه لطيف جي جنم واري سخاوت جو ذڪر هن ريت ڪيو آهي:
مان ڄامر اوڻي جكري جي مال ڏين واري سخاوت جو ذڪر هن ريت ڪيو آهي:

اوڻي جي ڏانن، کيهون ابر لڳيون،
رج پئي رائڻ، ڏاتار تت ڏنجي ويا.
(شيخ، 2012: 184)

اهي سما حاڪم ۽ سخني، عرب سماج جي سخني ‘حاٽم طائي‘ جهڙن سوبن هزارين سردارون ۽ سخين کان به متى هئا، شاه لطيف سندن اهڙن انساني گڻن کان ايندو مٿاڻ هو، جو هو انهن سخين جا نالا پنهنجي مُحڏ مرسلي فني سائين‘ جن کي به ڏيندي ويرم ڪون ٿو ڪري، چو ته انيءَ ڳالهه ۾ ڪوبه شڪ ڏ آهي ته اهي پاچه ڀريا، الله جي پيارن اوليائين ۽ پيمبرن وارا اوصاف رکنڌ بيٽه ۽ بي بدال انسان هئا جن پنهنجي وطن ۽ وطن واسين جي سك ۽ سانت ڏاء سگهه، ۽ وٽ کان وڌيڪ پتوڙيو. اهي هزارين لکين حاتمن کان گھتو گھتو متى ۽ متير وير ڏاتار هئا. هو غريب پرور هئا ۽ جن وٽ مُند جي ڪاد خوارڪ ڏهوندي هيئي، تن کي ڏيندر ڻ دانا هئا.

پانڀ سين نه پاڙيان، سئين ٻئا سردار،
اهي مِثُل مينه جي، سخني تنهنجي سان
حاٽم هڙڻ هزار، جھڙ تنهنجي جهڙئا.
(بلوچ، 2009: 140)

جي تون آساؤ آئيو ته وَنَه جكري لائي،
متان وَهُوَ وجائين، ڪنهه پئي در واجهائي،
سموي سامائي، ڇننا لئي چارڻين.
(بلوچ، 2009: 140)

جي تون آساؤ آئيو ته وَانَه پانڀ پايس،
گھوڙا هيوَ هشائ، وئي آئُه وئلن،
پرينهين پياس، سٽي سخاوت جي.
(بلوچ، 2009: 140)

جن جهاريو جڪرو ويله ته وڃي،
سمو ته سڃي، جي آن تويها عالم ۾.
(بلوچ، 2009: 143)

انهي ڏڪي دفر ۾ جنهن سند جوهه ڀرئي مندائني درياـ هاڪڙي کي انت ايو، اهڙي ڏڪي وقت ۾ اهي سما جنگ جوان، انهيءَ بريت ۽ سُج ۾ هڪ اهڙي مني پائيءَ جي تلاءِ مثل بتجي عوام جي سامهون آيا هئا، انهيءَ سُر تي رست شرط پير ثري پوندا هئا ۽ اچ اهي ويندي هيئي. شاه لطيف انهيءَ تلاءـ ويري جي امر حياتي ۽ ڏاء بـ دعا ڳاهي ۽ چوي ٿو:

الله! جنگ جين، آجي جيني گهاريان
شال مـ سـکـي وـيرـ جـئـانـ پـهـيـ پـينـ
مـركـڻـ اـڪـئـينـ، جـنـ ڏـئـيـ مـؤـنـ ٿـئـيـ.
(بلوچ، 2009: 140)

پـيرـ پـريـنهـينـ ٿـئـاـ، اـينـهـينـ لـئـيـ اـچـ،
وـيرـ منـجـهـ سـجـ، ڪـرـ لـئـيـ رـڻـ اوـڪـارـئـينـ.
(بلوچ، 2009: 140)

سموري لطيفي ڪلام جي اها ڀيتا انهيءَ آڳاتي دفر جي تاسارن ۽ اجيارن انسانن ڏاء هن سما راج جي ڪيل ڪاوش جي بـيمـثالـ ”جهار“ ۽ ساراه، جهڙي آهي. شاه لطيف مقصد واري ڪيف کان سوء دنيا ۾ جيئن کي اجايو ٿو سمجھي. اهو ڄام ڪرئي هو جيڪرا ڌامو ڪائي سون قـزاـ وـسـائـيـ چـڏـيـ ٿـوـ.

جي ادمئو آج، ت وستنو سون- قُرئين.
 ڀان تهين ذي هچ، جال يئيندي جکرو.
 (باق، 2009: 140)

هئان جادم جکريه وئي پوءِ مَ وچ،
 اچو آيا نچ، سمي وائي وات ۾.
 (باق، 2009: 142)

هئان جادم جکري، وقتِ وج مَ پوءِ
 پي پي سو پُر ٿئي، جو حاتم پاسي هوءِ
 ڪيف ڏاران ڪوءِ، جئي کو مَ جهان ۾.
 (باق، 2009: 142)

دُکو دارونَه هيكَتو، جي وڪامي پَنَمِ،
 سمو دَمَ قَمِ، تو جال پياري جکرو.
 (باق، 2009: 142)

دُکو دارونَه هيكَتو جي وڪامي نيلَ،
 سُمو ڄام سبيل، تو جال پياري جکرو.
 (باق، 2009: 142)

اهي ساڳيا منظر ۽ رنگ ڄام ڪرن جي سخا جا جيڪي تيرهين صدي ۽ جي وج ڏاري سُمنگ چارڻ اکيئن ڏنا هئا، ٿي ئي سو پنجاه ورهي
 پڇاڻان سند جي اساسي ادب جو حصو بتجي امرتني ويا. سُمنگ چارڻ چوي توت:

جي متو مگڻ نام ڪو تان سمي نه آهي سون
 ڪرن ڄام ڪرو چُتي ڦلن مُك جيئن.
 (خان، 2007: 231)

شاه اطيف ڄام ڪرن جي سخني هئن تي اعليٰ يقين لاءِ چوي توت:
 اکين سوئي اوڙکئو جو ڪندين سوم ڪرن،
 ماڻه منهنجو من، ڄام پسنڌين پٿو.
 (باق، 2009: 140)

اهي سما سنت جي سمورن راچن جا 'جادم جکرا' آهن ت 'راهو' به آهن، جن جي ريت دُور ڏيئن ۽ پراھين ڪتبن ۾ پتري آهي، اهي پوش
 پاڳارا - تاجر ب آهن، پيلار ۽ ڊاڳي جهڙين هاڪڙي جي ڇاڻن جا دور ڏيئي آهن، اهي مُنْ ۽ مسڪين جي اچي خبر ۽ سار اهن ٿا، اهي هڪ وڌي
 مني سَر، مثل آهن، جتن هرڪو اجيارو اچي پُر ٿئي تو. اهي سما چڻا مڙس، ساڳا هو سجن هئن سان گذ، ڪوين ۽ ڪنگالان جو دلاسو ۽ لهن جا
 وارث ۽ وڙ آهن. اهي ڳهڙ ڳائيندڙ - منو ڳالهائيندڙ ۽ ڪچ جي اڳوڻن مُهڙ سخني سردارن کي به ملهائي ويندر آهن. شاه اطيف انهن جي ساراهن مان
 ڊاپي ئي نٿو، اها پنهنجي سماج جي عظيم انسانن جي وڌي اعليٰ ۽ پرشور ساراهه آهي. شاه اطيف انهن ڏلتارن کي ولائي ولابت واري پيميري ڳڻن
 ۽ اوصافن واري تشبيهن ۽ استعارن سان معمور توڪري.

ڏئي جادم جکري، چِت پئا چڙهن ڪين،
 سمو تَن سارون لهي، جي مُنا ۽ مسڪين،
 انهين مل مُيئن، لئي سار سين جي.
 (باق، 2009: 142)

سُر نهارج سپُرُو تَر تَر ڪيم تَرس،
 ڏيئندي لک لَطِيف چئي، راج راهوَه جي رس،
 ولها جنه ونهيان ڪتا، پاگ تنهين جي پُس،
 ڪوڙين لاهي ڪس، جي ڳالهائي ڳاڪ ڪئي.
 (باق، 2009: 141)

سُمو سخاوت جي، وٺو پُجيو پئ،
 ڪونشو ڪنگالن کي، ڏئي دلاسا در،
 مٿي ولهن ور، ڏيهائي ڏلتار جي.
 (باق، 2009: 141)

سُمو سوائي، ٻهون پئنئان اڳرو
 دانه جي دڦبار، ورئي ايءِ وائي،
 ڳهڙ ڳالهائي، مُهڙ سڀ ملهائي.
 (باق، 2009: 141)

اهي سڀ ڪبرائي وارا ڪم ۽ ڪارناما آهن، جيڪي واحد هستي ۽ باجهاري ڏئي ڪي سونهن، پر اهي گڻ جنهن انسانن ۾ اتم درجي وارا اچي وڃن ٿا ت، تنهن اهي عظيم انسان، ”ڪبر ڪريا، تخت تمажي ڄام جو.“ وارابيون ساکون ۽ ساراهون لهن ٿا انسانيت جي عظمت جي محراجان ۾ هن جو هتي ۽ هتي اوپنومقام، دائم ۽ قائم رهي ٿو. ان ڪري جو هودکين ۽ ڏولائڻ ۾ اچڻ وارين سامن، کي سڀاري ٻڌندڙ ۽ انهن سُڪ ۽ سلامت ۽ لاڳانگون ۽ ترازوون کشي ڏاين سان ورڙهن ٿا. اهي پنهنجي وطن جا عظيم انسان پنهنجي لجن جا رکوال وڌي اجهي مثال آهن.

سُرئین جي سُك لئي سانگ، کنهی سردار،
جي ٿيون ابڑي آڻا، سڀ سُنگ نه ڏيندينون سومريون،
(بولج، 2009: 145)

أَبْرُو اكِهامَنْ ۾، سَبَزْ جَهَنْ بَلِي،
سَيْ پَتْ كَهَنَهْ نَهْ پُوتَّا، جَيْ تَوْ يَزْ بَلِي،
سَمُوْ سَانُونْ مَيْهَهْ، جَهَنْ بَجُونْ تَوْ دَلِي،
أَچَنْ جَيْ وَلِي، تَنْ بَوَّ بَخْشِي بَثْ ذَهِي.
(بلوج، 2009: 145)

تۇن اوپىن تۇن اويدىكىو، تۇن آجىھو، تۇن آكى،
هېت پۇش تۇنهنجو شىكىيۇ، مەند بې تۇنهنجو مالاگى،
سى لۆزىيۇن دىن نە للاپ. جى آجىھى آيۇن ابزىي.
(بىلۇق، 2009ع: 144)

سَمُوْ تَنْ سَدْ كَرِي جَنْ تِي وَذُو وَبِرْ
أُتْيِيْ تَ آجِيْ شِيَانْ، پَاءِ پَاكُوقُوتِي بِيرْ
تو رَهْ بِشو كِيرْ سَرَثِينْ جَا سُونَا سَهِيْ.
(بولج، 2009: 144)

هن دا تارن کان پوء سمن جي آخري دور کان گھتو پوء مغل دور ۾ پنري بدماتي جو سورهیائي سان پُرکردار نظر اچي تو. شاه لطيف هن کي ذكين حالتن ۾ سد کرتن ۽ پنهنجي ئي مغل شاهي واري ڏايد ڏمرجي زمانی ۾ وري واپس اچن لاء سديندي، سڄا سارا ٿي بيت چيا آهن:

* اج گھرجین یار! بداماٹی پنرا،
* اج گھرجین هت، بداماٹی پنرا،
* اج گھرجین تُون، بداماٹی پنرا.
(شیخ، 2012: 268)

شاه لطیف سُرِب په بلاشک انهن پنهنجي سماچ جي گهٹگهرن ۽ خلق جي خادمن لاءِ چيو آهي ته، "اهي سمورا سچن تورتکه په ذرتی جيئدا وذا ۽ ڳپورا انسان آهن، هنن عظيم انسانن کي ڪنهن پاسنگ (ائل) جي گهرج نه هوندي آهي. سندن هر ادا ۽ عادت عنبر جهڙي خوشبودار ۽ واس ورنی آهي، اهي سچي لوک کي 'ساذين ۽ وڌين' تا ۽ سندن سارستپار ٻڳوور لهن تا، اهي عظيم انسان وڌي سهپ ۽ برداشت وارو مزاج رکندر آهن."

قر جينو ذئون، پاسڪ مور نه پيچتا، عادت هبَر جوڙي، ساڏن لوک سندون، جيڏي يڙ ذيوُن، تيتو سهندل سپرين. (پاوج، 2009: 300)

* بداماتی پنري جو وڌيک احوال باب پئي ۾ ڏنل آهي.

باب ستون:

سندي کلاسيکل شاعريه جا سماجي - فكري روپ **(شاه عبداللطيف جي کلام جي روشنیه هر)**

سندي کلاسيكي شاعريه جو سچو تاجي پيتو سنت جي لوک ادب واري کھاثين، ويدانت ۽ تصوف جي مختلف ذارائين جي فكري اثنائي تي آذاريل آهي. قاضي قادن کان وئي، شاه عبدالڪريم، شاه لطف الله قادر، مبيون شاه عبات ۽ شاه عبداللطيف پيائى تائين ۽ ان کان به اڳتى اهو ساڳيو تصوف جو رنگ مختلف وردن سان نزوار نظر ايندو. انهى جوبنيادي رنگ 'وحدت الوجودي' آهي، جيڪو ويدانت کان وئي اسلامي تصوف هر پترو آهي. شاه عبداللطيف جي کلام تي پهرين داڪوريت جي دگري حاصل ڪندڙ ايج. تي سورلي پنهنجي تحقيقى مقالى پٽ جو شاه، (Shah Abdul Latif of Bhitt) پ، شاه جي کلام پ لکي ٿوت.

"شاه عبداللطيف جو تصوف فلسفيايو تصوف هر آهي." (سورلي، 2005: 285)

شاه عبداللطيف جو ذرپو تصوف فلسفيايو آهي، پر هن جو سمورو کلام زندگي جي هر رخ واري فكر ۽ فلسفى سان پرپور آهي، ان هر اهي سمورا فلسفيايو نڪتا نزوار آهن. جيڪي اج جي دنيا کي امن ۽ انصاف واري وات ڏانهن وئي وجين ٿا.

مولانا ابوالکلام آزاد، کتاب، فلسفو هر فلسفى جي مختصر وصف هن ريت ڪري ٿوت.

"فلسفو شين جي اندر ۾ لکل ڳجهن سببن جي ڳولا جو علم آهي جيئن اسان جي فكر ۽ عمل ۾ هڪڙو کامل ڳاندڻاپو ۽ اتحاد پيدا ٿئي." (آزاد، 2015: 64)

شاه لطيف پنهنجي سماج ۽ هن دنيا جي بهترىهه لاءِ فكر رکندڙ انسان هو، هن جو سچو سماجي فكر ۽ فلسفو هتي جي لوکن کي محبت ۽ پيار، سماجي ۽ قومي ايڪي، اتحاد انساني ۽ ترقى بني آدم لاءِ هو. ان لاءِ هن اهڙو رسالو جوڙيو، جيڪو پنهنجي تاجي پيٽي هر فكر ۾ هن لاءِ اجنبى ڏهو، اهو سچو سماجي فكري تاجي پيتو پنهنجي ئي سماج جي لوک کھاثين مان کتني جوڙيو هو.

هن هر قسم جي پٽ کوهه ۽ استحصلان کان پاڪ دنيا جوڙڻ وارا خواب سجاڳ اکين سان روشن ڏينهن جي سوجيري هر ڏنڌا ۽ پنهنجي ماڻن ۽ دنيا جي انسانن لاءِ پريم، عدم تشدد، عالمي ڀائپي، سُڪر ۽ ستائي، سهپ ۽ رواداري واري انساني سماج جوڙڻ جي ڳالهه ڪئي آهي. اهي سمورا نڪتا شاه لطيف جي سمورا صوفيايو تصوف هر جابجا نظر ايندا آهن.

7.1 پريم ۽ عدم تشدد:

شاه عبداللطيف جو فكر ۽ فلسفو عالمگير آهي. هُو سنت سان گڏ سچي دنيا جي انسانن سان پيار رکي ٿو ۽ هُن لاءِ سڪر ۽ ستائيه، خوشحال ۽ آبادي جو وڌو دعاڳو ۽ تمٺائي آهي. هن سُرسارنگ جي سڀ کان وڌي سروه هر سچي عالم جي خوشحاله لاءِ دعا گھري آهي، هن کي اها ڄائيه وڌي پرجه حاصل هئي ته ڏڪر ۽ ڏولا انسان مان انسانيت ڪي ڇنڍيدا آهن، هو پنهنجي فكر ۾ سچي عالم جي سڀ پستي ڪندي، هن دنيا کي امن امان جو گھوارو بٿائڻ وارا خواب اٿندي نظر اچي ٿو، شاه لطيف سُرسارنگ، هر چوي ٿوت.

سائين! سدائين ڪرين، مٿي سٽ سُڪان

دوست مِنا دلدان عالم سڀ ۽ آباد ڪرين.

(بلوچ، 2009: 414)

7.1.1 پريم:

انسان هطري طرح سان محبت ڪندڙ انسان آهي، هن جي ضرورتن ۽ حاجتن جي چڙواڳ خواهشن هن معاشري هر نفسانفسى واري صورتحال کي جنم ڏنو آهي. شاه لطيف جو سمورو کلام محبت واري اعليٰ پر شعور خواهشن ۽ آدرشن تي جزيل آهي.

شاه عبداللطيف جي کلام ۾ پريم لاءِ ڪيترائي نعم البدل لفظ ڪتب آيا آهن، جهڙوڪ: نيه، پريم، سڪ، محبت، پريت ۽ لُون وغيره، هُن 'سُر ڪوھياري' جي هڪ بيٽ ۾ لُون کان بغير جيڪو (هئڻ ۽ جيئن) وجود آهي، تنهن کي حيف چيو آهي ۽ محبت جي منزل پري هجڻ تي بُأن کي ترك ناهي ڪرڻ ۽ سڪ جوسفر سدائين جاري رکڻ جي تلقين ڪري ٿو."

مَنْزِلُ دُورَ مَمَّ، چَدَ مَسِيرُ سَكَنُ جَو

لُونُ جَيْ وَاتَّ مَلَّ، لُونُ رَهَ حَيْفَ هُونَشَ کَيْ.

(بلوچ، 2009: 230)

اهو ساگیو بیت توری لفظی قیرکویر سان 'سکن'، بدران 'لکن'، 'حیف'، بدران 'حرف'، واری بهتر صورت پر فقیر امداد علی سرایی، جی گولیل بیتن واری ذخیری 'امله ان توریا'، هن ریت موجود آهي:

مَنْزِلْ دُورْ مَ مَتْ، چَدْ مَ سِيرْ لَكَنْ جَوْ
لَثُونْ جَيْ وَاتْ مَ لَتْ، لَثُونْ رَهْ حَرْفَ هَنْتَ كَيْ.

(سرایی، 1985: 01)

داکتر نبی بخش خان بلوج شاه لطیف سودو مختلف شاعرن جی کلام تی آذاریل کتاب 'سپ رنگ'، هک بیت پر کاری پائی، رهندی بپنهنجی میناج، نیشنج بابت سونهنه، جی وٹ جو مثال ڏنو آهي:

کاری جیئن کرن، ونگ مزیئی واسیا،
پر سونهنه جیئن سیشن، منو ساءه نه منیو.

(بلوج، 2012: 67)

شاه لطیف مجسم محبت جا پیکر پنهنجی شاعری، گھڑیا آهن، جنهن جوسروپی روپ اصل پر هویان ٿي هو. شاه لطیف سر مومل راتی، هچوی تو، "جوگیه تی پوریه ریت نیه (محبت) جی سجاوت تیل آهي." شاه لطیف وت کاکے محل جو تر، سکے پریت، پیاره محبت جو عین مرکز آهي. جنهن جو لهرن جی اچل مان نیه نزوار نظر اچي تو، جتي پیار گھڙجي به تو، اتی ریگو محبت جو ذکر ٿئي تو."

جوگیه تی جڑا، نسوروئی نیه جو.

هَلُو هَلُو كَاكِيْ تَنِّي جِتِي نِيَهِ أَچَلِ.

هَلُو هَلُو كَاكِيْ تَنِّي كُوْزِجي نِيَهِ.

هَلُو هَلُو كَاكِيْ تَنِّي جِتِي نِيَهِ پِچَارِ.

(بلوج، 2009: 255)

7.1.2 عدم تشدد:

سنڌ ازل کان عدم تشدد جي ذرتی، رهی آهي، ان جو مک ڪارن، سنڌو مت، شوازم رهيو، شو جيڪو پريم جو خدا (God of Lov) آهي. ان کان پوءِ سنڌ تي جين مت پتمنت جو ودو اثر رهيو، برهمنش جي دور تائين سنڌ واسين جي گھٺائي پتمنت ۽ جين مت سان واڳيل رهی. ان کان پوءِ اسلام سنڌ پر فاتحانی نموني داخل تئيو، پر هن جوهه ک خوشگوارنُ سنڌ پر وحدت الوجودي تصوف، جي صورت پر حاوي رهيو. ان ریت سنڌ جو مجموعي ڪردار انسان دوست رهيو آهي. ان جو ودو اظهار شاه لطیف جي کلام جي فکر ۽ فاسفي مان ظاهر آهي. هو چوی تو، پائي کان کمان، پر ميان! ملر م مون، مون هر آهين ٿون، مستان تنهنجوئي توکي لڳي.

(بلوج، 2009: 69)

شاه لطیف سرین من ڪليان، هر غلط ڳاله جي وردندي ڏيئن کي منع ڪري تو، ۽ پتاڻي تو، جيڪو اڳائي ڪندو نقصان اهوئي حاصل ڪندو، ڪينور ڪندڙ پنهنجي جهولي، هر کي ڪين ڪتني ويندو.

هو چونئي، ٿون مَ چُوكَ، وَاتَانَ وَرَائِي،

اڳهين اڳائي جو ڪري، خطا سو ڪائي،

پائند هر پائي، نشو ڪيني واري ڪين ڪي.

(شين، 2009: 95)

7.2 سهپ ۽ رواداري:

شاه عبداللطیف جي سوانح مانئي صاف ظاهر آهي ته ونس سهپ ۽ روادي، وارو گن سوابيو هو. هن سنڌ جي مسهپ واري انهيء دور جي ماحول پر ڪيئن پاڻ کي ۽ پنهنجي جماعت جي هئين کي جيئن ان ڏنو ۽ پنهنجو پيغام مکمل نموني ڏيئن پر سويارو تئيو. اهو سڀ ڪجهه شاه لطیف جي اعلي شعور ۽ سهپ واري روبي جي ڪري ممکن تئيو.

7.2.1 سهپ:

اهو انسان جوهه ک تمام اعلي مهذب رويو آهي ۽ انسان سهپ وارو گن تنهن اختيار ڪيو، جنهن 'انسانی اتحاد'، 'ايڪتا'، وارو تصور هن جي ڏنهن هر پختي پيڙه جو ڙي ورتني.

محقق اوائل کتاب 'Dancing Shadows'، هر سنتو تهنجي جي ڳاٿان انسانن هر سهپ ۽ ذيرج وارن گن جي ساراه ڪندی لکي ٿي ته،

"هتان جا ماڻهو انهيء ڪري ڏاڍا مشهور هئا ته وتن ذيرج ۽ سهپ هئي. ان کان سوءه هو مختلف خيال ۽ نظریا رکنڌ ماڻهو هئا

۽ هو منقاد نظرین تي بحث مباحثا ڪندار هئا هئا." (Aoumiel, 1994: 8)

شاه لطیف 'سُر آسا'، هر سر جمن هر سهپ هئي ايڪتا جوهئ، ڏمر کي ڏک جو پاسو قرار ڏيندي نؤرت ۽ صبر هر سُكن جي هئن جا سبق

ڏيندي چوي ٿوٽه

ئئي ڪمي نهار تون، ڏمَر پاسو ڏمُك،
منجهان صير سک، جي سنوارئا سمُجهين.
(بلوچ، 2009: 348)

هو چوئئي تون مر چئ، واتن واري وئي،
سيِن سِين سيد چئي، من ماري ڪري ميئ،
ڪاند وڌو ئي کيئ، ڪيني منجهان ڪيئ ٿئي.
(بلوچ، 2009: 348)

جيڪي ڦٺائون سو سِر دئي سهه جندڙا،
مر چو ڇٺائون، ايئ ٻئن ڳڌيو سچئين.
(شين، 2000: 93)

شاه عبداللطيف هڪ صوفيءَ منش هئڻواري حيٺيت ۾ رواداريءَ جا اتم گئڻكنڙ انسان هو. هُن لاءِ تمرءِ وڳند فقير پنهي لا، ساڳيو پيارءِ حب وارو جنبوهو.

7.0.2 رواداري:

شاه عبداللطيف پنهنجي بنادي فڪر ۾ وحدت الوجودي صوفي هو، ان ڪري هو پاڻ رواداري جو هڪ اعليٰ مثال هو. هن پنهنجي ڪلام ۾ بنا ڪنهن متڀيد جي سند جي ماڻهن جي قيمم منهٻءِ يوگ تصوف، جي جوڳين، ساميين، سناسين، ڪاپڙين ۽ ٻين پيروڪارن کي ڳايو ۽ واڪائي آهي.

* جا اسلاما اڳي هئي، سا سٺائون ٻانگ.
* جوڳيترا جهان ۾، نوري ۽ ناري.
* نانگا ناني هلنا، لوڪان ڪري اڪ.
* روح ۾ رهين رام، پهرين ٻولين ڪين ٻيو.
* قوت ڪڙايا ڪاپڙي، طعام نه طمدار.
* مهيسى معمور، وجي ڪالهه ڪل ٿئا.
(بلوچ، 2009: 308-322)

شاه عبداللطيف سجن سارن تن سُرن: کاهوزي، پورب ۽ رامڪليءَ ۾ سنتومت- شوازم، وارن مهيسى، جوڳ پئي، جيني، ۽ ٻڌ ڀڪشون، جو سدن طريقي موجب ذكر ڪيو آهي. جن جو مت اصل ۾ توحيدي، ويدانتي ۽ وحدت الوجودي هو ۽ آهي. هن انهن کي ساراهي پنهنجي فڪري طرح سان روادر هئڻواري حيٺيت کي ثابت ڪيو آهي، شاه لطيف جو هنن يوگ پئت، وارن تي تمام گھتو ڪلام چيل آهي ۽ ڪن ٻين سُرن ۾ بهنن جي ڦالن سان پنهنجي ڪهاڻين جي ڪردارن کي ساراهيو آهي. جهڙوڪ: مومن راثي واري سُر راثي ۾ راثو، جوڳي ۽ ساميءَ صورت ۾ نروار ٿئي ٿو. شاه لطيف چوي ٿوٽه.

* جوڳيءَ تي جڙاءُ نسوروئي نيه جو
* سچ ايرڻدي جا ڪري، ساميءَ سا وئي،
* ڪالهه گنيوسون ڪاپڙي، جهڙو ماهه منير.
(بلوچ، 2009: 254-253)

ان ريت اهي جوڳي، ڪاپڙي ۽ ساميءَ سُر رامڪليءَ، سُر پورب، مان پاھر نكري شاه لطيف جي ڳچ ڪلام ۾ پنهنجي سمورين خُسنائين سان موجود ۽ متحرڪ نظر اچن ٿا.

7.0.3 فڪري ڏاهپا:

انسان بنادي طرح سان هڪ سوچيندڙ جانور آهن، هُن جيڪا ترقى ڪئي آهي، ان ۾ هن جي فڪر ۽ ڏاهپ جو حصو مڪمل نموني شامل رهيو آهي. انسان نه رڳو پنهنجي ذات لاءِ پر سمورن انسانن ۽ هن دنيا لاءِ صدين کان سوچيندڙ هي جهان ٺاهيو آهي ۽ ان کي وڌيڪ بهتر ڪري رهيو آهي.

7.0.3.1 فڪر:

شاه عبداللطيف جي ڪلام ۾ فڪر ۽ ڏاهپ جي انيڪ رُخن جو مڪمل غلبو آهي. هُن جي ڪهاڻين جو هر ڪردار سوچي ٿو ۽ پوءِ عمل ڪري ٿو. انهن ڪردارن ۾ فڪر، خيال ۽ ساجاها پرپور نموني موجود آهي. شاه لطيف سريمن ۾ فرمائي ٿوٽه، جئي دُور دُرڊ جو سُڪ سُور پڙهن، فڪر ڦرهي هئ، ۾ مات مُطلع ڪن، پئو سو پئن جنه ۾ پئن پرينءَ کي.
(بلوچ، 2009: 72)

فڪر سين ڦيراء، ته همه کي حق چئين.
(بلوچ، 2009: 351)

شاه لطیف جو هی بیت ته عجب معنی رکندر آهي ته، اهي شاگرد جيکي پاڻ کي بدگمان ڪري ظاهر ڪندا آهن، پر اهي به فکر هر فنا هوندا آهن، هن جي اندر هر تعليم جو تير ڪپيل هوندو آهي، هو حق وارو حرف دل هبار بار بيا دهرائيندا آهن. هو چوي ٿو ته.

حُرَفْ ظَاهِرٌ كي تعلیم جي، کرہ اندر کاني، حقاني، دور گاؤں مل۔
 (بلج، 2009ء: 51)

7.3.2 ذاہب:

شاه عبد اللطيف ذاہپ کی ڈکن سان راست متناسب رکی ٿو، جیترو انسان ڏاھو هوندو آهي، هو او ترائي ڏک ڏسي ٿو.
جنهن ته بت مه ڏاھي ۽ باجهه، جو وڌو جو ٻڌايل آهي، بت مت جي وڃيار آهن ته.

”ماتهوئه کی مکمل ۽ تریل تکیل هجٹ لاءِ ذاھب ۽ پاجھ بنهی ۽ کی وذائتپوندو.“ (تمیکا، 2017: 94) حضرت یونس ﷺ بات’ Book of Job، ملکل آهي ت.

”نیک انسان سدائیں مشکلین پر ہوندا آهن، ان ہوندی یہ اللہ جی حمد یہ ثنا یہا کندا رہتا آهن۔“

(Aoumiel, 1994: 50)

شاه لطیف چوی ټوت، ”ای اللہ! آئُ ذاہی نہ ثیان ها، ان کری جو ڈاهیون ڈک ٹیون ڈس، مون سان منهنجی محبوب منهنجی سادگی ۷۴
پال پلاپا آهن.“

ألا! ذاهي مَ ثيَان! ذاهيون ذُكْرَ قَسَن،
مُون سِين مُون پِرين، يورائيَّه مِن يَالْ كَگَا.
(بلوج، 2009: 272)

شاه لطیف هن بیت پر 'لیلان' جی کردار کان هئی کری هک وذی پس منظر پر اما گاله بیان کری تو ته ذاها انسان تمام چاثو ۽ حساس هوندا آهن، انکری ھوزمانی جی هر غلط روایت ۽ گاله کی محسوس کندا آهن ۽ ذکارا تیندا آهن.
وڏن ماڻهن کان ئی وذیون چُکون ٿیدينوں آهن، ذاها انسان ئی وڌیک عذاب پوگیندا آهن، شاه لطیف پنهنجي ڪھاڻين جي هک ڪدار، بایت سُ لیلان، مر جھوی ٿئے ته.

ڈالجہ پیغمبر کا شہر نے مذکورہ مناجہ سچان (بلح، 2009ء: 272)

٧٤ طن اسپری

شاه عبد اللطيف پنهنجي فکر ۾ مکمل نموني وطن دوست فکر رکندر انسان هو، مارئي بظاهره هڪ ذويي ۽ ذاتوند لوکن جي لوک ڪهائي ۽ جو ڪردار آهي پر پنهنجي بنيا دي جوهر ۾ هڪ حب الوطنى جي جذبي سان پيرپور اعليٰ ڪردار آهي. هن سُر ۾ شاه لطيف وطن لاءِ ڪيترا ئي لفظ استعمال کيا آهن جزووک: ملين اوءِ وطن، ويٺه، سائڻه، مليين، وغيره.

مَأْوَى مِنْ مَلِيرْ جَا، سَارِيمْ سَيِّئِي،
حُبُّ الْوَطَنْ مِنْ الْاِيمَانْ اَنْدَرْ اَهْيَيِي،
پَكَنْ بِهِيِي، پَسَانْ شَالْ پِهْوارْ كِي.
 (قليل، 2007: 592)

واجهائی وطن کی، آئے جی ہت میاس،
گور منہنجی سومرا، کچ پھوڑن پاس،
ساری دین سرتیون، منجوان ولین واں،
میائی جیاس، جی وی جی مڑھ ملیر ذی.
(بلج، 2009ء: 360)

واجهائی وطن کی، سلیمانی سانے تیناں ہی سر ساتھی سامون، منہنگو نج میان مقامیاتی ماروئیں، وجی تر تیان، میانی جیان، جی وجی مڑھ ملیر ذی، (بایو، 2009: 360)

مرڻ کان پوءِ وطن جي متى ۽ دفن ٿيڻ، چڻ امر حيلاتي مائڻ وارو تصور شاه لطيف وتبنه انوکو ۽ نرالو، اُتم ۽ اعليٰ سوج وارو آهي.

7.5 حُسْنٌ آزادی:

شام عبداللطیف و ت هسن ئ آزادی جو هک الگ ه منفرد استعارو سر مارئی ه ملی تو، مارئی، عمر کوت ه اچی کری هسن،
وچائی ویهی تو، هن جی وجود ه کان۔ عیب اچی تو ویجی تو، هن جو سموریون خوبیون جیکی هن جی آزادی دنارکی ئ دوئی جیوت واري آزاد

شاه لطیف جی مارئی جوهن بیت ۾ مکمل فکری اوج اچی ویچی تو، هو چویی تی ت، ”منهنجيون سموريون خوبیون ختم تی ویون آهن، چوته آگه قید تی ڪري سمورو حسن، سمورو ’كمال’ وجائي ویني آهيان، آخر ۾ هُوَ ’جمال’ (حسن = آزادی) جي گھر ڪري تی ت، ”مون کي جمال (حسن) آزادی ذي تهوجي پنهوار کي ڏسان.“

سونه وڃائِ سومرا، ڪوچو ٿئه ڪمآل،
وچان ڪيئن وٽئن ذي، هِئزو وئي حل،
جي مون دين جمل، ت پسان منه پنهواز جو.
(بلوچ، 2009: 357)

ملک محمد جاھسي (1464-1542ع) نديي ڪند جي ڀگتي شاعريه هك وڌو نالو آهي. هن جي چيل مشنوي جھڙي ڪوپتا پدماءوت هك طوطي جو هيرامن، نالي سان ڪردار آهي، هو قيد مان نكري اذامي وڃي تو ۽وري جملجي جنهن بازار هك وڪامن اچي تو، تنهن هك برهمڻ ڪيس خريد ڪرڻ وقت، ساش سندن خوبين ۽ ڳلن بابت سوال ڪرڻ تي هو طوطو وراثي تو،
”جنهن خوبين وارو هوس ته آزاد هوس، هاڻ هتي وڪامجن آيو آهيان، مون هم خوبيون هاڻ ڪتري رهيو آهن.“

(استوا، 1998: 19)

شاه لطیف هن بیت ۾ مارئي جي واتان چورائي توه، ”محبت جي زنجير ٿئي ناهي، پراوه جا زنجير ٿئي ۽ لهي ويندا. منهنجي وجودت ۾ وڃهيل زنجيرن جي تالن جون ڪنجيون، منهنجي سچن وت آهن، هو جنهن هو گھرمن مون کي آزاد ڪرائي سگون ٿا، نه ڪيتري اي راج اهڙي صورتحال هم گذاري ويا آهن، آگه ڪنهن کي ڏورو ڏيان.“

نئي نه لهي نيه جو اوه جا وئا لهي،
ڪنجيون جي ڦلن جيون، سڀن هئ سهي،
وئرا داج ڦهي، نيان نورا ڪن کي.
(بلوچ، 2009: 357)

7.6 اڊولتا:

شاه عبداللطیف وٽ سنتي سماج جا تمام ڪمزور ۽ هيٺا ڪردار معني عورتون، جن کي شاه لطیف جون سورميون، قرار ڏنو ڀو آهي، شاه لطیف جي انهن ستن سورميں جي هر ڪهاتئي هم الڳ الڳ سماجي سطحن وارا ڪردار آهن. انهن جون سچون ۽ عمل بدھڪ پشي کان بنه منفرد آهي. اهي سمورا ڪردار انهن ڪهاتئين هم نهڪن ۽ سونهن ٿا. هن جو جدا جدا نفسياتي ڪيفيتون آهن. شاه لطیف جي ڪهاتئين جا چار عورتائنا ڪردار، مارئي، سسائي، نوري ۽ سهئي پورههيت طبقي سان تعاق رکنڌ آهن. ان ڪري اهي وڌيڪ پُرعمز ۽ باعمل آهن. انهن مان تي عورتائنا ڪردار، مومن، ليلان ۽ سورث حڪمان طبقي سان تعاق رکنڌ هئن جي ڪري، منهنجي هار سينگان، ويس وگن، زبورن هم جنهنجييل معطر وجود سان هٻڪارن هم رهندڙ ۽ متئين طبقي جي نفسياتي ڪيفيت سان معمور ۽ متحرڪ آهن. مجموعي طرح سان اهي سڀ ڪردار، ادول آهن، ۽ پنهنجي عزم تي پختو ڦئم سان نظر اچن ٿيون. جن هم ماروي ۽ سسائي ٻو ڏا مزاحمتى ڪردار آهن، جيڪي ڪتري به تڪجن نه ٿا، جيلان ۽ ڪونن هم ادول ۽ پُرعمز آهي، اهي ڪردار فكري ۽ عملي طرح سان متحرڪ نظر اچن ٿا. شاه لطیف جي هڪ سورمي، ماروي اڊولتا جي ان منزل تي بېتل نظر اچي تي، جتي هو عمرڪوت هر قسم جي ٿشند کي برداشت ڪرڻ لاءِ ذهنی طرح سان تيار آهي، شاه لطیف ماروي جي واتان چوي توه.

جي لوڻ لڳن لائين، جيري چيري چم،
موون ڪر اڳي نه ڪئو، هِئزو ڪوچو هم،
جان جان دعويي دم، تان تان پرت پنهواز سان.
(بلوچ، 2009: 377)

ان ربيت ماروي جو داستان حب الوطنی جو هڪ وڌو قصو آهي، جنهن هم هن جي مزاحمت ۽ اڊولتا، ڪالم، اچ ۽ سڀائي واري هر دور جي سنتي سماج لاءِ مثالی آهي ۽ معروضي حالت پر عملي گھر جون لهشي تي.

شاه عبداللطیف جو پي وڌي مزاحمت ڪنڌ سوري سسائي آهي، جيڪا پنهون جي پاڻن پاران پنهونه جي زوري ڪجي وڃن تي پنهوند کان بلوچستان جي ڪوھن ۽ روهن جا سجا سارا 75 ميل پند ڪري سنجهر نهئن، جي ڪناري پنهنجا آخري پاشه پورا ڪري تي، شاه لطیف سسائي جي هن ڪردار تي پنهنجي رسالي جو پنجويه سڀڪڙو ڪلام چيو اش، جيڪو شاه لطیف جو پنهنجي هن ڪردار سان بي مثال پيار ۽ سڀند جو وڌو ثبوت به آهي ۽ شاه جي رسالي جي اها وڌي هم وڌي ڪهاتئي آهي، جنهن جي پچائي المياني آهي، اهو ڪردار به ڏکوپيل هئن سان گند ادول ۽ مستقل مزاج آهي. شاه لطیف سسائي جي واتان هن جابلو سفر بابت چورائي توه:

وَرَ وَالَا وَقَ ۾ لکين آذا لَكَ،
هُوَ جي آذا حَقّ، سِي ڪندا كوهُ ڪُنْيَهُ کي.
(بلوچ، 2009: 212)

سسائي هن سفر هم جبل کي چنانه ذي تي ت، ”اي جبل سامهون کان هتي وچ، ڪتري تون ڏرڙه ڏرڙه نه تي وڃين.“

وَرَهْ كُونِي وَرَهْ دِيرَنْ وَرَهْ وَدُونْ كِيُونْ
 نَهْلَيْنِيَسْ نَكْشِيَّ بُونْ كَارْنْ بُونْ
 الْكَوْ تَكْرَ نَهْ مَتَانْ روَهْ رَتِيُونْ شَتِينْ.
 (بلوج، 2009: 212)

شاه لطیف سسئی جو سمورو سفر ئا ان سفر دوران سموریون کیفیتون بیان کیون آهن، جن ۾ امید ئا نامیدی بئی شامل آهن، پر جدوجهد جو عزم پختو آهي. سفرواری جاکوز کی مرث تائین ترک ناهی کرتو. شاه لطیف چوی ٿو، ملیس تان ملندياں، نه ت گورپس پاروچل تان. (بلوچ، 2009: 203)

:ج 7.7

‘سچ’ هک امڑي حقیقت آهي، جنهن جي سامهون کوبه اچي ذسگهندو آهي ئه هن کي مُنه ذديئي ذسگهندو آهي. سچ هر دور په نه کاري قوتن پاران هک قبول نه تیندر حقیقت رهی آهي. شاه عبد اللطیف کي انهيءَ حقیقت جي چکیَّه ریت پروز هئي، تدهن هو سُر سریراڳِ چوي تو، ‘مهنجي جھول په سچ آهي، پران جي آچ کندي شرم سار شیان تو، چو ت دنیا جي مارکیت هم کچ جھڙي شيءَ قبول پوي تي’ سچ جھڙي شيءَ کوبه مان نٿوملي.“

اکھیو پلائے کائو کچ مائکن موٹ ٿي.
پلایو سچ آچيندي لج مران.
(بلوچ، 2009ء: 124)

شاه عبداللطیف و سج، جو متناسب لفظ کوڑن پر کچ آهي، هتي سج جي معني اهڙي گاله جنهن هر ڪوب شبهو ۽ شڪڻ هجي،
صفانج ۽ نبار گاله ۽ کچ، جي معني جُرتو، شيء جيڪا اصل ڻ هجي.
سُر ڪليان، شاه لطيف جوي ٿو.

سچي جهري سون منه نه پيئي مارھوئين.
(بلوچ، 2009ء: 51)

شاه لطیف سُر آبریه ۾ اہری حالت ۾ جدھن سچ گالاھائیں سان سُور ملن ۽ کوڙ گالاھائیں سان ضمیر ملامت ڪري. اہری صورت ۾ شاه لطیف کوڙ ڏ گالاھائی ۽ سچی گالهه به کرن کان منع ڪندھي چوي ٿو،

کوڈی ڪِج مَ ڪنھین سچي ڪالم مَ سل.
(بلوچ، 2009: 175)

شاه عبداللطیف سُر آبری^ه هر سسیئه جی سچائی^ه لاءِ چوی ٿو،
 اُنَّ تَنَرَ لَيْرِي سَلَنَرَ ٿَيْ سَجَيْ،
 سُبَكَ ٿَيْ سَيْدَ چَيْ، پَهَنَ مَنْجَهَ پَجَيْ،
 مَدَنُورَ كَيْ مَازَهَوَ كَلَنَوَ اولَاكَنَ اَچَيْ،
 مَنْجَهَانَ رَاهَ رَجَيْ، تَتَرَيْ لَلَّ اَطَلَيْفَ چَيْ.
 (بلوچ، 2009: 187)

7.8 سنوئی عسات:

دنیا جا سمورا اوائلي، ڏوئي، آهئڙي ۽ ابتدائي زرععي سماجن جا لوک، جيئڻ جي معاملي ۽ پيٽ ڦوت جي سلسلاني پر قدرت جي مدد ۽ سهوڪار تي آذاريل هوندا آهن. هو سٺو ڏت مٿن، سٺو شڪار پله پون ۽ سٺي فصل ٿيڻ يا خراب فصل ٿيڻ، پنهني کي فطرت جي پاران ڏنل ڏاچ ڪري سمجھندا آهن. ان ڪري خاص طرح سان ڏدععي سماجن مهمان نوازي ۽ سخا جو گٿ ۽ تيڪ نظر ايندو آهي.

قدرت جي مهربان ئه نامهربان روپي تي راضي رهنه وارا اهي انسان، سموروي جنسار كي هك پئي جو لازم هه اتنت حصو ئه ياكو سمجھندا آهن. انکري هي وھر افقاء مان قفترت جو کو نياپو يا سنيهو سمجھن جي کوشش کندا آهن. ان ريت سوونهن ئه، سائين، وھمن ئه پيرمن وارو هك سونسائي جهان اڳائي زمانی ۾ ئي جري پيو هو. اهو سچي جو سچو، سمورون قفيمر سماجن ئه خاص طرح سان انھيَه قفيمر زرعي سماج جو حسن آهي، جيکو ڪلنهن ڪلنهن ئه ڪٿي ڪٿي ڪوچهائپ ب اختيار ڪري ويندو آهي.

ولي محمد طاهرزادو، کتاب، "سند جو لوک ثقافتی ورثو" ۾ هڪ سونسائی انسان بابت اکي توٽ، " وهمي ماٿو ڪان دنيا جو ڪوبه کم ڪارڻ پجي سگهندو، ٿوري گهئي ڏينهن هم، سندس وهم وڌي وڃي سوداء جي درجي آئي،" (2007ء، 1ء، 2021ء)

هَرْ هَرْ فَالْ كَرِينْدِيَانْ، رَاتِي گَنْيَيْ وَهَا،
وَجْ بُجْوَ سَانُونْ سُتِيَانْ، لَابِي لَنْكُوشْ آ.

(بِلُوْج، 1999: 96)
شاه لطیف جی مارئی پن مارن ۽ ملیر بابت فال وجوهی ٿی تے کیس سند پوی ٿی ت، ڏاڍا مینهن وسیا آهن ۽ مارو مال ڪاهی چراگاهن ڏانهن سایون سیمون پھر نکری پیا آهن.“ اتي مارئی چوي ٿي ت، منهنجي حال تي حيف هجي جو آء ايندڙن ويندرن کان پئي ملير جو حال پچان.“

پُرهْ فَنْدِيْ قَلْ، وَدَمْ وِيزْهِيْچِنْ تِيْ،
أَنَا مِينْهَنْ مَلِيرْ ۾، مَارَنْ كَاهِيَا مَالْ،
حِيفْ مِنْهِنْجِيْ حَالْ، أَيِّيْ بُچَانْ بَهِيَّرَا.
(جِنْجِيْ، 2008: 468)

شاه لطیف هڪ پئي بيت ۾ مارئی جي واتان چوي ٿو ت، ”هُصِحْ سُورِيْ قَلْ (فال) وِيزْهِيْچِنْ لَاءُ وَجْهِيْ ٿي ۽ پُوهْ هو پڌائي ٿي ت، هو ڏيکينڙ پاڪ ذات، رب- ستار مان ڇايمى ناهي ۽ هو ان آيت جي پِرْتِي مارن سان ملش جي پختي آس رکي ٿي.“

پُرهْ فَنْدِيْ قَلْ، وَدَمْ وِيزْهِيْچِنْ لَاءُ،
”لَاقْتَنْطُو مِنْ رَحْمَتِ اللَّهِ“ دَنْمْ سَدْ ستَانْ
إِنْ آيَتْ جِي آذَارْ مُونْ كِيْ مَارَنْ مِيزِيَّنْ.
(جِنْجِيْ، 2008: 468)

شاه لطیف جو سُر مارئی جو هڪ بيت جيڪو قلمي سهو سبب، سسي ۽ واري سُر بروي ۾ اچي ويو آهي. هن بيت ۾ مارئي، ڪانگ کان سائيه (وطن) جون سُتون (خبرون) وٺندی وسکاري جو پچي ٿي ۽ پرين کي پرڏي ۾ گھوٽساڙن جي ڳالهه ڪري ٿي.“

أَعَ كَانِگَا وَنْ وَيِهِ، سُتِيَونْ ذِي سَائِيَهِ جُونْ،
چَلَا ڦِلَا سُبِرِينْ ڪِ سُكْ وَسِي سَائِيَهِ،
پِرِينْ لَئِي پِرِينْ، مُونْ تَانْ گَهْتو نَهَارِيو.
(بِلُوْج، 2009: 92)

أَعَ كَانِگَا بَهِهِ كَولْ، سُتِيَونْ ذِي سَائِيَهِ جِيُونْ،
آَنَدَهْ جِي عَجَيْبِنْ جَاهْ، سِي خَطْ خَوْشِيَّهِ سِينْ كَولْ،
أَعَ سُتِيَانْ تُونْ بُولِ، سَنِيهِو سَجَنْ جَوْ.
(بِلُوْج، 2009: 93)

سجي نندی کند جي لوک ادب واري شاعري ويندي ڳچن ۾ ’ڪانگ‘ (ڪانگا) هڪ سچو ’کنياتو‘ آهي. شاه لطیف ’سُر بروي‘ ۾ ڪانگ کي هڪ خبر ڏيندر ’کنيانتو‘ ڪري چاثايو آهي، جيڪو وطن جون خبرون ۽ محبوبن جا خط کثي اچي ٿو ۽ پاڻ اهي خط پڙهي ڪري پڌائي ٿو.

شاه لطیف سُسُي ۽ جي زيانچي چوي ٿو ت، ”منهنجي گهر جي مُنيَهِ تان ڪانگ ڪنهن آذايو، هو ته محبوب جي ڳالهه کثي آيو هو. سرتيون اوهان زيادتي ڪئي آهي. جو مون کي هن جو نياپو بتن ٿي نه ڏنو.“

مَثَانِ مُنْيَهِ مُنْهِنْجِي، كَنِهِنْ آذَايو ڪَانِ،
ڳِنْهِي آيو ڳِالَّهِي، سَنِدي سُبِرِيَانِ،
جيَتِيُونْ جَازِ ڪِيَانِ، سُعَمِ هونَدَ سَنِهِزِو.
(بِلُوْج، 2009: 93-92)

”اهو کنياتو- ڪانگ، گهر جي لوڙهي جي ’انگه‘ تان هيٺ نٿولهي، هر سچن جي ڳالهه پيو ڪري ۽ هيٺ، پت تي لهي ڪوڙو تو، بس اهو ٿو چوي ا پرين ا جھو آيا.“

انگههان هيٺ نه الِي، ڪان ڪان ڪانگُ ڪَري،
پِرِيَانْ سَنِدي پَارِ جِي ڪانگُلَ ڳِالَّهِ ڳِرِيِ،
پِتِ نه پِيرِ فَريِ، آيو چَئِي آيا پِرِينِ.
(بِلُوْج، 2009: 93)

”اج کنياتو- ڪانگ گهر جي وٺ جي ڏائي (ڪابي) ڏار- شاخ تي زود زور سان رڙيون ڪري پيو، هو آئڻ ۾ اچي نياپا رسائي ٿو، سرتيون! چپ ڪريو! ته آئڻ هن جو نياپو ته ڏدان!“

ڏائي چَهِي ڏارِ تِي زَاغُ ڪَري زَارِيُونِ،
آَيِيُو دَئِي آَئِنْ ۾ سَنِيهِا سَارِيُونِ،
ماِتِ ڪريو مارِيُونِ، ته ڪهيو سُتِيَانْ ڪانگُ جو.
(بِلُوْج، 2009: 93)

كين جو زاغ زيان سين ليو متى لام،
پچایائين پرين جا سرتيون اچ سلام،
ڪاكیون ڪتي ڪا، ت ڪھيو سُبان ڪانگ جو.
(بلوچ، 2009: 93)

”آتش هر اچي ڪري، ڪانگ! وٺ جي ڪابي ٿاريَه تي ڪجهه چيو، اهو ٻڌي ڪري، سور واريَه کي اندر مان درد اُٿيو هن سُت ڪتن
وارو په پت تي ڪتي اچلايو سٽري ڪامي فراق واري درد پيڙاءِ مان چرخو ڪتي ڪنيو آتش مان اٿي نكتي.“
ڏائي چڙهي ڏاڙ تي، ڪين جو ڪانگ ڪھيو
سور ٿئيَه سُور پئي، په پت هئيو
ڪامي اُرٹ ڪنيو، ويچاريَه دروئه کان.
(بلوچ، 2009: 93)

ان ريت شاه لطيف سائي ڏارتي ڪانگ جي اچي ويهن کي سُوسنون ڏائي ڏارتي اچي ڪري ڪانگ جي ويهن کي بُسنو ڪري ٻڌايو
آهي، جنهن هر محبوب بابت ڪاچي خبر نهئن جي آتش هر ڏڪ جي لهر چانجي وئي، ڪاب ڪاتاري ڪڳي ڪانه رهي.
ڏائي چڙهي ڏاڙ تي، ڪا جا لات لتي،
آتش منجهه آندوه ٿئو سگهي ڪانگ ڪتي،
ويڙهي منجهه وئي، ڪين جو ڪانگ ڪمائيو.
(بلوچ، 2009: 93)

شاه لطيف، ڪانگ کي تلقين ٿو ڪري ته، ”ڪانگ! تڪروچ ۽ پرديهه مان محبوب کي واپس وئي اچ جنهن سچ پرديهه چيتاريو آهي،
تن کي اذامي ڪري وئي آع.“

وَهْلَوْ وَنَّهْ وَرَاءَ پَرِينَ، أَءَ كَانْگَا وَنَّ وَيْهُ،
جَنْ دَوْرْ چَتَابِوْ دَيْهُ، سِيْ اَذَامِيْ آنَ پَرِينَ.
(بلوچ، 2009: 92)

أَءَ كَانْگَا لَثَّ لَاتِ، وَهْلَوْ وَرَاءَ پَرِينَ،
وَتَّرَا جَيْ وَلَاتِ، سِيْ اَذَامِيْ آنَ پَرِينَ.
(بلوچ، 2009: 92)

ان ريت سنت جي زرعي ڳونائي سماچ هر ڪانگ بابت سنوشن هر آيل آهي ته، ”اهو پيغام رساني ڪنڌ، ڏڪ ۽ سُک جون خبرون آئيندڙ سان
گڏ، ڏور و لات مان به محبوبين کي وئي اچن وارو آهي.“

7.9 زندگي ۽ موت: شاه عبداللطيف وٽ ابدي زندگي جو هڪ فلسفو هو، جي ڪوزندگي ۽ موت ٻنهي جي وچ هم توازن کي قائم رکي ٿو. هو چوي
ٿو، ”زندگي هڪ وڃ جيل آهي، جنهن کي سر ڪرڻ لاءِ موت کي اڳوان ڪرڻ پوندو چو ته جيل چرڻ لاءِ هر وقت اهو ڪنكو ۽ خوف رهندو ته ڪتي
مري ڏڀون. انکري جنهن هڪ فرد موت کي ئي اڳوان مقرڪري ٿو، موت جو بدپا لهي ويندو ان ريت، اهو سفر آرام سان طئي ٿي ويندو.“
اوچو اُلھون گھو، جيئن کي جبل،
مرئ مون سين هل، ت پئي تو پئي ڪيان.
(بلوچ، 2009: 200)

سر معدوري هر ڪچه تي ساهه اُن سان سگ بابت آيل آهي ته، ”اي ساهها تنهنجو سگ گھن سان آهي، جيئن ائين آهي جو چن ڪب
۾ ويهي ڪري زنده رهجي، ان ڪري هُوَ سُسُي موت کي سُدِي ٿي ته، اي موت! مون سان اچ ته تنهنجي پويان آءَ زندگي جو سفر مکمل ڪيان.“
تو سگ ساها! گھن سين جيئن! گوشي جاء،
مرئ مون سين آع، ت پئي تو پئي ڪريان.
(بلوچ، 2009: 200)

7.10 آڪرياءِ رڪ: شاه عبداللطيف جي هن ”سُرِيمَن“ هر ڪيترايي موضوع شامل آهن، جن مان هڪڙو سجو چو ٿون داستان آڪريين تي آهي،
ظاهري طرح سان ته ”آڪرياء“ لوه جا هيئار جو ڙيندڙ سنت جاسما لوڪهنا، پرهتي هن سُر هر شاه لطيف نئين پر عزم ۽ پختي قدم واري انسان جي
تخليق جي اهي جات کي نموني اپتار ڪري ٿو. هو چوي ٿو، ”اج آڪرياء ٻهتا آهن، جيڪي وذا چلو ۽ ڪاريگر هئن سان گڏ وڌي ساچاهه وارا ڏاها انسان آهن، هو موريان لاهيندا ۽ اچ رُڪ (فولاد =
اسٽيل) کي ظاهر ڪندا.“

أَجْ آڪرياءِ آئِيَا، سُودَا ڪِي سُجَانَ،
لاهيندا موريانَ، رُڪُ ڪريندَا پَنِرو.
(بلوچ، 2009: 71)

شاه لطیف پتر مان لوه کیدن بابت چوی ٿو، ”جنی لوه واری پتر (پهان) کی پچائی ۽ رجائی ڪری ڙکے جی صورت ۾ آندو. ان سچی عمل جی سموری ساچاھه آگزین کی پوری ریت آهي تئین فولادی عزم واری انسان جی تخلیق کیئن ٿیندی آهي.

پچائی پهان، جن راسایو ڙکے کی
ئی سندو چان، آهي آگزین کی.
(بلوچ، 2009: 71)

شاه لطیف هتي ڙکے جڙن وارو ماحدو ان جي احتیاط جو بیان ڪري ٿو، ”نوئي ۽ جو تکڑو وارو وار لڳو بيو آهي، هنن ’مجاز(مجاز عشق) جو وڏو مج پاري ان ۾ آگار (Coal) وڌا آهن. تون انهيءَ وڌي تو دي (مج) کان جدا نٿي، متن پکو ڙکه بشجي ڏسگين ۽ ڪچي لوه جي شکل ۾ ذرا ذرا تائي وڃين.“

تن ۽ تن ڏمن وان اڄ پڻ آگزین جي
باري مج، مجاز جو اوپيائون الگان
توقئان ٿي ۽ مَ ذات ڄمَ ڪچو ڙکے ڪشيون ٿئي.
(بلوچ، 2009: 70)

شاه لطیف ڪچي لوه مان ڙکه بتجن بابت چوی ٿو، ”پنهنجي متی کي لوه ڪتن وارو ’ساندان‘ بثائي، وڃي اوهارکي گهر جي پچار ڪر. ٿي سگهي ٿو هو توکي تنهنجي ڏهن کي فولاد (ڙکے) بثائي چني.“

سر سانتان ڪري، پُچُج گھر لھار جو
تکن هيٺ ذري، مان گئي ڙکے سين.
(بلوچ، 2009: 71)

7.11 وڃ ۽ گويچ:

شاه عبداللطیف جي ڪلام جي ’سرین‘ جي بن پهرين داستان ۾ ويچن جو پيربور ذكر ڪيل آهي. هن سُر ۾ مریضن ۽ طبیبن جي تکلیفن ۽ سورن جو عجیب نمونی ذكر ڪيل آهي، مریضن ۾ کي ودیل ۽ زخمی ٿيل آهن ۽ هنن وادوڙين جي مئنه ۾ دانهون ۽ ڪوکون. لیڻ پچڻ ۽ ڪنجهڻ ۽ ڪرڪن وارو ماحدو آهي. هنن مان سپين کي پنهنجن ٿي بيمار ڪيو آهي، هن سُرین جي ويچن واری بن داستان سمجھڻ جون کوڙ انوکيون رمزون ۽ معناڻون آهن. شاه لطیف هڪ جڳهه تي چوی ٿو، ”پاڙي ۾ طبیب هئا پر مون ڪنهن بهنن سان رابطون ڏ رکيو انکري هاڻ اکين ۾ ڪاروپائي اچي وي آهي.

پاڙي ويچ هُمام، تان مون مور ڏ پُچڻ،
تيلاهين پِئام، موريسل اکين ۾.
(بلوچ، 2009: 67)

هي جڳهه تي شاه لطیف چوی ٿو، ”اهي بيمار سڀ چاق ٿي ويا، جيڪي طبیبن وٽ وڃي وينا، حکيمن انهن کي پاڻ وٽ ترسائي چُگويلو بثائي چڏيو؟“

اکها ئي سگها ٿئا، جي وينا وٽ ويچن،
ٿئسي طبیبن، چيئي هوند چگا ڪا.
(بلوچ، 2009: 67)

شاه لطیف انهن ويچن ۽ رهبرن لاءِ چوی ٿو،

* آهي گھتو اگون جو، ترس طبیبن.“

شاه لطیف چوی ٿو، ويچن جي هدايت تي بهلتو آهي، ڏت علاج جو ڪوبه فائدو نه آهي.

”ويچن سين وائي ٻپا، ڪري ڏڪاعاؤن.“

شاه لطیف جي هن سر يمن ڪليان وارو سارو پس منظر، ويچن ۽ ڪوچن، طبیبن ۽ ڪوڙن طبیبن، محبوبن ۽ رقيبن، بيمارن ۽ زخمين، انهن جي علاج ۽ انهن چگيلائي، ڪري ۽ پرهيز ڪرڻ، پاڻ پنهنجي زخمن تي پتئون ٻڌن، محبوب جي اچن شرط بيمارن ۽ زخمين جو ڦيڪ ٿئن واريون علامتن جو ظاهر ٿئن، چڪندر چاڪن مان رت وهن بند ٿئن ۽ زخمن تي ڪڙين جو وري اچن جھڙيون گالهيوں ڪيل آهن.

هن سُر ۾ ڪٿي ڪٿي عجب ۾ وجهن گالهيوں ڪيل آهن، جن وڌي زخمي ڪري وڌوري طبیب اهي ئي ٿين ٿا ۽ هڪ ٿينهن ۾ علاج ڪري چاڪ چُگويلو ڪري وڃهن ٿا، ڪن جڳهن، بيمار ۽ زخمي پاڻ طبیب کي پيو چوی ٿو، ”آءُ تنهنجي هئا چاڪ چُگويلو ڏ ٿيندنس، منهنجو علاج محبوب جي وس ۾ آهي، هُئي مون کي چاڪ چُگويلو ڪري سگهي ٿو ۽ منهنجي اصل مسيحا منهنجو محبوب ئي آهي.

آهي.

أَجْ وَيَحْ طَبِيبُ زَخْمِينِ جِي مَنَهُمْ دَاخِلُ شَيْءٍ تُونْ هُوْ زَخْمِينِ جِي زَخْمِنِ كِي چَّيْيَ رِيْتِ تِيلِسِي تِنْوَهُوْ بُوْهُنْ عَلاجُ جَوْجِي مَرِيسُ جَوْعَالِجُ شَرُوعُ كِيو

أَجْ پُنْ دَانِهُوْ دَانِهُوْ وَابِرُكِي مَنَهِينِ.
وَيَحْ وَرَائِي بَانَهُوْ چُورِي چَكَ نَهَارِنَا.
(بلوچ، 2009: 64)

شاه لطيف چوي ٿوت، ”کاھڪ رات انهن زخمين سان وجي گنارجي، جن کي جسم مه شدید پيزاء آهي ۽ سندن وجود جي اندر مه گهرا زخم آهن. اهي زخم لوک ملئون کلن پلاڻ کي اڪائي پنهنجي ملم پتي پان ويٺاڪن.“

رَهِي أَجْجِي رَلَتِري، تِنْ وَادِرِينِ وَتَاءِ،
جَنْ كِي سُورِ سَرِيرِ مِهْ كَهَهْ مَنْجَهارَا كَهَهَا،
إِكَائِي لَوكَاءِ، پَلَهِينِ بَنَنِ پَتِيونِ.
(بلوچ، 2009: 64)

اي نابين طيباً تون چوپيو اسان جي گل کي سلاري ۽ اسان کي لينا پوئين، اسان جي پيزاء ورقل جسم کي تون چلنون جي پيج پيو پيلرين، اسان لاوسوري تي چڙهن سيج تي ملئن برابر آهي، موت اسان لاوم حبيب سان ملاقات کرن برابر آهي.

أَنْتَا أُونْتا وَيَحْ، كَلَ كُجَارِثَا كَلَنِينِ،
اسَانْ كُكُنْتو نَيلِ مِهْ تُونْ سِيلِينِ بَيَحْ،
سَوْرِي جَنِي سَيَحْ، مَرَنْ تَنْ مَشَهُوْ.
(بلوچ، 2009: 66)

هتي بيمارن جو علاج اصلي محبوب وئي آهي، طيبين جي ويشي ئي، محبوب سُد لاهن لاعچي رسی ٿو محبوب کي نُشن شرط ڦڻ زخم پر جڻ اڳا. محبوب جي اچن سان ئي درد پري هليو ويو آهي.

وَيَجِنِ وَيَنِي ئِي، دَوْسُتُ پِيهِي دِرِ آئِيُو
صَحَّتْ جِي سَرِيرِ مِهْ كَلَ كَتِرِينِ پِيَئِي،
پِيَئِرِ پَري وَيَشِي، أَجَنْ سَانْ عَجِيبِ جِي.
(بلوچ، 2009: 65)

جهنن محبوب زخمی ڪيو هو، وبيو چجريو هو، انهي وري طبيب جي صورت ورتی ۽ محبت جون پئينون بدی ڪري، روح کي راحت ۽ سکون ڏئين. اي دل اهن محبوب جي پرياسي ۾ وجي زندگي گدارت ڪلنهن به گهاليل ۽ زخمی ڏئين.

وَدِي جَنِي وَيَسِاسِ، وَرِي وَيَحْ ئِي سِي تِشا،
پِرِتْ پَلَائُونِ پَتِيونِ، رُوحْ كَلَائُونِ رَلِسِ،
هِشِيرَا تَنِي پَلِسِ، گَهَارِ تَهْ گَهَائِيلِ ذِهَنِ.
(بلوچ، 2009: 65)

جيئن سُجْ جَوْمَضَادُ كَجْ آهي، ان ريت 'وَيَحْ' جَوْسُدُ كَوْيَجْ آهي، جنهن جي معني ڪوْزُو طبيب آهي، هڪ گهاليل ۽ بيمار هر دكان وئي هئي هئي سماج تائين کي، صحيح وَيَحْ (رهبر) جو ملئن ضروري آهي، بي صورت هر غلط طيبين جي ورچڙهي ڪري وين بيمار ٿي تو پشجي وجي ٿو ذ فرد، ذئي سماج، لعري بيماري ۽ يا بيمارين مان مني چڙهي ڪري چاك ۽ چڱو پولو ٿي تو شاه لطيف اهڙن ڪوچن لاعچو چوي ٿوت،

كَنِيسِ كَوْجِنِ، تَنْ طَبِيبِ ذِهَنِ گَنَهَا،
ذِيَئِي ذِنَيِي ذِنَنِ پَلَانِ نَيلِ ذِكُوشِوْ.
(بلوچ، 2009: 67)

شاه لطيف اهڙن ڪوچن لاعچو چوي ٿو ته،
* وَيَحْ وَجَائُونِ چَتِ، تو کي سُدِ ذِهَنِ سُورِ جِي.
* هارَئَا وَيَحْ، مِيَاسِ، سُدِ ذِهَنِ سُورِ جِي.
* تَنْ طَبِيبِ ذِهَنِ، سُدِ ذِهَنِ سُورِ جِي.
* أَنْتَا أُونْتا وَيَحْ! كَلَ كُجَارِثَا كَلَنِينِ.
(بلوچ، 2009: 66-67)

7.12 ناکشونو معلم :

شاه عبداللطيف جي کلام جي پن سُرن: سرساموندي ۽ سريراگ ۾ ناکئن ۾ معلمون جو ذكر اچي ٿو. اهي 'ناکئ' ساموندي ماحول جا وذا چاٿو آهن، جنهن ته معلم وري ساموندي امن امان واري صورتحال جي خبرگيري ڪندڙ مها چاٿو انسان آهي هنن پنهي جو پان ۾ گھرو رابطه به آهي، اهي پاڻ ۾ اهڙي چاٿ جي ذي وٺ به ڪن ٿا. هي انهيءَ دور جي ڳالهه آهي جنهن يوري قومن سمند ۽ مهاسمندن تي راج ڪرڻ لاءِ مهم جوئي شروع ڪئي هئي.

شاه لطيف 'سرساموندي' ۾ چوي ٿو، "ناکئ جنهن هوا يا طوفان جي ڪري ڏجنداهئ، سوبند ٿي ويو آهي. ناکئونگهبان آهي ۽ معلم ڏانهن سمند جي سربستي خبر رسائي ٿو."

* وساتو سو واع، جنه ڀر ڏجن ناکئ.

* ناکئونگهبان، منجي معلم خبرون.

(بلوچ، 2009: 101-103)

معلم: ڪن ڦرين پاران پيدا ڪيل ساموندي خوف ۽ خطرن تي گھر نظر رکندڙ 'استاد' ۽ 'رهبر' طور پنهنجيون ذميواريون پريون ڪري ٿو. ڪنهن ڪنهن هن کان ڪوتاهي ٿيڻ تي نقصان به ٿي وڃي ٿو. شاه لطيف معلمون لاءِ چوي ٿو، "هو اڳين ماڳ تي موجود نه آهن، ان ڪري سند جي واپاري بيڙن کي فرنگين اچي ڦريو آهي."

* معلم ماڳ نه اڳين، فرنگي منجه ڦريا.

* معلم سکاڻين کي او ڳرهي حال.

* معلم سکاڻين کي، او ڳري سند.

(بلوچ، 2009: 100-101)

ڪنهن ڪنهن اهي معلم صحبيح سند نه رکن جي ڪري رڳ ويجهي واريون خبرون ڏين ٿا، سمند اندر سرجندڙ ڦهر جي چاٿ ڏين، انكري نقصان ٿيو وڃي.

اوريان ئي آئين، ميتئو معلم خبرون.

سا تان سند نه ٿي، جتي وهم ويد ڪري.

(بلوچ، 2009: 102)

جنهن بندرن تي ڪوبه خوف ناهي هوندو آهي، تنهن 'ناکئ'، 'معلم' جي آسري تي گھري نند ڪن ٿا، چو ته ڪ خبردار 'معلم' هر صورت ۾ جاڳي ۽ سڄي ساموندي صورتحال نظر رکي پيو."

ستا سڀ پئي، سنديءَ معلم آسري،

ائين پئن سمهو ناکئ، بندء ناهي پئي.

جي جي لائق لج ڪئي سڀ سڀي ٿئا.

(بلوچ، 2009: 102)

7.13 ماهر ٿيڻ :

شاه عبداللطيف دنيا ۾ موجود مختلف قسم جي علم ۽ هنر تي مهارت حاصل ڪرڻ جو قائل هو، هو دنيا مان بنا ڪنهن خاص علمي مهارت حاصل ڪرڻ جي مري وڃن وارن کي 'جهرکي' (چڙي) ۽ پاثيءَ جي ڦوئي (حباب) جي مثال سمجھي ٿو، جيڪي دنيا ۾ ڪونام ۽ نيشان ڇڏن وڃن ڪان سوءِ مري ۽ گمر ٿي وڃن ٿا.

محرومئي مري وئا، ماهر ٿي مر مُڪا،

چڙيءَ جئن چئن هئي، لڌائون لَا،

حباب ئي هئا، انهين وادي وج ۾.

(بلوچ، 2009: 51)

شاه لطيف هر پاسي ڪان ڀبور چاڻ رکندڙ 'ڪل' کي سڃائڻ جي ڳالهه ڪري ٿو، جيڪي ائين هر رُخ ڪان چاڻ نثار ڪن سڀ ٻنا ڪنهن مهارت حاصل ڪرڻ جي محرومئي مري وڃن ٿا.

ديڪندي ديداڙ کي، ڪل سڃائو ڪين؟

جانب منجهان جين، محرومئي مري وگا.

(شيخ، 2012: 237)

7.14 سوره هياتي :

شاه عبداللطيف جي ڪردارن ۾ مزاحمت وارو گئي اتم درجي وارو نظر اچي ٿو، هن زندگي ۽ جي آخرى پسامه تائين وڙهندى نظر اچن ٿا. شاه جي رسالي جا هونئن ته سڀئي سُرن جا ڪردار اذول ۽ سوره هيه آهن پر هن جو سُر ڪيدار و سوره هياتي جو هڪ وڌو اعليٰ مثال آهي، بلڪه اهي سوره هيه ڪن جڳهن تي دليلي ۽ جي حد ڪري چدين ٿا، شاه لطيف جنگ ۾ پاڪر (زره) پائڻ جو قائل نظر نتو اچي، بنا پاڪر جي جنگ وڙهندڙ ڪردار وذا مهان ۽ دليل انسان آهن. اهي ڪوپا ۽ ڪلي جا ڪوڊيا آهن، شاه لطيف چوي ٿو،

كلي وير كنکه م پاکر جو یائی
اجان ان کي جين جو آسانگو آهي
سورهه سو چائي جو زگو ئي رث گوري.
(بلوچ، 2009: 414)

كلي وير كنکه م سائو سپ ن هون
پئي تي سيئي پون، موئن جين ميهشو.
(بلوچ، 2009: 414)

هن سورمن جو ونيون به دلير آهن، هو پنهنجن ساكتن کي چون ثيون ت، زندگي ئوروي آهي، جنگ مان واپس ذاچان، نه مون کي
لوک جا خاص طرح سان سرتين جا ميهشا ملندا.“

مَرِين، آَهُ روئِن، موئِنْ آَهُ مَ سَكَلت،
كَجِنْ وَذَائِي پَلَنْ، جِينْ قُورَا تِينَهَرا.
(بلوچ، 2009: 416)

مَرِين، آَهُ روئِن، موئِنْ سَكَلتْ مَ آَهُ
مَيْحُنْ تو پَنَامْ، كَچُو كَنَمْ جِيلِون.
(بلوچ، 2009: 416)

گوئن ئَهُ گوئن، جِينْ قُورَا تِينَهَرا،
كَتِهنْ مَنْجهَ كَوَنْ، كَتِهنْ راهِي رَهْ جا.
(بلوچ، 2009: 420)

7.15 ڈک عَسَك :

گوتم بـ سموری حياتيَّه کي، سروم دکم دکم، سـ ڈکي ڈک، قرار دنو آهي. هـ ڈکن جـ سـج، ڈـکن جـ کارـتن جـ سـج، ڈـکن
کـ خـتمـ کـرـثـ وـارـيـ سـجـ چـوـتـونـ سـجـ هـ جـوـنـروـانـ حـاـصـلـ کـرـثـ آـهـيـ.
هـکـ جـرـمـنـ فـلاـسـفـرـ شـوـپـنـهـارـ (1788-1860) جـيـکـوـدـ جـيـ ڈـکـ وـارـيـ فـلاـسـافـيـ کـانـ تـامـ گـهـتوـ مـاتـاـرـ هـوـ.<ـ آـغاـ سـلـيمـ کـتابـ،ـ لـاتـ جـاـ
لطـيفـ جـيـ ہـنـ پـنهـيـ:ـ گـوـتـمـ بـ ڈـکـ چـوـپـاـوـ اـسـانـ کـيـ اـلـوـبـهـينـ صـدـيـّـهـ جـيـ جـرـمـنـ فـلاـسـفـرـ شـوـپـنـهـارـ جـيـ فـلاـسـفـيـّـهـ ہـ بـدـنـ ہـ
اـچـيـ تـوـ.ـ شـوـپـنـهـارـ لـاءـ چـيوـ وـينـدوـ آـهـيـ تـوـ ہـوـ وـيدـانـتـ ڈـکـوـتـ گـوـتـمـ بـ ڈـکـ چـوـجـ چـلـافـيـّـهـ کـانـ تـامـ گـهـتوـ مـاتـاـرـ هـوـ.ـ زـندـگـيـ جـيـ ڈـکـنـ،ـ سـورـنـ
ءـ مـوتـ جـيـ بـارـيـ ہـنـ جـيـ سـوـجـ گـهـتيـ پـاـگـيـ گـوـتـمـ جـيـ سـوـجـ سـانـ مـلـنـدـ آـهـيـ.“ـ (سلـيمـ،ـ 2008:ـ 21ـ)

شاهـ لـطـيفـ جـيـ کـرـدارـنـ جـيـ سـچـيـ زـندـگـيـ سـورـنـ سـانـ مـعـمـورـ آـهـيـ.ـ اـھـوـ بـ ڈـکـ چـوـزـ چـوـ فـلـسـفـوـسـيـ وـارـيـ پـنـجـنـ سـرـنـ مـانـ سـرـ حـسـينـيـّـهـ
ہـ صـفـانـروـارـ آـهـيـ.ـ شـاهـ لـطـيفـ چـوـيـ تـوـ.

سـرـجيـ تـانـ سـوـرـ،ـ سـاماـثـيـ تـانـ سـكـ وـئـاـ،ـ
اـھـيـ بـيـيـ پـورـ،ـ نـماـثـيـ نـصـيـبـ ئـئـاـ.
(بلـوـچـ،ـ 2009:ـ 248ـ)

ھـوـ جـيـ سـوـرـ سـجـنـ،ـ سـيـ مـونـ پـنـگـيـ ہـ پـرـائـاـ،ـ
سـانـيـلـيسـ سـكـنـ،ـ سـوـرـنـ کـلـاشـ سـرـتـيـونـ.
(بلـوـچـ،ـ 2009:ـ 248ـ)

هـتـيـ سـکـ پـاـنـ هـکـ نـمـونـيـ ڈـکـ جـاـ مـدـگـارـ آـهـنـ،ـ جـوـسـيـّـهـ کـيـ نـيـائـيـ وـذـوـءـ جـوـانـ گـرـيـ ڈـکـ جـيـ حـوـالـيـ کـنـ ٹـاـ،ـ جـيـئـنـ هـنـ کـيـ ڈـکـ،ـ
نـکـاريـ،ـ صـافـ ڈـوـئـيـ کـريـ اـھـرـوـ اـجـروـکـنـ جـوـ هوـ اـصـلـ پـنـهـونـ وـتـ قـبـولـ تـيـنـ جـوـگـيـ تـيـ وـجـيـ،ـ شـاهـ لـطـيفـ سـرـ حـسـينـيـّـهـ ہـ چـوـيـ تـوـ،ـ آـهـيـ ڈـکـ،ـ

ئـھـاـ جـنـ مـحـبـوبـ جـوـرـستـوـ ڈـيـکـاريـوـ،ـ انـهـنـ سـورـنـ رـهـنـماـ بـشـجـيـ کـريـ وـجـيـ،ـ هوـتـ سـانـ هيـکـانـدـوـ کـيـوـ.“ـ
ڈـيـکـاريـوـسـ ڈـکـنـ،ـ گـوـنـرـ گـسـ بـرـيـنـ جـوـ
سـونـهـائـيـ سـوـرـنـ،ـ کـيـ هيـکـانـدـيـ ہـوـتـ سـيـنـ.
(بلـوـچـ،ـ 2009:ـ 240ـ)

پـيـزـيـ پـيـزـيـ پـنـدـ،ـ سـوـرـاـتـيـ سـنـدـرـوـ
ڪـيـجـ پـراـهـونـ پـنـدـ،ـ سـوـرـنـ رـيـّـهـ نـ سـشـوـ.
(بلـوـچـ،ـ 2009:ـ 242ـ)

شاهـ عبدـ اللـطـيفـ وـتـ ڈـکـ ہـ سـکـ جـوـ هـکـ اـنـوـکـوـ فـلـسـفـوـ آـهـيـ،ـ هوـ ڈـکـ کـيـ سـکـ تـيـ اوـلـيـتـ ڈـئـيـ تـوـ.ـ هوـ ڈـکـ ہـ سـکـ ہـ اـنـوـکـيـ نـمـونـيـ
وارـيـ سـونـهـنـ پـسـيـ تـوـءـ سـرـ حـسـينـيـّـهـ ہـ شـاهـ لـطـيفـ چـوـيـ تـوـ،ـ سـکـ ڈـکـ مـثـانـ گـورـيـ چـلـجـنـ،ـ چـوـتـ اـھـوـ ڈـکـ ئـيـ جـنـهـنـ جـيـ وـرـوـئـنـ تـيـ سـجـنـ مـنـهـنجـيـ
گـھـرـتـيـ وـاـپـسـ مـوـتـيـ آـيـوـ.“ـ

ڈـکـ سـکـنـ جـيـ سـوـنـنـ،ـ گـورـانـ سـکـ ڈـکـ رـيـاـ
جـنـنـ جـيـ وـرـوـئـنـ،ـ سـجـنـ آـيـوـ مـانـ گـگـريـ.
(شيخـ،ـ 2013:ـ 178ـ)

شاهـ عبدـ اللـطـيفـ سـرـ حـسـينـيـّـهـ ہـ پـتـائـيـ تـوـ،ـ سـسـئـيـ جـاـھـيـ ڈـکـ تـكـلـيـفـ ہـ جـبـ ہـ بـهـنـ سـانـ گـذـ رـهـنـ ٹـاـءـ جـنـهـنـ پـنـهـونـ سـانـ سـسـئـيـّـهـ
جوـ مـيـزـاءـ ئـيـ تـوـهـ اـھـيـ وـيـچـارـاـ وـاـپـسـ هـلـيـاـتـيـاـ وـيـجـنـ.“ـ

تَنْ سُونَنْ كِي شَابِسْ، جَنْ مُونْ سَانْ كَهارْئُو
بِيلْ تَشَرْمَ چَرِينْ، هَنَا هَمَارِي پَاسْ،
جَلْ پُنْهُونَهْ كِي گَنِيسْ، تَكْ وِچَارَا وَري وَنَا.
(بِلَج، 2009: 242)

هتي شاه لطيف انهن سُورن کي وجود عطا کري تو، هوكه جاکورزینڈ انسان جي احساسن جي تُجريدي صورت (Abstract Form) مان هک 'حقيقي صورت' (Real Form) اختيار کن ٿا. اهي سُور ووري سسيئه جا ذکن هپاڻهن پيلی بتجي هک ذنده وجود جي صورت هر ڏکوبل جا سائي ۽ سائي بشجن ٿا.

شاه لطيف 'سرديسي' هر سورن جي ڪارڻ اندر هر ڏارون پون ڏل جون قارون قارون تي پون جو مثال ذيندي چوي ٿوت،

آذ تِراچا، آهڙا، ڏونگر، کي ڏارون،
هينشزو هيرن پن جيئن، ڦشي ٿشو ڦارون،
ڪنهن کي ڏيڪاريون، ڪونني سُوداگر سُور جو.
(شخ، 2012: 133)

داسڪٽر الهداد پوهيو، ڪتاب 'آدب جا فكري محرك' هر شاه عبداللطيف ڀتاڻيءَ بابت لکي ٿوت،

"هودنيا جي انهن خاص شاعر من آهي جن سور جي بلري هر هک بين الانقاومي سطح تي سوچ جي دعوت ٿني آهي." (پوهيو، 2013: 26)

شاه عبداللطيف وت ڏڪ ۽ سُور جو بنه هک الڳ فلاسفو آهي، اهو ڏڪ ئي آهي جيڪو اندر کي اجاري ۽ سنواري تو. شاه لطيف 'سرسي اي آبريءَ' هر چوي ٿوت،

صدا وَتِيمَ سُورِ جِي، إِكِيَانِ كُوهِيارِي،
جو نِجَسِ نِكاري، سو پُنْهُونَ وَقْمَ پانَهْ هـ.
(آڌوائي، 2013: 120)

داسڪٽر نبي بخش خان بالوچ پنهنجي ترتيب ڏنل 'شاه جي رسالي' هر هن بيت جي بي ست هن طرح سان ڏي تو، جنهن هر سسيئه جي انفرادي طور پنهون کي جهولي هر وجهن بدران گنيل ڳالهه ڪيل آهي ت،

"جو نِجَسِ نِكاري، سو پُنْهُونَ وَجْهَوْ پانَهْ هـ.
(بِلَج، 2009: 192)

آغا سليم پنهنجي ڪتاب، 'لات جا لطيف جي' هر لکي ٿوت، "شاه جو غم جو فلاسفو، ڪيتارسِس (Catharses) وارو آهي."

(سليم، 2008: 38)

سسيئي پنهونه جي وره هر سفر جو سختيون سهندی ڪثيف کان لطيف تر ٿيئندی وڃي ٿي ۽ پوءِ هن کي اصل پنهون نظر اچي ٿو ۽ شاه لطيف 'سر آبريءَ' هر سسيئي جي اننيه 'الوهيت' ماڻ واري منزل بابت چوي ٿي ت،

* پنهون ٿيس پان، سسيئي تان سُور هئا،
* سڀ هر پنهون پان، پتو ناهه بروج ري.
* منجهان لتو مون، ڪوهيلو ڪيچ ٿئي.
(بِلَج، 2009: 178)

آغا سليم، ڪتاب 'لات جا لطيف جي' هر اننيه اندر اجران بلت شاه لطيف جي حوالى سان لکي ٿوت،
"شاه جي خيال هر اندر جي اجرجي ٿئي جاتي ويسيلا آهن، غم، حسن ۽ موسيقي." (سليم، 2008: 17)

شاه لطيف جو سچو ڪلام غم، حسن ۽ موسيقي جي اعلي جو ڙجڪ تي آثاريل آهي. "شاه لطيف ڏڪ ۽ سور هر بسفر ۽ جاکورز ڪرڻ جي تلقين ڪري ٿو، رهڻ ۽ رست هر ليمان رکي ٿو."

سأَهْ نَ آيَا سُورِ جِي هارِيُونَ! تَيُونَ هَسُونْ
مَتَانْ وَبِهِ وَسِرِيُونَ! رَقْهُو تَانْ رَسُونْ
مُنْدَائِي مِينَهْ جِيئَنْ، وَبِرُو تَارْ وَسُونْ.
(بِلَج، 2009: 204)

7.16 پازئي ناهي پروڙ:

شاه عبداللطيف جي شاعريه جي خاص طرح سان پنج سسيئي وارن سُرن: آبريءَ، ديسِي، معنووي، ڪوهيلاري، حسيني ۽ هڪ پئي 'سر مارئي' هر 'ويگانائي وارو فلاسفو' پنهنجي اوچ ۽ عروج تي نظر اچي ٿو. سسيئي واري گالهه، وسنهن جو گوچي آهي تهنهن جو ڪوڊه مت ماڻهه، پاڻيءَ هر لوهيل هڪ بلڙي جي صورت هم پيئي هر لژهندى، سند جي هک بين الانقاومي بذرگلهه پينior، تي محمد نالى كتي ۽ هن جي ڙال كي، پيري ۽ ڏانهن لژندر عمر جي اننيه حصي هر هڪ خوصصورت اميد واري اڳهه جي صورت هم ملي هي. جنهن جوين ساثن جاڙڪري ويوهوندو آسون ۽ اميدون شام جي لهندڙ پاچن ۽ رات جي اوڻهه هر اوچي ويون هونديون. هن پنهني، سسيئي جي صورت هر چند جهڙي صورت واري هطرت جي تخليق کي پنهنجي سڀي اوولاد وانگر پنهائي جوان ڪيو هوندو. هڪ سندتي چوئي موجب: "نياچ، ڄمِ كان وڌيڪ منوهوندو آهي."

انهن پنهني ڪردارون جي سجن سارن چهن سُرن هر شاه لطيف جي ڪلام جو 'ويگانائي وارو فلاسفو' اوچ تي نظر اچي ٿو. هو 'سر حسيني' هر چوي ٿوت، "پازئي کي تڪاسُندَيِ ڪونهئي تمنهنجي رات رنج ۽ لم هر گندي وئي آهي."

پازئي ناهه پروڙ ت ڪا راتِ رنجائي گنري،

پاکنیش ہے سسیئر پکا سور جی کھائی وڈی کوئں۔ (شیخ، 2012: ع: 379)

اصل هر ویکانی هک سماجی رویی جو نالو آهي، اهو رویو تنهن جنم وني تو جلن هک فرد پئی فرد کان لاتعلقی ئهنجانی وارو رویو اختیار کري تو، سپه رشتا ئتعلقات سطحی بتجي وڃن تا، کنهن کي کنهن جي پرواه نشي رهی.

جتي انفرادي فائدي واري ڪمائی جو واپار شروع ٿيو، اتي اهي رشتا ناتا هوريان ختم ٿيئ شروع ٿيا، اول وارا چگا ۽ پريما مڙس هاش راچن جا مهندار بشيا، واپاري ڏيئتي ليتي چگي مڙس کي سگهارو ڪيو. بازار ۽ مدينين جي سرستي دولت ۽ مايا جي آذار تي جزيل رشتا ناتا جوزيما ۽ سگهارون راجن سگهارا فرد جنم ڏنا، جيڪي پريما مڙس دهئا ملکي مهندار ب. انهن م خوشوئن جو واپار ڪنڌئ ٿارِ جامر جو اوlad به شامل هو جنهن کي پنهنجي حسب نسب ۽ معزز پشي تي فخر ۽ غورو هو. پئي طرف هشيلو ۽ اقتدار جي آمرائي سوج ۾ بدُل سوم راءُ جي اوlad جي اوlad مان امرسومرو بـ هو. جنهن کي شاه لطيف لوڙاؤ (ذاقيل) چيو آهي.

سيٽ سبط حسن ويڪاٿائي واري فلاسفى تي ڪالاهائيندي هن کي بي مهاپاري جنگ كان پوءِ سرمائيدار دنيا خاص طرح سان 'آمريكا' ۽

جي ودي بيماري هرار ديندي الهي دور بابت الني دو،
”زندگي“ جي بي وقتى، ماتهوو جي وجود ئ صفتى جي بي حرمتى، اخلاقي قدرن جي لاتاق، آدم بيزاري، فارايت، قتل ئ خودكشين جا وئدنر واقعا، جارحىت ئ تشدد لاؤ تشدد جي پرچار، جنسى حيوانيت، دوستى، پاپيسراپ ئ كىننى رشن
لاتاق جي دۆز قۇر مطلبەت وجود جي لاتعلقى، جانىكى روب آهن.“ (سبط حن، 2010: 219)

شاه لطیف جو دور به ارغون، ترخان ۽ مغل شاهی جو سوا پ سو ورهی جی سند ۽ سنتین سان ظلم ۽ استحصال جو دور هو ۾ اهو بن
مهایارین جنگین ۾ تیل هایجن جھڙوئی دور هو. ان ۾ ویگانائی جو اسرن فطري هو ۽ شاه لطیف جي کلام ۾ ان جو اظهار بضروري عنصر هو.
اهڙي صورت ۾ جنهن سُون جا وڌاڻ هجن ۽ سور بـ مٺن، جي مقدار ۾ متى تي هجن ته پوءِ سور ئي ساتي بتجي گڪ سونههان ٿي
گنجي هلن ٿا، تنهن شاه لطیف جي فکر جو ڪمال آهي، هو اهڙي گهرى ويگانائپ ۾ پنهنجي ڪردارن کي سورن جي صورت ۾ پيل ۽ ساتي
عطاكري بههه اكيلونتو ڪري.

جن سون کی شابس، جن مون سان گھلائو
تُرُم چَپِین، هٹا ہملاری پاس،
پُنُونَ کی گنیاس، تک ویچارا وری وٹا۔
جتنے پہلی (بلوچ، 2009ء: 242)

شاه لطیف هک جگه تی سُر حسینی ئەم چوی ٿو، ”ای درا! تون مون سان تلع ختم نه کجان، چوته آئُ اکیلی آهیان.“
”سُورَ مَ مِنْجَ سَاءَ، أَنْوَنْ نُوكُشِيَ آهیان.“
(شیخ 385، 2012ء)

لوله وچي کو چو، منهنجو ماروتوں کي،
چانگان چجي چيلو جي کنه جو هوء،
صحي وَقْلِين سو، آئے کيشن ويسس وسری!
(بلوچ، 2009: 360)

شام عبداللطیف 'سر مارئی' ۾ چوی ٿو، "جیڪر منهنجي سارسنيال ڪن ها ت هي بند مون لاءِ جٽ هوئي ڪونه، آئُ شايد پنهنجي ماڻ (قibile) کان وسری وئي آهيان۔"

جي ڪر لدانون، ته پندٰيَه بندُ ذ ساريو مارونين آنون، جيڪس وييس وسرى. (بلج، 2009ء: 360)

كُـ 7.17

شاه لطیف، جی کلام جی 'سر آسا'، 'کر' محبت، پریم جی دشمن 'رقب' لاءِ کتب آندو ویو آهي. جیکو لکی کری محبوب جون جھیتیون، متزیون گالاپین پندي تو، شاه لطیف انجیه 'کر' - دشمن جی جیئن لاءِ دعا کری تو، گلواگذ پنهنجی، محبوب جی کامیابی، لاءِ دعا گو آهي. ان کان بو، کر پیری، جی کارپر نانگ هشان ڈنگجی، سڑی مرٹ جی سد کری تو.

کرکٹ میں سبی سری میں بی ساریوں
جوش جالیا جی، ماری تن ماث کئوں
کارپندو سی، ماٹو جن پرتیتوں
(بلوج، 2009ء: 338)

ایو جو اونا، سریو سندی سچین.
 کر جا کن کئی، پون کارن پرین جي.
 ته ه پان پی، غیتی غاز شیو.
 الله کر جین، کر مر مری هیکرو
 اسان پون پرین جون امیدون پچن،
 تهان پو مرن، سری انهین سور ه.
 الله کر جین، جي پا رهن پرین جي،
 پیون مون پس، امیدون سین سچین.
 (بوج، 2009 ع: 338)

هتي کر، سماج جواهزو کردار آهي، جيکو انتها درجي واري منفي ذهنيت رکي تو. اهورگو محبت جوئي دشمن د آهي پراهو
 کر، پنهنجي هيئي سماج جي هر جيلائي واري جربر جي خلاف آهي، ان کري شاه لطيف هن کي رستي هر زندگون وجهندر حق ه محبت جي
 وات تي کدو کونيندر قرار ڏيندي غيبتي (چفالخور) چيو آهي، هن جي کن ه سکري مري پون جي ڳالهه کري تو.
 شاه لطيف، سک وارن کي خبرداري ۽ رازداري سان ملن جي تلقين کري تو. هوچوي توت، "ای محبوب! اسان جي ڳالهه کر، جي وات ه
 نپوي، متان اها ريجه ریحان واري رات اٿپوري نرهجي ويچي."

کران وجهه مر وات، يول هماري ڳالهه،
 مچن رتی رات، اوئن ه اوتي وهی.
 سکے سکائي سکے، سکے د آهي ستری،
 لکے لکوئي لکے، ت کرن خبر د شئي.
 (بوج، 2009 ع: 338)

سُرکنیات ه شاه لطيف سواري ۽ واري اک کي چوي توت، "پورو گوزه هل کندو هل تجيئن دشمن اسان جا آواز، پکي ۽ سری بچي."
 هاڻر کندو هل، ت کجايون کرن کي.
 (آلواني، 2013 ع: 42)

شاه لطيف 'سرسارنگ' ه پشن ساڳنی ڳالهه کري تو، "منهنجور رقب پلي سری ۽ بچي! آئندوست جي درتي ضرور وينس."
 کر مر کامي پجي، آئ ويندي در دوست جي.
 (بوج، 2009 ع: 406)

ان ريت اهو چتی ريت وسهن ه اچي توت، "شاه لطيف کي پنهنجي محبوب سان گن پيار واري سوپ جو اوس يقين هو هن کي پنهنجي رقيب ۽
 ويري کي چيزائڻ ه به کو خاص لطف ايندو هو."
7.18 كامل:

شاه عبداللطيف جي ڪلام ه 'کامل' لفظ ڪتی 'ضمير' طور ه ڪتی 'صفت' جي صورت ه اهزي انسان لا، ڪتب آندو پيو آهي،
 جيکي پنهنجي ڪنهن هک يا هک کان وڌيک گلن جي کري عام انسان جي پالائی ۽ گلائي جي کري پنهنجي سماج ه اتم درجو رکن ٿا.
 جهڙوک: سر بالاول ه شاه لطيف سمن جي سخا جي سارا هه چيا آهن، هو چو جامد جكري لا، چوي توت، "تنهنجي وڌي ۽ اعلي سخاوت ه
 پاچه جي ڪڪر وسڻ جي کري هزارين حاتم پوئي پئجي ويا آهن، هنن عام گدلن ۽ سادن، ابوجهن هن گدانمان جا ڪم تو جهڙي ڪامل
 (Prefect man) کان سوء ڪير کندو؟"

جھڙ تنهنجي جھٻا، هزارين حلمن
 ڪوچهن سندما ڪم ڪامل دي ڪير ڪري.
 (بوج، 2009 ع: 143)

شاه لطيف 'سرکوهياري' جي پهرین داستان جي پهرین وائي ه 'کامل' جو لفظ چگي ۽ اشراف انسان لا، ڪتب آندو آهي، هوچوي توت،
وابي

توئي نين ڏندين، او ميان! آئون اني جي آهيان
 زور هن ضعيف سين، ڪامل ڪوه ڪرين

(بوج، 2009 ع: 229)

شاه عبداللطيف 'سر آبريء' جي هک بيت ه سچ مکران جي مالک کي 'ڪامل ڌئي' کري ڪونيو آهي، جيکو سموا وعدا،
 وچن ه پول پاري تو. شاه لطيف چوي توت،

مر ويه مند ماث ڪري، ائي وجهه وڌول،
 سُتين تان سيد چئي، هم غم اچن هول،
 پُون پاري پول، ڪامل ڌئي سچ جو.
 (بوج، 2009 ع: 174)

شاه لطیف 'سُرسایرلار'، هر آنچه کامل کی مددگار ۽ واهر و دو بیرونی تو قرار ڏیندی چوی ٿو،
کامل ڪشیان وچ ۾ گلن واهرو.

(بلوچ، 2009: 113)
شاه لطیف جی سچی ڪلامه ۾ 'کامل' لفظ هے اعلیٰ گئن طور سخن، رہرن، پېڙو تاریندا، کامل پیمائڻ ۽ حاڪمن لاءِ کتب آندو ويو آهي، جيڪي پاچه ۽ ديا جا وڌا پاچهara در آهن ۽ سمورا ڪيل وعا پاريندا آهن، جن جي اچن سان سمورا ڏک لوپي وجن ٿا، هو و سير هر هڪ وڌي ماهر ڪشیان جي حیثیت ۾ پهچي ڪري پنهنجي سماج جو بیزو ڪناري تائين رسائين ٿا.

7.19 عالمي امن:
شاه عبداللطیف قدرت کان 'امن امان' ۽ 'سکر سٺائي' گھرندڙ شاعر هو. هو 'سُرسارنگ' هر امير عورتن ۽ غريب پورهيت عورتن، وڌيرين ۽ نديرين کي وسکاري کان پوهه پنهنجي پنهنجي ماڳن تي خوش ۽ خوشحال ڏسي ۽ پسي تو ۽ چوی ٿو، پاپون ۽ داپون، پکي سونون پنهنجي.

شاه لطیف سند سان گذ سچي عالم جي خوشحال ۽ دعا گھرندڙ هن ڏرتيءَ جو هڪ وڌو اُنم روح آهي، هن کي اها سُند هي ت دنيا جو امن، دنيا جي خوشحال ۽ سان سڌي نسبت رکي ٿو. سک سان في سلامتي جو سڀند آهي.
سائينا سائين ڪرين، متى سند سکار دوست منا دلان عالم سڀ آباد ڪرين.

(بلوچ، 2009: 412)
شاه لطیف 'سُرسایرلار'، هر آن دور جي سیاسي ۽ سماجي صورتحال موجب دعا گھري ٿو، 'اَيَ الَّا كَذَرُوْذَنْ ۽ اَچِي کوڏو ٿي تنهنجو ڪرمئي مون لاءِ هڪ امن واري بيت مثل آهي.

ڪنڌي ساريان ڪان، يا امن امان!
يا الهي! پاچه پيلاني پانشيان.

(بلوچ، 2009: 115)
شاه لطیف 'سُرمارئي' هر قرآنی سورتن جي تاريخي اشارن ۽ اهجلان تي آداريل هڪ بيت هر امن جي هڪ وسندی جو ذكر ڪيو آهي، جتي پنهوارن پنهنجا گھرو جي جو ڙيا آهن.

"نڀي اتيا امن ۾ پكا پنهوان." (بلوچ، 2009: 374)

شاه عبداللطیف امن کان سواع زندگي ۽ گذارن کي ڏکيو قرار ڏيندي چوی ٿو، آن ره امان، گھنڪھر گھاريان ڏينهڙا.

(بلوچ، 2009: 372)
شاه لطیف 'سُرسورث' منگتي جي صورت هر راج تنهين - ملکي ڏنڍاوي حاڪمن کان رڳو امن چو سول ڪري تو ۽ رڳو امن گھري ٿو، جيڪو ڪالم، اڄ ۽ سڀائي واري دنيا لاءِ تمام ضروري آهي، اهو امن پيچل لاءِ جان جي بچاء ڪان وئي، راڳ روپ ۽ سماج جي امن واري صورت هر آهي.

"پلا ڪري پيل امن ڏيو ان کي." (بلوچ، 2009: 287)
"ٻيو ذ مڻي موڻ امن ڏيو ان کي." (بلوچ، 2009: 287)

7.20 عالمي ڀائي چارو:

شاه عبداللطیف پنهنجي بنيادي فکر هر عالمي ڀائي ۽ انسان دوستي ۽ واري فکر سان پيرپور نڪتا نروار نظر اچن ٿا، هو سارنگ هر چوی ٿو، انڪري هن جي هر سر هر عالمي ڀائي ۽ انسان دوستي ۽ واري فکر سان پيرپور نڪتا نروار نظر اچن ٿا، هو سارنگ هر چوی ٿو،

ٿئر گھڻو ٻئر گھڻو گھڻو ديسان ديس، واه ٿئي جي ويس، جي ۾ چون وسٽ آئيون.

(بلوچ، 2009: 407)
”دوست منا دلان عالم سڀ آباد ڪرين.“ (بلوچ، 2009: 412)

شاه لطیف سُرمارئي چوی ٿو،

”ملو مينئن گھن، آئ ملن ميرلئو.“
شاه لطیف جي هن سُرسارنگ هر بساڳئي ميرائي، بدئي، ايڪتا ڀائي واري بنيادي خواهش ۽ ڳالهه ڪندي نظر اچي ٿو، رحمت پريا راحي، مولي مينه وسائ.

.....
ميرائي جو ماڻ، ڪانگ، لوڻو ڪاهين.

(بلوچ، 2009: 408-407)

شاه لطیف 'سُرساموندي' هر ديس ديس ۽ کتب جي ڳالهه ڪري تو ۽ سنتو و ٿجانن پاران فقيرائي لباس هر بنا تورجي امله ورهائڻ جي ڳالهه ٻڌائي ٿو.

بنئر ديسان ديس، مل د ملبوارسن،
ڦئيرائي ويس، امل دين اتوريا.

بنئر بلو بار، مل د مل بارسن،
ڦئيرائي پار، امل ٿين اتوريا.

(بلوچ، 2009: 102)

باب اثون:

شاه عبداللطيف جي كلام جي سماجي - تحقيقی اپیاس جو توت:

هن باب یه متی چاٹايل ستن بابن ہر کيل تحقيق جو نتيجو پيش ڪيو ويو آهي.

* هن مقالی، ”شام عبداللطيف جي كلام جو سماجي- تحقيقی اپیاس‘ پتائي ٿو، ”شام عبداللطيف پتائي جي كلام ستني سماج جي سمورن اڳوڻن ۽ هاتوکن، قدیم ۽ جدید رُخن جو ضروري اپیاس ٻڌي ٿو، شام عبداللطيف پتائي جي كلام ۾ سند جي مختلف اوائلی ۽ قفیم سماجي گروهن: شڪاري، ڏوٽي، مالوند ۽ پوکي راهي وارن لوکن جي معاشي چُرپاروي پرپور زندگي ۽ جا عڪس جابجا ۽ چٽا نظر اچن ٿا. هنن ابتدائي انساني سماجن جو سجو سماجي تاجي پيتو هڪ بئي تي آذاريل، هڪ پئي جا پيرجهلا هئن وارو رهيو آهي. اهي سمورا اهي لوکه هئا، جن جي هر پيڙهي گنجي ڪري، هڪ زمانی ۾ سنتوسڀتا جو بنيد وڌو ۽ ان کي اوچ تي رسایو. سند جي تاريخ جي ڪن دون: سنتو تهنيب جي ڊرڪن ۽ واري دور 1650م. مکان پوءِ ۽ سمن جي حڪومت جي پچائي 1522ع کان پوءِ سند جي ڪن ماڳن تي مالوند ۽ ڏوٽي سماج جي اوسر اتم درجي واري نظر اچي ٿي، ان جو مكه ڪارڻ فطري ارضياتي، ماحولياتي تبديلين سان گڏ ڏارين جون ڪاهون ۽ جابرانا طرز واريون پرديهي حاڪمن جون حڪومتون رهيوون آهن، جنهن جي ڪري سند جو سمور و بنيادي معاشي نظام بڪرجي ويو، هنرمندي، پوکي راهي ۽ وتح وابار تئي معاشي بنيد متأثر ٿيا، ان ڪري مائڻو اقتصادي طرح سان تمام ڏكيا ۽ هيٺا ٿي پيا.

* شام عبداللطيف پتائي جو تعلق ڪلھوڙا حڪومتي دور (1701-1783ع) سان هو، موهن جي دڙي واري زمانی (2500ق.م) کان وئي ڪلھوڙا دور (1783ع) تائين سند جو سارو سماجي تاجي پيتو ڏيئه- پرديه وارو وتح وابار ويندي ريجاتي نظام ذري گهٽ ساڳيو رهيو هو. شام عبداللطيف جي كلام ۾ پوکي راهي جي ان ريجاتي نظام ۾، پوکي راهي وارا طريقا ساڳيا ٻڌندايا ويا آهن، ان دور ۾ باراني سيلابي ۽ گهاڙ واهن- سانگن جو ذڪر، دنيا جي انيڪ ملڪن سان ساموندي ۽ زميني رستن وسيلي واپار، واپاري وکر ۽ پيو وتح وابار پڻ ساڳيو رهيو آهي.

* شام عبداللطيف پتائي سند جا جيڪي فن ۽ هنر پنهنجي كلام ۾، واكاثيا آهن، انهن جي اوسر ۽ ترقى سند جي ئي سرزمين تي ٿي آهي ۽ هتان کان ئي اهي هُنر دنيا جي بين ماڳن ۽ ڪتبن تائين پهتا. انهن هنرن ۾، پيڙا ٺاهن، سمند ۾ هاڪارن، پوکي راهي کان وئي ڪپڙي واري صنعت اجي وڃي ٿي.

* شام عبداللطيف پتائي جو سجي كلام ۾، انڪل روء هر سُر ۾ مرڪ مائل فكري رُخ وحدت الوجودي- صوفيانو‘ رهيو آهي، جنهن ۾ سندومت، جين مت، ٻڌ مت، ويدانت، جوڳ پشت، وحدانيت ۽ اسلامي تصوف جو هم اوست وارو فكري مڪتب حاوي آهي. شام عبداللطيف پتائي جي كلام ۾، اوچ وجайл هاڪڙي درياه جي مختلف مكانني نالن ۽ ان جي چاڙن جو ذڪر اچي ٿو.

* انهيَ درياه جي هوريان هوريان انت اچن وارو زمانو، شاه لطيف واري دور کان گهٽو اڳانو ۽ هزارين کان سوين سالن واري زمانني (2000ق.م- 1226ع) تي آذاريل آهي.

* شاه لطيف جي كلام ۾ انهيَ فطري هاجي تي گهري ڏك جو اظهار ۽ ان جي اوچ جو تذڪرو هن جي رسالي جي كلام جي ‘سر ذهر’ ۽ ‘سر سهڻي‘ جي ڪيترن بيتن مان صاف ظاهر آهي.

* شام عبداللطيف جي كلام ۾، سمن چامن جي ڏهه ڏاٿارن کي جهارن جو مُڪ ڪارڻ اهو آهي ته هنن اقتدار مائڻ ڏيڍ سؤ ورهيء اڳ اڀريندني مندائئي درياه- هاڪڙي تي سوڪهڙي جي آپتا اچن تي، الهندي درياه- سندونديَ تي پوکي راهيَ جو منظم ۽ اعليٰ نظام

قائم ڪري، مائهن کي ڏڪار واري صورتحال مان باهر ڪي سُڪار واري دور ۾ آئي لوکن ۽ راجن کي جيڻدان ڏنو.

* شام عبداللطيف جي ساڄاها ۾، عالمي فڪر ۽ فاسفو شامل رهيو آهي، جنهن ۾ انساني زندگي ۽ جي مختلف مرحلن تي رهنمائي ڪنڌڙ فڪر ۽ فهم شامل رهيو آهي. شام عبداللطيف جي كلام ۾ مائڻپو، انسان دوستي، انساني اتحاد، انسان ذات جي

ترقي، زندگي، موت ۽ ڏك جي حقائق سودو انيڪ موضوع، شاه لطيف جي كلام جا نوار نڪتا ٿي رهيا آهن.

* شام عبداللطيف پتائي جو سجي كلام جي ساڄاها، وطن دوست هئن سان گڏ بين الاقواميت پسند آهي.

بليوگرافى: سندي كتاب:

1. آتوائي، کليان، (1993ع) "شاه جورسالو" ، کنبارو: روشنى پليکيشن.
2. آتوائي، پيرومل مهرچند، (1993ع) "سندي بولي ۽ جي تاريخ" (چايو چوئون)، ڄام شورو: سندي ادبى بورد.
3. آتوائي، پيرومل مهرچند، (1995ع) گريختائي ۽ وارو "شاه جورسالو- منهنجي نظرم" ، کنبارو: روشنى پليکيشن.
4. آتوائي، پيرومل مهرچند، (2004ع) "قييم سنت" (چايو چوئون)، ڄام شورو: سندي ادبى بورد.
5. آتوائي، پيرومل مهرچند، (2008ع) "قييم سنت" ، (چايو پونجون)، ڄام شورو: سندي ادبى بورد.
6. آتوائي، پيرومل مهرچند، (2013ع) "شاه جورسالو" (مكملا) کنبارو: روشنى پليکيشن
7. آخوند، عبدالحميد، (1995ع) گنج- شاه جورسالو، (چايو پهريون)، پيشاه: تفاصيٽ مرڪز.
8. آزاد، ابوالكلام (مولانا)، سنديكار: صديقي، عبدالغفار، (2009ع) "أُم القرآن" (تفسير سورة فاتح) (چايو ٻيو)، ڪراچي: سنديكاٽيڊمي.
9. اڳو، آفتاب (سيئينت)، (2005ع) "شاه لطيف عظيم مفكر" ، (بيو چايو)، ڪراچي: سنديكاٽيڊمي.
10. اڳو، بنس، (2014ع) "سد جو شاه" ، شاه عبداللطيف پيئائي ۽ جا موضوع ۽ ڪردار سياسي حلت ۽ تاريخي توارن جو پس منظر، (چايو پهريون)، کنبارو: روشنى پليکيشن.
11. اقبال، محمد (علام)، مترجم: سومرو عبد الغفل، ايم (1997ع) "اسلامي فكري جيل شكيل" (چايو پهريون)، حيدرآباد: سنديشل اڪيمىٽرسٽ.
12. ابن بطوطه، مرتب: الخشاب، عمر حسين، سنديكار: عباسى، محمد ابراهيم (1976ع) "ابن بطوطه جو سفر" ، (سد ۽ هندستان جي سفر متعلق) (چايو پهريون)، حيدرآباد: سندي ادبى بورد.
13. الائنا، غلام علي (باڪتر)، (2006ع) "سندي بولي ۽ جي ارتقا" ، (چايو پهريون)، حيدرآباد: سندي لشڪيچ اٿاري.
14. الينا، ايلايس، سنديكار: بخاري، مظفر، (2013ع) "ستو ۽ جون سلطنتون" ، (چايو پهريون)، ڪراچي، نيرون بڪس.
15. انصارى، اشتياق، (2001ع) "درتي مانا" ، (چايو پهريون)، ڪراچي: سنديكاٽيڊمي.
16. اليت ۽ ڊائوسن مترجم: پينرو عطا محمد، (2000ع) "سد جي تاريخ- مؤرخن جي زيني" ، (چايو پهريون)، اسلام آباد، نيشل ڪفاؤنڊيشن.
17. اوپيل، سنديكار: پينرو عطا محمد، (2009ع) "ستوتيني ۽ سنتو قرم جا ڀورپه قيم آثار" ، (چايو پهريون)، حيدرآباد: ڪوينتا پليکيشن.
18. اياز شيخ، (1991ع) "خط، افتريو، تقريرون" ، (ايگو ٻيو)، حيدرآباد سند: نيو هيبلس پليکيشن، ندوولي محمد.
19. بسوى، فقير غلام علي مسرور، (2012ع) "سماع ۽ راڳ جي شرعى هيٺيت" ، [حضرت ابوحامد محمد بن العزالى جي معروف ۽ معتبر تصنيف 'احياء علوم الدين' جي ببابا [وجود ۽ سماع] ، (چايو پهريون)، حيدرآباد: سندي لشڪيچ اٿاري، سند.
20. بدینائي، شيخ محمد سومار ڏڀائي محمد عثمان، (1957ع) "شاه جا گم ٿيل بيت" ، (چايو پهريون)، حيدرآباد: اسلامي دارالاشعات، اسٽيشن رود.
21. بکري، مير محمد مصوص، (1959ع) "تاريخ مصوصي" ، (چايو پهريون)، ڄام شورو: سندي ادبى بورد.
22. بلوج، نبي بخش خان، (داڪتر)، (1960ع) "جامع سندي لافت" (5 جلد)، ڄام شورو: سندي ادبى بورد.
23. بلوج، نبي بخش خان (داڪتر)، (1963ع) "ڪلام ميون شاه عنات" ، (پهريون چايو) ڄام شورو: سندي ادبى بورد.
24. بلوج، نبي بخش خان (داڪتر)، (1964ع) "ڳاهن سان ڳالهيوون" ، [سندي لوڪ ڪاهليون] ، (چايو پهريون)، (جلد 7)، ڄام شورو: سندي ادبى بورد.
25. بلوج، نبي بخش خان (داڪتر)، (1981ع) "مقدمه، راڳ نامو" ، (چايو پهريون)، حيدرآباد، شاه عبداللطيف ڀت شاه: تفاصيٽ مرڪز.
26. بلوج، نبي بخش خان (داڪتر)، (1994ع) "شاه جورسالو- شاه جو ڪلام" ، (جلد ٢)، (چايو پهريون)، حيدرآباد: شاه عبداللطيف ڀت شاه ثقافي مرڪز.
27. بلوج، نبي بخش خان، (داڪتر)، (1999ع) "قاضي قادر جورسالو" ، (چايو پهريون)، ڄام شورو: انسٽيٽيوٽ آفسٽالاجي.
28. بلوج، نبي بخش خان (داڪتر)، (2004ع) "ڳاهن سان ڳالهيوون" ، [سندي لوڪ ڪاهليون] ، (چايو ٻيو)، (جلد 7)، ڄام شورو: سندي ادبى بورد.
29. بلوج، نبي بخش خان (داڪتر)، (2006ع) "مورڙو ۽ منگر مج" ، (سندي جي سوره هائي ۽ هنرمندي جو داستان) (چايو ٻيو)، ڄام شورو: سندي ادبى بورد.
30. بلوج، نبي بخش خان، (داڪتر)، (2007ع) "جنگناما" (بيو چايو)، ڄام شورو: سندي ادبى بورد.
31. بلوج، نبي بخش خان (داڪتر)، (2009ع) "شاه جو رسالو" ، (شاه جي سوانح ۽ فكر سميت)، (چايو پهريون)، ڪراچي: تفاصيٽ سياحت کانو، حڪومت.
32. بلوج، نبي بخش خان (داڪتر)، (2010ع) "ڪلام ميون شاه عنات" ، (بيو چايو) ڄام شورو: سندي ادبى بورد.
33. بلوج، نبي بخش خان (داڪتر)، (2012ع) "سڀ رنگ" ، (چايو پهريون)، ڪراچي: سند تفاصيٽ کانو، حڪومت سند.
34. بلوج، نبي بخش خان (داڪتر)، (2012ع) "شاه عبداللطيف- حياتي ۽ جو احوال ۽ رسالي جي تاريخ" (چايو پهريون)، حيدرآباد: داڪتر اين. اي بلوج انسٽيٽيوٽ فار هيرٽچيج رسچ.

- بلوچ، نبی بخش خان (دکتر)، (2013ع) ”شاه عبداللطیف پئائی سوانح حیات، فکر ۽ عرفان“، (چاپو پھریون)، حیدرآباد: داکٹر ان. ای بلوج
انسٹیوٹ آف هیریتیج ریسرچ۔ 35
- بلوچ، نبی بخش خان (دکتر)، (2014ع) ”شاه جو رسلو- روشنی“، شاه جی کلام جی لفت (جلد ڏھون)، (چاپو پیو)، ڪراچی سند: ثقافت کاتو، حکومت سند۔ 36
- بلوچ، نبی بخش خان (دکتر)، (2014ع) ”شاه جو رسلو“ سُرسئی سان شروع ٿیندر پھریون دور(1165-1207ھ) جی ڏهن قلمی نسخن سان پیتی تیار کیل، (چاپو پھریون)، ڪراچی: سند ثقافت کاتو، حکومت۔ 37
- بلوچ، نبی بخش خان (دکتر)، (2014ع) ”ستی ۽ هندی شاعری ۽ جو لاڳلو“، (چاپو پھریون)، ڪراچی: سند ثقافت کاتو، حکومت 38
- بیگ، مرزا علی قلی (2008ع) ”رسالو میان سچل فقیر جو“ ڪراچی: ثقافت ۽ سیاحت کاتو، حکومت سند۔ 39
- بیگ، مرزا قلیج، شمس العلماء، (1994ع) ”لغات اطیفی“، (تیون چاپو)، حیدرآباد: سندی پولی ۽ جو بالختیار ادارو سند۔ 40
- بیگ، مرزا قلیج، شمس العلماء، (2007ع) ”شاه جو رسلو“، (چاپو پیو)، حیدرآباد: سندی ٿکوچ ۽ اثارتی۔ 41
- بیگ، مرزا قلیج، شمس العلماء، (2012ع) ”احوال شاه عبداللطیف پئائی“، (چاپو چھون)، ڪراچی سند: ثقافت کاتو، حکومت سند۔ 42
- بیگ، میرزا عباس علی، (2012ع) ”تاریخ سند- ٽالپور دور“، (چاپو پھریون)، حیدرآباد: میر مراد علی ٽالپور پلیکشن۔ 43
- پٽ، اله رکیو ۽ اطیفی، سلیم پتو، (2008ع) ”شاه جی رسالی جی موضوعاتی لفت- هت جا هنر“، (جلد پھریون)، ڪراچی: شاه عبداللطیف پئائی چیئر، ڪراچی یونیورسٹی۔ 44
- ٺنوی، سید میر محمد بن جلال، مترجم، بیگ، میرزا عباس علی، (2005ع) ”ترخان ٺامو- سند جی ارغون ۽ ترخان حاکمن جو تندکرو“، (چاپو پیو)، ڄام شورو: سندی ادبی بورد۔ 45
- پوهیو، الہداد (دکتر)، (1990ع) ”علم تحقیق“، حیدرآباد: نیوفیلیس پلیکشن ٽنبولی محمد۔ 46
- پوهیو، الہداد (دکتر)، (2011ع) ”ستی پولی ۽ جو سماجی ڪار“، (پیو ایبیشن) ڄام شورو: انسٹیوٹ آف سند الاجی، سند یونیورسٹی۔ 47
- پیپیرو، عطا محمد، (2007ع) ”سنٹولکت جی پیچ“، (چاپو پھریون)، حیدرآباد: ڪوپتا پلیکشن۔ 48
- تمیمی، رسول بخش، (2009ع) ”سراج السالکین“، (چاپو پھریون)، ڪراچی: ثقافت ۽ سیاحت کاتو، حکومت سند۔ 49
- تمیمی، رسول بخش، (2013ع) ”نتو صدین کان“ (تاریخ) (چاپو پھریون)، ڪنڈیارو: روشنی پلیکشن۔ 50
- پناٹ، غلام حسین (دکتر)، (2007ع) ”تحقیق جوفن“، (چاپو پھریون)، حیدرآباد، سندی سلہت گھر۔ 51
- پناٹ، ممتاز، (2010ع) ”تاریخ سند- عرب دُور“، (چاپو پھریون)، ڄام شورو: سندی ادبی بورد۔ 52
- پلیجو، رسول بخش، (2015ع) ”تنینی ماٹک میڑیا“، (چاپو پھریون)، ڪنڈیارو: روشنی پلیکشن 53
- پنهوں، ایم. ایچ، سنتیکار: برزو محبت (دکتر)، (2010ع) ”اگانی سند ۽ سندی پولی“، (چاپو پھریون)، قبض، داکٹر محبت اکیبی۔ 54
- پوسل، گریگوری لیل، سنتیکار: پیپیرو، عطا محمد، (2015ع) ”سنٹو سپیتا جاسوواشت و راماگ“، (چاپو پھریون)، ڄام شورو: سندی ادبی بورد۔ 55
- جاوید، الطلف، سنتیکار: میمِن، جاوید، (2010ع) ”غیر سامي منهن جا بانی“، (اوپارین وڏن منهن جي بانی رهنمائی جون ھیاتيون، افکار ۽ انسانی ستاری لاءِ سند ورنل کوششون)، (چاپو پھریون)، ڪراچی: سنتیکا اکیبی۔ 56
- جنجهی، سکھر الہداد، (2008ع) ”شاه جو گنج“، (چاپو پھریون)، حیدرآباد: ڪوپتا پلیکشن۔ 57
- جوئیجو، عبدالجبار، (دکتر)، (1991ع) ”لاز جو مطالعو“، (چاپو پھریون)، ڄام شورو: سندی ادبی بورد۔ 58
- جوئیجو، عبدالجبار، داکٹر، (2012ع) ”شاه عبداللطیف مدبر، معلم ۽ مہریان“، (چاپو پیو)، ڪراچی: ثقافت کاتو، حکومت سند۔ 59
- جویو، محمد ابراهیم، (1987ع) ”شاه، سچل، سامي“، (چاپو پھریون)، ڪنڈیارو: روشنی پلیکشن۔ 60
- جویو، محمد ابراهیم، (2006ع) ”شاه، سچل، سامي“، (چاپو پھریون)، ڪنڈیارو: روشنی پلیکشن۔ 61
- چشتی، پروفیسر یونس سلیم، سنتیکار: عبدالجبار عبد، (2009ع) ”تصوف جی تاریخ“، (چاپو پھریون)، ڪراچی: سنتیکا اکیبی۔ 62
- چھلائی، ایس. ٹی، (1995ع) ”سند جی اقتصادی ۽ تاریخ“، ڄام شورو: سندی ادبی بورد۔ 63
- خلد، کریم بخش (مرتب) ”شاه جو رسلو- سند جی تاریخ جو ملخ“، (1971ع) کراچی: بلائریکٹر محکم تعلقات عام، سند گورنمنٹ پریس، ڪراچی۔ 64
- خلن، محرم، پروفیسر، (2007ع) ”سند، سندی پولی ۽ سندی شاعری“ [اگانو دور]، (چاپو پھریون)، ڄام شورو: سندی ادبی بورد۔ 65
- خلن، محمد یوسف مولانا، پروفیسر سنتیکار: سندی، ابو عبدالله محمد طاهر عبدالقووم، (2014ع) ”علمی منهن جو تقلیلی جائزو“، (چاپو پھریون)، ڪنڈیارو: روشنی پلیکشن۔ 66
- تمیکا، ایس، سنتیکار: جان، در (2017ع) ”پٽمت- سُناسوال ۽ سُنا جواب“، (چاپو پھریون)، قنبر: ڪنول پلیکشن 67
- ڏاھری، مخدوم ابوالحسن، سنتیکار: ڦپوتو، مولانا محمد رمضان، (2012ع) ”ینابیع الحیاة الابدی فی طریق طالب للتشبّدی“، (چاپو پھریون)، ڄام شورو: سندی ادبی بورد۔ 68
- ڏپیلائی، محمد عثمان، (2016ع) ”شاه جو رسلو“، (چاپو پیو)، ڪراچی: ثقافت ۽ سیاحت کاتو، حکومت سند۔ 69
- راچپ، محمد لنس، (2013ع) ”مخذوم محمد معین ٺنوی ۽ سندس فلسفو“، (چاپو پھریون)، حیدرآباد: داکٹر ان. ای بلوج انسٹیوٹ فار هیریتیج ریسرچ، نوادرات کاتو۔ 70
- راورنی، هینری جارج (میجر) مترجم: پیپیرو، عطا محمد، (1995ع) ”سند جو مهران“، (چاپو پھریون)، حیدرآباد: سندی لینگچ ۽ اثارتی۔ 71

- راهمون، محمد قاسم، (2011ع) "شاه جو گنج"، (چاپو پھریون)، کنڈیارو: روشنی پبلیکیشن.
- سبط حسن، سنتیکار: حسین بادشاہ (2017ع) "جگن منجھ جھاتی" (چاپو پھریون)، کنڈیارو: روشنی پبلیکیشن.
- سانگی، میر عبدالحسین، (1986ع) "اطائف اطیفی" (چاپو پھریون)، حیدر آباد: شاہ عبداللطیف پت شاہ ثقافتی مرکز.
- ستایو غلام نبی، (1992ع) "شاه جی شاعریہ علامت نگاری" (چاپو پھریون)، حیدر آباد: شاہ عبداللطیف پت شاہ ثقافتی مرکز.
- ستایو غلام نبی، (2009ع) "اطیف جو عالمتی شعر" (چاپو پھریون)، کنڈیارو: روشنی پبلیکیشن.
- سراج، شیخ ابونصر مترجم: ستار پیرزادو (2016ع) "تصوف جا اصطلاحات" (چاپو پھریون)، کراچی: سنتیکا اکیڈمی.
- سرائی، امداد علی، (1985ع) "علمہ ان توریا" (چاپو پھریون)، سفرنامو، کاچیونگر، س.ل، حیدر آباد، سندھ.
- سرائی، امداد علی، (1987ع) "قدیر کلپرن جا" (چاپو پھریون)، چام شورو: سنتی ادبی بورد.
- سلیم، آغا، (2008ع) "لات جا طیف جی" (چاپو پھریون)، اندیا: پرکاشر ک چاگرام، گرداس مل، آرہ پرنسنگ پریس، مہرشی دیاند مارگ، سہچپر بوكا 382343، کرتاؤتی.
- سنبلو، عبدالکریم، (دکتر)، (1980ع) "تحقیق لغات سنتی" (بنجون چاپو)، حیدر آباد سندھ: سنتی ادبی بورد.
- سندي، شيخ ميمن عبدالمجيد (دکتر)، (2002ع) "بيت" [ستاء ء اوسرا] (چاپو پھریون)، شکارپور: مهران اکیڈمی، واکھوڑ.
- سندي، شيخ ميمن عبدالمجيد (دکتر)، (2006ع) "سنتي ادب جو تقييي اياس" (چاپو پيو) کنڈیارو: روشنی پبلیکیشن.
- سندي، شيخ عبدالمجيد، (15جون 1939ع) "الوحيد" (سند آزادنمبر)، کراچی.
- سوری، ایچ نی، سنتیکار: پیپر خطا محمد، (1992ع) "پت جو شاه" (چاپو پھریون)، کراچی: سنتیکا اکیڈمی.
- سوری، ایچ نی، سنتیکار: پیپر عطا محمد، (2005ع) "پت جو شاه" (چاپو پيو)، کراچی: سنتیکا اکیڈمی.
- سومرو عبدالغفار (دکتر)، (محقق ۽ شارح)، (2016ع) "چوراسي عارفان بيٽ" (سلطان الاولیاء خواجہ محمد زمان لواریه واری جی شاعری)، (چاپو پھریون)، کراچی: سنتیکا اکیڈمی.
- سہروردی، شیخ الشیوخ حضرت عمر بن محمد شہاب الدین، سنتیکار: صدیقی، مخدوم عبدالجبار (1299ع) "عوارف المعرف" (چاپو پھریون)، حیدر آباد: ادارہ پاتھلؤں اینڈ پبلیشر.
- سومرو مهر عبدالحق (دکتر)، سنتیکار: سومرو عمر، (2010ع) "سومراج گھرائو" (چاپو پھریون)، کراچی: تلفت کلتھ حکومت سندھ.
- سید، در شوار (دکتر)، (مرتب)، (1995ع) "تحقیق جو طریقی کلار" (چاپو پھریون)، کراچی: شاہ عبداللطیف چیئر، کراچی یونیورسٹی.
- سید، جی. لیم، (1998ع) "جین ڌنو آهمن" (چاپو نائون)، حیدر آباد: شاہ عبداللطیف کتاب گھر.
- سید، جی. لیم، (1998ع) "جین ڌنو آهمن" حیدر آباد: شاہ عبداللطیف گھن، گذی کاتو.
- سید، جی. لیم، (2000ع) "ستو ڳ جی ساجاھ" (چاپو پھریون)، دادو: جی. ایم. سید اکیڈمی.
- سید، جی. لیم، (2001ع) "جین ڌنو آهمن" (دهون چاپو)، حیدر آباد: شاہ عبداللطیف گھر، گذی کاتو.
- سید، جی. لیم، (مرتب)، (2007ع) "سلھر جاسینگلار" (علام آء، آعقاضی جی زندگی ۽ جو احوال، خط ۾ مضمون) (چاپو پيو)، چام شورو: سنتی ادبی بورد.
- سید، جی. لیم، (2009ع) "خطبات سید" (بزم صوفیاء سندھ جی اجلان جی موحقن تی کیل) (سلئن جی. لیم. سید جون تیریون) سیوهن شریف: سید پبلیشر.
- سید، جی. لیم، (2009ع) "ستو ڳ جی ساجاھ" (چاپو پيو)، کنڈیارو: روشنی پبلیکیشن.
- سید، جی. لیم، (2012ع) "پیغام لطیف" (چلو چون)، کنڈیارو: روشنی پبلیکیشن.
- سوق، نواز علی (دکتر)، (1989ع) "سر ذہر" (چاپو پھریون)، حیدر آباد: شاہ عبداللطیف پت شاہ ثقافتی مرکز.
- شیدائی، رحیم دادخان مولائی، (1951ع) "روضۃ السد - سند جی تاریخی جاگرائی" (قلمی)، چام شورو: انسٹیتو ۱۷ سندھ انجی.
- شیدائی، رحیم دادخان مولائی، (1958ع) "جنت السد" (چاپو پھریون)، حیدر آباد: سنتی ادبی بورد.
- شیدائی، رحیم دادخان مولائی، (1959ع) "تاریخ تمدن سندھ" (پیو پھریون)، چام شورو: انسٹیتو ۱۷ سندھ انجی.
- شیدائی، رحیم دادخان مولائی، (1995ع) "تاریخ تمدن سندھ" (پیو چاپو) چام شورو: انسٹیتو ۱۷ سندھ انجی.
- شیدائی، رحیم دادخان مولائی، (2006ع) "جنت السد" (چاپو پيو)، کراچی: سنتیکا اکیڈمی.
- شيخ پلنون خان، (2000ع-2012ع) "شام جو سلاو" (3 جلد) (چاپو پيو) کراچی: شاہ عبداللطیف چیئر، کراچی یونیورسٹی.
- شيخ، محمد سومان، (2006ع) "کچ جورن" (چاپو پھریون)، چام شورو: سنتی ادبی بورد.
- شیوکاتی، هیرو (2013ع) "لب ج معيار سنتی ادب" (چاپو پھریون)، دادو: کیرت پبلیکیشن.
- صحراei، تاج، (1989ع) "ستوتنهنیب" (چاپو پھریون)، دادو: کیرت پبلیکیشن.
- صحراei، تاج، (1997ع) "دادو ضلعو جاگرائی ۽ تاریخ جی آئنی ۾" (پیگو پيو) حیدر آباد: قاضی پاڙو ایبو کیشن ٿرست.
- صدیقی، محمد ادریس، (1979ع) "ستو ماڻجي سپیتا" (چاپو پھریون)، حیدر آباد: سنتی ادبی بورد.
- صدیقی، محمد مظہر الدین، سنتیکار: راجپر، محمد انس، (2010ع) "دنيا جا ۋۇ منھب" (پیو چاپو) کراچی: سنتیکا اکیڈمی.
- صلاح الدین، محمد، (2010ع) "پٽالیني، راوڙ ۽ پالي" (پھریون چاپو) کراچی: زین پبلیکیشن.

- ظاهر، زاده، ولی محمد، (2007ع) "سند جو لوک تناحتی ورثو" (چاپو پهرينون)، چام شورو: سنتی ادبی بورد. .114
- عبد، مظہر (داکتر)، (2012ع) "پتائی جی دئور جا صوفی سلسلہ" (چاپو پهرينون)، کراچی: ثقافت کاتو. .115
- عبد الغفور، محمد، سنتیکار: عطا محمد پنیور، (2004ع) "نئی جا کاتب" (چاپو پهرينون)، چام شورو: سنتی ادبی بورد. .116
- علی، مخدوم، سنتیکار: همایونی، نیاز، (1989ع) "مقصود العارفین" (چاپو پهرينون)، چام شورو: انسٹیتو آف سند. .117
- فہیم، خلیفہ محمود، سنتیکار: نظامی، قاضی فتح الرسول، (2016ع) "محبوبیۃ المحمودیہ" (چاپو پهرينون)، بدین: سکریو گھنور شریف، گولاڑجی، سند. .118
- فہمیدہ حسین، (2004ع) "سنتی کالاسیکل شاعرن جی لفت" (چاپو پهرينون)، کراچی: شاہ عبداللطیف چیئر، کراچی یونیورسٹی. .119
- فہمیدہ حسین، (2010ع) "انسانیکا لوپیبیا سنتیانا" (چاپو پهرينون)، (جلد بیو)، حیدر آباد: سنتی اشگنچیج الارٹی. .120
- فہمیدہ حسین، (2010ع) "ابدی تنقید: فن ۽ تاریخ" (چاپو پهرينون)، کتبیارو: روشنی پبلیکیشن. .121
- فہمیدہ حسین، (2013ع) "انسانیکا لوپیبیا سنتیانا" (چاپو پهرينون)، (جلد ستون)، حیدر آباد: سنتی اشگنچیج الارٹی. .122
- فہمیدہ حسین، (2015ع) "انسانیکا لوپیبیا سنتیانا" (چاپو پهرينون)، (جلد ناؤن)، حیدر آباد: سنتی اشگنچیج الارٹی. .123
- قرزو، محمد پناہ، (2007ع) "ہندی- سنتی لفت" (چاپو پهرينون)، حیدر آباد: سنتی اشگنچیج الارٹی. .124
- قادری، شاہ اطف اللہ، تحقیق ۽ تشریح: سومرو، عبدالغفار (داکتر)، (2009ع) "منہاج المعرفت" (چاپو پهرينون)، چام شورو: انسٹیتو آف سند الاجی. .125
- قاسمی، غلام مصطفی، (علام)، (1971ع) "سند ۾ تصوف ۽ طریقت جاسلسلہ" (چاپو پهرينون)، کراچی: محکم تعلقات عام سند. .126
- قاسمی، غلام غلام مصطفی، (1999ع) "شاہ جو رسالو" (چاپو تیون)، شکاریو: مهران اکیبی، واکٹو در. .127
- قاضی، امداد علی، امداد علی، (علام)، (1993ع) "شاہ جو رسالو" (چاپو پهرينون)، چام شورو: سنتی ادبی بورد. .128
- قانع، نتوی میر علی شیر، سنتیکار: مخدوم امیر احمد (1957ع) "تحفة الكرام" (چاپو پهرينون)، حیدر آباد: سنتی ادبی بورد. .129
- قانع، نتوی میر علی شیر، سنتیکار: امیر احمد مخدوم، (چاپو پهرينون)، (1976ع)، "تحفة الكرام" (چاپو پهرينون)، حیدر آباد: سنتی ادبی بورد. .130
- قانع، نتوی میر علی شیر، سنتیکار: امیر احمد، مخدوم، (چاپو تیون)، (1994ع)، "تحفة الكرام" (چاپو تیون) چام شورو: سنتی ادبی بورد. .131
- قریشی، اعجاز حسین (1985ع) "تاریخ سنت" (چاپو پهرينون)، حیدر آباد: سنت ریسرچ سوسائٹی. .132
- کافش، محمد حسین، (2013ع) "شاہ جو کلام مقدار یامعیار" (چاپو پهرينون)، کراچی: تناحت کاتو، حکومت سند. .133
- کلہوڑو، دین محمد (محقق ۽ مرتب)، (2011ع) "قہبر- شہدادکوت ضلعو" (تاریخ جی وهکری ۾) قہبر- شہدادکوت: قہبر- شہدادکوت بسٹرکٹ ہسٹاریکل سوسائٹی. .134
- کمل، کرشن، سنتیکار: حسین باشدہل، (2006ع) "گونڈ بُد" (چاپو پهرينون)، (شاہی محل کلن نرولان تائین)، کتبیارو: روشنی پبلیکیشن. .135
- کؤسجي، ذرمانند، سنتیکار: ملکاتی، نارائنداں، پروفیس، (1956ع) "بُد یگوان" (چاپو پهرينون)، نئین دھلی: انبیا کوфи، علی (فارسی مترجم)، سنتیکار: امیر احمد مخدوم، محقق، شارح: بلوج، نبی بخش خان بلوج (داکتر)، (2011ع)، "فتح نام سند عرف چچ نامو" (چاپو انون)، چام شورو: سنتی ادبی بورد. .137
- کولیش، جان (2014ع) "آمریکا جا سنتی" (چاپو پهرينون)، کراچی: سنتیکا اکیبی. .138
- گرامی، غلام محمد، (1992ع) "مشرقی شاعری ۽ جا فنی قبر ۽ رجحانات" (چاپو پهرينون)، چام شورو: سنتی ادبی بورد. .139
- گریخانی، هو تجدن مولپند، (1977ع) "مقدم لطیفی" (چاپو پهرينون)، کراچی: سنتی شعبو کراچی یونیورسٹی. .140
- کیولن، محمد فتح اللہ، سنتیکار: بخاری، مخلف (2010ع) "تصوف جو تیکست بوک" (چاپو پهرينون)، کراچی: سنتیکا اکیبی. .141
- لاکو، غلام محمد، (2004ع) "مطالعو سند جو" (جلد 2)، (چاپو پهرينون)، حیدر آباد سند: تحقیقی بورد. .142
- لاکو، غلام محمد، (2005ع) "سمن جی سلطنت" (تیون چاپو)، چام شورو: سنتی ادبی بورد. .143
- لطیفی، سلیم یتو، (2005ع) "چیپل شاہ جی رسالن جو تحقیقی ۽ تقدیم ایساں" (چاپو پهرينون)، چام شورو: لطیفی تحقیقی تکیو. .144
- لشمبرک، ایچ. نی، (2005ع) "سند- مسلمانن جی فتح کان اڳ" (چاپو تیون)، چام شورو: سنتی ادبی بورد. .145
- لشمبرک، ایچ. نی، (1984ع) "سند- مسلمانن جی فتح کان اڳ" (چاپو پهرينون)، چام شورو: سنتی ادبی بورد. .146
- لیوس، برنارد (پروفیس)، سنتیکار: عباسی، محمد احمد منصور (2013ع) "عرب تاریخ جی آئینی ۾" (پهرينون چاپو) کراچی: نئون نیلو اکیبی. .147
- مرزا، ممتاز (جید صورت خطی ۾ آئینیز) (1995ع) "گنج- شاہ جو رسالو" (چاپو پهرينون)، حیدر آباد: شاہ عبداللطیف پت شاہ تناحتی مرکز. .148
- مارٹیوالا، چیتن نال، فلور، ولیم ۽ پنهور ایم. ایچ، سنتیکار: عطا محمد پنیرو، (2004ع) "قیم سند جی تجارتی تاریخ" (چاپو پهرينون)، کتبیارو: روشنی پبلیکیشن. .149
- مسافر، محمد صدیق گلاب خان، (42ع) "سند جی تاریخ- سند ۾ مغلن جا نواب" (چاپو پهرينون)، (پاگو پنجون)، حیدر آباد: سند مسلم ادبی سوسائٹی. .150
- مفظی، تمیز (داکتر)، (2011ع) "شاہ جی کلام جو فلسفو" (چاپو پهرينون)، لائز کاتو: دانش پبلیکیشن. .151

152. مورائي، رکيل محقق ۽ مرتب، (2015ع) ”شاه لطيف- هڪ تحقيقی ۽ تخليقي اپياس“، چاپو پهريون، ڪراچي: شناخت ۽ سياحت کاتو.
153. منگائي، جع، (2014ع) ”مانجو ڪوهستان(خاڪا)، چاپو پهريون، ڄام شورو: سنتي ادبی بورد.
154. مئكمريو جيمس، سنتيڪار: پئيرو عطا محمد (2015ع) ”سُڪاري سند ڏڪارا ماڻهو“، چاپو پهريون، ڪراچي: سنتيڪا ڪيامي.
155. مير جت، غلام رسول (ابيوڪيت)، (1993ع) ”جتن جي تاريخ“، چاپو پهريون، ٿندواله يار: سردار پرنٽگ پريس، حيدرآباد.
156. ميرڪ، يوسف، مترجم: همايوني، نياز، (1994ع) ”تاریخ مظہر شا مجھاني“، چاپو پيو، ڄام شورو: سنتي ادبی بورد.
157. ميمش، غفور (داڪٽ)، (2002ع) ”سنتي ادب جو فكري پس منظر“، چاپو پيو، ڪراچي: شاه عبداللطيف چيئر، ڪراچي ڊونيوستي.
158. ميمش، غفور (داڪٽ)، (2015ع) ”شاه لطيف جا فكري رخ“، چاپو چوٽون، ڪراچي: سوجھرو پليڪيشن.
159. ميمش، محمد صديق، (2005ع) ”سند جي ادبی تاريخ“، چاپو چوٽون، ڪراچي: مهران اڪيامي، واڳو در.
160. مهرائي، شير محمد (داڪٽ)، (2013ع) ”شاه لطيف جي شاعري ۽ ۾ جمليات“، چاپو پهريون، ڪراچي: شناخت کاتو حڪومت سند.
161. نشي، فربدرڪ، مترجم: قفتاري، عبدالعزيز (علٽ)، (2007ع) ” يقول زرشت“، [پاڳو] چاپو پيو، چاپو پهريون، ڪبيارو: روشنی پليڪيشن.
162. ندوي، سيد سليمان، مترجم: پناڻ، محمد اسماعيل (2005ع) ”تاریخ سند“، ڪراچي: سنتيڪا ڪيامي.
163. ندوي، سيد سليمان، مولانا، سنتيڪار: تميمي، رسول بخش، (2007ع) ”عرب ۽ هند جا لڳالا“، چاپو پهريون، ڪراچي: مهران اڪيامي واڳو در.
164. سيناني، سيد طاهر محمد، مترجم: همايوني نياز، (1988ع) ”تاریخ طاهري“، چاپو پهريون، ڄام شورو: سنتي ادبی بورد.
165. سيناني، سيد طاهر محمد، مترجم: همايوني، نياز (1995ع) ”تاریخ طاهري“، چاپو پيو، ڄام شورو: سنتي ادبی بورد.
166. نظامائي، مولوي نور محمد، (1933ع) ”تاریخ سند“، [جلد بيٺو]، چاپو پهريون، حيدرآباد: مسلم ادبی سوٽائي، مسلم ادبی الٽڪر ڪپرنٽگ پريس.
167. نظامائي، مولوي نور محمد (2006ع) ”تاریخ سند“، ڪراچي: مهران اڪيامي واڳو در.
168. نظامائي، تاج محمد، (1923اهـ/1342ع) ”شاه جورسالو“ (فلمي) [داڪٽ علي نواز نظامائي ڪان مليو].
169. وفائی دین محمد، (2012ع) ”لطف الطيف“، ڪراچي: شناخت کاتو حڪومت سند.
170. همايوني، نياز، (1992ع) ”آئے ڪانگا ڪر ڳاله“، چاپو پهريون، ڄام شورو: سنتي ادبی بورد.
171. هنتر، جي. آن مترجم: پئيرو عطا محمد، (1995ع) ”سنٽو لكت جو بین الانقامي لكتن سان لڳلو“، چاپو پهريون، حيدرآباد: سنتي پولي ۽ جو بالغٽار ادارو.
172. هيگ (ميجر) مترجم: پئيرو عطا محمد، (2014ع) ”سنٽو جي چوڙا وارا عائقا“، چاپو پيو (حيدرآباد: سنتي لينگٽيج تارٽي).
173. يوسفائي، معمن، مرتب: پلي، اسد جمال (داڪٽ)، (2005ع) ”پيائي ۽ جو مطالعو“، ڪراچي: مهران اڪيامي، واڳو در.
- مقالات ۽ مضمون:**
- آشا، ديل، داڪٽ، (2015ع) ’صوفي شاعر شاه عبداللطيف ڀٽائي‘، مرتب: مورائي، رکيل، شاه لطيف- هڪ تحقيقی ۽ تخليقي اپياس: 161-135، حڪومت سند، شناخت ۽ سياحت کاتو.
 - اجوائي، اليل، ايج، (2015ع) ’شاه سائين ۽ سننس شاعري‘، مرتب: مولائي، رکيل، شاه لطيف- هڪ تحقيقی ۽ تخليقي اپياس: 50-52، حڪومت سند، شناخت ۽ سياحت کاتو.
 - الانا، غلام علي، (داڪٽ)، (2014ع) ’شاه جي رسالي جي روشنی ۾ سند ۾ دریاء پنچ يعني جل پوچا جو نڪر‘، ليڪ: الانا، غلام علي، داڪٽ، ”شاه عبداللطيف ڀٽائي- انساني ننسائي ڪيٽين جنپن ۽ احسان جو ترجمان شاعر“، 189-209، ڪراچي: شاه عبداللطيف ڀٽائي چيئر، ڪراچي ڊونيوستي.
 - انصار، زاهد خان (داڪٽ)، (1982ع) ’سنٽ جي ديني حياتي ۽ ڦاڻاري صوفين جو حصو‘، مرتب: مزا، ممتاز، ”سنٽ صلين ڪان“، 202-211، حيدرآباد: شاه عبداللطيف ڀٽ شاه ثقافي مرڪز ليان، شين، (2005ع) ’شاه لطيف هڪ مفكر‘، مرتب: اڳو آفتاب، شاه لطيف عظيم مفسر، 83-94، ڪراچي: سنتيڪا ڪيامي.
 - بلوچ، نبي بخش خان، (داڪٽ)، (1959ع) ”سنٽي پولي ۽ جي مختصر تاريخ“، اڳيٽر: غلام محمد گرامي، مهران، جلد (8)، 134-143، حيدرآباد: سنتي ادبی بورد، سند.
 - بلوچ، نبي بخش خان، (داڪٽ)، (2012ع) ”سُر مارئي“، مرتب: مانجي، محمد علي داڪٽ، ”شاه عبداللطيف ڀٽائي مقلا ۽ مضمون“، 477-489، ڪراچي: شناخت کاتو حڪومت سند.
 - بلوچ، نبي بخش خان، (داڪٽ)، (2012ع) ”سُر حسني‘، مرتب: مانجي، محمد علي داڪٽ، ”شاه عبداللطيف ڀٽائي مقلا ۽ مضمون“، 418-438، ڪراچي: شناخت کاتو حڪومت سند.
 - پيٽي، سرفراز احمد، داڪٽ، (1991ع) ”بدین خاصي جون ٻه قومون- جت ۽ ملاح‘، مرتب: جوئي جو عبدالجبار ۽ پکھيو، محمد فاسم: ’لائز جو مطالعو‘، 39-49، ڄام شورو: سنتي ادبی بورد.
 - ٿڪر، هيرو، (2015ع) ’شاه سائين ۽ جوالت باسيون‘، مرتب: مولائي، رکيل، شاه لطيف- هڪ تحقيقی ۽ تخليقي اپياس: 237-244، حڪومت سند، شناخت ۽ سياحت کاتو.

11. پلش، مختار (باکتر)، سیتمبر (1971ع) 'ستد ۾ جهاز رانی ۽ جوفن'، 64-40، ایبیتر: الحیری، شمشیر "نشین زندگی" ، حکومت سند، محکمہ اطلاعات.
12. پنهوں ایم. ایچ. (1998ع)، 'کلمون جی عروج ۽ زوال تی ماحولیات جوائز'، ایبیتر: شیخ، نفیس احمد ناشاد، 'تماهی مهران'، (پرچو: 3-13-24، چام شورو: سنتی ادبی بورد).
13. پنهوں ایم. ایچ سنتیکار: پرتو، محبت (باکتر) (2010ع) 'ستد ۾ مالتو' سنتیکار ۽ سہیت ٻنڌڻ: ریاضت پرتو، "اکٹی سند ۽ سنتی بولی" 9-34، قنبر، باکتر محبت اکیمی.
14. پنهوں ایم. ایچ (2004ع) 'پنهوں پندر و سیلی سند جی بین الاقوامی تجارت'، مرتب ۾ مترجم: پنهوں عطا محمد، "ستد جی قدیم تجارتی تاریخ" ، 110-80، کنڈیلو: روشنی پبلیکیشن.
15. جوتوالی، موتیا (باکتر) (2015ع) 'شاه جی رسالی تی هڪ نظر'، مرتب: مولاٽی، رکیل، شاه اطیف- هڪ تحقیقی ۽ تخلیقی ایپیاس: 99-83، حکومت سند، تختلف ۽ سیاحت کانو.
16. جیتلی، مرلین (باکتر)، (2015ع) 'شاه سائین ۽ جی کلام ۾ مرکب الفاظ'، مرتب: مولاٽی، رکیل، شاه اطیف- هڪ تحقیقی ۽ تخلیقی ایپیاس: 134-115، حکومت سند، تختلف ۽ سیاحت کانو.
17. جویو محمد ابراهیم، (2005ع) 'شاه اطیف سنتی قوم جو هبر اعظم'، مرتب: ایقو، آفتاب، شاه اطیف عظیم مفکر 111-124، کراچی: سنتیکار اکیمی.
18. جهانگیری، ایس ایم، (باکتر)، (2005ع) 'شاه اطیف جو منہب ۽ فلاسفی'، مرتب: ایقو، آفتاب، شاه اطیف عظیم مفکر 193-202، کراچی: سنتیکار اکیمی.
19. خان، محرم (پروفیسر) (2007ع) 'مضمون- نثری ادب جی هڪ صفت'، مرتب: جویو محمد ابراهیم "ستد، سنتی بولی ۽ سنتی شاعری" (اکاؤ دو) 274-276، چام شورو: سنتی ادبی بورد.
20. خان، محرم (پروفیسر) (2007ع) 'ستد جی اوائلی شاعری'، مرتب: جویو محمد ابراهیم "ستد، سنتی بولی ۽ سنتی شاعری" (اکاؤ دو) 169-186، چام شورو: سنتی ادبی بورد.
21. خان، محرم (پروفیسر) (2007ع) 'شاعری ۽ جی شروعات ۽ قلیم سند'، مرتب: جویو محمد ابراهیم "ستد، سنتی بولی ۽ سنتی شاعری" (اکاؤ دو) 50-15، چام شورو: سنتی ادبی بورد.
22. خان، محرم (پروفیسر) (2007ع) 'سمنگ چارن'، مرتب: جویو محمد ابراهیم "ستد، سنتی بولی ۽ سنتی شاعری" (اکاؤ دو) 214-235، چام شورو: سنتی ادبی بورد.
23. خان، محرم (پروفیسر) (2007ع) 'قلیم سنتی شعر ۽ شاعری' (تاریخی جائز) مرتب: جویو محمد ابراهیم "ستد، سنتی بولی ۽ سنتی شاعری" (اکاؤ دو) 51-168، چام شورو: سنتی ادبی بورد.
24. خان، محرم (پروفیسر) (2007ع) 'وائی- سنتی شاعری ۽ جی قلیم سُرائتی صفت' جویو محمد ابراهیم "ستد، سنتی بولی ۽ سنتی شاعری" (اکاؤ دو) 236-252، چام شورو: سنتی ادبی بورد.
25. داؤدپتو، عمر بن محمد، (2005ع) 'پیائی ۽ جی کلام ۾ وحدت الوجود جو مسئللو'، مرتب: ایقو، آفتاب، شاه اطیف عظیم مفکر 9-42، کراچی: سنتیکار اکیمی.
26. سلیم، آغا (2008ع) 'لات جا طیف چئی'، مرتب: سلیم آغا، 'لات جا طیف جی' 9-17، چام شورو: سنتی ادبی بورد، سند سنتی، میمِ عبدالمجید (باکتر)، (2/1989ع) (جلد 38) 'ستد ۾ تصوف جی ابتداء ارتقا'، ایبیتر: شیخ، نفیس احمد، 'تماهی مهران'، (مقالات)، 63-51، چام شورو: سنتی ادبی بورد.
27. شیدائی، رحیمداد خان مولاٽی، ملہ مارچ: (1951ع) 'ستد جونیر'، ایبیتر: وفاتی، علی نواز، "توحید" 17-18، ایبیتر: وفاتی علی نواز، کراچی: وفاتی پرنٹنگ پرنس.
28. سودین، شاهنواز (باکتر)، (1989ع) 'سر تھر جو تاریخی پس منظر'، مرتب: شاه نواز علی، باکتر 'سر تھر' 100-91، حیر آباد: شاه عبد اللطیف، تھافتی مرکز پت شاه.
29. صحرائی، تاج (1997ع)، "قوت ۽ حیات جی نالی سان شاه اطیف جا ٻ سر: سر سامونبی، کلپانتی ۽ پشی لوک" ، مرتب: سنتی، حمید، سر سامونبی 79-83، حیر آباد: شاه عبد اللطیف، تھافتی مرکز پت شاه.
30. صدیقی، حبیب اللہ، (باکتر)، (1998ع) "سارنگ جا هجائن ۽ سند جو جاگرافی" ، مرتب: سنتی، حمید، سر سارنگ، 109-116، حیر آباد: شاه عبد اللطیف پت شاه تھافتی مرکز.
31. ضیاء الدین، ایس بلبل، رئیس، (1984ع) 'ستدی طب'، (تحقیقی مقالو)، ایبیتر: شیخ نفیس احمد، 'مهران' (پرچو چوتون)، مقالا نمبر: 330-263، حیر آباد: سنتی ادبی بورد.
32. عزیز، شیخ، (نومبر 1998ع) 'شاه جی دور جی روشن'، ایبیتر: میم، محمد سلیم، پروفیسر، 'کلاچی- تحقیقی جرنل، شمارو 13، 19-15، کراچی: شاه عبد اللطیف پیائی چیئن کراچی یونیورسٹی.
33. عباسی، تنور (2005ع) 'شاه اطیف جی شعر ۾ سماجی اوسرا جو تصور' ، مرتب: ایقو، آفتاب، شاه اطیف عظیم مفکر 151-176، کراچی: سنتیکار اکیمی.

35. فلاور، ولیم، تعارف: پنہوڑا ایم۔ ایچ پنہوڑا (2004ع) "بج ایست انڈیا کمپنی، سٹیکار: پیپرو عطا محمد، قدیم سنت جی تجارتی تاریخ، 111-146، کنڈیارو: روشنی ببلیکیشن
36. فہمیدہ حسین، (2005ع) "شاعری طفیل ہے سماجی شاعر" ، مرتب: ابتو آفتاب، شاعر طفیل عظیم مفسر، 193-202، کراچی: سٹیکا اسکیمی۔
37. قاضی، آؤ آؤ، علام، (2005ع) "شاعری علمی فنی قدر" ، مرتب: ابتو آفتاب، شاعر طفیل عظیم مفسر، 9-42، کراچی: سٹیکا اسکیمی۔
38. قاسمی، خلام مصطفیٰ (علام) (1980ع) "ست جاولیا چھوہیا کرام" ایبیتر: لفڑی، عابد، "نشیں زندگی" (اگسٹ- سیپتمبر 53-80، حیر آباد: محکمہ احلاعات، حکومت سنت
39. قاسمی، خلام مصطفیٰ (علام)، (ایبیتر) (15 جنوری 1992ع) ایبیتریل: "الولی" حیر آباد: شاہ ولی اللہ اسکیمی۔
40. قریشی، عبداللطیف پٹائی جی حقیقی تصویر جوڑ، "ہک صدیہ جی اپیاس جی روشنیہ"، ایبیتر: خواج، نور افروز "کینجر" ، (تحقیقی جرمل) شمارہ 13-165-178، چام شورو: سنتی شعبو سنت یونیورسٹی۔
41. قریشی، عبداللطیف (2010ع) "شاعر طفیل جا سر: سُر سرید را گی یہ ساہمندی" پر اچین اتھس جی روشنی یہ، ایبیتر: فہمیدہ حسین، "ستی پولی" (تحقیقی جرمل) 74-126، حیر آباد: سنتی پولی لٹاری۔
42. کلشف، محمد حسین، (2005ع) "شاعر جی کلام جا فکری ملخ" ، مرتب: ابتو آفتاب، شاعر طفیل عظیم مفسر، 125-140، کراچی: سٹیکا اسکیمی۔
43. کوہیار، منظور (2001ع) "سکر جوبیٹیون" مرتب: لاشلری، کلیم اللہ (داکٹر) سکر تاریخ چساماج، (سکر نیشنل سیمینار 2001ع جی موقعی تی تیل مطالعو)، 357-372 سکر: سکر ہسٹاریکل سوسائٹی
44. کلمہ توڑ، دین محمد، (2011ع) "صلعی جو تاریخی ورثو، تحقیق چ ترتیب: کلمہ توڑ، دین محمد، قنبر- شہزاد کوت ضلعو" (تاریخ جی وہ کری یہ)، 137-171، چپائیڈر: پرتوڑ، پائودہ محمد، چیئرمیں، قنبر شہزاد کوت بسترکت ہسٹاریکل سوسائٹی۔
45. میم، سراج الحق، (2005ع) "شاعر طفیل جو سیلی فکر" ، مرتب: ابتو آفتاب، شاعر طفیل عظیم مفسر، 141-150، کراچی: سٹیکا اسکیمی۔
46. ہیرانندالی، پوپتی (2015ع) "شاعر سائیں چی رسلی یہ عورت" ، مرتب: مونگی، رکیل، شاعر طفیل- ہک تحقیقی چ تخلیقی اپیاس: 306-322، حکومت سنت، تناقض چ سیاحت کاتو۔
47. یوسفی، معمور (1989ع) "سُر تھر جو مطالعو" ، مرتب: شوق، نواز علی، داکٹر، سُر تھر 15-68، پشاور، حیر آباد: شاعر عبداللطیف تناقضی مرکز۔

اردو کتب:

- آزاد، ابوالکلام، (1989ع) "ترجمان القرآن" ، نئی دہلی: ساہتیہ اکیڈمی، سوائی بلڈنگ نزد برلامندر
- آزاد، ابوالکلام، (2008ع) "ام الکتاب" (اشاعت اول) کراچی: حکمت قرآن انسٹیٹوٹ
- ابن بطوطة، مترجم: مولوی محمد حسین (1993ع) "سفرنامہ ابن بطوطة" لاہور: تحقیقات، اکرم آرکیڈ 29، ٹیپل روڈ
- ابن حنفی، (1998ع) "دنیا کا قدیم ترین ادب" ملتان: (حصہ اول) میکن بکس
- ابن حنفی، (1987ع) "دنیا کا قدیم ترین ادب" ، (حصہ دوئم) ملتان: میکن بکس
- ابن حنفی، (1997ع) "سات دریاؤں کی سر زمین" لاہور، کاشن ہاؤس: 18-مزنگ روڈ۔
- ابن خدا زبہ، (1886ع) "اتاب المسالک والمالک" لیٹن۔
- اوپہا، اشور، (1943ع) "ہندستانی تمدن" حیر آباد کن:
- احمر، خالد، مترجم: راج، شیراز، (2004ع) "لغوں کی کہانی لغوں کی زبانی" لاہور: مشعل بکس، عوای کمپلیکس عثمان ملک، نیو گارڈن ناؤن، 54600۔
- اظھار الحسن، مترجم: مولانا کابر علی، (2004ع) "بائل سے قرآن تک" ، کراچی: مکتبہ دارالعلوم نمبر 14۔
- استوار، پراند سریو، مترجم: سید، حیر جعفری، (1998ع) "ہندوستانی ادب کے معناد- جائی" نئی دہلی، ساہتیہ اکادمی
- اقبال، محمد، علام، (2009ع) "مکیات اقبال" لاہور: مکتبہ جمال، اردو بازار
- اقبال، شرح: اسرار زیدی، (1988ع) "ہل جریل" لاہور: شیخ محمد بشیر ایڈن سر، سر کلر روڈ چوک اردو بازار
- اوہ، ھری، مترجم: کیف، سر سوتی سرن، (1996ع) "کبیر، چناولی" نئی دہلی: ساہتیہ اکادمی۔

15. اودھ، ھری، مترجم: کیف، سرسوتی سرن، (2013ء) "بھگت کیر فلسفہ و شاعری"، حیدر آباد: سندھی پبلشرز۔
16. الشیشاپوری، الامام ابو الحسین مسلم بن الجحان بن مسلم الشیری، مترجم: مولانا عزیز الرحمن، فاضل جامعہ اشرفیہ، (1989ء) "صحیح مسلم شریف"، [مع مختصر شرح-7563] "احادیث نبوی کارو بیور"، اورایمیان افروزذخیرہ [جلد-1] لاہور: مکتبہ رحمانیہ، اقرانشہ، غرفی شریفہ، اردو بازار۔
17. اللہ آبادی، محمد جیل مولانا، (1934ء) "مسلمانوں کی صنعت، حرفت، زراعت، تجارت" اعظم گڑھ: المعاشر عظیم گڑھ۔
18. المیروفی، ابوالحسان، (1993ء)، "اتاب الہند" پہنچ: خدا بخش اور نیشنل بیک لائبریری
19. پاپر، مترجم: رشید اختر ندوی، (1969ء) "ائزک بابری" لاہور: سگ میل پیلی کیشنز چوک اردو بازار۔
20. برہانپوری، سید محمد مطیع اللہ راشد، تعلیقات: صدیقی، محمود سلیمان، (2006ء) "برہانپور کے سندھی اولیا" (طبع سوم) جام شورو: سندھی اولی بورڈ۔
21. بشاری، شمس الدین ابو عبد اللہ محمد بن احمد، (1904ء) "احسن التقاسیم فی معرفۃ الاقالیم"، لیٹن۔
22. بلاذری، ابوالعباس احمد بن حنگی بن جابر، (1866ء) "فتح البلدان"، لیٹن۔
23. بھٹو، محمد موسیٰ (مرتب)، (2009ء) "تصوف و اہل تصوف" (سلف و خلف کی نظریں)، حیدر آباد: نیشنل اکیڈمی ٹرست، 400 بی طیف آباد۔
24. بیگم، گلبدن، (1979ء) "ہمایون نامہ" (اردو: اشاعت دوم)، لاہور: سگ میل پیلیشنز، چوک اردو بازار۔
25. پروین، (1981ء) "تصوف کی حقیقت" لاہور: ادارہ طبع اسلام، گلبرگ۔
26. جاوید، قاضی، (1977ء) "اذکار شاد ولی اللہ لاہور: ادارہ ثقافت پاکستان۔
27. دینوری، ابوحنینہ احمد بن داؤد، (1888ء) "نجبا الطوال"، لیٹن۔
28. حکیم، سید عبدالحی، (1926ء) "یاداں" (تاریخ گجرات) لکھنؤ: شاہ پریس۔
29. حموی، شہاب الدین ابو عبد اللہ یاقوت بن عبد اللہ، (1866ء) "محجم البلدان"، لیپیز نگ۔
30. ساجد امجد (ڈاکٹر)، (1989ء) "اردو شاعری پر صیرکی تہذیبی اثرات" کراچی: غنفران اکیڈمی۔
31. سبیط حسن (1995ء)، "نوید فکر" کراچی: مکتبہ دانیال۔
32. سبیط حسن (2010ء)، "نوید فکر" کراچی: مکتبہ دانیال۔
33. سڑاگ، کیری آرم، مترجم: جوادیاں، (2003ء) "نخدا کی تاریخ" لاہور: ٹگارشات، 24، مزگ رووف۔
34. سندھی میمن، عبدالجید (ڈاکٹر)، (1994ء) "پاکستان میں صوفیانہ تحریکیں" (اشاعت اول) لاہور: سگ میل پیلیشنز۔
35. سید، اسد علی (ڈاکٹر)، (1991ء) "ہندی ادب کے بھگتی کالپ" مسلم ثافت کے اثرات" نئی دہلی: ترقی اردو پیورو۔
36. شہریار، بزرگ بن، (1886ء) "عجائب الحند"، لیٹن۔
37. عبدالحق (ڈاکٹر)، (1961ء) "قدیم اردو" کراچی: 1: انجمن ترقی اردو پاکستان۔
38. غزنوی، خاطر، (2003ء) "اردو زبان کا نامذہ مند کو" اسلام آباد: مقدودہ قوی زبان، پاکستان۔
39. صدیقی، ہاشم، (1989ء) "مسلمان جہاز ران" (اسلامی جہاز رانی کی مستند تاریخ) (سینٹریل یونیورسٹی) اسلام آباد: نیشنل پک فاؤنڈیشن۔
40. صدیقی، خلیل، (1977ء) "زبان کا ارتقا" کوئیہ: قلات پبلشرز، قلات پریس، رسم جی لین، جنل ج روڈ۔
41. صدیقی، خلیل، (1964ء) "زبان کا مطالعہ"، ستوںگ: قلات پبلشرز۔
42. صدیقی، محمد اریں، (1959ء) "وادی سندھ کی تہذیب" اسلام آباد: مجلسہ آثار قدیمہ پاکستان۔
43. طاهر، صدیق (1993ء) "وادی ہاکڑا اور اس کے آثار" (طبع دوم) بہاولپور: اردو اکیڈمی
44. قادری، محمد عامر، (1965ء) "اصغر گوندوی" (ایک جائزہ) حیدر آباد: رفیق کتاب گھر، پبلشرز، بک سلر، شیشیز زاینڈ جزل آرڈر، حیدر آباد: دوکان نمبر 2668/D چھوٹی ھٹی۔

45. قادری، شیخ الاسلام محمد طاہر (ڈاکٹر) (2008ء) "لوحید" [جلد اول] (اشاعت دہم) لاہور: مہمان انقرآن پبلیکیشنز۔
46. قاسی، علامہ غلام مصطفیٰ (2007ء) "شذرات - (ابناءه الولی کے اواریے)" (جلد دوم) جام شورو: سندھ یونیورسٹی، علامہ غلام مصطفیٰ قاسی چیزرا۔
47. قدوسی، اعجاز الحجت، (1976ء) "تاریخ سندھ" (جلد-I-II)، لاہور: مرکزی اردو بورڈ۔
48. قدوسی، اعجاز الحجت، (1985ء) "تاریخ سندھ" (جلد-I-II)، لاہور: مرکزی اردو بورڈ۔
49. گیلانی، عبدالرحمن، مولانا (2002ء) "اسلام کا نئام فلکیات" لاہور: دارالاسلام، بیانش زینڈ ڈسٹری ہیوڑز۔
50. مبارک علی، (ڈاکٹر) (1994ء) "سندھ خاموشی کی آواز" لاہور: فکشن ہاؤس۔
51. ماہر، شیوموہن لعل، (1988ء) "ہندی فلسفے کے عام اصول"، نئی دہلی: ترقی اردو، ہیورو۔
52. ماہر، شیوموہن لعل، (2000ء) "ہندی فلسفے کے عام اصول"، نئی دہلی: ترقی اردو، ہیورو۔
53. مسعودی، ابو الحسن علی بن حسین علی بن، (1851ء) "مردیں الذهب و معادن الجهر"، پیرس۔
54. ملک، رشید، (2002ء) "انڈالاجی - قدیم ہندوستان کی تاریخ کے چند گوشه" (اشاعت اول) لاہور: فکشن ہاؤس، 18-مزنگ روڈ۔
55. ندوی، سید سلیمان (مولانا) (1924ء) "نقوش سلیمانی"، عظیم گڑھ: المعارف۔
56. ندوی، سید سلیمان، (مولانا) (1939ء) "نقوش سلیمانی"، عظیم گڑھ: المعارف۔
57. ندوی، سید ابوالظرف (مولانا) (1938ء) "تاریخ سندھ"، عظیم گڑھ: دارالتصفین۔
58. ندوی، سید ابوالظرف (مولانا)، 5 اگست (1947ء) "تاریخ سندھ"، عظیم گڑھ: دارالتصفین۔
59. ندوی، سید سلیمان، (مولانا)، (1976ء)، "عرب و ہند کے تعلقات" کراچی: کریم سنزپبلشرز، جشید روڈ۔
60. ندوی، سید سلیمان (مولانا)، (1980ء)، "نقوش سلیمانی" (بعض پرانے لفظوں کی نئی تحقیق)، کراچی: اردو اکیڈمی، سندھ۔
61. نظر اکبر آپادی، حفیظ الدین، (1988ء) "گلستانِ اولیاء"، حیدر آباد: اجمان ادب اپ نظر۔
62. نعمانی، شملی (شمس العلماء) (1924ء) "مقالات شملی"، عظیم گڑھ: المعارف۔
63. نعمانی، شملی (مولانا) (1936ء) "مقالات شملی"، دہلی: شاہجهہان پرنس۔
64. ولی الدین، میر (ڈاکٹر) (2012ء) "قرآن اور تقویف" (اشاعت اول) کراچی: سٹی بک پرائیویٹ، نیدا سکوا اردو بازار۔
65. ولیزاجھ جی، (2005ء) "محض تاریخ عالم" لاہور: ناشر: تخلیقات لاہور۔
66. جھویری، علی بالعرف: دلائی خیش، مترجم: مولوی فیروز الدین (1999ء) "کشف المحبوب" لاہور: فیروز سنزف لمیٹ۔
67. محمدانی، ابن القفری، (320ھ/932ء) "کتاب البلدان"، لیڈن۔

فارسی کتاب:

1. رشید الدین، (1989ء): "رشید اللغات" لاہور: اردو بازار۔
2. خیث الدین، جمادی الاول (1347ھ/1928ء): فرسنگ لغات: "غایث اللغات و منتخب اللغات و چراغ هدایت" کانپور: مطبع مجیدی۔
3. قانع، تتوی، میر علی شیر، محقق: راشدی حسام الدین، (اکتوبر 1971ء): "تحفۃ الكرام" (فارسی)، (اشاعت اول)، حیدر آباد: سندھی ادبی بورد، امین منزل۔
4. بیگلداری، ادر اکی، (1980ء) "بیگلرنامہ" (طبع اول)، چام شورو: سندھی ادبی بورد۔

الہامی کتاب:

1. "توريت" (1949ء) لاہور: بائبل ہائوس۔
2. "قرآن شریف" (1999ء) ترجمو: مولانا تاج محمد امروٹی، حیدر آباد: اسری قرآن اکیڈمی، اسری اسلامک فائونڈیشن۔
3. "قرآن شریف" (2012ء) ترجمو: علی خان اپڑی، کراچی: سنتیکا اکیڈمی

English Books

1. Abbott, J. [C.I.C.S, B.A (oxon)], (1924) ‘*Sind: A Re-Interpretation of the Unhappy Valley*’, Bombay: Published: Oxford University press.
2. Abdul Ghafur, Mohammad (2004), “*The Calligraphers of Thatta*”, Karachi: Institute of Central & west Asian studies, University of Karachi.
3. Aitken, E.H.(1907) “*Gazetteer of the Province of Sindh*”, Karachi: Mercantile steam prees.
4. Ansar, Zahid Khan, (1980) “*History and Culture of Sindh*”, Karachi: Roeal Book, Company.
5. Aoumiel, (1994) “*Dancing Shadows*”, (The Roots of western Religion and Beliefs) U.S.A: Published by: Llewellyn publication st, paul, Minnesota 55166-6383
6. Apté, V.M, Edited by: Mujandar, R.C, (1957) “*Religion and Philosophy-The History and Culture of the Indian People, vedic Age*” India.
7. Bellew, H.W, (1979) “*The Race of Aghanistan*”, Lahore: Sang-e-Meel publication.
8. Balouch, Dr.N.A, (2004) “*Sindh Studies Cultural*”, Jamshoro: Pakistan Studies Center, University, Sindh.
9. Begum, Gulbadan, Edited by: Annette S.Beveridge, (1947) “*Humayoon Nama*”, India: Calcutta University.
10. Balfour, Edward (Editor), (L.R.C.S.E Deputy Inspector General of Hopitals, Corresponding Member of Imperial Geological Institute, Vienna) (1871) “*Cyclopedia of India, and of Eastern and Southern Asia*”, (Commercial, and Scientific product of the Mineral, Vegetable and Animal Kingdoms, Useful Arts and Manufactures) Second Edition (Vol.2) Madras: Printed at the Asylum, the Scottish and Foster Presser.
11. Banerjee, Satya Ranjan, Dr, (1990), “*Essays on Indo-European Linguistics*” Calcutta: published by: Dasgupta, Ashin, Dr.
12. Bhanbhro, Atta Mohammad, (2012) “*INDUS SCRIPT*”, Jamshoro: Department of Areheeology and Anthropology, Jamshoro University of Sindh.
13. Boivin, Michel, (2008) “*Sindh Through History and Representations*”, (French contributions to Sindhi Studies). Oxford.
14. Budha, Parkash, (1976) “*Political and Social Movement in Ancient Punjab*”, Publisher: Motilal Banarsidas PVT Linated ISBN No: 812082458x, 9788120824584.
15. Burnes, Alexander, Sir, (1834) “*Travels into Bokhara, Togather with a Narrative of ‘A voyage on the Indus*”, London: Oxford University Press, Newyork.
16. Colin Renfrew, (1969) “*Trade and Culture Process in European History*”, Current Anthropology, London:
17. C.R. Low, 1944: “*Historical Back ground of the Royal Indian Navy*”, New Delhi.
18. Danielou, Alian, (1992) “*Gods of Love And Ecstasy*”, (The Tradition of Shiva and Dionysus) (2nd Edition) Newyork: Inner Traditions Rochester Vermont, ISBN.o- 89281-374-1.
19. Danvers, Frederick Charles (1966), “*Portuguese in India- Being a History of the Rise and Decline of their Eastern Empire*” London: Frank Cass & co.
20. Das, A.C (Dr), (1924) “*Regredic India*” Calcutta: University of Colcutta.
21. Dikshit, K.N,(1939) “*Prehistoric Civilization of the Indus Valley*” Madras:
22. Dundas, Pual, (2002) “*The Jains*”, Routledge, ISBN-9780-0415-26605-5.
23. Durant, will, (1942) “*The story of civilization*”, Part 1, Our Oriental Heritage, Newyork: Newyork Simon and Schuster.
24. Dutt, Nilinaksha, Dr. Edited by: Majumdar, R.C. Dr, (1953) “*The Age of Imperial Unity*”, Bombay.
25. ELLIOT & DOWSON, (1976) “*The History of INDA- As told by its own Historians*”, (Muhammadin period) (volume I), Lahore: published by: Islamic Book Service, 40-A, Urdu Bazar
26. Faridkoti, Ain-ul-Haque, (1991) “*Pre Aryan origin of the Pakistani Languges*”, Lahore: Orient Research centre, Tariq Colony, Multan Road Lahore-25, Pakistan.
27. Fleugel, Peter (2012) “*Jainism*” In Anheier, Helmut K and Juergensmeyer, Mark, Encyclopedia of Global Studies.
28. Gautam, Mudur Ramasawami, (1980) “*The Musical Heritage of India*”, Newjersy: Published by: Abhinav Publications, New Jersey Humanities Press.
29. Ghosh, B.K, (1957) “*The Aryan Problem*”, Edited by: Majumdar, R.C, The vedic Age.
30. Guy, John (January 2012) “*Jain Manuscript Painting*”, The Metropolitan Museum of Art. Heilburnn Time Line of Art History.
31. Haig, Major General (M.R.A.S) (1894) “*Indus Delta Country*”, (A Memoir, Chiefly on its Ancient Geegraphy and History”, London: Kagan paul & co.
32. Haig, Major General (M.R.A.S) (1972) “*Indus Delta country*” (A Memoir, chiefly on its Ancient Geography and History Karachi: Indus publication Farid chamber, victoria Road.
33. Hamilton, (1970) “*An Aecount of the East Indias*”, Amsterdam:
34. Hauge, Martin (Dr) (1907) “*Essays on the Languge, writings and religion of parsis*”, London: Kagan paul, Trench, Trubner.
35. James, Hastings (Editor), (1912) “*Encyclopaedia of Religion*” (12 Volumes) ,Newyork: Edinburg: T&T. Clark, 38, George street, charles scribner’s sons, 597, fifth Avenue.

36. Kalyanaraman.S.R (2008) "Vedic River and Hindu Civilization", India: published by, Saraswati Rescerch and Education Trust Chennai, India.
37. Kanjahi, Sharif, prof, (1991) "Punjab Scandernavin Language Contact", Gujurat: pulished by: Chinab Acadamy.
38. Kumar, Vijay, (2006) "The Thonsands names of Shiva", New Delhi: Publisher: Sterling, Pvt.
39. Lakho, Ghulam Muhammad, (2006) "The Samma Kingdom of Sindh (Historical Studies)" (First Edition) Jamshoro: Institute of Sindology, University of Sindh
40. Lambrick H.T (1996) "History of Sindh Series- SINDH- Before The Muslim Conquest" (2nd Edition) volume-II, Jamshoro: Sindhi Adabi Board, Sindh, Pakistan.
41. Lawrences S. Leshnik, (1968) "Pre-Historic Exploration in North Gujurat and Parts of Rajasthan" Delhi: East and West", Delhi.
42. Mahadevan, Iravatham (1977) "Indus Script, Concordence and Tables" New Delhi: Published by: The Director General Arehaeological Survey of India.
43. Manrique, Fray Sebastien, (1927) "Travels of F.S Manrique (1629-1645)", Oxford.
44. Manucci, N, (1907-8), "Storia do Mogor or Mughal India", London.
45. Mariwalla, C.L, (1981) "History of Commerce of Sindh", Jamshoro: Institute of Sindology, Universty of Sindh,, Pakistan.
46. Marshall, Sir Johan, C.I.E, Litt.D., Ph.D, F.S.A, Hon. A.R.I.B.A (Editor, (1931) "Mohenjo Daro and The Indus Civilization", (3 Volume) (Rorst Eccation at Mohenjo Daro Carri Edout by Government of India between the years (1922 and 1927), London: Arthur Probsthain, 41 Great, Russell street W.C.I.
47. Mookerji, R.K, (1912) "History of Indeian Shiping and their own ships eartiest times in the Persian Gulf etc".
48. McMurdo, James, (1834) "An Acount of the Country of Sindh, with remarks on the state of society, the Government Manners and Customs of the people, vol. I.
49. McMurdo J. (1985) "McMurdo's Account of Sind" Jamshoro, published by: The Institute of Sindology, University of Sind.
50. Moreland, W.H and Chatterjee, Atul Chandra,(1936) "A short History of India" London: Published by, Longmans, Green and Co.
51. Mubarak Ali, (Dr.) (ed): (1983) "The English factory in Sindh, Hyderabad:
52. Mughal M.R, (1973) "Present State of Research on the Indus Civilization" Karachi: Longman, Green.
53. Mueller, Friedrich Max, (1885) "Lectures on the Science of Language", London:
54. Muni, Bharata, (Translated in to English) by: Ghash, Manmohan, M.A, Ph.D, (1951): "The Natyasastra", Calcutta: 1. Park Street.
55. Napier: William (General), (1854): "History of Sir Charlas Administration of Scinde and Campaign in the Cutchee Hills", Londen:
56. Nicholson, Reynold Alleyne, (1907): "A Literary History of Arabs", Newyork: Publisher, C. Scribners sons.
57. O.Flaherty, Wedy Doniger 1973: "Asceticism and Erotcirm in the Mythology of Shive", India: Indian Academy of Sciences.
58. Osada, Toshiki & Akinor uesugi (Editors), (2010-2012), "Current Studies on the Indus Civilization"(10 Volumes) New Delhi: published by: Ajay Kumar Jain for Manohar publishers & Distributers. 4753/23, Ansari Road, Daryagang.
59. Olden berg H., (1962): "Ancient India its Language and Religion", Calcutta: published by: Panthi Books.
60. Panhwar, M.H, Octobar, (2011): "Six Thousand Years of History of Irrigation in SINDH", Karachi: Published by: Department of Culture, Government of Sindh.
61. Pigat, Stuart,(1950): "Prehistoric India to 1000 B.C",India: publisher; Harmonds worts, Middesex, Penguin Book.
62. Pithawalla, Manekji Bejani, (1936) "A Geographical Analysis of the Lower Indus Basin (Sind)" vol.II, Part-I, U.S.A: University of Michigan.
63. Possehl, Gregory. L., (Editor), (1979) "Ancient Cities of the Indus", New Delhi: Vikas Publishing House Pvt Ltd, 5 Ansari Road, New Delhi, 110002.
64. Possehl, Gregory. L., (1980) "Indus Civilization in SAURASHTRA", Dehli: Indian Archaeological Society, India.
65. Possehl, Gregory. L., (1996) "INDUS AGE- The Writing System" (4 Vol) Calcutta: The University of Pennsylvania Museum, Philadelphia, Oxford & IBH Publicity co. pvt. Ltd, New Delhi.
66. Possehl, Gvegory, L. (2000) "The Indus Civilization- A Contemporary perspective", (1stEdition) New Delhi: Vistaar Publication-110017.
67. Postans, T, (1843) "Personal Observations on Sindh", London: Published by: Longman, Brow & Green.
68. Prajnananda,Sawami,(1963) "A History of Indian Music", Calcutta: publisher; Ram Krishna Vedanta Math.

69. *Prajnananda, Sawami, (1960) "The Historical Development of Indian Music" (A critical study), Calcutta: publisher:Firma K.L Mukho Padhyay.*
70. *Qureshi I.H. (1966) "Administration of Emprie, The Mughuls", Karachi*
71. *Rafi.U.Samad, (2000) "Ancient Indus Civilization", Karachi: Royal Book Company, BG-5, Rex Centre, Fatima Jinnah Road.*
72. *Ranfrew, Colin, (1988) "Archeology and Languages" (The Puzale of Indo-European Origin), London: Published by: The Press of Syndicate of the University of Cambridge, UK.*
73. *Rao, S.R, (1991) "Dawn and Devolution of Indus Civilization", New Delhi: Published by, Pardeep Kumar Goel for Aditya Prakashan, F-14/65, Model Town-II, Delhi, 110009.*
74. *Rapson, E.J (Editor), (1922): "The Cambridge History of India", Cambridge: vol:1, (Ancient India) published by: Combridge University Press.*
75. *Rawlinson, Sir H.G, (1916) "Intercourse between India the western world", From the eartiest times to the fall of Rome", Cambridge: University of Cambridge Press.*
76. *R. Srinivasan (Editor) January (2013) "CURRENT SCIENCE", (Vol. 104, No. 1), Bangalore: Indian Institute of science, publisher: Current Science Association in collaboration with*
77. *Raverty, Major H.G. (1893) "The Mihran of Sind and its Tributaries", (A Geographical and Historical Study) Bengal: Journal of Asiatic Society of Bengal.*
78. *Roy, P.C (Translator in English Prose), (1950) "MAHABHARTA", Calcutta: (Volume I-II), Oriental Publishing Company, India.*
79. *Resend P.B: "Navigation and Voyages to Sindh and its Deseripton Typed Ms" Jamshoro: Institute of Sindholgy, 915-4198-P2.*
80. *Schoff. Will.Fred .H,(Translator from Greek), (1912) "The periplus of the Erythrean Sea", (Travedl and Trade in the Indian ocean by A Merchant of the first century), New york: Longmans. Green And co: Fourth Avenue & 10th Street.*
81. *Schmidt, Wilhalm, Translate by: Herbert Jening Rose, (1931) "The Origin and Growth of Religion" (2and Edition) U.S.A: The University of California, Published by: Methuen & Company Limted, ISBN: 0990738604- 9780990738602.*
82. *Sethia, Tara, (2004) "Ahimsa Anekanta and Jainism", Delhi: Publisher, Motilal Bamarasdas, Pvt.*
83. *Sharma, Ram Karan, (1996) "Eight Colleitions of Hymns Containing of Thousand and Eight Names of Siva", Dehli: Published by: Nag Publisher, ISBN: 81-7081-350-6.*
84. *Shaharyar, Buzurg- Ibn, Translate: Marcel Devic and Peter Quennel (1928) "Ajaib al- Hind of Buzurg." G.Routlage & Sons.*
85. *Sorley, H.T. (1940) "Shah Abdul Lateef of Bhit, His poetry, life and times", London: Oxford Nniversity Press.*
86. *Shrader, O, (1930) "Aryan Religions", Hastings (ed.) Encyclopaedia of Religion and Ethics,(Vol.2).*
87. *Southworth, Franklin (1992) "Linguistic Archealogy of South Asia", London & Newyork, Roullege Curzen Taylor & Francis Book.*
88. *Thakur U.T. (Dr), (1959) "Sindhi Culture" Bombay: Bombay University Publications, Sociolgy Series, NO.9.*
89. *Tod James (Lt..Colenel) (1929 and 1932): "Annals and Antiquities of Rajasthan", (vol. I & II) Lodon: Published By, Smith Elder and Co, 65 and Cornhill Callkin and Budd Book Sellers to this Majesty, Pall-Mall.*
90. *Talageri, Shrikant, (2000) "Rigveda Historical Analysis", New Dehli: published by: Aditya prakashan*
91. *Validiya K.S (2013) "The Saraswati River was a Himalayan- Born River", India: Ind. J.Geology.*
92. *Validiya K.S, (1989) "Neoteetonic Implication of Collision of Indian Asian plates", India: Ind. J.Geology.*
93. *Vincent, William, (1797) 'The voyage of Nearchus from the Indus to the Euphrates", London: T. Cadell, Junand W.Davies.*
94. *Walker, Benjamin, (1968) "The Hindu World" London: published by: Allen and Unwin.*
95. *Wheeler, Robert Erc Mortimer, (1953) "The Indus Civilization", Cambridg: (Suplementary Volume of Cambridge History of India.*
96. *W. Foster, (1909-1927), "English Factories in India", 1918, Oxford.*
97. *Westphal- Hellbusch, Sigird, Dr. & Westphal, Heinz, Dr, (1964) "The Jat of Pakistan", Germany: published, Ducker & Humbot, Berlin 61.*
98. *Winternitz, Maurice, Translated by: Subhadra, (1991) "A History of Indian Literature" [Introduction, Veda, Epics, puranas and Tantras] Delhi-6: publisher, Sundarlal Jain, @ Motilal Banarisdas- Bunglow Road, Jawaharagi.*
99. *Woodcock, George, (1966) "The Greek in India", London: published, Faber & Faber Ltd 24, Russeell Square.*
100. *Wood, J. (Captaion), (1843) "Report on the River Indus" Bombay Records.*

Research Paper

1. Allchin F.R, (1979): "Early Cultivated Plants in India and Pakistan", Edited by: Allchin F. Raymond & Dilip K. chakkarti: "A source- Book of Indian Archeology", vol.I, Dehli:275-352, published by: Munshiram Manoharlal, publishers Pvt, Ltd.
2. Billimoria, N.M (1939) "The Panis of Rigveda and Script of Mohen-jo-Daro and Ester Island" 92-103, Newziland, published by: The Journal of the Polynesian society vol: 84
3. Billimoria, N.M., (1937) "The panis of Rigveda and Script of Mohen-jo-Daro and Easter Island", 46-64, Karachi: Journal of Sindh Historical Society, vol.III
4. Ockerbloom, John Mark (Editor) (1908) "Journal of the Royal society of Arts- Manufactures and commerce" [Volumes 1-56 (1852-1908) U.K, University of California and Harvard University.
5. Renfrew, Colin (April 1969) "Trade and Culture Process in European History" 151-169, 'Chicago: Journals' vol. 10, Issue 2/3, pages 151-169

لطيفي پارکو شخصيتون (Authorities):

I. وفات ڪري ويل لطيفي پارکو سند ڀانق شخصيتون: ايج.ني سودلي، جي.ايم.سيد، علام آء.آء قاضي، علام غلام مصطفى قاسمي، داڪٽر نبي بخش خان بلوج، ڌمالي فقير، جمعو فقير مگھار، اسماعيل سروري، فقير امداد علي سرائي، مولانا در محمد خاڪ، علٽ فقير، عبد الواحد آريس، داڪٽر احمد علي پگھيو، محمد هارون مجید، انيڪ سچن جي علمي ڄاڻ ۽ سهڪار مان لاپ پرايو ويو آهي.

II. لطيفي فڪري فلسفي شناس: هن مقالي جوڙڻ هم سيني کان وڌيڪ رهبري پروفيسير تهمينه متني جي حاصل رهي، جنهن هر مرحله تي رهنمائي ڪئي ۽ خاص طرح سان شاه لطيف تي هيلاتائين لکيل سمورا كتاب ڳئي پتایا ۽ انهن مان لاپ پرايش لاء وڌي سونهين جو ڪردار ادا ڪيو.

III. حال حيات لطيفي پارکو سهڪار ڪندڙ سجن: رئايد جستس غلام ربانی، داڪٽر علي نواز نظامائي، عطا محمد پيرو، ابرار قاضي، سليم پتو لطيفي، پروفيسير داڪٽر ڪلندر شاه لکياري، بدرا بقو اسوسئٽ پروفيسير تاج محمد جويو، پروفيسير محمد يعقوب آريس، پروفيسير همت علي پتافي، ايسوسئٽ پروفيسير محب علي لغاري، پروفيسير داڪٽر شفique احمد جوٿيجو، اسستنت پروفيسير سوجهومل، مخدوم سليم الله صديقي، محمد عنمان ميمن، منظور ڪوهيار، جي.ايم.ڀڳت، شاهد رحيم جوٿيجي، ناصر پنهور ۽ بين کان به علمي، ادبی سهڪار ۽ تعاون ورتو ويو آهي.

لائبريريون:

هن مقالي جي أڪلائِم هیٺ ڄاڻايل لائبريرین مان استفادو ڪيو ويو آهي:

* ريفرنس سينتر علام غلام مصطفى قاسمي، سنتي لئنگچيچ اثارقي، حيدرآباد

* علام داؤدپوره لائبريري، حيدرآباد

* ريفرنس لائبريري، اسٽيٽيوٽ آف سنتا لاجي، ڄام شورو.

* محمد ابراهيم جويو لائبريري، سنتي ادبی بورد ڄام شورو.

* علام آء.آء قاضي لائبريري، سنت ڀونيورستي ڄام شورو.

* جي.ايم.سيد لائبريري، سنت (ذاتي)

* زبيده رحمٰن لائبريري، حيدرآباد (مقال نگار جي ذاتي لائبريري)

سند جي ڀونيورستي جي شعبن: سنتي، اردو مسلم هستري، اسلامڪ ڪلچر جي سيمينار لائبريرين مان لاپ پرايو ويو. متي ڄاڻايل لائبريرين جي اورج ڪارڪن: عامر علي پتاي، قلب عباس، محمد بچل راجٽ، ضمير حسين مهيس، منظور اٻڙو ۽ بين جو گھريل كتاب جي حاصلات لاء علمي ۽ عملی تعاون حاصل رهيو آهي.

خاص تورا: انهن جا بلڪ رکروڙ تورا جن تعاون نـ ڪيو لائبريرين ۽ سيمينار لائبريري ذاتي جاگير سمهيو و هر پيري ڪونه ڪو ٻهلو گھڙي تنگ ڪندا رهيا. ان ريت هنن وقت جو زيان ۽ زيان جو اعلي استعمال ڪري پاڻ کي پترو ڪيو، انهن زيان دراز مائهن مان خاص تورا انسٽيٽيوٽ آف سنتا لاجي ريفرنس لائبريري جي اعلي عملدارن مان ايسڪپرت آف پرزرويشن اينڊ ڪنزووشن ۽ لائبريرين: حسن علي جوشيجو ۽ غلام قادر سهارڻ جاتمار گهڻا آهن.

وڌ اقرباٽنا وڌ: ان دس ۾ اعلي انساني گئ رکنڌ مائهن مان تمام گهڻا وڌ: دين محمد ڪلهوڙي جا، جنهن هڪ پيرو هن مقالا جا پروف ڏنڌا اعلي مشورن سان نوازيو. ان سان گڏ سنتي ادبی بورد جي پرائي، اورج ڪارڪن ۽ ڪمپوز عبد الصمد پير جا ٻڌ لاهڻ ۽ رڳ گائڻ جهڙا لک تورا آهن، جنهن محق پاران هر وقت وڌارا سُدارا آئينڌ عمل کي تمام اعلي ظرف سان برداشت ڪنڌي ۽ ڪلهن به شڪايت ڏنڪندي، وڌي چاه سان پنهنجو ذاتي تحقيقى مقالو سمجھندي، ڪمپوز ڪيو ۽ آخرى لمحي تائين مفيد صلاحون پڻ ڏيندورو هيو.

تجريـد: ABSTRACT

”شـاه عبد اللطـيف جـي كـلام جـو سـماجي“

A Socio-Analytical Study of Shah Abdul Lateef's Poetry

هن مقالی ”شـاه عبد اللطـيف جـي كـلام جـو سـماجي“ هـ سـنتـي سـماـج جـو مـخـتـلـف قـديـم هـ جـديـد سـماـجي دـورـن جـي مـخـتـلـف رـخـن جـو اـيـيـاس شـامل آـهـي. ان ذـريـعي سـنتـي سـماـج جـي كـلـلـاـسـن جـو تـحـقـيقـي مـطـالـعـو، شـاهـ لـطـيفـ جـي كـلامـ جـي روـشـنيـ هـ كـيوـ وـيوـ آـهـي.

هن تـحـقـيقـي مـقالـي هـ سـندـي جـي قـديـم سـماـجـن، آـهـيـيـ هـ ذـوقـي سـماـجـ جـي اوـسـرـ هـ انـهـنـ جـي زـنـدـگـيـ هـ جـا مـخـتـلـف رـنـگـ، انـهـنـ قـديـم سـماـجـن جـو تـارـيخـ جـي كـنهـنـ ذـكـرـيـ دـورـ هـ مـرـحلـيـ تـي وـرـيـ بـيـهـرـ أـسـرـنـ جـو اـيـيـاسـ، شـاهـ عبد اللـطـيفـ جـي كـلامـ جـي روـشـنيـ هـ كـيوـ وـيوـ آـهـي. ان سـانـ گـنـوـگـ سـنـدـ هـ قـديـم پـهـنـوـارـكـو سـماـجـ: بـڪـرـارـ هـ رـيـبارـ، مـيـهـارـ هـ گـنـوارـ، اوـنـارـ هـ سـتـگـهـارـكـيـ جـيـوـتـ جـوـ بـيـنـيـادـيـ سـماـجـيـ هـ تـحـقـيقـي اـيـيـاسـ شـامل آـهـيـ، هـنـ مـقالـيـ هـ سـنـدـ هـ نـوـبـهـيـ سـماـجـيـ دـورـ هـ زـرـعـيـ دـورـ جـنـهـنـ هـ بـارـانـ هـ دـريـاهـيـ زـرـعـيـ سـماـجـ جـيـ مـخـتـلـف رـخـنـ تـيـ، شـاهـ لـطـيفـ جـيـ كـلامـ جـيـ روـشـنيـ هـ تـحـقـيقـيـ اـيـتـارـكـيـ وـئـيـ آـهـيـ. انـهـنـ قـديـم سـماـجـنـ جـوـ سـنـتـوـسـيـيـتاـ جـوـرـنـ هـ پـيـهـنـجـوـ مـكـيـ کـرـدارـ هـ حـصـيـ پـتـيـ جـوـ جـاـئـزـوـ وـرـتـوـ وـيوـ آـهـيـ. جـنـهـنـ هـ پـوـكـيـ رـاهـيـهـ سـانـ گـذـ مـاـتـهـنـ جـيـ تـانـيـكـيـ تـيـ وـيـهـنـ، بـگـوـثـ، وـاهـنـ هـ شـهـرـ قـائـمـ کـرـنـ هـ وـاقـوـ زـرـعـيـ آـپـتـ مـانـ وـاـپـارـ وـرـزوـ کـرـنـ، جـنـهـنـ پـتـيـ. وـاـپـارـيـ سـماـجـ جـوـ بـيـنـيـادـ وـقـوـ هـ اـنـهـيـ هـ پـتـيـ سـماـجـ مـانـ دـنـيـاـ جـيـ پـهـرـيـنـ اـنـسـانـيـ هـ عـوـامـيـ تـهـنـيـبـ، سـنـتـوـسـيـيـتاـ جـيـ اوـسـرـ مـمـكـنـ تـيـ هـ جـنـهـنـ جـوـ ذـكـرـاـجـ تـائـيـنـ دـنـيـاـ هـ پـيـنـدوـ پـيـوـاـچـيـ.

هن تـحـقـيقـيـ هـ شـاهـ عبد اللـطـيفـ جـيـ كـلامـ جـيـ روـشـنيـ هـ سـمنـدـ هـ سـمـنـدـ هـ سـمـنـدـ سـانـ لـاـگـاـپـيلـ زـنـدـگـيـ هـ جـيـ مـعـاشـيـ هـلـچـلـ جـوـ اـيـيـاسـ كـيوـ وـيوـ آـهـيـ، جـنـهـنـ هـ وـاـپـارـ هـ وـاـپـارـيـ وـتـنـ، جـهـاـزـ جـوـرـنـ هـ سـمـنـدـ هـ سـمـنـدـ هـ سـمـنـدـ هـ سـامـونـبـيـ هـ سـامـونـبـيـ هـ سـامـونـبـيـ رـسـتنـ، سـوـنـ هـ مـوـتـيـنـ جـوـ وـاـپـارـ، سـيـگـدـهـاـتـيـ پـئـيـ وـکـرـ جـوـ وـاـپـارـ، اـنـهـيـ هـ وـتـجـ وـاـپـارـ وـسـيـلـيـ، دـنـيـاـ جـيـ اـنـيـكـ مـلـكـنـ هـ ماـگـنـ تـائـيـنـ رـسـنـ، سـنـتـوـ تـهـنـيـبـ، سـنـتـوـ مـنـهـبـ هـ قـديـمـ سـنـتـيـ پـولـيـ هـ جـوـ قـھـلـاءـ، پـنـدرـهـينـ صـديـيـ عـيـسوـيـ هـ يـورـبـيـ سـامـونـبـيـ سـامـرـاجـنـ جـوـ أـسـرـنـ هـ اـنـ باـبـ شـاهـ عبد اللـطـيفـ جـيـ چـنـتاـ جـوـ وـسـتـارـ اـنـهـيـ هـ اـيـيـاسـ هـ شـاملـ آـهـيـ.

هن مـقالـيـ هـ شـاهـ عبد اللـطـيفـ جـيـ كـلامـ هـ هـنـرـمـنـدـيـ، پـوـكـيـ رـاهـيـ، زـرـاعـتـ جـيـ وـاـذـ وـيـجـهـ، هـ نـيـرـ جـيـ پـوـكـ، کـتـنـ وـارـوـ هـنـ، کـپـڙـوـ نـاـهـنـ جـيـ صـنـعـتـ، کـپـيارـكـوـ فـنـ هـ رـكـسـازـيـ سـانـ گـذـ بـيـنـ اـنـيـكـ سـنـتـوـ هـنـرـنـ جـوـ ذـكـرـ شـاملـ آـهـيـ.

هن مـقالـيـ هـ شـاهـ عبد اللـطـيفـ جـيـ كـلامـ جـيـ روـشـنيـ هـ، سـنـتـ جـيـ مـخـتـلـفـ قـديـمـ هـ جـديـدـ مـنـهـبـيـ هـ روـحـانـيـ فـكـريـ ذـارـائـنـ: سـنـتـوـمـتـ شـواـزـمـ، دـنـيـاـ هـ سـنـتـوـ مـتـ جـوـ قـھـلـاءـ، جـيـنـ مـتـ، پـنـدـمـتـ، وـيـدـافـتـ، يـوـگـ پـنـتـ، اـسـلامـيـ تصـوـفـ هـ صـوـفيـ اـزـمـ جـيـ مـخـتـلـفـ فـكـريـ ذـارـائـنـ هـ انـهـنـ جـيـ هـ بـيـنـ مـخـتـلـفـ رـخـنـ تـيـ روـشـنيـ وـذـيـ وـيـهـيـ آـهـيـ، جـنـهـنـ هـ دـرـاـكـتـيـ دـريـاهـ جـوـ سـکـنـ هـ سـنـتـوـ تـهـنـيـبـ جـوـ درـکـنـ هـ وـرـيـ أـسـرـنـ وـارـوـ کـيلـ سـماـجـيـ.

هن مـقالـيـ هـ سـنـتـوـسـيـيـتاـ کـيـ هـ کـيـ قـرـتـيـ لوـذـوـ اـچـنـ: هـاـکـتـيـ دـريـاهـ جـوـ سـکـنـ هـ سـنـتـوـ تـهـنـيـبـ جـوـ درـکـنـ هـ وـرـيـ أـسـرـنـ وـارـوـ کـيلـ سـماـجـيـ تـحـقـيقـيـ اـيـيـاسـ تـارـيـخـ جـيـ روـشـنيـ هـ شـاملـ تـيـلـ آـهـيـ، جـنـهـنـ هـ شـاهـ عبد اللـطـيفـ جـيـ كـلامـ هـ ذـكـرـ هـيـثـ آـيـلـ، انـهـنـ سـخـيـ، ذـاتـلـانـ هـ سـتـوـرـاجـنـ جـوـ سـمـورـوـ ذـكـرـاـچـيـ وـجـيـ تـقـ، جـيـکـيـ اـنـهـيـ هـ ذـكـيـ دـؤـ هـ پـيـهـنـجـيـ مـاـتـهـنـ هـ پـيـهـنـجـيـ قـومـيـ سـماـجـ جـاـ مـدـدـگـارـ هـ پـرـجـلـاـتـيـ سـامـهـوـنـ آـيـاـهـ.

هن مـقالـيـ هـ شـاهـ جـيـ كـلامـ هـ آـيـلـ سـنـتـوـسـيـيـتاـ جـيـ سـماـجـيـ گـنـنـ جـوـ وـسـتـارـ تـحـقـيقـيـ هـ تـنـقـيـدـيـ نـمـوـنـيـ کـيلـ آـهـيـ، جـنـهـنـ هـ پـرـيمـ هـ عـدـمـ تـشـددـ، سـهـپـ هـ روـدـاـلـارـ هـ فـكـرـ هـ ڈـاهـپـ، وـطـنـ دـوـسـتـيـ هـ سـروـچـيـ، اـذـولـتـاـ هـ اـصـولـ پـرـستـيـ، حـسـنـ هـ آـزـاديـ، زـنـدـگـيـ هـ مـوتـ، وـيـجـ هـ کـوـيـجـ، نـاـکـٹـوـ هـ مـعـلـمـ، اـکـڑـياـ هـ رـكـ، کـامـلـ هـ سـچـوـ اـنـسانـ، اـذـولـتـاـ هـ سـورـهـيـائيـ، عـالـميـ یـائـچـارـوـ عـالـميـ اـمـنـ، اـصلـوـکـوـ سـتـوـ فـكـرـ هـ اـنسـانـدـاتـ جـيـ آـچـبيـ جـيـ سـماـجـيـ تـحـقـيقـيـ وـسـتـارـ شـاملـ آـهـيـ.

انـرـيـتـ هـنـ مـقالـيـ هـ شـاهـ لـطـيفـ جـيـ سـجيـ كـلامـ هـ سـنـتـ جـيـ جـديـدـ هـ قـديـمـ سـماـجـنـ جـاـ جـيـکـيـ چـتـ هـ عـڪـسـ چـتـياـ وـياـ آـهـنـ هـ سـنـتـ جـيـ اـوكـ دـاستـانـ جـيـ کـرـدارـنـ جـيـ روـشـنيـ هـ جـيـکـوـ اـعـلـيـ اـنـسـانـيـ قـرنـ تـيـ آـذـارـيلـ سـماـجـيـ هـ روـحـانـيـ فـكـرـ پـيـشـ کـيوـ وـيوـ آـهـيـ. اـهـوـ قـديـمـ جـيـ روـشـنيـ هـ رـاجـ هـ سـيـاـشيـ لـاءـ، ذـرـگـوـسـنـتـ پـرـ سـجيـ عـلـمـ لـاءـ فـكـريـ سـونـهـوـنـ ثـابـتـ ٿـيـنـدوـ. اـهـاـيـ شـاهـ عبد اللـطـيفـ جـيـ آـدـيـ هـ جـڳـادـيـ فـكـريـ بـيـنـ الـأـقوـاـيـتـ آـهـيـ.

ABSTRACT

A SOCIO – ANALYTICAL STUDY OF SHAH LATEEF'S POETRY

In this research paper “A socio analytical study of Shah Abdul Lateef’s poetry” has been carried on. In view of his classical poetry Sindhi society’s various Ancient and Modern aspects are analyzed by keeping in view different old and current emerging eras. In this research;

In this research thesis, evolution of old social groups of Sindh, Gatherers and Hunters society and gloss of their life, study of revival of these societies in the difficult interval of different social eras has been described in the light of socio analytical study and articulation of Shah Abdul Lateef Bhitai. Moreover, societal and investigative study of old shephered society of Sindh; Which are called today: Panwhar, Bakrar, Redhar, Mehar, Ganwar, Othar and Sanghar’s life is also included. Different facts of Barani and Daryahi agrarian society of Neolithic societal and agrarian society of Sindh is also described in this thesis. These societies played an important role in the establishment of great Indus civilization. Given that mode, constitution of agrarian system, permanent residence, formation of villages, towns and cities, trade from excessive gain of agriculture could be possible, which later made as turning point of the agrarian and mercantile society. By that agrarian society evolution of first human, national and Indus civilization of the world could come into being, which has been recited so far. Furthermore, facts and figures of the ancient and modern societies of Sindh from the whole articulation of Shah Abdul Lateef and societal and spiritual conception bases on the great human instincts in the light of role models of the folk tales of Sindh are described in this thesis.

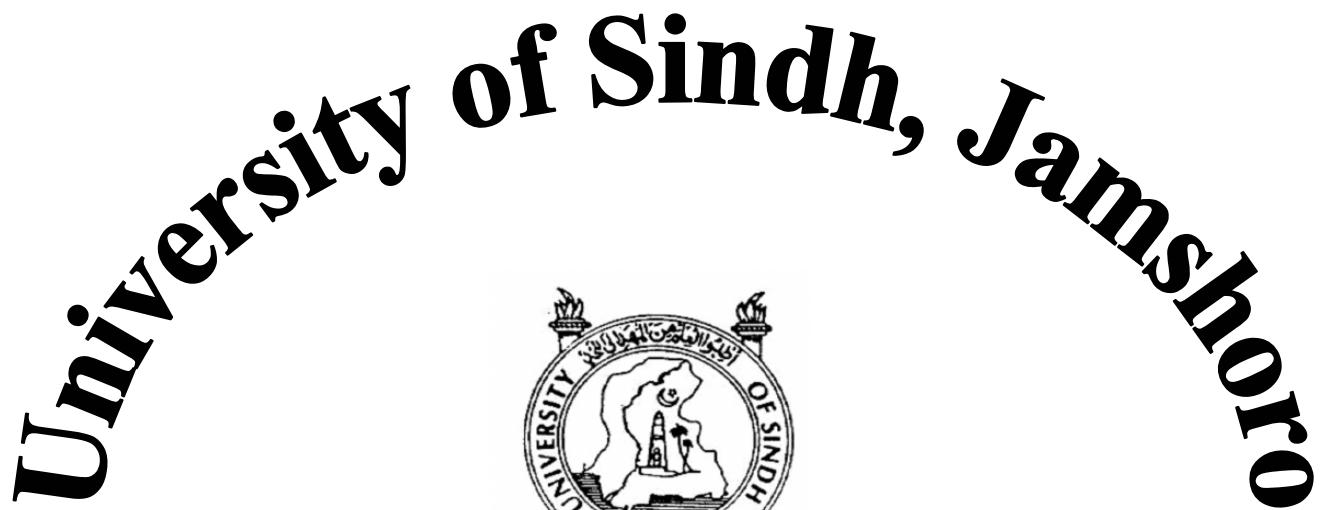
Shah Lateefs views of sea and its relations with economical activities have been studied in which business and trade places, manufacturing and sailing of ships, understanding of sea environment and navigation, gold and pearl business, fragrance things perfumes, Attur, Khathori, Mushk and Anbar reaching out to various countries across the ocean have been highlighted. Ancient and Current study also talks about cultural and commercial relation between Indus civilization, with other continents the spread of Proto Indus religion and language, the emergence since 15th century European oceanic Imperialism colonizers have also been discussed. This study encompasses Shah Lateef’s apprehension of all these issues.

Likewise, current study also focuses on Shah Bhitai’s poetic depiction of skilled art and craft, cultivation and agricultural growth, weaving and textile industry, pot making, steel manufacturing, wine making and other numerous skills prevailing in the ancient Sindh.

Moreover, in this research different religious aspects present in Shah Bhitai’s poetry are discussed. Contemporary Indus religion – Shivism, spread of religion of Indus in the world, vedant, Jensim, Bhudism, Youg Penth, Islamic Sufism along with different aspects of Sufism are being highlighted in which zaat and sifaat, Wahdat ul shaood and wahdat ul wajood, Samaa’s in Sufism detailed research analysis have been included in the light of Shah Lateef’s poetry.

In this research, portrayal of coming of natural disaster and calamities, dryness of eastern river of Sindh - Hakra, rise and fall of Indus civilization is depicted in the light of Shah Abdul Lateef's poetry. In which the portrayal of Samma Sakhi Dattar's and Rajas of Sindh, is included who emerged as a great help and guidance to the people of their own land and society at that time.

In this philosophical research paper Shah Abdul Lateef Bhittai has mentioned the qualities of Indus civilization regarding love and non violence, tolerance and librasim, philosophy and wisdom, patriotism and braveness, beauty and freedom, death and life, truth & lie healer and fake healer, sailor and guide, peace of world and universal brother-hood. The light of this ancient and modern socio-analytical study in the light of Shah Abdul Lateef's poetry, will not only prove ideological fragrance for Sindh only but for the entire universe, today and tomorrow. This is the kit and caboodle conceptional universality of Shah Abdul Lateef Bhittai.

Ph.D Thesis

A Socio-Analytical Study of Shah Abdul Lateef's Poetry

(In the Light of Historical Evolution)

[Complete Thesis submitted to the University of Sindh after fulfillment
of all requirement of 'Doctorate of Philosophy' in Sindhi]

Abdul Hafeez Qureshi

Department of Sindhi
University of Sindh, Jamshoro

پي ايج. دي ٿيسز

شاهء عبداللطيف جي ڪلام جو سماجي - تحقيقی اپیاس

(تاریخي ارتقا جي روشنیءَ هر)

[سنڌ یونیورستيءَ جي سنڌي شعبي مان ”داڪٽريٽ آف فلاسفيءَ“ جي
گهرجن جو پورائو ڪرڻ کان پوءِ جمع ڪرايل مكمل ٿيسز]

عبدالحفيظ قريشي

سنڌي شعبو

سنڌ یونیورستي، ڄام شورو

2017ع

University of Sindh
Faculty of Arts Department of Sindh

Prof: Dr. Tahmina Mufti

C E R T I F I C A T E

**Certified that Mr. Abdul Hafeez s/o Qazi Abdul Rahman Qurashi has
Carried out Research on the Topic:**

A Socio-Analytical Study of Shah Lateef's Poetry

(In the Light of Historical Evolution)

شاعر عبداللطیف جی کلام جو سماجی- تحقیقی اپیاس
(تاریخی ارتقا جی روشنیء ہر)

**Under my Supervision and his work is original, distinct and dissertation is
work of presentation to the University of Sindh, Jamshoro for award of the
Degree of Ph.D.**

Prof: Dr. Tahmina Mufti

